

9(47.925)

Ա-16

Ա. Գ. ԱՐՐԱԿԱՄՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅ ԳԵՂԹԱՎԱՏՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ա

ՊՐՈՖ. Ա. Գ. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ

9(47.925)

Ա - 16

ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

439

ՀԱՅՊԵՏՀՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ 1964

АБРАМЯН АШОТ ГАРЕГИНОВИЧ
КРАТКИЙ ОЧЕРК ИСТОРИИ
АРМЯНСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ОЧАГОВ

(на армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1964

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկայումս հայ ժողովրդի կեսից ավելին ցրված է աշխարհի տարբեր մասերում: Պատմության շար թելագրանքով նա բեկվել, բաժանվել է մայր հատվածից և ցրվել հայրենիքից դուրս՝ ստանալով շարաբաստ «Սփյուռք» կամ «Ցրոնք» անունը: Կարելի է ասել, որ շկա Հայաստանից հեռու կամ մոտ գտնվող մի երկիր, բնակչաշատ մի խոշոր կենտրոն, ուր կարելի չլինի գտնել հայ մարած գաղթօջախի մամոռտ հետքեր և կամ ներկայումս հեխհե ապրող ու գործող հայ գաղթօջախներ:

Հայության գաղթը իր հայրենի երկրից հին պատմություն ունի: Ստեղծված քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով, դարեր շարունակ հայ բնակչությունը մեծաթիվ զանգվածներով թողել է մայրենի հողը և թափառական ցուպ վերցրել ձեռքը: Հեռացող հայությունը, սակայն, աշխատել է շիզել իր կապերը հայրենիքից և շտարանալ: Նա ձգտել է հոգեպես կապված մնալ հայրենի երկրին և սերտ հարաբերություններ պահպանել իր հայրենակիցների հետ: Սփյուռքահայերը Հայաստանի հեռանկարների մեջ իրենց սեփական բախտն են որոնել և հույսով ու հավատքով սպասել այն երջանիկ օրվան, երբ հայրենի երկրում կըստեղծվեն նպաստավոր պայմաններ, հնարավորություն կունենան վերագառնալու լքած օջախը և ապրելու իրենց հարազատների շրջապատում:

Տարագրության ցուպը վերցրած հայ գաղթականի այդ հոգեբանությունը շատ պատկերավոր ներկայացրել է ժամանակին «Մեղու» թերթը. «Գաղթականներն իրենց հայրենիքը թողած, — գրում է նա, — իրենց արտերն ու այգիները ձգած, տուններին մերկացու-

ցած և գուցե բանալին էլ վրան, կրկին հեռավոր աշխարհներ կփախ-
չեն. արտասուքով լցված աշերնին հազարավոր անգամ կդարձնեն
նորեն նայելու իրենց հայրենյաց վրա, որ կկարծեն թե զիրենք
կկանչե, իրենց հետեն կուլա ու կպոռա, կաղաղակի, կհառաչե...
ահա այս ատենին մեջ է, որ հայերն իրենց հայրենիքը թողուլ ու
փախչել կփորձեն, հայրենիքն ալ իրենց պատսպարելու անկա-
րողա¹:

Յրված հայությունը հայրենի երկիր հավաքելու երազանքն
այնքան է հուզել հայերին, որ այն ազոթքի է վերածվել և XII
դարի հայ գիտնական Շուհաննես Իմաստասերի կողմից մուծվել
«Ղևոնդեանց» հոգևոր երգի մեջ: Հավատացյալ հայը դարեր շա-
րունակ ազոթել, խնդրել է ասածուց, «Յրուեալ մանկունս ժողովեա
յտրախոսիւն, զվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յոր-
դահոս բըղխմամբ փրկութեան մերոյ բաշխող»²: Այսինքն՝ հայ ժո-
ղովրդի ցրված զավակներին, տրտմությամբ և հորդահոս արտա-
սուքով վարատվածներին (երկրից քշված, ցիրուցան եղածներին)
ժողովի ուրախությամբ և փրկի:

Հայ գաղթականներն օտար երկնքի տակ բնակություն են
հաստատել ամբողջական համայնքներով: Նրանք աշխատել են
ամուր պահել իրենց հայրենի սովորությունները և մայրենի լե-
զուն: Օտար հորիզոններում ևս սփյուռքահայությունը աշխատել է
զարգացնել իր ազգային գրականությունը և մշակույթը՝ անխզելի
կապված մնալով հայրենի գրականության և մշակույթի դարավոր
ավանդույթներին: Հնարավոր չէ ուշ միջնադարյան պատմության
մեջ մատնացույց անել Հայաստանում տեղի ունեցող կարևոր մի
իրադարձություն կամ աչքառու մշակութային մի երևույթ, որը
զգայուն երակներով կապված չլինի հայ գաղթօջախների հետ և
անունդ ստացած չլինի նրանից:

Անվիճելի է, որ սփյուռքահայության պատմությունն անխզե-
լիորեն կապված է հայրենիքում ապրող ժողովրդի պատմության
հետ և նրա անբաժանելի մասն է կազմում: Իրավացի է կոն, որ
խոսելով Հայաստանում առաջացած առաջին գաղթականական
հոսանքների մասին, գտնում է, որ Հայոց պատմությունը VI դա-
րից ալև Հայաստանի պատմություն չէ միայն, այլ պիտի իր էջե-
րի մեջ առնի թափառիկ հայության պատմությունը ևս³:

Ցավալի է ասել, որ հայագիտության մեջ մինչև այժմ պատ-
շաճ ուշադրություն չի դարձվել արտասահմանում ապրող սփյուռ-
քահայության պատմության ուսումնասիրության վրա: Փաստորեն,
եթե շահվենք հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանի եռահատոր «Պատ-
մություն հայ գաղթականության» աշխատությունը, որը լույս է
տեսել Կահիրեում 1941—1960 թվականներին, ապա հայ գաղթ-
օջախների ամբողջական պատմությունը նվիրված այլ աշխատու-
թյուն գոյություն չունի, չնայած առանձին գաղթօջախների մա-
սին բազմաթիվ և արժեքավոր ուսումնասիրություններ են լույս
տեսել ինչպես մեզ մոտ, այնպես և արտասահմանում:

Հայագետների այս թերացումը, իհարկե, չկամություն և կամ
հայ գաղթավայրերի նկատմամբ ունեցած ինչ-որ անուշադրության
արգելուք չէ: Խնդիրը նրանում է, որ արտասահմանում ապրող
հայության մասին եղած պատմական նյութերը կցկտոր են, իսկ
եղածներն էլ՝ գիտական լուրջ մշակման չեն ենթարկվել: Բացի
այդ, լուրջ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է նախ մշա-
կել և հրապարակել առանձին գաղթօջախների գիտական պատ-
մությունը և հետո միայն ամփոփել նրանք մի ամբողջության մեջ:

Ուրախալի է նշել, որ վերջերս Սովետական Հայաստանում
որոշ աշխատանքներ կատարվում են այդ ուղղությամբ: Հինգե-
րորդ տարին է, որ հայ գաղթավայրերի պատմությունը մշակ-
վում և դասավանդվում է Երևանի պետական համալսարանի պատ-
մության ֆակուլտետի հայ ժողովրդի պատմության բաժնում: 1962
թվականին լույս տեսավ Ս. Գասպարյանի ուսումնասիրությունը
«Սփյուռքահայության գաղթօջախներն այսօր» վերնագրով: Հայկ.
ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի և Արևելագիտական սեկտորի
մի խումբ գիտական աշխատողներ այժմ ձեռնարկել են հայկա-
կան առանձին գաղթավայրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությու-
նը, և նրանց առանձին հոդվածներն սկսել են երևալ պարբերա-
կան մամուլի էջերում:

Բավականին մեծ աշխատանք կատարվել և ներկայումս կա-
տարվում է Սփյուռքում: Կարելի է ասել, որ յուրաքանչյուր գաղթ-
օջախ ունի իր հրապարակված համառոտ և կամ ընդարձակ
պատմությունը: Սակայն բավարարվել միայն դրանով չի կարելի,
որովհետև դեռ կան մեծ թվով ձեռագրեր, վիմագիր արձանագրու-
թյուններ և վավերագրեր, որոնց պարունակած նյութերը սփյուռքա-
հայության մասին դեռ չեն հրապարակված և գիտական շրջանառու-
թյան մեջ չեն դրված: Անհրաժեշտ է եռանդուն ջանքեր և պրպր-
տումներ ծավալել այդ նյութերի օգտագործման ուղղությամբ:

¹ «Մեզու», 1839, էջ 204—205.

² Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք II, Երևան, 1960, էջ 51:

³ Առ, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1947, էջ 181:

Պատմագիտության մեջ սփյուռքահայության պատմությանը քաղաքացիություն է տրվել տարբեր անուններով: Այսօրվաճյանն այն անվանել է «Հայ գաղթականության պատմություն»: Մեր ներկա աշխատության մեջ այդ վերնագիրն անհամապատասխան էր, որովհետև մեր նպատակն է եղել շարագրել ո՛չ միայն գաղթի պատմությունը, այսինքն՝ թե ինչպես են հայերը դուրս եկել հայրենի երկրից և ցրվել «ի Սփիւոս աշխարհի», այլև իրենց՝ գաղթօջախների պատմությունը:

Զուգեցինք քաղաքացիություն տալ նաև «Հայ գաղթօջախների պատմություն» անվանը, որը վերջերս հաճախ է գործածվում սովետահայ պատմական գրականության մեջ և առաջինի համեմատությամբ մյուս ծայրահեղությունն է, քանի որ մեր ուսումնասիրության առարկան միայն այն օջախների պատմությունը չէ, ուր հաստատվել ու գործել են հայ համայնքները, այլ նաև հայ բնակչության գաղթի, ինչպես և իրեն բնակավայրի ներքին պատմությունը:

Սփյուռքահայության պատմությունը քաղաքացիություն ունի նաև «Հայ գաղութների պատմություն» անվան տակ: «Գաղութ» բառը նորագույն գրականության մեջ ունի երկու իմաստ. օտարազգի մի հատվածի մի այլ երկրում բնակություն հաստատած համայնքի և գաղութարար որևէ երկրի կողմից բունի զավթված և շահագործման ենթարկված երկրի նշանակություն: Հայկական գաղթօջախները դրանց հակապատկերն են եղել:

Մեր ներկա աշխատության բովանդակությանն ավելի համապատասխանում էր Հայ գաղթավայրերի պատմության անվանումը, ուստի այդպես էլ վերնագրեցինք: Ծիշտ է, մեզ մոտ բավականաչափ տեղ է տրված հայ բնակչության գաղթի պատմությանը, սակայն այն կապված է գլխավորապես հայ գաղթօջախների սկզբնավորման և ստվարացման պատմության հետ, ուստի ավելորդ համարեցինք «գաղթներ» բառին տեղ հատկացնել աշխատության վերնագրում:

Հայ գաղթօջախները սփռված են աշխարհով մեկ: Միջին դարերում հայկական գաղթավայրեր են եղել ավելի քան 25 երկրներում, որոնցից մի քանիսը հազարամյակի պատմություն ունեն: Նրանց պատմությունը հանգամանորեն շարագրելու համար հարկավոր կլինեն գուցե յուրաքանչյուրին հատկացնել մեկական հատոր: Իսկ մեր նպատակը հայ գաղթավայրերի պատմության համառոտ ուրվագիծ կազմելն է՝ ամեն մի վայրին հատկացնելով ոչ ավելի քան մեկ կամ մեկուկես մամուլ, ուստի հարմար համարե-

ցինք ընդհանուր վերնագրին ավելացնել նաև «Համառոտ ուրվագիծ» բառերը:

Ընտրած վերնագրից ինքնին բխում է մեր որդեգրած ծրագիրը: Մենք ցանկություն ունենք ներկայացնել համառոտակի սփյուռքահայության պատմությունը իր քաղաքական-հասարակական կյանքով, սոցիալական տարբեր խավերի զբաղմունքներով, հայ գաղթօջախներում ստեղծված մշակութային աչքաուու արժեքներով և այլն: Անընդունելի է այն ուսումնասիրողների գիտական մեթոդը, երբ այս կամ այն գաղթօջախի բազմակողմանի պատմությունը վեր է ածվում տվյալ վայրերում հանդես եկող միայն մեծատունների, քաղաքական բարձր դիրքի հասած առանձին անհատների, խոշանների և բարձրաստիճան այլ անձնավորությունների պատմության՝ ստվերի տակ թողնելով գաղթօջախի ամբողջական պատմությունը: Նման դեպքերում ստացվում է այն տպավորությունը, որ կարծեք հայկական գաղթօջախներում սոցիալական շերտավորություն գոյություն չունի, որ գաղթավայրերի հայ բնակչությունը բաղկացած է մեծ ու փոքր վաճառականներից, բոլորը մեծահարուստ մարդիկ են և ապրել ու ներկայումս էլ ապրում են անհոգ, անկարող կյանքով:

Որոշ պատմաբաններ հաճախ, ազգային սնապարծության հիվանդոտ շեշտով, գերազնահատում են գաղթահայերի խաղացած դերը ապաստան գտած երկրի քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքում: Իսկ մի քանի հեղինակներ՝ հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս, անում են միանգամայն շափազանցված ընդհանրացումներ: Տեղին է այստեղ հիշել այն դիտողությունը, որ արել է ակադ. Ա. Կարինյանը այդ կարգի պատմաբաններին: «Գաղութահայ օջախների իդեալականացված նկարագրությունը, — գրում է նա, — գաղութահայերի դերի գերազնահատությունը... հայ «մեծատուններ»-ի յուրահատուկ կուլտը սկզբնական շրջանում ամիրա-մեծատունների, իսկ հետագայում բուրժուա-մեծատունների կուլտի հետ կապված «պատրիոտիկան» — այս ամենը շատ որովորակապես մամուլի պատմաբանների աշխատությունների մեջ»¹:

Մենք անձամբ տարբեր ժամանակներում եղել ենք ներկայումս գոյություն ունեցող Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Պակիստանի, Հնդկաստանի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի,

¹ Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, Երևան, 1950, էջ 47:

Յրանսիայի, Հորդանանի, Իտալիայի, Իսրայելի, Հոլանդիայի և այլ երկրների հայկական գաղթավայրերում, մոտիկից ծանոթացել գաղթօջախների հայ համայնքների հետ, խորապես զգացել նրանց հայրենասեր և հայրենակարոտ վառ զգացմունքները և սիրել նրանց: Գուցե և այդ հանգամանքը շատ կարևոր դեր է կատարել մեզ համար սփյուռքահայության պատմությանը զբաղվելու գործում:

Կարծում ենք, հարկ չկա ապացուցելու հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը: Ամենից առաջ այն ունի կարևոր նշանակություն հայրենի երկրի պատմության համար. առանց սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության, անկարելի է բազմակողմանիորեն լուսաբանել Հայաստանի հետ կապված այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք սոցիալական և ազատագրական շարժումների, հայ և մյուս ժողովուրդների փոխհարաբերությունների, կուլտուրական և գրական փոխազդեցությունների հարցերն և այլն, որոնց մեջ իրենց մասն ու բաժինն ունեն նաև գաղթահայերը:

Սփյուռքահայ պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է և մի այլ տեսանկյունից. XI—XVII դարերում, երբ Հայաստանում ստեղծված ծանր դրության հետևանքով հայ ժողովուրդը զրկվում է մշակույթի որևէ բնագավառում խիղախ նախաձեռնություն ցուցաբերելու հնարավորությունից, քաղաք սփյուռքահայությունն է, որ կարողանում է ծավալել իր ստեղծագործական ունակությունները: Ուստի հայ ժողովրդին լավ ճանաչելու, նրա ստեղծագործական վաստակները վեր հանելու և ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է միջնադարյան Հայաստանի պատմության հարցերի մշակման հետ մեկտեղ վեր հանել ու բազմակողմանիորեն մշակել նաև հայ գաղթականության պատմությունը:

Սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրությունը, սակայն, կարևոր է նաև մի այլ տեսակետից: Ներկա ժամանակներում, երբ մարդկային հասարակության զարգացումն ընթանում է ժողովուրդների մերձեցման ուղիով, պատմական գիտության առաջնահերթ խնդիրն է դառնում ուսումնասիրության շեշտը դնել ո՛չ թե անցյալում ժողովուրդներին բաժանող սահմանազծների, այլ նրանց իրար կապող տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների վրա և բացահայտել դրանք: Սփյուռքահայության պատմությունը այս հարցում, պետք է ասել, ունի շատ հարողստ և ուսանելի ժառանգություն: Հայտնի է, որ հայ գաղթօջախները խոշոր դեր են խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև

տնտեսական կապերի ստեղծման ու զարգացման գործում: Այս տեսանկյունով, սփյուռքահայության պատմությունը հանդիսանում է նաև կարևոր ուղեցույց հայ ու հարևան ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության համար և զգալի ավանդ ունի մուծելու ընդհանուր պատմության մեջ:

Հայագիտության մեջ վաղուց ի վեր վիճաբանության նյութ է հանդիսացել հայ գաղթականության առաջացման պատճառների հարցը: Ինչ՞ով բացատրել հայերի արտագաղթը, ինչ՞ու են հայերը լքել իրենց հայրենի երկիրը և դիմել պանդխտության: Կանգ առնենք այս հարցում գոյություն ունեցող կարևոր տեսությունների վրա և փորձենք գտնել այդ մեծ ողբերգության իրական պատճառները:

Հայ ավատական պատմագրությունը Հայաստանի քաղաքական անկախության անկման և հայ բնակչության արտագաղթի պատճառը հայ ժողովրդի աստծու առջև թույլ տված «օրինազանցություններ», նրա գործած «ծովացեալ մեղքեր»-ով է բացատրել: Այսպես, օրինակ, լեհահայ պատմիչ Հովհաննես Ավագբեցը անդրադառնալով հայ գաղթականության առաջացման պատճառներին, գրում է. «Եւ մեք թշուառացեալքս ազգս հայոց՝ զոր կամք զրկեալ ի թագաւորութենէ զահոյից և ի պերճութենէ իշխանացն, և մնացեալ կամք իբրև ճնճղուկ մի ի տանխս և իբրև բու աւերակի, և տաբազի բղեալ պանդխտեալ և նժղեհալ կամք ի այսմ օտար աշխարհս և օտար ջուրս և ի հողս, յաղազս օրինազանց և անկարգ գնացից մերոց»¹: Այս տեսության գործնական հետևությունն այն է, որ հայերը պարտավոր են հնազանդ լինել աստվածային օրենքներին, խոստովանել իրենց մեղքերը, որից հետո աստված «ողորմեսցի ըստ մեծի ողորմութեան իւրում և ժողովեսցէ որպէս հաւ զձագս իւր ընդ թեօք, և սեպհականեսցէ ի հայրենի աշխարհս, և հաստատեսցէ թագաւորաւ և հայրապետի...»²:

XVII դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցիին հայ գաղթականության առաջացման պատճառը կապում է հայ պետականության անկման հետ. «Ազգս Հայոց,— գրում է նա,— որք մատամբն և կամօքն իւրեանց կուրացուցին զաչս իւրեանց, զի ինքեանք կործանեցին զթագաւորութիւնն իւրեանց՝ նենգութեամբ և անհնազանդութեամբ իւրեանց»: Ահա այս, ինչպես և ջալալիների վայրագությունների ու երկրում մոլեգնող սովի պատճառներով, եզրակաց-

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, տարեգիրք հայոց, Վենետիկ, 1806, էջ 48,

² Նույն տեղը, էջ 169:

նում է Դավրիժեցին, «Ամենայն ազգն Հայոց ելեալ վտարաճորդիք եղեն յիւրաքանչիւր տեղեաց, ի հայրենի բնակութեանց և յաշխարհաց, և տարադէմ գնացեալ ընդդեմ երեսաց՝ ցիր և ցան եղեալ սփռեցան ընդ ամենայն աշխարհ»¹:

Անցյալի հայ հասարակական մտքի խոշոր դեմքերից մեկը, Մովսես Բաղրամյանը, իր «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» խորագիրը կրող աշխատութեան մեջ, կտրականապէս մերժում է գաղթականութեան առաջացման պատճառը «ծովացեալ» մեղքերով բացատրելու տեսութիւնը և հետևյալ նոր բացատրութիւնն է տալիս. «Միրո և միաբանութեան փոխարեն մեր ժողովրդի մեջ օրեցօր ավելի և ավելի շատացավ ատելութիւնը և անմիաբանութիւնը, որի պատճառով նա ճղակտոր և ցիրուցան եղավ իր հայրենիքից՝ սփռվելով երկրի երեսը, ինչպէս ցրվում են ծառի չոր ճյուղերը կամ եղեգները ուժեղ քամուց...»² (բերում ենք թարգմանաբար):

Այսպիսով, ըստ Բաղրամյանի, հայ գաղթականութեան առաջացման պատճառը ժողովրդի մեջ առաջացած անմիաբանութիւնը և անհամերաշխութիւնն է: Դրանից էլ հետևում է հնդկահայ ազատամիտ հայրենասերների գործնական նոր եզրակացութիւնը. պետք է վերջ տալ անմիաբանութեանը, համախմբվել և համատեղ ջանքերով վերականգնել հայրի կորցրած անկախութիւնը ու ցրված հայութիւնը հավաքել իր հայրենիքում:

Համեմատաբար ավելի լայն քաղաքացիութիւն ունի հայերի արտագաղթը առևտրական կապիտալի շահերի հետ կապելու դրույթը: Ըստ այդ տեսութեան, միջին դարերում, երբ առևտրական տարանցիկ մայրուղին փոխում է իր նախկին ուղղութիւնը և հեռանում Հայաստանից, ապա երկրում հայ առևտրականների գործունեության համար ստեղծվում են անբարենպաստ պայմաններ, որը ստիպում է նրանց գաղթելու արտասահման և իրենց գործունեության համար նպաստավոր հող փնտրելու այնտեղ: Այսպիսով, ըստ այդ տեսութեան, հայ գաղթականները հայ առևտրականներն են, և հայ գաղթօջախները՝ առևտրական ֆակտորիաներ (կայաններ):

Այս տեսութիւնը սխալ է այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանից կատարվող զանգվածային գաղթների մեծ մասը տեղի է ունեցել կոիվների ու ասպատակութիւնների և կամ տիրակալների բռնութիւնների ժամանակ, իսկ այդպիսի դեպքերում գաղթել են

հասարակութեան բոլոր խավերն անխտիր: Ըստ որում, հայ բնակչութիւնը արտասահման է գաղթել ո՛չ դրսում ոսկու ինչ-որ գանձեր փնտրելու դիտավորութեամբ, այլ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պաշտպանելու, իր և իր ընտանիքի պատիվը փրկելու նպատակով, որը վտանգված է եղել մայր հայրենիքում:

Չպետք է ժխտել, որ արտագաղթող հայութեան մեջ եղել են որոշ թվով նաև հարուստ մարդիկ, հայ վաճառականներ: Սակայն բազմահազար գաղթականութեան մեջ նրանք որակ չեն կազմել:

Գաղթականութեան առաջացման հարցում հայագետներից ոմանք մեծ տեղ են տալիս Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին: Այս տեսակետը վերջերս պաշտպանել է սփյուռքահայութեան պատմութեան մեծավաստակ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը: Նա իր «Պատմութիւն հայ գաղթականութեան» առաջին հատորում հետևյալն է գրել. «Հայաստանի աշխարհագրական նկարագիրը խորունկ ազդեցութիւն մը ունեցած է մեր քաղաքական և քաղաքակրթութեան պատմութեան վրա և ինքն է աղբյուրը մեր ցեղային տկարութիւններուն և ուժին միանգամայն, ինչպէս նաև պատճառը գլխավոր աղետներուն, որոնց ենթակա եղած է հայ ժողովուրդը... ուրեմն Հայաստանի աշխարհագրութիւնը «պատճառաց պատճառ» կներկայանա հայ գաղթականութեան»³:

Պատմութեան փիլիսոփայութիւնը չի ժխտում աշխարհագրական գործոնի ազդեցութիւնը հասարակութեան պատմութեան վրա, մանավանդ՝ նրա վաղ շրջանում: Հայաստանը մի լեռնաստան է, մի կատարյալ «լեռ կղզի», ինչպէս պատկերավոր բնորոշել է եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Կարլ Ռիտտերը: Հայաստանը բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով կտրատված է անջատ և մեկուսացված մասերի: Երկրի նման լամպրաֆտը մեծ չափով խանգարում է միասնական կենտրոնական ուժեղ պետութեան ստեղծմանը: Անմատչելի լեռներով պատսպարված գավառատեր նախարարներն իրենց ավելի են ինքնուրույն զգում և ավելի քիչ են հակում ցուցաբերում ենթարկվելու կենտրոնական իշխանութեանը: Կենտրոնախոյս ուժերի առկայութիւնն իր բացասական ազդեցութիւնն է ունենում կազմակերպված պետութեան ստեղծման գործում, իսկ ուժեղ պետութեան բացակայութիւնը իր հերթին բացասաբար է անդրադառնում երկրի պաշտպանութեան վրա և դուռ բաց անում դրսի թշնամու առջև: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ Հայաստան

¹ Առաքել Դաւրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 147:
² Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ, Մազրաս, 1772, էջ 163—164:

³ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Գահիրե, 1941, էջ 7: (Այսուհետև այս աշխատութիւնից մեջբերումներ է արվելու կրճատ՝ «ՊՆԳ» ձևով):

խուժած օտարերկրյա թշնամին ավերում է երկիրը, կոտորում բնակչությանը, կողոպտում, գերեվարում կամ ծանր հարկեր դնում ժողովրդի վրա: Այստեղից էլ, ըստ այդ տեսության, առաջանում է մասսայական գաղթը:

Հայ բնակչությանը գաղթելու մղող հիմնական պատճառներից մեկը, անշուշտ, երկրի անապահով վիճակն է հանդիսացել: Հայաստանն ընկնելով Արևելքում մրցակցող խոշոր պետությունների աքցանի մեջ, դարեր շարունակ կռվախնձոր է դարձել մրցող պետությունների համար: Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր ռազմա-ստրատեգիական դիրքերը: Անվերջ պատերազմները ստեղծել են անտանելի ծանր վիճակ՝ վասալական կախվածության մեջ ընկած Հայաստանի համար:

Ռուս գիտնական Գուրկո-Կրյաժինը, որը հատուկ ուսումնասիրություն ունի նվիրած Հայաստանի բնական պայմաններին, գտնում է, որ «Հայաստանը շնորհիվ իր ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմանների, միշտ եղել է իբր հսկայական բնական մի միջնաբերդ և իշխել է շրջակա երկրների վրա...»¹:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, անդրադառնալով Հայաստանի բուֆերային այս վիճակին, գտնում է, որ այդ նրա դժբախտության հիմնական պատճառն է հանդիսացել: «Հին Հայաստանի բուֆերային շարաքաստիկ այս դրությունը Արևելքի և Արևմուտքի միջև, — գրում է նա, — որը շարունակվել է նաև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական շրջաններում, գլխավոր հենց պատճառներից մեկն է, որ անդրադարձել է նրա բարեկեցության վրա և խիստ անբարեհաջող ազդեցություն ունեցել նրա քաղաքական ներքին զարգացման վրա»²:

Հայաստան խուժած մրցակից պետությունների բանակների ոտքերի տակ, փաստորեն, տրոլվել է բազմաշարժար հայ ժողովուրդը: Թշնամական բանակները ավերել են երկիրը և հազարներով գերի տարել նրա բնակիչներից: Արաբ աշխարհագիրներից մեկը՝ Իբն-ալ-Ֆարիհ ալ-Համադանին Հայաստանի անհրապույր այս վիճակը ներկայացրել է հետևյալ պատկերավոր արտահայտությամբ. «Մահկուլ Սիրիացին ասաց, — Հայաստանը մշտապես

ավերակների մեջ է: Հարցրին, — Ի՞նչն է նրան ավերում: Պատասխանեց. — Կովոզ զորաբանակների ձիաների սմբակները»³:

Ժողովուրդն այս անմխիթար վիճակում, բնական է, պիտի նախընտրեր և նախընտրել է սրտի կակիծով թողնել իր հայրենի օջախը և գաղթել համեմատաբար ավելի ապահով միջավայր:

Հայ ժողովուրդը մի քանի անգամ ճաշակել է բռնագաղթի դառալ պտուղները: Մենք նկատի ունենք Շապուհ Երկրորդի 364 թվականի բռնագաղթը, պավլիկյանների մասսայական բռնագաղթը Արևմտյան Հայաստանից դեպի Թրակիա, շահ Աբասի բռնագաղթը 1604—5 թվականներին, առսջին համաշխարհային պատերազմի տարիների բռնագաղթը, որը աննախադեպ մի ողբերգություն էր «չ միայն հայ ժողովրդի, այլև մարդկային ցեղի պատմության մեջ»:

Արտաքին ձեռով հրապուրիչ, բայց հետևանքներով շատ ծանր են եղել մասնավորապես բյուզանդական կայսրության՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետևանքով առաջացած գաղթերը: Բյուզանդական զահի վրա բազմած ծագումով հայ կայսրերը, իրենց ոտքի տակի հողն ամուր պահելու համար, աշխատել են իրենց շրջապատել հայ ազնվականներով, արքունի պալատական զորամասերը կազմել հայերից և ձգտել երկրի հեռավոր սահմաններում գտնվող զորամասերի մեջ մեծ տեղ տալ հայերին: Այդ նպատակով նրանք Հայաստանից պարբերաբար հավաքել են հայ երիտասարդներին՝ հասարակության ամենից կենսածակ ուժերին, և տեղափոխել Բյուզանդիայի հեռավոր շրջանները:

Թվարկված բոլոր տեսակի գաղթականությունն էլ, այս կամ այն շափով, կորստաբեր է եղել փոքրաթիվ հայ ժողովրդի համար: Սակայն նշված գաղթականության բոլոր ձևերի մեջ ամենից ահռելին, ամենից կորստաբերը՝ օտար տիրակալների Հայաստանում ստեղծած անտանելի ծանր դրության հետևանքով առաջացած մասսայական գաղթն է եղել, որի ժամանակ հարյուր հազարավոր հայ բնակչություն հարկադրված է եղել զնալ և բնակություն հաստատել օտար հորիզոններում:

Հայ գաղթականության ստվար հոսանքներ առաջանում են նոր ժամանակաշրջանում. կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման հետևանքով քայքայվում է գյուղը և ընչազուրկ բնակչությունը սկսում է հոսել դեպի արդյունաբերական կենտրոնները՝ «մշակության» համար: Տվյալ դեպքում, մենք նկատի

¹ В. Гурко-Кряжин, Прошлое и настоящее Советской Армении (мат. «Новый Восток», 1927, кн. 16—17):

² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 258—259.

³ Goeje, Biblath. Geograph. arab. V, 1855, էջ 257.

ունենք Արևմտյան Հայաստանից դեպի Պոլիս, Զմյուռնիա, Ամեն-
րիկայի քաղաքները և այլուր, Արևելյան Հայաստանից՝ Թբիլի-
սի, Բաքու, Աստրախան, Մոսկվա և Ռուսաստանի այլ քաղաք-
ները զնացող գաղթականական հոսանքները:

Ներկա հատորի մեջ չենք զետեղել հայկական այն գաղթա-
վայրերի պատմությունը, որոնք հանդես են եկել նոր և նորագույն
շրջանում (Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ, Անգլիա,
Գերմանիա և այլն): Հատորի մեջ չեն մտել նաև այն վայրերը,
որոնց պատմությունը թեկուզ սկսվում է միջին դարերում, բայց
հիմնականը՝ հանդիսացել են նոր և նորագույն ժամանակաշրջ-
անները: Մենք նպատակահարմար ենք համարել այդ կարգի
գաղթօջախների միջնադարյան պատմությունը չկտրել հիմնական
մասից, շարագրել նոր շրջանի պատմության հետ իբրև նոր պատ-
մության ներածություն: Մենք նկատի ունենք Թուրքիայի, Իրաքի և
մի քանի այլ երկրների հայ գաղթավայրերի պատմությունը:

Անչափ դժվար է եղել մեր ուսումնասիրության թեման: Հայ-
կական գաղթօջախների պատմությունը պետք էր ուսումնասիրել
իրենց շրջապատի հետ սերտորեն կապված, իսկ քանի որ հայերը
ցրված են եղել ամբողջ աշխարհով մեկ, ուստի և անհրաժեշտ էր
ուսումնասիրել գրեթե ամբողջ աշխարհի պատմությունը: Իսկ այդ՝
մեկ մարդու ուժերից վեր է: Հայկական գաղթավայրերի մասին,
ինչպես հայտնի է, մենագրություններ են լույս տեսել ո՛չ միայն
հայերեն, այլև այն լեզուներով, որոնք տվյալ երկրի պետական
լեզուներն են հանդիսացել, ուստի և պահանջվում էր ուսումնասի-
րել աշխարհի բազմաթիվ լեզուները:

Պետք է խոստովանենք, որ եղել են պահեր, որ հանդիպելով
այս կարգի դժվարությունների, որոշել ենք ընդմիջել աշխատանքը,
լքել թեման՝ ուղղաճակատը դասալքող վախկոտ զինվորի նման:
Բայց հետո մտածելով, որ այդպիսին չեն եղել մեր այն հայրենա-
կիցները, որոնց պատմությունը գրելու պատիվն է վիճակվել մեզ,
նրանց հատուկ է եղել դժվարությունները հաղթահարելու աննկուն
կամքը և համառ ոգին, — այդ զգացմունքի հարկադրանքով նորից
ձեռք ենք վերցրել գրիչը:

Նման պայմաններում, բնական է, որ այս աշխատության մեջ
պետք է որ սպրդած լինեն սխալներ և անճշտություններ, բայց թող-
նքված լինեն պատմական կարևոր դեմքեր և իրադարձություններ:
Մենք հաճույքով կուզենանք լսել մեր բարեմիտ քննադատների
դիտողությունները:

Հայ գաղթավայրի պատմության կապակցությամբ չի կարելի
լուսավորման անցնել պատմական այն խոշոր շրջադարձի վրայով,
որ տեղի է ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում:

Հայ ժողովրդի ազատասեր զավակները դարեր շարունակ
տենչացել են քաղաքական ազատություն ձեռք բերելու և ցրված
հայրենիքը հայրենի երկիրը հավաքելու մասին: Բայց այդ մնա-
ցել է լուկ շիրագործված երազանք: Հայրենի երկիրը պատկերվել է
ավերակների վրա լաց լինող հերարձակ մոր նման, իսկ օտարու-
թյան մեջ թախծող պանդուխտի սիրած երգը «Կուունկն» է եղել:
Բայց ահա բազմաշարչար հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ
շրջադարձային մեծ բեկում. մեծ հոկտեմբերը ազատություն բե-
րեց նաև հայ ժողովրդին և ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ նրա
աննախընթաց զարգացման և բարգավաճման համար ու հնարա-
վորություն տվեց պատմության շար բախտով հալածված և աշ-
խարհով մեկ ցրված տարագիրներին վերադառնալու իրենց նվիրա-
կան հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան:

մանված հարկը և չի ուղարկում խոստացած հայկական զորամասեր: Վերջինս պատասխանում է. «Ես ազատության էի ձգտում, որովհետև լավ էի համարում, որպեսզի թե ինքս ազատ լինեմ, և թե որդիներես ազատություն թողնեմ»¹: Վեճը վերջանում է նրանով, որ արմենների թագավորը պարտավորվում է իր զորքի կեսը՝ 20000 հետևակազոր և 4000 հեծյալ տրամադրել Կյուրոսին:

Հայկական զորամասերից մասնավորապես հեծելազորը (այրուձին) հնում համարվել է մարտական և լավ կոփված զորքի տեսակ:

Հայկական զորքը, որպես պարսկական բանակին օժանդակող զինական ուժ, հիշված է նաև Հերոդոտի մոտ 480 թ. (մ. թ. ա.) հուլյն-պարսկական պատերազմի կապակցությամբ: Ըստ Պրա տեղեկության, հուլյների ղեմ կովող Քսերքսեսի բանակում, ի թիվս հպատակ մի քանի այլ ժողովուրդների զորամասերի, գտնվում էր նաև հայկականը, որի հրամանատարն էր Արտոքմեսը: Հայ զինվորները կրում էին յուրահատուկ տարազ և զենք. նրանք իրենց զլխին ունեին սաղավարտ, իսկ ոտներին՝ ճտկավոր կոշիկներ, զինված էին փոքր վահաններով, կարճ նիզակներով, սեգերով և սրերով²:

Հայկական զորամասերի երկրից դուրս գտնվելու մասին տեղեկություններ կան նաև IV դ. (մ. թ. ա.): Այսպես, Կուրտիուս Ռուֆուսը հայտնում է, որ 331 թ. (մ. թ. ա.) Գավգամելայի ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացու ղեմ կովող Դարեհ III Կողոմայի զորաբանակում գտնվել է արմենական երկու զորամաս՝ բաղկացած 40.000 հետևակազորից և 7.000 հեծելազորից³: Արմենական զորամասերի հրամանատարներն են եղել Օրոնտեսը (Նրվանդը) և Միթրատեսը:

Հավանական է, որ հայկական զորամասեր եղել են նաև Սելևկյան զորաբանակում: Ինչպես հայտնի է, 190 թվականին (մ. թ. ա.) Մազնեզիայում, Անտիոքոս Մեծի խայտառակ պարտությունից հետո, իրենց անկախ հայտարարեցին Մեծ Հայքը՝ Արտաշեսի զլխավորությամբ և Մոփաց աշխարհը՝ Զարեհի զլխավորությամբ:

¹ Xenophontis, Cyropaedia, IV, §10 (Օղովել ենք չ. Մանանդյանի թարգմանությունից, որը ղեկավարված է նրա շեֆնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության 1 հատորի հավելվածում):

² Herodoti, Historiarum libri, IX, VII, 73 (Օղովել ենք Ֆ. Գ. Միշենկոյի թարգմանությունից):

³ Sicut Curtius Rufus, III, 2, 6 (Օղովել ենք չ. Մանանդյանի շեֆնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության 1 հատորի էջ 94-ից):

Մարտերը որոշակի հայտնում է, որ Արտաշեսը և Զարեհը «նախապես Անտիոքոս մեծի զորավարներն էին»¹: Նշված զորահրամանատարներն, անշուշտ, Սելևկյան բանակում պաշտոնավարելու ժամանակ ղեկավարում էին հայկական զորամասերը, որոնց օգնությամբ և Մեծ Հայքն ու Մոփքը անկախ հայտարարվեցին:

Պեսոք է նկատի ունենալ, որ հայկական այս զորամասերը Հայաստանի սահմաններից դուրս էին գտնվում ժամանակավորապես միայն, կոիվների ժամանակ, իսկ հետո նորից վերադառնում Հայքին: Այնպես որ՝ արտասահմանում նրանք կայուն բնակության համար և մշտական օրյեկոններ չէին ստեղծում: Չի բացառված, իհարկե, որ Պարսկաստանում Աքեմենյան շրջանում գոյություն ունեցած լինեին հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ՝ բաղկացած զբաղվորապես հայ առևտրականներից և արհեստավորներից:

Ի դեպ՝ Պարսկաստանում հայ ստվարաթիվ բնակչության գոյության օգտին է խոսում Բաբելոնում Դարեհի (522—486 թթ.) ղեմ բռնկված մի ապստամբություն, որի ղեկավարը ծագումով հայ Արախան էր: Այս ապստամբությունն այնպիսի մեծ ցնցումի տեղիք է տվել Պարսկաստանում, որ ապստամբությունը ճնշելուց հետո Դարեհը պատվիրել է Բիհիսթունի քարածայրի վրա արձանադրել խոտվարարի ղեմ իր տարած հաղթանակի պատմությունը²: Ամենայն հավանականությամբ Արախանը միակ հայը չի եղել Բաբելոնում, այլ ունեցել է նաև աշակիցներ իր հայրենակիցներից:

Մեր ունեցած տեղեկությունները հայոց պատմության մասին հարստանում և պատմական տեսազաշտը համեմատաբար ընդարձակվում է Արտաշեսյանների շրջանում: Այժմ, օտար աղբյուրներից բացի, այդ մասին տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայկական աղբյուրները:

Այդ տեղեկությունները իրավունք են տալիս հաստատապես ասելու, որ Արտաշեսյան շրջանում հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն արտագաղթ չի տվել, այլև ինքն է գաղթականություն ընդունել զբոսից: Հունա-հռոմեական պատմիչները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում հազարավոր այն գաղթականների մասին, որոնց քշում բերում են Տիգրան II-ը (95—55 թթ.) և Արտավազդ II-ը (55—34 թթ) իրենց ռազմական զործողությունների ժամանակ Միջագետքից, Կապադովկիայից և փոքրասիական այլ երկրներից: Այսպես օրինակ, Ստրաբոնը խոսելով Տիգրան II-ի Տիգ-

¹ Strabo, XXV, 2,12 (Հմմ. Վարդանյան, քաղցի և թարգմանիչ չ. Անտոյան, էջ 57):

² Sicut Г. А. Халатьянц, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 85:

րանակերտ բերած գերիների մասին, գրում է. «Այս քաղաքում (այսինքն՝ Տիգրանակերտում—Ա. Ա.) կային շատ հելլեններ ինչպես Կիլիկիայի գաղթականներից, այնպես և նրանց բախտակից բարբարոս ասորիներ, կորզվացիներ և կապադովկիացիներ, որոնց հայրենիքը քանդել և այնտեղից գաղթեցրել էր Տիգրան II-ը»: Ըստ Ապիանոսի տեղեկության, Տիգրանի բերած գերիների թիվը հասնում էր մինչև 300.000-ի¹: Որքան էլ շափազանցած լինի Ապիանոսն այս թիվը, այնուամենայնիվ, այն վկայում է, որ դրսից քաղաքանին մեծ թվով գերիներ են բերվել Հայաստան:

Հիմնավորապես սխալ է հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ստացած այն վարկածը, որ իբր թե Տիգրանի բերած գերիները հանդիսացել են առևտրականներ: Մեր մի ուսումնասիրության մեջ՝ «Հայ ժողովրդի պերիոդիզացիայի հարցի շուրջը», պատմական փաստերով ցույց ենք տվել, որ Տիգրանի բերած գերիները հանդիսացել են ո՛չ թե առևտրականներ, այլ սովորական ստրուկներ, որոնք բերվել և օգտագործվել են ստրկական աշխատանքներում: Այլ հարց է, որ հետագա դարերում այդ ստրուկներից ոմանք կարող էին ազատություն ձեռք բերել և դառնալ նաև առևտրականներ:

II—I դարերում զգալիորեն ընդարձակվում են Հայաստանի սահմաններն ի հաշիվ հարևան երկրների: Հայտնի է, որ Տիգրանը նվաճեց Ասորիքը, Կապադովկիան, Կիլիկիան և հարևան այլ երկրներ: Նվաճումներից հետո այդ երկրներում տեղավորվեցին բավականին թվով հայ վաճառականներ, պետական պաշտոնյաներ և զինվորականներ:

Հայ ժողովրդի դրությունն զգալիորեն փոխվում է Արտաշեսյան հարստությունից հետո, երբ քաղաքականապես թուլացած Հայաստանը ներգրավվում է պարսկահռոմեական արյունոտ մրցակցությունների մեջ և մրցակցող կողմերը, գաղտնի կամ բացահայտ, սկսում են միջամտել Հայաստանի ներքին գործերին: Ե՛վ Հռոմը, և՛ Պարսկաստանը Հայաստանի նկատմամբ վարում էին երկրի քաղաքական ուժերը ջլատելու և ներքին երկպառակություններ սերմանելու քաղաքականություն:

Հռոմի և Պարսկաստանի այս քաղաքականությունը որոշ չափով նպաստավոր հող է գտնում Հայաստանի ձևավորված սոցիալատնեսական նոր հարաբերությունների պայմաններում:

Հայաստանում I—II դարերում վերջնականապես ձևավորվում է ֆեոդալական հասարակությունը: Հայաստանի տնտեսական

կյանքն սկսում է մասնատվել, իսկ դրան զուգընթաց մասնատվում է նաև քաղաքական կյանքը:

Պետք է նշել, որ մինչև IV դարի սկզբները, այսինքն՝ մինչև ըրիստոնեության մուտքը Հայաստան, հայ քաղաքական վերնախաճի համակրանքը, համեմատաբար, ավելի դեպի պարթևների, քան հռոմեացիների կողմն է եղել²: Քաղաքական այս կողմնորոշումը մասամբ փոխվում է, երբ հայերն ընդունում են ըրիստոնեություն և հավատակից դառնում հռոմեացիներին: Այժմ հայ քաղաքական վերնախավերի համակրանքն սկսում է թեքվել դեպի հռոմեացիները:

Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ հռոմեացիներն իրենց մոտ գտնված քաղաքական փախստականներից և իրենց իշխանության տակ ընկած հայկական գավառներից զորամասեր էին կազմում և ուղարկում Դանուբ՝ գերմանացիների դեմ կռուվելու:

233 թվականին Սևերիոս Աղեքսանդր կայսրը Արևելքից Հռոմ վերադառնալիս իր հետ տանում է հայկական աղեղնաձիգ գնդեր՝ կայսրության հյուսիսային սահմանը գերմանացիներից պաշտպանելու համար: Եվ հայկական այդ զորամասերը 238 թվականին Մաքրիմիանոսի ժամանակ մասնակցում են գերմանացիների դեմ մղվող ռազմական գործողություններին:

350 թվականին, երբ հռոմեական արևելյան բանակն ապրստամբություն բարձրացրեց Կոստաս կայսեր դեմ և կայսր հռչակեց Կոստանդինոսին, վերջինիս աջակցող զորաբանակում գտնվում էին հայ աղեղնաձիգ հեծելազոր զնդեր, որոնք վճռական դեր կատարեցին այս հեղաշրջման ժամանակ³:

Հայոց Արշակ Երրորդի ժամանակ (378—386), երբ Հռոմի հյուսիսային սահմանը վտանգված էր գերմանացիների հարձակումների հետևանքներով, թշնամու դեմ ուղարկվեցին նաև հայկական զնդեր, որոնք և մասնակցեցին ռազմական գործողություններին³:

387 թվականից հետո, երբ Հայաստանը բաժանվել էր Պարսկաստանի և Հռոմի միջև, հայերից զորահավաք կատարելու, զորամասեր ստեղծելու և այդ զորամասերը Հռոմի ու Պարսկաստանի հեռավոր սահմաններն ուղարկելն ավելի հաճախակի դարձավ: Այդ

¹ Հ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերությունները ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի, Վենետիկ, 1912, էջ 239—240:

² Ա. Ալիդոյան, ՊՀԳ, էջ 127:

³ Նույն տեղում, էջ 314 (Հմմտ. Թեմիստիոսի ճառը, 207):

¹ AOP., Mithrid , 84.

միջոցառումը նպատակ ունի մի կողմից՝ հայ քաջարի զինվորներով պաշտպանել հեռավոր և վտանգավոր սահմանները, իսկ մյուս կողմից՝ երկրից դուրս հանելով կոմիտեի, աշխատել քաղաքականապես ավելի թուլացնել Հայաստանը՝ հայ ժողովրդի ներքին անկախությունը վերացնելու և ասիմիլյացիայի ենթարկելու համար:

Օտար հարստահարիչների այդ ձգտումը շատ ցայտուն երևում է պարսից Հաղկերտ թագավորի հայկական զորքերի նկատմամբ ցուցաբերած միջոցառումներից, որոնք հանգամանորեն նկարագրված են հայ երկու պատմիչների՝ Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու մոտ: Վարդանանց հերոսական պատերազմից առաջ, երբ պարսից արքունիքում ծրագրվում էին անգրկովկասյան երեք ժողովուրդների ներքին անկախությունը վերացնելու համար նախատեսված միջոցառումները, պարսկական արքունիքի հրամանով հայկական այրուձինն դուրս է հանվում երկրից և ուղարկվում Պարսկաստանի հեռավոր սահմանները՝ Հիշենք Եղիշեի հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ զունդս զունդս դարձեալ գումարէին ի նոցանէ (այսինքն՝ հայերից, վրացիներից և աղվաններից—Ա. Ա.) յերկիր հեռաւոր՝ յամուրս անապատին՝ ի մարտ պատերազմի թշնամեացն արքայի. և բազմաց իսկ անդէն հասանէր վախճան մահու սրով: Եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակն նուազեցուցանէին, և բաղցիւ և ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, և ձմերոցի տեղիս զգժնեայ վայրսն հրամայէին նոցա և անարգս և վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին»¹:

Հայ զինվորական մասերի դրուժյունը մխիթարական չէր նաև Արևմտյան Հայաստանում, որն ընկել էր Հոմի գերիշխանության տակ: Այդ մենք կտեսնենք քիչ հետո՝ Բյուզանդիայի հայ գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Հայ վտարանդիներից և հայ զինվորականությունից բացի, Հայաստանից դուրս գտնվող բնակչության շարքում պետք է հիշել նաև հայ պատանդներին: Պարսիկները և հոմեացիները, իրենց ազդեցությունը հայ ավատական շրջանի վրա ավելի ուժեղացնելու և նրանց ստրկական հնազանդության մեջ պահելու համար, սովորություն ունեին հայ նախարարական տներից պատանդներ վերցնել, որոնց պահում էին իրենց արքունիքներում և դաստիարակում հավատարմությամբ ծառայելու ոգով: Հայտնի է, օրինակ, որ IV դարում հայոց Արշակ թագավորի եղբոր որդիները՝ Գնելը

և Տիրիթը, պատանդներ էին Բյուզանդիոնում, նրանց ազատեց և Հայրենիք բերեց ներսես կաթողիկոսը՝ իր բանազնացության ժամանակ: 449 թվականին Անդրկովկասի ժողովուրդների ժողովրդագրագաղափարական պատերազմի նախօրյակին, երբ Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների ղեկավարները հրավիրվում են Տիրիթին Հայրենիքի մոտ և խոստումներ տալիս նպաստելու զրադաշտականության տարածմանն Անդրկովկասում, Հաղկերտը նրանցից պատանդ է պահում վրաց Աշուշա բզնշխին և Վասակ Սյունեցու որդիներին:

Պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ են հասել մեզ Հոմում, Անտիոքում, Եղեսիայում, Աղեքսանդրիայում, Աթենքում, իսկ հետագայում նաև՝ Բյուզանդիոնում, սովորող հայ ուսանողական խմբերի մասին, ուսանողներ, որոնք զգալի զեք են կատարել անտիկ առաջավոր մշակույթը Հայաստան բերելու և ստեղծագործորեն մշակելու ու զարգացնելու ուղղությամբ:

Արտասահմանի գիտական կենտրոնները սովորելու գնացող այս ուսանողների մեջ քիչ չեն եղել այնպիսիները, որոնք հաջողությամբ ավարտելով բարձրագույն կրթությունը և աչքի ընկնելով իրենց արտակարգ ընդունակություններով, մնացել են աշխատելու իրենց իսկ ավարտած վայրերում՝ դառնալով այդ նույն բարձրագույն հաստատությունների փայլուն աստղերը:

Նման դեմքերից, օրինակ, կարելի է հիշատակել Տիրան Հայկազնին (I դար մ. թ. ա.), որը Փոքր Հայքից էր, Լուկուլոսի Հոմեաքած հայ գերիներից: Տիրանն աշակերտում է համաշխարհային հռչակ ունեցող քերական Դիոնիսիոս Թրակացուն և այնքան խորը մասնագիտանում անտիկ լեզուների մեջ, որ դառնում է իր ժամանակի աչքի ընկնող լեզվաբաններից ու քերականներից մեկը: Նա հավաքում է գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող անտիկ հեղինակների աշխատությունները և կազմում հարուստ մի գրադարան, որը, ըստ ժամանակակիցների վիճարկության, բաղկացած է եղել 3.000 հատորներից, իսկ ոմանք հասցնում են մինչև 30.000-ի: Հոմեական պատմիչ Սվիդասը վկայում է, որ Կիկերոնը Տիրան Հայկազնին է հանձնարարում իր ունեցած գրականությունը կարգավորելը և իր բնակարանում բաց սնում զբաղրոց, ուր հոմեացի երիտասարդները գալիս էին սովորելու հայ գիտնականի մոտ¹:

¹ Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 21:

¹ «Բազմավեպ», 1932, էջ 196:

IV դարում մեծ հռչակ է ստեղծում իր շուրջը Պարույր Հայկազնը, որը հունական մատենագրության մեջ հայտնի է Պրոերեսիոս անունով: Մեզ է հասել նրա կենսագրությունը՝ գրված իր հույն աշակերտներից մեկի՝ Եվնարիոսի կողմից:

Պրոերեսիոսը Փոքր Հայքից էր, հայ ծնողների զավակ: Նա իր կրթությունը ստացել է Անտիոքում Հուլիանոս ճարտասանի մոտ: Աչքի ընկնելով իր արտակարգ ընդունակություններով, 308 թվականին նա մեկնում է Աթենք և շարունակում իր ուսումը Հուլիանոս հոնտորի մոտ: Այստեղ նա անբան է աչքի ընկնում ճարտասանության մեջ, որ իր ուսուցչի մահից հետո նրան է վստահվում Աթենքի ճարտասանական դպրոցի ղեկավարությունը: Ըստ կենսագրի տեղեկության, Պարույրն աշխատում և սուրբում է նյութական սուղ պայմաններում, աղքատության մեջ¹: Նա իր շուրջն է հավաքում բազմաթիվ աշակերտներ, այդ թվում նաև շատերին իր հայրենակիցներից: Աթենքում գտնվում են հայ գիտնականի փառքին նախանձող հակառակորդներ, որոնք ամբաստանում են նրան իշխանություն անուշ և աքսորում Աթենքից: Ետևում, սակայն, Պարույրը արդարանալով մեղադրանքից, վերադառնում է Աթենք և նոր թափով վերսկսում իր դասախոսությունները: Կոստանդ կայսրը լսելով Պարույրի հռչակը, հրավիրում է նրան Փալիա (Ֆրանսիա), իսկ այնտեղից՝ Հռոմ: Մայրաքաղաքի բնակիչների համար նա այստեղ դասախոսություններ է կարդում: Եվ Հռոմի բնակիչներն այնքան բարձր են գնահատում հայ ճարտասանի ատենախոսությունը, որ ի պատիվ նրա կանգնեցնում են պղնձյա արձան՝ «Regina rerum Roma, regi eloguentiae» («Քաղաքի Հռոմից՝ նվեր ճարտասանության թագավորին») մակագրությամբ:

Հետագայում Պարույրը նորից գալիս է Աթենք և երկար տարիներ աշխատում այստեղ՝ շարունակելով դասախոսությունները իր ճարտասանական դպրոցում: Մերության հասակում մի տհաճ միջադեպ ստիպում է նրան հրաժարվել դասախոսությունից. Հուլիանոս կայսրը առաջարկում է նրան ներքող գրել և գովերգել իր ռազմական շունեցած տաղանդը: Պարույր Հայկազնը չի ուզում իր խղճին դնել գնալ և քննանքով զբաղվել և նախընտրում է հեռանալ աշխատանքից, քան ընդունել կայսեր առաջարկը: Պարույրը մահանում է 95 տարեկան, խորը ծերության հասակում: Փամակակից գրեթե բոլոր մատենագիրները մեծ գովեստով են խոսում Պարույրի մասին: Նույնիսկ իր կատաղի հակառակորդ կի-

թանոս հոնտորը իր նամակներից մեկում ընդունում է, որ Պարույրը, շնորհիվ իր արտակարգ տաղանդի, կարողացել է շահել մամանակակիցների սերը և համակրանքը¹:

V դարում Անտիոքի կրթական դպրոցում սովորող հայ ուսանողներից աչքի է ընկնում Ղևոնդիոս Հայկազնը, որը հայտնի է եղել որպես նշանավոր փիլիսոփա և բանաստեղծ: Նա Անտիոքից տեղափոխվում է Աթենք և ստանձնում այնտեղ Աթենքի համալսարանի ուսուցչատեղիության բարձր պաշտոնը²:

Ավելորդ ենք համարում այստեղ խոսել V դարում Անտիոքում, Աղեքսանդրիայում, Աթենքում, Բյուզանդիոնում և գիտության աչքի ընկնող այլ օջախներում իրենց կրթությունը ստացած հայ ուսանողների մասին, որոնք իրենց ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել են Հայաստան և գործուն մասնակցություն ունեցել Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի զլխավորած թարգմանական մեծ գործին:

Հայագիր տառերը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից 406 թվականին ստեղծվելուց հետո, հավանական է արքունի միջոցներով, մեծ թվով ուսանողներ ուղարկվեցին սովորելու Միջագետք, Հռոմ, Եգիպտոս և Հունաստան: Հայկական արքունիքը և հայ եկեղեցին ցանկանում էին հունարեն և ասորերեն լեզուները լավ գիտցող մասնագետներ ունենալ՝ հունական և ասորական լեզուներով եղած գրականությունը թարգմանելու համար: Ուսանելու գնացող երիտասարդությունը, իհարկե, հանձն է առնում մեծ դժվարություններ, որոնք կապված էին ճանապարհների, օտար շրջապատին ծանոթանալու, նյութական կարիքի հետ և այլն: Սակայն գրասեր երիտասարդությունը կանգ չի առնում ոչ մի դժվարության առջև: Հեռավոր երկրներ սովորելու մեկնող այդ հայ ուսանողների անձնագրությունը պատկերացնելու համար հին հայկական մի մտտենագիր հետևյալն է գրում... «գումարէին, հանդերձէին, կազմէին, պատրաստէին, յուղի անկանէին յերկայնաձիգ ճանապարհորդէին, ի ծովս ընթանային, ի թև թռչէին, յերկվարս փայտակերտս ելանէին... ի սասանոտ դաշտս անհաստատս արշաւէին, զմահ քան զկեանս միշտ ընտրէին. աներևոյթ նպատակեալ ունէին»³: Մատենագիրը խոսելով օտար համալսարաններում սովորող հայ ուսանողների ջանասիրության և մասնագիտական թեքումների մա-

¹ В. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, էջ 38.

² Christ, Geschichte der Griechischen Litteratur, II, 2, էջ 1212:

³ Ղ. Ալիշան, Հայագիտում, էջ 148:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ. էջ 233:

սին, շարունակում է. «հայ ուսանողները)... ժրանային, տքնէին, աշխատէին, հարցասէր լինէին՝ ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս՝ ի յերկս օգտակարս, և ի գործս շահաւէտս: Ոմանք զտառից գծագրութիւնս շահատրեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ, զհամարողականն, զերաժշտականն, զաստեղարաշխականն, զքերականն և զքերդողականն, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն և զմասունս նոցա, որք են թուով երկոտասան: Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբ, քան զոմանս վեհագոյնք երեւէին, ոմանց զարմանալիք թուէին»¹:

Մի այլ հիշատակագիր, խոսելով օտար համալսարաններում իրենց ուսումն ավարտած և հայրենիք վերադարձող հայ ուսանողների մասին, գրում է. «Յետ փոխմամբ սրբույն (այսինքն՝ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մահվանից հետո— Ա. Ա.) եկին աշակերտք նոցա յԱթենայ, ճոխացեալ և փարթամացեալ ուսմամբ. Մովսէս Քերթոզն, և Դաւիթ Անյաղթն, Մամբրէ Վերածնողն, և Եղիշէ Պատմագիր, Ղազար Փարպեցի և Եղնակ Կողբացի, Ստեփանոս Ասողիկն և այլք ոմանք»²:

Հունական և հռոմեական մատենագիրներն ընդհանրապես դրական են արտահայտվում իրենց մոտ սովորող հայ ուսանողների վերաբերյալ: Ըստ նրանց ներկայացման, հայ ուսանողները աշխատասեր են, ուշիմ և ընդունակ, միայն նրանք գժգոհում են այն բանում, որ իրենց մոտ սովորող այդ ուսանողները հայրենիք վերադառնալիս չեն տանում հռոմեական ազդեցությունը:

Հայ բնակչության առաջին բռնագաղթը: Հայ ժողովրդի զանգվածային խոշոր գերեվարությունը կապված է Սասանյան շրջանի հետ: 226 թվականից հետո, երբ Պարսկաստանում իշխանության գլուխ անցան Սասանյանները, պարսկական արքունիքը Հայաստանի նկատմամբ սկսեց վարել բացահայտ թշնամական քաղաքականություն: Պատճառն այն էր, որ Հայաստանում իշխանության գլուխ էին կանգնած Արշակունիների ազգակիցները, որոնք հովանավորում էին Սասանյանների հակառակորդներին:

Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև բացված անջրպետն ավելի է խորանում մանավանդ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնապես ճանաչելուց և հայերի պարսկական հավատակցությունից հեռանալուց հետո: Սասանյան արքունիքի համար այժմ

առաջնահերթ հարց է դառնում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը վերացնելու և հայ ժողովրդին ասիմիլյացիայի ենթարկելու խնդիրը: Իրենց ծրագիրն իրագործելու համար Սասանյանները գիմում են բռնի ուժի: Հայ ժողովրդի համար սկսվում է մաշտոնների ծանր մի շրջան: Թշնամական խոշոր բանակները պարբերաբար հարձակվում են Հայաստանի վրա, ավերում երկիրը, կոզոպտում բնակչությանը և հազարներով գերի տանում:

Առաջին տեղեկությունը Սասանյանների՝ Հայաստանից տարած մեծ թվով գերիների մասին հաղորդում է Ագաթանգեղոսը: Նա հայտնում է, որ Պարսկաստանի Արտաշիր թագավորը (226—241) հարձակվելով Հայաստանի վրա «...խաղալը գնալը, սուպատակ արձեղ զկողմամբ Հայաստան աշխարհին, զխօսուն և զանասուն, զծեր և զտղայ, զերիտասարգ և զմանուկ առհասարակ խաղացուցանէր ի՝ գերութիւն»¹: Ագաթանգեղոսի այս տեղեկությունը որքան էլ շփոթազանցություն լինի, այնուամենայնիվ, պետք է ենթադրել, որ Հայաստանից խոշոր թվով գաղթականություն է տարվել Արտաշիրի՝ Սասանյան դինաստիայի առաջին հիմնադիրի կողմից, թեպետև հայկական մյուս պատմիչներն Արտաշիրին ներկայացնում են Հայաստան ձեռնարկած այս արշավների մեջ պարտված կողմ: Հավանական է այս դեպքը տեղի ունեցած լինի 228 թվականին:

Սասանյանները Հայաստանից գերիներ տանելու մի նոր փորձ կատարել են IV դարում: Փավստոս Բուզանդը հայտնում է, որ Շապուհ II-ի ժամանակ պարսկական զորքը, հայ դավաճան իշխաններ Մերուծան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ, հարձակվում է Հայաստանի վրա, ավերում երկիրը և ահագին գերիներով ետ վերադառնում: Սակայն հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը հայկական զորքերով կտրում է դավաճանների փախուստի ճանապարհը և գերիներին խլում թշնամու ձեռքից²:

Սակայն այս հաջողությունը հայերի համար տևական չեղավ: Շուտով նրա կյանքում տեղի ունեցավ աննախընթաց մի ողբերգություն՝ իր ամենաժանր հետևանքներով: Մենք նկատի ունենք Շապուհի կատարած բռնագաղթը Հայաստանից, որը տեղի է ունեցել հետևյալ պայմաններում:

Շապուհին հաջողվում է խաբեության ճանապարհով 360 թվականին Տիգրոն կանչել և Անհուշ բերդում բանտարկել հայոց Արշակ թագավորին: Այնուհետև նա մի խոշոր զորաբանակ է ու-

¹ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 148:

² Գ. Զարբհանեյան, Հայկական հին դպրություն, Վենետիկ, 1897, էջ 288:

¹ Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 24:

² Փաւստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 148:

դարկում Հայաստան և շրջապատում Արտագերս ամրոցը, ուր ամրացել էին Փառանձեմ թագուհին և հավատարիմ մնացած հայ զորավարներն իրենց զորքով: Երկար պաշարումից հետո վերջապես Շապուհին հաջողվում է գրավել Արտագերսը և դաժան հաշվահարդար կատարել բերդի պաշտպանների հետ: Այնուհետև պարսիկները ասպատակում են Հայաստանը, ավերում երկիրը և բնակչությունը հազարներով գերի տանում:

Ըստ Փավստոս Բուզանդի տեղեկության, ավարի, գերեզմարության առաջին մեծ հարվածը ստանում է Արտաշատ առևտրաշատ քաղաքը: Արտագերսը գրավելուց հետո, գրում է պատմիչը, պարսկական զորքերը «...եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, և առին զնա, և կործանեցին զպարիսպ նորա. առին անտի զգանձս մթերեալս՝ որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն»: Ըստ պատմիչի տեղեկության, Շապուհը Արտաշատից գերի է տանում 40.000 բնտանիք, որից 31.000-ը հայ, իսկ 9.000-ը՝ հրեա: Պարսկական զորքերը, վայրագության մոլուցքով լցված, հիմնահատակ կործանում են քաղաքի բնակելի բոլոր շենքերը, նրա պարիսպները «...և ոչ թողին՝ ընաւ քար ի քարի վերայ, անմարդի և թափուր յամենայն բնակչաց իւրոց կացուցանէին»¹:

Արտաշատից հետո պարսկական զորքերը շարժվում են Վաղարշապատի վրա. «...քանդէին, բրէին: զքաղաքն ի հիմանց տապալէին,— գրում է Փավստոսը,— և խաղացուցանէին յայնմ ևս քաղաքէ իննևտասն երդս հազարս Ընդ ամենայն քաղաքս ոչ թողին ամենևին շինած, զի զամենայն տապալէին, քակեալ քանդէին. և ընդ ամենայն երկիրն ասպատակ սփռեալ՝ զամենայն այր ի շափ հասեալ կոտորէին, զկանայս և զորդիս ի դերութիւն վարէին»²:

Պարսկական զորքերը, այնուհետև գրավում են Հայաստանի մյուս քաղաքները և նրանց բնակչությունը բշտում գերութան: Նրանք գերի են տանում Երվանդաշատից 50.000 բնտանիք, որից 20.000-ը հայեր, 30.000-ը հրեաներ, Բագրևանդի Զարեհավանից 13.000 բնտանիք, որից 5.000-ը հայեր, 8.000-ը հրեաներ, Զարիշատից՝ 24.000 բնտանիք, որից 14.000-ը հրեաներ, 10.000-ը հայեր, Վանից՝ 23.000 բնտանիք, որից 5.000-ը հայեր, 18.000-ը հրեաներ, Նախիչևանից՝ 18.000 բնտանիք, որից 2.000-ը հայեր, 16.000-ը հրեաներ, Տիգրանակերտից գերութան են բշտում 40.000 բնտանիք և այլն:

¹ Փավստոս, էջ 178:

² Նույն տեղը, էջ 179:

Փավստոսը թվարկում է միայն քաղաքներից տարված գերիները, իսկ զավանդներինը չի հիշատակում, նրանց հիշում է միայն Նախիչևան հավաքելու և կենտրոնացնելու կապակցությամբ, որտեղից սփռի բռնին Պարսկաստան. «...և զամենայն երկիրն Հայոց և զամենայն գաւառն ընդ նմին գերեալ,— գրում է նա,— խաղացուցեալ և զայլ գերութիւնս գաւառաց գաւառաց, կողմանց կողմանց, փորի փորի, զաշխարհի աշխարհի, ածին ժողովեցին ի քաղաքն Նախճատան»¹:

Շապուհի Հայաստանից տարած գերիների թիվը Փավստոսի մոտ, անշուշտ, չափազանցված է. այդքան քաղաքային բնակչություն անհնար է որ լիներ Հայաստանում: Բայց ինչքան էլ այդ թվերը չափազանցված լինեն, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ չափազանցված է տասնապատիկ անգամ, այնուամենայնիվ, այդ անշուշտ մեծ հարված էր փոքրիկ Հայաստանի համար վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում:

Այս տեղեկության մեջ ուշագրավ է Հայաստանի քաղաքային բնակչության կազմում մեծ թվով հրեաների հիշատակությունը որոնք, հավանական է, բնակվում էին Հայաստանում Տիգրանի ժամանակներից սկսած:

Փավստոսի հաղորդած վերոհիշյալ տեղեկությունը Շապուհի՝ Հայաստանից տարած գերիների մասին, հաստատում է նաև պատմաճայր Մովսես Խորենացին: Նա ևս վկայում է, որ Շապուհը մեծ բանակով մտնելով Հայաստան, ասպատակել է երկիրը և մեծ թվով գերիներ տարել²:

Շապուհի Հայաստանից տարած այս գերիներին, ըստ Փավստոսի տեղեկության, բնակեցնում են Խուժաստանում, Եփրատ-Տիգրիսյան շրջաններում և օգտագործում շինարարական աշխատանքներում:

Շապուհի բռնագաղթը հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին մեծագույն ողբերգություններից մեկն էր: Նա զգալի չափով խախտեց հայ ժողովրդի բնականոն զարգացման ընթացքը և թուլացրեց Հայաստանի քաղաքական հզորությունը: Շապուհի ավերածություններն ու դերեվարությունը նախորդեց հայ ժողովրդի քաղաքական անկախության վերացմանը և Հայաստանի երկու մասի բաժանվելուն, որը տեղի ունեցավ 387 թվականին:

¹ Փավստոս, էջ 179:

² Մովսես Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 300—301:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Պատմական աղբյուրները և ուսումնասիրությունները:

Սկսած IV դարի վերջերից հայ բնակչության մեծաթիվ զանգվածներ թողնում են հայրենի երկիրը և գաղթում Բյուզանդիա: Հայ գաղթականության այդ հոսանքը անընդմեջ շարունակվում է մինչև XIII դարը: Հայ տարագիրները Բյուզանդիայի տարբեր բնակավայրերում ստեղծում են ստվար գաղթօջախներ և գործուն դեր կատարում կայսրության կյանքում՝ տալով աչքի ընկնող բազմաթիվ ներկայացուցիչներ քաղաքականության, զինվորականության, տնտեսության և գիտության բնագավառներում: Բյուզանդիայի բնակչության հիմնական տարրը, հույներից հետո, փաստորեն հանդիսացել են հայերը: Բյուզանդիայում այդ ժամանակաշրջանում հիշվում են երեսունի մոտ հայազգի կայսրերի և հարյուրավոր գորահրամանատարների անուններ: Բյուզանդական բանակներում հայկական ամբողջական լեգեոններ են գործել: Երկրի կյանքում մեծ դեր են ունեցել նաև հայ վաճառականները և արհեստավորները:

Թվում է, թե նման աչքառու գործունեություն ունեցող բյուզանդահայ բնակչության մասին պատմական աղբյուրները պիտի առատ տեղեկություններ հաղորդեին: Սակայն իրական պատկերը միանգամայն հակառակն է և անմխիթարական:

Բյուզանդահայ գաղթավայրի պատմական աղբյուրների առաջին խումբը՝ հայ պատմիչների ու ժամանակագիրների գործերն են: Ցավով պետք է ասենք, որ մեր ուսումնասիրած շրջանի մոտ երկու տասնյակ հայ պատմիչների և տարեգիրների մեջ չկա մի հեղինակ, որը նպատակ դրած լինի շարագրելու Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների որևէ ժամանակաշրջանի պատմությունը: Հայ պատմիչները Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների մասին խոսում

են գլխավորապես Հայաստանի նկատմամբ կայսրության վարած քաղաքականության և հայ բնակչության դեպի Բյուզանդիա կատարած գաղթի կապակցությամբ: Հայկական սկզբնաղբյուրների անգլիկոսություններն ավելի վերաբերում են հայ բնակչության գաղթին, քան հայ գաղթօջախներին:

Առաջին հայ հեղինակը, որն անդրադարձել է Բյուզանդիայի հայությանը, հայ բնակչության գաղթի կապակցությամբ, հանդիսացել է VII դարի հայ պատմիչ Սեբեոսը: Նրա «Պատմութիւն Հայրաք-ը, հիմնականում, ընդգրկում է Հերակլ կայսրի զահակալության շրջանը (610—641) և որոշ ձեռագիր ընդօրինակություններում անգամ վերնագրված է «Պատմութիւն ի Հերակլին»:

Բյուզանդիայի հայ գաղթականության և գաղթավայրի մասին տեղեկություն հաղորդող հաջորդ հայ հեղինակը Ղևոնդն է (VIII դար), որն իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ հայ գաղթականության և Բյուզանդիայի մի շարք գործիչների մասին խոսում է Բյուզանդիայի խալիֆայության դեմ արևելքում վարած պատերազմների կապակցությամբ:

X—XIII դարերի հայ պատմիչներից Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների մասին տեղեկություններ գտնում ենք Հովհաննես Գրասիանակերտցու (X դար) «Պատմութիւն Հայոց»-ի, Ստեփանոս Առաքիկի «Պատմութիւն տիեզերական»-ի, Մատթեոս Ուսհայեցու (XII դար) «Ժամանակագրութեան», Արխատակես Լաստիվերտցու (XI դար) «Պատմութեան», Կիրակոս Գանձակեցու (XIII դար) «Հայրաք պատմութեան» և այլ հեղինակների մոտ: Բացի այդ, բյուզանդահայ գրչության օջախներից մեկ են հասել մի քանի հիշատակարաններ և հիշատակագրություններ, որոնք նույնպես պատմական որոշ արժեք են ներկայացնում:

Աղբյուրների մյուս խումբը՝ այդ բյուզանդական պատմիչները և ժամանակագիրներն են, որոնք նույնպես հայ գաղթավայրի նկատմամբ ժլատ են: Հայերին նրանք համարում են Բյուզանդիայի տեղաբնակներ և նրանց գործունեությունը չեն առանձնացնում տեղացիների պատմությունից: Այդ է պատճառը, որ բյուզանդական ոչ մի հեղինակի մոտ մենք չենք հանդիպում հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված որևէ աշխատություն: Բյուզանդական պատմիչները և ժամանակակիցները հայ գաղթօջախների կամ առանձին հայ գործիչների վրա կանգ են առնում միջանկյալ ձևով՝ այս կամ այն պատմական իրադարձության կապակցությամբ:

VI դարի բյուզանդական պատմիչներից հայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Պրոկոպիոս Կեսարացին իր երեք աշխատությունների մեջ՝ «Պատերազմների պատմություն» (գրված է 550—555 թվականներին), «Գաղտնի պատմություն» (գրված է 550 թ.) և «Կառուցումների պատմություն» (գրված է 558—560 թվականներին): Պրոկոպիոսը ակաֆաթեան և ստուգախոս հեղինակ է, նա մոտիկից շփվել է բյուզանդաճայ շրջանի հետ և ընդհանրապես գովեստով է խոսում հայերի, մասնավորապես՝ հայ զինվորականների մասին:

Բյուզանդաճայ զինվորականության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Պրոկոպիոսին ժամանակակից Ազաթիոս Միրինացին, որը հանդիսացել է բյուզանդական բանակի հայ զորավար ներսես Պատրիկի անձնական քարտուղարը: Նա իր «Հուստինիանոսի գահակալությունը» խորագրով աշխատության մեջ կանգ է առել զխավորապես ներսես Պատրիկի՝ 552—558 թվականներին վանդալների, ֆրանկների և պարսիկների դեմ վարած ռազմական գործողությունների վրա, որին մասնակցել են նաև հայկական զորամասերը:

VII—IX դարերի բյուզանդական սկզբնաղբյուրներից հայ գաղթօջախների պատմության համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Թեոփիլակտես Սիմոկատտեսի (VII դար) «Պատմությունը», որն ամբողջապես ընդգրկում է Մորիկի գահակալության շրջանը, Թեոֆանեսի (VIII դարի վերջերը, IX դարի սկիզբները) «Ժամանակագրություն»-ը, Պեսրոս Սիցիլացու (IX դար) «Մանիֆեստանների պատմությունը», որն արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում պավլիկյան շարժումների և նրանց գաղափարախոսության մասին, Գեորգի Ամարտուի (IX դար) «Ժամանակագրությունը», Կոստանդին Միրանածինի (912—959 թթ.), «Հոմանական կայսր Վասիլ Առաջինի պատմությունը», «Կայսրության կառավարման մասին» և «Թեմերի մասին» և Հովսեփ Գենեզիոսի (X դար) «Հինգ կայսերի պատմությունը» աշխատությունները:

XI—XIII դարերի բյուզանդական պատմիչներից հայ գաղթօջախների մասին որոշ տեղեկությունների հանդիպում ենք Թեոֆանի շարունակողի մոտ (XI դար), Լեոն Գրակոնի (XI դար) «Պատմության», Գեորգի Կեզրենոսի (XI դ. վերջերը, XII դ. սկիզբները) «Համաշխարհային ժամանակագրության», Աննա Կոնինի (XII դար) «Ալեքսիադի» և այլ աշխատությունների մեջ:

Ասորական պատմական սկզբնաղբյուրներից Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության համար կարևոր են երկուսը՝

Հովհաննես Նփեսացու «Նկեղեցական պատմություն»-ը (VI դար) և Միքայել Ասորու (XII դար) «Ժամանակագրություն»-ը:

Բյուզանդական պատմիչների և ժամանակագիրների մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, որ նրանց մեծ մասը եկեղեցականներ են եղել և կամ արքունական բարձր շրջանի հետ կապված մարդիկ, որոնք պատմական փաստերը հիշում ու մեկնաբանում են ըստ իրենց նախասիրության: Որպես ավատական պատմագրության ներկայացուցիչներ, նրանք աշխատում են դրվատել, գունազարդել այն ամենը, ինչ կապված է մեծահարուստ և կառավարող շրջանների հետ և, հակառակը, նշավակել սոցիալական և օպոզիցիոն շարժումները և ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել աշխատավոր մասսայի առաջադեմ գաղափարախոսությունը:

Պետք է ասել, որ թվարկված հայկական, բյուզանդական և ասորական պատմիչների ու ժամանակագիրների աշխատություններում Բյուզանդիայի հայերի մասին եղած տեղեկությունները անբավարար են գաղթօջախների կյանքի մասին ամբողջական և հստակ պատկերացում կազմելու համար: Անշափ աղքատիկ են մանավանդ գաղթավայրի ներքին կյանքի, սոցիալական կառուցվածքի, հասարակական կյանքի, մշակույթի և այլ հարցերի մասին եղած տեղեկությունները:

Բյուզանդիայում հայ համայնքների խաղացած դերի մասին կայսրության ընդհանուր պատմության կապակցությամբ խոսել են այլի ընկնող մի շարք բյուզանդագետներ՝ պրոֆ. Ա. Վասիլևը, պրոֆ. Յ. Ուսպենսկին, պրոֆ. Լ. Գելցերը, պրոֆ. Շ. Դիլը, պրոֆ. Յ. Քիսլը և ուրիշներ: Սակայն նրանցից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել Բյուզանդիայի հայ համայնքների պատմությունն ուսումնասիրել ըստ էության, այլ նրան անդրադարձել են միայն այն շահով, ինչ շահով այդ անհրաժեշտ է եղել Բյուզանդիայի ընդհանուր պատմության այս կամ այն հարցը լուսարանելու համար:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության վերաբերող մանագիտական առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը պատկանում է պրոֆ. Ն. Ադոնցի գրչին: Նա հրատարակել է հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով մի շարք մենագրություններ, որոնք նախ՝ լույս են տեսել պարբերական մամուլում, իսկ հետագայում այն հավաքվել է առանձին հատորի մեջ և հրատարակվել Փարիզում 1948 թվականին՝ «Պատմական ուսումնասիրություններ» ընդհանուր խորագրի տակ:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատմության վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններ են հանդիսանում բանա-

սեր Գ. Ֆետրևիլյանի «Հայագգիներ ի Բյուզանդիոն» խորագրով հոր-վածաշարը, որը տպագրվել է «Հայաստանի կոչնակ»-ի 1935 թվականի համարներում և «Հայ իշխանավորք ի Ռավեննա» Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1926 թվականի մեջ (էջ 355—367)։

Արժեքավոր է Գ. Կ. Հովսեփյանի «Հայոց դերը բյուզանդական կայսրության մեջ» վերնագրով փոքրիկ ուսումնասիրությունը, որը լույս է տեսել «Հասկ» ամսագրում 1953 թվականի հունիս-հուլիս ամիսների համարներում։

Բյուզանդիայի հայկական գաղթօջախների վերաբերյալ, համեմատաբար, ավելի ամբողջական ու փաստական նյութերով հարուստ ուսումնասիրություն է հանդիսանում մեղվաջան հայագետ Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմություն հայ գաղթականության» խորագրով աշխատությունը, որի առաջին հատորում ընդարձակ գլուխ է հատկացված Բյուզանդիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը՝ «Սասան-բյուզանդական տիրապետության շրջանի հայերու գաղթը» ընդհանուր վերնագրի տակ։

Նշված աշխատությունները, փաստական արժեքավոր նյութեր պարունակելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, հեռու են Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների ամբողջական և գիտական պատմությունը լինելուց։ Նրանց մեջ գլխավոր ուշադրությունը դարձված է Բյուզանդիայի աչքի ընկնող հայ գործիչների, հայագգի կայսրերի, ականավոր հայ զորահրամանատարների, հաջողակ հայ դիվանագետների վրա և այլն, իսկ ժողովուրդը, ստեղծագործող մասսան՝ իր աշխատանքով և ձգտումներով, Բյուզանդիայում շահագործողների դեմ մղած իր պայքարով ու առաջադեմ գաղափարներով և այլն, նշված աշխատություններից դուրս են մնացել։ Չենք ուզում ասել, որ պետք չէր կանգ առնել հայագգի կայսրերի կամ զորահրամանատարների գործունեության վրա, որը սերտորեն կապված է գաղթօջախների պատմության հետ, բայց վերջիններիս պատմությունը չի կարելի վեր ածել առանձին անհատների պատմության։

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախի պատմությունն ունի մի շարք մտք և չլուսարանված հարցեր։ Ներկա ուսումնասիրության մեջ, հասկանալի է, մենք նպատակ չունենք լուծելու այդ բոլոր կնճռոտ հարցերը։ Մեր խնդիրը համեստ է՝ հայտնի և հրատարակված նյութերի հիման վրա կազմել Բյուզանդիայի հայկական գաղթօջախի պատմության համառոտ և որքան հնարավոր է ամբողջական ուրվագիծը։

Հայ գաղթականության առաջին հոսանքները դեպի Բյուզանդիա:

Հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթի առաջին հոսանքը դեպի Բյուզանդիա, ինչպես ասացինք, սկսել է IV դարի վերջերից, այսինքն՝ այն ժամանակից, երբ Արևմտյան Հայաստանը ընկել էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ և ջնջվել Հայաստանը Բյուզանդիայից բաժանող սահմանագիծը. ահա այդ ժամանակից իսկ սկսել է հայ բնակչության դանդաղ և առանց ընդհատման հոսքը դեպի Արևմուտք։

Հայ բնակչությանը գաղթականության մղող հիմնական պատճառներից մեկը հանդիսացել է երկրի անապահով վիճակը։ Հայաստանն ընկնելով Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի արքանի մեջ, դարձր շարունակ կռվախնձոր է դարձել ախոյան երկու պետությունների միջև։ Կողմերից ամեն մեկն աշխատել է իր տիրապետությունը հաստատել Հայաստանում և ամրացնել իր ռազմատարածգիական դիրքերը։ Եվ այսպիսով, անվերջ պատերազմները ստեղծել են ամսանելի ծանր վիճակ վասալական կախվածության մեջ ընկած և երկփեղկված Հայաստանի համար։ Այս անմիջիցս վիճակում ժողովուրդը, բնական է, պիտի նախընտրեր և նախընտրում էր սրտի կակիծով թողնել իր հայրենի օջախը և գաղթել, համեմատաբար, ավելի ապահով միջավայր։

Հայ ժողովրդի տարագրության մյուս կարևոր պատճառներից մեկը դա Բյուզանդիայի, մասնավորապես Կոստանդնուպոլիս քաղաքի գրավչությունն է եղել։ Պոլիսը՝ Արևելքը Արևմուտքի հետ կապող այդ «ոսկե կամուրջը», կայսրության բոլոր մասերից դեպի իրեն էր քաշում խելք, ուժ և նախաձեռնություն ունեցող բոլոր տարրերին, այդ թվում նաև հայերին։

Պետք է ասել, որ Հայաստանից դեպի Բյուզանդիա կատարվող այս գաղթը մեծ մասամբ տեղի է ունեցել շատ լուռ, անաղմուկ և աննկատ, այնքան աննկատ, որ հաճախ այդ շեն տեսնում և իրենց մոտ շեն արձանագրում անգամ ժամանակակից շրջահալաց պատմիչները և ժամանակագիրները։ Փաստորեն այդ տարերային, մասսայական շարժում էր. հայ բնակչությունը սկզբում չէր գաղթում որևէ հարկադրանքի տակ, նա գնում էր կամովին, գնում էր՝ օտարության մեջ ապահովություն ու բախտ փնտրելու անհայտ հեռանկարներով։

Հայերի «կամավոր» գաղթերին սակայն զուգակցել են նաև կայսրության ծրագրով իրագործվող բռնի գաղթերը։ Պատմիչների տեղեկություններից երևում է, որ բյուզանդական արքունիքը դարձր շարունակ սիստեմատիկաբար բռնի գաղթեցրել է հայերին

դեպի Քրակիա և Մակեդոնիա: Դրանով նա ցանկացել է լուծել կայսրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող երկու հարց— մի կողմից՝ ապահովել կայսրության հյուսիսային սահմանները թշնամական հարձակումներից, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանից դուրս հանելով երիտասարդությանը՝ թուլացնել տեղի քաղաքական ըմբոստ և օպոզիցիոն ուժերը՝ երկիրը հանգիստ տիրելու համար:

Ի դեպ, Բյուզանդիան այս քաղաքականությունը կիրառել է նաև իր տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների նկատմամբ: Ռուս բյուզանդագետ Ա. Վասիլևն, անդրադառնալով կայսրության որդեգրած բռնազաղթի այս քաղաքականությանը, շատ ճիշտ նկատել է, «ինչպես հայտնի է, բյուզանդական պետության շատ սիրած միջոցառումներից մեկը տարբեր ժողովուրդների մի շրջանից մյուսը գաղթեցնելն է հանդիսացել, այսպես, օրինակ՝ սլավոններին փոխադրելն է Փոքր Ասիա, իսկ հայերին՝ Բալկանյան թերակղզին»¹:

Պատմական աղբյուրներում պահված հայկական գաղթի մասին հնազույն տեղեկությունը վերաբերում է V դարի վաթսուհակն թվականներին: Ըստ այդ տեղեկությունների, Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ դրուժյունը Հայաստանում անհուսալի է դառնում, երկու հայ իշխաններ՝ Արտավանը ու Գաղրիկը, իրենց ջնտանիքներով և հետևորդներով, 460-ական թվականներին փախչում և ապաստանում են Բյուզանդիայում: Կտն I կայսրը (457—474) նրանց թույլ է տալիս բնակություն հաստատել Մակեդոնիայի Նիկիա քաղաքում: Հետագայում հայ Արշակունիների այս սերունդը տեղափոխվում է Ֆիլիպոպոլիս, իսկ այնտեղից՝ Ադրիանապոլիս: Մակեդոնիայում հաստատված այս հայ արշակունիներից է սերվել Բարսել I կայսրը, որը հանդիսացավ հայկական դինաստիայի հարստության հիմնադիրը Բյուզանդիայում²:

Արտավան-Գաղրիկով փաստորեն բացվում է հայ գաղթականության դժբախտ դարբասը դեպի Բյուզանդիա և այնուհետև չի փակվում մինչև XIII դարը: Հայ տարագիրների քարավանները անդադրում սկսում են հոսել և հոսել դեպի Բյուզանդիա:

Քաղաքական փախստականների մի այլ խոշոր խումբ Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիա է տեղափոխվել 573—578 թվականներին՝ Հայաստանում Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարու-

թյամբ պարսիկ նվաճողների դեմ բռնկված ապստամբության անհաջող վախճանից հետո: Ստեփանոս Ասողիկն այս մասին գրում է. «Ժակ Վարդանայ անեալ զընտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախտեալ անկանի յաշխարհն Յունաց ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս»³:

Արևելյան Հայաստանից Բյուզանդիա փախած վտարանդիների թիվն այնքան մեծ է եղել, որ 578 թվականին երբ հաշտության բանակցություններ են տեղի ունեցել Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, պարսիկները հարց են առաջադրել փախածներին վերադարձնելու մասին⁴: Ըստ Հովհաննես Եփեսացու տեղեկության, բյուզանդական բանակը 576 թվականին պարսիկների դեմ վարած պատերազմի ժամանակ, Աղձնիքից տարել է մեծ թվով հայ բնակչություն և տեղավորել Կիպրոսում⁵: Պրոկոպիոսը ևս վկայում է, որ մեծ թվով հայ բնակչություն է գերեվարվել բյուզանդացիների կողմից Հուստինիանոս Առաջինի ժամանակ. «Հուստինիանոսը,— գրում է նա,— Սիտտայի և Բելլասարիոսի զխավորությանը մտա՛վ պարսիկների գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանը, ամայացրեց լայնածավալ երկիրը, գերի վերցրեց բազմաթիվ հայերի և ետ վերադարձավ»⁶: Կայսրության որդեգրած բռնազաղթի այս քաղաքականության նպատակը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական վիճակի հետ, որը Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ էր գտնվում:

Արևմտյան Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի կողմից նվաճվելուց հետո մինչև V դարի 80-ական թվականները պահպանում էր իր ներքին անկախությունը: Բյուզանդական գերիշխանության տակ անցած Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան նահանգների նախարարությունները, որոնք մի ընդհանուր անունով կոչվում էին «Նախարարական Հայաստան», գրեթե անկախ էին: Նրանց նախարարներն իրենց տիրույթներում փոքրիկ թագավորներ էին. իրենք էին հարկավան զորքերի և՛ հրամանատարները, և՛ վարչական կառավարիչները: Նրանց վասալական կախվածությունը Բյուզանդիանից արտահայտվում էր նրանով, որ վճարում էին նախապես սահ-

¹ Ստեփանոս Ասողիկան Գատուժիւն տիւղերական, Պետերբուրգ 1885, էջ 85.

² Վանդեա ամսօրեայ, 1911, էջ 154.

³ Հովհ. Եփեսացի, Եկեղեցական պատմություն, 5. VI, ԺԵ, 34 (Հմմտ. 923, Է. I, էջ 164):

⁴ Прокопий Кесарийский, История войн римлян с персами, СПб 1856, I, 12.

¹ А. А. Васильев, Византия и крестоносцы, СПб, 1923, էջ 17:

² Georgii Cedreni, Historiarum compendium, էջ 437, 557 (հմմտ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, 5. II, էջ 148):

մանված հարկը և պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին կայսրության տրամադրությունն տակ ղնել իրենց զորամասերը:

Հայ նախարարների իրավական այս վիճակը շարունակվեց մինչև Զենոն կայսրը (474—491): Սակայն կամաց-կամաց բյուզանդական արքունիքը որդեգրեց հայ նախարարությունների ներքին անկախությունը վերացնելու վճռական քաղաքականություն: Պրոկոպիոս Կեսարացին վկայում է, որ Զենոն կայսրը զրկեց հայ նախարարներին ժառանգական իրավունքից և կարգադրեց, որ նախարարությունների կառավարչությունը հանձնվի Բյուզանդիայի պետական սնօրինությունը¹:

Հայ նախարարությունները վերացնելու համար վճռական միջոցառումների դիմեց Հուստինիանոս Առաջինը: Նա 529 թվականին Արևմտյան Հայաստանում զինվորական ռեֆորմ կատարեց. Մեծ Հայքի, Սատրապական Հայաստանի և Փոքր Հայքի իշխանությունները միավորելով կազմվեց զինվորական մի շրջան՝ մագիստրոսի հրամանատարության տակ: 536 թվականին Արևմտյան Հայաստանում կատարվեց նաև վարչական բաժանում. Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց չորս վարչական միավորների՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք, որտեղ Հուստինիանոսը կառավարիչներ նշանակեց բյուզանդիային հավատարիմ պետական պաշտոնյաների: Այս ռեֆորմների վերջնական նպատակն էր, ինչպես իրավացի նկատել է պրոֆ. Ն. Ադոնցը, «Փշրել երկրի առանձնահատուկ հասարակարգը և հռոմեակա-նացնել»²:

Բյուզանդիայի կիրառած այս քաղաքականությունը, բնական է, չէր կարող շառաչացնել հայ նախարարների դժգոհությունը. նրանցից ոմանք փորձեցին 548 թվականին Կոստանդնուպոլսում կազմակերպել Հուստինիանոսի սպանությունը:

Հայ դժգոհ խավերի վերաբերմունքը դեպի կայսրության վարած քաղաքականությունը հասկանալու համար ցուցանշական է այն խոսակցությունը երկու հայ իշխանների միջև, որը գրի է առել ժամանակակից և արքունիքի ներքին կյանքին լավատեղյակ պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Իշխաններից մեկը՝ Արշակը, դատաւարտում է իշխան Արտավան Արշակունուն այն բանի համար, որ նա ձեռքը ծալել, նստել է, այնինչ իր հայրենի երկիրը քարուքանդ են անում բյուզանդացիները: «Այժմ քաջությունդ կորցրած նստել

ես այստեղ վեհերոտ,— ասում է նա,— այնինչ մեր հայրենի երկիրը, բռնված ամենուրեք բյուզանդական պահնորդ զորքերով, հեծում է անլուր հարկերի ծանրության տակ»¹:

Արևմտյան Հայաստանում VI դարում տեղի են ունենում մի շարք ապստամբություններ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Հայտնի է, որ 536 թվականին Փոքր Հայքի բնակչությունը հարձակվում է բյուզանդական պաշտոնեության վրա, սպանում պրոկոնսուլ Ակակիոսին և Փոքր Հայքն անկախ հայտարարում: Բյուզանդացիների դեմ ապստամբություններ են տեղի ունենում Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում ևս: Բյուզանդական արքունիքը, սակայն, արյան մեջ ճնշում է այս ապստամբությունները և աշխատում հիմնովին ջնջել հայերի ներքին անկախության վերջին մնացորդները:

Ռազմական և քաղաքական ասպարեզներից մեկուսացած հայ նախարարները, բնական է, անգործ չէին կարող նստել իրենց տեղում, մանավանդ որ նրանց գործունեության համար լայն հեռանկարներ էին բացվել բյուզանդական բռնակում և վարչական ապարտոներում: Ահա թե ինչու նրանցից շատերը, իրենց հետևորդներով և զորաբաժիններով, տեղափոխվում են Բյուզանդիայի բաժուկ կենտրոնները և այդ նոր բնակավայրերում իրենց համար նոր հեռանկարներ փնտրում:

Այսպիսով, Հայաստանում ստեղծված անապահով վիճակը, Բյուզանդիայի կյանքի գրավչությունը, կայսրության՝ հայերի նկատմամբ վարած բռնագաղթի քաղաքականությունը, Սասանյան արքունիքի անլուր հալածանքները և այլն, ստիպում են հայ ժողովրդի մեծաթիվ զանգվածներին թողնել իրենց հայրենի բնակավայրը և գաղթել Բյուզանդիա, որ համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններ կային՝ և՛ ֆիզիկական զոյությունը պահպանելու, և՛ աշխատելու ու հնարավոր նախաձեռնություն ցուցաբերելու համար:

Համենայն դեպս, IV դարի վերջերից սկսած հայ բնակչությունը մաս առ մաս սկսում է հեռանալ հայրենի երկրից: Պրոֆ. Լեոն ուսումնասիրելով հայ ժողովրդի համար աղետաբեր այս երեվույթը, վշտով արձանագրում է, որ «Հայությունը դանդաղ և կամաց շարժվում էր դեպի Արևմուտք»²:

Պրոֆ. Ն. Ադոնցն առաջին լուրջ ուսումնասիրողն է, որ նկատել է գաղթի այդ ողբերգական նշանակությունը հայ ժողովրդի

¹ Прокопий Кесарийский, О постройках (տե՛ս «ВДИ», 1939, № 4) III, I.

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 201.

¹ Прокопий, Война римлян с готами, СПб, 1876, VII, 32.

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. II, Երևան, 1947, էջ 181:

կյանքում. վերլուծելով հայ գաղթականությանը վերաբերող պատմական փաստերը, նա հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Հայերի ցրվելը կայսրության մեջ, հայրենիքի տեսանկյունով, հասկանալի է, չի կարելի ընդունել որպես դրական երևույթ: Արտագաղթը նորմալ և անվնաս է այն երկրի համար, երբ նա առաջանում է բնակչության խտացման կամ բնական աճի հետևանքով, իսկ կայսրությունը հայերից խլում էր ոչ թե ժողովրդի ուժերի ավելցուկը, այլ հակառակը, այն տարրերին, որոնք ավելի էին հարկավոր երկրի համար: Այստեղ էրն զալիս ավելի նախաձեռնող, կենսունակ ուժերը՝ այն մարդիկ, ովքեր օժտված էին այնպիսի շնորհքով, որ կարողանում էին կայսրության կյանքի տագնապալի ծովի մեջ իրենց պահել ակնառու բարձրության վրա»¹:

Բյուզանդիայի առաջին հայ գաղթածականները:

Բյուզանդիա գաղթած հայ բնակչության որոշ մասն առաջին հերթին զինվորագրվում էր: Այս ուներ իր պատճառները. նըշված բնագավառը մասնագիտական առանձին դժվարությունների հետ չէր կապված, լեղու գիտնալու անհրաժեշտությունը չկար և այս աշխատանքը Բյուզանդիայում. համեմատաբար ավելի բարձր էր գնահատվում և վարձատրվում, քան աշխատանքի մի այլ տեսակ:

Նշված պատճառներից բացի, հայ բնակչության զինվորականության ասպարեզ քաշողն այն հողակտորներն էին, որոնք որպես ծառայության վարձատրություն հատկացվում էին նրանց իրենց բանակաթեմերում: Ստացած այդ հողակտորների վրա հայ զինվորականները բերում և տեղավորում էին յուրայիններին: Այնպես որ, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Բյուզանդիա եկած հայ բնակչության զգալի մասը հողի հետ կապված այն զինվորականներն էին, որոնք Բյուզանդիայում կոչվում էին «ստրատիոտներ»:

Կայսրությունը գրկաբաց էր ընդունում իր բանակում հայ երիտասարդներին և ամեն կերպ աշխատում հովանավորել նրանց: Նրա այդ սիրալիրությունը բխում էր նրանից, որ հայ ազնվազոր և հեծյալ զորամասերը մեծ հռչակ ունեին որպես մարտունակ և խիզախ զորամասեր, մի հանգամանք, որ հաստատում են բյուզանդական և հայկական բազմաթիվ հեղինակներ: IV դարի բյուզանդական անանուն մի պատմիչ խոսելով հայերի մասին որպես ռազմիկ ժողովրդի, նշում է, որ նրանք կայսրությանը տալիս են «պատերազմական անփոխարինելի ձեռնարկ և ազնվազոր մար-

տիկներ»²: Հեթում պատմիչը ևս վկայում է, որ Միջագետքի հայ բնակչությունը բյուզանդական բանակին տալիս է հեծյալ և հետեվակ բաշ զինվորականներ³:

Յրանսիացի բյուզանդագետ Շարլ Գիլը, հիմնվելով Բյուզանդիայում պաշտոնավարող հայ զինվորականների և վարչական աշխատողների մասին աղբյուրների տեղեկությունների վրա, նշում է հետևյալը. «Նախաձեռնող հայ ազնվականությունը կամովին ծառայության էր մտնում բյուզանդական բանակում... Բյուզանդիան Հայաստանից ստացել է հրաշալի շատ զորահրամանատարներ և գերազանց վարչական աշխատողներ: Հայկական ծագում ունեին նույնիսկ որոշ կայսրեր. Հերակլը՝ VII դարում, Լեոն Հայկազնը՝ IX դարում, Ռոմանոս Լեկաբենոսը և Հովհաննես Չմշկիկը՝ X դարում: Բյուզանդիան Հայաստանին է պարտական այդ ժամանակի հրաշալի զինվորների համար, որովհետև հայկական ջոկատները I դարում համարվում էին բյուզանդական բանակի լավագույն զորամասերը: Ուստի դժվար չէ հասկանալ, թե ինչու՞ կայսրության կառավարությունը երազում էր այդ բնակչությանը, որն ամբողջապես գտնվում էր բյուզանդական ազդեցության տակ, իր հպատակը դարձնել»⁴:

Հայկական խոշոր զորամասեր գտնվում էին Սիրիայում, Կիլիկիայում, Կապադովիայում և Պոնտոսում՝ խնդիր ունենալով պաշտպանել կայսրության արևելյան սահմանները պարսիկներից: Հայ բնակչության խոշոր կենտրոնացումներ առանձնապես կատարվել էին «Արմենիկոն» և «Անատոլիական» բանակաթեմերում: Թանասեր Գ. Ֆնտրիլյանը, որ հանգամանորեն ուսումնասիրել է հայ զինվորական այդ բանակաթեմերը, հետևյալ եզրակացության է հանգել. «Հայ մարտավար Նախարարները, ազատականներն իրենց զորականներով, հետևողներով, շինականներով կուզային հաստատվելու Արմանյակ և Անատոլիկ բանակաթեմերում հողերը: Հայաստանն ամենեն արդյունատու հողն էր զորք հավաքելու համար և ամենից քաջամարտիկ տեսակեն»⁵:

Ժամանակի ընթացքում, ինչպես կտեսնենք, այնքան շատ հայ բնակչություն է կենտրոնանում նշված վայրերում, որ բնակչության մեծ մասնաբաժինը դառնում է հայությունը:

¹ „Византийский временник“, № 8, էջ 293.
² Հեթում պատմիչ Թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 17:
³ III. Диль, Основные проблемы византийской истории, М., 1947, էջ 140.
⁴ Գ. Ֆնտրիլյան, Հայագիտության և Բյուզանդիոն (տես Հայաստանի կուլտուրա, 1935, էջ 354):

¹ И. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 205:
40

Հայկական խոշոր մի զորամաս մշտապես գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում: Ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկության, մինչև Զենոն կայսրը (471—491) արքունի պահակազորն ամբողջապես կազմված է եղել հայ զինվորականներից: Պրոկոպիոսն այդ մասին հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում. «Կ. Պոլսի մյուս զինվորները, որոնց թիվը 3500 հոգուց պակաս չէր, հենց սկզբից ունեին արքունի պալատի պաշտպանության պաշտոն: Նրանք կոչվում են սբուլարիոս: Անցյալ ժամանակներում նրանք, սովորաբար, պետական գանձարանից ավելի բարձր ուժիկ էին ստանում, քան մյուսները: Նախկին կայսրերը նրանց ընտրում էին հայերից՝ ըստ քաջության և զինվորական վաստակի: Բայց սկսած այն ժամանակից, երբ կայսերական իշխանության զուլումն անցավ Զենոնը (471—491), բոլորն էլ, նույնիսկ վախկոտները և ոչ զինվորականները, իրավունք ստացան այդ պահակազորի մեջ մտնելու: Նրա մեջ դրամի ուժով մուտք գործեցին նույնիսկ ուղղափառներին»¹: Սակայն Զենոնի ժամանակ ևս սբուլարիոս կոչվող արքունական այս պահակազորում, որը բաղկացած էր 4000 հոգուց, հայերը դարձյալ զգալի թիվ էին կազմում: Հետագայում, ինչպես կտեսնենք, երբ բյուզանդական գահի վրա սկսեցին բազմել ծագումով հայ կայսրեր, նրանք իրենց շրջապատեցին հայ ազգակիցներով՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով նաև արքունի պահակազորի և Պոլսում գտնվող այլ զորաբաժինների վրա՝ աշխատելով աճն համարել հայ զինվորականներով: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կ. Պոլսում գտնվող զորամասերը վճռական դեր էին կատարում արքունիքի գահակալական ներքին խռովությունների ժամանակ:

Հայ զինվորական մի այլ օջախ VI դարում գտնվել է Իտալիայի Ռավեննա քաղաքում, որը Իտալիայի էկզարխոսության կենտրոնն էր հանդիսանում: Հայկական այդ զորամասերը, հավանական է, Իտալիա են տեղափոխվել բյուզանդական հայ զորահրամանատար Ներսեսի հետ միասին, որին Հուստինիանոս Առաջինը 550 թվականին նշանակել էր բյուզանդական բանակի գլխավոր հրամանատար Իտալիայում՝ զոթերի դեմ վարվող ուղղակի զործոյությունների ժամանակ²: Ներսեսին, ինչպես հայտնի է, հաջողվեց հաղթանակ տանել զոթերի դեմ, դուրս անել նրանց Իտալիայից և նշանակվել Իտալիայի կառավարիչ: «552—553 թվականներից — գրում է Մարքսը, — Իտալիան դարձավ Արևելյան հռոմեա-

կան կայսրության պրովինցիա, նրան կառավարում էր Ներսեսը ընդհանրապես այնպես, ինչպես առաջներում կառավարում էին Յոզիլը և Թեոդորիսը»³:

Իտալիայի նվաճումից հետո Ռավեննայում գտնվել է հայկական երեք հեծելազոր գունդ, որոնք կոչվել են «Numerus Armeniorum»: Նրանք խնդիր ունեին պահպանել Իտալիան «բարբարոսներից» հարձակումներից⁴: Հայկական այդ զորամասերի հայ հեծելազորի այս երեք գնդերը Ռավեննայում մնացել են ավելի քան երկու դար և ունեցել են իրենց հատուկ եկեղեցին ու պանթեոնը⁵:

Ամենից խոշոր հայկական զինվորական գաղթօջախները գտնվել են Թրակիայում: Կայսրությունը, ինչպես տեսանք, ջանք ու եռանդ չէր խնայում հայ գաղթականությունն այստեղ բերելու և ազմական խոշոր ճամբարներ ստեղծելու ուղղությամբ: Բուլղարիայի խոշոր մասնագետներից մեկը, պրոֆ. Գ. Իրիչը, գտնում է, որ VI դարում Ֆիլիպոպոլսի բյուզանդական զորամասի մեջ զգալի թիվ էին կազմում հայերը⁶:

Պրոկոպիոսի մի տեղեկությունից երևում է, որ VI դարում հայկական մի զորամաս գտնվել է Սիցիլիայում: Այդ զորամասը, ըստ պատմիչի հաղորդած տեղեկության, դեկավարել է Դորիֆնյանունով բարձրաստիճան մի զինվորական⁷:

Հայ զինվորականների մի մեծ խումբ երկար ժամանակ գտնվել է Աֆրիկայի հյուսիսային շրջաններում և եգիպտոսում: Այդ մասին են վկայում մեզ հասած հունական և լատինական մի շարք արձանագրություններ, որոնք թողել են հայ բարերարները՝ իրենց կառուցած եկեղեցիների և կամ հասարակական այլ շինությունների վրա⁸:

Հայկական գաղթօջախների մասին տեղեկություններ կան նաև Պերգամոն, Կրետե կղզում և այլ վայրերում: «Հայ հեծելազորը, — գրում է Ն. Ադոնցը, — կոչվում էր պետության հեռավոր մասերում կայսրության փառքի և ուղղակի ձեռնարկումների հաջողությունների համար»⁹:

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, էջ 24:

² Ղ. Ալիշան, Հայ—վենետ, վենետիկ, 1896, էջ 13:

³ Գ. Ֆնտըբյան, Հայ իշխանազունը և Ռավեննա (տես «Ամենուն տարեցոյց», 1926, էջ 357—360):

⁴ «Փարոս», 1929 թ., սեպտ. 29, № 21:

⁵ Прокопий, История войн римлян с вандалами, СПб, 1891, I. 14:

⁶ Ղ. Հապեջյան, Աֆրիկեն արարական տիրապետության նախընթացի (տես «Անապատի հուշարձան» Ա, էջ 113—116):

⁷ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 204:

⁸ Прокопий Кесарийский, Тайная история, XXIV (տես «ВДИ», 1938 թ. 4, էջ 16—18):

⁹ Прокопий Кесарийский, Война римлян с готами, VIII, 15, 25.

Քիչ շեն եղել հայ այն զինվորականների թիվը, որոնք կարողացել են բյուզանդական հողի վրա հասնել մինչև բանակի հրամանատարի և կամ ծովակալի պաշտոններին: Մեր խնդրից դուրս է այդ զինվորականներով առանձին-առանձին զբաղվելը, սակայն նրանց գործունեության մասին որոշ պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում միայն Հուստինիանոս I-ի ժամանակակից մի քանի անունների վրա կանգ առնել:

Հուստինիանոսի կայսրության վերջին տարիներին կազմված բանակացուցակից երևում է, որ բյուզանդական բանակի բարձր պաշտոններում առաջ են քաշված եղել մեծ թվով հայ զորահրամանատարներ, որոնք իրենց մոտ ունեցել են հայկական զորամասեր: Հուստինիանոս Առաջինի գահակալության տարիներին Պրոկոպիոս պատմիչը հիշում է մի շարք հայ զորահրամանատարների անուններ, որոնք ունեցել են իրենց հայրենակիցներից կազմված անձնապահ զորամասեր¹:

Նրկար ժամանակ բյուզանդական բանակի հրամանատարն է եղել Ներսես Պատրիկը: Բյուզանդական պատմիչները նրան համարում են հանձարեղ զինվորական: Այսպես, պարսիկների, գոթերի, վանդալների և ֆրանկների դեմ նրա վարած ռազմական գործողությունների պատմությունը գրի առնող հեղինակը՝ Ագաթիոս Միրինեցին, գրում է. «Գծվար է ինձ հավատալ, թե նախորդ դարերում քաջերից որևէ մեկն այնպիսի փառավոր, հրաշալի և մեծահուշակ հաղթություն տարած լինի, ինչպիսին Ներսեսն է»²:

543 թվականին, երբ բյուզանդական Արևելյան բանակի հրամանատար Վելիսարիոսը կայսրից նոր նշանակում ստացավ, իր փոխարեն բանակի հրամանատար նշանակեց Ագուլիս անունով մի հայի: Վերջինս զինվորական բարձր պաշտոններում առաջ քաշեց մի շարք հայերի, որոնք իրենց հրամանատարության տակ ունեին հայկական զորամասեր. այսպես, օրինակ, կարելի է հիշատակել Սահակին, որը Ագուլիսի եղբայրն էր, Ներսես Կամսարականին, Գլակին, որի զորամասը, ըստ Պրոկոպիոսի տեղեկության, «Բնիկ իր մայրենի հայերեն լեզվից զատ ոչինչ չգիտեր» և այլն:

Աֆրիկայում գտնվող բյուզանդական բանակում հայկական փոքրիկ զորամասեր են ունեցել հայ բարձրաստիճան զինվորականներ Հովհաննես և Արտավան Արշակունիները, Հովհաննես Տրոպիսը (Կրեսկոնիոս Կոնստանտինոսի ղյուցազնավապի հերոսը) և նրա

¹ Прокопий Кесарийский, Война римлян с готами, VII, 6, 16:

Օգտվել ենք Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» II հատորից, էջ 278:

եղբայր Պապոսը: Հայկական զորամաս է ունեցել 557 թվականին Կովկասում գործող բյուզանդական բանակի հայ հրամանատար Հովհաննես Կամսարականը և ուրիշներ:

Պրոկոպիոսի մոտ հիշվում են հայ զորահրամանատարներ Արտառիոսը և իր եղբայր Ներսեսը, որոնք նոր են տեղափոխված եղել Բյուզանդիա Հայաստանից: Նրանք ղեկավարելիս են եղել «Տասը հազարից ոչ պակաս քաջ և ռազմական գործում բացառիկ փորձ ունեցող մարտիկներից բաղկացած մի զորամաս»¹:

Պրոկոպիոսը բարձր է գնահատում Արտավազը անունով մի հայ զինվորականի սխրագործությունը, որն աչքի է ընկել «իր բացառիկ քաջության» և «կատարել զարմանալի սխրագործություն»² մի ճակատամարտում:

Շարլ Գիլը ուշ շրջանում հանդես եկող հայ զինվորականներից արտակարգ զովեստով է խոսում Հովհաննես Գուրգենի մասին (X դ.), որին որպես զինվորական հանձար բյուզանդական պատմիչները համեմատում են Տրոյանոսի և Վելիսարիոսի հետ³:

Բյուզանդական հայ զաղթօջախների բնակչությունը միայն զինվորականներից չէր բաղկացած, այնտեղ եղել են նաև մեծ թվով գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներ: Անգլիացի բյուզանդագետ Ռենսֆիմանը, իր «Բյուզանդիայի քաղաքակրթությունը» խորագրով աշխատության մեջ նկատել է, որ «Հայերը ոչ միայն իրեն (այսինքն՝ Բյուզանդիային—Ա. Ա.) պարզեցնել են բազմաթիվ կորովի հայեր, այլև՝ իրենց լավագույն գործի մարդկանց մեծ մասը»⁴:

Հայ գյուղացիության մասին դժբախտարար մեր ունեցած տեղեկությունները շատ կցկտուր են: Նրանք ղլխավորապես տեղափոխված են եղել Կապադովկիայում, Պոնտոսում և Թրակիայում: Այս մասին ավելի մանրամասն կխոսենք առջևում:

Կցկտուր տեղեկություններ են հասել մեզ նաև արհեստավորների մասին, որոնք հաստատված լինելով ղլխավորապես քաղաքներում, ներգրավվեցին Բյուզանդիայի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Հայ արհեստավորները երևում են մետաքսագործության, սպիտակության, քարակոփության և այլ բնագավառներում:

Գործունեության ավելի լայն ասպարեզ են ունեցել Բյուզան-

¹ Прокопий, Война римлян с готами, VI, 8, 6.

² Նույն տեղը, VII, 3, 10 և 18:

³ III. Диль, Основные проблемы византийской истории, М.-ва, 1947, էջ 86:

⁴ Steven Runciman (օգտվել ենք ՀԳԳ, 5. I, էջ 319):

դիւայում հայ առևտրականները: Նրանք բնակվելիս են եղել զըլ-
խաժորապես Բյուզանդիայի առևտրաշատ կենտրոններում և գոր-
ծուն դեր կատարել մասնավորապես տարանցիկ առևտրի ասպա-
րեզում: Հայ խոշոր առևտրականների մեծ մասը կենտրոնացած է
եղել Կ. Պոլսում, որը «Մինչ Հնդկաստանի ուղղադիժ ճանապարհի
հայտնագործութունը, հանդիսանում էր հսկայական առևտրական
շուկա»¹:

Անանիա Շիրակացու ինքնակենսագրության մեջ բերած մի
տեղեկութունից երևում է, որ Բյուզանդիան Արևելքի հետ կապող
բանակ ուղիներից մեկը հանդիսացել է Սև ծովը, որի ափին գտնու-
վող Սինոպ նավահանգիստային քաղաքում Շիրակացին հանդիպել
է Պոլսից եկող իր հայրենակից մի խումբ առևտրականների²:

Հստ Պրոկոպիոսի տեղեկության, VI դարում միջազգային
առևտրի խոշոր կենտրոն էր հանդիսանում նաև Դվին քաղաքը.
«Այստեղ, — գրում է նա, — դաշտերը հարթ են և հարմար ձիու եր-
թենկության համար: Բավամարդ գյուղերը, որոնք գտնվում են
իրար շատ մոտիկ, զբաղեցված են առևտրականներով, որովհետև
Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից և Պարսկաստանի գերիշխա-
նության տակ գտնվող գրեթե բոլոր ժողովուրդներից, նույնիսկ
հռոմեացիներից, բերում են այստեղ իրենց ապրանքները, որոն-
ցով առևտուր են անում»³:

Տարանցիկ առևտրի բնագավառում մեծ դեր ունեին հայ առև-
տրականները, մասնավորապես բյուզանդահայ առևտրականները:
Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը գտնում է, որ VI—VII դարերում Բյու-
զանդիայում գործող սիրիացի և հայ վաճառականները ընդար-
ձակելով իրենց գործունեության բնագավառը, սկսել էին մուտք
գործել նաև Աֆրիկա, Իտալիա, Սպանիա և Ֆրանսիա: Հայ ար-
հեստավորներից, ծառայողներից և առևտրականներից բաղկա-
ցած մի խոշոր համայնք գտնվել է Կ. Պոլսում: Այստեղ հայ
բնակչությունը կենտրոնացած է եղել Ս. Սոֆիայի տաճարի մոտ
գտնվող թաղամասում, որի պատճառով տաճարի դռները կոչվել
են «Հայկական»:

Ստեփանոս Ասողիկն այդ մասին հետևյալ ուշագրավ տեղե-
կութունն է հաղորդում. «Սւ (Վարդան) երթեալ յանդիման լինէր
թագաւորին Յուստինոսի, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց. և հաղոր-

դի ընդ նմա օրինաց, և յիւր սնուն անուանէ զաւագ դռան սուրբ
Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց»¹: Հայկական մեծ
ու փոքր քաղաքացիական գաղթավայրեր գոյութուն ունեին Բյու-
զանդիայի մյուս քաղաքներում, որոնց վրա մենք հնարավորու-
թյուն չունենք կանգ առնելու:

Հովհաննես Եփեսացի պատմիչը՝ խոսելով բյուզանդիայի հայ
գաղթականության մասին, հայտնում է, որ Բյուզանդիա եկող հայ
գաղթականները հաստատվել էին կայսրության բոլոր մասերում,
և «Գլխավոր քաղաքներից շատերը հայկական գաղթօջախներ և
եկեղեցական համայնքներ ունեին»²:

Բյուզանդիայի գաղթօջախները VIII—IX դարերում:

Խալիֆայության և Սասանյան Պարսկաս-
տանի միջև Քադեսիայում 637 և Նեհավեն-
դում 642 թվականին տեղի ունեցող արյու-
նահեղ պատերազմից հետո, երբ Սասան-
յան բանակները պարտություն կրեցին և երբեմնի հզոր Պարսկաս-
տանն ընկավ խալիֆայության գերիշխանության տակ, բուֆերա-
յին վիճակ ունեցող Հայաստանի համար մրցակցող ախոյանների
կազմը փոխվեց. նախկին պարսկա-բյուզանդական մրցակցությա-
նը փոխարինելու եկավ արաբ-բյուզանդական մրցակցությունը:

Բյուզանդական բանակները առաջին անգամ բախվելով արա-
բական զորքերի հետ, պարտություն կրեցին: Արաբական բանա-
կի առջև բացվեցին Փոքր Ասիայի դարբասները: Շուտով խալի-
ֆայության զորաբանակները նվաճեցին փոքրասիական մի շարք
երկրներ, այդ թվում՝ նաև Հայաստանը:

Խալիֆայության կողմից Փոքր Ասիան նվաճվելուց հետո,
սկսվեցին արյունահեղ պատերազմները, որոնք տեղի էին ունե-
նում կա՛մ Հայաստանում կա՛մ՝ նրա հարևան երկրներում: Արաբ-
ները ցանկանում էին ամրանալ Փոքր Ասիայում, իսկ բյուզանդա-
ցիները՝ տարբեր հաջողություններով, աշխատում էին կտրել արա-
բական զորքերի շարժման ճանապարհները: Այս մրցակցության
մեջ մինչև IX դարի 80-ական թվականները, հաջողությունը
հիմնականում խալիֆայության կողմում էր: Արաբները քայլ առ
քայլ խորանում էին Բյուզանդիայի տիրապետության մեջ և նորա-
նոր նվաճումներ կատարում: Սակայն IX դարի ութսունական
թվականներից սկսած բյուզանդական բանակների հուժկու հար-
վածների տակ արաբները սկսում են դանդաղորեն ետ նահանջել
ճիշտ այն ուղիով, որով առաջացել էին:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. IX, էջ 382:

² Անանիայի Շիրակացույ Համարողի մատենագրութիւնք, Երևան,
1944, էջ 2:

³ Прокопий Кесарийский, Война римлян с персами, II, 25.

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 85:

² Հովհաննես Եփեսացի, Եկեղեցական պատմութուն, II, էջ 18—24:

Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև տեղի ունեցող անընդ-
մեջ պատերազմների ընթացքում տուժում էին փոքրասիական բո-
լոր ժողովուրդները: Այս պատերազմների ընթացքում հայ ժողո-
վուրդը տուժում էր կրկնակի շափով, որովհետև նախ՝ կռիվները
մեծ մասամբ տեղի էին ունենում Հայաստանում և ապա հայ երի-
տասարդությունը, որը վարձվում էր բյուզանդական բանակներում,
կռիվ ընթացքում հսկայական կորուստներ էր տալիս:

Հայաստանի խալիֆայության գերիշխանության տակ ընկնե-
լուց հետո ևս շարունակեց մեծ թվով գաղթականություն հոսքը դե-
պի Բյուզանդիա: Հայ ժողովրդի այդ նոր գաղթականության առա-
ջացման պատճառը կապված էր գլխավորապես Հայաստանի
նկատմամբ խալիֆայության վարած դաժան քաղաքականության
հետ:

Խալիֆայությունը Հայաստանը նվաճելուց հետո, սկզբնական
շրջանում, վարեց համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն. նա
պահպանեց հայ նախարարների ներքին անկախությունը, ժողո-
վրդի վրա չափավոր հարկեր նշանակեց և ի հաշիվ վճարելիք
հարկերի թույլ տվեց Հայաստանում պահել 15.000 հոգուց բաղ-
կացած հայկական հեծելազոր: Խալիֆ Մուավիան հայ նախարար-
ների հետ նույնիսկ պայմանագիր կնքեց և խոստացավ ռազմա-
կան օգնություն ցույց տալ Հայաստանին, եթե նա հարձակման
ենթարկվի:

Խալիֆայության սիրաշահելու այս քաղաքականությունը, ի-
հարկե, աննպատակ չէր. նա ցանկանում էր հայերի զինական ուժն
օգտագործել իր երկու ախոյանների՝ հյուսիս-արևմուտքում՝ Բյու-
զանդիայի և հյուսիս-արևելքում՝ խազարական խաբանատի դեմ:
Սակայն, հետագայում երբ շարդարացան այդ հույսերը, արաբ-
ներն իրենց քաղաքականության մեջ շրջադարձ կատարեցին և որ-
դեգրեցին հայ նախարարների ներքին անկախությունը վերացնե-
լու և ծանր հարկերով հայ ժողովրդին կեղեքելու քաղաքականու-
թյունը:

Խալիֆայության ձեռնարկած այս դաժան քաղաքականության
կիրառողներից մեկը հանդիսացավ Հերթ ոստիկանը, որը 725
թվականին աշխարհագիր կատարեց Հայաստանում և ծանրացրեց
հարկերը: Ըստ Ղևոնդ պատմիչի հաղորդած տեղեկության, հար-
կերը վճարելու համար ժողովուրդը հարկադրված եղավ վաճառել
իր լծկան անասունները և գույքը: Չվճարող հարկատուի վզից կա-
պարյա կնիք էին կախում և տանջում անասելի շարշարանքներով¹:

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ, ՍՊԲ, 1887, էջ 127:

Արաբ ոստիկանները սկսեցին կիրառել Հայաստանի ներքին
անկախությունը վերացնելու և նախարարներին ֆիզիկապես ոչըն-
չացնելու դաժան քաղաքականություն: Թե ինչպիսի անգույթ մի-
ջոցների դիմեցին նրանք իրենց նպատակին հասնելու. համար,
բավական է բերել միայն մեկ օրինակ: Հայաստանի արաբական
ոստիկանը, խալիֆի հատուկ հրամանով, հայ նախարարներին
հրավիրեց նախիջևան՝ նրանց ցուցակները կազմելու և աշխատա-
վարձ նշանակելու նպատակով. և բոլորին նա լցրեց նախիջևանի
սե նրան մոտիկ Սրամի եկեղեցիները և կննդանի-կենդանի այրեց:
Այդ ոճիրը տեղի է ունեցել 706 թվականին: Եվ այդ թվականը հայ
ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է «կրակի թվական» անու-
նով: Ազատասեր հայ ժողովուրդը, հասկանալի է, չէր կարող ստոր-
կորեն տանել խալիֆայության արյունոտ լուծը: Նա մի շարք ան-
գամներ ընդվզեց իր հարստահարիչների դեմ, դենքի դիմեց, սա-
կայն հաջողություն չունեցավ: Եվ ամեն անգամ այսպիսի ապրս-
տամբությունների անհաջող վախճանից հետո, բաղձաթիվ հայեր
թողնում էին իրենց բնակավայրերը և գաղթում դեպի Բյուզանդիա:
Հարկ չկա այստեղ մեկ-մեկ թվարկել մեծ ու փոքր այն բոլոր գաղ-
թերը, որոնք տեղի են ունեցել Հայաստանից դեպի Բյուզանդիա:
Խալիֆայության տիրապետության շրջանում, սակայն, այդ գաղթի
ընդհանուր պատկերացումը տալու համար կանգ կառնենք մի քա-
նի փաստի վրա:

Ստեփանոս Ասողիկը հայտնում է, որ բյուզանդական բանակը
688 թվականին, երբ մտել է Անդրկովկաս, վերադառնալիս ասպա-
տակել է Հայաստանի 25 գավառները և 8000 ընտանիք գերի տարել
ու վաճառել բյուզանդական շուկաներում՝ որպես ստրուկներ¹:

Պետք է ասել, որ հայերին Հայաստանից դուրս հանելու այս
քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում էր նաև խալի-
ֆայության ցանկությանը, որովհետև նա ևս շահագրգռված էր, որ
Հայաստանը դատարկվի հայ բնակչությունից, որպեսզի հնարավոր
լինի ազատված տարածությունների վրա արաբ բնակչություն բնա-
կեցնել, որը ավելի վստահելի քաղաքական հենարան կարող էր
հանդիսանալ իր համար: Ի դեպ, 693 թվականին խալիֆայու-
նը Հուստինիանոս Երկրորդի հետ կնքած պայմանագրում հատուկ
կետ է մտցրել այն մասին, որ Բյուզանդիան հանձն առնի արաբա-
կան տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա բնակչությանը փո-
խադրել Փոքր Ասիա և Թրակիա՝ հնարավորություն տալով խալի-

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 100:

Ֆայությանն իր ցանկացած բնակչությանը բերել և բնակեցնել նրանց տեղը¹:

VII դարի առաջին տասնամյակում գաղթականություն մի մեծ խումբ Հայաստանից Մելիտինե, իսկ այնտեղից Չորրորդ Հայք. է փոխադրել Ֆիլիպիկ կայսրը (711—713): Այդ մասին Քեոֆան պատմիչը հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Ֆիլիպիկը բռնց հայերին իրենց սեփական երկրից և հարկազրկեց նրանց վերաբնակվել Մելիտինեում և Չորրորդ Հայքում»²: Այս գաղթականության մասին խոսում է նաև Միքայիլ Աստրին: «Այդ ժամանակ հռոմեական կայսր Ֆիլիպիկը դուրս բռնց երկրից հայերին: Նրանք դուրս եկան և ապաստան գտան արարների մոտ: Վերջիններս նրանց բնակեցրին Մելիտինեում, նրա մոտակայքում և Չորրորդ Հայքում»:

752 թվականին Կոստանդին կայսրը արարներից խլեց Կարինը և նրա մոտի գավառները, բայց չկարողացավ դրանք իր ձեռքում պահել և հարկազրկած եղավ ետ նահանջել. այդ ժամանակ տեղի հայ բնակչությունը, վախենալով արարների վրեժխնդրությունից, գիմնց կայսրին և խնդրեց իրեն բյուզանդական հպատակության տակ առնել ու տանել արևմուտք. «Եւ բազումք ի բնակչաց գաւառացն խնդրեալ յարքայէն, զի ընկեացն զանուր լծոյ ծառայութեանն Իսմայելի յանձանց և գնացնն զկնի նորա»³: Կայսրը համաձայնվեց և բյուզանդական բանակը նահանջելիս հայ բնակչության մի մեծ զանգված գաղթեցրեց Բյուզանդիա: «Թողին զերկիր ծննդեան իւրեանց,—վշտով շարունակում է Ղևոնդը—և հատուածեալք անկան ի կողմն արքային բարեպաշտի»⁴:

Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ 778 թվականին արաբա-բյուզանդական պատերազմի ժամանակ Լևոն Երրորդը հայ գաղթականության մի խոշոր խումբ Մարաշից տեղափոխել է Թրակիա⁵:

Ղևոնդը վկայում է, որ 775—780 թվականներին, երբ խալիֆայության՝ Հայաստանում կատարած կեղեքումներն այնպիսի շափերի հասան, որ ապրուստը Հայաստանում անտանելի դարձավ, ապա բազմաթիվ հայեր իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու

համար հարկազրկած եղան գաղթել և ապաստանել Բյուզանդիայում¹:

Այս գաղթականության ղեկավարներն են եղել Շապուհ Ամատունին և նրա որդին՝ Համամը: Կոստանդին կայսրը գաղթող հայ բնակչությունը ընդունել է մեծ սիրով և բնակություն հատկացրել «ի բարւոք և յարգաւանդ երկրի»²: Այս տեղեկությունները մեզ համար կարևոր են այն տեսակետից, որ այնտեղ հիշվում են հեծյալներն ու հասարակ ժողովուրդը, որոնց բնակություն է հատկացվում արգելանք մի շրջանում:

Բյուզանդական իշխանությունները VIII դարի վերջին քառորդում ստեղծված նոր իրադրության մեջ, գաղթող հայ բնակչությանը հողամասեր են հատկացնում գլխավորապես արաբական սահմանագլխի վրա: Նրանք ցանկանում էին հայ բնակչությունից պաշտպանողական հզոր լինել խալիֆայության դեմ: Բյուզանդիայի վարած այս քաղաքականության շնորհիվ VIII դարում հայ գաղթականության այնքան մեծ խմբեր կենտրոնացան Կապադովկիայում, Պոնտոսում և Տավրոսում, որ շուտով այդ վայրերի բնակչության մեծամասնությունը կազմեցին հայերը: Հունական պատմիչ Կեղրենոսը հայտնում է, որ Պոնտոսում այնքան շատ հայեր էին կենտրոնացել, որ այդ երկրի նախկին անունը մոռացության էր տրված և այժմ «Հայաստան է կոչվում»³: Այս և այլ պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա անգլիացի բյուզանդագետ Բիսլը հանգել է այն եզրակացության, որ VIII—IX դարերում Փոքր Ասիայի բնակչության «իրական մեծամասնությունը հայեր են եղել»⁴:

Հայկական, ինչպես և սլավոնական խոշոր գաղթականական օջախների առկայությունը Բյուզանդիայում պարտավորեցնում էր կայսրությանը օրենսդրական որոշ պարզություն մասցնել հողօգտագործության իրավունքի մեջ, կարգավորել գյուղական ազատ համայնքների և վարձակալների հարաբերությունները: Ահա այս եպատակն էր հետապնդում Լևոն Երրորդի հրապարակած «Nomos georgikos»-ը («Երկրագործության օրենքները»): Ըստ այդ նոր օրենքի, գաղթականները հողին ամրացված ազատ համայնքներ են ճանաչվում ի տարբերություն բնիկների, որոնց զգալի մասը զուրկ

¹ Theophanis, I, 6185 (Հմմտ. ԳՅԳ, հ. I, էջ 288):

² „Византийский временник“, VIII, էջ 127:

³ Ղևոնդ, էջ 129:

⁴ Նույն տեղը:

⁵ Никефор, Краткая история (տես „Византийский временник“, հ. III,

¹ Ղևոնդ, էջ 168—169:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 134:

³ Georgii Cedrini (Հմմտ. ԳՅԳ, հ. I, էջ 249):

⁴ F. N. Bussell, The Roman Empire from 81 to 1081, 340:

էին անձնական ազատությունից, և հոգատիրության իրավունք են ստանում:

VIII դարում ևս Բյուզանդիայի հայ բնակչութունը սկսում է ավելի մեծ շահերով զինվորներ մատակարարել բյուզանդական բանակներին: Հայ զորամասերը Բյուզանդիայի ներքին կյանքում վճռական ուժ են դառնում և սկսում ակտիվ միջամտութիւններ կատարել քաղաքական կյանքում: Բյուզանդագետ Շլյումբերգեն, հիմնվելով Աթու-Յարաջի տեղեկության վրա, գտնում է, որ «այդ դարաշրջանում բյուզանդական լավագույն զնգերը հայերից էին կազմված»¹:

Առանձնապես մեծ է եղել հայ զինվորականների դերը բյուզանդական բանակի հրամանատարության մեջ: Բյուզանդական պատմադրությունը պահել է բազմաթիվ հայ բարձրաստիճան զինվորականների անուններ, որոնք խոշոր դեր են կատարել բյուզանդական իրականության մեջ: Հայ այդ զինվորականների մեջ եղել են և այնպիսիները, որոնք իրավունք են համարել իրենց բյուզանդական գահի թեկնածուներ դառնալ և պայքարել դրա համար:

Բյուզանդական բանակում գործող հայ հրամանատարների մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար ցուցանշական է հետևյալ փաստը. 778 թվականին, երբ բյուզանդական բանակները ռազմական գործողություններ սկսեցին խալիֆայության դեմ, Բյուզանդիայի փոքրասիական հինգ զորավմբերից շորսի հրամանատարները հայեր էին՝ Արտավազդ Մամիկոնյան, Տաճատ Անձեացի, Վարազտիրոց Բագրատունի և Գրիգոր-Մուշեղիկ Մամիկոնյան²: Բյուզանդական բանակում ծառայող հայ զինվորականութիւնն այնքան մեծ դիրք ուներ, որ հաճախ նա միջամտում էր կայսրության զահակալության վեճերում և իր կամքը թելադրում: Հայերը իշխող դիրքեր էին զբաղում նաև արքունիքի վարչական ապարատներում, տնտեսության մեջ և այլն: VIII դարում հայերը Բյուզանդիայում այնքան բարձր դիրքեր էին զբաղում, որ անզիաջի հայագետ Բիսլըը Բյուզանդիայի պատմության այդ դարը համարում է «հայկական դար»³: Մի այլ պատմաբան, Ֆինլեյը, մամբարման ուսումնասիրելով Բյուզանդիայում ապրող հայերի կատարած գործունեութիւնը, հետևյալն է գրում. «Հելլենական ցեղը երկրորդական դիրք ուներ կայսրության մեջ: Քաղաքական վար-

չության մեջ գերակշիռ դեր ունեին ասիացիները, մասնավորապես հայերը, որոնք ստանձնել էին նաև զինվորական բարձրագույն հրամանատարութիւնը: Լեոն Իսավրացու (717—741) ընտանիքը, ասում են թե՛ հայկական ծագում ունենր... Լեոն Հինգերորդը (813—820) հայ էր... Ալեքս Մուշեղ, որ խեղդամահ եղավ 790 թվականին Կոստանդին Հինգերորդի հրամանով (780—797)՝ հայ էր, Վարդան «թուրք» կոչվածը, որ ըմբոստացավ Նիկոփոսոս Առաջինի դեմ (802—811), հայ էր... Արշավիր, Լեոն Հինգերորդի աներհայրը հայեր էին...»¹:

Բյուզանդական հայկական գաղթօջախները X—XI դարերում:

IX դարի 60-ական թվականներից սկսած արաբ-բյուզանդական պատերազմները թե՛ վակոխում են մի նոր փուլ. Բյուզանդիան պաշտպանողական կոիվներից անցնում է հարձակողականի և քայլ առ քայլ արաբներին դուրս շարտում Փոքր Ասիայից: Բյուզանդիայի հարձակողական պատերազմների այս նոր շրջանը որոշ բյուզանդագետներ կապում են կայսրության Մակեդոնական կամ Հայկական դինաստիայի հետ, որը սկսում է վասիլ, կամ, ինչպես հայերն էին նրան անվանում, Բարսեղ Առաջինից (867—886): Այս շրջանին է զուգահեռում նաև Բագրատունիների թագավորության հիմնումը Արևելյան Հայաստանում, որի առաջին զահակալն է հանդիսացել Աշոտ Առաջինը՝ 887 թվականից:

Բյուզանդացիներն իրենց լուրջ հարվածը խալիֆայությանը հասցրին 873 թվականին: Բյուզանդական բանակը ռազմական իր այդ գործողությունների ժամանակ խորտակիչ հարված հասցրեց խալիֆայթի բանակներին և գրավեց Սամոսատը: 878—879 թվականներին բյուզանդացիները նոր հաղթանակ տարան արաբների դեմ և գրավեցին Կիլիկիան ու Կասպաղովկիան: Հետագայում կայսրութիւնը խալիֆայության դեմ վարած ռազմարշավներում մեծ հաջողությունների հասավ առանձնապես X դարում²: Բյուզանդական բանակները 928 թվականին վերցրին Քեդոսուպոլիսը (երզրումը), 943 թվականին՝ Մելիտինեն, 944 թվականին՝ Եգեպտան, 949 թվականին՝ Գերմանիկեն, 957 թվականին՝ Ամիգը, 995 թվականին՝ Հալեպը և այլն: Այսպիսով, արաբական երբեմնի աշխարհացունց բանակները, պարտութիւն պարտության ետևից կրելով, նահանջում են դեպի հարավ:

¹ Schlumberger, L'E'popée Byzantine, I, 115 (Հմմտ. ՊՂԳ, հ. I, էջ 239):

² Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Փարիզ, 1948, էջ 361-362:

³ Bussell, The Roman Empire, էջ 340:

¹ G. Finlay, History of the Bizantine Empire (Հմմ. ՀԳՊ, հ. I, էջ 261):

² Տե՛ս «Всемирная история», հ. III, М., 1957, էջ 220:

Բյուզանդական բանակում ռազմական այս գործողություններին մեջ աչքի են ընկնում նաև հայ զորահրամանատարներ Հովհաննեսը, Գրիգորը, Վարդ-Փոկասը, վերջինիս որդիները՝ Լևոնը, Կոստանդինը, Նիկոփորոսը և ուրիշներ:

Ռազմական գործողությունների մեջ այս շրջանում հայերը գործուն դեր են ունեցել: Այդ երևում է ժամանակակից պատմիչների վկայություններից:

Կոիվներում իր զինվորական տաղանդով փայլել է Հովհաննես Կոտկասը: Սրա մասին Գեղեցիքը գրում է. «Հայազգի ընտիր զորապետ Հովհաննես Կոտկասը 22 տարիների ծանր պատերազմներից հետո (920—942) տերութիւն սահմանները առաջ տարավ Հալլուսից մինչև Եփրատ և Տիգրիս»¹:

Բյուզանդիան իր ռազմական հաջողություններից հետո սկսում է հատուկ ուշադրություն դարձնել հայերի վրա, որպեսզի գրավված վայրերը, որոնք առաջ դատարկվում էին բնակչությունից (մահմեդական բնակչությունը վախենալով բյուզանդացիներից (մահմեդական բնակչությունը վախենալով բյուզանդացիներից մասսայաբար գաղթում էր նահանջող խալիֆայության գործերի հետ), կրկին բնակեցվեն: Եվ ահա բյուզանդական իշխանությունները եզրագծային, սահմանային այդ բաց դոսին՝ «akrites»-ներն ամրացնելու համար այնտեղ բնակեցնում էին քրիստոնյա ժողովուրդների, առաջին հերթին՝ հայերի:

Այս մասին ուշադրության արժանի է Միքայել Ասորու հետևյալ տեղեկությունը. «Այդ դարում (այսինքն՝ X դարում),—գրում է պատմիչը,— երբ հույները գրավում էին արաբներից Կապադովկիայի, Հայաստանի, Փոքր Հայքի և Սիրիայի քաղաքները, Մեծ Հայաստանից բշում բերում էին ժողովրդական մեծ բազմություն. նրանք հաստատվում էին այդ տեղերում և բազմանում»²:

Բյուզանդիայի՝ հայերի նկատմամբ վարած այս քաղաքականության մասին վկայում են նաև հույն-լատինական աղբյուրները: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի տեղեկություններ:

Հովհաննես Չմշկիկը 962 թվականին Արևելյան բանակի հրամանատար եղած ժամանակ, երբ արաբներից գրավեց Սերաստիայի շրջանը, այնտեղ, ինչպես և Եփրատի մոտերքում գրաված ամրություններում, հայեր բնակեցրեց³: Հովհաննես Չմշկիկը, գրում է

Մարքսը, կազմել էր անգամ ծրագիր՝ Հայաստան արշավելու համար, բայց մահացավ և չկարողացավ իրագործել իր ծրագիրը¹: Նիկոփորոս Փոկաս կայսրը արաբներից երբ վերցրեց Մսիսը, Տարոնը և Մելիտինեն, այդ վայրերից փախած մահմեդական բնակչության տեղում դարձյալ հայեր բնակեցրեց: Վասիլ Երկրորդը, հետևելով իր նախորդների՝ հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականությանը, 999 թվականին երբ գրավեց Սիրիան, մեծ թվով հայեր բերեց և բնակեցրեց դատարկված այս վայրերում²: Եվ այսպես, անվերջ հայ բնակչություն տեղափոխելով նախկինում արաբական տիրապետության տակ գտնվող և այժմ Բյուզանդիային անկախ վայրերում, հայ բնակչության թիվն այնքան շատացավ Հյուսիսային Միջագետքում, Աբաստիայում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում, որ տեղի բնակչության մեծամասնությունը հայերը կազմեցին: Նշված վայրերում այնքան շատ հայ բնակչություն է կենտրոնացել, որ անհրաժեշտ է եղել հայ եկեղեցական առանձին թեմ կազմել: Ստեփանոս Ասողիկը վկայում է, որ ժամանակակից հաշիկ կաթողիկոսը (973—992). գրավել է այդ հարցով և եպիսկոպոսական թեմ է ստեղծել: Ասողիկն այս մասին գրում է. «Իսկ յարուս Տեառն հաշիկայ հայրապետին Հայոց սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբն արևմտից, մինչև ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորոց և ի Տարսոն Կիլիկեցոց և ի Սուլնդայ (Սելենտի քաղաքը՝ Իսավրայում—Ա. Ա.) և յամենայն գաւառսն յայնոսիկ»³:

IX—X դարերում Բյուզանդիայի հայկական խոշոր գաղթօջախներից էր Կոստանդնուպոլիսը: Լևոն Գրամատիկոսի մի տեղեկությունից երևում է, որ 967 թվականին Կ. Պոլսի քաղաքաբնակ հայերի և հույների միջև ընդհարում է տեղի ունեցել, որի հետևանքով շատ վիրավորներ են եղել: Պոլսի հայկական հատվածն, անշուշտ, այնքան մեծ է եղել, որ նրանք համարձակվել են քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը կազմող հույների հետ ընդհարվել:

IX—XI դարերում Բյուզանդիայի Արևելյան նահանգներում և Կոստանդնուպոլսում կենտրոնացած հայ բնակչությունը շարունակում է գործուն դեր կատարել կայսրության կյանքում: Բյուզանդագետ Շարլ Դիլը, խոսելով մասնավորապես X դարում Բյուզան-

¹ Լ. Գեղեցիք, Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության, էջ 213:

² Chronique de Michel le Syrien, էջ 79—80:

³ A. H. Sayce. Les Hétéens. Histoire d'un empire oubliée, Paris, 1891, էջ 250 (299, հ. I, 240):

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, էջ 188:

² Նույն տեղը, էջ 63—65:

³ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 256:

դիալոսում հայերի կատարած դերի մասին, հետևյալն է գրում. «X դարի ընթացքում կայսրության գործերում, ըստ երևույթին, զգալի դեր էին խաղում հայերը. նրանք տալիս էին զինվորներ, զորահրամանատարներ, վարչական աշխատողներ, դիվանագետներ, նույնիսկ կայսրեր՝: Վասիլ I-ը, — շարունակում է նա, — գլուղացի էր հայկական ծագումով, որի ծնողները հարկադրաբար թողել էին իրենց հայրենիքը՝ ընկնելով դառն աղբատության մեջ»¹, X—XI դարերում գահակալող Մակեդոնական դինաստիայի կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել հայկական ծագում ունեցող կայսրների մասին:

Բյուզանդիայի կայսրության Մակեդոնական կամ Հայկական կոչվող այս դինաստիան, ինչպես հայտնի է, տվել է աչքի ընկնող մի շարք կայսրեր, որոնք, ինչպես իրավացի նկատել է Շարլ Գիլը՝ «Ենորճիվ իրենց ղենքի հզոր ուժի, ճարպիկ և ճկուն դիվանագիտության ու կառավարչական եռանդի, կարողացան իրականացնել իրենց երազանքը—գահակալության այդ շրջանը դարձնել բարձր վերածնության շրջան, Բյուզանդիայի երկարատև պատմության ամենափայլուն շրջաններից մեկը»²: Սակայն մենք չափազանցություն ենք համարում նույն հեղինակի արտահայտած այն կարծիքը, ըստ որի իրր թե Մակեդոնական դինաստիայի 150 տարիների ընթացքում հանդես եկող բոլոր կայսրերը «գրեթե առանց բացառության, հանդիսացել են հրաշալի մարդիկ»: Այս հարցում իրավացի ենք գտնում նշված հեղինակի «Բյուզանդիայի պատմության» ոտաներեն թարգմանության առաջաբանի քննադատությունը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ ազգային սնապարծությունը հիվանդ հայ պատմաբաններից ոմանք, բյուզանդական գահի վրա հայազգի կայսրեր փնտրելու մոլուցքով տարված տակն ու վրա են արել հայկական և բյուզանդական աղբյուրները՝ աշխատելով պարզել հայածին այդ կայսրերի ծննդաբանությունը: Ըստ որում նրանք առանց բացառության ներբողներ են հորինել հայազգի բոլոր կայսրերի շուրջը, փառաբանել նրանց «արքայական շուք»-ը, «արտակարգ տաղանդը» և այլն: Հայ ազգայնամոլ պատմաբաններից ոմանք այնքան են խորացել թթու շովինիզմի մեջ, որ հայտարարել են, որ իբրև թե Բյուզանդիան իր հարատևության համար պարտա-

կան է հայերին, որովհետև հայ ժողովուրդն է, որ իր բնածին հատկության անջնջելի դորձմն է տպավորել բյուզանդական կայսրության վրա և նոր ջիղ ու արյուն ներարկել նրա պարտասած մարմնին: Այս անհեթեթություն է, բայց մի բուպե ընդունենք, որ մատնացույց արված երեսունից ավելի կայսրներն էլ ծագումով հայեր են եղել, բայց մի՞թե ազգային ծագումը չափանիշ կարող է հանդիսանալ նրանց գործունեության դրվատման: Բյուզանդիայի հայազգի կայսրերի գործունեությունը, հայկական գաղթօջախների կապակցությամբ գնահատելիս, մեր չափանիշը պիտի լինի այն, թե ի՞նչ են արել նրանք հայ ժողովրդի համար, ի՞նչ չափով են նրանք օգտակար եղել Հայաստանին՝ նրա օրհասական ծանր ժամին, ե՞րբ են նրանք սպեղանի դրել հայ ժողովրդի արյունոտ վերքի վրա, և վերջապես, ի՞նչ են արել նրանք բյուզանդական կայսրության համար: Եվ երբ մենք այս տեսանկյունով ենք մոտենում հարցին, ապա շենք կարող չնկատել այն մեծ վնասը, որ կրել է բազմատանջ հայ ժողովուրդը հայազգի վատանուն որոշ կայսրների կողմից: Փաստեր շատ կարելի է բերել անցյալի պատմությունից: Մորիկը (582—602), որը, ըստ Շապուհ Բագրատունու տեղեկության, իբր թե հայ է եղել, ինչո՞վ է նա հայտնի հայ ժողովրդի պատմության մեջ—իր ոճրագործ ծրագրով՝ արտաքսել հայ ժողովուրդն իր հայրենի երկրից: Լևոն Հինգերորդ կայսրը (813—820), որն անվիճելի՝ ծագումով հայ է եղել և անդամ «Հայազն» մականունն է ունեցել, ինչո՞վ է հայտնի հայ ժողովրդի պատմության մեջ—ժողովրդի բռնազաղթով: Թևոդորա կայսրուհին (842—855)՝ Մամիկոնյան նախարարական տան այս կին ներկայացուցիչը, բազմելով բյուզանդական գահի վրա, նշանավորվեց հայ ժողովրդի հիշողության մեջ նրանով, որ հարյուր հազարի հասնող պավլիկյանների՝ հայ, հույն և ասորի աշխատավոր ժողովրդին, կոտորել տվեց և բազմաթիվ հայ բնակիչների արտաքսեց Թրակիա: Եվ, վերջապես, Բարսեղ Երկրորդ Բուզարասպանը (976—1027), որին նույնպես հայկական ծագում է վերագրվում, հայտնի է հայ ժողովրդի պատմության մեջ նրանով, որ 1021 թվականին եկավ Անդրկովկաս, ճնշեց Տարոնում բռնկված ապստամբությունը, ասպատակեց Հայաստանը և վրաստանն ու տեղական բնակչությունից կոտորեց շուրջ երկու հարյուր հազար հոգի: Չենք ուզում կանգ առնել մյուս վատանուն կայսրերների գործունեության վրա ևս, որոնց նույնպես հայկական ծագում է վերագրվում:

¹ Ш. Диль, История византийской империи, М., 1948, էջ 75:
² Ш. Диль, Основные проблемы византийской истории, էջ 62:
³ Ш. Диль, История византийской империи, էջ 10—11:

Բյուզանդական կայսրության գահը բարձրանալու և անվտանգ գահակալելու համար, ինչպես հայտնի է, վճռական դեր ունեն բանակը. նա էր գահ բարձրացնում և ցանկացած դեպքում գահընկեց անում անհամակիր գահակալին: Այդ շատ լավ էին հասկանում բյուզանդական կայսրերը և աշխատում բանակը համարել իրենց համակիր զինվորականներով: Այս նկատառումով հայազգի կայսրերը լայն բաց էին անում զինվորական ղեկերը իրենց հայրենակիցների առջև: Հայկական զորագնդեր էին ստեղծում կայսրության արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային սահմանների վրա, աշխատում էին արքունիքի պահակազորը կազմել հայերից: Այսպիսով, իրենց գահը ամրացնելու համար նրանք Հայաստանից անվերջ քաշում, տանում էին երկրի ամենակենսակալ ուժերը:

Բյուզանդիայի վարած այս քաղաքականությունը, հասկանալի է, թուլացնում, կազմալուծում էր առանց այն էլ արյունաքամ եղած Հայաստանի ռազմա-քաղաքական հզորությունը: Եվ այս քաղաքականությունը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, ճակատագրական ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը Բյուզանդիայում ուժեղանալուց հետո, հայ ստրատիոտների մի մասը վերածվեց պատրիկների (ճորտերի): Այս, ինչպես կտեսնենք, մեծ դժգոհություն առաջացրեց հայ բնակչության մեջ, և դրանով պետք է բացատրել հայերի գործուն մասնակցությունը ինչպես սոցիալական շարժումներին, այնպես էլ կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերի ընդվզումներին: Կայսրությունը դժգոհելով հայ բնակչության ընդվզումներից, վերանայում է իր վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ և աշխատում սահմանափակել այն բոլոր արտոնությունները, որոնք անցյալում տրված էին եղել նրանց:

Նիկոփորոս կայսրը (963—968) իր հրամաններից մեկում գանգատվում է հայ ստրատիոտներից, որ նրանք լավ շեն կատարում իրենց ծառայական պարտականությունները, ուստի նրանց պիտի փոխարինել «ռոճիկ ստացողներով»: Եվ նա սահմանափակում է նաև ստրատիոտների հողային իրավունքը: Նրա հրամաններից մեկում կարդում ենք. «Եթե հայ ստրատիոտներից մեկը հեռանալով կբացակայի երեք տարի, իսկ հետո վերադառնալով իր հողը կգտնի զբաղեցված փախստականի և կամ զինվորական ծառայության մեջ աչքի ընկած ստրատիոտի և կամ հանրօգուտ աշխատանք կատարող որևէ մեկի կողմից, ապա հայ ստրատիոտը,

որը բացակայել է երեք տարի, իրավունք չունի իր հողամասը ետ ստանալու»¹:

Նիկոփոր Փոկասին հաջորդող Չմշկիկ կայսրը (969—975) ցանկանալով վարձահատույց լինել հայ զինվորականներին, որոնք վճռական դեր էին կատարել նրան գահ բարձրացնելու գործում, գահակալության հաջորդ իսկ օրը՝ 969 թվականի դեկտեմբերի 25-ին, հատուկ հրովարտակով Բյուզանդիայում ապրող հայերին ազատեց հարկերից: Սակայն այս ժամանակավոր մի ձեռնարկում էր, որով չէթեթևացավ հայ աշխատավորության դրությունը:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների պատճառով հայալիկյան շարժումը մուսուլման կարևոր իրադարձություններից մեկը պավլիկյան շարժումն է, որը չնայած նախապես սկիզբ է առել, ձևավորվել Արևելյան Հայաստանում, բայց հետագայում բնկվող վառոդի արագությամբ ծավալվել է Բյուզանդիայի հայաշատ վայրերում՝ սոցիալական բարենպաստ հող գտնելով հայ, հույն, ասորի և հաբեան այլ ժողովուրդների աշխատավորական լայն մասսաների մեջ: Խոսելով հայ գաղթօջախների պատմության մասին, անկարելի է լռություն անցնել այդ շարժման կողքով:

Կղերական պատմիչները և պատմագրության ներկայացուցիչները, հասկանալի պատճառով, աշխատել են սևացնել պավլիկյաններին՝ ներկայացնելով նրանց որպես «անբարիշտ աղանդավորներ», «բիրտ վայրենիներ», «արյուճուտ հրեշներ» և այլն: Անզլիացի պատմաբան Գիրոնը առաջին գիտնականներից մեկն է, որ հակառակ անցյալում քաղաքացիություն ստացած այս կարծիքների, պատմական անհերքելի փաստերի հիման վրա ցույց է տվել, որ իրականում, պավլիկյանները հանդիսացել են «ազատասեր մարտիկներ», ունեցել են առաջադիմական գաղափարախոսություն և «իրանց հեղափոխական հայացքներով կարողացել են ցնցել Արևելքը և լուսավորել Արևմուտքը»²:

Պավլիկյան շարժումը, ինչպես նշված է այժմ, նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ, հանդիսացել է սոցիալական շարժում և ուղղված է եղել տեղական և օտարերկրյա աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալական հարստահարիչների դեմ: Շարժման հետևորդները

¹ Գ. Ֆնտրբլյան, Հայազգիներ ի Բյուզանդիոն (տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» 1935, էջ 354):

² E. Gibbon, The History of the decline and fall of the Roman Empire, London, 1898, Vol VI.

քարոզել են գույրի և իրավունքի հավասարություն, ժխտել են Քրիստոսի աստվածային ծագումը, չեն ընդունել ծեսերը՝ մկրտությունը, կնունքը, հաղորդությունը, մերժել են սրբերի պաշտամունքը, խաչը, դեմ են եղել եկեղեցական նվիրապետությանը ու կալվածատիրությունը և այլն:

Պետք է սակայն նշել, որ պավլիկյան շարժումը լինելով հիմնականում սոցիալական շարժում, որոշ տեղերում միաձուլվել է ժողովրդա-աղատագրական շարժումների հետ և հանդես եկել համատեղ:

Մեզ հասած հին հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունից երևում է, որ պավլիկյան շարժման նախնական ձևավորումը տեղի է ունեցել Արևելյան Հայաստանում VI դարում, և նրա անունը կապված է իր աղանդապետի՝ ծագումով հայ Պողոս Սամոսատցու հետ¹:

«Գիրք թղթոց» կոչվող վավերագրերի ժողովածուի մեջ պահված մի փաստաթղթից երևում է, որ դեռևս 554 թվականին Դվինում ներսես Բագրևանդցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ գումարված եկեղեցական ժողովում պավլիկյանների շարժումը հայ կղերականության մտահոգության լուրջ առարկան է հանդիսացել²:

Համոզիչ չէ հայագետների ոմանց կողմից վերջերս առաջ քաշած այն թեզը, որ իբրև թե «Գիրք թղթոց»-ի մեջ հիշված պավլիկյանները՝ դրանք հանրածանոթ պավլիկյանները չեն, այլ Պողոս Սամոսատցու հետևորդները:

Հայ եկեղեցին շարժման առաջին իսկ օրից, խանդ ու եռանդ չի խնայել այն իր խանձարուրի մեջ խեղդելու համար: Հայ եկեղեցու ցուցաբերած այս անհանդուրժողականությունը պավլիկյան շարժման նկատմամբ շատ ցայտուն դրսևորված է 719 թվականին Դվինում գումարված եկեղեցական ժողովի որոշման մեջ, ուր հատուկ կետ է նախատեսված պավլիկյանների դեմ: Ժողովը հավատացյալ հոտին հանձնարարում է ամենազստման պատիժներով պատժել պավլիկյաններին, խոշտանդել ոչ միայն պավլիկյաններին հարող անձանց, այլև նրանց, ովքեր կիրորձեն փոքր շափով անզամ գթասիրություն ցուցաբերել պավլիկյանների նկատմամբ:

Զյամ հասարակական հարաբերությունների մեջ կմտնեն նրանց հետ³:

Պավլիկյան շարժման մասնաշաղկապ ընդլիճի մասին խոսում է նաև այն փաստը, որ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը (717—728) պավլիկյանների դեմ հատուկ աշխատություն է գրել՝ «Ընդդեմ Պաղիկեանց» վերնագրով: Իր այս աշխատության մեջ կաթողիկոսը զայրույթով է խոսում պավլիկյանների մասին, որոնք նրա բաժանումը ասած, «չուզան, ղոշեցին յուրոսու ուրեք աշխարհիս մերոյ»²: Եթե պավլիկյանները հասարակական լուրջ ուժ չեն երկայացնել, ընկան է, նման աշխատության անհրաժեշտությունը չէր լինի:

Պավլիկյան շարժումն ավելի է ծավալվում VIII դարում: Հայկական մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ VIII դարի սկզբում պավլիկյանները տարածված էին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան Աղվանքում³:

Հայկական եկեղեցու գործադրած այս միջոցառումները սակայն, ի դրու էլին ճնշելու ժողովրդական հուժկու շարժումը, որը գնալով ավելի խորացավ և ծավալվեց: Շարժման կենտրոնները շուտով Արևելյան Հայաստանից փոխադրվեցին Արևմտյան Հայաստան, իսկ այնտեղից՝ Բյուզանդիայի հալաշատ գաղթօջախները՝ լայնորեն տարածվելով նաև ասորի, հույն և հարևան այլ ժողովուրդների աշխատավորական շրջաններում: Այսպիսով, պավլիկյան սոցիալական շարժումը ազգային նեղ շրջանակներից դուրս եկավ միջազգային լայն ասպարեզ:

VIII դարում, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիայի հասարակական-տնտեսական կյանքում տեղի է ունենում գյուղական համայնքների մասնաշաղկապ ճորտացումը: Կայսրության արևելքում և արևմուտքում վարած պատերազմներն իրենց հետ բերում էին հարկերի և տուրքերի ծանրություն, իսկ այս ամենն ավելի էին խթանում գյուղի և քաղաքի աշխատավորական լայն շրջաններում սոցիալական շարժումների ծավալմանը: Աշխատավորությունը բացահայտ ընդվզում էր հարստահարիչների դեմ և կամ հարում կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերին:

Մեր տեղեկությունները կայսրության սահմանների մեջ հանդես եկող պավլիկյանների մասին վերաբերում են VIII դարի 60—

¹ Ս. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953, էջ 129-149:

² «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 72:

¹ Կանոնգիրք Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 148-149:

² Յովհաննու Իմաստասիրի մատենագրութիւնք, էջ 39:

³ Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքունքի ի դրոց պատմագրաց,

Վաղարշապատ, 1898, էջ 286:

80-ական թվականներին: Նրանց մասին պատմական արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Պետրոս Սիցիլացու «Պավլիկյանների պատմությունը» խորագրով աշխատությունը, որը նա գրել է 869—870 թվականներին պավլիկյան շարժումը մոտիկից և հանգամանորեն ուսումնասիրելուց հետո. կայսրությունը նրան ուղարկել էր պավլիկյանների մոտ գերի ընկած սպանների փոխանակության համար բանակցություններ վարելու, որը և նրան հնարավորություն է տալիս հանդիպել պավլիկյան շարժման ղեկավարներին, ծանոթանալ պավլիկյան գաղափարախոսությանը և այլն:

Պետրոս Սիցիլացին պավլիկյան շարժման աչքի ընկնող առաջնորդներից է համարում Կոնստանդին Սիլվանին, որը, նրա ասելով, արտակարգ ազդեցություն է ունեցել պավլիկյան նոր սերունդի վրա: Կոնստանդին Սիլվանի ռեզիդենցիան գտնվել է «Հայկական Սամոսատի Մանանաղ գյուղում»¹: Կոնստանդին Սիլվանից հետո շարժումը ղեկավարել է մի այլ աչքի ընկնող անձնավորություն՝ Սիմեոն Տիտը²:

Պետր է ասել, որ բյուզանդական արքունիքը եկեղեցու համեմատությամբ, պավլիկյանների նկատմամբ պակաս անհանդուրժողականություն չի ցուցաբերել: Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Հուստինիանոս Երկրորդի կարգադրությամբ 690—695 թվականներին բավականին թվով պավլիկյաններ են բռնվել և այրվել խարույկի վրա: «Արոսի մոտիկ, — գրում է Պետրոս Սիցիլացին, — խարույկ արեցին և նրա մեջ մեկեն վառեցին բոլոր պավլիկյաններին»³: Հայտնի է նաև, որ բյուզանդիայի արքունիքում 726 թվականին հաստատված օրենսդրությամբ հանձնարարվում էր «բռնել պավլիկյաններին և սպանել նրանց սրով»⁴:

Պավլիկյանների դեմ կայսրության սկսած հալածանքները շարունակվում են հետագայում ևս: Գրությունը փոքր-ինչ փոխվում է VIII դարի 20-ական թվականներին, երբ բյուզանդական դահն անցնում է Իսավրյան դինաստիայի ձեռքը, որը, ինչպես հայտնի է, հենվում էր ավելի աշխարհիկ ռազմա-հողագործական խավերի վրա:

Կայսերական նոր դինաստիան, Բյուզանդիայի ռազմական

հզորությունը ուժեղացնելու նպատակով, ձեռնարկում է մի շարք միջոցառումներ, այդ թվում նաև վանական կալվածատիրությունը սահմանափակելու և կտրված հողամասերը զինվորականներին բաժանելու քաղաքականություն: Պատկերամարտության շարժումը, որ սկսում է այդ ժամանակից, փաստորեն, այդ նույն քաղաքականությունն արտահայտող ձևերից մեկն էր:

Կայսրությունը իր որդեգրած այդ նոր քաղաքականության շահերից ելնելով, անհրաժեշտ է համարում վերանայել իր վերաբերմունքը դեպի պավլիկյանները և շատ ու քիչ հանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերել նրանց նկատմամբ:

Սակայն կար մի այլ պատճառ ևս, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Իսավրյան արքունիքին մոտեցնում էր պավլիկյաններին: Պավլիկյան համայնքները մեծ մասամբ գտնվում էին Բյուզանդիայի արաբական սահմանի վրա և մարտական հզոր ուժ էին ներկայացնում, ուստի արքունիքը սիրաշահելով նրանց, ցանկանում էր այդ ուժերն օգտագործել խալիֆայության դեմ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ VIII—IX դարերում պավլիկյան շարժումը միատարր բնույթ չի ունեցել: Նրան հարած են եղել որոշ թվով սոցիալական միջին և բարձր խավերի ներկայացուցիչներ՝ առևտրականներ, զինվորականներ, պետական ցածրաստիճան պաշտոնյաներ և այլն: Շարժումը փաստորեն բաժանված է եղել նրկու թևերի, որի աչ թևը ավելի թեթևած է եղել արքունիքի հետ բանակցելու և լեզու գտնելու կողմը:

Եվ, վերջապես, կար մի երրորդ պատճառ ևս, որ պավլիկյաններին մոտեցնում էր արքունիքին: Հայտնի է, որ VII դարի երկրորդ կեսում փոքրասիական մի շարք շրջաններ ընկել էին խալիֆայության տիրապետության տակ: Կայսրությունը խալիֆայության դեմ իր վարած պատերազմները աշխատում էր ներկայացնել որպես ազատագրական պատերազմներ, իսկ այդ նույնպես մոտեցնում էր ազատասեր պավլիկյաններին Իսավրյան դինաստիայի վարած քաղաքականությանը:

Բյուզանդական աղբյուրները տեղեկություններ են պահել այն բանակցությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել մի կողմից՝ Լևոն Երրորդի ու Գերմանիկոս պատրիարքի, իսկ մյուս կողմից՝ պավլիկյանների ղեկավար Գենեզիոսի միջև:

Լևոն Երրորդի որդեգրած այս քաղաքականությանը հետագայում հետևում են Կոստանդին V Կոպրոնիմ (741—775) և Նիկեփոր (802—810) կայսրերը:

¹ Petri Siculi, Historia..., էջ 1276:

² Նույն տեղում, 1282:

³ Petri Siculi, էջ 1282—1283:

⁴ «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1954, էջ 110:

Պավլիկյանների համար Բյուզանդիայում ստեղծված հարաբերական այս խաղաղ շրջանում շարժումն ավելի է ընդարձակվում և ծավալվում: Մեզ հասած ոչ լրիվ տեղեկություններով պավլիկյան համայնքներ գոյություն են ունեցել հետևյալ վայրերում՝ Սամոսատ (Նփրատի վրա), Մոպսոեստիա (Կիլիկիայում), Մելիտինե, Կոլոնիա, Անտիոք, Ամարա և Կարալա (Թրակիայում), Արմենյակ թեմի բնակչության մեջ, Կ. Պոլիս, Սանարա (Հալիս գետից արևելք) և այլն: Շարժման ծավալմանը նպաստում է հայ և ասորի բնակչության Փոքր Ասիայից փոխադրությունը դեպի Թրակիա: Այս գաղթի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանում Գենեզիոսի մոտ: Կոստանդին կայսրը, գրում է պատմիչը, 751—752 թվականներին, երբ արարներից վերցրեց Մելիտինե և Թեոդոսուպոլիս քաղաքները, ձեռնարկեց տեղի բնակչության փոխադրությունը դեպի Թրակիա¹:

Հայերին և ասորիներին Թրակիա փոխադրելու կայսրության այս քաղաքականությունը ավելի խթանեց պավլիկյան շարժման ծավալմանը, որովհետև Թրակիա գնացող գաղթականությունն իր հետ տանում էր նաև իր գաղափարախոսությունը:

Պավլիկյաններին սիրաշահելու կայսրության այս քաղաքականությունը սակայն, երկար շտեմեց: Պավլիկյան շարժման ծավալումը, եկեղեցական նվիրապետության դեմ պավլիկյանների որդեգրած մարտական դիրքը, աշխատավորության լայն շրջանում նրանց ունեցած հսկայական ազդեցությունը և այլն, ստիպեցին կայսրությանը վերանայել իր նախկին քաղաքականությունը և նորից սկսել հալածանքները պավլիկյանների դեմ՝ նպատակ ունենալով վերջնականապես արմատախիլ անել շարժումը: Նոր քաղաքականության առաջին իրագործողը հանդիսացավ Միքայել կայսրը (811—812 թթ.): Նրա հրամանով Թրակիայում և Լիկաոնիայում սրահար են արվում և կոտորվում ոչ քիչ թվով պավլիկյաններ²: Պավլիկյան շարժումը ճնշող դահճի գերում հանդես է գալիս Նիկիոսի պատրիարքը: Սկսվում են զինված կատաղի ընդհարումներ պավլիկյանների և բյուզանդական կազմակերպված բանակների միջև: Միքայել կայսեր վարած հալածանքի այս քաղաքականությունը հետագայում շարունակում է Լեոն V կայսրը (813—820): Պատմական սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Լեոնը 817 թվականին պավլիկյանների հետ ունեցած կոփմների ժամանակ, գերի վերցրած պավլիկյաններին փոխա-

դրել է Թրակիա¹: Այս շարժման պատմության մեջ ուշագրավ փաստ է պավլիկյանների մասնակցությունը կայսրության դեմ ուղղված օպոզիցիոն ուժերի գլխավորած շարժումներին: Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ պավլիկյանները գործոն մասնակցություն են ունեցել Թովմա Սլավոնի գլխավորած ապստամբությանը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Փաստորեն Թովմա Սլավոնի կովոզ հիմնական ուժերը հավաքագրվել էին Արմենիկոն թեմում, որի բնակչության մեծ մասը հայեր էին և խմորված պավլիկյան գաղափարախոսությամբ: Անհիմն չէ բյուզանդական պատմիչ Թեոֆանը, երբ գտնում է, որ Թովմա Սլավոնի ապստամբության շարժիչ ուժերը հանդիսանում էին «ստրուկները, որոնք իրենց զինված ձեռքը բարձրացրել էին իրենց տերերի վրա»²: Պավլիկյանների՝ Թովմա Սլավոնի ապստամբությանը մասնակցելու վերաբերյալ որոշակի տեղեկություն է հաղորդում Գենեզիոսը: Խորասելով Թովմայի բանակի մասին, նա նշում է, որ այնտեղ կային զինվորներ, «որոնք հետևում էին Մանիի (այսինքն՝ պավլիկյանների — Ա. Ա.) խայտառակ մոլորությունը»³: Եկեղեցական պաշտոնական մատենագրի համար, բնական է, պավլիկյանների ուսմունքը «մոլորություն էր», այն էլ՝ «խայտառակ մոլորություն»: Պավլիկյանների կայսրության դեմ վարած երկարամյա պատերազմների ընթացքում պավլիկյան աչքի ընկնող ղեկավարներից է հանդիսացել Սերգեյ Տիտը (801—835): Բյուզանդական պատմիչները նրան հիշում են Արմենյակ թեմի էկզարխի սպանելու կապակցությամբ: Պատմում են, որ էկզարխը Արխոնի հանձնարարությամբ սկսում է հետապնդել իր թեմի պավլիկյաններին և ոչնչացնել նրանց: Պավլիկյանների առաջնորդ Սերգեյ Տիտը, վրիժառության ցասումով լցված, կացինը ձեռին մտնում է էկզարխի բնակարանը և կտոր-կտոր անում նրան: էկզարխի սպանությունից հետո պավլիկյաններն անցնում են բյուզանդական սահմանը և մտնում արաբական տիրապետության մեջ: Մելիտինեի էմիրը պավլիկյաններին բնակավայր է հատկացնում Արագուսում: Հետագայում, երբ պավլիկյանները շատ են հավաքվում այստեղ, կառուցում են Տևրիկ նշանավոր քաղաքը:

Պետրոս Սիցիլացին պավլիկյանների նորակառույց քաղաքի մասին հետևյալ տեղեկություն է հաղորդում. «Խորտակված այդ ժողովրդի ղեկավարն այն ժամանակ Կարաբեասն էր: Նրանց (այ-

¹ Genesii Regum, Bonnae, 1834, 122.

² Երզնես-Իվանով (Հմմտ. 299, հ. I, էջ 234):

¹ Theophanis Continuatus, 53:

² Նույն տեղը, էջ 53:

³ Genesii, Regum, էջ 32:

սինքն՝ պավլիկյանների—Ա. Ա.) թիվն Արագուսում այնքան շատացավ, որ նրանք այլևս չտեղավորվեցին: Նա (այսինքն՝ Կարաբեասը—Ա. Ա.) եկավ և կառուցեց Տևրիկը, ուր և բնակեցրեց իր ժողովրդին... դրանով նա ցանկացավ մոտենալ Հայաստանին և Հռոմստանին (այսինքն՝ Բյուզանդիային)՝ նրանց, ովքեր ենթարկվում են իրեն: Նա նրանց իր դաշնակիցները դարձրեց և օգտագործում էր»¹:

Խալիֆայության կողմից պավլիկյաններին ապաստան տալու այս փաստը պատմագիտության մեջ սխալ մեկնաբանության առիթ է տվել: Գտնվել են պատմաբաններ, որոնք այդ փաստի հիման վրա հանգել են սխալ եզրակացության, թե իբրև պավլիկյանների և խալիֆայության միջև կնքած է եղել ռազմական դաշինք: Մեր երիտասարդ պատմաբաններից մեկը, վերջերս իր հրատարակած մի հոդվածում, այդ սխալ հետևության մեջ այնքան է խորացել, որ պնդում է, թե իբր արաբների և պավլիկյանների միջև ռազմական դաշինք է կնքված եղել դեռևս VII դարի կեսերից, այսինքն՝ արաբների Հայաստանը նվաճելուց անմիջապես հետո: Նման մեկնաբանությունները, իհարկե, բոլորովին անհիմն են: Այս սխալ տեղեկությունների գլխավոր մեղսակցությունն ընկնում է բյուզանդական պատմիչների վրա, որոնք ամեն կերպ աշխատում են պավլիկյաններին ներկայացնել որպես ազգի դավաճաններ, թշնամական ուժերին գործակցողներ և այլն, իսկ մեր ժամանակի դյուրահավատ պատմաբանները «օրյեկտիվորեն» կրկնում են վերոհիշյալ պատմիչներին: Պավլիկյանների համար խալիֆայությունը նույնպիսի հարստահարիչ էր, ինչպիսին Բյուզանդական կայսրությունը: Պավլիկյաններին խալիֆայության սահմանը բերողը ոչ թե բարեկեցիկ կյանք փնտրելու ձգտումն էր, այլ մահվան սարսափը: Ըստ որում, անցնելով խալիֆայության տիրապետության սահմանը, նրանք ստրկորեն չէին ծառայում խալիֆներին, այլ աշխատում էին համախմբել իրենց ուժերը, բուժել վերքերը և պատրաստվել ինքնապաշտպանության: Մենք փաստեր ունենք, որ Տևրիկում հաստատված պավլիկյաններն իրենց մոտ ընդունում էին ոչ միայն փախստականներ Հայաստանից և Բյուզանդիայից, այլև արաբական խալիֆայությունից:

VIII դարի պատմիչ Ղևոնդը տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ 748 թվականին, խալիֆայության դեմ Հայաստանում Գրիգոր Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ բռնկված ժողովրդ-

դական պատամբություն ժամանակ, պավլիկյանները միացել և օգնել են ապստամբներին: Ղևոնդը չնայած պավլիկյանների անունը չի առաջադրում, բայց այնպիսի ձևով է հիշում, որ կասկած չի մնում, որ խոսքը նրանց է վերաբերում: Ապստամբները Պոնտոսում գտնված ժամանակ, գրում է նա, իրենց ընտանիքներով եկան և նրանց միացան «որդիք յանցսնաց», «մարդիկ, որոնք չեն վախենում ոչ աստծուց և ոչ շունեն իշխաններից»²:

Պավլիկյանների դեմ պայքարող բյուզանդական գահակալներից վատթարագույն համբավն ունի Թեոդորան, Մամիկոնյանների նախարարական տան կին ներկայացուցիչը բյուզանդական գահի վրա, որին ուղղափառ եկեղեցին սրբերի շարքն է դասել այն բանի համար, որ նա ճնշել է պատկերամարտներին և վերականգնել պատկերապաշտությունը: Պավլիկյանների նկատմամբ նրա կատարած դաժնային դերի մասին պատմիչները հետևյալ տեղեկությունն են հաղորդում. 843 թվականին, երբ Մավրիոսպոտոմում բյուզանդական բանակը հաղթանակ տարավ պավլիկյանների դեմ, Թեոդորա կայսրուհու հրամանով սրի բաշվեց այնտեղ գրտնըվող ամբողջ բնակչությունը: Սպանվածների թիվը, ըստ բյուզանդական պատմիչ Թեոֆանի Պատմության շարունակողի, հասնում էր հարյուր հազարի: Այդ պատմիչը հետևյալն է գրում. «Թեոդորան ցանկանալով Արևելքում պավլիկյաններին ուղիղ հավատքի բերել և կամ արմատախիլ անել ու հեռացնել մնացածներին, այդ նպատակով նա պավլիկյանների դեմ ուղարկեց իր մագիստրոսներից մի քանիսին: Բյուզանդական զորքերը նրանցից (այսինքն՝ պավլիկյաններից) ոմանց խաչեցին փայտի վրա, մյուսներին սրախողխող արին կամ ձգեցին ծովի հատակը: Այդ եղանակով, ինչպես հաշվում են, զոհվեց հարյուր հազար մարդ: (Թեոդորան) նրանց հարստությունը վերցրեց և հանձնեց կայսերական դանձարանին»²: Արյունոտ թեոդորայի այս գազանությունը նախընթացը շունեցող մի ուժի էր աշխատավորության դեմ:

Կատաղի պատերազմները պավլիկյանների և բյուզանդացիների միջև շարունակվում են հետագա տարիներում ևս: Շարժման հետևողները ամրանում են Արևմտյան Հայաստանի և Սիրիայի անմատչելի լեռներում և անօրինակ քաջությամբ կռվում բյուզանդական բանակների դեմ՝ մի շարք անգամներ պարտության

¹ Ղևոնդ, էջ 123:

² «Сборник документов по социально-экономической истории Византии», М., 1951, էջ 123:

մատնելով նրանց: Պավլիկյանների և բյուզանդական բանակների միջև արյունալի ճակատամարտեր տեղի են ունենում Բարսեղ Առաջինի գահակալության տարիներին (867—886): Այդ ժամանակ պավլիկյան շարժման ղեկավարն էր Խրիստիսիբը: Պայքարի այս նոր փուլում հարձակման նախաձեռնությունը վերցնում են պավլիկյանները՝ գրավելով կայսրությունից ընդարձակածավալ մի տերիտորիա: Պավլիկյանների կողմից սպառնացող վտանգն այնքան մեծանում է կայսրության համար, որ Բարսեղ կայսրը նամակ է ուղարկում Խրիստիսիբին, խոստանում է տալ ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր, միայն թե նա դադարեցնի իր հարձակումները: Խրիստիսիբը նրան ուղարկում է հետևյալ համարձակ պատասխանը. «Եթե դու, կայսր, ցանկանում ես հաշտվել մեզ հետ, ապա հրաժարվիր քո իշխանությունից Արևելքում և իշխիր միայն Արևմուտքի վրա: Իսկ եթե դու չուզենաս հրաժարվել, այն դեպքում մենք ինքներս կաշխատենք քեզ գրկել իշխանությունից»¹: Բարսեղ կայսրը 871 թվականին խոշոր ուժերով շարժվում է պավլիկյանների դեմ: Սակայն այդ արշավանքում կայսրը խայտառակ պարտություն է կրում և հաղիվ ազատվում գերի ընկնելուց: Կատաղի մարտերը շարունակվում են հաջորդ տարին ևս: Սկզբում հաղթանակ են տանում պավլիկյանները: Հետագայում խուճապահար նահանջող կայսրության բանակին, պավլիկյանները հասնում են մինչև Անկարա: Սակայն պավլիկյանները նահանջելիս պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում իրենց թիկունքի վրա, այդ պատճառով բյուզանդական բանակի կողմից շրջապատման մեջ են ընկնում և զգալի կորուստներ տալիս: Այստեղ սպանվում է Խրիստիսիբը: Բյուզանդական բանակները մտնում են Տերիկ և պավլիկյանների մյուս քաղաքները ու ամրոցները և հաշվեհարդար տեսնում նրանց հետ: Պավլիկյաններից ոմանց սպանում են, ոմանց գերի վերցնում: Ըստ պատմիչ Ջոնարայի տեղեկության, «Բյուզանդական զորքերը շատերին գերի վերցրին և շղթայակապ ուղարկեցին կայսրին»²:

Բյուզանդական արքունիքում արտակարգ հանդիսավորությամբ են նշում պավլիկյանների դեմ կայսրության տարած հաղթանակը: Պատմում են, որ կայսրը հանդեսի ժամանակ բերել է տալիս Խրիստիսիբի կտրված գլուխը և ի նշան վրիժառություն, նրա վրա բաց է թողնում երեք նետ:

Ուշ շրջանի պավլիկյանների մասին կցկտուր տեղեկություններ են պահվել: Ընթացում է, որ 872 թվականին կրած պարտու-

թյունից հետո Փոքր Ասիայի պավլիկյանների մի մասը տեղափոխվել է Հայաստան և ձուլվել այստեղ ծայր առած թոնդրակյան սոցիալական շարժման հետ: Այդ մասին փոքրիկ ակնարկ ունի Գրիգոր Մազիստրոսը³: Չի կարելի համաձայնել այն տեսակետի հետ, որ իբրև թե իններորդ դարի յոթանասնական թվականներին տեղի ունեցած պավլիկյանների շարժման ջարդից հետո նա այլասերվեց սովորական աստվածաբանական համայնքի: Ճիշտ է, մատնացուցց արված ջարդից հետո պավլիկյանները չկարողացան նախկին թափով ճակատ առ ճակատ կուլել բյուզանդական բանակների դեմ, բայց նրանք չհրաժարվեցին իրենց դադափարախոսությունից և շվեբաժվեցին աստվածաբանական համայնքների: Պավլիկյանները շարունակեցին օպոզիցիոն դիրքի մեջ մնալ պաշտոնակա՝ եկեղեցու նկատմամբ և պայքարել նրա դեմ: Պատահական չէ, որ XI դարի բյուզանդական աղբյուրները խոսելով պավլիկյանների մասին, նրանց անվանում են «խոռովարար ժողովուրդ» և անհրաժեշտ զբոսնում մեկուսացնել նրանց:

Սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը Պոլսի պաշտպանությունը հանձնած է եղել պավլիկյան 300 հոգուց բաղկացած մի զորամասի: Քաղաքը պաշտպանող պավլիկյանները, ըստ տեղեկությունների, սրի ուժով զինվորագրում էին իրենց ազանդի հետևորդներին, չէին հաշտվում տիրող սոցիալական կարգերի հետ և քարոզում էին դասակարգային անհաշտ պայքար:

XI դարում Թրակիայում ապրող պավլիկյանները մեծ թիվ էին կազմում, զբաղեցնում էին ամբողջ շրջաններ: Նրանք այստեղ երկար ժամանակ պահեցին իրենց զոյությունը: Կայսրությունը շարունակում էր այս խիզախ պավլիկյաններից զինվորներ հավաքագրել: Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը հայտնում է, որ Ալեքսեյ կայսրը, երբ 1022 թվականին իր բանակները գլուխ անցած Իլիրիա պիտի գնա, իր բանակում ուներ 2800 հոգուց բաղկացած պավլիկյան մի զորամաս: Հետագա դարերում Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայ պավլիկյանները, այնտեղ գտնված այլ համայնքների հետ միասին, ասիմիլացիայի ենթարկվեցին: Նրա գաղափարախոսությունը տարածվեց Բալկաններում և որոշ ազդեցություն զործեց բողոքականների գաղափարախոսության վրա:

¹ Տե՛ս Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերը, Ալեք-պոլ, 1910, էջ 168:

² Genesii, 122.

³ Johannis Zonarae, Epitome historiarum, vol. IV. Lipsiae, 1841, էջ 26:

Գայսրության քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ և հայ գաղթականության նոր հոսանքները դեպի Բյուզանդիա:

Հայ բնակչությունը Հայաստանից դուրս հանելու իր անմիտ քաղաքականությունը կայսրությունը շարունակում է նաև X—XII դարերում, այսինքն՝ այն ժամանակ ևս, երբ Հայաստանի սահմանների վրա արդեն երևացել էին սելջուկները և Բյուզանդիան կանգնել էր սոսկալի փորձության առջև: Այս ահավոր ժամին կայսրությունը փոխանակ հայ բնակչությանը համախմբելու իր հայրենի երկրում, կազմակերպելու նրա ռազմական ուժերը և զբաղվում էր հայրենիքի կայսրության Արևելյան սահմանները, շարունակում էր Հայաստանը հայ բնակչությունից դատարկելու իր անհեռատես քաղաքականությունը:

XI դարի վերջում Մերձավոր Արևելքում ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում, երբ Հայաստանին սկսում էր սպառնալ սելջուկյան սարսափը, հայ բնակչության մեջ ավելի լայն ծավալ է սկսում ստանալ Հայաստանից հեռանալու, վերահաս վտանգից գլուխ ազատելու մտայնությունը: Սկսում է գաղթի մի նոր և խոշոր հոսանք դեպի Բյուզանդիա: Ըստ որում, Բյուզանդիա գաղթողներն այժմ այլևս առանձին անհատներ չէին, այլ ամբողջ համայնքներ: Սովորական էր դարձել հայ ժողովրդի համար վնասակար այն գործարքը, երբ այս կամ այն իշխանը բանակցությունների մեջ էր մտնում արքունիքի հետ, իր տիրույթը հանձնում կայսրությանը, նրա դիմաց հողեր ստանում Փոքր Ասիայի ներքին գավառներում և իր ենթակա բնակչության հետ միասին գաղթում նոր բնակավայր: Բյուզանդիան ընդառաջում էր հայ իշխաններին և քաջալերում հայերի մասսայական տեղափոխությունները, որովհետև նա այժմ վերցրել էր Հայաստանում և Վրաստանում գոյություն ունեցող մանր ավատական կիսանկախ իշխանությունները վերացնելու վճռական քաղաքականություն: Իր այդ քաղաքականությունը իրագործելու համար նրան անհրաժեշտ էր ճանապարհից վերացնել բոլոր տեսակի արգելքները, ուստի նա որդեգրում է տեղի քաղաքական միավորները կազմալուծելու և թուլացնելու քաղաքականությունը: Նպատակին հասնելու համար Բյուզանդիան դիմում է ամեն տեսակի նենդ միջոցների՝ բռնության, սպառնալիքի, խարդավանանքի և այլն:

XII դարի հայ շրջահայաց դեմքերից մեկը՝ Ներսես Շնորհալին, Մանվել կայսրին (1143—1180) ուղարկած իր նամակում դատապարտում է Բյուզանդիայի պառակտողական այս քաղաքականությունը: Շնորհալին կայսրության դեմ բողոքում է այն բանի

համար, որ նա «ոչ միայն զբաժանեալս ոչ միաւորէ, այլ զմիաւորեալսն պառակտէ ի միմեանց»¹:

Հայկական մանր իշխանությունները վերացնելու և հայկական հողերը գրավելու իր առաջին փորձը Բյուզանդիան սկսում է Տաքոնից: Ըստ XI դարի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկի տեղեկության, 966 թվականին, կրթ մահանում է Տարոնի կյուրապաղատ Աշոտ Բագրատունին, բյուզանդական զորքերը մտնում են Տարոն և գրավում այն²: Բյուզանդացիներին չի հաջողվում գրավել միայն լեռնոտ Սասունը, որի բնակչությունը հնուց ի վեր չէր տեսել օտարի անարգ լուծը: Ասողիկի տեղեկություններից երևում է նաև, որ Բարսեղ կայսրը 998 թվականին Հայաստանից մեծ թվով գաղթականություն է տարել Մակեդոնիա և օգտագործել շինարարական աշխատանքներում: Կայսրության ուխտագրում այս քաղաքականության հաջորդ զոհը դառնում է Տայքը: 1001 թվականին Տայքի իշխան Դավիթ կյուրապաղատի մահվանից հետո, Բյուզանդիայի Բարսեղ երկրորդ կայսրը հսկայական բանակով շարժվում է Տայք և գրավում այն՝ պատճառաբանելով, որ իբրև թե Դավիթը նախապես իր իշխանությունը կտակած է եղել Բյուզանդիային³: Վերապես իր իշխանությունը կտակած է եղել Բյուզանդիային⁴: Վերադարձին նա տեղի հավատարիմ ազնվականներին պաշտոններ է տալիս, իսկ մնացածներին տեղափոխում Հունաստան⁵: Բյուզանդիայի տիրապետությունը Տայքում, սակայն, երկար չի տևում: Հենց որ բյուզանդական բանակը հեռանում է Տայքից, տեղի հայ և վրացի բնակչությունը ապստամբվում է, դուրս է անում երկրից բյուզանդական վերակացուներին և երկիրն անկախ հայտարարում: Տարիներ հետո, երբ կայսեր գործերը կարգավորվում են, նա նորից գալիս է արևելք և արյունախանձ կատաղությամբ ավերում Կարսը և տասներկու այլ գավառներ ու ոճնչացնում տեղի բնակչությունը⁶: Ըստ Յահյա Անտիոքացու տեղեկության, քրիստոնյա հորջորջվող այդ կայսրը, անխնայարար կոտորել է մոտ երկու հարյուր հազար հայ և վրացի բնակչություն:

1021 թվականին Բյուզանդիան տիրում է նաև Վասպուրականին: Այդ տեղի է ունենում հետևյալ իրադրության մեջ: 1018 թվականին Վասպուրականի վրա հարձակվում են սելջուկները և որոշ ավերածություններ կատարում: Վասպուրականի իշխան Սենեքե-

¹ Ներսեսի Շնորհալու, թուղթ ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871, էջ 115:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 183:

³ Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 5:

⁴ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 278:

⁵ В. Розен, Император Василий Болгаробойце, էջ 67:

որիմ Արծրունին զգալով, որ չի կարող միայնակ կանգնել սելջուկների վիթխարի ուժի առջև, նախընտրում է բանակցութունների մեջ մտնել կայսրութեան հետ, նրան հանձնել Վասպուրականը և փոխարենը ստանալով Սեբաստիա և կարիսա քաղաքները իրենց մոտակա շրջաններով, տեղափոխվել այնտեղ: Նոր բնակավայրն է տեղափոխվում Վասպուրականի ամբողջ բնակչությունը: Չամչյանը տեղափոխված բնակչության թիվը հաշվում է չորս հարյուր հազար: Գաղթող բնակչությունը կայսրութեանն է հանձնում 8 քաղաք, 72 բերդ և 400 գյուղ¹:

Միքայել Ասորին Վասպուրականի այս գաղթի մասին հետևյալն է գրում. «1300 թվականին (մեր ներկա թվականի 1021-ին—Ա. Ա.) սկսվեց հայերի գաղթը Մեծ Հայքից... Եվ վասիլ կայսրն էր, որ հայերի ձեռքից առավ Սենեքերիմ թագավորի երկրները և դրանց փոխարեն տվեց Կապադովկիայի Սեբաստիան: Նրանք (այսինքն՝ հայերը—Ա. Ա.) բազմացան այդ երկրում և այգտեղից տարածվեցին ողջ Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Սեբաստիայում»²:

Բյուզանդական արքունիքը, սակայն, չզոհացավ այս ամենով: Նա հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկեց քստմենլի մի այլ ոճիր. աշխատեց մարել հայերի քաղաքական անկախության վերջին ջահը Շիրակում, որը դեռ պահում էին Բագրատունիների Ֆեոդալական տան վերջին շառավիղները:

Կայսրութունը իր այս ծրագիրը իրագործելու համար դիմում է բռնության. բյուզանդական բանակը հարձակվում է Շիրակի վրա և շրջապատում Անին: Տեղացիները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս: Տեսնելով, որ անհնարին է իր ծրագիրն իրագործել բռնությամբ, կայսրութունը դիմում է իրեն հատուկ նենգություն՝ հայ դավաճան իշխանների միջոցով խարեութեամբ Բյուզանդիա է բերում Բագրատունիների վերջին գահակալին՝ Գաղիկին, նրանից վերցնում Անի քաղաքի բանալիները, իսկ իրեն աքսորում փոքրասիական Պիլու քաղաքը, ուր և հայ քսորական թագավորը ինքնասպանությամբ վերջ է տալիս իր կյանքին:

Ռուս նշանավոր գիտնական Ֆ. Ուսպենսկին՝ անդրադառնալով բյուզանդական արքունիքի Հայոց Գագիկ թագավորի դեմ սարքված դավադրությանը, հետևյալն է գրում. «Չի կարելի առանց վրդովմունքի կարդալ ազատ երկրի (այսինքն՝ Հայաստանի—Ա. Ա.)

այդ վերջին ներկայացուցչի՝ Գագիկ թագավորի պատմությունը, որը շրջապատված դավաճաններով ու մատնիչներով, անգիտակցաբար դնում էր իր առջև լարված թակարդի ճանապարհով»¹: Անիում կենտրոնացած հայ հայրենասերները, Վահրամ Պահլավունու ղեկավարությամբ փորձում են թույլ շտալ բյուզանդացիներին մուտք գործել մայրաքաղաք, հերոսաբար պաշտպանում են այն, բայց ոչ մի տեղից օգնություն չստանալով, հարկադրված են լինում 1045 թվականին զենքը վայր դնել և Անին հանձնել բյուզանդացիներին:

Բյուզանդական արքունիքի կողմից Հայաստանի անկախությունը վերացնելու այս փաստը անվիճելիորեն ապացուցում է թե որքան անհեթեթ է արևմտաեվրոպական որոշ պատմաբանների դարգացրած այն «տեսությունը», որ իրը թե բյուզանդական կայսրները մարդասիրական բարձր գաղափարներով տոգորված, հովանավորել են հայ ժողովրդին: Անիի անկումից հետո, 1046 թվականին, Բյուզանդիա է տեղափոխվել նաև Գրիգոր Պահլավունին իր հետևորդներով: Նա Բյուզանդիային է հանձնել Բջինի և իրեն ենթակա գյուղերը և փոխարենը կալվածքներ ստացել Միջագետքում: Հետագայում Գրիգոր Պահլավունին մագիստրոսի կոչում է ստացել և նշանակվել բյուզանդական բանակներից մեկի հրամանատար:

Անդրկովկասի ռազմա-քաղաքական ուժերը պառակտելուց և թուլացնելուց հետո, բյուզանդական արքունիքը Կոստանդին Մոնամախի նախաձեռնությամբ՝ պետական ծախսերը թեթևացնելու գծով հաշիվներից ելնելով, բանակից ազատեց հիսուն հազար հայ և վրացի վարձու զինվորներ: Սելջուկյան ահռելի սպառնալիքի առջև կանգնած Բյուզանդիան փոխանակ ամրացնելու իր արևելյան սահմանները, անմտաբար ավելի թուլացրեց այն:

Այսպիսով, բյուզանդական կայսրութունը իր անհեռատես քաղաքականությամբ հայ բնակչությանը դուրս հանելով իր հայրենի երկրից, թուլացնում էր նրա պաշտպանությունը և դրանով ահռելի վնաս հասցնում ո՛չ միայն Հայաստանին, այլև հենց իրեն՝ Բյուզանդիային: Իր կատարած ճակատագրական սխալը նա զգաց հետագայում, բայց զգաց բավականին ուշացած, երբ արդեն հնարավոր չէր թույլ տված սխալն ուղղել:

Հայ պատմիչներից մեկը՝ Մատթեոս Ուստայեցին, որն ակադեմիայի և եղել Բյուզանդիայի այս քաղաքականությանը և նրա ծանր հետևանքներին, հետևյալ մեղադրական խոսքերն է ուղղում

¹ Տես Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 903:

² Michel le Syrien, t. III, էջ 33:

¹ Ф. Успенский, История византийской империи, т. III, էջ 52:

կայսրութեանը. «Ո՛վ կարասցէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ բարկութեանն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց, զորս յանբարշտութենէ... զօրացն թուրքաց կրեաց յանտէրութենէն ի սուտ պահապանացն ի տկար և ի թուամորթ վատ աղգէն Յունաց, վասն զի մի առ մի քակեալ հանին զքաջ զօրականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց: Եւ բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեան Հայոց. քակեցին զցանկ պահպանութեան զօրացն և զօրավարացն. և ազգն Հոռոմոց իրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախչին արարին պարծանք. նմանեցան վատ հովուացն, զի յորժամ զգալն տեսանէ փախչի»¹: Մի այլ պատմիչ, Միրայել Ասորին, զայրույթով քննադատում է Բյուզանդիայի այս անխորհուրդ քաղաքականութիւնը և գտնում է, որ այդ քաղաքականութեան հետեանքով ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ սելջուկների համար, որոնք կարողացան թափանցել Փոքր Ասիա և հաստատվել այնտեղ²:

Հայաստանը միջին դարերում բազմաթիվ բռնի կամ կամովին գաղթեր է տեսել, սակայն դրանցից ոչ մեկն իր ծավալով, ժամանակի տևողությամբ և հետեանքների ծանրությամբ այնքան խորտակիչ, այնքան աղետաբեր չի եղել հայ ժողովրդի համար, որքան հայ գաղթականության առաջնեկը՝ արտագաղթը դեպի Բյուզանդիա: Տարագիր հայ բնակչության համար Բյուզանդիան հանդիսացել է անհատակ մի ծով, ուր գնացել և լուռ խորտակվել են բազմահազար հայ գաղթականներ:

Հայ բնակչության արտագաղթը դեպի Բյուզանդիա ճակատագրական է եղել ո՛չ միայն հեռացողների, այլև հայրենիքում մնացողների համար, որովհետև այդ արտագաղթերը արյունաքամ են արել Հայաստանը, խլել են նրա կենսոճանակ ուժերը և դուռ բաց արել օտարերկրյա թշնամու առջև:

Սելջուկները, ինչպես հայտնի է, մի շարք արշավանքներից հետո զբաղեցին ամբողջ Անդրկովկասը: 1065 թվականի օգոստոսի 16-ին ընկավ Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին: Բյուզանդացիները փորձեցին դիմադրել սելջուկներին, բայց՝ անհաջող. 1071 թվականին Մանսպիկերտի մոտ սելջուկների հետ ունեցած ճակատամարտում բյուզանդացիները խայտառակ պարտություն կրեցին և Ռոմանոս Գիոգենես կայսրը գերի ընկավ: Սելջուկները մտան Փոքր Ասիա և հաստատվեցին այնտեղ: Հայաս-

տանը հիմնովին ավերածության ենթարկվեց: Հայ բնակչությունը մեծ զանգվածներով սկսեց գաղթել դեպի Արևմուտք՝ դեպի Կապադովկիա, բյուզանդական Միջագետք և Կիլիկիա: Գաղթականացան մի այլ հոսանք Հայաստանից շարժվեց դեպի Վրաստան, իսկ այնտեղից՝ դեպի հյուսիս՝ դեպի Մերձվուլգյան Բուլղարիա, Վրիժ, Կիււյան Ռուսաստան և այլ վայրեր: Հայաստանի բնակչությունը նոսրացավ և ստրկական վիճակի մեջ ընկավ նոր տիրակալների արյունոտ լծի տակ: Արիստակես Հաստիվերտցին խոսելով սելջուկյան այդ արհաւիրքի մասին գրում է, որ սելջուկները պղծեցին և ավերեցին մեր երկիրը ոչ թե մեկ անգամ, այլ եռակի: Ամեն անգամ նրանք վերագոռնում էին միևնույն տեղերը, մինչև որ երկիրը զրկվեց բնակչությունից և դադարեց անասունների բառաչը: Քաղաքական այս խառնակ և հայ ժողովրդի այս բախտորոշ շրջանում վճռական միջոցների դիմեցին Փոքր Հայքի, Կապադովկիայի, Միջագետքի և Կիլիկիայի հայ իշխանները: Նրանք համախմբվեցին Փիլարտոս Վարաժնունու շուրջը և նրա ղեկավարությամբ կռվեցին սելջուկների դեմ՝ որոշ ժամանակ կանգնեցնելով նրանց առաջարժումը: Հայկական այս ուժերը փորձեցին Փոքր Ասիայում ստեղծել բոլորովին անկախ հայկական իշխանություն: Սակայն հայկական այդ փոքրաթիվ ուժերն ի զորու չգտնվեցին կռվելու երկու ճակատում—բյուզանդացիների և սելջուկների դեմ:

Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու գործում հաջողությամբ պսակվեցին Կիլիկիայի հայության ջանքերը, որոնք XI դարի ութսունական թվականներին Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ ստեղծեցին Կիլիկիայի անկախ հայկական իշխանությունը, իսկ 1198 թվականին՝ թագավորությունը հանձին Լևոն Առաջինի, Կիլիկիայի հայ թագավորությունը շարունակեց իր անկախ գոյությունը մինչև 1375 թվականը:

Բյուզանդիայի փոքրասիական գաղթօջախները համախմբելով Կիլիկիայի շուրջը, շատ ու քիչ հաջողությամբ, կարողացան պահպանել իրենց ֆիզիկական գոյությունը և ասիմիլյացիայի չենթարկվեցին:

Բողոքովին այլ և տխուր ճակատագիր ունեցան Կ. Պոլսի և Թրակիայի հայ գաղթօջախները, որտեղ XII դարից սկսած տեղի է ունենում հայ հատվածների ասիմիլյացիան: Այստեղի հայերը մասսայաբար հոռնադավանություն են ընդունում, փոխում են իրենց լեզուն և 1453 թվականին հայկական շատ քիչ հատված-

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 135:
² Michel le Syrien, t. III, էջ 198:

ներ էին պահպանում իրենց գոյութունը, երբ թուրքերը գրավեցին Պոլիսը: Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ մինչև Պոլսի գրավումը թուրքերի կողմից, այնտեղի հայկական հատվածների կրոնական ղեկավարությունը գտնվում էր երկու եպիսկոպոսների ձեռքին՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի, որը հովվել էր թրակիայի, Հունաստանի և Պոլսի շուրջը եղած հայերին և Եսայի եպիսկոպոսի, որի հովանավորության տակ էր գտնվում միայն Պոլսի հայությունը¹:

Պոլսում և նրա շուրջը գտնվող հայության համար անշափ ծանր ողբերգություն էր Պոլսի գրավումը, որի ժամանակ աշխարհահռչակ այս քաղաքում սպանվեցին, կողոպուտի ենթարկվեցին և աքսորվեցին քաղաքի բնակիչների հսկայական զանգվածներ. այդ թվում նաև մեծ թվով հայեր: Ժամանակակից հայ տղերգակ սաղերգուներից մեկը՝ Արրահամ Անկյուրեցին իր շափածո «Ողբ»-ի մեջ խորը վշտով նկարագրել է Պոլսի անկումը և քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի կրած ծանր տառապանքները. պատմելով այն մասին, թե թուրքերն ինչպիսի անգթություններ են վարվել տեղացիների հետ, նա գրում է.

«Ձպատերազմողսն զոր զբտին,
Ձամենեսան կոտորեցին.
Այլ և զայրոս և ըզկանայս
Ի գերութիւն իսկ վարեցին»:

Եւ զտրհաս տըղայս նոցին
Ի մօր զբրկացն խըլէին,
Առեալ գթարի հարկանէին,
Ձծերսն սրբով խողողէին...»

Այլ զաղաղակ և զողբ նոցին՝
Ձլալեացն ըզձայն և զկականին
Ոչ ոք կարէ լեզուով ասել
Եւ ոչ բանի մարդկան պատմին»²:

Այս ահավոր ողբերգության ժամանակ փաստորեն ոտքի տակ տրորվեցին, ոչնչացան Կ. Պոլսի և նրա շրջապատի երբեմնի հայաշատ օջախների վերջին բեկորները...

¹ Ն. Ակինյան, Կ. Պոլսո հայոց պատրիարքության սկզբնավորությունը (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1951 թ., էջ 462):

² Հ. Անասյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երևան, 1957, էջ 43:

Գիտություն և կուլտուրա: Դժվար է թվարկել Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախների կուլտուրական և գիտական

շատ ու քիչ աչքի ընկնող երևույթները, որովհետև հայ մշակույթը վաղ միջնադարում այնքան շատ ընդհանրություններ է ստեղծել Բյուզանդիայի հետ, որ հնարավոր չէ ներկա աշխատության սահմաններում նրանց մասին հանգամանորեն խոսել: Հարցն ավելի է բարդանում, եթե նկատի ունենանք, որ հայ մտավորականությունն անտիկ առաջավոր գիտության և կուլտուրայի լավագույն ստեղծագործությունների հետ ծանոթանում և թարգմանել է սկսում փաստորեն բյուզանդական շրջանում, մեծ մասամբ Բյուզանդիայի գիտական կենտրոններում ու բյուզանդական ավանդույթով, բայց անտիկ այս ստեղծագործությունները ևս սերտորեն սորենջվում են հայ-բյուզանդական մշակույթի հետ:

Հայ-բյուզանդական գիտական կուլտուրական կապերը փաստորեն սկիզբ են առնում V դարի սկզբներում, երբ Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերով ստեղծվում է հայկական ներկա գիրը և այն գործածություն մեջ դրվում ինչպես Հայաստանում, այնպես և Բյուզանդական հայ գաղթօջախներում: Մեսրոպ Մաշտոցը, ըստ Կորյունի տեղեկության, գիր ստեղծելուց և Արևելյան Հայաստանում դպրոցներ բաց անելուց հետո, 418 թվականին մեկնում է Կ. Պոլիս Քեոզորոս կայսեր (408—451) մոտ նրանից թույլտվություն ստանալու և Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ ապրող հայերի համար ևս դպրոցներ բաց անելու համար: Կայսրը համաձայնություն է տալիս և հատուկ հրովարտակով հանձնարարում իր պաշտոնյաներին՝ Բյուզանդիայի հայաշատ կենտրոններում «բազմութիւն մանկտույ ժողովի» և նստրեցնել¹:

Հայկական գիրն ստեղծելուց հետո մենք հաճախ ենք Բյուզանդիայում հանդիպում հայ ուսանողների, որոնք գալիս են այստեղ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: V—VI դարի հայ մատենագիրները բացառիկ գովեստով են խոսում Բյուզանդիանի մասին՝ անվանելով նրան «օջախ իմաստութեան»: Ղազար Փարպեցին հետևյալ ձևով է ներկայացնում Կ. Պոլիսը. «Վտակը գիտութեան որպէս ի թագաւորանիստ վայրի յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն. որպէս և յամենայն կողմանց յաշխարհէն Յունաց բաշտանալքն սնդ փութան հանգստանալ, և մինչև ցայսօր առաւելեալ արածին յամենայն կողմանս նորա իմաստութեան վտակը»²: Հայ

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 68:

² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1904, էջ 4:

մատենագրության մեջ բավականին թվով ուսանողներ են հիշվում, որոնք գալիս են Բյուզանդիոն՝ սովորելու և կամ հունարենից հայերեն թարգմանություն կատարելու համար: Նման ուսանողներից են եղել Կորյունը, Եզնիկը, Ղևոնդը և ուրիշներ: Անվավեր մի բնագրում հիշվում են Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հինգ աշակերտները՝ «Դաւիթ Անյաղթ կոչեցեալն փիլիսոփայ, և Մովսէս Քերթողահայրն, Իմաստասէրն Մամբրէ, և հոետորն Աբրահամ, և սոցին նմանակից Պաւղոս»¹:

VI դարում ավելանում է Բյուզանդիայի բարձրագույն դրպրոցներում սովորող հայ ուսանողների թիվը, որոնք խորանալով հունարեն լեզվի մեջ և նրա ազդեցության տակ, սկսում են հայ գրական լեզվի մեջ մտնել հունական բաղձաթիվ տերմիններ ու արտահայտություններ: Հայ մատենագրության մեջ գրական այդ հոսանքն ընդունված է անվանել «Հունաբան դպրոցի» ուղղություն: Բյուզանդիայի բարձրագույն դպրոցներում սովորող ուսանողների ջանքերով հունարենից հայերեն են թարգմանվում անտիկ աշխարհի առաջավոր գիտություն մի շարք ներկայացուցիչների աշխատությունները: V—VI դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել անտիկ աշխարհի հռչակավոր փիլիսոփա Արիստոտելի (384—322) աշխատությունների մեծ մասը («Կատեգորիաները», «Պերի էրմենիասը», և այլն): Այդ նույն դարերում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Պլատոնին (427—347) վերագրվող «Մենոսը», «Օրենքի մասին», «Պատասխան Սոկրատին» և այլ բնագրեր: VI դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել հայ իրականության մեջ մեծ ժողովրդականություն վայելող նեոպլատոնական Պորփյուրի (232—303) փիլիսոփայական մեկնությունները, Դիոնիսիոս Թրակացու (180—145) քերականությունը, Թեոնի «Ճարտասանությունը», Պտղոմեոսի (I դ.) տիեզերագիտական աշխատությունները, Անդրիասի (IV դ.) տոմարագիտական աշխատությունները և բազմաթիվ այլ գործեր: Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես հին հայկական այն թարգմանությունները, որոնց հունական բնագրերը կորել են և նրանք գիտությունը հայտնի են միայն հայերեն ձևագրով: Այդպիսիներից կարելի է մատնացույց անել, օրինակ, Եվսեբոս Կեսարացու (IV դար) «Քրոնիկոնը», Զենոն Ստոյիկի (336—264) «Բնութեան մասին» փիլիսոփայական երկը, Հերմես Տրիմեգիստեսի (III դ.) «Սահմանքը» և այլ աշխատություններ: Աշխարհիկ բնա-

¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1903 թ., էջ 152-154:

գրերի համեմատությամբ անշարի շատ են կրոնական-կանոնական բնագրերի հայկական թարգմանությունները: Դրանց թիվը, եթե հաշվենք նաև «Հայամաուրքների», «Հարանց վարքերի» և «Ճառերնտիրների» մեջ մտնող բնագրերը, ապա մի քանի հարյուրների է հասնում:

4. Պոլսի հայ գաղթօջախում VII դարում հանդես եկող աչքի ընկնող հայ գիտական դեմքերից է Դավիթ Բագրևանդցին, որը, ըստ Ասողիկի տեղեկության, փիլիսոփա էր: Որպես մեծ հեղինակություն ունեցող գիտնական, բյուզանդական Կոստաս կայսրը 648 թվականին նրան է դեսպանության ուղարկել Հայաստան՝ ներսես կաթողիկոսի և Սմբատ վարադարձի կյուրապաղատի հետ բանակցելու համար: Դավիթ Բագրևանդցու հեղինակած աշխատություններից մի քանիսը հասել են մեզ:

4. Պոլսում հունարեն բնագրերը հայերեն թարգմանելու գործում մեծ վաստակ ունի VIII դարի գիտնական Ստեփանոս Սյունեցին, որը 4. Պոլսում սովորող հայ ուսանողներից էր: Նա իր նախնական կրթությունը ստացել է Սյունյաց նշանավոր դպրոցում՝ աշակերտելով Մովսես Սյունեցուն: Այնուհետ գիտությունների մեջ խորանալու նպատակով, գնացել է Պոլիս և աշակերտել այնտեղ մի ուսուցչի, որը, ըստ Օրբելյանի տեղեկության, «էր հմուտ արտաքին իմաստից»², այսինքն՝ մասնագետ էր անտիկ գիտությունների: Հունարեն լեզվի մեջ ավելի խորանալու նպատակով, նա գնում է Աթենք և որոշ ժամանակ սովորում այնտեղ: Այնուհետև Աթենքից գալիս է 4. Պոլիս և զբաղվում թարգմանությամբ³: Ստեփանոս Սյունեցին 715 թվականին, Դավիթ անուշով մեկի գործակցությամբ թարգմանում է Դիոնիսիոս Արիստագացու թղթերը և Վկայությունները: Թարգմանության հիշատակարանում ասված է. «...թարգմանեցաւ գիրքս Պարապմանց և Թղթոց սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսապետին Աղէքսանդրի ի ստոյգ օրինակաց ի Կոստանդնուպոլսիս ի ձեռն Դաւթի Հիւպատոսի ի թաղաւորական սեղանոյ Կենաոի և ի ձեռն Ստեփանոսի Քերդղի, աշակերտի Մովսէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»⁴: Նույն Ստեփանոս Սյունեցին 719 թվականին, Դավթի օգնությամբ, հունարենից հայերեն է թարգմանել Նեմեսիոսի (IV դարի վերջերը և V սկիզբ-

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 91:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 134:

³ Նույն տեղը, էջ 135:

⁴ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրոց, էջ 54:

ներք) «Յաղագս քննութեան մարդոյ» աշխատութիւնը, որը թուրիմացաբար վերագրվել է Գրիգոր Նյուսացուն¹:

X դարի երկրորդ կեսում Կ. Պոլսում որպէս հմուտ թարգմանիչ հայտնի էր Հովսեփը, որը 991 թվականին հունարենից հայերեն է թարգմանել հունական «Սինասքար»-ը («Հայամավուրբ»-ը)²: Այդ բնագրի թարգմանութեան պատվիրատուն եղել է Պանտալիոն քահանան — Անձևացյաց Արուսահի-Համազասպ թագավորի ներկայացուցիչը, որը Կ. Պոլս է եկած եղել բանակցութիւն վարելու բյուզանդական արքունիքի հետ: Հիշատակարանից երևում է, որ վերջինիս մեծ դժգոհութեամբ է հաջողվել Ս. Սոֆիայի մատենադարանից ստանալ թարգմանութեան համար հունական բնագիրը՝ «Բազում աշխատութեամբ հանի զգա յարկեղեց սրբոյն Սոփեայ», — գրում է նա: Նույն Պանտալիոն քահանան Հովսեփի միջոցով Կ. Պոլսում թարգմանել է տվել մի այլ աշխատութիւն, որի հունական բնագիրը պատվիրատուն դարձյալ ստացել է Ս. Սոֆիայի մատենադարանից³: Ուսումնասիրողներից ոմանք ենթադրում են, որ այս Պանտալիոնը կարող է լինել Ղևոնդ հեւտորը, որը որպէս բանագնաց 966 թվականին եղել է Կ. Պոլսում և բանախոսել Ս. Սոֆիայի իմաստասիրական ճեմարանում, որին ներկա է գտնվել և Նիկեիոս կայսրը: Այս մասին Ուոհայեցին գրում է. «Եօսեցաւ վարդապետն Հայոց առաջի թագաւորի Նիկոփորոս Փոկաս (963—969) ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց և անպարտելի երեւցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց, վասն զի ամենայն հարցմունս հաճելի երեւցաւ: Եւ բազում գովութեամբ բարեբանեցին զնա և զուսուցիչն նորա ... և զնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց ի մեծ տունն Շիրակայ...»⁴:

Կ. Պոլսի հայ գրչութեան օջախում գործող նշանավոր թարգմանիչներից մեկն է եղել Կիրակոս թարգմանը, Գրիգոր Պահլավունին 1076 թվականին իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Կ. Պոլսում եղած ժամանակ ինքը հանդիպել է Կիրակոսին և նրան հանձնարարել թարգմանել Հովհան Ոսկեբերանի «Գիրք

առաքելոց»-ի մեկնութիւնը¹: 1193 թվականին Ներսես Լամբրոնացին Թեոդոս անունով ասորի մի քահանայի օգնութեամբ հունարենից հայերեն է թարգմանել «Ասոր-հոռոմեական» կողմող դատաստանագիրքը, որը Բյուզանդիայի փոքրասիական երկրամասերում գործող հիմնական դատաստանագիրքն է հանդիսացել: Հայկական թարգմանութիւնը վերնագրված է. «Օրէնք յաղթող թագաւորացն Կոստանդիանոսի և Թէոդոսի և Լևոնի թագաւորացն Հոռովմայեցոց»²:

1196 թվականին Ներսես Լամբրոնացին հունարենից հայերեն է թարգմանել նաև «Բյուզանդական դատաստանագիրքը», որի հայկական բնագիրը վերնագրված է. «Ընտրութիւն յամուստ յօրինացն քաղաքականաց Լևոնի և Կոստանդիայ իմաստուն և բարեպաշտ թագաւորացն, զորոյ և Մեծն Յուստինիանոս նորոգաց զկարգն ուղղեալ ի բարեպաշտութիւն»³: Դատաստանագիրքը բաղկացած է 19 խոշոր բաժիններից, իսկ բաժիններն էլ իրենց հերթին ունեն առանձին գլուխներ: Դատաստանագրքում կան գլուխներ ժառանգական իրավունքի, քրեական հանցագործութիւնների համար նախատեսված պատիժների, սոցիալական տարբեր խավերի օրենքի առջև ունեցած պատասխանատվութեան վերաբերյալ և այլն: Նա կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Բյուզանդիայի իրավունքի պատմութեան համար: Ներսես Լամբրոնացին հունարենից հայերեն է թարգմանել նաև Բյուզանդիայում գործող զինվորական կանոնադրութիւնը, որը բաղկացած է 56 հոդվածներից: Թարգմանված բնագիրն ունի «Վասն զինուորաց սահմանադրութեան» խորագիրը⁴:

Բյուզանդիայի հայ գրչութեան օջախներում գրվել են նաև հայկական ձեռագրեր, որոնցից շատ քերթն են հասել մեզ: Յավալի է ասել, որ ժամանակի դաժան փոթորիկների մեջ զոհ են զնացել ո՛չ միայն Բյուզանդիայի գաղթօջախները, այլև այնտեղ գրված ձեռագրերը:

Բյուզանդիայի գրչութեան դպրոցներում գրված և մեզ հասած ձեռագրերից հնագրական մեծ արժեք ունի Հայկ. ՄՄԹ պետ. մատենադարանի № 6202 ձեռագիրը, որը գրված է Կ. Պոլսում 909 թվականին Թութայել գրչի կողմից՝ Հայոց Սմբատ թագավորի եղ-

¹ Տե՛ս Ավ. Գ. Տեր-Պողոսյան, Բիւզանդական մտքի զարգացումը Հայաստանում, Երևան, 1960, էջ 177-178:

² Ն. Ակինյան, Հովսեփ Կ. Պոլսեցի թարգմանիչ Հայամավուրբի (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1957թ., էջ 1-12):

³ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 117—120:

⁴ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 28—29:

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 255:

² Ա. Արբաբեկյան, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959, էջ 62:

³ Նույն տեղը, էջ 63:

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. № 488, թ. 23:

բայր Աշոտի, իսկ աղբյուրագետների ումանց կարծիքով՝ Աշոտ Երկաթի պատվերով: Ձեռագրի հիշատակարանում գրչության վայրի վերաբերյալ ասված է, որ նա գրված է «Ի Կոստանդնուպոլսիս քի ձեռն Թուֆայելի»¹: Բյուզանդիայի մյուս օջախներից մեզ է հասել Աղբիանապոլսում գրված մի ձեռագիր, որն ընդօրինակված է 1007 թվականին: Այդ ձեռագիրն այժմ Վենետիկի Մխիթարյանների սեփականությունն է²: Ձեռագրի պատվիրատուն է հանդիսացել բյուզանդական արքունիքի հայ ազնվականներից Հովհաննեսը, որը իրեն ներկայացնում է որպես թագավորական «պատուկաթար», այսինքն՝ ավագ սուսերակիր:

Բյուզանդիայի հայ դաղթօջախները, սակայն, տվել են աչքի ընկնող գիտնականներ, գրողներ և արվեստի բնագավառի աշխատողներ ոչ միայն հայ իրականությունը, այլև իրեն՝ Բյուզանդիային: Նրանք տվել են այնպիսի դեմքեր, որոնք իրենց համեստ լուծման են ներգրել ընդհանուր գիտություն և արվեստի բնագավառներում: Բյուզանդիայում այս կարգի առաջին խոշոր գիտնականներից է Բագրատ աստղագետը, որը հունական մատենագրության մեջ հիշվում է Պակրատիոս անունով: Սա Բագրատունյաց տոհմից է և Հայաստանից գալով Բյուզանդիա, ծառայելիս է եղել բյուզանդական բանակում և սպանվել 792 թվականին բուլղարական արշավանքի ժամանակ: Հույն պատմիչները Բագրատին ներկայացնում են որպես աչքի ընկնող աստղագետի: Բագրատից հետո գիտություն բնագավառում Բյուզանդիայի հողի վրա աչքի ընկնող դեմք է հանդիսացել Հովհաննեսը, որը հայտնի է «Քերական» մականունով: Հովհաննես Քերականին, որպես մեծ հռչակ ունեցող գիտնականի, հանձնարարված է եղել Միքայել կայսեր որդու թեոփիլի դաստիարակությունը: Հովհաննես Քերականը եղել է նաև նշանավոր դիվանագետ. բյուզանդական արքունիքը նրան երկու անգամ դեսպանություն է ուղարկել Բաղդադ՝ խալիֆայության մոտ, որը հաջողությամբ կատարել է իր առարկելությունը: Հովհաննես Քերականը 832 թվականին բարձրացել է մինչև Կ. Պոլսի պատրիարքության պաշտոնին՝ հանդիսանալով պատկերամարտության պայքարի գործուն նախաձեռնողներից մեկը: Հետագայում, երբ պատկերապաշտները հաղթանակեցին, նա գահընկեց արվեց պատրիարքական պաշտոնից, իսկ նրա մահվանից հետո բարձրաստիճան եկեղեցականները, որոնք ար-

տակարգ քինախնդրությամբ էին լցված Հովհաննես Քերականի դեմ, նրա դիակը հանել տվեցին գերեզմանից, մտրակով ծեծեցին և այրեցին խարույկի վրա¹:

Դժբախտաբար բյուզանդական եկեղեցական պատմիչները, որոնք գրել են իրենց աշխատությունները Հովհաննես Քերականի մասին, նրա պատրիարքական աթոռից զահընկեց արվելուց հետո, աշխատում են նրան սեպյանել, անվանարկել: Ի դեպ, Քերականին առաջադրվող մեղադրանքներից մեկն էլ այն է եղել, որ նա իբեղբոր՝ Արշավիրի պալատում, որը գտնվել է Բոսֆորի ափին, ունեցել է փորձեր կատարելու լաբորատորիա, որը վկայում է անշուշտ: Նրա գիտահետազոտական մեծ էրուդիցիայի մասին:

IX դարում Բյուզանդիայի գիտական կյանքում աչքի ընկնող նրկույթ է հանդիսացել համալսարանի վերաբացումը Մագնավրի կոչվող պալատում: Այս համալսարանի մեկնասան է հանդիսացել Վարդ Մամիկոնյանը, իրինա թագուհու եղբայրը, որին «Միքայել կայսրը նշանակել էր կեսար»²: «Վարդը,— գրում է Թեոֆանի շարունակողը,— ուշադրություն դարձրեց արտաքին գիտությունների վրա, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին անկման և խամբելու վիճակում, և այնպես արեց, որ գիտական իմացությունները Մագնավրում նորից ծաղկեցին»³: Բյուզանդագետ Շաբլիլը այս համալսարանի վերաբացմանը շատ խոշոր նշանակություն է տալիս. «Գրականությունը և արվեստը Բյուզանդիայում,— գրում է նա,— նոր թափ առավ XI դարում: Եվ Կ. Պոլսի համալսարանը, որը վերաբացվեց Մագնավրի պալատում Վարդ Պատրիկի նախաձեռնությամբ, Լեոն Թեսալացու ղեկավարությամբ, դարձավ մտավոր կուլտուրայի հրաշալի կենտրոն»⁴:

Համալսարանի առաջին ղեկավարը՝ Լեոն փիլիսոփան, Հովհաննես Քերականի եղբոր որդին է: Լեոնի մասին, որպես խոշոր գիտնականի, բարձր կարծիք են հայտնել ոչ միայն իր բարեկամները, այլև նրա անձնական թշնամիները: Նրա կենսագրությունն ուշագրավ կետեր ունի, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի տալ այն:

Լեոնը, ըստ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների, իր նախ-

¹ St'us Georg. 834. Symeon, էջ 681 (Օգտվել ենք Ն. Աղոնցի վերև հիշված աշխատությունից):

² Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, էջ 40:

³ Theoph. Cont. էջ 185: (Օգտվել ենք Ն. Աղոնցի վերև հիշված աշխատությունից):

⁴ Шарл Диль, История византийской империи, էջ 68:

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 107:

² Զ. Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարյանց, հ. Ա, էջ 518:

նական կրթութիւնը ստացել է Բյուզանդիայում: Նա այստեղ խո-
 քացել է քերականութեան և ճշգրիտ գիտութիւնների մեջ: Այնու-
 հետև իր սիրած մասնագիտութեան մեջ ավելի խորանալու նպա-
 տակով, գնացել է Անդրոս կղզին, ուր գտնվելիս են եղել իր ժա-
 մանակի մեծ հռչակ ունեցող ճարտասաններ, փիլիսոփաներ և
 մաթեմատիկոսներ: Նա սովորել է այնտեղ, ապա երկար շրջագա-
 յել Բյուզանդիայի գրչութեան դպրոցներում և ուսումնասիրել հին
 ձեռագրերը: Հետագայում նա հաստատվել է Կ. Պոլսում և պարա-
 պել մանկավարժութեամբ: Նա այստեղ ընկել է դառն աղքատու-
 թեան մեջ: Թնոֆանի շարունակողն այս մասին հետևյալն է գրում.
 «Նրանից հետո, երբ Լևոնը հասավ իմացութեան բարձունքին դի-
 տութեան մեջ ու ախրապետեց փիլիսոփայութեանը և նրան ազգա-
 կից մաթեմատիկային, եռանկյունաչափութեանը և աստղագիտու-
 թեանը... գտնվում էր կարիքի մեջ, ապրում էր էփանագին բնակա-
 րանում և ուսուցում էր բոլոր նրանց, ովքեր գալիս էին իր մոտ
 սովորելու...»¹:

Սակայն շուտով մի իրագործութիւն պատճառ է դառնում
 նրա հեղինակութեան բարձրացմանը և հրավիրում արքունիքի ու-
 շադրութիւնը: Լևոնի մոտ սովորող ուսանողներից մեկը, որը գրա-
 գրի պաշտոնով ծառայելիս է եղել Արևելյան ռազմաճակատում
 պաշտոնավարող մի ստրատեգի մոտ, գերի է ընկնում արաբների
 ձեռքը: Ամիրապետ Մամունը, երբ պարզում է, որ իր գերին մա-
 թեմատիկական բարձր կրթութիւն ունի, և նրա ուսուցիչն է հան-
 դիսացել Լևոն մաթեմատիկոսը, նամակ է գրում Լևոնին և հրա-
 վիրում նրան աշխատելու իր մոտ: Լևոնն իր ստացած այս նամա-
 կը ցույց է տալիս արքունիքին: Այնտեղ սկսում են անմիջապես
 ուշադրութիւն դարձնել գիտնականի վրա և նրան նշանակում են
 դասախոս Քառասուն մանկանց կոչվող եկեղեցում: Հետագայում
 Թեոֆիլ կայսրը նույնպես ամիրապետից նամակ է ստանում, որի
 մեջ խնդրվում է Լևոնին ուղարկել իր մոտ աշխատելու: Կայսրը
 մերժում է ամիրապետի խնդրանքը և կարգադրում Հովհաննես
 պատրիարքին Լևոնին միտրոպոլիտ նշանակել Թեսալոնիկեի թե-
 մում: Լևոնն այդ պաշտոնում մնում է մինչև պատկերապաշտ-
 ների հաղթանակը, որից հետո պաշտոնանկ է լինում: Միտրոպո-
 լիտի պաշտոնից հեռացվելուց հետո է, որ սկսում են Լևոնի գի-
 տական և մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքները հա-
 մալսարանում: Մագնավրի համալսարանում դասավանդում էին
 գլխավորապես աշխարհիկ առարկաներ՝ փիլիսոփայութիւն, քերա-

¹ Theoph. Cont. էջ 185:

կանութիւն, ճարտասանութիւն, երկրաչափութիւն և աստղագի-
 տութիւն: Մենք տեղեկութիւններ չունենք Լևոն փիլիսոփայի որ-
 դեգրած գիտական ուղղութեան մասին, սակայն մեզ հասած մի
 պարսավագրից, որի հեղինակն է Լևոնի աշակերտ Կոստանդինը,
 որոշակի երևում է, որ փիլիսոփայի սիրած հեղինակներն են եղել
 Սոկրատը, Պլատոնը, Արիստոտելը, Եվկլիդեսը, Պրոկլը և Էպիկու-
 րյանները: «Դու թողեցիր ամենապայծառ և գերափառ հավատը,—
 ասված է պարսավագրում,— գլորվեցիր հելլեն (հեթանոս)՝ ապա-
 կանութեան հրեշավոր վիհը... Գնա շարադետ Պրիփլեգետոնի մոտ,
 լայնարձակ տարտարոսը, ուր կարող ես տեսնել Քրիստիաններ, Սոկ-
 րատներ, Պրոկլներ, Պլատոններ, Արիստոտելներ, Էպիկուրներ և
 քո բարեկամ Էվկլիդեսներ և աստղաբաշխ Պտղոմեոսներ...»¹:
 Պարսավագրից պարզ երևում է, որ Լևոն իմաստասերը հետևել է
 անտիկ աշխարհի առաջադեմ գիտութեանը, որի նկատմամբ ան-
 հանդուրժողական դիրք է ունեցել բյուզանդական բարձրաստիճան
 կղերականութիւնը:

Լևոնն ունեցել է մի շարք ուսանողներ, որոնք իր ժամանակի
 աչքի ընկնող դեմքերից են հանդիսացել՝ Փոտը, սլավոնական գիր
 ստեղծող Կիրիլը, Կոմիտաս Քերականը և ուրիշներ: Լևոնի հետա-
 դոտական բնագավառն է հանդիսացել գլխավորապես մաթեմատի-
 կան, գործնական մեխանիկան և կիրառական բնագիտութիւնը:
 Նրա հեղինակութեանն է վերագրվում վառվող խարուկների միջո-
 ցով հեռավոր տարածութիւնների վրա ազդանշաններ հաղորդելու
 գյուտը, որի շնորհիվ Կ. Պոլսում մի օրվա մեջ կարելի էր իմանալ
 Սիրիայում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձութիւնները: Լևոնի
 հեղինակութեանն է վերագրվում բյուզանդական արքունիքում մե-
 խանիկական թռչունների և զազանների պատրաստումը, որոնք
 հարկավոր պահին սկսում էին շարժվել և ձայներ հանել. «Առ-
 յուծներն սկսում էին մոնչալ, թռչունները սկսում էին տարբեր ձայ-
 ներով երգել»²:

Մաթեմատիկական գիտութիւնների զոկտոր Գ. Բ. Պետրոս-
 յանը գտնում է, որ Լևոնը «Նրբին հաշվումների միջոցով լուրջ հա-
 չողութիւնների էր հասել մեխանիկայի և ակուստիկայի բնագա-
 վառում»³:

¹ St'a Minge pat. Gr., 107, c XI;

² St'a E. Յ. Липшиц, Византийский ученый Лев математик («Визан-
 тийский временник», т. II, էջ 148):

³ Գ. Բ. Պետրոսյան, IX դարի ականավոր գիտնական-մաթեմատիկոս Լևոնի
 կյանքի ու գործունեության մասին (տե՛ս «Բնագիտութեան և տեխնիկայի պատմու-
 թիւնը» գիտական նյութերի ժողովածու, հ. I, 1960, էջ 18):

Բյուզանդիայի աշքի ընկնող գիտնականներից է հանդիսացել Փոտը, որը Վարդ Մամիկոնյանի ազգականն է, Սարգիս Պատրիկի եղբայրը: Նա գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց մեծ մասը հասել է մեզ: Նրա աշխատություններից առանձնապես արժեքավոր է «Գրագարան»-ը, որի մեջ անտացիայի են ենթարկված 250 անտիկ հեղինակների աշխատությունները: Փոտը հայաձանքի է ենթարկվել բյուզանդական կղերականության կողմից:

Ն. Է. Լիպչիցը ենթադրում է, որ Հովհաննես Քերականը, Լևոն Իմաստասերը, Փոտը, նրանց հետևող գիտնականները նոր խոսքի ներկայացուցիչներն են հանդիսացել գիտության մեջ. «Գիտական մտքի այս նոր հոսանքի բողոքները,— գրում է նա,— ցույց են տալիս, մի կողմից, վերագարձի ձգտում զեպի անտիկ ժառանգության ուսումնասիրությունը, իսկ մյուս կողմից, ձգտում զեպի շքր-չապատող բնությունը գիտա-գործնական հետազոտություն»¹:

X դարում Բյուզանդիայի պատմագիտության բնագավառում որպես նրա ակունավոր ներկայացուցիչը հանդես է գալիս Կոստանդին Միրանաժին հայազգի կայսրը (913—959): Նա հանդիսացել է պատմաբան, բանաստեղծ, երաժիշտ, ճարտարապետ, մեքենագետ և նկարիչ: Ենթադրվում է, որ նա գիտցել է հայերեն և պարծեցել է իր ծագմամբ: Հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, որոնցից կարևոր են Բարսեղ I-ի կենսագրությունը, բանակաթեմի իր նվիրած աշխատությունը, նրա կազմած օրենսգրքը, բժշկարանը և այլ աշխատություններ: Նա արքունիքում իր շուրջն է հավաքած եղել գիտունների և գրողների, այդ թվում նաև մի քանի շնորհալի հայ գիտնականների:

Կոստանդին Միրանաժինի աշակերտներից է հանդիսացել ծագումով հայ Հովսեփ Գենեզիոսը: Նա գրել է պատմական մի շարք աշխատություններ, որոնք ընդգրկում են մի քանի կայսրերի գահակալական շրջանները՝ Լևոն V-ի, Միքայել II-ի, Թեոփիլոսի, Միքայել III-ի և Վասիլ I-ի: Գենեզիոսը նշված աշխատությունները գրած պիտի լինի 945—950 թվականներին Կոստանդին I կայսեր հանձնարարությամբ:

Ուշ շրջանում Բյուզանդական հողի վրա հանդես եկող հայ գիտնականներից է Նիկոլայ-Արտավազ Զմյուռնացին, որը հանդիսացել է խոշոր մաթեմատիկոս և իր թողած թվաբանական ու ներկաշափական աշխատություններով պատշաճ տեղ գրավել մաթեմատիկայի պատմության մեջ: Նիկոլայ-Արտավազի գիտական-

ատեղծագործական շրջանն է հանդիսացել XIV դարի առաջին կեսը: Մաթ. գիտ. դոկտոր Գ. Պետրոսյանը հանգամանորեն ուսումնասիրելով այս հեղինակի մաթեմատիկական աշխատությունները, եկել է այն եզրակացության, որ նա իր մաթեմատիկական աշխատությունների մեջ օգտվել է Անանիա Շիրակացու համարողական աշխատություններից¹:

Մինչև X դարը Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներում քիչ են երևում նկարիչները: Այդ բացատրվում է նրանով, որ հայերը, մանավանդ Բյուզանդիայում գտնվող պավլիկյանները, կատաղի պատկերամարտներ էին և հակում շունչին պատկերագրության: Դրությունը փոխվում է X—XI դարերից սկսած, երբ անսխալ ընթաց ձևով սկսում է զարգանալ հայ մանրանկարչությունը: Եվ ահա հայ նկարիչներ են սկսում երևալ ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև Բյուզանդիայի հայկական մյուս գաղթօջախներում: Արտակարգ զարգանում է գեղանկարչությունը, մասնավորապես Կիրիկիայում: Հայ նկարիչները բյուզանդական մանրանկարչությունից վերցնում են այն ամենը, ինչը գեղեցիկ է, ինչը համապատասխանում է իրենց ճաշակին և, հակառակը, տալիս են բյուզանդականին հայկական մանրանկարչության լավագույն տարրերը: Բյուզանդական գեղանկարչության լավագույն մասնագետներից մեկը՝ Վ. Ն. Լազարևը, խոսելով հայ-բյուզանդական շփումների մասին, հետևաբար, խոսելով հայ-բյուզանդական շփումների մասին, հետևաբար հուշարձանների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն հայկական հուշարձանները: Նրանք կազմում են ազգային որոշակի մի խումբ՝ առանձնահատուկ մաքրությամբ պահպանելով իրենց բնույթը: Սակայն այդ չի խանգարում խոսելու բյուզանդական գեղանկարչության ազդեցության մասին հայկականի վրա, քանի որ վերջինս վճռական դեր է ունեցել կիրիկյան մանրանկարչության ոճի ձևավորման ընթացքում»²:

Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներն իրենց համեստ մուծումներն ունեն նաև բյուզանդական ճարտարապետության բնագավառում: Հայաստանից Բյուզանդիա գաղթող հայ շինարարները՝ քարակոփները, ճարտարապետներն ու կառուցումների հետ գործունեցող այլ մասնագետները, չեն խնայել իրենց ջանքերը և շնորհքը ներդնելու Բյուզանդիայի ճարտարապետության մեջ: Այդ է

¹ Գ. Բ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում, Երևան, 1959, էջ 176—182:

² В. Н. Лазарев, История византийской живописи, т. I, М., 1947, էջ 186:

¹ Е. Э. Липшиц (տե՛ս «Виз. временник», т. II, էջ 149):

պատճառը, որ բյուզանդական արքունիքը բոլոր միջոցներով խրա-
խուսել է Հայաստանից եկող նման մասնագետների գաղթը: Այս
մասին պատմական բավականին փաստեր ունենք: Մովսես Կա-
ղանկատվացու տեղեկությունից երևում է, որ ներսես կաթողիկոսը
(641—661) Զվարթնոցի տաճարի շինարարությունը ավարտելուց
հետո, այդ առթիվ տոնախմբություն է կազմակերպել և Բյուզանդի-
այից հրավիրել նաև Կոստանդին կայսրին: 652 թվականին,
երբ կայսրը եկել է Հայաստան և տեսել Զվարթնոցի նորակառույց
տաճարը, հիացել է նրանով և հրամայել «շինողացն գնալ զկնի-
լւր, զի նոյնաձև յարմարեսցէ ի պալատանն»¹: Կայսրը ցանկա-
ցել է Զվարթնոցի վրա աշխատող շնորհալի մասնագետների ձեռ-
քով նորաձև պալատներ կառուցել Պոլսում, որը, սակայն, հնա-
րավոր չի եղել նրա մահվան պատճառով:

Բարսեղ Բուլղարապանի ժամանակ (970—1025) տեղի ունե-
ցող բյուզանդա-բուլղարական պատերազմների հետևանքով, երբ
քարուքանդ եղավ Մակեդոնիան և բյուզանդական արքունիքը ան-
հրաժեշտ գտավ վերակառուցել Մակեդոնիայի քանդված շինու-
թյունները, նա դիմեց հայ շինարարներին. այդ նպատակով նա
մեծ թվով հայերի տեղափոխեց Մակեդոնիա²: Պարզ է, որ եթե
հայ շինարարներն աչքի ընկած շինեին իրենց վարպետությամբ
և գործարար հատկություններով, ապա մեծ թվով հայ գաղթակա-
նություն այդքան հեռավոր տարածության վրա տեղափոխելն ան-
իմաստ կլիներ:

Ճարտարապետության պատմության մասնագետներն այժմ
հաստատապես գտնում են, որ Բյուզանդիայի տաճարների խա-
չաձև հատակագծերը և Բյուզանդիայի վրայով Արևմտյան եվրո-
պա անցած գոթական ոճի նախատիպը հայկական է: Բյուզանդա-
դագետ Շարլ Դիլը Սորբոնի համալսարանում բյուզանդական ճար-
տարապետության վերաբերյալ իր կարդացած դասախոսության
մեջ³ անդրադառնալով ճարտարապետական փոխազդեցություննե-
րի հարցին, հետևյալն է հայտարարել. «Ոմանք կարծում են, թե
հայկական ոճը գոթականի նախատիպն է եղել: Այս անհավանա-
կան չէ, որովհետև հայ ժողովրդի ճարտարապետական հուշար-
ձանների նմուշները հաստատապես համոզում են մեզ, որ հայ ժո-
ղովուրդն ավելի շինարար և ստեղծագործող է եղել, այդ նաև վկա-
յում հայկական քանդակները, գմբեթների մույթների վրա վարպե-

տրեն հաստատելու փաստը և ինքնատիպ այլ հատկանիշներ: Այս
ամենը օրինակներ և փաստեր են նրա (այսինքն՝ հայ ժողովրդի—
Ա. Ա.) ուշիմություն և ստեղծագործական ունակության»¹:

Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը խոսելով Բյուզանդիայի
հայ գաղթականության մասին և նշելով նրա խաղացած խոշոր
զեբը կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքում, բնա-
կան է համարում հայ մշակույթի ազդեցությունը բյուզանդականի,
մասնավորապես ճարտարապետության վրա: «Հայ գաղթականու-
թյունը,— գրում է նա,— Բյուզանդիայի տիրող տարրերին զու-
գրեթե ցարքա վարելով ամբողջ երկրի ներքին ու արտաքին քա-
ղաքական կազմակերպությունը, անկարելի է, որ իր ինքնուրույն
զրոշմը շղթներ նույն երկրի քաղաքականության վրա: Մանավանդ,
երբ հայերը բացի զինվորականությունից և քաղաքականությունից, նաև
շինարար ժողովրդի մը համբավ ունեին, անպայման երկրին վար-
չությունը զիրենք այդ ճյուղին մեջ ալ ավելի հառաջ պիտի թշեր
հօգուտ կայսրության»²:

Բյուզանդիայի ճարտարապետական շինարարության մեջ
իրենց համեստ մասնակցությունը ունեցող հայ ո՞ր վարպետի կամ
ճարտարապետի անունը կարող ենք այժմ հիշել: Պատմական աղ-
բյուրներն այս հարցում դժբախտաբար շատ ժլատ են: Մենք
միայն մի ճարտարապետի անուն գիտենք, որը 989 թվականին
վերաշինել է Ս. Սոֆիայի տաճարը, որը հիմնահատակ կործանած
է եղել երկրաշարժը,— այդ Տրդատ ճարտարապետն է, որի անունը
պահել է Ստեփանոս Ասողիկը: Նա հայտնում է, որ 989 թվականի
երկրաշարժից հետո, երբ քանդվել էր տաճարը, «...բազում ջան
եղև արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերստին նորոգել:
Այլ անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի՝
տայ զօրինակ շինուածոյն, իմաստուն հանճարով պատրաստեալ
դկաղապարս կաղմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն. որ և գեղեց-
կապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն»³: Ս. Սոֆիայի վերա-
կառուցումն ավարտվել է 1001 թվականին:

Ինչպես տեսնում ենք, մայր հայրենիքից գաղթաշխարհ տեղա-
փոխված տարագիր հայությունը պասսիվ տարր չի հանդի-
սացել իր նոր բնակավայրում՝ Բյուզանդիայում. նա շարունակել է
ստեղծագործել նաև օտարության մեջ և իր համեստ լուծման ներ-

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, էջ 254:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 201:

¹ Charles Diehl, Manueb d' art byrantin, 1910.

² Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942, էջ 72:

³ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 251:

դրել համամարդկային մշակույթի ոսկյա գանձարանում: «Հայութունը մի գեա է,— իրավացի գրում է Ն. Աղոնցը,— որի ջրերը ոռոգում են ո՛չ միայն իր հարազատ հողն ու անդաստանը, այլև թավալում են հուժկու ալիքներ դեպի ընդհանուր քաղաքակրթության օվկիանոսը»¹:

¹ Ն. Աղոնց, Արտավան Մրշակունի («Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 319):

ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանի հարևան երկրների մեջ միակ երկիրը, ուր ապաստան գտած հայ գաղթականը պանդխտության հոգեմաշ ցավով հիվանդագին չի տառապել, խորթութուն, օտարութուն առանձնապես չի զգացել, հանդիսացել է Վրաստանը: Պետք է ասել, որ հայերի համար ստեղծված ողբերգական ծանր օրերին եղբայրական վրաց ժողովուրդը միշտ էլ լայնորեն բաց է արել իր դռները հայ գաղթականության առջև և սրտաբաց հյուրասիրությամբ ընդունել է նրան, ուր և ստեղծել բարենպաստ պայմաններ նրա ապրուստի համար: XV դարի հայ մատենագիր՝ Մատթեոս Զուղայեցին, խոսելով վրաց ժողովրդի բարեմասնությունների մասին, որպես հյուրասեր ժողովրդի, գտնում է, որ բարեբարությունը չորս տեսակ է լինում՝ ողորմություն, մարգասիրություն, հյուրասիրություն և առատաձեռնություն. այս չորս առաքինություններն էլ, հեղինակի կարծիքով, ունի վրաց ազգըն կատարելապէս:

Մեզ հասած պատմական սկզբնաղբյուրներից երևում է, որ Վրաստանում հայ գաղթականի իրավունքը սահմանափակ չի եղել գործունեության ոչ մի բնագավառում, նա օգտվել է տեղացի բնակչի բոլոր իրավունքներից: Այդ է պատճառը, որ հայ գաղթականը կարողացել է իր ապաստանած նոր բնակավայրում շատ արագ ոտքի կանգնել, անկեղծ սիրել և սրտովին կապվել վրաց ժողովրդի հետ: Իրավացի է Ալպոյաճյանը, երբ իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության մեջ նշում է, որ Վրաստանը, իբրև հայերի գաղթավայրի, «մեր գաղթականության մեջ

իրեն պարտինք հատկացնել փառավոր էջ մը, վասնզի հոն հայ-
ւերն ապրած են երկրին տերերուն պես և ոչ իբրև ստրուկ կամ
նվաստ գաղթական»¹:

Վրաց ժողովրդի հայերի նկատմամբ ցուցաբերած այդ սիրա-
լիրությունը, իհարկե, պատահական չէ. նա խառնված է հայ և
վրաց ժողովուրդների անխախտ բարեկամության վրա, որը տասն-
յակ դարերի պատմությունն ունի: Հայ և վրացի ժողովուրդները մի-
ընտանիքի նման ապրել են կողք-կողքի, ստեղծագործել են կուլ-
տուրական գործուն փոխհարաբերությունների պայմաններում,
պայքարել են ձեռք-ձեռքի տված բազմաթիվ օտարերկրյա հա-
րստահարիչների դեմ՝ իրար հետ բաժանելով կյանքի և՛ դառ-
նությունը, և՛ ուրախությունը: Անդրկովկասյան բազմադարյան
պատմության դասերը երկու ժողովուրդների գիտակցության մեջ
խորապես ամրացրել են անհողողոջ այն գիտակցությունը, որ
իրենցից յուրաքանչյուրին սպառնացող վտանգը և արհավիրքը՝
վտանգ և արհավիրք է միաժամանակ իր հարևանի համար: Հայ
ժողովուրդն իր հարավային սահմանում կռվելով օտարերկրյա
թշնամու դեմ, պաշտպանել է Վրաստանի սահմանը և, հակառակը,
վրաց ժողովուրդը կռվելով հյուսիսից եկող ասպատակությունների
դեմ, պաշտպանել է Հայաստանը: Անդրկովկասի ժողովուրդների
մեջ տարածված է մի վաղեմի ավանդություն, ըստ որի՝ հայերի,
վրացիների, աղվանների, լեզգիների, օսեթիների և կովկասյան
մյուս ժողովուրդների նախահայրերը արյունակից հարազատ եղ-
բայրներ են եղել: Այս ավանդությունը գրի է առել վրաց պատմիչ
Լեոնտի Մրովելին XI դարում²: Ուսումնասիրողներից ոմանք ազ-
գակցական կապեր են տեսնում հայ և վրաց ժողովուրդների միջև:
Այսպես, օրինակ, ակադ. Ն. Յա. Մառը ուսումնասիրելով պատ-
մական աղբյուրները և լեզվական որոշ նմանություններ, գտնում
է, որ «Հանձին հայերի և վրացիների մենք տեսնում ենք հետ-
նորդներ երկու եղբայրական ազգերի, որոնք հետո բաժանվեցին
այլևայլ ազգազրական, լեզվաբանական և մասամբ կուլտուրական
և քաղաքական ներգործությունների շնորհիվ»³:

Հայ և վրաց ժողովուրդների ներքին և արտաքին թշնամիները
Անդրկովկասի ժողովուրդների գիմադրական ուժը թուլացնելու և
աշխատավորական խավերի՝ իրենց շահագործողների դեմ ուղղված
ընդվզումները մշելու նպատակով, հաճախ փորձել են խախտել

նրանց միասնությունը, աշխատել են բարեկամ ժողովուրդներին
հակադրել իրար, սակայն այդ ժողովուրդներն այնքան սերտ և
անխզելի կապերով են կապված եղել, որ այդ փորձերը, մեծ մա-
սամբ, մատնվել են անհաջողության:

Երկու ժողովուրդների մեջ գոյություն ունեցող ահա այս փոխ-
հարաբերությունների պայմաններում զարմանալի չէ այն բար-
յացակամությունը և հոգատարությունը, որ վրաց ժողովուրդը ցու-
ցաբերել է հայ գաղթականության նկատմամբ:

Ե՛րբ է սկսել հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան և
ե՛րբ են հիմնվել Վրաստանի հայ գաղթօջախները — որոշակի դժ-
վար է պատասխանել: Բանասեր Ա. Սարուխանը գտնում է, որ
հայկական գաղթօջախները Վրաստանում գոյություն են ունեցել
դեռևս Արտաշեսյան շրջանում, այսինքն՝ II—I դարերում (մ.թ.
ա.)¹: Վրացագետ պրոֆ. Ա. Խախանովը գտնում է, որ հայ գաղ-
թականության սկիզբը դեպի Վրաստան պետք է համարել V դարը²:

Վրաստանում Արտաշեսյան շրջանում հայ գաղթականության
գոյության մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Ո՛րտեղից է քաղել բա-
նասեր Սարուխանն իր այդ տեղեկությունը՝ չգիտենք: Մեզ հայտ-
նի չեն նաև փաստեր, որ հայկական գաղթը դեպի Վրաստան սկըս-
վել է V դարից, ինչպես պնդում է պրոֆ. Խախանովը:

Վրաստանում հիմնված առաջին փոքրիկ գաղթօջախի մասին
մեր ունեցած տեղեկությունը վերաբերում է VI դարի վերջերին
և VII դարի սկզբներին: Այդ տեղեկությունը պահպանվել է X դա-
րի պատմիչ Ուլտանեսի մոտ: Պատմիչը խոսելով VII դարի
սկզբներին հայ-վրաց եկեղեցիների միջև տեղի ունեցող պառակտ-
ման մասին, բերում է իր ձեռքի տակ եղած այդ դարաշրջանին
վերաբերող մի շարք վավերագրեր, որոնցից երևում է, որ Յուր-
տավում գոյություն է ունեցել հայկական փոքրիկ գաղթօջախ:
Ուլտանեսը բերում է անգամ Վրթանես Քերթոզի մի նամակը,
որն ուղղված է Յուրտավի հայերին՝ «Թուղթ շրջաբերական Տեառն
Վրթանեսի Քերթոզի (ի) Հայալեզու աշխարհն Յուրտաւայ՝ ի խնդրոյ
Մովսիսի եպիսկոպոսի՝ առ ի հաստատել զնոսս ի հաւատս» և
Յուրտավի հայկական համայնքի պատասխան նամակը՝ «Պատաս-
խանի թղթոյն Վրթանեսի Հայալեզու աշխարհին Յուրտաւայ»³:

Ընդհանրապես, մինչև VII դարի սկզբները, այսինքն՝ մինչև

¹ Ա. Սարուխան, Վրաստանը և հայերը, Վիեննա, 1939, էջ 17:

² «Journal Asiatique», 1898, II, էջ 337—344:

³ Ուլտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871,
ձեռն թ., էջ 32—33:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՁԳ, հ. II, էջ 313:

² Պրոֆ. Ի. Աբուլաձեի հրատ., Թբիլիսի, 1953, էջ 5:

³ «Մուրճ», 1898թ., էջ 511:

հայ և վրացի կղերականների միջև դավանաբանական հարցերի շուրջը ծագած կրոնական սխաղաստիկ և վնասակար վեճերը, սերտ փոխհարաբերություն է գոյություն ունեցել հայ-վրացական համայնքների միջև, ինչպես վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսն իր նամակներից մեկում ճիշտ նկատել է. «միաբանութիւն էր Վրաց և Հայոց ընդ միմեանս»¹:

Վրաստանում հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Թբիլիսի քաղաքում: Վրացագետ մասնագետներից ոմանք գտնում են, որ Թբիլիսիի Տափթաղ թաղամասում Ս. Գևորգ կոչվող կաթողիկե հնագույն եկեղեցին կառուցված է հայոց 80 թվականին, այսինքն՝ մեր ներկա թվականության 631-ին²: Հետագա դարերում այս եկեղեցին քանդվել է և 1251 թ. այն նորից վերաշինել է հայ աչքի ընկնող խոջաններից մեկը՝ Ումեկը³: Թբիլիսիում VII դարում հայկական եկեղեցու գոյությունն ինքնին սպացուցում է նրա շուրջը համախմբված հայկական համայնքի գոյությունը:

Մեր ունեցած հնագույն տեղեկությունը հայ բնակչության զանգվածային առաջին գաղթի մասին դեպի Վրաստան վերաբերում է 703 թվականին: Ղևոնդ պատմիչը նկարագրելով արաբների՝ Հայաստանում կատարած կեղեքումները, 703 թվականին բռնակված ապստամբությունը և Վանանդի Դրաշպետ գյուղի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտը, ուր հայ-բյուզանդական զորքերը պարտություն կրեցին խալիֆաթի զորքերից, հայտնում է, որ այս ճակատամարտից հետո Տայբի իշխան Սմբատ Բագրատունին դիմում է բյուզանդական արքունիքին և նրա համաձայնությամբ (Վրաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ), իր ընտանիքով և հետևորդներով տեղափոխվում է Փոթի քաղաքը. «Բսկ Սմբատ Կիրապաղատն և նախարարքն, որ ընդ նմա գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս և անցեալ,— գրում է պատմիչը,— խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան ...որ անուանեալ կոչի Փոյթ ի կողմանս Եգեր աշխարհին»⁴: Այս գաղթականությունը, ըստ տեղեկությունների, երկար չի մնում իբ՛հ հաստատված վայրում և ետ է վերադառնում:

Հայ բնակչության հաջորդ խոշոր գաղթը դեպի Վրաստան տե-

ղի է ունեցել 774 թվականին: Այս մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում դարձյալ Ղևոնդը: Նա պատմում է, որ նշված թվականին հայ հայրենասերները, Արտավազդ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, ապստամբում են խալիֆայության դեմ, սպանում Շիրակի Կոմայրի գյուղում արաբական հարկահավաքին և ի վիճակի չլինելով կովելու արաբական կազմակերպված և զերազանց ուժերի դեմ, փախչում, ապաստանում են Վրաստանում: Արտավազդ Մամիկոնյանը, գրում է Ղևոնդը, հարկահավաքին սպանելուց հետո՝ «համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, գնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս»¹: Հայ փախստականներին Վրաստանում ընդունում են բացառիկ սիրալիքով, անգամ Արտավազդ Մամիկոնյանին տալիս են իշխելու, կառավարելու իրավունք. «...ստանայիր անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եգերացոցն...»²:

Հաջորդ տարին, 775 թվականին, երբ հայ հայրենասերների զորքերը Արճեշում նորից բախվում են Հայաստան ուղարկված արաբական պատժիչ նոր զորաբանակի հետ և պարտություն կրում, հայ կովող զորքի մի մասը նորից տեղափոխվում և ապաստանում է Վրաստանում: Ի դեպ, Վրաստան տեղափոխված այս զինվորականության մեջ է գտնվում Աշոտ Բագրատունին — շրջահայաց և հեռատես մի անձնավորություն, որին հաջողվում է հիմնել Կղարջը — Տայբում անկախ իշխանություն Արտանուշ մայրաքաղաքով: Այս Աշոտից է սկիզբ առնում Վրացական Բագրատունիների ղինաստիան, որը իշխում է IX դարի սկզբներից մինչև XIX դարը:

Արաբական պատմիչներից մեկը՝ Տաբարաին, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայերի և վրացիների համատեղ պայքարի մասին Թբիլիսիում՝ ընդդեմ խալիֆաթի պատժիչ զորամասերի: 851—853 թվականներին, ինչպես հայտնի է, Հայաստանում և Վրաստանում բռնկվում է խոշոր ապստամբություն խալիֆայության դեմ: Ապստամբները ոչնչացնում են Անդրկովկասում գտնվող արաբական բոլոր կայազորները և կամ նրանց զուրս բռնում երկրից: Ապստամբությունը ճնշելու համար Անդրկովկաս է ուղարկվում արաբական մի խոշոր բանակ՝ արյունառուշտ Բուղայի գլխավորությամբ: Բուղան արյան մեջ ճնշելով հայկական ցրված ուժերը, 853 թվականին շարժվում է դեպի Վրաստան և շրջապատում Թբիլիսի քաղաքը: Տաբարիի վկայությունից երևում

¹ Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, մաս Բ, էջ 89:
² Ս. Ավչյան, Թբիլիսիի Մեղրանի սուրբ Գևորգ կաթողիկե սուրբ Աստվածածին կամ բերդի մեծ եկեղեցին (Տե՛ս «Էջմիածին», 1959 թ., № 2, էջ 46—51):
³ Նույն տեղը, էջ 49:
⁴ Ղևոնդ, էջ 35:

¹ Ղևոնդ, էջ 138:
² Նույն տեղը, էջ 139:

է, որ Քրիստի պաշտպանների շարքում գտնվել են նաև խուֆե-
ցիները: «Այս քաղաքը (այսինքն՝ Քրիստին — Ա. Ա.), — գրում է
նա, — շինել է Անուշիրվան թագավորը, իսկ Իսահակը ամրացրել
էր, նորա շուրջը փոս փորել և քաղաքի մեջ դրել խուֆեցիներից և
այլոց պահակ զորք: Բուղան շնորհեց բնակիչներին ներումն այն
պայմանով, որ նոքա իրենց զենքերը վայր դնեն և գնան, ուր
կամենան»¹: Ինչպե՞ս բացատրել քաջարի խուֆեցիների ներկա-
յությունը Քրիստիում 853 թվականին: Այդ երկու կերպ կարելի է
բացատրել, ինչպես փորձել է անել բանասիրական գիտություն-
ների թեկնածու Վ. Նալբանդյանը՝ կամ այն է, որ Տարոնի ապրս-
տամբությունը ճնշվելուց հետո խուֆեցիները խույս տալով հե-
տապնդումից, եկել, հասել էին այստեղ, կամ Քրիստի ամիրան՝
Սահակը, լսելով խուֆեցիների քաջության մասին, ինքն էր հրա-
վիրել նրանց՝ քաղաքի պաշտպանությունն ավելի վստահելի
դարձնելու նպատակով²: Բոլոր դեպքերում արար պատմիչի վերև
բերված վկայությունը ցույց է տալիս, որ հայ-վրացական ժողո-
վուրդների քաջարի զավակները մաքառել են թշնամու դեմ ձեռք-
ձեռքի տված և թափել իրենց արյունը՝ Քրիստի պաշտպանու-
թյան համար:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան սկսում է մասսա-
յական բնույթ ստանալ հատկապես հայ Բագրատունիների ան-
կումից և Անի մայրաքաղաքը բյուզանդացիների կողմից զրավե-
լուց հետո: Վրաստանը դեռ չէր ընկել օտար լծի տակ, ուստի հայ
բնակչության որոշ խավեր նախընտրում են ապաստանել այն-
տեղ: Մեծանում են հայ գաղթականական օջախները մասնավոր-
ապես Դմանխում, Շամշուղեում և Քրիստիում: Հայ հայրենա-
սեր շրջաններն այժմ իրենց ազատագրական հույսերը սկսում են
կապել վրաց Բագրատունիների հետ՝ ակնարկելով նրանց օգնու-
թյամբ ազատագրել Հայաստանը: Առաջանում է քաղաքական նոր
գաղափարախոսություն՝ Հայաստանի ազատագրությունը՝ վրաց
Բագրատունիների գլխավորությամբ³:

XII դարի պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդած տեղե-
կություններից երևում է, որ վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի

շուրջն են սկսում հավաքվել հայկական ցրված զորամասերը,
որոնք գործուն մասնակցություն են ցուցաբերում Անդրկովկասը
սելջուկյան հարստահարիչներից մաքրելու գործում:

Դավիթ Շինարարին հաջորդող վրացական մյուս թագավոր-
ների գահակալությունների ժամանակ ևս վրացական բանակում
շարունակում են զոյություն ունենալ հայկական զորամասեր,
որոնք ուս-ուսի կռվում են ընդհանուր թշնամու դեմ: Գրանով կա-
րելի է բացատրել այն արտակարգ բարյացականությունը, որ
վրացական արքունիքը ցուցաբերում էր հայ գաղթականության
նկատմամբ: Ուռհայեցին խոսելով Դավիթ Շինարարի՝ հայ գաղ-
թականության նկատմամբ ցուցաբերած սիրալիրության մասին,
նշում է, որ նա հայ գաղթականության համար կառուցել է տվել
հատուկ քաղաք: «Սա, — գրում է պատմիչը, — երևեցաւ ընդունող
և սիրող ազգին Հայոց... շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհին Վրաց
և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց
զանուն քաղաքիս Գօռա (= Գորի) և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ
և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց»¹:

XII դարի լոթմանասունական թվականներին այնքան հայ
գաղթականություն է համախմբվում Վրաստանում, որ անհրաժեշտ
է լինում հայ եկեղեցուն դավանող հավատացյալների թեմ հիմնել՝
թեմական առաջնորդի կենտրոն ընտրելով Քրիստի քաղաքը: XII
դարում Քրիստի հայոց թեմի առաջնորդներից մատենագրության
մեջ տեղեկություններ են պահվել Բարսեղ եպիսկոպոսի մասին,
որը 1179 թվականին մասնակցել է Հոռմկլայում հրավիրված ազ-
գային եկեղեցական ժողովին: Նա հեղինակավոր անձնավորու-
թյուն է եղել և եկեղեցական ժողովին մասնակցող պատգամավոր-
ների շարքում հիշվում է յոթերորդ տեղում որպես պատգամավոր,
«թագաւորանիստ քաղաքին վրաց Տփխեաց»²: Հայ մատենագրու-
թյան մեջ տեղեկություններ կան Քրիստի հայկական թեմի այլ
եպիսկոպոսների մասին ևս (Անանիա, Հովհաննես և ուրիշներ):

Վրաց Գեորգի III-ի գահակալության տարիներին ևս շարու-
նակվում է Վրաստանում ապրող հայերի նկատմամբ բարյացա-
կամությունը: Ուռհայեցու հաղորդած մի տեղեկությունից երևում
է, որ Գեորգի թագավորն՝ ընդառաջելով հայերի ցանկությանը,
1162 թվականին հարձակվում է շահարմենների վրա և ազատում
Անի քաղաքը նրանց տիրապետությունից: Այնուհետև, գրում է
պատմիչը, Գեորգի թագավորը քառասուն հազար զահեկան դու-

¹ Արարացի մատենագրերը Հայաստանի մասին, հավաքեց և թարգմանեց
Բ. Խալաթյանց, Վրեննա, 1919, էջ 100:

² Վ. Ս. Նալբանդյան, Քրիստի հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1958,
էջ 63:

³ Ա. Հովհաննիսյան, Գրվազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության,
I-ին գիրքը, Երևան, 1957, էջ 141:

¹ Ուռհայեցի, էջ 356:

² Մ. Չամչյան, Պատմ. Հայոց, III, էջ 132:

մար է քաց թողնում՝ Անիից գերի տարված բնակչությանը ետ գնելու համար¹:

Պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի վերաբերմունք է ցուցաբերել վրաց արքունիքը հայերի, մասնավորապես պատերազմներում աչքի ընկած հայ զինվորների նկատմամբ, բավական է հիշել այն մեծ իրավունքները, որ վրաց արքունիքը վատհաճ է եղել երկու հայ իշխաններին՝ եղբայրներ Զաքարենի և Իվանենի: Թամար թագուհու ժամանակ առաջինը վարում էր ամիրսպասալարուժյան բարձր պաշտոնը, իսկ Իվանեն՝ ամբարեկուսությունը:

Վրաց արքունիքի այս երկու բարձրաստիճան հայերը հսկայական ջանքեր են գործադրում Արևելյան Հայաստանը սելջուկյան լծից ազատագրելու ուղղությամբ: Ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների, նրանց հաջողվում է օտարերկրյա տիրապետությունից ազատագրել Անին, Դվինը, Վաղարշապատը, Կաղզվանը, Ամբերդը, Կարսը, Գառնին և այլ շրջաններ ու քաղաքներ:

Հայ և վրաց պատմիչներն արտակարգ զովեստով են խոսում Զաքարեն և Իվանեն եղբայրների գործունեության մասին, որպես աչքի ընկնող և սիրված գործիչների: Ըստ Թամար թագուհու պատմիչի՝ Բասիլի տեղեկության, Զաքարեն և Իվանեն «...խմաստուն էին, քաջ, լավ փորձառու և հավատարիմ»²: Թամար թագուհու գահակալության տարիներին վիրահայկական միացյալ բանակի թշնամու դեմ տարած աչքի ընկնող հաղթանակներից մեկը՝ Ռուբեն-էդ-դին սուլթանի դեմ տարած հաղթանակն էր, որը տեղի է ունեցել 1202 թվականին Բասենի ճակատամարտում: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում Մուշի նշանավոր «Ճաղընտիր»-ը³: Ժամանակակից հիշատակի տեղեկություններից երևում է, որ Ռուբեն-էդ-դինը հսկայական բանակով հարձակվում է Անդրկովկասի վրա: Նրա դեմ են դուրս գալիս վիրահայկական զորքերը Զաքարենի և Իվանենի զինավորությամբ և քցանի մեջ առնելով, թշնամուն պարտության են մատնում. նրանք հրակայական ռազմավարով և գերիներով ետ են վերադառնում:

Այս հաղթանակը հսկայական նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի համար: Թշնամիները վերջնականապես համոզվեցին, որ ավելորդ են իրենց թափած ջանքերը՝ նորից գրավելու

Անդրկովկասը և իրենց տիրապետությունը հաստատելու այնտեղ:

Հայ-վրաց ժողովուրդների արտաքին թշնամու դեմ մղած համատեղ պայքարի ուշագրավ փաստերից է Արդավիլի սուլթանի հետ տեղի ունեցող միջադեպը, որի համառոտ պատմությունը հետևելան է: Արդավիլի սուլթանը 1207 թվականին գաղտագողի հարձակվում է Անիի վրա, մտնում քաղաք, ավերում ու հսկայական ավար և գերիներ վերցրած ետ վերադառնում: Երբ այդ իմանում են Զաքարեն և Իվանեն, իսկույն հայ-վրացական զորքերով արշավում են Արդավիլի վրա, ջարդում սուլթանին և ավարն ու գերիները ետ վերադարձնում:

Ակադ. Ն. Մառը, վրաց պատմիչի հաղորդած տեղեկության հիման վրա, անդրադառնալով այս միջադեպին, հետևյալ եզրակացության է հանգում. «Վրաց պատմիչի բերած միջադեպը եզակի դեպք չէ, որի մեջ հաղորդվում է հայ-վրացական աղբյուրի տարրերի համերաշխությունը՝ սրանց կամ նրանց համատեղ պայքարի մասին՝ ի փառս ինչպես հայ, այնպես և վրաց ժողովուրդների: Թամարի թագավորության ժամանակաշրջանում Զաքարեն և Իվանեն հայկական միակ իշխանները չէին միայն, որոնք իրենց փայլուն արշավանքներով հայտնի էին վրաց ժողովրդի պատմության մեջ... Դժվար օրերում զենքը պաշտպանում էր նրանց ընդհանուր շահը: Իրենց փոխհասկացողությամբ հայկական և վրացական այդ գործիչները շարունակում էին միայն կովկասյան կյանքի լավագույն տրադիցիաները: Թամարից 150 տարի առաջ հայ զորավար Վահրամ Պահլավունու ռազմական հաջողությունների մասին վրացական զորքերը երգ էին երգում որպես կիսաստծու հաջողությունների»¹:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Վրաստան անընդմեջ շարունակվում է Հայաստանը մոնղոլների կողմից գրավելուց և հարկային ծանր վարչակարգ սահմանելուց հետո ևս: Վրաստանում հավաքված հայ բնակչությունը նորից շարունակում է իր հայրենիքի ազատագրության հույսերը կապել վրաց Բագրատունիների հետ: Հայ մատենագրության մեջ հաճախ են պատահում, որ վրաց այս կամ այն թագավորը հիշվում է ոչ միայն վրաց թագավոր, այլև հայոց թագավոր: Այսպես, օրինակ, Ավանում գտնված մի արձանագրության մեջ վրաց Դեմետրե թագավորը (1270—1285 թթ.) հիշված է «Վրաց և Հայոց» թագավոր²: 1323 թվակա-

¹ Մ. Ուոհայեցի, էջ 427:

² Басили, Историк царицы Тамары (Տե՛ս «Памятники эпохи Руставели», Л., էջ, 48):

³ Տե՛ս Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անիի խառ, 1951, էջ 712:

¹ Н. Я. Марр, Ани, Л.—М., 1934, էջ 40:

² Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկնագլխան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 20:

նին Գլաձորում գրված մի հիշատակարանում վրաց Գեորգի թագավորը հիշված է դարձյալ որպես «Տանն Վրաց և Մեծաց Հայոց թագաւոր»¹: 1417 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակագիր արձանագրելով վրաց Գեորգի թագավորի մահը, վշտով նկատում է, որ այդ կորուստը անշափ ազետաբեր է եղել նաև հայ ժողովրդի համար. «Ձի փոխանորդ զնա ունէաք մեր մեծ ազգին, զոր կորուսաք»²: Թովմա Մեծոփեցին խոսելով Ջհան շահի 1440 թվականին Վրաստանում կատարած վայրագությունների մասին, միաժամանակ նշում է, որ վրաց իշխանները անկարող գտնվեցին պաշտպանելու հայրենիքը: Այդ կապակցությամբ պատմիչը նկարագրում է այն կտլիժը, որ ապրեցին հայերը՝ Վրաստանի հարստահարությունը տեսնելով. «...մեր հանապաղ յոյս ի Վրացիսն ունելով պարծէաք ի մէջ անօրինաց, յայնմանէ յուսահատեալ առաջի անօրինաց ափիբերան եղաք»³:

Վրաստանի հայկական գաղթօջախը տվել է ոչ միայն լավ զինվորներ, այլև հայ գրչության նշանավոր օջախներ, ուր ընդօրինակվել և մանրանկարվել են արժեքավոր հայկական ձեռագրեր, գրվել են ինքնատիպ աշխատություններ, կատարվել են թարգմանություններ և շնորհակալ ջանքեր են գործադրվել՝ հայ մատենագրության երկերը կորստից փրկելու ուղղությամբ: Այսպես, օրինակ, այժմ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի սեփականությունն է խոնարհած մի ձեռագիր, որը ժամանակին գտնվել է Մուղանի թաթարների մոտ «գերություն» մեջ: Ավարառուները ձեռագիրը բերել են Քրիլիսի վաճառելու: Քաղաքի Հայկական համայնքում գնել են ձեռագիրը և նվիրել տեղի Ս. Քառասնից կոչվող եկեղեցուն: Հայ մատենագրության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վանականը, ձեռագրի շարված սպիտակ էջերից մեկի վրա գրի առնելով տվյալ ձեռագրի «գերություն» և «ազատագրություն» տխուր պատմությունը՝ իր հաղորդած տեղեկությունը ավելի հավաստի դարձնելու համար միաժամանակ ավելացրել է. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփլիս քաղաքի»⁴:

Վերև հիշված ձեռագրի բախտին է արժանացել նաև Վարդան Արևելցու նշանավոր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը. 1265 թվականին Վարդան պատմիչը, Հուլավու խանի մոտից վերադառ-

նալիս ընկնում է ավազակների ձեռքը և կողոպուտի ենթարկվում: Ավազակները նրանից վերցնում են նաև «Պատմութիւն» ձեռագիրը, որը նույնպես բերում են Քրիլիսի և վաճառում տեղի հայերին, որոնք գնելով այն՝ վերադարձնում են հեղինակին: Վարդանը ետ ստանալով աշխատությունը, որպես վերջաբան, անհրաժեշտ է համարում շարագրել իր ձեռագրի գերեվարության պատմությունը¹: Ահա մի այլ ձեռագիր ևս, որը գրվել է Քրիլիսիում 1304 թ., բայց թափառիկ ճակատագիրը նրան նետել է օտարություն՝ հասցնելով հեռավոր Իտալիայի Վենետիկ քաղաքը: Ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արգ, գրեցաւ սա ի թագաւորական քաղաքս ի Տփլիս ձեռամբ իտալաւոր սարկաւագի, մեղուցեալ և անպիտան գրչի՝ ի վայելումն Մարտիրոսի, որդւոյ Աստուածատուրի»²:

XV դարում Քրիլիսիի հայ գրչության օջախում գործող փայլուն դեմքերից է հանդիսացել Սարգիս գրիչը, որի մասին արտակարգ գովեստով են խոսում իր ժամանակակիցները: Այսպես, օրինակ, Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի № 5784 ձեռագրում, որը գրված է 1444 թվականին, Սարգիսը հիշված է որպես «անյաղթ փիլիսոփա»³: Սարգիսը որպես այդպիսին հիշված է այլ ձեռագրերի հիշատակարաններում ևս՝ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի № 7839, թ. 357բ, և Լենինգրադի արևելագիտական ինստիտուտի հայկ. ձեռ. № 38 թ.:

Վրաստանի հայ գաղթականության գրությունը զգալիորեն վատթարանում է XV—XVII դարերում, երբ Վրաստանը մասնատվում է քաղաքական մանր իշխանությունների և ընկնում պարսկա-թուրքական արյունոտ լծի տակ: Վրաստանի հայ բնակչությունը այդ ժամանակ լիովին բաժանել է այն ծանր ողբերգությունը, որն ապրել է վրաց ժողովուրդը օտարերկրյա հարստահարիչների անարգ լծի տակ:

XV դարից սկսած Վրաստանում մոլեգնող արհավիրքները բազմատեսակ են եղել՝ կոտորած, ավարառություն, գերեվարություն, անտանելի ծանր հարկեր, մանկահավաք և այլն: Ժամանակակից պատմիչները վկայում են, որ նշված դարերում արևելյան շուկաները լցված էին Անգրկովկասից տարված գերիներով, որոնք էժան գներով վաճառքի էին հանվում ամենուրեք:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 6289, թ. 283ա-բ:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 8689, թ. 17բ:

³ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ Քամուրայ, Փարիզ, 1860, էջ 123:

⁴ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 903:

¹ Վարդան Մեծ, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 213:

² Բ. Սարգիսյան, Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի ձեռ. ցուցակ, հ. Ա, էջ 488:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 5784, թ. 357ա:

պիտի հանդիպեին Շամախում: Ժամանակակից պատմիչներից մեկը՝ Եսայի Հասան Զալալյանը, նկարագրում է այն հրճվանքը և ոգևորությունը, որով տոգորված են եղել Պետրոսին դիմավորելու զնացող հայ և վրաց զորամասերը¹: Եվ ինչքան մեծ է եղել նրանց հիասթափությունը, երբ իմացել են, որ Պետրոս Մեծը ետ է վերադարձել Դերբենդից²:

Ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով Վախտանգը կորցրեց իր գահը, իսկ Արևելյան Հայաստանը ենթարկվեց աննկարագրելի հարստահարության՝ սկզբում թուրքերի, իսկ հետո պարսիկների կողմից: Եվ վերջապես, XVIII դարի վաթսուներկու թվականներին Հովսեփ Էմինը զարմով Վրաստան միայն մի երազանք է ունեցել՝ կազմակերպել Վրաստանում հայերից և վրացիներից մեծ ու լավ զինված բանակ և նրա օգնությամբ ազատագրել իր հայրենիքը³: Հայ-վրացական համատեղ ջանքերը ազատագրության համար շարունակվեցին Հերակլի ժամանակ: Հայ ազատագրական շարժման ակնավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Շահամիր Սուլթանում Շահամիրյանը, որը սերտ հարաբերությունների մեջ է գտնվել Հերակլ թագավորի հետ, ամեն կերպ աշխատել է համոզել նրան, որ նա իր վրացիների Արևելյան Հայաստանի ազատագրության պատվաբեր միսիան: Շահամիրյանն իր 1787 թվականի հոկտեմբերի 15-ին Հերակլին գրած նամակում խորհուրդ է տվել ո՛չ միայն ազատագրել Հայաստանը, այլ զգտնվելով պարսկական իշխանության քայքայված վիճակից, տապալել այն և իշխանության գլուխ կանգնել: Շահամիրյանը գտնում է, որ Հերակլը այդ անելու օրինական բոլոր հիմքերն ունի. «Ի պակասել սերնդոց սեֆեֆի ժառանգություն Պարսից, — գրում է նա, — սրբուր է մտածել և ժառանգորդ լինել մի ի սերնդոց երիտ վալուս, այսինքն՝ յԱւիզու կամ Սիստանայ և կամ Գուռչիստանայ... և այժմ ունիս իրաւունս ընդ օրինօք նոցա ժառանգել, առաջնորդել ի տեղի նոցա (այսինքն՝ Սասանյանների)»⁴: Տիրապետելուց հետո, Շահամիրյանի կարծիքով, կառավարելը հեշտ կլինի, եթե միայն ժողովրդին ազատություն տաս և կրոնական հանդուրժողականություն ցուցաբերվի: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա իշխանության գլուխն անցնելուց

հետո, եթե Հերակլը վերացնի ճորտությունը և լավ կարգ ու կանոն ստեղծի երկրում, «Լսելի արասցեն նոցա քաղցրութիւն յօրինաց քոց և ազատութիւն քոյին»¹, որից հետո արևմտահայերը հոժարակամ կգան և կմտնեն նրա հովանավորության տակ: Թե ինչով վերջացան հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական այս ձգտումները, այս մասին մանրամասն մենք կխոսենք հետագայում: Այժմ անհրաժեշտ է պատասխանել մի հարցի՝ Վրաստանի ո՞ր վայրերում են գտնվել հայկական գաղթօջախները և մոտավորապես ի՞նչքան հայ բնակչություն է ապրել այնտեղ:

Այս մասին, դժբախտաբար, սկզբնաղբյուրները աղքատ են և որոշակի տեղեկություններ չեն հաղորդում: Բացի այդ, միջին դարերում, տարբեր ժամանակներում, փոփոխվել է ինչպես բնակչության թիվը, այնպես էլ բնակավայրը: Բայց ընդհանուր պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում, այնուամենայնիվ, բերել մի քանի պատմական հիշատակություններ:

Հայկական ամենախոշոր գաղթօջախներից մեկը Վրաստանում գտնվել է Թբիլիսիում: XIII դարի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն իր «Ուղեգրության» մեջ նկարագրելով Թբիլիսին, հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում նրա բնակչության մասին. «Այս քաղաքում (այսինքն՝ Վրաստանում — Ա. Ա.) մի հիանալի քաղաք կա Թբիլիսի անունով, որը շրջապատված է արվարձաններով և բազմաթիվ ամրություններով: Բնակիչները քրիստոնյաներ են՝ հայեր և վրացիներ, կան և մի քանի սառակինոսցիներ և փոքր թվով էլ հրեաներ»²: Այս տեղեկության մեջ հայերը, ինչպես տեսնում ենք, հիշվում են որպես քաղաքի հիմնական բնակիչներից մեկը:

Հայկ. ՍՍՍՄ մատենագրարանի մի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել տեղի ծխատեր ութ քահանաներին, որոնց թվարկում է նա անուններով: Բայց կարող են, անուշտ, Թբիլիսիում եղած լինել նաև հայ այլ քահանաներ, որոնք չեն հիշված հիշատակագրի մոտ: Այս հիշատակությունը մեզ որոշ հնարավորություն է տալիս տեղի հայ համայնքի բնակչության թվի մասին հաշվումներ կատարելու: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ծխատեր քահանա պարտավոր է եղել հովվել 150—200 ծուխ, ապա տեղի քահանաները պիտի հովվելիս լինեն 1400-ից մինչև 1600 ծուխ. եթե յուրաքանչյուր ծխում, միջին հաշվով, ընդունենք 5

¹ Эзов, Сношения..., էջ 336:

² Նույն տեղը, էջ 337:

³ St. A. P. Иованнисян, Иосиф, Эмин, Ереван, 1945, աշխատություններ

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. 2949, Թ. 277բ:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. 2949, Թ. 278ա:

² Путешествие Марко Поло, перевод И. Минаева, СПб., 1873, էջ 30:

շունչ, ապա Թբիլիսիում այդ ժամանակ ապրած պիտի լինեին 7000—8000 հայ բնակիչ:

XVIII դարում Տուրենֆորը Թբիլիսիի բնակչությունը հաշվում է 20.000 հոգի, որից 12 հազարը հայեր են եղել:

Հայ բնակչության մի այլ խոշոր հատված գտնվել է Գորի քաղաքում: XVII դարում հայ բնակչությունն այնքան մեծ թիվ է կազմել, որ էջմիածինն անհրաժեշտ է համարել վրաստանում նոր թեմ կազմել՝ թեմական առաջնորդի կենտրոն դարձնելով Ուփ-լիսցիխե ավանը: Հակոբ կաթողիկոսը 1660 թվականին մի կոնգակ ունի գրած այդ թեմի հայկական համայնքին. «Ուփլիսցիխեի սուրբ նշանի օրհնեալ վիճակի ու թեմի հայազգի բահանաներին, դիվլաթորներին, տանուտերներին և առհասարակ ժողովուրդին...»²: Հայ բնակչության սովոր հատված եղել է նաև Փոթիում: Գեռես XV դարի եվրոպացի վաճառականներից մեկը՝ Ամբրոսիոս Կոնտարինին, 1473—1477 թվականների ուղեգրության ժամանակ վրաստանի Փոթի քաղաքի մոտ տեսել և հիշում է հայկական ինը գյուղ³: Հայկական բնակչության մի խոշոր հատված ապրել է նաև Շամշղղեյում: Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանի օգտագործած մի աղբյուրից երևում է, որ Շամշղղեյում XV դարում եղել է մինչև 20.000 հայ բնակչություն⁴: Սիմեոն կաթողիկոսը 1763—1767 թվականներին գրած իր կոնդակներում հիշում է Թբիլիսին, Գորին, Կախեթը, Քիսեղը և Թելավը որպես հայկական գաղթօջախներ⁵: Նրա կազմած վիճակագրական մի ցանկից երևում է, որ հայերը վրաստանում ապրում են հետևյալ վայրերում. Թբիլիսի, Գորի, Սուրամ, Կրցխուլա, Ախլգոր, Սայրիսթա, Անանոթ, Դուշեթ, Ախինու ձոր, Սաարսաթյան, Կախեթ, Թելավ և Քիսեղ:

* * *

Վրաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նշել այն խոշոր դրական դերը, որ ունեցել են նրանք հայ-վրացական մշակույթների փոխազդեցության բնագավառում: Վրաս-

տանում երկար ապրող հայ մատենագիրը կամ հայ վարպետը տեղացիներին սովել է լավագույն այն ամենը, ինչ նա բերել է իր հայրենիքից՝ Հայաստանից և, հակառակը, տեղացիներից վերցրել և իր հայրենիքն է փոխանցել այն ամենը, ինչ դուր է եկել իրեն, ինչը իր սրտին մոտ է համարել:

Հայ-վրացական մշակութային շփումների առաջին փուլը համարվում են V—VIII դարերը, իսկ շփման ասպարեզը՝ ստորին Քարթլին և Պաղեստինի հայ-վրացական գաղթօջախները: Պետք է ասել, որ օտարության մեջ գտնվող երկու ժողովուրդների բեկորները, որպես հավատակից և մոտիկ հարեաններ, ապրելով կողք-կողքի, մշակույթի բնագավառում զգալի շափով փոխազդել են իրար վրա: Այս շրջանում հայ-վրացական մատենագրության փոխազդեցությունները նկատելի են գլխավորապես կրոնա-կանոնական գրականության բնագավառում: Հայ-վրացական մշակութային մերձեցման շրջանն է հանդիսացել մատենագրության երկրորդ փուլը կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ Տայք-Կղարջքյան շրջանը, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանը, երբ Տայքի և Կղարջքի գավառներն անցնում են վրաց գերիշխանության տակ և ստեղծված բարենպաստ քաղաքական իրադրության մեջ վերականգնվում են երբեմն խամրած իշխանի, Շատրերդի, Միջնաձորի և գրչության նշանավոր այլ օջախները, որոնք և խոշոր դեր են կատարում հայ-վրացական մատենագրությունները բարձրորակ ստեղծագործություններով զարգացնելու ուղղությամբ: Այս շրջանում հայերենից վրացերեն են թարգմանվել հայ պատմիչների աշխատություններից որոշ գլուխներ և հատվածներ՝ Ագաթանգեղոսից, պատմահայր Մովսես Խորենացուց, Փավստոս Բուզանդից և այլ հեղինակներից: Վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Եպիփան Կիպրացու, Գրիգոր Նյուսացու աշխատություններից, ինչպես նաև՝ վարքաբանական որոշ աշխատություններ, որոնք հավաքված են առանձին ժողովածուի մեջ¹:

Վրացական մատենագրության զարգացման գործում XI դարում առանձնապես խոշոր է եղել մի հայ բարերարի՝ Գրիգոր Բակուրյանի, դերը: Վերջինս, ինչպես պարզված է, Տայքի հայ իշխաններից է, եղել է Անի քաղաքի ամիրապետը, հետագայում ճառագյել է բյուզանդական արքունիքում, աչքի է ընկել որպես լավ գիտնական և քաղաքական աշխատող, կալվածք է ստացել Բուլ-

¹ М. Полиетков и Г. Натадзе, Старый Тифлис в известиях, современников, Тбилиси, 1929, էջ 30:

² Գ. Բ. Աղանյան, (տե՛ս «Տարագ» 1919 թ., № 1—12, էջ 44):

³ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932, էջ 244:

⁴ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, II դիրք էջ 327:

⁵ Գ. Բ. Աղանյան («Տարագ», 1919 թ., էջ 164):

¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հայ-վրացական գրական կապերի պատմությունից, «Էջմիածին», 1957 թ., № 7—8, էջ 39:

վարժայի Բուշկովը քաղաքում և իր կալվածքում հիմնել վրացի և հայ հոգևորականներից բաղկացած միաբանություն. XI—XIII դարերում այստեղ ծաղկել է վրացական մշակույթի մի հրաշալի օջախ, որը և տվել է գիտության այնպիսի նշանավոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին ականավոր փիլիսոփա Հովհան Պետրիցին է¹:

Հայ-վրացական մշակույթի մերձեցման ամենափայլուն շրջաններից է հանդիսացել մասնավորապես XI—XIII դարերն ընդգրկող ժամանակաշրջանը, երբ Վրաստանում ստեղծվում է միասնական բավականին հզոր պետություն, և երբ վրացական ֆեոդալական մշակույթը գտնվում էր իր բարձր զարգացման շրջանում: Այս ժամանակ առանձնապես նկատելի է Հայաստանում գործող Պղնձահանքի (ներկայիս Ախթալան) գրչության օջախի դերը: Այստեղ վրացերենից հայերեն են թարգմանվել պատմական և փիլիսոփայական մեծարժեք մի շարք աշխատություններ: XII—XIII դարերում վրացերենից հայերեն կատարված թարգմանությունների շարքում պատկառելի տեղերից մեկը պատկանում է «Քարթլիս Յխովրեբա»-ին, որն Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է: Նա պարունակում է բազմաթիվ տեղեկություններ ինչպես վրաց ժողովրդի, նույնպես և հարևան մյուս ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: «Քարթլիս Յխովրեբա»-ն, ինչպես պարզված է, բաղկացած է վրացական մի քանի պատմական երկերից, որոնցից ամենահին մասի հեղինակը XI դարի պատմիչ Լեոնտի Մրովելին է: «Քարթլիս Յխովրեբա»-ի հնագույն ձևագիրը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ մատենադարանում: Այն ընդօրինակված է XIII դարի շրջանից կեսին. հրատարակված է երկու անգամ (Վենետիկում՝ 1884 թվականին Ա. Վ. Թիրյանի խմբագրությամբ, իսկ երկրորդ անգամ հրատարակել է պրոֆ. Ի. Աբուլաձեն 1953 թվականին):

XIII դարում վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Պրոկոլ Դիադոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականը» փիլիսոփայական աշխատությունը: Պրոկոլը մեր էրայի V դարում ապրող հույն հեղինակ է, Պլատոնի ուղղությանը հետևող նշանավոր փիլիսոփաներից: Պրոկոլի այս աշխատությունը հունարենից վրացերեն էր թարգմանվել XII դարում, իսկ հաջորդ դարում վրացերենից թարգմանվել է հայերեն: Թարգմանիչը՝ Սիմեոն Պղնձահանքեցին, թողել է հետևյալ հիշատակությունը այդ գրքի մասին (բերում ենք կրճատումով). «Թարգմանեցաւ գիրքս Պրոկոլի Դիադոխոսի Պլատոնական իմաստասիրի ձեռամբ Սիմեոնի անպիտան քահանայի

և կրօնատրի ի Վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց ի վանս Վրաց, որ կոչի Պղնձահանք ի յաբտենից թուականին 8202 (6756)... այլ զի ոչ էր սա թարգմանեալ ի մեր լեզու, յայն սակս թարգմանեցի, զի մի պակաս սա լիցի յազգէս մերմէ»¹: XIII դարում նույն Սիմեոն Պղնձահանքեցին վրացերենից հայերեն է թարգմանել Հովհաննես Դամասկացու (VIII դար) փիլիսոփայական աշխատության մի մասը: Անհրաժեշտ է նշել, որ վրացական և հայկական այս թարգմանությունները հարազատորեն են պահպանել նախկին բնագիրը. նրանք նույնիսկ պարունակում են այնպիսի գլուխներ և հատվածներ, որոնք բացակալում են մեզ հասած հունարեն բնագրերում: XIII դարում վրացերենից հայերեն է թարգմանվել Հովհաննես Կղեմաքսի «Սանդուխք աստուածային ելից» վերնագրով աշխատությունը: Կղեմաքսը VI դարի հեղինակ է: Նրա աշխատության առաջին մասը թարգմանված է եղել հունարենից հայերեն Մինաս Սյունեցու կողմից Տրապիզոնում, իսկ երկրորդ մասը թարգմանել է վրացերենից XIII դարում Սիմեոն Պղնձահանքեցին: Հ. Ն. Ակիսյանը հատուկ ուսումնասիրություն ունի նվիրված Սիմեոն Պղնձահանքեցու թարգմանական վաստակներին, որից երևում է, որ նրա թարգմանության շարքի մեջ մտնում է ինը աշխատություն²:

Պետականության հզորացման շրջանում Վրաստանում հանդես են եկել հայ բանաստեղծներ ու գրողներ, որոնք իրենց համեստ լուսան են ներդրել վրաց գրականության մեջ: Այդպիսի հեղինակներից, օրինակ, կարելի է մատնացույց անել Սարգիս Թմոզվեցուն, որը հայտնի է եղել իր «Դիրալգե» բանաստեղծութեամբ³ և մեծ հռչակ է ունեցել որպես «գիտուն փիլիսոփա և հոբտոր»⁴: Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, նա վրաց արքունիքում գործող Զաքարյանների բարեկամներից էր:

Վրացական հողի վրա ավելի ուշ դարերում հանդես եկող, ծագումով հայ՝ վրաց բանաստեղծներից է Փեշանդ Փաշվի-Բերդվաձեն, որը համարվում է վրաց գրականության պատմության մեջ առաջին հեղինակը, որն իր պոեմների սյուժեն ընտրել է անմի-

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատենադարան, ձեռագիր № 5032, Թ. 83ա:

² Հ. Ն. Ակիսյան, Սիմեոն Պղնձահանքեցի և իր թարգմանությունները վրացերեն (տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ»-ի 1949 թվականի համարները):

³ Տե՛ս Վագրենավորի վերջաբանը:

⁴ Խոսքը վերաբերում է Սարգիս I Թմոզվեցուն:

¹ Н. Я. Марр, Аркаун, СПб, 1905, էջ 19—21:

չապես վրաց իրականությունից և սկիզբ դրել ունեցածին: Նա գրել է երկու նշանավոր պոեմ:

XVII դարում Վրաստանում գործող, մեծ վաստակ ունեցող հեղինակներից է հանդիսացել Բեկթարեկը, վրաց Գեորգի թագավորի դիվանապետը, որը կատարել է վրաց ձեռագրերի մի շարք ընդօրինակություններ: Մենք նրան ենք պարտական վրաց հանձարեղ բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու հնագույն և լավագույն ձեռագրի ընդօրինակման համար, որը կատարված է 1680 թվականին: Մեզ հասած այս ձեռագիրը լավագույնն է համարվում բոլոր մեզ հասած ընդօրինակությունների մեջ:

Վրաց պատմագրության և լեզվաբանության մեջ XVII դարում հանդես եկող հեղինակների մեջ աչքի ընկնող հայերից է Փարսադան Գեորգիջանիձեն: Նա հեղինակ է մի քանի պատմա-բանասիրական աշխատությունների: Նրա գրչին է պատկանում «Վրաց պատմության»-ը նվիրված ստվար մի աշխատություն: Նա պարսկերենից վրացերեն է թարգմանել մահմեդական օրենսգրքը, որը կրում է «Ջամի Աբասի» վերնագիրը: Եվ վերջապես, Գեորգիջանիձեն է կազմել վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն ընդարձակ բառարանը:

XVIII դարի վրաց մատենագրության նշանավոր անձնավորություններից մեկը՝ Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին, իր կաղմած «Բառարան»-ում, ի շարս այլ սկզբնաղբյուրների, օգտվել է 1666 թվականին Ամստերդամում հրատարակված հայկական Աստվածաշնչի հավելվածում զետեղված բառացանկից և Երեմիայի բառարանից:

Հայ և վրաց մերձեցումը ավելի լայն բնույթ է ստանում մասնավորապես XVIII դարի առաջին քառորդում: Վախթանգ VI և վրաց կաթողիկոս Անտոնի ժամանակ Վրաստանում մեծ աշխատանք է տարվում հայ մատենագրության աչքի ընկնող ստեղծագործությունները թարգմանելու ուղղությամբ: Դրա համար հրավիրվում են մի շարք հայ բանիմաց գրողներ և լեզվաբաններ, որոնք արքունիքի և կաթողիկոսի անմիջական հսկողության տակ սկսում են թարգմանական ծավալուն աշխատանք: Հայ թարգմանիչների մեջ աչքի ընկնող վաստակ են ունեցել Ջաքարիա Մատինյանը (Մադինաշվիլին), բազմահմուտ փիլիսոփա Փիլիպոս Ղալթմազաշվիլին, Պետրոսը, Սամվելը և ուրիշներ: Թարգմանիչների այդ խմբի ջանքերով հայերենից վրացերեն են թարգմանվում Արիստոտելի «Ստորոգություն»-ը, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Գանձեր»-ը, Եփեսոսի ժողովի պատմությունը, ասորա-հռոմեական

կոչվող դատաստանագիրքը, Մխիթար Գոշի «Իտաստանագիրք»-ը և այլն¹:

Հայերենից վրացերեն են թարգմանվում մի շարք դասագրքեր՝ Մխիթար Սեբաստացու «Ճարտասանություն»-ը, «Քերականություն»-ը, «Տրամաբանություն»-ը, հատվածներ՝ «Հայկազյան բառարանից», Չամչյանի «Հայոց Պատմություն»-ից, Ինճիճյանի «Աշխարհագրություն»-ից և այլն:

Վախտանգ VI-ի արքունիքի հետ կապված է եղել նաև Հովնաթանը, որը Թրիլիսիում է հորինել իր «Վրաստանի գյուղաները» նշանավոր տաղը: Եվ վերջապես, Վրաստանում է ապրել և ստեղծագործել Անդրկովկասի հանձարեղ բանաստեղծ Սայաթ-Նովան, որը երգել է հայերեն, վրացերեն և ազրբեջաներեն: Նա իր հանձարեղ ստեղծագործություններով փաստորեն մարմնավորել է Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների սերտ և անխախտ դարավոր բարեկամությունը: Սայաթ-Նովայից հետո վրացական հողի վրա հանդես եկող աչքի ընկնող բանաստեղծներից է հանդիսացել Չամչի Մելքոնը, որը երգել է ինչպես հայերեն, այնպես էլ վրացերեն:

Մեր նպատակից դուրս է այստեղ հանգամանորեն կանգ առնել հայ-վրացական մշակութային հարաբերությունների վրա ընդհանրապես: Մենք նշեցինք մի քանի անուններ միայն՝ կապված գլխավորապես Վրաստանի հայ գաղթօջախների հետ, ցույց տալու համար, որ վրաց հյուրասեր հարկի տակ ապաստան գտած հայ գաղթականները անգործունյա տարր չեն հանդիսացել, այլ գործուն մասնակցություն են ցուցաբերել ո՛չ միայն քաղաքական և հասարակական, այլև կուլտուրական կյանքում և իրենց համեստ ներմուծումները կատարել այդ բնագավառում²:

¹ Տե՛ս Ի. Աբուլաձե, Նոր հուշարձաններ վրաց և հայոց գրական հարաբերությունների մասին անցյալում» («Բանբեր Մատենադարանի», 1956թ., № 3, էջ 101—114):

² Աշխատության այս գլխում հաշվի է առնվել վրացագետ Պարույր Մուրադյանի դիտողությունները:

**ՀԱՅԵՐԸ ԿԻԵՎՅԱՆ ՌՈՒՄԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՄԵՐՁՎՈՂԳՅԱՆ
ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐՈՒՄ**

Հայ-ռուսական հնագույն հարաբերությունները և հայերը Կիևյան Ռուսիայում:

Հայ-ռուսական հնագույն հարաբերությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները և հայերը Կիևյան Ռուսիայում: Կիևյան Ռուսիայում սերտ բարեկամական հողի վրա: Երկու ժողովուրդներն առաջին անգամ իրար են հանդիպել մարտադատերում, ճանաչել են իրար պատերազմի փոթորիկների մեջ՝ որպես հավատարիմ դաշնակիցների, և այդ դաշնակցության վրա է, որ խարսխվել է երկու ժողովուրդների դարավոր ջերմ բարեկամությունը:

Ռուս ժողովրդի մասին հայ մատենագրության մեջ պահված հնագույն տեղեկությունը ընդհանուր բնույթ ունի. նա կոնկրետ չի վերաբերվում ռուս ժողովրդին, այլ՝ սլավոններին ընդհանրապես: Այդ տեղեկությունը մեզ հասել է VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ից: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության, սլավոնական քսանհինգ ցեղախմբեր ապրելիս են եղել Թրակիայում, բայց հետագայում նրանց դուրս են մղել գոթերը¹:

Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, որը հեղինակի բնագիրը, համեմատաբար, պահել է ամելի հարազատ ձևով, ընդարձակում է վերև բերված տեղեկությունը և նշում

սլավոնների նոր բնակավայրերը. «Իսկ ըստ արշային կողմանէն (Թրակիոյ),— կարդում ենք այնտեղ,— (ունի) մեծ աշխարհ Դակիա, յորում բնակին Սկլաւք քսան և հինգ ազգ, յորոց փոխանակաւ մտին պատերազմաւ Գուղք... Իսկ Սկլաւքն անցին ընդ Դանաք գետ և կալան այլ աշխարհ ի Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ, և անցին յԱք(այ) իա և ի Դաղմատիա»¹: Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում սլավոնների մասին պահված այս հիշատակությունը պատմական մեծ արժեք ունի, որովհետև այն՝ սլավոնների մասին մեզ հասած հնագույն տեղեկություններից մեկն է:

Ռուսների մասին հայ մատենագրության մեջ առաջին կոնկրետ հիշատակությանը մենք հանդիպում ենք Մովսես Կաղանկատվացու շարունակող հեղինակողի՝ X դարի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատության մեջ: Դասխուրանցին հայտնում է, որ ռուսական մի զորամաս 943—944 թվականներին Կասպից ծովի վրայով գալիս է Աղվանից աշխարհը և տիրում նրա մայրաքաղաքին՝ Պարտավին (Բարդալին): Պարտավին այդ ժամանակ գտնվում էր արաբների գերիշխանության տակ, որոնց հրամանատարը՝ Սալարը, փորձում է դուրս հանել ռուսաց զորամասը մայրաքաղաքից, բայց չի կարողանում: Ռուսաց զորամասը Պարտավում մնում է մինչև վեց ամիս և ապա մեծ ավարով հեռանում: Ահնդ նոյն ժամանակս,— պատմում է Մովսես Դասխուրանցին,— բաղխի ի կողմանցն հիւսիսոյ... ազգ իմն, զոր Ռուդիկը կոչին, որք ոչ աւելի քան զերիս ժամանակս իբրև զմբրիկս ընդ համատարած աշխարհածով ելիցն Կասբից յանկարծ հասանէին ի մայրաքաղաքն Աղուանից ի Պարտաւ, որ ոչ ունելով կարողութիւն ընդդիմակայիլ նոցա... և նոյն ինքն Սալարն պաշարեալ զնոսա՝ ոչ ինչ կարէր վնասել, զի անյաղթելի էին զօրութեամբ...»²:

ՀՍՍՌ մատենագրարանի Կաղանկատվացու Պատմության ընդօրինակությունը պարունակող մի ձեռագրում, որը, մեր կարծիքով, արտագրված է ավելի հին ձեռագրից, քան Կաղանկատվացու № 1531 նշանավոր ձեռագիրն է (1289 թ. ընդօրինակությամբ), Դասխուրանցու վերև հիշված տեղեկությունը լրացնում է նոր փաստով՝ հիշում է Պարտավը զբավող զինվորների թիվը, որը

¹ Ընդարձակ խմբագրությունը ֆրանսերեն է թարգմանել Արսեն Վ. Սուքրյանը և բնագրի հետ միասին հրատարակել (տե՛ս Géographie de Moise Coréne, Venise, 1881, էջ 16—17):

² Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 385—86:

¹ Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 342:

եղել է, ըստ այդ հիշատակութեան, երեք հազարից ավել: Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը ենթադրում է, որ ուսական այդ զորամասը հրամարման էր Անդրկովկասի ֆեոդալների կողմից, որոնք ցանկանում էին արաբական լուծը թոթափել ուսանների օգնութեամբ²: Անհավանական չէ այս ենթադրութիւնը, միայն թե այդ հաստատող պատմական փաստեր գոյութիւն չունեն: Ի դեպ, Պարտավ կատարած ուսական մի այլ արշավանքի մասին՝ 912—913 թվականներին, տեղեկութիւն կա արաբական պատմիչներ Յակոբիի, Ալ-Մասուդիի, Իբն-ալ-Աթիրի և ուրիշների մոտ: Ռուսական այդ արշավանքները, ինչպես պարզված է, գալիս էին Կիևյան Ռուսիայից: Նրանք նավակներով Կիևից, Դնեպրի վրայով, իջնում էին Սև ծով, այնտեղից անցնում Ազովի ծովը, Դոն գետով բարձրանում էին մինչև Վոլգայի ծունկը, նավակները Դոնից քաշում էին Վոլգա, իջնում Կասպից ծով և Քուրի վրայով հասնում Պարտավ:

Դասխուրանցու մոտ, ինչպես տեսնում ենք, ուսաները հիշվում են «Ռուզիկ» ձևով:

Հալ-ուսական հնագույն հաճախակի հանդիպումները տեղի են ունեցել գլխավորապես բյուզանդական հողի վրա X—XIII դարերում: Նշված ժամանակաշրջանում բյուզանդական բանակում ծառայում էին ուս-սկանդինավյան մեծաթիվ զրոժինաներ, որոնք կոչվում էին «վայրազներ»³: Բյուզանդիայում, ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակ ծառայում էին նաև հայկական զորամասեր, որոնք հաճախ ռազմական գործողութիւնների ժամանակ, հակառակորդի դեմ հանդես էին գալիս առաջ գործերի հետ կողք-կողքի և, բնական է, որպես զինակիցներ հարկավոր դեպքում օգնում, օժանդակում իրար: Բյուզանդիայում ծառայող հալ-ուսական զորամասերի մարտական համատեղ գործողութիւնների մասին ուշագրավ տեղեկութիւն է հաղորդում արաբական պատմիչ Ահմեդ իբն Աբդլահ Վինամը: Նա հայտնում է, որ 954 թվականին Ալի Հասանի դեմ կռվել և նրա բանակը շրջապատել են ուսական և հայկական դաշնակից զորամասերը⁴: Ստեփանոս

Ասողիկի հաղորդած մի տեղեկութիւնից երևում է, որ X դարի վերջերին և XI դարի սկզբներում ուսական 6000 հոգուց բաղկացած մի զորամաս գտնվել է Հայաստանում: Ռուսական այդ զորամասը գտնվել է բյուզանդական այն բանակի կազմում, որը գլխավորում էր Բարսեղ II կայսրը՝ 1000 թվականին Տայք եկած ժամանակ: Խոսելով ուսական զորամասի Անդրկովկասում գտնվելու մասին, հայտնում է, որ Վլադիմիր իշխանի և Բարսեղ կայսեր միջև կնքվել էր ռազմա-քաղաքական դաշինք, Վլադիմիրը ամուսնացել էր կայսեր քրոջ՝ Աննայի հետ, և ուսական վերը նշված զորամասը դրել Բարսեղի տրամադրութեան տակ: ... (Զի էին նոքա այսինքն՝ Բարսեղ կայսեր հետ բերված «Ռուզիկ»-ները—Ա. Ա.),— գրում է Ասողիկը,— արք Զո (6000) հետևակամարտք, նիզակ և ասպար ի ձեռս նոցա, զորս էր խնդրեալ թագաւորին վասլի ի թագաւորէն Ռուզաց, յորժամ ետ զքոյրն իւր կնութեան նմա»⁵:

Ռուսական զորամասը 1054 թվականին ակտիվ մասնակցել է սելջուկյան Տուղրիլ Բեկ սուլթանի դեմ Մանազկերտում տեղի ունեցող ճակատամարտին: Լաստիվերտցին պատմում է, որ Տուղրիլ Բեկը գրավելով Խաղտիքը և ենթարկելով այն ավարատութեան, մեծ թիվով գերիներ վերցրած գալիս է Վինչև ի բերդաքաղաքն, որ կոչի Բաբերթ: Հանդիպի և անդ գունդ մի ի զորացն Հոռոմոց, որ կոչին Փոանկը (այսինքն՝ վայրագ, ուսաներ իմաստով— Ա. Ա.), որք յանգէտս միմեանց ի դիմի հարեալք ճակատեցան. և յողորմութեանէն Աստուծոյ զօրացն գունդն Հոռոմոց, և յաղթեալ թշնամեացն՝ զգլուխ զօրոն սպանին և զբազումս ընդ նմա, և զայսն ի փախուստ դարձուցեալ, զառ և զգերի զամենայն թափեցին, բայց փախստէիցն զհետ ոչ իշխեցին յերկարել, քանզի երկեան, թէ զուցէ ծանր զօրու հանդիպեցին»⁶: Վերջերս պրոֆ. Ս. Երեմյանը և պատմական գիտութիւնների թեկնածու Կ. Յուզբաշյանն համոզեցուցիչ ձևով պարզել են, որ հալ մատենագրութեան մեջ «փրանկ» բառն այստեղ գործ է ածվել «վայրագ» իմաստով՝ նկատի ունենալով ուսաններին⁷:

Ռուսական փոքրաթիվ մի զորամաս գտնվել է նաև Դավիթ

¹ ՀՊՄ, ձեռագիր № 2561, 230բ—231ա:
² Տե՛ս Լ. Меликсет-Бек. Из истории русско-армянских отношений «Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954թ., № 4, էջ 22):
³ В. Г. Васильевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина (տե՛ս «Журнал Министерства народного просвещения, ч. ссхv1, 1881, էջ 319 ժան. 1):
⁴ Տե՛ս Կարամзин, История государства российсого, т. I, СПб, 1894, էջ 103:

⁵ Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 277:
⁶ Արխատակես Լաստիվերտցի, էջ 97:
⁷ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках («Գիտական աշխատութիւններ Երևանի պետական Համալսարանի» XXIII, 1946, էջ 390): Կ. Յուզբաշյան, Արխատակես Լաստիվերտցու «Պատմութեան» մեկ տարբերակների մասին («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 77—82):

Շինարարի (1089—1125) զորաբանակում և մասնակցել սելջուկ էմիրությունների դեմ հայ-վրացական զորքերի 1121 թ. օգոստոսի 13-ին Քրիլիսի մոտ տեղի ունեցող ճակատամարտին: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Մատթեոս Ուտհայեցին¹:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին մեզ հասած աղբյուրներից արժեքավոր է Գրիգոր Տուտեորդու նամակը, որը գրված է վատիկանի հայերի նկատմամբ գործադրած բռնությունների կապակցությամբ: Վատիկանը, ինչպես հայտնի է, օգտագործելով Կիլիկիայի Հայաստանի քաղաքական ծանր վիճակը, աշխատում էր իր «փարախի մեջ» առնել նաև հայերին: Սանահնի առաջնորդ Գրիգոր Տուտեորդին նամակ է գրում Կիլիկիա Գրիգոր Տղա կոչվող կաթողիկոսին (1173—1193) և խորհուրդ տալիս ո՛չ մի ղեջում չանել Վատիկանին, որը ցանկանում է շարաշահել հայերի ծանր դրությունը և օգնություն խնդրել քրիստոնեական մեծ ժողովուրդներից: Մեծ ժողովուրդների շարքում Տուտեորդին մատնացույց է անում «բռնողներ»-ին²: Տուտեորդու նամակը հետաքրքիր փաստաթուղթ է այն տեսակետից, որ նա նախ միջնադարյան հայ իրականության մեջ հյուսիսից օգնություն ակնկալելու հնագույն վավերագիրն է, և ապա՝ այդ փաստը ցույց է տալիս, որ XII դարում ռուս ժողովուրդն այնքան էր ճանաչված և այնպիսի համարում ուներ, որ նրա պաշտպանությանը դիմելու ակնկալություններ են առաջանում հեռավոր Հայաստանում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների վերաբերյալ վերին աստիճանի ուշագրավ են առանձնապես այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են հայ զորամասերի հրավիրմանը Կիևյան Ռուսիա XI—XIII դարերում: Հայկական այգպիսի զորամաս, ըստ եղած հիշատակությունների, առաջին անգամ Կիևյան իշխանները հրավիրել են 1009 թվականին՝ կովելու Բուխսլավ Խիզախի (992—1025) զորաբանակի դեմ³: Հավանական է, հայկական այգ զորամասը Կիևյան Ռուսիա եկած լինի Բալկաններից՝ բյուզանդական բանակում ծառայող հայ զորամասերից և կամ Թրակիա աքսորված պավլիկյաններից, որոնք ունեին խիզախ և քաջարի զինվորականների համբավ:

Ի դեպ, հայկական զորամասի Բալկաններում և Կիևյան Ռու-

¹ Մատթեոս Ուտհայեցի, էջ 350:

² Տուտեորդու նամակի ընդօրինակությունը պահվում է ՉՍՍՌ մատենադարանի № 2966 ձեռագրում: Նա հրատարակված է Միքելյանի կողմից «Արարատ»-ում 1893 թվականին:

³ Քուչներյան, Պատմություն իրիմուհայ գաղթականության, էջ 25:

սիայում գոյություն փաստը հաստատվում է նաև լեհական սկզբնաղբյուրների տվյալներով:

Պատմագիտության մեջ հայտնի է շատ հետաքրքիր մի վավերագիր, որը վերաբերում է դարձյալ հայ-ռուսական զինակցությունը Կիևյան Ռուսիայում: Այդ իշխան Ֆեոդոր Դմիտրիչի հրովարտակն է, որով նա հայերին զինական օգնության է հրավիրում պոլովցիների դեմ կովելու համար: Հրովարտակում, որը թարգմանաբար բերել է Քուչներյանը, ասված է. «Ի մեծ դժգոհությամբ որդուց Դեմեոբեայ առ Նաշոխաչեան Հայս, որ աստ կաթ էրդորէ որդուց Դեմեոբեայ առ իս, ուր և հաճեսցի որք, երթիցէ աղատօրէն: Յամի 1062»¹:

Ֆեոդոր Դմիտրիչին օգնության է եկել 2000 հոգուց բաղկացած հայկական մի զորամաս: Ուսումնասիրողներից ոմանք այս հրովարտակի վավերականությունը կասկածանքի տակ են առնում այն պատճառաբանությամբ, որ 1062 թվականին Ֆեոդոր Դմիտրիչ անունով իշխան չի եղել Կիևում: Լեհ գիտնական Ֆ. Կ. Չախարյասևիչը, որն անձամբ տեսել է նշված հրովարտակի ռուսերեն բնագիրը և նրա լատիներեն թարգմանությունը, հայտնում է, որ ռուսական բնագիրը թվական չի բունեցել, իսկ լատինական թարգմանության վերջում եղած 1062 թվականը ենթադրվում է հայկական թվականը լինի: Նշված վավերագրի ժամանակի մասին մեզ ավելի հավանական է թվում ռուս գիտնական Լինենեշևիկոյի հայտնած կարծիքը. նա գտնում է, որ այդ հրովարտակը գրել է ոչ թե Կիևի, այլ Վոլինի իշխան Ֆեոդոր Դմիտրիչը:

Մեր կարծիքով, լատինական վավերագրի վերջում եղած թվականը ոչ թե հայկական թվական է, այլ հռոմեական: Հռոմեական թվականը ներկա թվականին վեր ածելու համար պետք է գումարել 247 (1062 + 247 = 1309 թ.): Այսպիսով, հայկական վերև նրշրել 247 (1062 + 247 = 1309 թ.): Այսպիսով, հայկական վերև նրշրված զորամասը Կիևյան Ռուսիա է հրավիրվել ո՛չ թե 1062 թվականին, այլ՝ 1309-ին: Եթե մեր այս ենթադրությունը հավանական է, այդ դեպքում կլուծվի նաև բնագրի մեջ գործածական համարվի, այդ դեպքում կլուծվի նաև բնագրի մեջ գործածված «Նախոխաչյան հայերի» առեղծվածը, որոնց բնակավայրը կարելի կլինի փնտրել Ղրիմի մոտերքում, ուր այդ ժամանակ հայկական բնակչաշատ գաղթօջախներ են եղել:

Հայկական մի այլ զորամասի օգնության է հրավիրել Գալիցիայի իշխան Լև Դանիլևիչը 1280 թվականին²: Հայկական զորա-

¹ Քուչներյան, Պատմություն իրիմուհայ գաղթականության, էջ 85:

² Кирион, Колонизация юго-западной России, էջ 2:

մասերը, ըստ տեղեկությունների, գործուն աշակցություն են ցույց տվել և Գանիլիչին, որի համար և իշխանը նրանց թույլ է տվել մշտապես բնակություն հաստատել Գալիցիայում: Այս մասին խոսք կլինի և հաստատանի գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Կիևյան Ռուսիայում ապրող հայերը մասնակցել են նաև 1410 թվականի Գրյունվալդի ճակատամարտին: Տևտոնական օրդենի ասպետները, ինչպես հայտնի է, ձգտում էին իրենց տիրապետությունը հաստատել հարավային և արևելյան հարևան երկրների վրա: Վտանգավոր այդ պահին, լեհերը, լիտվացիները, ռուսները և շվեյցարացիները դաշնակցել են և Գրյունվալդի մոտ տեղի ունեցող արյունահեղ ճակատամարտում ջարդել տևտոնական ասպետների բանակը: Ահա այս ճակատամարտում, դաշնակից բանակի կազմում, գտնվել են երկու հայկական զունդ՝ կազմված Գալիցիայում ապրող հայերից: Հայկական զորամասերը մասնակցել են նաև 1440 թվականի Վառնայի տակ տեղի ունեցող նշանավոր ճակատամարտին¹:

Վերև բերված հայ-ռուսական զինական դաշնակցության փաստերը Բյուզանդիայում և Անդրկովկասում, հայ զորամասերի հրավերները Կիևյան Ռուսիա և հայ-ռուս զինվորների համատեղ պայքարը արտաքին թշնամիների դեմ, մեզ հաստատուն հիմք են տալիս ասելու, որ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը ստեղծվել է ռազմական դաշտում և ամրապնդվել երկու ժողովուրդների ռազմադաշտում ընկած լավագույն զավակների արյունով:

Կիև քաղաքում հայկական փոքրիկ գաղթօջախ գոյություն է ունեցել X—XI դարերում: Հայ փոքրաթիվ բնակչության այստեղ հավաքվելուն մասամբ նպաստել է Վլադիմիր Սվյատոսլավիչի (978—1015) ամուսնությունը հայուհի Աննայի հետ: Հայ գաղթօջախը կազմված է եղել զինվորականներից, արհեստավորներից և առևտրականներից: Կիևի հայկական այդ փոքրիկ գաղթօջախի մասին, դժբախտաբար, կցկտուր տեղեկություններ են մնացել: Ռուսական «Հարանց վարք» («Патерик») կոչվող ժողովածուի մեջ տեղեկություններ են պահվել միայն հայ «վարպետ բժիշկների» մասին: Այդ բժիշկներից մեկի մասին հետևյալն է ասված. «Այն ժամանակ (այսինքն՝ Վլադիմիր Մոնոմախի ժամանակ— Ա. Ա.) Կիև քաղաքում ապրում էր մի բժիշկ, ազգությամբ և հավատքով հայ, որը հմուտ էր բժշկության մեջ, նման մասնագետ

առաջներում շէր եղել»¹: Հայ բժիշկներից մեկը բուժել է Վլադիմիր Մոնոմախին:

Կիևի Սոֆիայի նշանավոր տաճարում գտնվում է Յարոսլավ իմաստունի սարկոֆագը, որի երկթեք զարդաքանդակ խուփի վրա, հյուսիսային կողմում պարզ կարգացվում են հայկական հինգ տառեր՝ «Ա», «Գ», «Ե», «Պ»²: Տառաձևերին նայելով, կարելի է նրանք համարել XI—XII դարերի տառեր: Կասկածանք լինել չի կարող, որ սարկոֆագի խուփի վրա հայկական նման տառեր կարող էին փորագրել միայն հայ վարպետները:

XIII—XIV դարերում Կիևի փոքրաթիվ հայ գաղթօջախը ստվարանում է Ղրիմից, Կիլիկյան Հայաստանից, Բալխաններից և այլ վայրերից եկած նոր գաղթականներով, որոնք դուրս են գալիս քաղաքի անձուկ սահմաններից: Շուտով այնքան հայ բնակչություն է հավաքվում Ուկրաինայում, որ անհրաժեշտ է լինում հիմնել ինքնուրույն թեմ՝ թեմական առաջնորդի կենտրոն ընտրելով Կիևը: Կաթոլիկ պատմաբան Պիդլուց (XVII դարի երկրորդ կեսը) իր «Կարճագույն տեղեկությունք վարդի վիճակէ, զսկզբանէ և ծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ Հայս և հաստանի, Վալախիոյ և մերձակայ աշխարհաց» խորագրով աշխատության մեջ, անդրադառնալով Կիևյան Ռուսիայում երբեմնի ապրող հայ հոծ գաղթականությանը, գրում է. «ԶԿիև ասին լինել նախկին աթոռանիստ քաղաք արքեպիսկոպոսին Հայոց, ուրանօր պատրիարք կոչէր արքեպիսկոպոսն և էր ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին էմիածնի... իրաւունս ունէր ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս»³: Հայերի մոտավոր թիվը Ռուսիայում XI—XII դարերում մեզ հայտնի չէ, բայց որ այնտեղ պատրիարքական թեմ է եղել, ապա պետք է ենթադրել, որ բավականաչափ հայեր պետք է եղած լինեին:

Կիևյան Ռուսիայում հատկացված հայկական գաղթավայրերը երկար կյանք չեն ունեցել: XIV դարի կեսերին, երբ սկսվեցին մոնղոլական արշավանքները, հայ գաղթականությունը Կիևյան Ռուսիայից տեղաշարժվեց դեպի Արևմուտք՝ Բուկովինա և Գալիցիա, իսկ XIV դարի վաթսուներկու թվականներին, երբ Գալիցիան

¹ Л. Меликсет-Бек, Древняя Русь и Армения (Տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ կեղվի ինստիտուտի «Գիտական աշխատություններ», 1946թ., էջ 118):

² Վ. Հարությունյան, Մի հայաստանականություն մասին (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1956թ., № 5, էջ 118):

³ Բոնի մոնոթեիս Հայոց և հաստատանի ընդ կեկեղեցու Հոովմայ, ժամանակակից յիշատակարանք, ՍՊՔ, 1884, էջ 16:

¹ Տե՛ս Ս. Բարոնիչ, Ուրվագծեր Տարնոպոլի հայոց պատմության, 1869 (լեհերեն), էջ 63:

ընկալվել է հաստատանի գերիշխանության տակ, այնտեղ գտնվող հայկական համայնքները ստեղծեցին լեհական գաղութի կորիզը:

Ուկրաինայի հողի վրա հետագա դարերում շատ ու քիչ աչքի ընկնող հայկական համայնքներ չկազմվեցին: Տեղեկություններ կան, որ Կիևում XVII դարում գոյություն է ունեցել հայկական փոքրիկ համայնք, բայց նա շատ թե քիչ աչքի ընկնող գեր չի կատարել:

Հայ գաղթականությունը երկար ապրելով Կիևյան Ռուսիայում, չէր կարող չնպաստել տեղական մշակույթի զարգացմանը և այս հողի վրա չէր կարող տեղի չունենալ կուլտուրական փոխազդեցություն:

Կիևյան Ռուսիայի պատմությամբ զբաղվող մասնագետները Ռուստով-Սուզդալում մատնացույց են անում ճարտարապետական մի քանի կոթողներ, որոնք անչափ նմանություն ունեն հայկական և վրացական ճարտարապետությանը (Նովգորոդի Ներիդեյի տաճարի քանդակագործությունը, Վլադիմիրի Դմիտրի տաճարի ճարտարապետությունը և այլն): Ակադ. Բ. Գրեկովը գտնում է, որ «հայ-վրացական արվեստի ազդեցությունը արտացոլվել է Ռուստով-Սուզդալյան Ռուսիայի շինարարության մեջ»²:

Ակադ. Ն. Մառը, ավելի լայնորեն քննելով հայկական արվեստի փոխազդեցությունների հարցերը, գտնում է, որ «Հայկական արվեստի ազդեցությունը նշմարվում է ո՛չ միայն Փոքր Ասիայի սելջուկյան արվեստի վրա, այլև նրանից առաջ՝ Բյուզանդիայի՝ առանձնապես ռուսաց հին ճարտարապետության վրա...»³:

Սակայն հայերը չեն միայն, որ նպաստել են ռուս ժողովրդի մշակութային կյանքի զարգացմանը: Նույնը, ոչ պակաս շափով, կատարել են նաև ռուսները հայ մշակույթի բնագավառում, որի վրա առիթ կունենանք կանգ առնելու: Հին շրջանից հայտնի է, որ Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Անիի եկեղեցիներից մեկի որմնանկարները կատարել է մի ռուս նկարիչ: Հայկական և ռուսական մատենագրական երկերում մատնացույց են արվել որոշ թարգմանություններ, որոնք կատարվել են հայերենից ռուսերեն և ռուսերենից՝ հայերեն:

Հայ-ռուսական մշակույթի կապը ցուցանշող կարևոր հուշար-

¹ Բռնի միութիւն Հայոց լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյ Հռովմայ, Ժամանակակից յիշատակարանք, էջ 16:

² В. Греков, Киевская Русь, М., 1949, էջ 429:

³ Ն. Մառ, Հայկական մշակույթը, նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվաբանության, Փարիզ, 1925:

ձան է հանդիսանում Բորիսի և Գլեբի վարքագրությունը, որը վերնագրված է «Պատմութիւն... Դաւթի և Ռոմանոսի, որ ի Ռուսը նահատակեցան յանօրէն եղբօրէն իւրեանց, սր կոչեն Պաւրիս շիւպ»:
Վարքաբանական այս աշխատությունը թարգմանվել է XII դարի երկրորդ կամ XIII դարի առաջին կեսին և, որպես կարևոր բնագիր, մտցվել հայկական «Յայսմատուրք»-ների մեջ: 1251 թ. Խորայելի խմբագրած «Յայսմատուրք»-ի մեջ այն արդեն հանդիպում է մեզ հունիսի 24-ի տակ ՀՍՍՌ մատենադարանի որոշ «Յայսմատուրքներ»-ի մեջ:

Դավթի և Ռոմանոսի այս վարքը, ինչպես արդեն պարզված է, թարգմանված է ռուսերենից և հանրածանոթ Բորիսի և Գլեբի վարքագրությունն է (ըստ ավանդության, Բորիս և Գլեբ անունները հեթանոսական էին և քրիստոնեություն ընդունելուց հետո նրանց անվանեցին Ռոմանոս և Դավիթ): Հայագետներից ոմանք (էմին և ուրիշներ) այն կարծիքն են հայտնել, որ իբր այդ տեքստը թարգմանված է անմիջապես ռուսերենից: Նշված բնագիրը ուշագրավ է թարգմանիչի կամ խմբագրողի մուծած մի ընդմիջարկությունամբ, որը ցույց է տալիս, որ հայերը XI—XII դարերում եղել են Կիևյան Ռուսիայում և մոտիկից ծանոթ են նրան: Խոսելով Բորիսի և Գլեբի նահատակությունից հետո նրանց աճյունների վրա կառուցված հուշարձանին այցելող ուխտավորների մասին, հայ ընդմիջարկողը, բնագրի այդ տեղեկությունն ավելի հավաստի դարձնելու նպատակով, իր կողմից ավելացրել է. «Որոց բազումք ի մերոյ աշխարհէ տեսողք եկեալ պատմին զմեզ» (այսինքն՝ մեր աշխարհից «շատերը» եղել են Կիևում, աչքով տեսել և եկել պատմել են մեզ):

Այսպիսով, հայ-ռուսական հնագույն հարաբերությունների մասին վերև բերված տեղեկությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ հայերը, հնագույն շրջանից սկսած, ռազմաքաղաքական կապերի մեջ են գտնվել ռուս ժողովրդի հետ՝ միշտ հանդես գալով իբրև նրա անխարդախ զինակիցներ: Այս հողի վրա է հիմնավորվել և ամրապնդվել երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը: Յուրանշական է այն, որ ռուս ժողովուրդն իր երկրի դռները միշտ հյուրասիրաբար բաց է արել մարտադաշտերի փորձություններում ճանաչած իր վստահելի դաշնակցի առաջ:

XIV դարում, քաղաքական նոր իրադրության մեջ, Չերվոնի Գալիցիան ընկել է լեհական իշխանության տակ, ռուսի այնտեղ ապրող հայ գաղթօջախների պատմության վրա մեծք կանգ կառնենք լեհաստանի հայ գաղթավայրի մասին խոսելիս:

Հայերը Մերձվուրգյան երկրներում:

Հայերը Վուրգայի գետովին ճանաչել և այդ ուղեգծով առևտրական հարաբերություններ են ունեցել Մերձվուրգյան երկրների հետ դեռևս VIII—IX դարերում: Հայ ձեռներեց վաճառականները Խաղարական խաքանատի և Մերձվուրգյան Բուլղարիայի սովորական հյուրերն էին: Նրանք Արևելքից հյուսիս էին տեղափոխում մետաքս, կերպասեղեն, գորգեր, համեմունք և այլ ապրանքներ, իսկ հյուսիսից տանում էին գլխավորապես մորթեղեն: Հայ առևտրականի անունն այնքան սերտորեն էր կապված մետաքսի հետ, որ շուտ ժողովրդի մոտ մինչև այժմ մետաքսը կոչվում է «Հայկական փիրսան»¹, այսինքն՝ «հայկական մետաքս»: X դարի արաբ ճանապարհորդ Իբն-Ֆադլանն իր «Ճանապարհորդություն Վուրգայի վրայում» ուղեգրության մեջ պատմում է, որ բուլղարական թագավորի ապրանքն ամբողջապես ծածկված էր հայկական գորգերով: Արաբական մի այլ մատենագիր՝ Քաբարին, վկայում է, որ հյուսիսային ճանապարհով հիմնական «երթևեկություն կատարողները հայերն են»²:

Հայերը, ինչպես երևում է, իրենց հյուսիսային հարևանների հետ գտնվել են քաղաքական կապերի մեջ: Արաբական ճնշումներից փախած որոշ հայ իշխաններ 885 թվականին դիմում են Խաղարների խաքանին և բուլղարների թագավորին և նրանցից օգնություն խնդրում: Մեզ հասած հատ ու կենտ տեղեկությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Իթիլ, Բուլղար և Կազան քաղաքներում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել VIII դարից սկսած: Այդ մասին են վկայում Կազան և Բուլղար քաղաքների միջև ընկած տարածության վրա գտնված հայկական արձանագրություն ունեցող տապանաքարերը: Այդ արձանագրությունները, ըստ տեղեկությունների, Պետրոս Մեծի հանձնարարությամբ գրի է առնվել և թարգմանվել ռուսերեն³: Կազան և Բուլղար քաղաքների մոտակայքում հայտնաբերված հայկական տապանաքարերից երևում է, որ այնտեղ ապրող հայերը միայն առևտրականներ չեն եղել. գերեզմանաքարերի վրա կան նկար-

ված հայ զինվորներ՝ իրենց զենք ու զրահով: Այդպիսի գերեզմանաքարեր տեսել են և իրենց ուղեգրությունների մեջ նշել XVI դարի անգլիացի ճանապարհորդները⁴: Ինչ գործ ունեին հայ զինվորականները X—XI դարերում հյուսիսային այս երկրներում, դժվար է պատասխանել:

Հայ գաղթականության սովոր հատվածներ դեպի հյուսիսային այս երկրներն են գնում XI դարում, երբ սելջուկները մտնում են Հայաստան և սկսում իրենց վայրագությունները: Վուրգայի ճանապարհով հյուսիս եկող հայ գաղթականները հաստատվում են գլխավորապես Աստրախանում, Ախսարայում (Սարայում) և Կազանում: Ըստ տեղեկությունների, Կազան քաղաքի երկու փողոցները կոչվել են «Հայկական»՝ մեկը կոչվել է «Հայկական մոտակա», փողոց, իսկ մյուսը՝ «Հայկական հեռակա» փողոց²: Անշուշտ, փողոցների այդ անունը կապված է եղել այնտեղ ապրող հայ բնակչության հետ: Անիից դեպի հյուսիս եկող այս գաղթականության մասին ուշագրավ է Մաթեոս Ղրիմեցու «Պատմություն Ղրիմայ երկրի» շափածո պատմության մեջ հաղորդված տեղեկությունը: Չարմաղանի ավերածությունից հետո, գրում է նա, հայերից ոմանք հարկադրված եղան գաղթականության ճանապարհը ընտրել:

«Կէսքն ճղեալ գնան ի Զուրայ և Վան
ն: այլքն ի յայլ տեղիս, ուր և կամեցան,
Իսկ կէսքն՝ տարաղէմ յերկիր հեռաստան,
Անցանեն ընդ ծովամբն Կասպիական:

Յազգքն նետողական ելիալք ապաստան,
Եւ ի կայսր նոցին՝ թաթար մեծ խան,
Չտեղի առեալ մնան մերձ Հաճի թարխան (Աստրախան),
Ասխարայ կոչեցեալ տեղին աննշան»³:

Հայ բնակչության գաղթը Վուրգայի ճանապարհով դեպի Բուլղարիա ավելի մասսայական բնույթ է ստանում մոնղոլների արշավանքների արյունոտ տարիներին, մասնավորապես 1235 թ. Չարմաղանի Անի քաղաքը գրավելուց հետո: Մեզ է հասել պատմական մի կարևոր հիշատակարան, որի գրիչը Անի քաղաքի գրավումը նկարագրելուց հետո, պատմում է թե ինչպես անցյիներից

¹ А. П. Смирнов, Армянская колония города Болгара («Материалы и исследования по археологии СССР, № 61, էջ 330»;
² Ибн-Фадлан, Путешествие на Волгу, М.—Л., էջ 73;
³ Паллас, Путешествие по разным провинциям России, СПб., 1899, էջ 192;
⁴ В. Бартольд, Арабские известия о руссах («Советские востоковедение», т. I, էջ 18):

¹ Տե՛ս 2. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 437;
² Б. В. Миллер, Об арм. надписях в Болгарах и Казани («Известия рос. ак. ист. мат. культуры», т. IV, էջ 76);
³ Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 145:

շատերը «թողեալ զօսկեղօժ պալատս և զծաղկաւէտ դաշտս, վաճառ-
բայս և զեկեղեցիս, շուեալ եկին որպէս փախստական ի յԱսխա-
բայ, որ է ի մէջ Հաշտարխանու և Ղաղանու...»¹:

Ենթադրւում է, որ Անի քաղաքից դուրս եկած այս գաղթա-
կանութիւնը բաղկացած է եղել 40,000 հոգուց²:

Մերձվուլգյան հայկական գաղթօջախները հետագայում մե-
ծանում են 1262 թվականին Բերկեի Հայաստանից բերված ռազ-
մագերիներով, որոնց մեծ մասը արհեստավորներ են եղել: Սոն-
դունները առանձնահատուկ ուշադրութիւն էին դարձնում արհես-
տավորների վրա, գերեվարում էին նրանց և հարկազրուում աշխա-
տել բանակի կարիքների համար:

Ակադ. Բ. Գրեկովը և պրոֆ. Ա. Յակուբովսկին Ոսկե հորդա-
յին նվիրված իրենց ուսումնասիրութեան մեջ մի շարք փաստեր
են բերել այն մասին, որ XIII դարում Սարայ Բերկեյում արհես-
տագործութեան մեջ զգալի դեր ունեին հայերը³:

Մեզ է հասել Սարայի հայկական գաղթօջախում 1319 թվա-
կանին գրված մի ձեռագիր, որն այժմ Վիեննայի Մխիթարյան-
ների սեփականութիւնն է: Ձեռագրի գրիչն է հանդիսացել Խաչա-
տուրը, որը ծերունի է եղել և հյուսիսային ցրտին անսովոր, որի
համար և հյուսիսային դաժան կլիմայից գանգատվում է իր հի-
շատակարանում: Գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ կրկ-
նակի դարձեալ ևս առաւել աղաչեմ զձեզ ո՛վ առաքինիքդ հոգով,
որ յաղագս սխալանաց կամ ևս այլ պատճառաց լինել անմեղա-
դիր, զի բնական կայանք շունէի, ապա ի տեղուջէ ի տեղ կու գե-
գերի, և այլ զի սիրտս վշտացեալ էր: Եւ այս աշխարհիս (այսին-
քըն Ախսարայի—Ա. Ա.) ձմեռն խիստ է, հաւայն չէ գրագրու լա-
յնիս: Բայց գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքս Սարայ, որ է հիւսիսոյ
կողմ, մերձ առ ծովուն Կասփիականին, ընդ որում շուրջ պատէ
զնովաւ մեծ և հզօր գետն էթիլ (խոսքը Վուլգայի մասին է—Ա. Ա.)
և ընդ հովանեաւ Աստուածածին և կենսակիր սուրբ նշանին»⁴:

Ուշագրաւն այն է, որ նշված ձեռագրի պատվիրատուն հան-
դիսացել է Պողոս եպիսկոպոսը՝ բարձր աստիճանի մի հայ հոգե-
վորական: Սարայում հայ բարձրաստիճան եկեղեցականի և եկե-
ղեցու գոյութիւնը և հիշատակութիւնը ինքնին ցույց են տալիս,
որ Սարայում ապրելիս են եղել բաւականին թվով հայեր: Եպիս-

կոպոսները, ունեին իրենց թեմերը: Այսպիսով պարզ է, որ Սարա-
յում այնքան սովոր հայութիւն է ապրել, որ անհրաժեշտ է եղել
թեմակալ եպիսկոպոս ունենալ: Ախսարայի հայկական գաղթօջա-
խը, ըստ երևույթին, երկար շի պահպանել իր գոյութիւնը Մերձ-
վուլգյան Բուլղարիայում: Ենթադրւում է, որ Անիի գաղթականու-
թիւնը Մերձվուլգյան Բուլղարիա է եկել 1299 թվականներին և հե-
ռացել 1330 թվականին, այսպիսով, այնտեղ մնացել է ընդամե-
ջը 31 տարի:

Թաթարները, ինչպես երևում է, նեղել են հայերին, այդ
պատճառով էլ հայ գաղթօջախների ներկայացուցիչները գնացել
են Ղրիմ, բանակցութիւններ վարել այնտեղ իշխանութիւն հաս-
տատած ճենովացիների հետ, ստացել նրանց համաձայնութիւ-
նը, գաղթել ու վերաբնակութիւն հաստատել Ղրիմում: Այդ տեղի
է ունեցել 1330 թվականին:

Անիի գաղթականութեան մասին վերև նշված հիշատակարա-
նում եղած մի ակնարկից երևում է, որ թաթարները չեն ցանկա-
ցել իրենց երկրից սիրահոժար բաց թողնել հայ գաղթականու-
թիւնը: Սակայն հայերը զինվորական ջոկատներ կազմած կովել
են թաթարների դեմ, ճեղքել նրանց արգելքները և դուրս հանել
հայ բնակչութեանը թաթարական գերութիւնից⁵:

Մերձվուլգյան երկրներից կատարված այս գաղթից հետո ևս
հայ որոշ գաղթականներ մնացին այնտեղ: Ռուսական մատենա-
գրութեան մեջ տեղեկութիւն կա այն մասին, որ Իվան Ահեղի կող-
մից 1552 թ. Կազանը գրաված ժամանակ, այնտեղ գտնվել են որոշ
թվով հայեր: Հայերին, ինչպես պարզվում է, օգտագործում էին
որպես վարժ թնդանոթածիզներ:

Մերձվուլգյան երկրամասում հայկական նոր գաղթօջախներ
ստեղծվեցին XVII դարում: XVI—XVIII դարում Վուլգան հայ առե-
տրականների համար այնքան բանուկ մի ճանապարհ դարձավ, որ
այն կոչվում էր «Армянская дорога»: Այս մասին խոսք կլինի
սուղևում:

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատեն., ձեռ. № 7449, Թ. 281ա:

¹ Հայկ. ՍՍՌ մատենագրան, ձեռագիր № 7449, Թ. 281ա:

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. II, էջ 350:

³ Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая орда и ее падение, էջ 17:

⁴ Հ. Տաշյան, Յուցակ ձեռագրաց ... Մխիթարյանց ի Վիեննա, էջ 885:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԸ

Աղբյուրները և ուսումնասիրությունները: Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի պատմությունը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված: Այդ մասին հրատարակվել են մի շարք արժեքավոր մենագրություններ և հոդվածներ, առանձին ժողովածուներով լույս են ընծայվել նաև արաբական աղբյուրներում հայ-եգիպտական հարաբերությունների մասին եղած տեղեկությունները:

Եգիպտահայ գաղթավայրի պատմության սկզբնաղբյուրների հրատարակության և ուսումնասիրության գործում առանձնապես ջանադիր աշխատանք է կատարել արաբագետ Գ. Մսերլյանը, որը երկար տարիներ ապրելով Կահիրեում և անթերի տիրապետելով արաբերեն լեզվին, որպես քաջատեղյակ մասնագետ, արաբական աղբյուրներից քաղել է արժեքավոր այն ամենը, ինչ վերաբերում է եգիպտահայության պատմությանը: Իր հավաքած նյութերի մի մասը նա ղեկավարել է «Ականավոր հայեր եգիպտոսի մեջ» արժեքավոր աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել Կահիրեում 1947 թվականին, իսկ մյուսը, առանձին հոդվածներով հրատարակել է «Սիրոն» ամսագրում 1934 և 1938 թվականներին:

Նշված հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներից քաղվածքներ է հավաքել և հրատարակել նաև Արտաշես Գարտաշյանը՝ «Նյութեր եգիպտոսի պատմության համար» խորագրով: Նա իր այդ աշխատությունը ղեկավարել է «Հանդէս ամսօրեայ» (1943 և 1947 թթ.) և «Բաղմավէպ» (1947 թ.) ամսագրերում:

Եգիպտոսի հայ գաղթօջախի պատմության համար արժեքավոր աշխատություն է հանդիսանում Հ. Սուֆյանի «Եգիպտոս հայ

մեմուրները և իշխանները ֆարսիմյան շրջանին», որը հրատարակվել է Կահիրեում 1928 թվականին:

Եգիպտոսի հայկական հուշարձանների վիճակի արձանագրությունները հավաքել ու հրատարակել է Թ. եպ. Գուշակյանը իր «Եգիպտահայոց հին և արդի եկեղեցիները» գործում: Այս աշխատությունը լույս է տեսել Կահիրեում 1927 թվականին:

Եգիպտահայության պատմությանը նվիրված լուրջ ուսումնասիրողներից է հանդիսացել Մամուր Ֆաթիմին, որն ընդարձակ հոդվածաշար է տեղափոխել «Սիրոն» ամսագրի 1928 և 1930 թվականների համարներում՝ «Պատմություն Լեգիպտահայության» վերնագրով: Այս հարցում առանձնապես մեծ է ակնազարկ պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանի վաստակը, որն իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության մեջ եգիպտահայության պատմությանը նվիրված ընդարձակ էջերից բացի, 1960 թվականին հրատարակել է ընդարձակ մի ուսումնասիրություն բացառապես նվիրված եգիպտոսի հայ գաղթավայրին: Այս աշխատության վերնագիրն է «Եգիպտոսի նահանգը և հայերը»: Հատորն ընդգրկում է եգիպտահայության պատմությունը սկզբնավորությունից մինչև արդի ժամանակները:

Թվարկված աշխատությունները պատմական հարուստ նյութ են պարունակում: Սակայն նրանք ունեն այն ընդհանուր թերությունը, որ կարևոր պատմական խնդիրները երբեմն խճողված են մանրուքների մեջ, քննադատական մոտեցում չի ցուցաբերվում սկզբնաղբյուրների նկատմամբ և կան որոշ չափազանցություններ եգիպտոսում բարձր պաշտոնների բարձրացած հայ պաշտոնյաների նկատմամբ:

Եգիպտոսը կամ, ինչպես հնում հայերն անվանել են՝ Մսրբը, հին Արևելքի այն գույն առնչություններ: Երկրներից է, որը գործուն փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել պատմական Հայաստանի նախաբնիկների հետ ղեռն փարավոնյան շրջանում: Հայտնի է, օրինակ, որ Թուֆմոս Երրորդ փարավոնը (1516—1461 թթ. մ. թ. ա.) խաղաղության և բարեկամության դաշն է կնքել Միտանիի թագավոր Արտատամա Առաջինի հետ¹:

Հետադառյալ եգիպտոսի նշանավոր փարավոններից Ռամզես Երրորդը ևս 1295 թ. (մ. թ. ա.) խաղաղության և փոխօգնության պայմանագիր է կնքել հեթիթական թագավոր Խաթտուաիլի հետ,

¹ Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմություն, Երևան 1933, էջ 380:

որի բովանդակությունը փորագրվել է տաճարի պատին¹: Պատմագրություն մեջ հայտնի է այդ պայմանագրի սեպագիր պատճենը, որի մի մասը գտնվում է ներկայումս Լենինգրադի էրմիտաժում: Կնքված դաշինքը հաստատուն պահելու համար եզրպատական թագավորները սովորություն են ունեցել ամուսնանալ հեթիթների և միտանիների թագավորների աղջիկների կամ քույրերի հետ:

Հայ-եզրպատական փոխհարաբերությունները շարունակվել են հետագայում սելևկյան և հռոմեական տիրապետության շրջաններում, սակայն մենք փաստեր չունենք, որ հնագույն այդ շրջաններում հայկական մեծ կամ փոքր գաղթօջախներ ստեղծված լինեն Եգիպտոսում:

Եգիպտական հողի վրա հաստատված առաջին հայ հատվածի մասին մեզ հասած հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է առաջին դարին մեր թվականությունից առաջ. հռոմեական Սալլյուստոս պատմիչը, որը երկար տարիներ Եգիպտոսի կառավարիչն է եղել և լավատեղյակ անձնավորություն է, հայտնում է, որ Եգիպտոսում բավականին թվով հայեր են ապրում և իշխող դիրքեր ունեն²: Ամենայն հավանականությամբ Եգիպտոսում հիշվող հայկական այդ հնագույն հատվածը կազմված է եղել գլխավորապես զինվորականներից. Հռոմը, հետագայում նաև Բյուզանդիան, սովորություն է ունեցել Փոքր Հայքի հայ բնակչությունից զորամասեր կազմել և տեղավորել Եգիպտոսում:

Եգիպտոսի պատմական Թեբե քաղաքում մեր թվականության III դարից մեզ է հասել խոսքով անունով մի հայ մարդու տապանաքար հետևյալ հունարեն արձանագրությամբ. «Խոսքով, հայ տեսնելով դարմացա»³: Ո՞վ է եղել այս խոսքովը և ինչու է հայ տեսնելով դարմացել, դժվար է ասել: Հազիվ թե կարելի լինի համաձայնվել այն պատմաբանների հետ, որոնք կարծում են, որ այդ խոսքովը եղած լինի III դարի հայոց խոսքով թագավորը: Ճապանաքարի վրա «Հայ տեսնելով դարմացա» արտահայտությունը, մեր կարծիքով, վշտալի ակնարկ է այն մասին, որ հայերը ցրված են ամենուրեք, նրանք հասել են մինչև հեռավոր Եգիպտոս:

VI դարի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայություններից

¹ «Всепрпная история», т. I. էջ 180:

² Solluste, Jugurtha, 18-րդ գլուխ (հմտ. Ալպոյաճյանի «Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», էջ 4):

³ Corpus iscr. graec. 4821 (հմտ. Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն հայ ժող. պատմության, հ. II, էջ 58):

երևում է, որ Հուստինիանոս Առաջինի ժամանակ (527—565 թթ.) հայկական զորամասեր են տեղադրված եղել Եգիպտոսում: Տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ VI—VII դարերում Եգիպտոսի կառավարիչներից մի քանիսը հայեր են եղել՝ ներսես Բասենցին, Արտավան Արշակունին, Հերակլը և ուրիշներ: Հայտնի է, որ ներսես Բասենցին պաշտոնավարել է այնտեղ նույնիսկ «Աֆրիկայի դուքս» տիտղոսով¹:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը Բյուզանդիայի շրջանում միայն զինվորականներից կազմված չի եղել, պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան նաև հայ առևտրականների և հայ «անապատական»-ների մասին²:

VI—VII դարերից մեզ հասած հունական և լատինական արձանագրություններից երևում է, որ քիչ չէ եղել այն հայերի թիվը, որոնք ապրելով Եգիպտոսում աշխատել են օգտակար լինել այդ երկրի համար. կառուցել են ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ՝ իրենց հիշատակը հավերժացնող հունարեն կամ լատիներեն արձանագրություններով:

Բյուզանդական կայսրության նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ վարած ճուլելու քաղաքականությունը, մանավանդ բյուզանդական երկաթնակ եկեղեցու Արևելքի միաբնակների նկատմամբ գործադրած բռնությունները, որը կրոնական քողի տակ որոշակիորեն հետապնդում էր քաղաքական նպատակ, ավելի է մոտեցրել իրար հայ և եգիպտացի բախտակից ժողովուրդներին: Աղեքսանդրիան այդ դարաշրջանում փաստորեն դառել է այն կենսասանդրիան այդ դարաշրջանում փաստորեն դառել է այն կենսասանդրիան, որը կողմնորոշել և ղեկավարել է հայ, ասորի, եգիպտացի և արևելյան մյուս երկաթնակների պայքարը բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Եգիպտոսը բյուզանդական գերիշխանության տակ գտնված ժամանակ հայ-եգիպտական հարաբերությունները զարգանում են մասնավորապես մշակույթի բնագավառում: Հելենիստական կուլտուրայի աշխարհահռչակ Աղեքսանդրիայում սովորելու են գալիս ուսման ծախվ բազմաթիվ հայ երիտասարդներ և անտիկ գրականության շահը տանում վառելու իրենց հայրենիքում:

V—VI դարերում հունարենից հայերեն են թարգմանվել անտիկ գիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչների, այդ թվում նաև Աղեքսանդրյան դպրոցի մի շարք հեղինակների աշխատություն-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 6—7:

² Մ. Եպ. Աղավունի, Անապատական կյանքը Եգիպտոսի մեջ («Տաթև» տաբեցույց, 1929, էջ 39—50):

ներ՝ Աթանաս Աղեքսանդրացու, Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացու, Թեոփիլոս Աղեքսանդրացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Տիմոթեոս Աղեքսանդրացու և ուրիշների: VI դարում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Հերմես Տրիսմեգիստեսի «Սահմանք փիլիսոփայության» խորագրով աշխատությունը, որի նախնական բնագիրը, ինչպես պարզված է, գրի է առնվել եգիպտական հողի վրա, եգիպտերենից թարգմանվել է հունարեն, իսկ հունարենից էլ՝ հայերեն, և մեզ է հասել հայկական այս թարգմանությունը, իսկ եգիպտական և հունական բնագրերը կորել են¹:

Հայ-եգիպտական հարաբերությունների պատմության համար արժեքավոր ունիկում է Եգիպտոսում հայտնաբերված հայատառ հունարեն պապիրուսի մի պատռիկ, որը հայ մատենագրության համար ունի նաև կարևոր պալեոգրաֆիկ արժեք: Այդ պատռիկն ուսումնասիրել և պարունակված նյութը վերծանել է բանասեր Հ. Տաշյանը²:

Բյուզանդական տիրապետությունից հետո Եգիպտոսն ընկել է խալիֆայության գերիշխանության տակ և մնացել ավելի քան երեք դար (640—969 թթ.): Արաբական խալիֆայության տիրապետության տարիներին Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը փոքրացել է: Պատմական աղբյուրներում մենք քիչ ենք հանդիպում հայ գաղթավայրի մասին հիշատակությունների և հիշվածներն էլ, մեծ մասամբ, առանձին հավատափոխ հայ պաշտոնյաներ են: Այսպես, օրինակ, խալիֆայության տիրապետության առաջին շրջանից հիշատակություններ կան Վարդան-էլ-Ռումի կոչվող հայի մասին, որը, որպես դրոշակակիր, ծառայելիս է եղել խալիֆայության բանակում, մասնակցել Ամր զորավարի եգիպտական արշավանքներին և աչքի ընկել իր քաջությամբ և հնարամտությամբ: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Եգիպտոսը խալիֆայության կողմից նվաճվելուց հետո, երբ Ամր զորավարը հիմնել է Ֆոստատ քաղաքը (Եգիպտոսի մայրաքաղաքն է հանդիսացել որոշ ժամանակ), շինարարական աշխատանքներին մասնակցել է նաև Վարդան-էլ-Ռումին. նա Ֆոստատում կառուցել է տվել ծածկած մի շուկա և իր անունով

էլ կոչվել է «Սուր-էլ-Վարդան»: Վարդանը կառուցել է նաև «Դար-օլ-Նահաս» անունով մի պալատ ևս: Դժբախտաբար այս երկու կառուցումներից ոչինչ չի մնացել: Արաբական աղբյուրներից երկվում է, որ Վարդանը միակ անձնավորությունը չի եղել, որ ծառայել է արաբական բանակում և աչքի ընկել իր քաջագործություններով: Խալիֆայության բանակում գտնվել է 500 հոգուց բաղկացած «Ռումի» կոչվող մի զորամաս, որը կազմված է եղել բացառապես հույներից, հայերից և ասորիներից³:

Խալիֆայությունը նվաճելով Եգիպտոսը, կառավարել է իր կառավարիչներով, որոնք կոչվել են էմիրներ: Այդ էմիրների մեջ հիշվում են նաև մի քանի հայեր: Արաբական պատմիչներն առանձնապես գովեստով են խոսում եգիպտահայ Ալի-բին-Յահյա Արուլ-Հասան-էլ-Էրմանիի մասին, որը երկու անգամ Եգիպտոսի կառավարիչ է նշանակվել՝ 841 և 849—850 թվականներին: Արաբական պատմիչ Ջամալ-էդ-դին Քադրիբրդին նրա մասին հետևյալն է գրել. «Ալի-բին-Յահյան կտրիճ, քաջասիրտ, առատաձեռնությամբ ներքողված, պատերազմի և ճակատամարտերի հմուտ, տնօրինող, վարչագետ և կառավարչության պաշտոնի մեջ բարի վարք ունեցող էմիր էր: Նա հայ էր ծագումով»⁴:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը արաբական տիրապետության շրջանից թողել է մի շարք հայկական արձանագրություններ, որոնցից թվական ունի մի խաչարձան, որը գրված է հայկական մեծ թվականի «Նլ»-ին, այսինքն՝ 981 թվականին: Այդ հուշարձանը ներկայումս պահվում է Կահիրեի բին Սուրենի եկեղեցում⁵: Նշված խաչքարը եկեղեցական շենքի բեկոր է, իսկ եկեղեցու գոյությունը ինքնին ապացույց է, որ X դարում, խալիֆայության տիրապետության շրջանում, Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը դեռ շարունակել է իր գոյությունը: Եգիպտահայ գաղթավայրը համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում է գտնվել Ֆաթիմյան սուլթանների օրոք (969—1117 թթ.), երբ եգիպտական ժողովուրդը թոթափելով խալիֆայության լուծը, կարողացավ անկախություն ձեռք բերել: Ֆաթիմյան սուլթաններին հաջողվեց նվաճել Պաղեստինը, Սիրիան և ավելի մոտենալ Փոքր Ասիայի հայաշատ կենտրոններին: Ֆաթիմյան սուլթանները ընդհանրապես հանդուրժող վերաբերմունք են ցուցաբերել դեպի քրիստոնյաները, այդ

¹ Ա. Արրահամյան, Հերմեսի փիլիսոփայական աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս «Էջմիածին», 1957թ., XI—XII, էջ 41—47):

² Հ. Տաշյան, Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա, Վիեննա, 1898, էջ 95: Նույն պատռիկը ավելի ուշ վերծանել է նաև G. Cuendet (տե՛ս «Էջմիածին ամսօրյա», 1938թ., էջ 57—65):

³ Գ. Մսրրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 12:

⁴ Նույն տեղը, էջ 14:

⁵ Գ. Մսրրլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 18:

⁶ Թ. Ե. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 10:

թվում՝ նաև դեպի հայերը: Այդ նպատակ է եգիպտոսի հայ գաղթավայրի մասնակի աշխուժացմանը և գաղթականների թվի մեծացմանը: Արաբական սկզբնաղբյուրները մեզ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Ֆաթիմյան սուլթանության ժամանակաշրջանում վեզիրության պաշտոնի բարձրացած մի շարք հայերի մասին, որոնք խոշոր դեր են կատարել եգիպտոսում կենտրոնացված ավատական միապետություն ստեղծելու, երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու և արհեստներն ու արդյունագործությունը զարգացնելու ուղղությամբ: Հայ վեզիրների գործունեությունն այնքան մեծ է եղել եգիպտոսի պատմության մեջ, որ նրա պատմության խոշորագույն մասնագետներից մեկը՝ Գաստոն Վիթթը, եգիպտոսի պատմության այս շրջանն անվանել է «Հայկական շրջան»¹: Այս ժամանակաշրջանում, իրապես, եգիպտոսի վարչական և ռազմական փաստական ղեկավարությունն ամբողջապես գտնվել է հայ վեզիրների ձեռքում: Եգիպտահայ վեզիրների մեջ եղել են վարչական մեծ կարողություններ ունեցող անձինք, որոնք կատարել են օգտակար գործեր եգիպտոսի համար: Եգիպտոսում իշխող դիրքի հասած հայ վեզիրներից նշանավոր Բեդր-էլ-Կամալին կամ Զամալին: Նա վեզիրության պաշտոնում է գտնվել 1070—1094 թթ.: Նրա մասին Գաստոն Վիթթը գրել է. «Պետր-էլ-Կամալին, մեր կարծիքով, մահմեդական եգիպտոսի ամենանշանավոր անձնավորություններից մեկն է: Նա ավելի հեռատես է եղել, քան խորամանկ, կորովի—բան անողք: Նա կարողացել է ռուսաց վճատվելու եգիպտոսը դարձնել զորավոր և բարգավաճ մի երկիր»²: Ըստ արաբացի պատմիչ Մագրիզիի տեղեկության, Բագր-էլ-Կամալին մամլուկական ճորտ է եղել: Հետագայում կարողացել է ճորտությունից ազատվել ու բարձրանալ վեզիրության բարձր պաշտոնին շնորհիվ իր արտակարգ խելքի և քաջության: Նրան վեզիրության պաշտոնին է հրավիրել Մուսթանասար խալիֆը³: Բեդր-էլ-Կամալին համաձայնվել է այդ պաշտոնն ստանձնել միայն մի պայմանով, որ թույլ տրվի եգիպտական բանակը կազմել իր ցանկացած զինվորականներից⁴: Ստանձնելով վեզիրության պաշտոնը, նա ամենից առաջ աշխատել է վերացնել ավազակությունը և երկրում կարգ ու կանոն հաստատել: Իր այդ նպատակն

իրագործելու համար, նա դիմել է բնությունների. անխնա ոչընչացրել է բոլոր նրանց, ովքեր փորձել են ընդդիմանալ իրեն. «Նա ինքնիշխան վարեց գործերը,— գրում է Մագրիզին,— և ամենալավ կերպով կանոնավորեց. խիստ պատկառազու էր և մեծալավ կերպով ու ահարկու: Նա այնքան մարդ սպանեց, որի համարանքը միայն արևը կարող է կատարել»¹: Ուռհայեցին ևս վկայում է, որ Բագր-էլ-Կամալին վեզիրության պաշտոնին է կանչվել երկրում տիրող խառնակ վիճակը կարգի մեջ դնելու համար: Սուլթանը, ասում է նա, վեզիրության պաշտոնը հանձնեց Ամիր Ճոշին «ի հայ ազգին», որը «հայ զորականներով կռվեց ներսի և դրսի թշնամիների դեմ և ճեղհ խաղաղութիւն Մարայ»²: Բեդր-էլ-Կամալին հատուկ ուշադրություն է դարձրել հողագործների վրանա երեք տարի հողը շնորհել է հողագործներին՝ բարվոքելով նրանց վիճակը: Նա հովանավորել է վաճառականներին և արհեստավորներին: Նրա օրոք «Մար վերադարձան,— գրում է Մագրիզին,— վաճառականները, որոնք հեռացել էին սովի օրերին»³: Եվ այս բոլորի հետևանքով Բագր-էլ-Կամալիի վեզիրության տարիներին, ըստ արաբական աղբյուրների տեղեկության, բարգավաճում է երկիրը, որ բարութանդ էր եղել անցյալում՝ տեղի շարագործների ավերումների հետևանքով: Բագր-էլ-Կամալին բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել նաև եգիպտոսի հայ գաղթավայրի նկատմամբ. մի շարք հայերի նա առաջ է քաշել պետական և զինվորական ղեկավար պաշտոնների: Կենտրոնախույս ֆեոդալների դեմ պայքարելու համար հաստատուն հող ստեղծելու նպատակով, նա աշխատել է եգիպտական բանակում լայն տեղ տալ հայերին: Մագրիզին այդ մասին հետևյալն է հաղորդում. «Բագր-էլ-Կամալին... իրեն համար բանակներ և զորամասեր կազմեց հայերից, և այդ ժամանակից ի վեր բանակի մեծ մասը հայերից էր կազմված»⁴: Անցյալում կռիվների ընթացքում քարուքանդ եղած երկիրը վերակառուցելուց հետո Բագր-էլ-Կամալին ձեռնամուխ է լինում մի շարք բերդերի, կամուրջների, քաղաքային պարիսպների և հասարակական այլ շենքերի կառուցմանը: Նա առանձնապես մեծ աշխատանք է կատարել Կահիրեի վերաշինության գործում: Այդ մասին Մագրիզին հետևյալն է գրում. «Այս քաղաքը մի անապատ էր, անմարդաբնակ և ամայի փլա-

¹ Gaston Viet, Précis de l'histoire d'Egypte (Հմտ. Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 18):

² Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 19:

³ Գ. Մաբրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 23:

⁴ Ղ. Ալիշան, Արուսաճի հայ, վեհապետ, 1895, էջ 16:

¹ Գ. Մաբրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 25:

² Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրութիւն, էջ 233:

³ Գ. Մաբրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 26:

⁴ Նույն տեղը, էջ 28:

տակներին մի շրջանակ: Ուստի նա արտոնություն տվեց ասկարներին, մելիճներին, հայերին և շենք շինելու կարողություն ունեցողներին, որ Կահիրեի մեջ իրենց ուզած շենքը կառուցեն¹: Նրա կառուցած շինարարական գործերից է Կահիրեի պարիսպը, որի երեք դռները՝ Բար-էլ-Յուսուֆ, Բար-էլ-Ջուեյա և Բար-էլ-Նասրը, կառուցված են արտակարգ վայելչությամբ և կանգուն են մինչև այսօր: Այդ դռները կառուցել են եգիպտացի երեք հայ ճարտարապետ եղբայրները: Ալպոյանյանը խոսեցավ այդ դռների մասին, գրում է. «Այս երեք դռները, որոնք ցարդ հիացման առարկա կըլլան Կահիրեի այցելող օտարակամներուն, երբն ալ հայ ճարտարապետներու հրաշակերտներն են»²: Բար-էլ-Կամալիից հետո վեզիրության պաշտոնն ստանձնել է իր որդին՝ Շահնշահը, որը հայտնի է արարական մատենագրության մեջ Ավդալ պատվանունով: Արարացի պատմիչները նրան ներկայացնում են որպես «Կորովի, ռազմագետ, վարչագետ և արդարամիտ» անձնավորություն: Ավդալը Եգիպտոսը կառավարել է բացարձակ միապետի իրավունքով 1094—1121 թվականներին: Եգիպտական բարձր շրջաններում նա այնքան մեծ հեղինակություն է ունեցել, որ միջամտել է մահացած եգիպտական սուլթանի թափուր զահի թեկնածուն որոշելու հարցում և իր վճռական խոսքն ասել: Նա կտրել է նաև իր սեփական դրամը: Արաբական պատմիչները որոշ քննադատական խոսք ունեն Ավդալի մասին, որ իբրև թե նա զաղտնի բանակցությունների մեջ է մտել խաչակիրների հետ և ցանկացել եգիպտացիներին քրիստոնյա դարձնել³: Ժողովրդի մեջ տարածված այդ լուրն էլ, հավանաբար, պատճառ է դարձել նրա խորտակման. նա սպանվել է փողոցում՝ մոլեռանդ մահմեդական ամբոխի կողմից:

Ավդալը կառուցել է տվել բազմաթիվ շենքեր: Նրա անվան հետ է կապված 1113 թվականին կառուցված Աբուլ Մունաջախ ջրանցքը: Նրա նախաձեռնությամբ են կառուցել մի քանի հույակապ պալատներ, որոնք դժբախտաբար չեն պահպանվել: Ըստ արաբ պատմիչի մի տեղեկության, նա գրասեր է եղել, իր գրադարանում ունեցել է 500.000 կտոր գիրք⁵, որն անշուշտ, չափա-

զանցված թիվ է: Նա հովանավորել է գիտության մարդկանց: Ըստ արաբ պատմիչների տեղեկության, Ավդալը կառուցել է աստղագիտարան (Մեջիտ-էր-Ռասատ)՝ այնտեղ դնելով «գաթ-էլ-հալադ» կոչվող մի գործիք՝ աստղերի շարժումը դիտելու համար⁴:

Եգիպտոսի աչքի ընկնող հայ վեզիրներից է հանդիսացել նաև Վահրամ Պահլավունին, որն արաբական պատմիչների մոտ հայտնի է Բեհրամ-էլ-Արմանի անունով: Սա միջնադարյան հայ նշանավոր տաղերգու Ներսես Շնորհալու հորեղբայրն է: Ենթադրվում է, որ Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոսում գինավորական ծառայության մեջ է գտնվել հայ վեզիրների իշխանության օրոք և ասորականաբար բարձրացել ու հասել վեզիրության պաշտոնին 1135 թվականին:

Եգիպտահայ դադթավայրը Վահրամ Պահլավունու վեզիրության տարիներին բավականաչափ մեծացել և բարգավաճ վիճակում է գտնվել: Հայ վեզիրը իր դերքը Եգիպտոսում ամբացնելու նպատակով Կիլիկիայից և Սիրիայից բերել է տվել հայ զինվորականների և բանակի հիմնական մասը կազմել նրանցից: Նա հաջողությամբ կարողացել է ճնշել միջֆեոդալական կռիվները և խաղաղացնել երկիրը: Ներսես Շնորհալին իր «Վիպասանության» մեջ արտակարգ գովեստով է խոսում Վահրամ Պահլավունու՝ իր ազգակցի մասին:

«Ըզպատերազմ աղանց վանեալ,
Հակառակաց յաղթող գտեալ,
Վասն այտորի շքեղացեալ,
Եւ աշխարհին նոցունց տիրեալ»⁵:

Վահրամ Պահլավունին, սակայն, այնքան շատ հայեր է հավաքել իր շուրջը, որ տեղիք է տվել դժգոհության տեղացի բաբական շրջանում: Իբն-էլ-Աթիրը գանգատվում է, որ Վահրամ Պահլավունին պատասխանատու պաշտոնների էր նշանակում անարժան հայ մարդկանց և ազատում աշխատանքից մահմեդականներին:

Վահրամ Պահլավունու նկատմամբ սկսում են կասկածանքներ տարածվել, ըստ որի, նա մեղադրվում է իբրև խաչակիրների բարեկամ անձնավորություն⁶: Մեղադրանքի նյութ է հանդիսանում մանավանդ այն փաստը, որ նա առանց սուլթանի համաձայնու-

¹ Ա. Ալպոյանյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 22:

² Ա. Օրագյան, Հայ ճարտարապետներ Եգիպտոսի մեջ (տե՛ս «Կյանք և Գիրք» տարեգիրք, 1948 թ., էջ 155):

³ Ա. Ալպոյանյան, 29-րդ, հ. II, 460:

⁴ Տե՛ս. Historiens Occdes Craisades, IV, էջ 48 և 78:

⁵ Գ. Մսրրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ էջ 45:

¹ Գ. Մսրրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 55:

² Տե՛ս Ն. Շնորհալի, Վիպասանություն:

³ Journal Asiatique, 1888. XI—XII, էջ 487:

թյունն առնելու, գերությունից աղատել էր մի շարք եվրոպացի-ներին: Նրա անձնական թշնամիները օգտագործելով ահա այս և նման այլ փաստեր, գրգռում են մահմեդականներին, որոնք ընդ-վզում են հայ վեզիրի դեմ և սուլթանից պահանջում պաշտոնանկ անել Վահրամ Պահլավունուն: Վերջինս իր հայ զորամասերով փորձում է դիմադրել, բայց հաջողություն չունենալով, թողնում է իր պաշտոնը¹: Հետագայում սուլթանը նորից նրան աշխատանքի է կանչում և նշանակում իր անձնական խորհրդատուն:

Ֆաթիմյան շրջանի մեծ աճուն ստեղծած հայ վեզիրներից է եղել Քալայ-բին-Ռուզեբը, որը Եգիպտոսում վեզիրության պաշտո-նի մեջ է գտնվել 1154—1161 թվականներին: Նա եգիպտոսի վե-զիրների շարքում եզակի դեմքերից է այն խմատով, որ իր ռազ-մագիտական կարողությունների հետ ունեցել է նաև բանաստեղ-ծական տաղանդ: Կառավարել է Եգիպտոսը միահեծան իշխանու-թյամբ, որովհետև նրա օրոք Եգիպտոսում գահակալող երկու սուլ-թաններն էլ մանկահասակ են եղել և հայ վեզիրը խնամակալի պաշտոն է ունեցել:

Քալայ-բին-Ռուզեբը բացառիկ հարգանք է ցուցաբերել մտա-վորականության նկատմամբ: Իր պալատում հիմնել է գիտության ճեմարան գրական, գաղափարական հարցերն այնտեղ քննության առնելու համար: Ինքը, ինչպես երևում է, եղել է շնորհալի բա-նաստեղծ, գրել է երկու հատորից բաղկացած իր դիվանը. նրա բանաստեղծությունների մասին ընդհանուր պատկերացում տալու համար կարելի է բերել հետևյալ քառյակը:

«Ժամանակը, իրրև գուշակ, իրադարձություններ է ծավալում,
Եսկ մենք հաճախ խուսափում ենք այն նկատել,
Մոռանում ենք մեր օրհասը, չենք ուզում այդ մասին խոսել,
Մինչև որ ինքն է գալիս մեզ այդ հուշելու»²:

Ֆաթիմյան շրջանի վերջին վեզիրներից է եղել Ռուզիբ-բին-Սալիհը (1161—1163 թթ.), որն առանձնապես շի փայլել ոչ քաջու-թյամբ և ոչ էլ խելքով, ուստի չենք ուզում կանգ առնել ոչ նրա և ոչ էլ հաջորդ մյուս եգիպտահայ վեզիրների վրա, որոնք ա-ռանձին օգտակար դործ չեն կատարել եգիպտական ժողովրդի կամ Եգիպտոսի հայության կյանքում:

Ֆաթիմյան իշխանությունները հայերի նկատմամբ ցուցաբե-րած վերաբերմունքով բարենպաստ հող են ստեղծել Եգիպտո-

սում հայ բնակչության կենտրոնացման համար: Եգիպտահայ զաղ-թավայրի ստվարացմանը զգալի շափով նպաստել են նաև ծա-գումով հայ եգիպտական վեզիրները, որոնք, ինչպես ասացինք, վստահելի հենարան ստեղծելու նպատակով, աշխատել են հայն-բին առաջ քաշել պետական ապարատներում և զորամասերում:

Եգիպտոսում նպաստավոր պայմաններ են եղել նաև հաջ-արհետավորության և առևտրականների համար: Փաստորեն եգիպտական հայկական բանակը, եթե չհաշվենք համաշխարհա-յին առաջին պատերազմի տարիներին հայ փախստականների հարկադրական կենտրոնացումը Եգիպտոսում, իր երկարաձիգ պատմության ընթացքում, ամենից շատ բնակչություն ունեցել է XI—XII դարերում:

Եգիպտոսի հայ զաղթօջախի բնակչության թվի մասին այս դարաշրջանում դժվար է հաստատուն խոսք ասել, որովհետև աղ-բյուրները տարբեր թվեր են տալիս և տարբեր հաշվումներ կա-տարում: Հայկական մատենագրության մեջ տեղեկություն է պահ-պանվել այն մասին, որ իբր Եգիպտոսում ապրել է շուրջ երեսուն հազար հայ բնատանիք³, որն անշուշտ չափազանցություն է: Չա-փազանցված է նաև արաբական աղբյուրների այն տեղեկությու-նը, որ հայերի թիվը միայն հետևակ և հեծելազոր զորամասերում քսան հազար է եղել⁴: Ավելի հավանական թիվը տալիս է հայ ժամանակագիր Մաթեոս Ուռհայեցին, որը հաշվում է 30.000 հո-գի. «Եւ բազում զօրք ժողովեցան յԵգիպտոս, իբրև երեսուն հազարաց»⁵: Նույն թիվն է տալիս նաև հնագույն հայկական մի հիշատակագիր. «Եւ էր յայսմ ժամանակ (XI—XII դարերում— Ա. Ա.) յազդէն Հայոց յԵգիպտոս ԼԹ (30.000)»⁶:

Հայ բնակչության մեծ մասը կենտրոնացած էր Մըսը՝ ներ-կայիս Կահիրե քաղաքում: Միայն Կահիրեի Հյուսեյն Հարիթու թաղամասում, ըստ Մագրիդի տեղեկության, բնակվելիս է եղել 7.000 հայ⁷: Հայ զաղթականներ են եղել Եգիպտոսի բազմաթիվ վայրերում: Այդ մասին են վկայում Եգիպտոսի գրեթե բոլոր քաղաքներում հայկական անունով դարբասների գոյությունը: Այդ հաստատվում է նաև Եգիպտոսում կառուցված և մինչև օրերս հա-սած հայկական հուշարձաններով: Հայերի մեծ մասը Եգիպտոսում

¹ Ա. Ալյոշյան, Եգիպտոսի նահանջը և հայերը, էջ 29:

² Նույն տեղը, էջ 30:

³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 211:

⁴ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 420:

⁵ Գ. Մսրըլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 28:

¹ Գ. Մսրըլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 70—71:

² Նույն տեղը, էջ 89:

ժառանգել է զորամասերում: Նրանք փոքր թիվ չեն կազմել նաև պետական ապարատներում: Մագրիգի մոտ տեղեկություն կա այն մասին, որ Վահրամ Պահլավունուն վեզիրության պաշտոնից հեռացնելուց հետո, երբ սկսվեց հայկական տարրերի պետական ապարատից զտումը, ապա աշխատանքից հեռացվեցին երկու հազար հայեր: Ըստ երևույթին քաղաքներում քիչ թիվ չէին կազմում նաև հայ առևտրականները և արհեստավորները:

XI—XII դարերում քաղաքային կյանքը և ապրանքային արտադրությունը ավելի է զարգացած եղել, քան Միջերկրածովային որևէ այլ երկրում: Եգիպտոսում աննախընթաց ձևով զարգացել են արհեստները, մասնավոր Վուշի, բամբակի, բրդի և մետաքսի կտորների արտադրությունը: Եգիպտոսում գործված ոսկեթել կտորները սպառման լայն շուկաներ են ունեցել հարևան երկրներում: Արտադրվել է նաև գունավոր ձեռնապակի: «Всемирная история»-ի մեջ Եգիպտոսին նվիրված գլխում այս դարաշրջանի մասին կարդում ենք. «Եգիպտոսը ակտիվ առևտրական հարաբերությունների մեջ է գտնվում Միջերկրածովյան երկրների, մասնավորապես իտալական Ամալֆի, Պիզա, Ֆլորենցիա, Ճենովա և Վենետիկ քաղաքների հետ: XII դարում սկսում է զարգանալ առևտուրը նաև Հնդկաստանի հետ»¹: Հայ արհեստավորները խոշոր մասնակցություն են ունեցել տեղական արդյունագործության մեջ, իսկ հայ վաճառականները՝ տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Հայ վաճառականները գործուն դեր են ունեցել Աֆրիկայի առևտուրը Մերձավոր Արևելյան երկրների և Հնդկաստանի հետ կապելու մեջ: Հայերի նկատմամբ Եգիպտոսում կրոնական անհանդուրժողական վերաբերմունք չի ցուցաբերվել: Եգիպտահայ գաղթավայրի հայ բնակչությանը չեն հարկադրել հավատափոխ լինել, մահմեդականություն ընդունել, նույնիսկ Վահրամ Պահլավունուն, իր վեզիրության պաշտոնում գտնված ժամանակ, չի պարտադրվել կրոնափոխ լինել: Եգիպտահայությունն ազատ իրազեկում է ունեցել կառուցելու իր եկեղեցիները, որոնց թիվը ըստ Աբու-Սալիհ պատմիչի, հաշվում է երեսուն: Ըստ որում, նա Եգիպտոսում գտնվող հայկական աղոթատները հիշում է անուններով և նշում դրանց գտնվելու վայրը²:

Եգիպտական բնակչաշատ այս գաղութը, բնական է, չէր կարող չհրավիրել իր վրա հայոց կաթողիկոսության ուշագրությունը,

որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանում: Տեղեկություններ կան հայ մատենագրության մեջ, որ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը 1074—1075 թվականներին այցելել է Եգիպտոս և բարյացակամ ընդունելություն գտել եգիպտական իշխանությունների կողմից. «Եւ բազում փառք և մեծութիւն ընկալաւ տէր Գրիգորիս ի թագաւորէն Եգիպտոսի առաւել, քան ի թագաւորէն Հռոմոսց»¹, — գրում է Ուռհայեցիին:

Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը Եգիպտոսում թեմ է ստեղծել և թեմի հոգևոր առաջնորդ նշանակել իր քրոջ որդուն՝ Գրիգորին²:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը ծանր վիճակի մեջ է ընկնում Այուբյան շրջանում (1171—1250 թթ.): Այուբյան դինաստիայի հաստատման ժամանակ պետք է ասել, որ եգիպտահայերն անհեռատես են գտնվել և որպես ֆաթիմյան դինաստիայի համակիրները:

Ներգործուն մասնակցություն ունեցել Այուբյանների դեմ կազմակերպված դիմադրությանը, իսկ Այուբյանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, մասնակցել են նրանց դեմ 1192 թվականին բռնկված ապստամբությանը: Եվ Այուբյան առաջին սուլթանը՝ Սալահէդդինը, որ Դվին քաղաքի քրդերից էր, գազազած հայերի ցուցաբերած թշնամական այս դիրքից, հալածանքի է ենթարկել եգիպտահայերին, ոմանց սպանել տվել, գրավել շատերի գույքը և պաշտոնազուրկ արել Եգիպտոսի պետական ապարատներում և զորաբանակում աշխատող հայերի մեծ մասին: Նա դրանից հետո եգիպտական զորքը սկսել է կազմել գլխավորապես քրդերից և թուրքերից: Այս հալածանքի ժամանակ բավականին թվով հայեր թողել են Եգիպտոսը և տեղափոխվել Կիլիկյան Հայաստան, իսկ մի մասը՝ Հաբեշստան:

Չնայած Սալահէդդինի եգիպտահայության նկատմամբ բռնած թշնամական դիրքին, այնուամենայնիվ, նրան մտերիմ շրջանում գտնվել են հայեր, որոնք վայելել են Սալահէդդինի վստահությունը և հովանավորվել նրա կողմից: Այդպիսի հայերից կարելի է, օրինակ, հիշել Բեհ-ադ-Դին Կարակուշին, որը Սալահէդդինի կողմից նշանակված է եղել Եգիպտոսի պետական շինարարության ղեկավար: Գարագուշը լինելով իր ժամանակի լավագույն ճարտարապետներից մեկը, մեծ ծառայություն է ունեցել եգիպ-

¹ «Всемирная история», т. III, էջ 507—508:

² Ալիշան, Արուսահէ հայ:

¹ Ուռհայեցի, էջ 211:

² Նույն տեղը:

տական ժողովրդի համար: Նրա շինարարական աշխատանքները կարելի է մատնացույց անել Գիզեի նշանավոր կամուրջները, Կահիրեի քաղաքի միջին պարիսպը, Կահիրեի Լեռան բերդը և հասարակական այլ շենքեր¹: Կահիրեում Գարագուշի անունով հրապարակ է գոյություն ունեցել:

Սալահ-էդ-Դինի սուլթանության ժամանակ եգիպտական նավատորմի ղեկավարն է եղել եգիպտահայ զինվորական Լուսամեդ-դին Լուլու-էլ-Նաշիրը: Ըստ պատմիչների տեղեկության, նա ռազմական մեծ հմտությամբ ծովային ճակատամարտ է տվել խաչակիրների դեմ Կարմիր ծովում և արժանացել եգիպտական ժողովրդի հարգանքին և մեծարանքին²:

Եգիպտական սուլթանության շրջանում բարձր պաշտոններ են ունեցել մի քանի այլ եգիպտահայեր ևս, սակայն դրանք, ինչպես ասացինք, առանձին անհատներ են եղել. եգիպտահայ գաղթավայրերը ամբողջությամբ վերցրած, գտնվել է իր անկման և նոսրացման շրջանում:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրի վիճակն ավելի է ծանրացել մամլուկների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1250—1517): Մամլուկներն արտակարգ անհանդուրժողական վերաբերմունք են ցուցաբերել քրիստոնյաների, այդ թվում նաև եգիպտահայերի նկատմամբ, որի հետևանքով եգիպտահայ գաղթավայրն այս շրջանում ավելի է խամրում: Սկսում է ավելանալ Եգիպտոսում անաղատ այն հայերի թիվը, որոնք որպես ստրուկներ գնվում էին կամ գերի էին բերվում Կիլիկյան Հայաստանից ու Սիրիայից: Մամլուկները, ինչպես հայտնի է, իրենց բանակը կազմում էին Կովկասից, Ղրիմից և այլ վայրերից բերված երեխաներից. փոքր հասակում տարբեր ազգությունների պատկանող երեխաներ բերում, տեղավորում էին զինվորական ճամբարներում և նրանց դաստիարակում մոլի մուսուլմանական ոգով ու հատուկ մարզիչների միջոցով զինավարժություն սովորեցնում: Հետագայում այդ երեխաները մոռանում էին իրենց մայրենի լեզուն և ազգային ծագումը: Այս կարգի երեխաների մեջ եղել են մեծ թվով հայեր, թուրքեր և քրդեր: Թե ինչ թիվ են կազմել հայերը մամլուկյան բանակում, կարելի է պատկերացում կազմել արաբական աղբյուրներից մեկի հաղորդած այն վկայությունից, որ 1290 թվականին

մամլուկ Աշրաֆ խալիֆ իշխանության ժամանակ սուլթանական բանակի 10.000 հոգուց 3700-ը եղել են հայեր և շերքեղներ¹:

Եգիպտոսի մամլուկյան իշխանությունը, ինչպես հայտնի է, թշնամական հարաբերությունների մեջ է գտնվել Կիլիկյան Հայաստանի հետ: Խաչակիրների՝ Արևելքում երևալուց հետո, հայերը մի շարք անգամներ կոիվներ ունեցան Եգիպտոսի հետ: Ահա այս կոիվների ընթացքում, երբ եգիպտացիները հաջողություն էին ունենում, Կիլիկիայից մեծ թվով գերիներ էին բերվում. այստեղ մեծահասակներին, որպես ստրուկների, օգտագործում էին գյուղատնտեսության մեջ, իսկ փոքրահասակներին դաստիարակում էին զինվորական ճամբարներում: Կիլիկիայից գերիներ են բերվել Եգիպտոս 1265, 1274, 1283, 1305, 1322 թվականներին և այլն: Մեծ գերեվարություն է կատարել առանձնապես Աշրաֆ սուլթանը, որը 1292 թվականին հարձակվել է Կիլիկիայի վրա, շրջապատել Հռոմկլան և այն վերցնելուց հետո «զկաթողիկոսն և զամենայն բազմութիւն բրիստոնէից, աւելի քան զԼՍ (30.000) հոգիս գերիս տարան ի Մսըր՝ ի բանտ և ի ծառայութիւն»²:

Կիլիկիայի խորին անապատի գրիչներից մեկը, 1305 թվականին գրած իր հիշատակարանում, վշտով արձանագրել է, որ եգիպտական բանակը հարձակվել է Կիլիկիայի վրա, «զերիտաւարդս և զտղայսն» տարել է գերի, իսկ իրենք սարսափահար տագնապի մեջ են և գիշեր ու ցերեկ ապրում են զարհուրանքով³:

Եգիպտական սուլթանները գերիներ են տարել ոչ միայն Կիլիկիայից, այլև հայկական այլ գաղթավայրերից: Այսպես, հայտնի է, որ 1425 թվականին եգիպտացիները Կիպրոսից գերի են տարել մոտ 560 հոգի. նրանց մեջ եղել են նաև բավականին թվով հայեր⁴:

XIV դարում Եգիպտոսում, ինչպես երևում է, դեռ բավականաչափ հայեր կային: Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ Կոստանդին կաթողիկոս Գրազարկցին 1325 թվականին գնացել է Եգիպտոս՝ նպատակ ունենալով կարգավորել Եգիպտոսի և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները ու բարելավել եգիպտահայ գաղթավայրի վիճակը⁵: Այդ նպատակով Եգիպտոս է գնացել նաև Կիլիկիայի հայ իշխան Լե-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 41:

² Ղալաթիայի ձեռագիր ցուցակ, էջ 206:

³ Գ. Կ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 420:

⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ, էջ 354:

⁵ Նույն տեղը, էջ 193:

¹ Գ. Մսրըլյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 111:

² Հ. Սուքիյան, Եգիպտոսի հայ մամլուկներն ու իշխանները Ֆաթիմյան շրջանին, Գահիրե, 1928:

թում նըրեցին. Կիլիկիայի Հովհաննես գրիչը հայտնում է, որ նըր-
ված իշխանը «Ճանապարհորդեալ եղև յաշխարհն Եգիպտոսի-
վասն հանգստեան քրիստոնէից»¹: Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը
XIV—XV դարերում ո՛չ միայն պահպանել է իր գոյութիւնը, այլև
կարողացել է ստեղծել իր գրչութիւնն ու օջախները: Հայկական ՍՍՌ-
մատենագրարանի սեփականութիւնն է մի ձեռագիր, որը գրված է
1352 թվականին Մանվել գրչի կողմից «ի քաղաքիս Մսրը կոչեցե-
լոյ»²: Պետական մատենագրարանում է գտնվում նաև Եգիպտոսի
Կահիրե քաղաքում 1415 թվականին գրված մի ձեռագիր, որը
նվեր է տրված Երուսաղեմից Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը այցե-
լութիւնն եկած Պողոս եպիսկոպոսին³:

Հայ-եգիպտական հարաբերութիւնների սրման հարցում բա-
ցասական դեր է ունեցել մասնավորապես Վատիկանը, որը ոտքի
է հանել Կիլիկիայի անհեռատես հայ իշխանավորներին ընդդեմ
Եգիպտոսի, խոստումներ է տվել օգնելու նրան զորքով ու գրա-
մով, բայց խաբել և Կիլիկիայի հայ իշխանութիւններին, կանգ-
նեցրել է ռազմականապես շատ ավելի հզոր Եգիպտոսի առջև:
Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1337 թվականին, երբ Եգիպտոսի և
Կիլիկիայի Հայաստանի միջև տեղի են ունեցել հաշտութիւնն բա-
նակցութիւններ, եգիպտական կառավարութիւնն անկախացուցիչ-
ները հայերից պահանջել են խոստանալ երդումով, որ հայերը
կխզեն իրենց հարաբերութիւնները Հռոմի պապերի հետ⁴: Սա-
կայն հայ դիվանագիտական շրջաններն այդքան հեռատես չեն
գտնվել և վերջ ի վերջո Կիլիկիայի Հայաստանը, ինչպես շատ ճիշտ
նկատել է պատմաբան Ա. Ալպոյաճյանը, զոհ է դարձել լատինա-
կան խարդավանանքներին⁵: 1375 թվականին մամլուկներին հա-
ջողվել է վերջնականապես նվաճել Կիլիկիան և Լեոն Հինգերորդին
գերի բերել Եգիպտոս⁶: Լեոն թագավորին Եգիպտոս գերեվարած
ժամանակ Կահիրեում, ինչպես երևում է, գոյութիւն է ունեցել
հայկական գաղթօջախ: Լատին կրոնավոր Հովհաննես Դարդելը,
որը Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լեոն V-ի խոստովանահայրն է
եղել, և նրա հետ գերութիւնն մեջ է գտնվել, իր ժամանակագրու-
թիւնն մեջ հայտնում է, որ եգիպտական սուլթանը ցանկանալով

բանտից դուրս հանել և Կահիրեում ապրելու ազատ իրավունք
տալ գերի հայ թագավորին, կանչում է «քաղաքի հայ մեծամեծ-
ներին և պատվավորներին, որոնք հնուց ի վեր բնակվում էին Կա-
հիրեում և սուլթանի հպատակներն էին» և երաշխավորութիւն
ազատ արձակում գերի հայ թագավորին ու տալիս նրանց¹: Նույն
պատմիչի հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ իր Կահի-
րեում գտնված ժամանակ հանդիպել է հայ քահանաների և զին-
վորականների:

Եգիպտոսի հայ գաղթավայրը շարունակում է իր գոյութիւ-
նը Թուրքիայի՝ Եգիպտոսը տիրելուց և իր գերիշխանութիւնն այն-
տեղ հաստատելուց հետո (սկսած 1517 թվականից): Թուրքերը
Եգիպտոսը գրավելուց հետո այն դարձնում են իրենց վալիու-
թիւնը: Թուրքական արյունոտ լուծը ծանրանում է ո՛չ միայն
եգիպտացիների, այլև այնտեղ ապաստանած հայերի վրա: Թուր-
քական տիրապետութիւնն շրջանում հայ գաղթավայրը լուծվելու
աստիճան փոքրանում է:

Թուրքիայի տիրապետութիւնն շրջանում տնտեսական կյանքի
լճացումը, տիրակալների կեղեքումներն ու հարստահարութիւն-
ներն իրենց ծանր կնիքն են դրել Եգիպտոսի հասարակական,
տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև՝ եգիպտահայութիւնն վրա:
Այդ որշակի երևում է Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ից, որը
1615 թվականին եղել է Եգիպտոսում և գրի առել իր տպավորու-
թիւնները: Սիմեոն Լեհացու նկարագրութիւնից երևում է, որ
Եգիպտոսի նախկին բարգաւաճ գաղթավայրը XVII դարում
գտնվել է ողբալի վիճակում: Կահիրե քաղաքում նա հիշում է մի-
այն 200 տուն հայեր, որոնք ապրում են «Հայկական» կոչվող
թաղամասում և Եգիպտոս են եկել 1600 թվականին Չալալիների
ապստամբութիւնն ժամանակ: Եգիպտահայերը, բայց հայ ուղեգրի
տեղեկութիւնն, զխավորապես զբաղվում են արհեստներով: Նա
Կահիրեի խանխալ թաղամասում հանդիպել է դիարբեքիբցի, հա-
լեպցի և պոլսեցի հայ արհեստավորների, որոնք զբաղված են եղել
ոսկերչութիւնը և զինագործութիւնը: XVI—XVII դարերում հայ
գաղթավայրի նվազման հետևանքով նրանք սեփական աղոթա-
սենք նույնիսկ չեն ունեցել և օգտվել են ղպտիների տված մի
մատուռից²: Ըստ XVII դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Գեորգ

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ, էջ 203:

² Նույն տեղը, էջ 397:

³ Լ. Խաչիկյան, Ե դ. հիշատակարաններ, մ. I, էջ 179:

⁴ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. III, էջ 337:

⁵ Ա. Ալպոյաճյան, Պ 29, հ. II, էջ 468:

⁶ Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 153:

¹ Հովհաննէս Դարդելի ժամանակագրութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 153:

² Սիմեոն դպրի Լեհացու ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և իշխատականօք, Վիեննա, 1936, էջ 216, 2. Ն. Ակինյանի հրատարակութիւն:

Սենիսի տեղեկության, որն անձամբ եղել է Կահիրեում և ուսումնասիրել է այն, նշում է, որ հայերը քաղաքի «Ամենից աղքատներն են և ամենից մեծ պատիվ ունեցողները. նրանք շարքաշ աշխատում են և համեստ ապրում»¹:

Շվեդական մի ճանապարհորդ բժիշկ, որը 1749—1752 թվականներին ուղևորություն է կատարել Արևելքում արևելյան ժողովուրդների անցյալն ու ներկան ուսումնասիրելու նպատակով, Եգիպտոսի միջնադարյան ճարտարապետության մասին խոսելիս, նախ քննադատում է Թուրքերին, որոնք չգիտեն, թե ինչպես կարելի է քարը քարի վրա դնել և պատ շարել. «Հայերն են նրանց ճարտարապետները,— գրում է նա.— Սրանք բնական հակում ունեն դեպի այս արհեստը: Օժտված լինելով այն բոլորով, ինչ տեսել են Արևելքում իրենց ճանապարհորդության ընթացքում, նրանք կառուցում են այնքան լավ, որ կարելի է ակնկալել մի ժողովրդից, որ իր գիտությունը կպարտի մի տեսակ բնություն»²: Վերջում նա ցանկություն է հայտնում, որ եթե այս կառուցողները դան Եվրոպա, ճարտարապետական հրաշալի կոթողներ կկառուցեն նրանք այստեղ, կկարողանան «իրենց վարպետությամբ մրցել հների հետ և անցնել Ֆորեից»:

Եգիպտոսի հայ դաղթավայրը արաբական պատմագրությանը տվել է ևս իր ներկայացուցիչը: Արաբական պատմագրության մեջ հայտնի է Աբուսահլ անունով մի պատմիչ, որը հայ է եղել, բայց իր պատմական աշխատությունը գրել է արաբերեն: Նա XII դարի պատմիչ է: Նրա աշխատությունը պարունակում է Եգիպտոսում գտնվող բրիտանյա եկեղեցիների և վանքերի պատմությունը, որի վրայով լուծվում են անցնում մահմեդական պատմիչները: Ռուս նշանավոր արևելագետ Տուրանը Աբուսահլի պատմական այս աշխատությունը համարում է պատմական «թանկարժեք աղբյուր»:

XI—XII դարերում եգիպտահայերի կառուցած հուշարձաններից կանգուն է մնացել Սոհակ քաղաքի մոտ կառուցած Սպիտակ կոշվող վանքը, որն այժմ գտնվում է ղպտիների ձեռքում և կոշվում է Դեյր-էլ-Արյադ: Նշված հուշարձանը Եգիպտոսի հոյակապ կոթողներից մեկն է: Վանքի պատերի վրա մնացել է երեք արձանագրություն, որոնցից մեկի մեջ հիշատակված է վանքի որմնանկարները զարդանկարող վարպետի՝ Թեոդորոս Քե-

սունցու անունը, որը հավանական է Կիլիկիայից բերված գերիներից է եղել և Եգիպտոսում շարունակել է աշխատել իր մասնագիտությամբ³: Ի դեպ, նշված վանքի արձանագրություններից մեկի մեջ հիշատակություն կա այն մասին, որ տվյալ վայրում ապրող հայերը աշխատում են քարակոփությամբ:

Եգիպտահայերը, երախտագիտորեն գնահատելով եգիպտացիների մարդասիրական ազնիվ վերաբերմունքը՝ իրենց ապաստան տալու և աշխատելու հարմար պայմաններ ստեղծելու համար, ոչ միայն շանաղիր են գտնվել Եգիպտոսի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի տնտեսության և մշակույթի զարգացման բնագավառներում, այլև հավատարմորեն կանգնել են եգիպտական ժողովրդի կողքին՝ նրանց մղած ազատագրական շարժումների ժամանակ: Եվ այդ հասկանալի է: Եգիպտահայերը, որոնք եգիպտական ժողովրդից ոչ պակաս շափով իրենց կաշու վրա զգացել են հարստահարիչների կեղեքումները և հարստահարությունները, բնական է, չէին կարող իրենց գործուն մասնակցությունը չցուցաբերել եգիպտական ժողովրդի ազատագրության վեհ գործին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է պատմական հետևյալ փաստը. 1771 թվականին, երբ Ռուսաստանը պատերազմական գործողությունների մեջ էր գտնվում Թուրքիայի հետ և ռուսական նավատորմիչը մտել էր Միջերկրական ծով, Եգիպտոսի կառավարիչ Ալի բեյը երկու պատգամավոր է ուղարկում ռուսական զորահրամանատար իշխան Օրլովի մոտ՝ կնքելու զինակցության և բարեկամության դաշինք ընդդեմ Թուրքիայի: Այդ երկու պատգամավորներից մեկը հայ է եղել՝ Հակոբ անունով: Պատգամավորությունը եղել է Պետերբուրգում, հաջողությամբ կատարել իր միսիան և վերադարձել երկու ռուս սպաների հետ, որոնք հանձնարարություն են ունեցել քննելու եգիպտական բանակի վիճակը որպես դաշնակից երկրի: Հետագայում Ռուսաստանից Եգիպտոս են ուղարկվում թնդանոթներ և այլ զինամթերք: Հակոբը արել է ամեն ինչ, որպեսզի ռուսական օգնության շնորհիվ Եգիպտոսը պահպանի իր պետական անկախությունը:

¹ Տե՛ս Ք. Կպ. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 44—245:

¹ George Sanys, Relation of a Joureny Begun. A. Q. 1610.

² Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 50—51:

ՀԱՅ-ՀԱՔԵՇԱԿԱՆ ԱՌԸՆՉՈՒՄՆԵՐԸ

Ե՛րբ են հայերը ճանաչել հաբեշ բարի ժողովրդին և ի՞նչ պարագաներում, գժվար է ասել, միայն փաստ է, որ այդ երկու ժողովուրդների միջև դարեր շարունակ գոյություն են ունեցել արտակարգ սերտ բարեկամական հարաբերություններ: (Հաբեշները հայ մատենագրության մեջ հիշվում են երկու տարբեր անուններով՝ հաբեշներ կամ խափշիկներ¹ և եթովպացիներ, իսկ երկիրը՝ Հաբեշստան և Եթովպիա):

Հայ-հաբեշական հարաբերությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները, դժբախտաբար, շատ աղքատիկ են. հայ պատմիչները այդ մասին համառոտ են լուծում են, իսկ հաբեշական մատենագրության մեջ՝ տեղեկությունները պահվել են զխալորպես վարքագրական (ագիոգրաֆիկ) աշխատությունների մեջ և իրենց պարունակած նյութով ավելի վերաբերում են հայ-հաբեշական եկեղեցական հարաբերություններին, քան երկու ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կապերին:

Հայ-հաբեշական հարաբերությունների հնության մասին է վկայում արևելյան մի ավանդություն, որը ժամանակին գրի է առել Մովսես Խորենացին: Ըստ այդ ավանդության, քաղցեական Տևտամոս թագավորը օգնական զորք է ուղարկել Պրիամոսին, որի մեջ գտնվել է հայ զորավար Զարմայրը՝ եթովպական զորքով: Կոչում Զարմայրը վիրավորվել է և մահացել: Պատմահայրը մեջ բերելով այս ավանդությունը, ցանկություն է հայտնում, որ Զարմայրը սպանված լիներ Աքիլեսի և կամ «յալլմէ ումբէ քաշաղն»²:

VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացույց»-ի մեջ Աֆրիկայում (պատմական Լիբիայում) հիշում է եթովպական երեք երկիր. «Ներքսագոյն Եթովպիա», «Վերին Եթովպիա» և «Ներքին Եթովպիա» (Ներկայումս Հաբեշստանի տիրտորիան համընկնում է «Վերին Եթովպիայի» հետ): Այդ երկիրը, ըստ Շիրակացու տեղեկության, հարուստ է «զմյուռսով, խընկով և կինոմոնով»³:

Պատմական որոշ տեղեկություններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հայ առևտրականները ծանոթ են եղել Հաբեշստանի հետ դեռևս մեր թվականության առաջին դարից սկսած, այսինքն՝ Աքսուամի պետության շրջանում: Հայտնի է որ Կարմիր ծովի վրա գտնվող հաբեշական Տիզրե մարզի Ագուլիս նավահանգիստը տարանցիկ առևտրի կարևոր կենտրոն էր Հնդկաստանի ծովային ազդու վրա և անձանոթ չէր շատաշրջիկ հայ վաճառականներին:

Հայ-հաբեշական գործուն հարաբերությունները սկիզբ են առնում փաստորեն VI դարում: Իրենց նախնական ձևով նրանք շնայած ստեղծվել են կրոնական հողի վրա, սակայն ունեցել են որոշակի քաղաքական նպատակադրում: Հայտնի է, որ V—VI դարերում բյուզանդական կայսրությունը իր հպատակ արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ վարել է ասիմիլյացիոն քաղաքականություն՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով քրիստոնեական եկեղեցին: Եկեղեցական ասպարեզը Բյուզանդիայի ընթացիկ քաղաքականության համար օգտագործումը ցայտուն դրսևորվել է 451 թվականին Քաղկեդոնում հրավիրված եկեղեցադական տիեզերական ժողովում, որի կազմակերպողը, որոշումներ թելադրողը և ժողովականներին հլու հնազանդության պարտադրողը փաստորեն բյուզանդական արքունիքն է անաջացրել արևելեկեդոնի այդ ժողովը ուժեղ հակազդեցություն է առաջացրել արևելյան քրիստոնեական ժողովուրդների շրջանում, որոնք ի մի համախմբվելով, կազմակերպել են դավանական մոնոֆիզիտ (միարևակ) հակաքաղկեդոնական ուղղությունը և պայքար ծավալել Քաղկեդոնում ընդունված որոշումների դեմ:

Քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական ուղղությունների մեջ տեղի ունեցող դավանաբանական վեճերը, ըստ ձևի, կրոնական սխոլաստիկ վեճեր են եղել, բայց նրանք, ըստ էության, ունեցել են քաղաքական հիմք, որովհետև արևելյան ժողովուրդները մերժելով բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու հպատակությունը, օպոզիցիոն դիրք են վերցրել հենց իրեն՝ Բյուզանդիայի կայսրու-

¹ Հնում «խափշիկ» են կոչվել Աֆրիկայի բոլոր սևամորթ բնակիչները:

² Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 88:

³ ՏՆՍ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 344:

թյան նկատմամբ: Բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ ուղղված այդ պայքարն ավելի է մոտեցրել իրար արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդներին, այդ թվում՝ նաև հայերին ու հաբեշներին: (Հաբեշները, ըստ տեղեկությունների, քրիստոնեություն են ընդունել 318 թվականին):

Ռուս ականավոր արևելագետ ակադ. Բ. Ա. Տուրանը խոսելով հայ-հաբեշական եկեղեցիների հարաբերությունների մասին, նրանց առաջացումը հետևյալ կերպ է բացատրում. հայերը և ղպտիները իբրև քաղկեդոնական, միշտ կրոնական կապ են ունեցել իրար հետ և Երուսաղեմում մշտական հաղորդակցության մեջ են գտնվել: Ղպտիների միջոցով այդ կապն անցել է նաև հաբեշներին, որովհետև նրանց երկիրը կրոնապես ենթարկված է եղել ղպտիների պատրիարքին, դրանով պետք է բացատրել, որ հաբեշներն ընդունել են Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի գերիշխանությունը¹: Ամենայն հավանականությամբ, արևելյան եկեղեցիների հակաքաղկեդոնական պայքարի այդ թեժ օրերին է ստեղծվել հաբեշական այն ավանդությունը, ըստ որի իբրև թե հաբեշական եկեղեցու աչքի ընկնող հիմնադիրներից մեկը՝ Եվտաթեոսը, հայ եկեղեցու շատագուցներից մեկն է եղել և եկել ու ժահացել է Հայաստանում²: Այս ավանդությունը, անշուշտ, ստեղծվել է հայ և հաբեշ շրջաններում գոյություն ունեցող բարեկամության հոդի վրա:

Հնագույն հայկական գաղթօջախը Հաբեշստանում, ըստ պատմական աղբյուրների, ստեղծվել է VII դարում: Գաղթօջախի ըստիղծման շարժառիթը հետևյալն է եղել. Արաբական խալիֆայությունը նվաճելով Սիրիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը, սկսել է հալածանք քրիստոնյաների դեմ: Քրիստոնյաների մի մեծ հատված, շուգենալով ապրել արաբական բռնակալության տակ, դադարեց և բնակություն է հաստատել քրիստոնյա Հաբեշստանում: Եգիպտոսում և Սիրիայում ապրող բավականին թվով հայեր ևս հնարավորություն չունենալով Սիրիայի և Պարսկաստանի վրայով վերադառնալ հայրենիք, որովհետև այդ երկրները գրավված էին արաբների կողմից, միանում են քրիստոնյաների գաղթականական այս հոսանքին և գաղթում ու հաստատվում են Եթովպիայի Աքսում թագավորության սահմաններում, ներկայիս Դեսսիե քաղաքի մոտ: Հայ գաղթականները, ինչպես ամենուր, այստեղ ևս

չեն ցրվել, այլ միասին բնակություն են հաստատել մի շրջանում, ունեցել են իրենց սեփական զորքը և առևտրական հարաբերությունների մեջ են գտնվել ինչպես ներսի, այնպես և դրսի աշխարհի հետ, որքան այդ հնարավոր է եղել խալիֆայության տիրապետությունից հետո Արևելքում ստեղծված նոր պայմաններում: Հայկական այդ գաղթօջախը լայն ճանաչում է գտել հաբեշ ժողովրդի մոտ, և այն կոչվել է «հայկական կղզի»՝ հիշատակվելով հաբեշ մատենագրության մեջ: Պատմական գիտությունների թեկնածու Ն. Թուրշյանը, որը հանդամանորեն ուսումնասիրել է հայ-հաբեշական հարաբերությունների պատմությունը, գտնում է, որ հայկական նշված գաղթօջախը «իր սեփական օրինակելի զորքով, կուլտուրական և առևտրական ծավալուն գործունեությամբ դարեր շարունակ աչքի ընկնող դաստիարակիչ «կղզի» է հանդիսացել Հաբեշստանի պատմության մեջ»¹:

Ինչքան ընակչություն են ունեցել Հաբեշստանի «հայ կղզիներ»: Դժբախտաբար աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս մեզ պատասխանելու այդ հարցին:

Հաբեշական Բայիդա-Մարիամի ժամանակագրության մեջ պահված միջանկյալ մի տեղեկությունից երևում է, որ հայկական այդ գաղթօջախը իր գոյությունը պահպանել է մինչև XV դարը: Ժամանակագրության մեջ ասվում է, որ հաբեշ թագավորը, երբ եկել է «Հայ կղզի», տեղի բնակիչները նրան ընդունել են մեծ շքով և պատիվներով: «Եւ երբ թագավորը տեսավ,— պատմում է ժամանակագիրը,— Հայքի մարդկանց մատուցած պատիվը և նրանց փառահեղությունը, զարմացավ, ջերմորեն ողջունեց և թույլ տվեց նրանց, որ վերադառնան իրենց տեղը»²:

Հաբեշստանի հայ գաղթօջախը XV դարում, իհարկե, այն չէր, ինչ Աքսում թագավորության շրջանում: Հատկապես X դարում հայ գաղթավայրը նոր գաղթականներ չընդունելու հետևանքով սկսել էր խամրել: Պատմական աղբյուրներում մեծ թիվ կազմող հայ գաղթականության մասին տեղեկություն կա միայն Սալահ-էդդինի ժամանակից (XII դար): Եգիպտոսի սուլթանի կատարած արտակարգ վայրագությունների հետևանքով, եգիպտահայերի մի մեծ խումբ, 1169 թվականին փախչելով Եգիպտոսից, ապաստանել է Հաբեշստանում՝ իրենց հայրենակիցների մոտ: Հետագա-

¹ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, СПб, 1912, էջ 1:

² Հ. Նալբանդյան, Հայերը և Եթովպիան (տե՛ս «Արև», 1935 թ., 15-րդ փետրվար):

¹ Ն. Թուրշյան, Հաբեշ կրոնական գործիչ Ս. Եվտաթեոսը և հայ եկեղեցին (տե՛ս «Էջմիածին», 1956 թ., № 3—4, էջ 99):

² Абиссинские хроники XIV—XV вв., М.—Л., 1936, էջ 92:

յում հայ գաղթականության մի նոր հոսանք Հարեշտան է գնացել Կիլիկիայից XIV դարում՝ հայ թագավորության անկումից հետո¹։

Հայ-հարեշական հանդիպումների և շփումների խոշոր կենտրոն է հանդիսացել Երուսաղեմը, ուր հնուց ի վեր հայկական պատրիարքարանի գերիշխանության տակ են գտնվել տեղի ասորի, ղպտի և հարեշ միարնակ համայնքները։ Հայկական պատրիարքարանի գերագահ այդ իրավունքը պաշտոնական և իրավական ձևակերպություն է ստացել Եգիպտոսի նասրը Մուհամեդ սուլթանի 1311 թվականի հրովարտակով, ըստ որի Երուսաղեմի Սարգիս եպիսկոպոսը ճանաչվել է իբրև «Ինքնուրույն պատրիարք հայոց և եկեղեցական պետ հայերի և նրանց ղավանակից արեւելյան միարանությունների»²։ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի այդ իրավունքը հետագայում ճանաչել են նաև օսմանյան իշխանությունները. ղպտի, ասորի և հարեշ եկեղեցականները թուրքական կառավարության հետ կարող էին հարաբերություն ունենալ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի միջոցով³։

Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանը մեծ ազդեցություն է ունեցել ո՛չ միայն Երուսաղեմում ապրող հարեշ ղավանակիցների վրա, այլև բուն Հարեշտանում։ Հայտնի է, օրինակ, որ 1539 թվականին հարեշական Լեբնա Գենգել թագավորի հրամանով, հարեշներն անվերապահ հետևել են հայերին և առաջնորդվել հայկական տոմարական հաշիվներով⁴։ Ժամանակ առ ժամանակ Երուսաղեմի հայկական պատրիարքարանն իր պատվիրակներն է ուղարկել Հարեշտան։ Այդպիսի մի պատվիրակության մասին տեղեկություն կա XII դարից. Եվստոփիոս անունով մի հայ եկեղեցական Երուսաղեմից, իր աշակերտների հետ միասին, եկել և քարոզչությամբ է զբաղվել Հարեշտանում։ Ավելի ուշ շրջանում Երուսաղեմից Հարեշտան գնացած պատղամավորության մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում Մեսրոպ Թաղիադյանը։ «Երուսաղեմից,— գրում է նա,— Հարեշտան նվիրակ ուղարկվեց Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը շրջելով քարոզութեամբ աշխարհն Եթովպացոց մինչ ի Մուխա, եկն անդուստ ի Քոչին և քարոզութեամբ իւրով հաստատեց զամենեանս ի զասանութիւն Հայոց և

ասորոց»⁵։ Հայ-հարեշական հարաբերությունների պատմության մեջ աչքառու դեմքերից է հանդիսացել Մակարա էկզիկեն, որի եկեղեցական անունն է եղել Եվստաթոս։ Նա համարվում է Հարեշտանի մեծ լուսավորիչը և բարեփոխիչը։ Հայ մատենագիրներից ոմանք թյուրիմացաբար նրան հայկական ծագում են վերագրել⁶։ Իրականում, ինչպես պարզվում է պատմական աղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից, նա բնիկ հարեշ է եղել, բայց իր կրթությունը ստացել է Հարեշտանի «հայ կղզում»։

Եվստաթոսը որպես իր ժամանակի լուսամիտ մարդկանցից մեկը, հանդես է եկել տեղի տգետ և խավարամիտ եկեղեցականների դեմ, հալածվել է նրանց կողմից և հարկադրված է եղել իր աշակերտների հետ թողնել հայրենի երկիրը և 1344 թվականին գալ ու հաստատվել Կիլիկյան Հայաստանում⁷։ Այստեղ նա հարեշական փոքրիկ գաղթօջախ է ստեղծել և մնացել 14 տարի։ Եվստաթոսը և իր աշակերտներն այստեղ սովորել են հայերեն լեզուն և ուսումնասիրել հայ մատենագրությունը։ Եվստաթոսի ահա այս դպրոցն է, որ նրա մահվանից հետո տեղափոխվել է Հարեշտան և մեծ պայքարով, Զառա-Հակոբ Նեգուսի բավել է Հարեշտան և մեծ պայքարով, Զառա-Հակոբ Նեգուսի բարեփոխություններից հետո, պաշտոնական ճանաչում դոնել Հարեշտանում։

Եվստաթոսի խումբը, ըստ երևույթին, Հարեշտանից Հայաստան եկող միակ խումբը չի եղել։ Հայկական վկայաբանական գրականության մեջ հիշատակություն կա երկու հարեշ ճանապարհորդների մասին ևս, որոնք Հայաստան են եկել շրջելու 1421 թվականին, բայց անհաջողության են հանդիպել — ձերբակալվել են Խիզանի մահմեդական ամիրայի կողմից և դատապարտվել մահվան։ Հայերը սպանված հարեշների դիակները թաղել են պատվով և նրանց անունները մտցրել հայ նահատակների շարքը⁸։ Հայ մատենագրության մեջ տեղեկություններ կան այն մասին, որ XIII դարում Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտական շրջաններից փորձեր են արվել քաղաքական հարաբերությունների մեջ մտնե-

¹ Մեսրոպ Թաղիադյան, Պատմություն հին Հնդկաստանի, դիրք 3-րդ, գլ 7-րդ (Հմմտ. Գ. եպ. Փոլագյանի Ուղեգրությունը, «Զարթոնք», 1960 թ., 15-ր մայիսի)։

² Ա. Ալպոյաճյան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապեշիստան XVII դարու, Գահիրե, 1946։

³ Հ. Թուրքյան, Հարեշ կրոնական դործիչ Ս. Եվստաթոսը և հայ եկեղեցին («տե՛ս «Էջմիածին», 1956 թ., № 4—5, էջ 97—99)։

⁴ Հ. Մասնադյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաներ, էջ 244։

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՉԳ, հ. Բ, էջ 473։

² Ա. Տեր-Հովհաննիսյան, Ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1890, հ. Ա, էջ 201։

³ Նալբանդյան, Հայերը և Եթովպիան, «Արև», 1935 թ., 15 փետր.։

⁴ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 2։

լու Հաբեշտանի հետ և մասնակից դարձնելու նրան խաչակրաց արշավանքներին: Մեզ է հասել Կիլիկիայի Հեթում իշխանի՝ Կոռիկոսի տիրոջ, նամակը ուղղված հոռմեական պապին, որով նա խորհուրդ է տալիս նամակ գրել հաբեշական թագավորին և հորդորել նրան մասնակցելու խաչակրաց արշավանքներին: Ըստ որում, նա պապին խորհուրդ է տվել նաև նշված նամակը ուղարկել Կիլիկիայի հայոց թագավորին՝ հաբեշական լեզվով թարգմանելու համար և նոր ուղարկել Հաբեշտան: Կիլիկիայում, ինչպես երևում է, եղել են հաբեշերեն լավ գիտցողներ, հավանական է հաբեշ այն զինվորականներից, որոնք ծառայում էին Կիլիկիայի հայոց բանակում:

Հաբեշական արքունիքը բացառիկ վստահություն է ցուցաբերել իր մոտ ծառայող հայերի նկատմամբ, որոնց առաջ է քաշել բարձր պաշտոններ: Այդպիսի հայ անձնավորություններից է հանդիսացել Մատթևոս անունով մի զիվանագետ հոգևորական, որը Հաբեշտանի ծանր օրերին, հաբեշական Հեղինե թագուհու կողմից 1513 թվականին դեսպան է ուղարկվել պորտուգալական էմամանվել թագավորի մոտ²: Դեսպանության ուղարկման պատճառը հետևյալն է եղել. Հաբեշտանի ցեղապետներից մեկը՝ Ահմեդ Մուհամեդ Ղուանը, արաբական և հարևան մահմեդական այլ ժողովուրդների աջակցությամբ, ընդհարվել է Հաբեշտանի Լերնա-Գինգել թագավորի հետ, հաղթել նրան և բռնի մահմեդականություն տարածել Հաբեշտանում: Նա քանդել է բրիտանիական տաճարները և նրանց փոխարեն մզկիթներ հիմնել: 1527 թվականի այս ավերումների ժամանակ, ի դեպ, քար ու քանդ է արվել նաև «Հայ կղզու» Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որը կառուցված է եղել հայ ճարտարապետական գեղեցիկ ոճով: Լերնա-Գինգել թագավորը իրեն հավատարիմ մարդկանց հետ ապաստանել է անմատչելի լեռներում, ուր և նա մահացել է: Եվ ահա նրա այրին՝ Հեղինե թագուհին, հավատարիմ հայ մարդկանցից Մատթևոսին ուղարկում է պորտուգալական էմամանվել թագավորի մոտ և օգնություն խնդրում:

Ակադ. Տուրանը հայ-հաբեշական հարաբերությունների կա-

պակցությունը նշելով այս փաստը, գտնում է, որ Մատթևոսն «առաջին եվրոպա եկող հաբեշական դեսպանն է հանդիսացել»¹:

XVII դարից մեզ հայտնի են տեղեկություններ հաբեշական արքունիքից նշանակված երկու այլ հայ դեսպաններ: Նրանցից մեկը՝ Մուրադ հալեպցին, հանդիսացել է Հնդկաստանի դեսպանը և հաբեշական Եսսուս թագավորի անձնական առևտրական ներկայացուցիչը: Իսկ մյուսը՝ դարձյալ Մուրադ անունով, նշանակված է եղել դեսպան Ֆրանսիայում Լուի XIV մոտ:

Մինչև XVII դարը հաբեշները համեմատաբար բարյացակամ դիրք են ունեցել եվրոպացիների նկատմամբ որպես քրիստոնյա ժողովուրդի, անհրաժեշտ դեպքում դիմել են անգամ նրանց օգնությանը, սակայն երբ պորտուգալացիները օգնության պատրվակի տակ մտնելով Հաբեշտան, փորձել են տիրել երկրին և այն վերածել գաղութի, հաբեշները դուրս են արել երկրից բոլոր եվրոպացիներին և արգելել նրանց մուտքը Հաբեշտան: XVII—XVIII դարերում սպիտակամորթ ժողովուրդներից Հաբեշտան մտնելու իրավունք են ունեցել միայն հայերը և հույները²: Այդ ժամանակահատվածում Հաբեշտան զնացող գրեթե բոլոր եվրոպացիները հայկական կամ հունական հազուստ են հագել և ձեացրել իրենց հայ կամ հույն: Ղ. Ալիշանը նման կեղծված հայերից մատնացույց է արել հիսուսյան կաթոլիկ ճանապարհորդներ Մելքոն Սիլվոսին և Պետրոս Պայիզին³: XVII դարում Հաբեշտան ճանապարհորդած Ֆրանսիացի մի բժիշկ՝ Ֆրանսուա Բեռն, իր ուղեգրության մեջ պատմում է, որ ճանապարհորդությունը սկսելուց առաջ իր ծանոթները խորհուրդ տվեցին իրեն հայ կամ հույն ձևանալ: Նա լսեց ծանոթների խորհուրդը և դա իրեն փրկել է իր ճանապարհորդության ժամանակ վտանգներից. «Հիրավի,— գրում է նա,— ինձ հայ կամ հույն ձևացնելով, մեծ վտանգի չենթարկվեցի»⁴: Հաբեշների՝ հայերի նկատմամբ ցուցաբերած այս բարյացակամ վերաբերմունքը հաշվի առնելով, եվրոպացիները ևս աշխատել են հաբեշների հետ ունեցած զիվանագիտական հարաբերությունների ժամանակ օգտագործել հայերին: Հայտնի է, օրինակ, որ XVII դարում Ֆրանսիացիները Հաբեշտանի հետ զիվանագիտական

¹ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 471:

² Հաբեշահայ այս դեսպանի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա գրված է Գամբան Գեոքի «Ավետիս հայր թագավորին՝ Հովհաննես երեցի գտնվելու մասին» խորագրով աշխատությունը, որը փաստորեն հաբեշների մասին եվրոպական լեզվով գրված առաջին աշխատությունն է, լույս է տեսել Լիսաբոնում 1531 թվականին պորտուգալերեն լեզվով:

¹ Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 3:

² Հ. Քյուրդյանի «Հայերն Աֆրիկայի մեջ ըստ հին օտար աղբյուրների» աշխատությունը:

³ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 471:

⁴ Бернье Франсуа, История последних политических событий и переговоров в государстве Великого Могола, М.—Л., 1936, էջ 55—56:

հարաբերություններ ստեղծելու և դեսպաններ փոխանակելու նպատակով Հարեշատան են ուղարկել Կահիրեի Ֆրանսիական դեսպանատան հայ աշխատակից Եղիա Ենոբին: Սա գնացել է Հարեշատան և աշխատել կատարելու իր ստանձած պատասխանատու հանձնարարությունը¹:

1678 թվականին քաղաքական պատասխանատու միսիայով Փարիզից Հարեշատան է մեկնել Հովհաննես եպիսկոպոս Աղթամարցին, որը նախկինում վարել է Պոլսի հայոց պատրիարքի և Աղթամարի կաթողիկոսի բարձր պաշտոնները: Ենթադրվում է, որ նա Հարեշատան է գնացել հորդորելու հարեշական արքունիքին՝ միանալու Եվրոպայում ստեղծված հակաթուրքական կռաւիցիային: Հովհաննես Աղթամարցին երկու տարի մնացել է Հարեշատանում և օգտվելով հարեշների ցույց տված սիրալիք վերաբերմունքից, բավականին շրջագայել է երկրում և վերադարձին գրել իր նշանավոր «Պատմութիւն Հապաշրստանայ զնալոյ և զալոյ ճանապարհին»: Հայ ճանապարհորդի այս ուղեգրությունը բացառիկ արժեք ունեցող սկզբնաղբյուր է հանդիսանում XVII դարի Հարեշատանի պատմության համար: Այնտեղ կան արժեքավոր նյութեր հարեշ ժողովրդի կենցաղի և սովորությունների, պետական կառուցվածքի, ճանապարհի վրա գտնված բնակելի կարևոր վայրերի մասին և այլն: Հովհաննես Աղթամարցին առաջին հեղինակն է, որ կարողացել է պարզել՝ թե որտեղից է սկիզբ առնում նեղոս գետի Կապույտ կոչվող վտակը և ցրել նրա մասին միջնադարյան մատենագրության մեջ քաղաքացիություն ունեցող առասպելները: Հովհաննես Աղթամարցու այս ուղեգրությունը հրատարակել է հայագետ Ա. Ալպոյաճյանը², իսկ ռուսերենը՝ ակադ. Ն. Մառի թարգմանությամբ, հրատարակել Տիրայր եպիսկոպոսը «Христианский Восток»-ի մեջ³: XVII—XVIII դարերում առանձնաշնորհյալ վիճակի մեջ են գտնվել հայ վաճառականները⁴: XVII—XVIII դարերում Հարեշատանի արքունիքում պետական բարձր պաշտոններում են գտնվել մի շարք հայեր: Հարեշական արքունիքի հայերի նկատմամբ ունեցած վստահության մասին

¹ Брине Франсуа, История последних политических событий, էջ 183:

² Ա. Ալպոյաճյան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելությունը ի Հապեշիստան XVII դ., Գահիրե, 1946:

³ «Христианский Восток», 1914, II, էջ 6—10:

⁴ Գ. Ազոնց, Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, 1802, Վենետիկ, էջ 527:

պատկերացում ունենալու համար, բավական է մատնացույց անել այն փաստը, որ XVIII դարի 60—70-ական թվականներին պետական գանձապահությունը հանձնված է եղել Սեֆել անունով արաբկիրցի մի հայի, իսկ 1762 թվականին նրա մահվանից հետո, այդ պաշտոնը հանձնարարվում է Հովհաննես Թովմաշանին, իսկ սրանից հետո՝ նրա որդի Պողոսին¹:

Տեղեկություններ կան Հարեշատանում գտնվող հայ արհեստավորների մասին: XVII դարում հարեշական արքունիքում աշխատելիս է եղել վառողագործ մի հայ մասնագետ, որը հարեշների սովորեցրել է վառող պատրաստելու արհեստը²:

Կցկտուր, բայց ուշագրավ փաստեր կան հայ-հարեշական գրական-կուլտուրական հարաբերությունների մասին: Հայերենից հարեշերեն են թարգմանվել Գրիգոր Լուսավորչի վարքը և Լուսավորչին վերագրվող մի շարք ճառեր³: Հարեշները, որպես զավասավորչին վերադարձնող, Լուսավորչի տոնը տարեկան նշում են 3 անակից ժողովուրդ, Լուսավորչի տոնը տարեկան նշում են 3 անգամ: Գ. եպ. Փոլաղյանին, Հարեշատանում իր կատարած ճանապարհորդության ժամանակ, Դեբրա Բեզլի վանքի վանականները ցույց են տվել Տրդատ թագավորի վարքը, որն անշուշտ թարգմանվել է հայերենից⁴:

Հայ աղբյուրագետներից ոմանք արտակարգ նմանություն են տեսնում հայ և հարեշ գրերի միջև, որը ցույց է տալիս, որ հարեշական գիր ստեղծողը ծանոթ է եղել հայկական գրության սիստեմի հետ և աշխատել է հարեշների համար գրեր ստեղծել այդ սկզբունքով: Հայկական տոմարական գրականության մեջ, Արևի վելքի մի շարք ժողովուրդների տոմարների շարքում, հատուկ ուշադրություն է դարձվում հարեշական տոմարի վրա. բերում են հարեշական ամիսների ցանկը և նրանք համեմատության մեջ դնում հայկական շարժական և հոռմեական անշարժ տոմարների հետ և այլն⁵:

Հայ-հարեշական գրական կապերի ստեղծման և զարգացման գործում առանձնապես խոշոր գործ են կատարել «Հայ կղզին»՝ Հարեշատանում և հայկական վանական գաղթօջախը՝ Երուսաղեմում: Այսպես, հայտնի է, որ «Հայ կղզու» վանականներից մեկը

¹ Դ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 471:

² Б. А. Тураев, Из армяно-абиссинских сношений, էջ 4:

³ Նույն տեղը, էջ 2:

⁴ Գ. եպ. Փոլաղյանի ուղեգրությունը (տե՛ս «Ջարթոնք», 1960 թ., 14—ը մայիսի):

⁵ Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 73 և այլք:

Գևորգ վարդապետը, հաբեշերեն մի ներբող ունի գրած, որը թուրակի գնահատմամբ «Գեեզ (հաբեշական գրական հին լեզվի) ամենափայլուն գոհարը կարելի է համարել»¹: Հաբեշերեն է թարգմանվել Պետրոս անունով մի հայ կրոնավորի աշխատությունը արաբերեն բնագրի միջոցով² և այլն:

Հայաստանի պետական մատենադարանի ձեռագրական ժողովածուում հայտնի է մի ձեռագիր, որը պարունակում է հաբեշերենից հայերեն թարգմանված «Պատմութիւն Հապաշից վարուց» խորագրով կրոնա-բարոյախոսական բովանդակությամբ մի աշխատություն՝ ընդօրինակված 1698 թվականին Դավիթ գրչի կողմից³: Այս աշխատությունը, մեր կարծիքով, պետք է թարգմանված լինի Երուսաղեմում:

Ակադ. Բ. թուրակը, իր «Հայ-հաբեշական հարաբերություններից» խորագրով վերև հիշված աշխատության մեջ, թվարկելով պատմական այն փաստերը, որոնք հաստատում են հայերի մատուցած ծառայությունները Հաբեշստանում, հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Այսպիսով, հայերը դարեր շարունակ Հաբեշստանում հանդես են եկել իբրև աշխարհիկ և հոգևոր գործունեության ամենատարբեր բնագավառների ներկայացուցիչներ»⁴:

¹ Տե՛ս Բ. Ա. Тураев, Эфиопские рукописи в Петербурге աշխատությունը:

² Տե՛ս Հակոբ-Գրիգորի հորվածը՝ տպված «Եթովպիա» խմբրատիպ շաբաթաթերթում, էջ 10:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2002, Բ. 66ա—91ա:

⁴ Բ. Ա. Тураев, Из истории армяно-абиссинских сношений, էջ 5:

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը: Ղրիմի կամ Տավրիկայի թերակղզին հանդիսացել է այն վայրերից մեկը, ուր տարագիր հայությունը միջին դարերում ստվար

գաղթօջախներ է ստեղծել, ապրել է հասարակական եռուն կյանքով և անընդմեջ պահպանել իր գոյությունն ավելի քան յոթ դար շարունակ: Ընկնելով քաղաքական անբարենպաստ պայմանների մեջ, նա մարել է նոր ժամանակներում՝ թողնելով ճարտարապետական հուշակապ կոթողներ, բազմաթիվ մամուռ հայազիր հուշարձաններ և խոշոր մատենադրական ժառանգություն:

Ղրիմի գաղթօջախները պատկանում են քիչ բացառություն կազմող հայկական այն գաղթավայրերի թվին, որոնք ունեն իրենց պատմիչները: XVII դարում մեզ հայտնի են երկու պատմիչներ, որոնք գրի են առել Ղրիմի հայերի պատմությունը: Նրանցից մեկը՝ Դավիթ Ղրիմեցին է, որը ձեռքի տակ ունեցած գրավոր աղբյուրների հիման վրա կազմել է Ղրիմի հայ գաղթավայրի ամբողջական պատմությունը՝ վաղ շրջանից մինչև իր ժամանակները՝ զետեղելով այն ձեռագիր «Հայսմավուրք»-ի հավելվածում իբրև հիշատակարան¹: Մյուսը՝ Ղրիմահայ նշանավոր տաղերգու Մարտի-

¹ Այս ձեռագիրը անցյալում գտնվել է նոր Նախիջևանի նեպետա դյուղում և բանասիրության մեջ հայտնի է «Նեպետայի ձեռագիր» անունով: Բաժանելով Ղրիմահայության ճակատագիրը, ձեռագիրը երկար թափառումների մեջ է գտնվել, իսկ վերջում բերվել է Հայաստան և այժմ գտնվում է Մատենադարանում (գրանցված է 7442 թվահամարի տակ): Դավիթ Ղրիմեցու «Պատմութիւն»-ը առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Բժշկյանը 1720 թվականին իր «Ընդհանուր հորդութեան» մեջ (էջ 335—342), իսկ հետագայում այն վերահրատարակել են ուրիշներ:

րոս Ղրիմեցիքն է, որը 1672 թվականին գրել է Ղրիմի հայերի շահածո պատմությունը՝ «Պատմութիւն Ղրիմայ յերկրի» վերնագրով: Ղրիմեցիքն իր «Պատմութիւն»-ը սկսել է հնագույն շրջանից՝ Անի քաղաքի բնակչության գաղթից դեպի Ասխարա և Ղրիմ ու հասցրել մինչև XVII դարը¹:

XVII դարի Ղրիմահայ մի այլ հեղինակ՝ Խաչատուր Կաֆայեցիքն, կազմել է իր ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների «Տարեգրութիւն»-ը, որը բացառիկ արժեք ներկայացնող սկզբնաղբյուր է Ղրիմի թերակղզու պատմության համար: Հեղինակը ժամանակակից, ականատես և շրջահայաց անձնավորություն է: Կաֆայեցու այս տարեգրության մեջ կան որոշ տեղեկություններ նաև տեղի հայ գաղթօջախների մասին²:

Ղրիմի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են Ղրիմի թերակղզու հայկական վիմագիր արձանագրությունները և Ղրիմի հայ գաղթօջախներում գրված հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները, որոնք հավաքել և հրատարակել են Մ. Բժշկյանը³, Գ. Եպ. Այվազովսկին⁴, պրոֆ. Քուչակ-Հովհաննիսյանը⁵ և Լ. Խաչիկյանը⁶: Այս հրատարակությունները, զժբախտաբար, բավականաչափ թերի են. հարյուրավոր վիմագիր արձանագրությունների ձեռագիր հիշատակարաններ կան, որոնք վրիպել են հրատարակիչների ուշադրությունից:

Մխիթարական վիճակում չէ Ղրիմի հայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությունը: Չնայած այս թեմային նվիրված

¹ Մարտիրոս Ղրիմեցու «Պատմութիւն Ղրիմու երկրի» աշխատության ձեռագիրը գտնվում է Օքսֆորդի Բողկյան մատենադարանում: Հրատարակել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ա. Մարտիրոսյանն իր «Մարտիրոս Ղրիմեցի» աշխատության մեջ 1958 թվականին (էջ 142—152):

² Խաչատուր Կաֆայեցու «Տարեգրութիւն» հայտնաբերման մասին մենք առաջին անգամ հաղորդում ենք տպագրել «Էջմիածին» ամսագրի 1944 թվականի համարներում: Մեզանից հետո, 1951 թվականին, այդ տարեգրությունը հրատարակել է պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Հակոբյանը իր «Մանր ժամանակագրություններ»-ի I հատորում (էջ 205—336):

³ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1839:

⁴ Г. Айвазовский, Армянские надписи, находящиеся на юге России (Տե՛ս «Записки Одесского об-ва истории и древностей», т. VI, 1867, էջ 323—333): (Այսուհետև մատնացույց ենք անելու կրճատ 300 ИД ձևով):

⁵ X. Кучак-Иоаннисов, Старинные армянские надписи и рукописи в пределах юго-запада России и в Крыму (Տե՛ս «Труды Вост. комиссии имп. Московского археологического об-ва», т. II, III, 1903):

⁶ Լ. Խաչիկյանի կազմած հիշատակարանների մասին խոսել ենք առջևում:

բավականին թվով աշխատություններ են հրատարակվել և այդ հրատարակությունները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում, սակայն գիտական առումով նրանք բարձրորակ ուսումնասիրություններ չեն:

Առաջին հեղինակը, որը Ղրիմահայ գաղթօջախների վրա Ղրիմի ընդհանուր պատմության կապակցությամբ կանգ է առել, հանդիսացել է ռուս գիտնական Սեստրենցկիչ-Բոգուշը: Նա առանձնակի շի ուսումնասիրել Ղրիմահայ գաղթօջախների պատմությունը, այլ իր հրապարակած տեղեկությունները պատրաստի վերցրել է Հովսեփ Եպիսկ. Արղուսյանի մի զեկուցագրից, որը վերջինս 1789 թվականին ներկայացրել է ցարական արքունիքին¹: Հետագայում Սեստրենցկիչ-Բոգուշից օգտվել և նրան կրկնել են ռուսական մի շարք այլ պատմաբաններ:

Ղրիմի հայ գաղթավայրերին նվիրված պատմական և լավագույն փաստերով հարուստ ուսումնասիրություններից է Մինաս Բժշկյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» խորագրով աշխատությունը, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1839 թվականին: Երկար ապրելով Ղրիմում և լավ ճանաչելով տեղի գաղթօջախները, հեղինակը պատմական արժեքավոր նյութեր է հավաքել ձեռագրերից և վիմագիր արձանագրություններից ու հրապարակել իր «Ճանապարհորդութեան» մեջ:

Ավելի ուշ լույս են տեսել Ղրիմին և Ղրիմահայ գաղթավայրին նվիրված երկու այլ աշխատություն և՛ դրանցից առաջինը Հ. Տեր-Աբրահամյանի «Պատմութիւն Խրիմա», որը հրատարակվել է Քեղդոսիայում 1865 թվականին, երկրորդը՝ Ք. Քուչներյանի «Պատմութիւն գաղթականության Խրիմա հայոց»՝ հրատարակված 1895 թ. Վենետիկում: Նշված երկու հեղինակներն էլ հիմնաված 1895 թ. Վենետիկում: Նշված երկու հեղինակներն էլ հիմնականում օգտվել են Բժշկյանից և պատմագիտական առանձին արժեք չեն ներկայացնում:

Մատնացույց արված աշխատություններից բացի, առանձին ժողովածուներում ու պարբերականներում լույս են տեսել մի շարք հոդվածներ, որոնք նվիրված են Ղրիմի հայ գաղթօջախների պատմության մասնակի հարցերին, որոնց մենք կանդրադառնանք ու ցուցումներ կանենք համապատասխան տեղերում: Նշված հոդվածներից՝ պարունակած նյութի հարստությամբ և հարցադրման գիտականությամբ, ուշագրավ են Հայկ. ՍՍԻ գիտությունների ա-

¹ Сестренцевич-Богуш, История о Таврике, СПб, 1806, էջ 176—178:

կաղեմիայի գիտական աշխատող Վ. Միքայելյանի¹ և բանասեր Խ. Փորքեշյանի ուսումնասիրությունները²:

Հայերը Ղրիմի թերակղզին ճանաչել և ելու- մուտ են ունեցել ախտեղ շատ վաղուց: Հայտնի է, որ բյուզանդական գահի հայազգի կայսրները ո՛չ միայն աշխատել են իրենց շրջապատել հայ ազ- նըրվականներով ու զինվորականներով, այլ հայ զորամասեր են տեղավորել կայսրության հեռավոր այն սահմանները, որոնք վտանգավոր են համարվել կայսրության ինչպես ներքին, այն- պես և արտաքին ապահովության համար:

Ղրիմում հայկական զորամասի գտնվելու մասին է վկայում Խերսոնես քաղաքի բյուզանդական մի զորամասի ապստամբու- թյան պատմությունը, որը տեղի է ունեցել 711 թվականին: Ա- պրեստամբները, ինչպես հայտնի է, իրենց հայ զորահրամանա- տարին՝ Վարդանին, կայսր են հռչակել և խազարների օգնու- թյամբ գահ բարձրացրել «Փիլիպպիկոս» մականունով³: Վարդանը, անշուշտ, միակ հայ զինվորականը չէր Ղրիմում:

Որ Ղրիմում հայ զորամասեր են գտնվել, այդ երևում է Մ. Ուոհայեցու մի տեղեկությունից, որի համաձայն, Կոստանդին կայսրը (Կոմանոս Տուկոսին) 1065 թվականին զորաժողով է կա- տարել «զօրս Հայոց աշխարհին» և Վասիլի գլխավորությամբ ու- ղարկել կովելու ուղուրների դեմ Թանահիս (Գոն) գետի մոտեր- քում⁴:

Հայ զորամասերի հետքերով դեպի Ղրիմ գնացել են նաև հայ առևտրականները: Ղրիմի թերակղզին շահաբեր մի վայր է հան- դիսացել տարանցիկ առևտրի համար, որի մեջ, ինչպես երևում է, փոքր դեր չեն ունեցել նաև հայերը:

Առաջին հայ գաղթականները Ղրիմ են եկել և հաստատվել երեք տարբեր ուղիներով: Հնագույն հայ գաղթականությունը Ղրիմ է եկել Բյուզանդիայի հայ գաղթօջախներից՝ Բալանների վրա- յով: Հայ գաղթականների հաջորդ խմբերը եկել են Արևմտյան Հայաստանից՝ Տրապիզոնի և Սինոպի ճանապարհով: Եվ, վերջա-

պես, Ղրիմը հայկական զանգվածային խոշոր գաղթականություն է ընդունել Մերձվրդյան երկրամասից 1330 թվականին:

Ղրիմի հայ գաղթականության հնագույն օջախներից է հան- դիսացել Սուղակ քաղաքը, որը պատմության մեջ հայտնի է նաև Սուղա, Սուրոթ և Սուղայա անուններով: XII դարում սլավո- նական մի վարքագրության մեջ հայերը հիշված են իբրև Սուղա- կի հիմնական բնակիչներ¹: Հայերը Սուղանում հիշվում են նաև XIII դարի արաբ մի հեղինակի՝ Իբն-ալ-Բիբիհի մոտ²:

Սուղակում գրված հունական մի ձեռագիր «Հայամավորք»-ի («Սինակսարի») մեջ արձանագրված մի հետաքրքիր հիշատակու- թյուն խոսում է այն մասին, որ 1292 թվականին տեղի հայկական համայնքը զատիկը հույների հետ միասին չեն տոնել ապրիլի 6-ին, այլ տեղափոխել են հաջորդ կիրակի՝ ապրիլի 13-ին³:

Նշված հիշատակագրությունը ծագատկին է վերաբերում: 95 տարին մեկ անգամ, երբ քրիստոնեական զատիկ օրը համընկնում է հրեական զատիկ օրվան, հայերը, ի տարբերություն մյուս դա- վանանքներին պատկանող քրիստոնյաների, այդ օրը զատիկ չեն անում, այլ տեղափոխում են հաջորդ կիրակի: Մեր կատարած սոմարագիտական հաշվումներից պարզվեց, որ 1292 թվականին իրոք ծագատիկ է եղել, հետևապես ճիշտ է հունական «Հայամա- վորք»-ի տեղեկությունը:

Հունական այդ «Հայամավորք»-ի հաղորդած հիշատակու- թյունից պարզ երևում է, որ XIII դարի վերջերում Սուղակում բա- վականին թվով հայեր են ապրել, այլապես հույն հեղինակը ան- հրաժեշտ չէր համարի հայ համայնքի հետ կապված ծագատիկի փաստը հիշել որպես տեղի հասարակական աչքի ընկնող երևույթ- ներից մեկը:

Վ. Ռուբրուկն իր «Ուղեգրության» մեջ հայտնում է, որ ինքը 1253 թվականին Սուղակում գտնված ժամանակ լավ ընդունելու- թյուն է գտել տեղի հայ համայնքի եպիսկոպոսի կողմից⁴: Նրա հաղորդած տեղեկությունից երևում է, որ Սուղակում հայկական եկեղեցի է եղել: Հայկական եկեղեցու և հայ եպիսկոպոսի հիշա- տակությունը դարձյալ վկայում են այն մասին, որ Սուղակում մեծաթիվ հայ բնակչություն է ապրել:

¹ Վ. Ա. Միքայելյան, Երբ և ինչպես է սկզբնավորվել Ղրիմի հայ գաղութը (տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 3, էջ 37—52):

² Խ. Ա. Փորքեշյան, Երբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ (տե՛ս «Պատմա- բանասիրական հանդես» 1962 թ., № 2, էջ 105—117):

³ «Հանդէս, ամսօրեայ», 1895, էջ 204:

⁴ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 151—152:

¹ Ф. Брун, Черноморье, ч. II, Одесса, 1880, էջ 129:

² Ss'а «Византийский временник», т. XXV:

³ Архимандрит Антоний, Заметки XII—XIII вв. (տե՛ս ЗООИД, кн. V, գ. II, էջ 603):

⁴ В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб., 1911, էջ 66—67:

Սուրբակում գտնվում են XIII—XIV դարերի բազմաթիվ գերեզմանաքարերի հունարեն արձանագրություններ, որոնք վերծանել և հրատարակել է հայտնի աղբյուրագետ Վ. Յուրգևիչը: Մեր ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ տապանագրերում հիշված անձնավորությունների զգալի մասը հայեր են եղել: Այդ արձանագրություններում հիշվում են, օրինակ՝ Պետրոս, որդի Խաչատուրի, Գրիգոր, որդի Ստեփանոսի, Օհան, որդի Հովհաննեսի, Գավրիլ որդի Սմբատի և այլ հայեր¹: Կան արձանագրություններ, որոնց տապանագրում հիշվում է անգամ մահացածի ազգային ծագումը: Մահարձաններից մեկի վրա արձանագրված է. «Նույն օրը մահացավ Երնիչան, Սմբատ հայի կինը. 6814» (1306 թվականին):

Մատնացույց արված այս փաստերը հիմք են տվել Ղրիմի միջնադարյան պատմության լավագիտակ պատմաբան Ֆ. Բրունին անգամ եզրակացնելու, որ XIII—XIV դարերում Սուրբակի բնակչության զգալի մասը հայեր են եղել²:

Ղրիմահայ հնագույն խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Կաֆան (Քեոդոսիան): Ճենովացի վաճառականների պաշտոնական վավերագրերում տեղեկություններ են արձանագրված այն մասին, որ 1316 թվականին Կաֆայում գոյություն է ունեցել հայկական երեք եկեղեցի, որոնցից մեկը գտնվել է խարխուլ վիճակում: Այդ թվականին հայկական հին եկեղեցու գոյությունն ինքնին ապացույց է հայերի այդ քաղաքում վաղուց հաստատվելուն, գուցե ավելի վաղ՝ քան Ճենովացիները:

Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանի սեփականություն է մի «Ճառքնտիր», որը գրված է Կաֆայում 1305 թվականին: Ձեռագրի հիշատակագիրը հայտնում է, որ Կաֆայում, Ավետիք անունով մի վարդապետի նախաձեռնությամբ, կառուցվել է քաղաքի Ս. Երրորդության եկեղեցին և Աստվածածնի «Գամճակ» անունով վանքի գմբեթը³: Նշված շինությունների ավարտումից հետո բարերարը երկու ձեռագիր է նվիրել, մեկը՝ «Ի Քամճակն և զմիւսն՝ ի Կաֆային եկեղեցին՝ ի սուրբ Երրորդութիւնն»⁴: Մերձվուրջան երկրամասից հայերի Ղրիմ գալուց առաջ պետք է որ բավական թվով հայեր ապրեին, որ հայկական երկու եկեղեցու անհրաժեշտությունը լիներ այնտեղ:

Ճենովական աղբյուրից հայտնի է, որ Կաֆայի հայ կաթոլիկները XIV դարում ունեցել են թեմ՝ թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսով: Թեմի առաջնորդարանի իրավասության տակ է գտնվել քաղաքի ջրմուղը, որը ջուր է մատակարարել ամբողջ քաղաքին: Կաֆա քաղաքի Ճենովացիների 1290, 1313, 1316, 1414 և 1449 թվականներին կազմած կանոնադրությունների մեջ հատուկ կետ է մտցված հայոց առաջնորդարանի ջրմուղի անձեռնմխելիության մասին⁵:

Կաֆայում պահպանվել են հայկական մի քանի արձանագրություններ, որոնք դարձյալ գրված են հայկական գաղթականության Մերձվուրջան երկրներից գալուց առաջ⁶:

Ղրիմի հայ գաղթավայրերի սկզբնավորությունը որոշելու հարցում մեծ վիճարանություն տեղիք է տվել ներկայումս Քեոդոսիայի թանգարանում պահվող մի տապանաքար, որը ենթադրվում էր, որ գրված պետք է լինի 1027 թվականին և Կաֆա բերված Անիից՝ գաղթականների կողմից: «Անիի քար»-ի առեղծվածի հաշող լուծումը տվել է Պ. Ի. Բաբկովը⁷: Նա առաջարկեց արձանագրության մեջ նշված նշՁ թվականը (476 + 551 = 1027) կարդալ 222 (776 + 551 = 1327): (Աղբյուրագիտական այդ առաջարկը Բաբկովը կատարել է ակադ. Հ. Ա. Օրբելու ցուցումով ու նրա օժանդակությամբ):

Մեր ձեռքի տակ ունենք նշված տապանաքարի լուսանկարը: Արձանագրության հայկական թվականի ենթադրվող «ն» տառի ներքևի մասը կտրված է, և այն, ավելի շուտ, բոլորագիր «2» կարելի է կարդալ, քան «ն»: Բաբկովի առաջարկած ուղղումը, մեր կարծիքով, ճիշտ է: Սակայն Բաբկովը կատարելով այս ուղղումը, ընկել է մի այլ ծայրահեղության մեջ. նա առաջարկել է ընդհանրապես վերանայել Ղրիմահայ գաղթօջախների հաստատման ժամանակը՝ այն ավելի ուշ ժամանակաշրջան տեղափոխելու միտումով՝ անտեսելով, որ Ղրիմի հայ գաղթօջախների սկզբնավորության որոշումը կապված չէ միայն նշված շինմաքարի հետ:

XIV դարում հայկական գաղթօջախ է գոյություն ունեցել Ազախ (պատմական Թանա, ներկայիս՝ Ազով) քաղաքում: Այդ

¹ В. Юргевич, Заметки XII—XV вв. (տե՛ս ЗООИД, т. V, ч. II, էջ 603—610):

² Ф. Брун, Черноморье, ч. II, էջ 137:

³ Հ. Տաշյան, Վիեննայի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 885:

⁴ Բ. Սարգիսյան, Վենետիկի ձեռ. ցուցակ, հ. II, էջ 511—512:

⁵ Устав генуэзских колоний 1449 г., Յուրգևիչի թարգմանությամբ (տե՛ս ЗООИД, кн. V, 90-րդ ծանոթագրությունը):

⁶ Г. Айвазовский, Армянские надписи, находящиеся на юге России (տե՛ս ЗООИД, 1867, т. VI, էջ 325):

⁷ Տե՛ս «Изв. гос. географ. об-ова», 1939, т. 71, вып. 7.

երևում է Տերտեր Երևանցու 1341 թվականին ընդօրինակած մի ձեռագրի հիշատակարանից: Նա գրում է.

«Այս մուրրեալս և անպիտան
Երկրէն եկի այն Հայաստան,
Ի քաղաքէն այն պատուական
Որ իր անունն էր Երևան...
Ի ծովս անցայ այս սահման
Ի քաղաքն կլայ՝ ի ֆրանկ կաֆան,
ՅԱզախ եկի այս անմահան»¹:

Ազախ քաղաքում գտնվել է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայկական եկեղեցի, որին և նվիրել է Տերտեր Երևանցին իր այդ ձեռագիրը: Մեզ հայտնի է 1341 թվականին գրված մի այլ ձեռագիր ևս, որի պատվիրատուն՝ տիկին Ավենտը, ձեռագիրը նույնպես նվիրել է Ազախի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցուն²: Ազախի եկեղեցին 1341 թ. իհարկե չէր կառուցվել, նա անշուշտ գոյություն է ունեցել շատ վաղուց:

1330 թվականից առաջ հայ բնակչություն է ապրել նաև հին Ղրիմում (էսկի Ղրիմ կամ Սուրխաթ): Քաղաքից ոչ շատ հեռու Ս. Խաչ վանքում գտնվում է հայկական մի մահարձան 1311 թվականի արձանագրությամբ, որը կանգնեցված է եղել ի հիշատակ Խաչիք Պապաքի³:

Ղրիմի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է հանդիսացել Խերսոնեսը: X դարից տեղեկություն ունենք այն մասին, որ Ղրիմում ապրող Կալոկիր անունով մի հայ ազնվական, որպես բյուզանդական արքունիքի պաշտոնական ներկայացուցիչ, բանակցություն է վարել Կիևի իշխան Սվյատոսլավի հետ⁴:

Հնագետ Յակոբսոնը, որը պեղումներ է կատարել Խերսոնես (Կորսուն) քաղաքում, հայտնաբերած ցուցանյութերի հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ XI—XIII դարերում այնտեղ զգալի թվով հայ բնակչություն է ապրել: Պեղումների ժամանակ բացված է խաչաձև մի տաճար հայերեն արձանագրությամբ: Հնագետը հայ ճարտարապետության ազդեցությունն է տեսնում տեղական Ղրիմի մի քանի հուշարձանների վրա⁵:

¹ ՇՊՄ, ձեռ. № 8030, թ. 328ր:

² Տաշյան Վիեն, Մխ. ձեռ. ցուցակ, էջ 885:

³ Г. Айвазовский, Армянские надписи (տես ЗООИД, т. VI, էջ 326)

⁴ Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды, Киев, 1914, էջ 112:

⁵ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, М.—Л., 1950. էջ 105,

ձեռնովայի Ս. Գեորգ բանկի արխիվից պրոֆ. Գ. Բրատիանու հրատարակած XIII դարի վերջերին վերաբերող վավերագրերի մեջ Ղրիմի նավահանգստային քաղաքներում հաճախ են երևում հայ առևտրականներ, արհեստավորներ և նավեր բարձող բանվորներ¹:

Վերև բերված պատմական փաստերն անմիջեկի ապացուցում են, որ հայ գաղթօջախները հիմնվել են ո՛չ թե XIV դարում, այլ դրանից առաջ, ինչպես շատ ճիշտ եզրակացրել են Խ. Ա. Փորքեշյանը² և Վ. Ա. Միքայելյանը³ նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ: Վերջերս լույս տեսած «Всемирная история»-ի հեղինակները ևս պաշտպանում են այդ կարծիքը՝ գտնելով, որ հայերը XI—XIII դարերում Ղրիմի թերակղզու հիմնական բնակիչներն են հանդիսացել⁴:

Իրավացի է կաղ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչը, երբ խոսելով XIII դարում կվովի առաջին հայ գաղթականություն ղաչաղերեն (պոլովցիերեն) խոսելու և գրելու մասին, այդ բացատրում է հայ գաղթականների երկար ժամանակ Ղրիմում՝ ղաչաղական շրջապատում, ապրելու հանգամանքով⁵:

Սուդակում, Կաֆայում, Ազախում, Խերսոնեսում, Սուրխաթում և Ղրիմի այլ քաղաքներում հաստատված հնագույն ահա այս գաղթավայրերն են, որ հետագայում ապաստան են ծառայել և հենակետ դարձել հայկական գաղթական նոր հոսանքների համար:

XIV դարում Ղրիմ եկած ղանզավածային ամենամեծ գաղթը՝ անեցիների գաղթն է հանդիսացել, որի մասին արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում նեսվետայի «Հայսմավուրք»-ի մատնացույց արված հիշատակարանը: Ծանոթանանք այդ հիշատակարանի հետ:

Չարմաղանի 1236 թվականին կատարած վայրագություններից հետո անեցիները թողել են իրենց հայրենի քաղաքը և գաղթել Վրաստան, այնտեղից՝ Մերձվոլգյան երկրամաս, իսկ Մերձ-

¹ Տե՛ս G. Bretianu, Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1280—1290), Bucarest, 1927.

² Խ. Ա. Փորքեշյան, Ե՛րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ (տե՛ս ՊԲՀ, 1962 թ., № 2, էջ 115):

³ Վ. Ա. Միքայելյան, Ե՛րբ և ինչպե՛ս է սկզբնավորվել Ղրիմահայ գաղութը (տե՛ս Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 3, էջ 51):

⁴ «Всемирная история», т. III, էջ 465:

⁵ И. П. Крипьякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове (տե՛ս «ՊԲՀ», № 1, էջ 164—165):

վրդայան երկրամասից՝ Ղրիմ: «Զի մեք եմք (այսինքն՝ Ղրիմ ե-
կած հայերը—Ա. Ա.),—գրում է հիշատակագիրը,—սերունդը
Պահլավունեանց, ի մեծ թագաւորանիստ քաղաքէն յԱնուշ, որ է
գաւառ Շիրակականու, տանն Շարայեան, գահոյն Բագրատու-
նեաց»¹: Հեղինակը վշտով է վերհիշում Ղրիմ գաղթող հայութեան
ծննդավայր Անի քաղաքը, նրա գեղեցիկ շենքերը, հասարակական
եռուն կյանքը, ժողովրդի բարեկեցիկ վիճակը և դառը կսկիծով
նշում, որ Անիի այդ ամբողջ վայելչութիւնը ոչնչացվել է Չար-
մաղանի ավերածութիւնների հետևանքով: Այնուհետև նա նկա-
րագրում է Անիի բնակչութեան դաղթաշարժը դեպի Վուրգայի ափե-
րը և հաստատվելը Սարայում:

Ըստ հիշատակարանի տեղեկութեան, Անիի գաղթականութիւ-
նը Սարայում երկար չի մնացել, որովհետև նրանց հետևից շու-
տով հասել են մոնղոլ նվաճողները, որոնք գրավել են Մերձվորդ-
յան շրջանները և նեղել հայ գաղթականներին: Սարայի հայ բնա-
կիչները, ստեղծված այս ծանր դրութիւնից դուրս գալու համար,
որոշել են տեղափոխվել և բնակութիւն հաստատել Ղրիմի թե-
րակղզու հարավային շրջանները:

Ղրիմի հարավային նավահանգստային քաղաքներում այդ
ժամանակ տիրութիւն էին անում Վենետիկի և Ճենովայի առև-
տրական ֆակտորիաները, որոնք պայմանավորվել էին Ղրիմում
տիրապետութիւն հաստատած մոնղոլական իշխանութիւնների
հետ, վճարում էին սահմանված մաքսը և իշխում Սև ծովի հյու-
սիսային ափերի վրա: Իտալական առևտրական այդ ֆակտորիա-
ները, հատկապես Կաֆայում հաստատված ճենովացիները, շա-
հազրգոված էին իրենց շրջապատել վստահելի հարևաններով:
1316 թվականին Կաֆայի կոնսուլատը, որին ենթարկվում էին Սև
ծովի ափին գտնվող ճենովական դաղութների մեծ մասը, կենտ-
րոնական իշխաններից հրաման էր ստացել թույլ տալու հայ և
հույն քրիստոնյա ժողովուրդներին բնակութիւն հաստատելու
քաղաքի պարիսպներից դուրս գտնվող թաղամասերում²:

Անիի հայերը պատգամավորութիւն են ուղարկում Կաֆա-
յի ճենովական կոնսուլի մոտ, բանակցութիւններ վարում և նրա
համաձայնութիւնն առնելուց հետո, 1330 թվականին, զենքի ու-
ժով բաց են անում իրենց գաղթի ճանապարհը և Սարայից տե-
ղափոխվում Ղրիմ:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 7442, Թ. 380ր:

² Извлечения из сочинения В. Гейде, История торговли Востока в
средние века (տե՛ս «Известия таврической ученой комиссии», № 52, էջ 87),
166

XVII դարի տաղերգու Մարտիրոս Ղրիմեցիին իր «Պատմու-
թիւն Ղրիմայ երկրի» շափածո աշխատութեան մեջ գրում է.

«Եւ (անիցիք) անդ (Աղսարայում) ոչ ակորժեն
մնալ սեփական,

Զգունալ գժնարարու ազգաց Հոնական,
Ապա զհսպանս յղեն առ լատին իշխան,
Որ էր սէր Կաֆայու նախնի բերթին այն:

Առ որ ուխտ հաստատեն և դաշն ամբական,
Զոռնալ Աղսարայու և դան ի Կաֆայն.

Կէսք ի Ղրիմ քաղաք ակորժեալ մնան,
Սիրելով զքաղցրայոց լեռնամերձ վայր այն»:

Այսպիսով, Ղրիմի թերակղզու հարավային ափերում հայ
գաղթօջախները, որոնք, ինչպես ասացինք, հիմնվել էին դեռևս
XI—XIII դարերում, XIV դարում ստվարանում են մեծաթիվ նոր
գաղթականութեամբ:

Սարայից դեպի Ղրիմ հեղող գաղթականութեան փոքրաթիվ մի
հատվածը մնում է Ազախ քաղաքում, իսկ հիմնական մասը տե-
ղափոխվում է Կաֆա, Սուբխաթ, Սուղգա, Խերսոնես, Կաղարաթ,
Ղրիմ քաղաքները և նրանց մոտիկ գյուղերն ու ավանները: Փաս-
տորեն Կաֆայից դեպի հյուսիս մինչև Ղարասու կամ Ղարաբա-
զար քաղաքը ամբողջովին զբաղեցնում են հայ գաղթականները:
Որոշ թվով գաղթականներ անջատվում են մայր զանգվածից և
տեղափոխվում Մուղավիա, Ուկրաինա և Լեհաստան:

Թե ի՞նչ իրավունքներից է օգտվել Ղրիմում հաստատված հայ
գաղթականութիւնը և ի՞նչ կոնկրետ պարտավորութիւններ են
ունեցել նրանք ճենովացի վաճառականների և նրանց սուվերեն
իշխանավոր Ոսկե հորդայի առջև, մենք չգիտենք, բայց միջանկ-
յալ որոշ տեղեկութիւններից երևում է, որ հայ գաղթականութեան
բնակչութիւն հաստատված հողերը համարվել են նրանց սեփա-
կանութիւնը. հայերին թույլ է տրվել ունենալ իրենց ներքին ինք-
նավարութիւնը, իսկ հայ խոջաները, ճենովացի վաճառականնե-
րին հավասար իրավունքով, հանգես են եկել Ղրիմի և միջազգա-
յին շուկաներում:

Հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ
Ղրիմի հայերը պարտավոր են եղել մասնակցել երկրի շինարա-
րական աշխատանքներին և իրենց զինված ուժերով պաշտպանել

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 145—146:

Սուրխաթի մոտիկ բարձունքները հյուսիսային ասպատակութիւններէ: «Ի հնումն աստ (այսինքն՝ Կաղարաթում—Ա. Ա.),—գրում է Բժշկյանը,— նստէր կողմնապահ հայ իշխան, և ունէր զօրս ի պահպանութիւն Ճնովացոց, որպէս պատմէ հին յիշատակարանն»: Եվ Բժշկյանը բերում է այդ հին հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «Անդ էր ազնիւ Մարգարն Մուղալէնց, որդի թորոսի... ըստ հրամանի Շիրին իշխանին Ջինեվիզաց բնակէր զօրօք ի վերայ ջրոյն Կաղարաթի...»¹:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները XIV—XV դարերում:

Անիի հայ գաղթականութիւնը Մերձկուղայան երկրամասից Ղրիմ տեղափոխվելուց հետո նախանձելի վիճակում չի գտնվել: Հայերը Ղրիմի գաղթօջախներում հաստատվելուց շատ շանցած՝ 1346—1347 թվականներին, մոլեզնի է համաճարակը (մահտարածամը): Այդ մասին ուշագրավ հիշատակութիւն է թողել ղրիմահայ մեծավաստակ գրիչներից մեկը՝ Նատիրը: Ըստ նրա տեղեկութեան, մահտարածամը, որը սկսվել է Արևելքում և ծավալվելով հասել մինչև Ղրիմ, մեծ վնասներ է պատճառել. «Մինչև ցայժմ ԺԵ (15) ամիս է,— գրում է նա,— որ անպատմելի և անթուելի մեռան տարածամ մահտարածամը»²:

Նորեկ գաղթականութիւնը մի քանի անգամ ենթարկվել է փորձութիւնների: Առանձնապէս ծանր է եղել Ջանիբեկ խանի 1344 և 1345 թվականներին Կաֆայի պաշարումը, որին թեպետ չի հաջողվել վերցնել Կաֆան՝ ճնովական և հայկական զինված ուժերի հերոսական պաշտպանութեան շնորհիվ, սակայն պաշարված քաղաքացիները շատ են տուժել: Մեզ է հասել հայկական մի ձեռագիր, որ գրվել է 1344 թվականին Կաֆայում Մկրտիչ գրչի կողմից՝ քաղաքի պաշարման ժամանակ: Գրիչը խնդրում է անմեղագիր լինել գրչութեան խոշորութեան համար, որովհետև գրել է «Ի դառն ժամանակիս, ի պաշարմանն Կաֆային»³:

Հետագա տարիներին ևս Կաֆան ենթարկվել է հարձակումների, որից ամենից շատ տուժել են զլխավորապէս նորեկ այն հայերը, որոնք բնակութիւն էին հաստատել քաղաքի պարիսպներից դուրս: Այդ էլ ստիպել է Կաֆայի հայ բնակչութեանը՝ 1357 թ. կառուցելու քաղաքի երկրորդ պարիսպը, որը շինարարական վիթխարի աշխատանք է հանդիսացել:

Մարտիրոս Ղրիմեցիին Կաֆայի նոր կառուցված պարսպի մասին հետևյալն է գրում.

«Յետ այս ամենայնի այնք որ՝ ի Կաֆայն, խոշտանգեալ տաքնապին յագ(գ)էն հոնական, Ձի գայր պատերազմաւ դժնատէս ազգն այն, Առնէր վնաս բազում ընչից և մարդկան:

Ձի ոչ էր ամենից բերթն բաւական, Ձայն որ ֆռանկն ունէր իւրն սեփական, վասն այն միաբանեալ սիրով մեծաջան, Շինեն բերթ արտաքոյ եռեակ պարսպեան»⁴:

Կաֆա քաղաքի հայկական պարսպի կառուցման նախաձեռնողը, ըստ Դավիթ Ղրիմեցու տեղեկութեան, եղել է Մաղաթիա ավագերեցը:

Ճննովացիների և հայերի կառուցած այս պարիսպները վերականուցվել, ամրացվել և քաղաքի շուրջը խրամատներ են փորվել 1363 թվականին: Ստեփանոս գրիչն այդ թվականին գրած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ «Պետ քաղաքիս փոս հատանէ, խորխորատ փորէ շուրջ քաղաքաւս և բազում տունք հիմն ի վեր առնէ»⁵:

Ղրիմահայ գաղթականների շատ ու քիչ ապահով վիճակը դեպի իրեն է սկսում քաշել գաղթականութեան նոր հոսանքներ ինչպէս մայր հայրենիքից, այնպէս էլ Կիլիկիայից ու հայկական գաղթավայրերից: Շուտով Ղրիմում այնքան սովոր հայութիւն է կենտրոնանում, որ Ղրիմ թերակղզու արևելյան մասը կոչվում է «Մովային Հայաստան» («Armenia maritima»)՝

Սիւսլվում է Ա. Լ. Յակոբսոնը, երբ կարծում է, թե այդ անվանումը Ղրիմի հայ գաղթավայրերին տվել են իրենք՝ «հայ պատմիչները»: Ղրիմին «Մովային Հայաստան» են կոչել ո՛չ թե Ղրիմի հայերը, այլ նրանց ճննովացի հարևանները: Կաթոլիկ Եվգիմիոս IV պապը, իր 1432 թվականին Սուղդայի հայութեան ուղարկած կոնդակում Ղրիմի հայ գաղթավայրին նույնիսկ «Մեծ Հայաստան» անուն է տալիս: Սուղդան, գրում է նա, գտնվում է «Մեծ Հայաստանի» կողմերը («In partibus Armeniae majoris»)՝

¹ Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 146—147:

² F. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, էջ 248:

³ M. Heyd, Histoire du commerce du Levant (տե՛ս ИТВАК, № 52, 1915, էջ 34—35):

⁴ Ք. Վ. Քուչնբրյան, Պատմութիւն գաղթականութեան հայոց, էջ 121:

¹ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 328:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7744, թ. 250ր:

³ «Հանդէս ամսօրհայ», 1926 թ., էջ 237—238:

Այդ անվանումը հասկանալի կդառնա, եթե նկատի ունենանք Կաֆայի ճենովացի վաճառականների վարչության 1455 թվականի սեպտեմբերի 6-ի որոշումը, ուր ասվում է, որ «Այս երկրում (այսինքն՝ Ղրիմի թերակղզում—Ա. Ա.) մեծ մասամբ բնակչություն են հաստատել հայերը»¹:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները XIV—XV դարերում գտնվել են բարենպաստ պայմաններում: Այդ մասին վկայում է Գավիթ Ղրիմեցին: «Յանժամ զօրացար մեք և բազմացար,— գրում է նա,— և շինեցար զգիւղս և զգաւառս, իշխանք և ազնուականք ի Ղարապար-ղարէն սկսեալ մինչև ի Սուրխաթ և ի Ֆէօղոսիա, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին վանօրէիք և եկեղեցիօք մինչև ի Սուրխաթ»²: Նույնը հաստատում է նաև Մարտիրոս Ղրիմեցին իր «Ղրիմաց երկրի» պատմության մեջ:

«Ի գաւն ազգիս Հայոց յերկիր Ղրիմայն
Եօթն հարիւր ութսուն էր մեր թուական,
Զեանդեալ մնացին ուր և սոսցան՝
Ի Կաֆայ, ի՛ Ղրիմ, ի Լեհ, և Ախքիրման»:

Իսկ այնք, որ Կաֆայ կացին սեփհական
Եւ ի Ղրիմ քաղաք Սուլխաթ կոչական,
Եկեղեցուք լցին զվարսն ամենայն
Փոխան եկեղեցեցեացն, որք՝ ի Շիրակման»³:

Քրիստոնյա հայ պատմիչներն իրենց գլխավոր ուշադրությունը դարձրել են վանքերի և եկեղեցիների վրա: Սակայն հայ գաղթականության Ղրիմում երբեմնի զբաղեցրած վայրերում թողած ավերակները պերճախոս վկաններ են նաև աշխարհիկ շենքերի վիթխարի շինարարության:

Որքան հայություն է եղել Ղրիմում XIV—XV դարերում: Հայագիտության մեջ ընդունված է ասել՝ մոտ կես միլիոն: Հայ բնակչության այդ թիվը հաշվելիս սովորաբար հիմք են վերցնում պատմիչի վերև բերված տեղեկությունը՝ Ղրիմում հարյուր հազար տուն հայություն բնակչություն հաստատելու մասին: Հաշվում են, որ եթե յուրաքանչյուր ընտանիք բաղկացած լիներ ամենաքիչը 5 շընչից, ապա հարյուր հազար ընտանիքում պիտի եղած լիներ մոտ կես միլիոն մարդ:

Ճենովական աղբյուրներից հայտնի է, որ միայն Կաֆա քաղաքն ունեցել է 70 000 շունչ բնակչություն, որից 2/3-ը հայեր են եղել, այսինքն՝ մոտ 46 000 հոգի: Հայկական հիշատակագրերը Կաֆայում հիշում են 45 եկեղեցի. եթե յուրաքանչյուր եկեղեցու համայնքը մոտ 200 ծուխ հաշվենք և յուրաքանչյուր ծուխ ունենար 5 շունչ, դարձյալ 46 000-ի մոտ բնակչություն է ստացվում: Մեծ թվով հայ բնակչություն է ունեցել նաև Սուրխաթը, Կտղարաթը, Սուղդան, Կորսունը և մյուսները: Մեր մոտավոր հաշվումներով՝ նշված դարերում Ղրիմն ունեցել է ո՛չ ավելի քան երկու հարյուր հազար հայություն: Անշուշտ, չափազանցություն պետք է համարել կես միլիոն թիվը:

Ղրիմի այսպիսի բնակչաշատ գաղթավայրը, բնական է, չէր կարող մնալ առանց թեմական հոգևոր ղեկավարության: Ստեղծվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը ենթակա այսպես վուժված՝ «Հյուսիսային» թեմ: Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում գահակալող խաների և կաթողիկոսների անունների կողքին հաճախ հիշում են նաև Ղրիմի հայ թեմական առաջնորդների անունները: Թրինակ, Տերտեր Երևանցին 1341 թ. առաջին անգամ հիշում է «Հայոց հյուսիսային կողմանց եպիսկոպոս» Ստեփանոսին՝ Սուղդայի Գրիգոր քահանայի որդուն:

Թեմական առաջնորդից բացի, գոյություն է ունեցել նաև «աթոռապահություն»: 1346 թ. մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ զձեռագիրս... յառաջնորդութեան տէր Գրիգորի, յաթոռապահութեան հանճարեղ հոռոտրին Յովհաննէս արեղալին...»¹:

Սուրխաթում 1348 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի գրիչ՝ Ավետիք, որդի Նադրի, որը Ղրիմի հայ ականավոր մանրանկարիչներից մեկն է, իր հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագիրը գրել է «ի հոշակատր և հոշակապ քաղաքս, որ կոչի Սուրխաթ... յեպիսկոպոսութեան նահանգիս տեառն Ստեփաննոսի՝ արքեպիսկոպոսի ամենախ հիսխական կողմանց և յերկրորդի նորին Յուզուսի ամենախ հիսխական կողմանց հաշվի առնելով, ըստ ներույթին, անհրաժեշտ է համարել թեմական առաջնորդի կողքին ունենալ նաև աթոռապահ»:

Կաֆայում սակայն եպիսկոպոս առաջնորդ է ունեցել նաև հայ կաթողիկ համայնքը, որի առաջնորդական կենտրոնը գտնվել է Ս.

¹ Տե՛ս Լ. Меликсет-Бекоев, Армянские древности в Аккермане, Тифлис, 1911, էջ 7:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7449, Թ. 281բ:

³ Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 146:

¹ Գ. Սրվանձույան, Թորոս աղբար, II, էջ 426—427:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7857, Թ. 288բ:

նիկողացու վանքում: Կաֆայի հայ եպիսկոպոսի իրավասությունը տարածվել է Ղրիմի կաթոլիկ հայության վրա: Ինոկենտիոս VI պապը 1356 թվականի կոնդակով Ղրիմի հայ կաթոլիկներին հաստատել է Օգոստինոսի կարգի մեջ և Ֆրա Ավագտեր եպիսկոպոսին նշանակել Ղրիմի «գուբառնաթոր», այսինքն՝ հոգևոր թեմի առաջնորդ¹:

Հիշատակարաններում պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ Ղրիմի հայ լուսավորչական և կաթոլիկ համայնքները հաշտ ու համերաշխ չեն ապրել կողք-կողքի, այլ մշտապես գտնուվել են միջդավանական պայքարի մեջ: Այդ պայքարը հրահրել է վատիկանը, որը Կաֆայի, Սուղդայի և Սուրխաթի կոնսուլներին միջոցով աշխատել է հայերին դավանափոխ անել: Անտոն գրիչը 1357 թվականին գրած իր «Տոնապատճառի» հիշատակարանում գանգատվում է, որ ինքը քիչ փորձանքներ և հակառակություններ չի տեսել «Ի հերձուածողացն»²:

Ըստ երևույթին, լուսավորչական համայնքի պայքարը զլխավորել է Հովհաննես վարդապետը, որը 1363 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ներկայացված է որպես «կորոփամիտ վարդապետի», «հերձուածողաց հալածողի» և «ցոփագնացից ահ արկանողի»: Նա, ըստ գրչի տեղեկության, փայլում էր «իբրև զսին լուսոյ» և «զպարիսպ բարձրապատուար շուրջանակի»³:

Ի դեպ, կաթոլիկների այդ հալածանքն ուղղված էր ո՛չ միայն հայ համայնքների, այլև՝ հույն-ռուսական ուղղափառ համայնքների դեմ: Տեղեկություն կա այն մասին, որ 1365 թվականին կաթոլիկները խլել են ուղղափառների (անշուշտ, ռուսների) Ս. Աստվածածնի անունով եկեղեցին, որը և մեծ դժգոհություն է առաջացրել «ուղղափառաց եկեղեցեացն»⁴:

Կաֆայի, ինչպես և Ղրիմի բոլոր գաղթավայրերի հայության վրա ծանր է անդրադարձել արյունոտ այն պայքարը, որը XIV դարի 60-ական թվականներին տեղի է ունեցել Կաֆայի ճենովական և Սուղդայի վենետիկյան առևտրական ֆակտորիաների միջև, որը վերջացել է Կաֆայի հաղթանակով: Կաֆայի Կարապետ գրիչը՝ որի համակրանքը ճենովացիների կողմն է, 1365 թվականին իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ Կաֆայի ճենովացիներին հրամանատարը «աստվածային հաջողություններով» գրավել է Սուղ-

դա քաղաքը, թշնամիներին ձերբակալել, իսկ հրեա և մահմեդական ընակչությունը «զամենեսեան սպառ իսպուռ կոտորեալ»¹:

Միջֆեոդալական այդ պայքարը 1365 թվականից հետո դարձյալ շարունակվել է: 1371 թվին գրված հիշատակարանում Ստեփանոս գրիչը դառնություն գանգատվում է, որ «Իշխանք և հազարապետք զմիմեանս սատակեն»²:

Իտալական վաճառականների միջև տեղի ունեցող այս ներքին կռիվները մեծ չափով նպաստում են խանության ուժեղացմանը Ղրիմում: Այդ ժամանակ Ղրիմում խան էր Մամայը, որը նստում էր Ղարասուում: Օգտվելով վերը հիշատակված միջադեպերից, նա հաճախ է ասպատակում հայաբնակ վայրերը, կողոպտում և բնակչությունը գերեվարում:

1365 թ. նատիրի որդի Ավետիս գրչի թողած հիշատակարանից երևում է, որ Մամային հաջողվել է վերցնել Կաֆան և կողոպտել բնակչությունը. «Պատերազմաւ սուգ կալաւ զբոլոր սահմանս Ղրիմ,— գրում է նա,— զի իշխան սորա ոչ կարեցեալ ընդդիմանալ՝ նկուն եղեալ փախեալ, և հարին ի զարուն իբրև Ս (երկու հազար) այր, և զկարասին զինուք հանդերձ առեալ տարան Մօլ»³:

Միջֆեոդալական այս կռիվներին ուղեկցում է սովը: Ստեփանոս գրիչը հայտնում է, որ Ղրիմում՝ Մամայի կողմից գրավվելուց երեք տարի հետո, մոլեգնել է սովը, որից այնքան շատ մարդիկ են մահացել, որ ինքը «գրելոյ անկար է»⁴:

Ղրիմահայ համայնքների ներքին կյանքի և մասին մեր ունեցած տեղեկությունները սոցիալական ընդվզում-շատ աղքատ են: Նրանք մեզ հնարավորություն չեն տալիս ծավալվելու: Մեզ հասած տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում է հայ առևտրականներին և բարձրաստիճան հոգևորականներին. խոշորացուցով կարելի է փնտրել հայ աշխատավորության մասին եղած տեղեկությունները:

Մերձվոլգյան երկրամասից Ղրիմ եկող հայ գաղթականության առևտրա-արհեստավորական խավերը բնակություն են հաստատել ծովափնյա նավահանգստային քաղաքներում՝ Ազախում, Կերչում, Կաֆայում, Սուղդայում, Կորսունում և այլն: Իսկ գյուղացիությունը՝

1 ՉՊՄ, ձեռ. № 7458, թ. 426բ:

2 ՉՊՄ, ձեռ. № 7474, թ. 490բ:

3 ՉՊՄ, ձեռ. № 4656, թ. 560ա:

4 ՉՊՄ, ձեռ. № 2705, թ. 487ա:

1 ՉՊՄ, ձեռ. № 2037, թ. 187ա:

2 ՉՊՄ, ձեռ. № 2039, թ. 319բ:

3 ՉՊՄ, ձեռ. № 6273, թ. 132բ:

4 ՉՊՄ, ձեռ. № 7458, թ. 426բ:

ընտրել է թերակղզու ներքին երկրամասը, մասնավորապես Սուր-
խաթի և Կաղարաթի արգավանդ շրջանները:

Գյուղացիությունը՝ զրիմահայ բնակչության զգալի մասն է կազ-
մել: Նրա հիմնական զբաղմունքներն են եղել հողագործությունը և
անասնապահությունը: Մեծ ուշադրություն է դարձվել մասնավոր-
ապես այգեգործության՝ խաղողի մշակության վրա: Հայտնի է,
որ թերակղզու ծովափնյա բոլոր քաղաքների խմիչքը հայ այգե-
գործներն են մատակարարել: Տեղեկություններ կան անգամ Ղրի-
մից խմիչքի արտահանության մասին:

Ի՞նչ իրավունք են ունեցել Ղրիմի հայ գյուղացիները հողի
նկատմամբ, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ
նրանք ապրել են գյուղական համայնքներով. նրանք իրար մեջ են
բաժանել իրենց տրված հողամասերը ըստ շնչերի և դրան համա-
պատասխան վճարել պետական հարկը և կալվածատիրոջ ունեւան:
Փաստեր չկան այն մասին, որ գյուղացիությունը գտնված լինի ճոր-
տացված վիճակում: Միայն մի հիշատակարանում տեղեկություն
կա Սուրխաթի եկեղեցական կալվածներում աշխատող բանվորների,
մաճկալների և հովիվների մասին: Այդ՝ Խոսրովի 1356 թվականին
Սուրխաթում գրած հիշատակարանն է, ուր գրիչը խնդրում է հիշել
Ս. Աստվածածնի, Ս. Սիմեոնի և Ս. Օքսենտիոսի կալվածքներում
աշխատող «պաղի (այսինքն՝ այգու—Ա. Ա.) գործատրան, զտնտեսն,
և զմաճկալքն, և զհովիւն...»¹:

Ղրիմահայ քաղաքատիպ գաղթօջախներում ամենից գործունյա
դեր են ունեցել հայ առևտրականներն, որոնք շատ սերտ հարաբե-
րությունների մեջ էին գտնվում ճենովական առևտրականների հետ
և նրանց գործակիցները դարձած ակոսում էին Սև ծովն աչ ու ձախ:
Ճենովայի առևտրականներն իրենց ընկերակիցներին անվանում
էին «մեր հավատարիմ և ազնիվ վաճառականներ»:

Ճենովայի առևտրականները, 1260 թվականին Բյուզանդիայի
Միքայել Պալեոլոգ կայսեր հետ կնքած պայմանագրով, առևտուր
անելու մենատիրություն էին ստացել և Սև ծովին տիրություն էին
անում իրենց սեփական տան նման: Նույն իրավունքներից օգտվում
էին նաև հայ առևտրականները:

XIV—XV դարերում Ղրիմի նավահանգիստները միջազգային
տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններ էին դարձել. նրանք Արև-
մուտյան Եվրոպայի կապում էին Արևելքին՝ Մոնղոլիայի, Հնդկաս-
տանի, Զինաստանի հետ: Ղրիմով էին անցնում նաև Ոսկե Հորդայի

գրաված երկրներից դեպի հարավ ձգվող առևտրական ուղիները:
Առևտրական սերտ հարաբերություններ ստեղծվեցին մանավանդ
Տրապիզոնի հետ, ուր իշխող դիրքեր էին գրավել հայ և հույն առև-
տրականները՝ Ղրիմին մատակարարելով Պարսկաստանի և Անդրը-
կովկասի ապրանքները: Ղրիմի նավահանգիստները յուրատեսակ
պահեստարաններ էին աշխարհի շրջա կողմից բերվող ապրանքնե-
րի համար: Ճենովացիների և Ոսկե Հորդայի խանության միջև
1266 թ. կնքված պայմանագրի համաձայն, խաները պարտավոր
էին պահեստներ կառուցել՝ ճենովացիների ապրանքները պահպա-
նելու համար¹, իսկ ճենովացիները Սև ծովի վրայով իրենց կատա-
րած առևտրի համար վճարում էին մաքս:

Ղրիմի հայ և ճենովացի վաճառականները Արևելքից Եվրոպա
էին փոխադրում ցորեն, աղ, ձուկ, բուրդ, մորթի, մոմ, թանկա-
գին քարեր, համեմունք և այլն: Եվրոպայից դեպի Արևելք էին տա-
նում գործվածքներ, երկաթյա և պղնձյա իրեր, զարդարանքներ և
այլն:

Հայ առևտրականները, ինչպես երևում է, կապված են եղել
Ճենովայի Ս. Գեորգի բանկի հետ, որոնց ճենովական բաժանմունքը
գտնվել է Կաֆայում: 1431 թ. Քրիստոսատուր գրիչը «Ճաշոց»-ի
վերջում իր գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ տիկին Ազիզ-
Մելիքը Ս. Անտոնի վանքի անունով «Ի պանքն եղեալ է», 100 սոմ
անշարժ գրամագլուխ, որի տոկոսները՝ տարեկան 1400 սպիտակ,
պիտի տրվի վանքին՝ ծախսելու: Բարեգործուհու հայրը՝ պարոն
Ամիլը, վանքի անունով բանկն է դրել 25 սոմ, որի տարեկան տո-
կոսն է եղել 300 սպիտակ և այլն²:

Ղրիմի քաղաքներում ստվար թիվ էին կազմում նաև հայ ար-
հեստավորները: Ինչպես երևում է, Ղրիմի քաղաքները ո՛չ միայն
միջազգային առևտրի, փոխանակության կենտրոններ էին, այլև
նրանք առևտրին մասնակցում էին նաև իրենց արտադրանքով:

Պետ. մատենադարանի սեփականություն է մի թանկարժեք ձե-
ռագիր, որը գրված է Սուրխաթում 1347 թվականին հայ բազմա-
վաստակ մի գրչի՝ Նադրի կողմից: Ձեռագիրը ստվար մի հատոր է՝
«Ճառնդիր»: Դժվար է եղել մեկին կատարելու ձեռագրի վրա զոր-
ված ծախսը, ուստի և մի շարք հայ արհեստավորներ և մանր ա-
ռևտրականներ միջոցներ են հավաքել և տվել գրչին՝ պատվիրելով

¹ Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко, Очерки по истории генуэзских коло-
ний на западном Кавказе в XIII—XV вв. (տե՛ս «Исторические записки»,
№ 3 за 1938, էջ 72—129):

² ՂՊՄ, ձեռ. № 7434, թ. 395բ:

¹ ՂՊՄ, ձեռ. № 6273, էջ 153—154:

իրենց անունները արձանագրելու ձեռագրի տարբեր էջերում: Ձեռագրի մեջ ցրված մանր հիշատակարաններից դժվար չէ պատկերացում կազմել, թե ինչ մասնագիտություններ արհեստավորներ և մանր առևտրականներ են եղել Կաֆայում XIV դարում: Այնտեղ հիշված են հետևյալ արհեստավորները և այլ զբաղմունքով պարապող մարդիկ. Թաղեոս ներկարարը, Պարոնշահ կոշկակարը, Կարապետ բաղազը, Թորոս ջուլհակը, Սարգիս բաղազը, Մելիքսեդ ոսկերիչը, Ուռումբեկ ոսկերիչը, Գորգի ներկարարը, Սարգիս դանկարը, Մարգարե ջուլհակը, Ավետիք ջուլհակը, Ամպետ կտավագործը, Կիրակոս ձոնը, Բաբելի ոսկերիչը, Մարգարե քաթանագործը, Վարդեղոս ջուլհակը, Ստեփանոս հյուսնը, Սաթե դերձակը, Ավրան կտավագործը, Մկրտիչ դանակագործը, Թավտա բաղազը, Հեթում դարբինը, Ադբարշահ գինեծախը, Գրիգորոս էգիպանը (այգեպանը), Պարոնշահ սանրագործը, Հովհաննես կտավագործը, Տուրք էգիպանը, Կարապետ ջուլհակը¹ և այլն:

Նազիրի վերև բերված հիշատակարաններից երևում է, որ Կաֆայում մեծ թիվ են կազմել մասնավորապես ջուլհակները: Այլ աղբյուրներում տեղեկություններ կան նաև կաշեգործ և նավաշինարար արհեստավորների մասին:

Արհեստավորների մեծ մասը կապված է եղել առևտրականների հետ և կատարել նրանց պահանջները՝ արտադրելով այն ապրանքները, որոնք անհրաժեշտ էին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում վաճառման համար: Անհավանական չէ, որ հայ արհեստավորներն ունեցել են իրենց համբարական կազմակերպությունները:

Ղրիմի քաղաքատիպ գաղթօջախներում կային մեծ թիվով հայ գինավորականներ և սևագործ բանվորներ: Զինավորականները պաշտպանում էին քաղաքները թշնամու հարձակումներից և ուղեկցում քարավաններին՝ ցամաքային ճանապարհորդության ժամանակ: Ինչ վերաբերում է քաղաքում ապրող սևագործ բանվորներին, ապա նրանք աշխատում էին պահեստներում, նավահանգստներում և նավերի վրա:

Ճենովական պաշտոնական վավերագրերից երևում է, որ Ղրիմի այլազգի բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, Ճենովական իշխանությունների կողմից ենթարկվել են անօրինակ շահագործման: Նրանք վճարել են բազմատեսակ հարկեր: Միա-

հարկից բացի, նրանք պարտավոր են եղել վճարել հարկեր նաև շենքի, այգեգործության, ձկնորսության և շուկայում վաճառքի հանված բոլոր տեսակի ապրանքների համար՝ գինու, հացահատիկի, մրգերի և այլն: Իշխանությունները հարկ են վերցրել անգամ կամուրջների համար: Առանձնապես ծանր է եղել աղի վրա դրված հարկը:

Թուրքերը 1453 թվականին Կոստանդնուպոլիսը վերցնելուց հետո, երբ փակվում է Սև ծովի ելքը դեպի Միջերկրական ծովը, տարանցիկ առևտուրը սկսում է նվազել: Ճենովական իշխանություններն սկսում են ավելի ծանրացնել իրենց հարկային լուծքերին: Նրանք 1415 թվականին ժողովրդից վերցրել էին միայն 3 միլիոն լիրա հարկ, ապա 1470 թվականին թուրքերի Ղրիմ ներխուժելու նախօրյակին, այն բարձրացնում են մինչև 12 միլիոն լիրայի:

Աշխատավոր բնակչության դրուստունն այնքան է ծանրանում, որ ապրուստ չունեցող մարդիկ հարկադրված են լինում կամավոր հանձնվել ստրկություն: Կաֆայի կոնսուլատը այդ երևույթի առաջն առնելու համար հատուկ որոշում է կայացրել, որ՝ «Կաֆայում կամ նրա արվարձաններում արգելվում է զենի տեղացի այն բնակիչներին, որոնք կամովին վաճառում են իրենք իրենց»:

Հայ աշխատավորությունը շահագործվում էր սակայն ո՛չ միայն ճենովական իշխանությունների կողմից, այլ նաև իր ազգակից մեծահարուստների կողմից, որը և տեղի է տվել աշխատավորության հաճախակի բողոքներին և ապստամբության: Հայկական շրջաններում մեծ դժգոհություն է առաջացել մանավանդ Կալարիս անունով մի հայ վաշխառուի գործունեության հետևանքով, որը, ըստ ճենովական մի վավերագրի, անշափ մեծահարուստ մեկն է եղել և վարկեր է տալիս եղել քաղաքի շատ բնակիչների:

1433 թվականներին, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել Չեմբալայի ապստամբությունը (Չեմբալան Կաֆայից դեպի արևմուտք գտնվող Ղրիմի նավահանգստային քաղաքներից մեկն է, ուր ըստ վար հայ բնակչություն էր ապրում): Ապստամբությունն ուղղված է եղել տեղի իշխանության դեմ: Ապստամբներին հաջողվել է իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը և քաղաքից դուրս վտարել ճենովական հարստահարիչներին: Ապստամբության արդյունքում արագ անցել է հարևան քաղաքները և գյուղերը: Այս ապստամբությանը մաս-

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 3797 (տարբեր էջերում):

¹ Տե՛ս 300ИД, т. V, էջ 738:

նակցել են նաև հայերը¹։ Ապստամբությունը ճնշվել է մեծ դժվարությամբ՝ Կաֆայից ուղարկված 60 000 հոգուց բաղկացած զորաբանակի կողմից։

1454 թվականին աշխատավորության նոր ընդլզում է տեղի ունեցել Կաֆայում, որի բնակչության երկու երրորդը, ինչպես ասել ենք առջևում, կազմել է հայ բնակչությունը։ Ժողովուրդը զինք է վերցրել և սկսել է կռվել։ Քաղաքի հարուստները, վախենալով ժողովրդի ցասումից, փախել են քաղաքից։ Կաֆայի կոնսուլն իր գեղուցագրում գրում է. «Անցյալ ամսվա 15-ին (այսինքն՝ սեպտեմբերի 15-ին—Ա. Ա.), այստեղ տեղի ունեցան մեծ անկարգություններ։ Քաղաքում կռիվ սկսվեց, և ավելի քան հինգհարյուր մարդիկ զոչում էին՝ «Կեցցե ժողովուրդը», «Մահ ազնվականներին»²։

Հետաքրքիր են ճենոթական վավերագրերում պահված այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են անմիջապես Կաֆայի հայ համայնքի աշխատավորության ընդլզմանը՝ հայրենակից հարուստների դեմ։

Կաֆայի կոնսուլ Կարելայի մի ղեկուցագրից երևում է, որ Կաֆայի հայ բնակչությունը բաժանված է եղել երկու հիմնական խմբի՝ մեծահարուստների և աշխատավորության։ Մեծահարուստները, ըստ նրա տեղեկության, մեծ թիվ չեն կազմել՝ ընդամենը ութ-տասը հոգի։ Նրանց ղեկավարն է հանդիսացել վերև հիշված Կայարիսը, որը հավանական է լատինական վավերագրերում աղավաղումն է Կարապետ անվան։

Կաֆայի հայ աշխատավորության պայքարը հարուստների դեմ սուր բնույթ է ստանում 1474 թվականին՝ հոգևոր առաջնորդի ընտրության ժամանակ։ Ունեորներն առաջարկել են իրենց թեկնածուին՝ տեղ Կարապետ անունով մեկին, որը Կայարիսի ազգականներից է եղել։ Հովանավորված տեղական իշխանությունների կողմից, իսկ աշխատավորությունն առաջարկել է իր թեկնածուին՝ տեղ Հովհաննեսին։ Քաղաքի կոնսուլը բացահայտորեն պաշտպանել է ունեորների թեկնածուին և ցանկացել է պարտադրել հայ աշխատավորությանը՝ հնազանդվել հարուստների կամքին։ Սակայն աշխատավորությունը չի ենթարկվել իշխանություններին և ապստամբել է։

Ըստ տեղեկությունների, հուզումը փոքր-ինչ խաղաղվելուց հետո, նորից բռնկվել է վեց ամիս հետո։ Այս անգամ Կաֆայի հայ

¹ Այս ապստամբությունների մասին տես Л. М. Чиперис, Экономическое развитие и классовая борьба в крымских городах в 30—70-х гг. XV века (автореферат).

² П. Н. Надский, Очерки по истории Крыма, Симферополь, 1951, էջ 61։

բնակչության համար ապստամբության առիթ ծառայել է մեծահարուստ մի հայի՝ Քոտուլ Բեյի տղայի կողմից չբավոր մի մարդու աղջկա առևանգումը։ Ժողովուրդը հավաքվել ու շարժվել է դեպի կոնսուլի շենքը՝ «Կորչի՛ Քոտուլ Բեյը, մահ նրան» բացականչություններով։ Կոնսուլը, վախենալով բազմության զայրույթից, թաքնվել է։ Մեծ դժվարությամբ է հաջողվել ժողովրդին հանգստացնել և հեռացնել կոնսուլի շենքից։

Հայ աշխատավորության նոր ընդլզումներ են եղել նաև 1473—1475 թվականներին։ Կոնսուլ Կարելան 1475 թ. փետրվարի 12-ին ձենովա գրած իր նամակում հայտնում է. «Հայ ժողովրդի շրջանում մեծ անկարգություններ են սկսվել, առաջացել է խռովություն, եկեղեցիներից մեկում 300 հոգի են հավաքվել»։

Ամենայն հավանականությամբ ճենոթական կոնսուլի՝ եկեղեցում հիշած այս 300 հոգին հանդիսացել են զինված այն անձնավորությունները, որոնք չեն ցանկացել հնազանդվել իշխանությունների կարգադրությանը և չեն ցանկացել ընդունել հայ հարուստների պարտադրած թեմական առաջնորդին։

Ի դեպ, Ս. Գևորգ բանկի պրոտեկտորը 1473 թվականի իր մի գրության մեջ մեղադրել է Կաֆայի կոնսուլին, որ նա թույլ է տվել միջամտելու հայ համայնքի ներսում ծայր առած խռովություններին։

Փաստորեն, Կաֆայի հայ աշխատավորության պայքարը տեղի հայ մեծահարուստ խմբակի դեմ շարունակվել է մինչև թուրքերի մուտքը Կաֆա։

Ղրիմի թերակղզու գերիմի հայությունը շուտով կանգնում է մի նոր փորձության առջև. նրա գլխին պայմից և նրանց կատարած թում է թուրքական սուկայի արհավիրքը։

Վայրագությունները։ Պոլիսը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո, ինչպես ասացինք, դադարում է ծովային հազորակցությունը Սև և Միջերկրական ծովերի միջև։ Ղրիմը կտրվում է արտաքին աշխարհից և ընկնում փակուղու մեջ։ Ճենոթացիները զրկվում են իտալիայից ծովային ճանապարհով ազդման և այլ օգնություն ստանալու հնարավորությունից և հարկադրված են լինում մայր հայրենիքի հետ կապվել ցամաքային հեռավոր ճանապարհով։ Թերակղզում թաթար բնակչության մեջ աստիճանաբար սկսում են ուժեղանալ թուրքոֆիլ տրամադրությունները։

Ղրիմի ճենոթական իշխանությունները, սակայն, չեն ըմբռնում ժամանակի վտանգը, պատշաճ միջոցներ չեն ձեռնարկում՝ ամրացնելու քաղաքները, զինելու և կազմակերպելու տեղական ուժերը և

խնդրելու թուրքական օրինակացիա ունեցող թաթարական խաների
ստանձգութիւնները: Ավելին, ճակատագրական այս ծանր օրերին
նրանք, հնազանդ պապական կաթոլիկ պրոպագանդային, շարու-
նակում են երկպառակութիւններ սերմանել Ղրիմի հայկական շրջ-
աններում՝ վանելով հայ աշխատավորութիւնը իրենցից:

Թուրքական նավատորմի շնորհիւ անգամ Ղրիմի թերակղզ-
դուն է մտնելում 1454 թվականին՝ Մանքաստրան (Ակկերմանը)
վերջնելուց հետո: Թուրքական նավերը Կաֆայի ծովախորշն են
գալիս նույն տարվա հուլիսի 11-ին: Կաֆացիները բանակցութիւն-
ներ են սկսում թուրքական հրամանատարութիւն հետ, վճարում
600 սոմ (մոտ 19,400 լիրա) ռազմատուգանք և գործը վերջացնում
խաղաղութիւնով¹:

Սակայն այդ ժամանակվոր, խարուսիկ մի դադար էր: Թուր-
քական կառավարութիւնն աչքը Ղրիմի վրա էր: Եվ ահա նրանք
1475 թ. Ղրիմի թերակղզին նվաճելու համար ուղարկում են մի նոր
զորաբանակ՝ Գեղուկ Ահմեդ փաշայի զլխավորութիւնով: Թուրքա-
կան նավատորմի ղեկավար Կաֆայի ծովածոցն է մտնում մայիսի 31-ին,
իսկ հունիսի 1-ին թուրքերը զորք են ափ հանում և սկսում ռազ-
մական ընդհարումներ:

Ղրիմի հայ և ճենովացի բնակչութիւնը որոշում է դիմագրել
թշնամուն: Հայկական զորամասերին հանձնարարվում է պաշտպա-
նել քաղաքի ցամաքային սահմանը՝ հայկական պարսպի ուղղու-
թիւնով:

Ականատես հայ տաղերգուներից մեկը՝ Ղարիպ ներսեսը, որը
Կաֆայի մասին հատուկ ոգր է գրել («Ողբ ի մայրաքաղաքին Կա-
ֆայու») հետևյալն է հաղորդում թուրքերի հարձակման և հայերի
ու խառնակների հերոսական պաշտպանութիւն մասին.

«Թօփ թաֆանը շատ ունէին,
Խիստ կանչելով կոխ արին,
Որ ահն առէր էր վերայ քաղքին...
Մեծ-մեծ թօփերն երբ քաշեցին,
Երկինք ու երկիր կու դողային»:

Տունք և տաճարքն բըլլէին,
Տղայք մեռան ահէ ձայնին.
Կանայք ահէն զարհուրէին,
Եւ զտղայքն անցանէին.
Ձի ահեղ էր ձայնն թօփին»²:

¹ В. Гейд, История Востока в средние века (Տե՛ս «Известия таврической
ученой архивной комиссии», № 52, էջ 68—185):

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7709, թ. 34բ.

Ըստ Ղարիպ ներսեսի տեղեկութիւն, Կաֆա քաղաքը եկող և
շրջապատող թուրքական նավատորմի ղեկ քաղկացած է եղել 400
նավերից: Թուրքական բանակը քաղաքը շրջապատել է թե՛ ծովից, և
թե՛ ցամաքից:

Հայ և ճենովացի զինվորները թուրքական հսկայական բանա-
կի դեմ կռվել են հինգ օր անդադար և անօրինակ քաշութիւնով ետ
զարտել նրա հարձակումները: Սակայն կովի վճռական պահին դա-
վաճանել են քաղաքի թաթարները և 60.000 հոգով անցել թուրքե-
րի կողմը: Իտալական վաճառականների մեջ նույնպես եղել են
դավաճաններ: Եվ այսպես, զնալով պահասում են պաշարվածների
ուժերը:

Դրութիւնը ավելի է ծանրանում, երբ թշնամին կտրում է քա-
ղաքի շուրջը: Քաղաքը նախապես ապահովված չէր նաև պարենով:
Վճռական պահին իր ապահովութիւնն մասին մտածող իտալական
հյուպատոսը թողնում և փախչում է քաղաքից: Առանձնապես
ստոր գործ է կատարում Կաֆայի գանձապահը. նա գաղտնի թուր-
քերին է հանձնում քաղաքի բանակները: Ահա այսպիսի ծանր պայ-
մաններում հայ զինվորականութիւնը հարկադրված է լինում բա-
նակցութիւնների մեջ մտնել թուրքերի հետ, ստանալ նրանց հա-
վաստիացումը, որ քաղաքը հանձնելու պարագային վրեժխնդիր
չեն գտնվի նրանց նկատմամբ և հանձնել քաղաքը: Նեսվետայի
«Հայսմաուրք»-ի հիշատակարանի հեղինակն այդ մասին հե-
տևյալն է գրում. «ընդդիմացան իշխանքն և ազնուանքն մեր և ոչ
ետուն զբերթն», իսկ հետո, երբ տեսան, որ անկարելի է պաշտպա-
նել, բանակցութիւնների մեջ մտան և «թուրքն ուխտ եղեալ չմե-
ղանչել, եթե հնազանդեցեն, այլ աղատութիւն տալ: Տեսեալ իշ-
խանացն մերոց և ազնուականաց զթուրքիւն իշխանին ճենովի-
ղաց և զօրացն նոցին, մանաւանդ թե իշխանն փախուստ էառ, ան-
ճար մնացեալ ի սովու, առին զերդումն և զքաղաքն ետուն Թուր-
քաց»¹:

Եվ այսպես, Կաֆան հինգօրյա պաշտպանութիւնից հետո, ընկ-
նում է թշնամու ձեռքը: Թուրքերը, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս
դրժում են իրենց խոստումը և դատաստան տեսնում հայ, իտա-
լացի, ռուս և տեղացի այլ բնակչութիւն հետ: Ղարիպ ներսեսը ման-
րամասն պատմում է այն վայրագութիւնների մասին, որը կա-
տարել են թուրքերը Կաֆայի բնակչութիւն հետ: Թուրքերը նախ
հավաքում են տեղի կովող ուժը և զինաթափ անում: Նրանց մի մա-

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 7442, թ. 281բ:

«ին կոտորում են, իսկ մյուս մասին՝ գերում, հավատափոխ անում և ուղարկում Պոլիս՝ թուրքական բանակում ծառայելու համար: Մնողներին վերցնում են նաև նրանց երեխաներին:

«Զոուսոր և որգիքն ժողովեցին,
Զհարն գլուխն կրտսեցին,
Զոուստերքն առին և գերեցին,
Անխնայ ժողովեցին,
Երկու եղբայրքն ի մեկ տեղին,
Զնորպասակ հարսն ու փեսան,
Լալով առին ու նաւ դրին,
Հայրքն և մայրքն շատ լացին
Եւ գլխիբաց ի յետ զնացին,
Նայ ճար չեղաւ, չի խղճային
Եւ ոչ լալուն սղորմէին,
Սըրտեր եղեր էր դազանին»¹:

Ըստ Ղարիպ Ներսեսի տեղեկության, ծնողներին վերցրած միայն տղաների թիվը տասը հազարի է հասել: Այնուհետև նրանք հավաքում են բոլոր վաճառականներին և «Զամէնն խիստ թալանեցին»: Վերցնում են քաղաքի բոլոր եկեղեցիների զանգերը և ուղարկում Պոլիս՝ թնդանոթ ձուլելու համար: Մտնում են տները, կողոպտում բնակչությանը: Աշխատունակ մարդկանց նրանք հավաքում են մի տեղ և աշխատեցնել տալիս ռազմական շինարարության վրա: Վերջում Ղարիպ Ներսեսն իր «Ողբն» ամփոփում է հետևյալ դառնակակիծ զայրույթով.

«Խիստ նեղութիւն կայր քաղաքին,
Ամէնն ի լաց հառաչէին,
Ճամփա չի կար, որ փախչէինք»²:

Թուրք հրամանատարությունը Կաֆայի հայ բնակչության դեմ կազմակերպում է մի այլ ոճիր ևս, որը հաղորդում է մեզ «Ղրիմի Պատմության» հեղինակը: Կաֆայի և Ղրիմի մյուս բնակավայրերի գրավումից հետո, երբ շատ ու քիչ կյանքն սկսում է խաղաղվել, թուրքերը և թաթարները սկսում են հարկադրել հայերին կրոնափոխ լինել և ընդունել մահմեդականություն: Սակայն հայերը վրձապահանապես մերժում են: Թուրքական զորքի հրամանատար Ահմեդ փաշան դիմում է այսպիսի ոճրագործության. մահմեդական տոններից մեկի ժամանակ, հյուրասիրության պատրվակով, ընդունելու-

թյուն է կազմակերպում իր պալատում, որը գտնվելիս է եղև ծովափին: Նախապես հայտնում է հրավիրվածներին հյուրասիրության գալ առանց զենքի: Ծաշկերույթից հետո, երբ հրավիրվածները շնորհակալություն հայտնելով դուրս են գալիս՝ իջնելով աստիճաններով, այնտեղ կանգնած դահիճները մեկ-մեկ սպանում են հրավիրված հայերին և նրանց դիակները ձգում ծով. «Յետ ճաշելոյն նոցին (այսինքն՝ հայոց—Ա. Ա.),—գրում է պատմիչը,—ի չիջանին ի ձիգ ձիգ աստիճանսն պալատին՝ դահիճքն, ըստ հրամանի փաշային՝ մի մի կոտորեալ արկին ի ծով»¹: Ապա փաշան հրամայում է կոտորել հայերին: «Զձերս և զտղայս, զարս և զկանայս, սրոյ ճարակ ետուն, և քարինս նոցա յերկիր յեղեալ իբրև զվտակս զետոց ընթանայր ի փողոցսն: Անթիւ աղջիկք և մանկունք, մատաղ տղայք գերեալ առաքեցին ի Պօլիս առ սուլթանն»²: Այդ նուն ձեվով, ավելացնում է պատմիչը, հայերի հետ վարվեցին նաև Կաղարեթ և Սուրխաթ քաղաքներում³:

Կաֆան և Սուրխաթը վերցնելուց հետո թուրքական բանակը շարժվում է Սուղդայի վրա: Տեղի իտալացի, հայ և հույն կովող ուժերը, համախմբված, հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս թուրքերին և բոլորն էլ ընկնում անհավասար մարտում:

Կաֆայի գրավումը և ավերումը ցնցող տպավորություն է թողել ժամանակակիցների վրա: 1475 թվականին Երուսաղեմում գրված Սողոմոն գրչի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թիվս հայոց ԶիԴ (1475), յորում գրեցաւ սուրբ աւետարանս, առին զԿաֆան տաճիկն և արարին բազում գերութիւնս և աւերումն, և եղև յոյժ տրտմութիւն և սուգ քրիստոնէիցս»⁴:

Թուրքերը, ինչպես երևում է, կողոպտել են ո՛չ միայն բնակչության գույքը, այլև վանքերում եղած ձեռագրերը: Կաֆայում թալանված մի ավետարան թուրք զինվորների կողմից վաճառքի է հանվել Պոլսում: Զեռագիրը գերությունից ազատող բարերարը հետևյալ հիշատակագրությունն է թողել. «Ի թվականս ԶիԴ (1475) յունիս ամսոյ Զ (6), իսմայիլացիքն առին զԿաֆայն և գերեցաւ սուրբ աւետարանս և բերաւ ի յԼստամպօլ և ես՝ Աւետիքս, զնեցի»⁵:

Թուրքական նման վայրագությունների պայմաններում, հասկանալի է, որ դժվար էր հայերին ապրել թուրք-թաթարական բռնա-

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 7709, թ. 34ր:

² Նույն տեղը, թ. 34ր:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 7442, թ. 282ա:

² Նույն ձեռագրում,

³ Նույն ձեռագրում:

⁴ Տե՛ս Միարանք և այցելուք Երուսաղեմի, էջ 475:

⁵ ԶՊՄ, ձեռ. № 7831, թ. 295ա:

կալուցիան տակ, ուստի զրիմահայություն մի զգալի մասը, ինչպես հայտնի է, տեղափոխվում է Ուկրաինա, Լեհաստան և Մուրափիա:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները թուրք-թաթարական տիրապետության շրջանում: Եվ այսպես, 1475 թվականից սկսած, Ղրիմն բնկնում է թուրքական արյունոտ լծի տակ, և նրա գերիշխանության տակ մնում ավելի քան 300 տարի:

Թուրք-թաթարական տիրապետության այս ժամանակաշրջանը հանդիսացել է Ղրիմի պատմության ամենամռայլ շրջաններից մեկը:

Չնայած Ղրիմն ունեցել է իր տեղական խաները, սակայն նրանք վասալական կախման մեջ են գտնվել թուրքական սուլթաններից և հանդիսացել են փաստորեն նրանց կամակատարները, նրանց պաշտոնյաները՝ խանական տիրոջ սուլ:

Սուլթանական կառավարությունը Ղրիմի վրա նայել է որպես հաստիքների աղբյուրի և ամենևին շահագրգռված չի եղել նրա տնտեսական կյանքի զարգացմամբ: Ասենք, Թուրքիան ինքն այդ ժամանակ գտնվում էր զարգացման այնքան ցածր աստիճանի վրա, որ ի վիճակի չէր զարգացնել իր սեփական տնտեսությունը, թող թե ուշադրություն դարձնեք գաղութների վրա:

Ղրիմը թուրքերի կողմից գրավվելուց հետո, ինչպես տեղի քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներին, այնպես և հայերին թույլ է տրվում ապրելու որպես թուրք-թաթարական խանության հպատակներ: Ղրիմի հայ գաղթավայրի պատմության հեղինակը խոսելով այդ պայմանի մասին, գրում է. «Ըստ հրամանի սուլթանի թուրքաց և մնացեալ աղզս Հայոց մինչև ցայսօր բնակեմք ի ձեռս թաթար խանին հարկատուողական պայմանիս»:

1475 թվականից հետո Ղրիմի հայ գաղթօջախները փաստորեն սկսում են կազմալուծվել: Սև ծովի նավահանգիստները կորցնում են իրենց նախկին միջազգային նշանակությունը և պարփակվում տեղական նեղ շրջանակների մեջ: Արհեստագործությունը, որ կապված էր տարանցիկ առևտրի հետ, զրկվում է իրացման շուկայից: Մեկ-մեկ սկսում են հանգչել հայ գրչության երբեմնի ծաղկուն օջախները:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները եռանդուն ջանքեր են գործադրում Ղրիմի քրիստոնյա բնակչությանը մահմեդականացնելու ուղղությամբ: Սկսում են բռնազրավել հայկական եկեղեցի-

ները և այն վերածել մեշիդների: Ըստ պատմական մի աղբյուրի, կաֆայում գոյություն է ունեցել հայկական 45 եկեղեցի և վանք, որոնցից 16-ը բռնազրավում և մեշիդների են վերածում¹:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հայերին կրոնափոխանելու և մահմեդական դարձնելու համար դիմել են ամեն տեսակ կամայականությունների: Հայ արձակ և շափածո գրականությունն անշափ հարուստ է զրիմահայ նահատակների վարքագրություններով՝ Աստվածատրինը, որը սպանվել է 1488 թվականին, Ավետիքինը, որը սպանվել է 1549 թվականին, Պարոն Լուսինը՝ սպանվել է 1567 թվականին և այլն:

Պատմական սկզբնաղբյուրներում պահված տեղեկություններից երևում է, որ զրիմահայության կյանքում ծանր է եղել հատկապես 1560 թվականի սովը: Քնական այս աղետի մասին մեզ է հասել վրթանես զրչի մի տաղը: Սուլն առաջացել է երաշտի պատճառով՝ երկնքից անձրև չի եկել ու երկիրը պտուղ չի տվել: Սկսվել է այնպիսի սաստիկ սով, որ մարդիկ «գաղանաբար զմեռեալս հանէին ուտէին»՝ «ոչ շուն, ոչ կատու թողին, անխտիր դամէնն ուտէին»: Մարդիկ ծախում են իրենց զույքը՝ հաց գնելու համար: «Շատ մարդ զյուր որդին ծախեաց՝ թէ՛ թուրքին և թէ՛ թաթարին», ծնողներն իրենց երեխաներին այլևս տիրություն չէին անում, վշտացած գրում է հիշատակադիրը²:

Տարերային այս դժբախտությունից, իհարկե, օգտվում են մեծահարուստ այն մարդիկ, որոնք հացահատիկ ունեին կուտակած իրենց մատաններում, որոնք իրենց հացը վաճառում են տասնապատիկ բարձր գնով:

Տաղերգուի ակնարկներից երևում է, որ 1560 թվականի սովի հետևանքով խոջաների և մյուս մեծահարուստ մարդկանց շարաշահությունը տեղիք է տալիս տեղի աշխատավորության հուղումներին: Սովի հետևանքով, հայտնում է տաղերգուն, «ամէնն աւաղակ եղան, զմիմեանս կողոպտէին» և ավելացնում, որ ըմբոստները շար գահան գարձած, գիշերով ման էին գալիս, «ոչ վանք, ոչ ջաղացք թողին, զմեծատանց տունն թալանեցին»³: Շատերը հարկադրված ծախում են իրենց տունն ու տեղը և գնում են օտարություն:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հարկեր են գնում հայ բնակչության բոլոր խավերի վրա՝ գյուղացիության, արհեստավոր-

¹ ՀՊՄ, ձև. № 2939, թ. 471ա:

² ՀՊՄ, ձև. № 3081, թ. 119բ-120ա:

³ Նույն տեղը, թ. 119բ:

¹ ՀՊՄ, ձև. № 7442, թ. 282բ:

բության, առևտրականների, հողերականության և այլն: Ըստ որում, գոյութուն չի ունեցել հարկահավաքության շատ ու քիչ սահմանված կայուն մի կարգ: Կարելի է ասել, որ խաները վերցրել են այնքան հարկ, որքան կարելի է եղել կորզել հարկատուներից:

Ղրիմահայ բնակչության վճարվող հարկատվության մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում հաշատուր Կաֆայեցին, որի տարեգրությունից անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի մեջբերումներ անել:

«Թուականին Ռ29 (1627) ամին բարկութիւն շատ եղև և ծանր խարձ վերցուցին քրիստոնէից»:

«Ռ28 (1630) Թուականին Կաֆային խարաճն Հասան աղայ անիծածն էառ և շատ շարշարեց զժողովուրդն և զքահանայքն... զամէնն տէֆուէր արաւ... չորս հինգ տարոյ տղաքն խարաճ գրեց»:

1634 թվականի տակ արձանագրված է՝ «...խարաճն եկաւ, հասըլ հարձ (այսինքն՝ եկամտահարկ— Ա. Ա.) կասեն, անունն անիծիծ ու զինքն՝ մարդոյ երեք-երեք ոսկի: Քրիստոնեայք լացին, ողբացին, թէ ճար շունինք տալոյ... Մեկ դատաւոր կայր... որ անունն ասեն Մուսա օղլի... ան անիծածն էր դատաւոր, էմր շարաւ»:

Այս հարկի կապակցութեամբ ժողովուրդը դիմել է իշխանություններին, խնդրել է պակասեցնել, բայց իշխանությունները ոչ մի ուշադրություն չեն դարձրել և բնակիչները, ասում է տարեգիրը՝ «շվար մնացին»¹:

Թուրք-թաթարական իշխանությունները հարկ են վերցրել Ղրիմի քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներից, այդ թվում և հայկականից: XVII դարի մի ձեռագիր գրիչ բերել է Կաֆայի 29 եկեղեցիների հարկացանկը, ըստ որի Ս. Սարգիս եկեղեցին պարտավոր է եղել վճարել 19 ոսկի, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին՝ 8 ոսկի, Ս. Նիկողոսինը՝ 9 ոսկի, Ս. Հակոբը՝ 3, Ս. Խաչը՝ 2 ոսկի, Ս. Լուսավորչը՝ 8 ոսկի, Ս. Հարությունը՝ 10 ոսկի և այլն²:

Ղրիմը գրավելուց և թաթարական իշխանությունն այնտեղ հաստատելուց հետո, թերակղզին դառնում է յուրատեսակ հենակետ՝ Ռուսաստան, Մոլդավիա և Լեհաստան սխտեմատիկաբար կատարվող ասպատակությունների համար: Թուրք-թաթարական հրոսակախմբերը գրեթե ամեն տարի խուժում են Ուկրաինա, կողոպտում, ավերում և բնակչությանը հազարներով քշում գերության:

Ֆերված գերիններին նրանք Կաֆայում լցնում են նավերը և տանում վաճառելու արևելյան շուկաներում:

Թուրք-թաթարական այս ասպատակությունների ժամանակ որս, լեհ և ուսմինացի ժողովուրդների դժբախտությունը հավասար բաժանում էին նրանց մոտ ապաստան գտած հայ բնակչությունը ևս: Նրանք ևս ենթարկվում էին թշնամու կողոպուտին և գերեվարությունը: Խաշատուր Կաֆայեցին պատմում է, որ թաթարների 1650 թվականին Լեհաստան կատարած ասպատակության ժամանակ գերի բերվածների մեջ գտնվել են երեք հարյուր հայեր³:

Հայ գաղթավայրերի պատմության կապակցությամբ հետաքրքիր է այն հարցը, թե ի՞նչ վերաբերմունք է ցուցաբերել Ղրիմի ստվարաթիվ հայ գաղթավայրը Դավիթ-Բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Սյունիքի հերոսամարտի նկատմամբ:

Հարցի պատասխանը մենք գտնում ենք Գ. քահ. Պատկանյանի «Հարիրամեակ Նոր Նախիջևանի հայաբնակ քաղաքի» ձեռագիր աշխատության մեջ², որը գրի է առել 1879 թվականին: Պատկանյանը, պետք է ասել, շնորհակալ աշխատանք է կատարել. նա Ղրիմահայ ծերունիներից հավաքել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մեզ հետաքրքրող հարցին, թեպետ հաղորդվող տեղեկությունների մեջ կան կասկածելի կետեր և որոշ սխալներ:

1722 թվականին հայ վաճառականները տեղեկություն են բերում Ղրիմ, որ Սյունիքում Դավիթ-Բեկի «ղրոշակի ներքո հավաքվել են մինչև չորս հարյուր քաջ երիտասարդք, որք սկսել են պարսից դեմ մաքառել»³:

Երբ այդ հայտնի է դառել Ղրիմում, գրում է Պատկանյանը, անեցիների «Մրտի մեջ սկսել է արժածել յուրյանց քաջարի վաղընջուց նախնյաց քաջության կայծն և հայրենասիրության բոցն»: Եվ ահա Ղրիմի գաղթօջախներում սկսում են կամավորներ հավաքագրել՝ «Պարտ է աղատել հայոց ի ժանյաց գայլոց և այլ զազանաց» նշանաբանով: Հավաքվում է մի քանի հարյուր հողի, որոնք, Ս. Կարապետի վանքը ուխտ գնալու պատրվակի տակ, ուղևորվում են Հայաստան: Կամավորների մի խումբը նավ է նստում Եվպատորիայում, իսկ մյուսը՝ Կաֆայում: Նրանք հավաքվում են Տրապիզոնում: Ղրիմահայերը ճանապարհին երբ հասան Անի, — գրում է Պատկանյանը, — «չուռ իջան ձիաներեն և սկսան արտասվոք գետնի վրա երեսն ի վայր տարածել և յուրյանց կարոտած հայրենյաց հողն համ-

¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 213:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2939, թ. 471ա:

¹ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., էջ 225:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 8815, թ. 25բ—33ա:

³ Մեջբերումներն անում ենք նոր ուղղագրությամբ:

բուրել»: Այնուհետև նրանք գնում են Սյունիք: Շատ սրտառու է ներկայացված զրիմահայերի հանդիպումը Գավիթ-Քեկի և նրա զորաբանակի ղինվորների հետ. «Մի այնպիսի տեսարան հանդիսացուցին, որոց նման միայն Հորդանան էր տեսել Երիթովի հանդիպման»:

Ղրիմահայ կամավորները տասնյակների բաժանված մտնում են Գավիթ-Քեկի զորաբանակի մեջ և մասնակցում Սյունիքի հերոսամարտին:

1725 թվականին զրիմահայ կամավորները տեղեկություն են ստանում, որ Ղրիմի խանը իմացել է, որ իրենք գնացել են Գավիթ-Քեկին օգնության ու բանտարկել է իրենց բարեկամներից 284 հոգու՝ սպառնալով, որ եթե մինչև երեք ամիս չվերադառնան կամավորները, ապա նրանց հարազատներին բոլորին էլ կսպանի:

Պատկանյանի գրի առած մի տեղեկությունից երևում է, որ 1728 թվականին, Գավիթ-Քեկի մահվանից հետո, տարածայնություններ են առաջացել Մխիթար սպարապետի և Ավետիք վարդապետի միջև: «Այս տարածայնությունների ժամանակ խրիմաբնակ անցի հայերն մնացին Մխիթարին հավատարիմ»:

Մխիթար սպարապետի սպանությունից հետո, վերջացնում է Պատկանյանը իր հավաքած տեղեկությունների շարադրանքը, «Խրիմահայ հեծելազորքն ցրիվ եկեան»:

Ղրիմի տնտեսական կյանքը նորից շատ ու քիչ բնականոն վիճակ է ընդունում XVI դարի 70-ական թվականներից սկսած, երբ նորից է սկսվում գործուն առևտրական հարաբերություններ Արևմտյան և Արևելյան երկրների միջև և Ղրիմը մասամբ վերականգնում է իր կորցրած զիրքը տարանցիկ առևտրում: Նրա հարավային նավահանգիստները նորից սկսում են միջազգային խոշոր կենտրոն դառնալ Թուրքիայից, Պարսկաստանից և Հնդկաստանից եկող առևտրականների համար: Ապրանքներ են սկսում բերել և փոխանակել նաև Ուկրաինայից, Լեհաստանից, Ռումինիայից և այլ վայրերից:

Ղրիմահայ երբեմնի խամրած գրչություն օջախները նորից սկսում են կենդանանալ: Նախկին ողբերգի փոխարեն լավում է նորից դովեստի խոսքեր Յովահայաց Կաֆայի և Ղրիմի այլ քաղաքների բարեկեցության մասին: Մեզ են հասել Կաֆա քաղաքին նվիրված մի քանի տաղեր՝ Ստեփանոսի «Գովասանություն ի վերայ Կաֆայ քաղաքին», Մարտիրոսի «Տաղ ի վերայ Կաֆայ քաղաքին ասացնալ վասն ուրախութեան» և այլն: Կաֆան սկսում են համեմատել «Մեծ Հռովմի, Ըստամպուլի, Շամի, Համիթի և Եգիպտոսի» հետ՝ նշելով, որ նավերը հազար բարիք են բերում Կաֆա: Մարտի-

րոս Ղրիմեցին իր ժամանակվա Կաֆան համարում է «Հայոց տուն», որի ձայնը, «ընդհանուր երկիրը կերթայ»¹: Նրա ասելով, Ղրիմում և մերձակա վայրերում ապրող հայերը, «ճոխ են», բարեկեցիկ և նախկին ողբի փոխարեն «ամեն մարդ կը խնդայ»: XVII դարի ժամանակագիր Խաչատուրը Կաֆան և նրա շրջապատը համարում է այնպիսի մի վայր, ուր «բըղխէ զկաթն և զմեղրն»: Խաչատուրի այս տեղեկությունն անշուշտ ունևոր խոջայական շրջանին է վերաբերում և ոչ ընչազուրկ աշխատավորությանը:

XVII դարի առաջին քառորդում Ղրիմի հայ գաղթօջախները ստվարանում են Հայաստանից, Պարսկաստանից և Թուրքիայից եկած նոր գաղթականներով: Թուրքիայում՝ ջալալիների, իսկ Հայաստանում՝ Շահաբասի բնագաղթի հետևանքով բավականին թվով հայեր անցնում են Սև ծովը և ապաստանում Ղրիմի հայ գաղթօջախներում, իրենց հայրենակիցների մոտ:

Այս խմբի գաղթականության ներկայացուցիչներից մեկն է տաղերգու Ստեփանոս Թոխաթեցին, որն իր ընդօրինակած ձևազրի հիշատակարանում հայտնում է. «Գրեցի ի դառն և դրժար ժամանակիս, որ յետ ճալալի և էաղի Ղարայ Եաղճան Ղարաղաղ պօլուկ պաշին եկաւ, կրկին էրեց և աւերեց զԹօխաթ, և ամենեքեան եւաք փախստական եկաք ի յաստուածաշէն և տիրախնամ մայրաքաղաքն ի Կաֆա»²:

Ղրիմի հայ գաղթօջախները սակայն XVII դարում ևս բարենպաստ պայմաններում չեն գտնվել: Ղրիմահայերը քիչ տառապանքներ չեն տեսել խանական իշխանությունների կողմից: Խասպեկ գրիչը 1643 թվականին Ղարասուում գրած իր հիշատակարանում գանգատվում է, որ ինքը ձեռագիրը գրել է՝

«Ի գառնագոյն ժամանակի
Մահմադ Քարայ թաթար խանի,
Պատճառելով ինչ պատճառի,
Յոյժ կողոպտին ազգն հայի...»³:

1648 թվականին Ղրիմում մեծ համաճարակ է սկսել, որից ջատ երեխաներ են մահացել: Ավետիք գրիչը իր հիշատակարանում վշտով պատմում է, որ այնքան երեխաներ մահացան, որ հայերն առանց որդի մնացին. մատղաշ երկու երեխա մեկ դագաղի մեջ էին գնում, և «ոչ կայր տուն առանց լացի»⁴:

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 3081, էջ 109ա—109բ:

² ՉՊՄ, ձեռ. № 7744, թ. 180բ:

³ ՉՊՄ, ձեռ. № 1558, թ. 393ա—395բ:

⁴ ՉՊՄ, ձեռ. № 7524, թ. 333բ—334ա:

Մինչև 1774 թվականը՝ Քուչուկ-Կայնարչիում կնքված պայմանագիրը, Ղրիմի խաները շարունակում են վասալական կախվածության մեջ գտնվել թուրքական սուլթաններից. գահակալող խանի թեկնածուն սովորաբար հաստատում է Բարձր դուռը: Գրուսյունը փոխվում է 1774 թվականից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը զրկվում է Ղրիմի ներքին գործերին միջամտելու իրավունքից: Այժմ Ղրիմն ընկնում է ցարական իշխանության ազդեցության տակ: Ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ աշխատում են տնտեսական ճնշում գործ դնել Ղրիմի վրա, թուլացնել նրան և հող պատրաստել Ղրիմը Ռուսաստանին վերջնականապես միացնելու համար:

Ղրիմի վերջին խանն է հանդիսացել Շահին Գիրեն՝ անկամք մի անձնավորություն, որը խաղալիք է դառնում ռուսաց իշխանությունների ձեռքում:

Ցարական իշխանությունները, ցանկանալով Ղրիմը տնտեսապես սնանկացնել, որոշում են հայ ու հույն բնակչությանը դուրս հանել Ղրիմից: Նկատելի նա կայսրուհին առաջարկում է Շահին Գիրեյին՝ թույլ տալ Ղրիմից դուրս հանելու հայերին, որը և համաձայնվում է:

1778 թվականի ապրիլի 23-ին հայտարարվում է արտագաղթի մասին: Հայերը թողնելով իրենց սեփական տները, այգիները, իրենց սիրելիների գերեզմանները, երեք խմբով գաղթում են նոր նախիջևն: Առաջին խումբը գաղթում է 1778 թվականի հուլիսի 18-ին, երկրորդը՝ օգոստոսի 20-ին, իսկ երրորդը՝ սեպտեմբերի 28-ին: Գաղթը կազմակերպում է գորավար Սուվորովը: Նվ այսպես, Ղրիմահայերը գաղթում և բնակություն են հաստատում նոր նախիջևնում:

Այս մասին ավելի հանգամանորեն խոսք կլինի Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս:

Մշակույթը: Ղրիմի մարած գաղթօջախները թողել են մեզ ինքնատիպ և բարձրարժեք մշակույթ: Հայ բնակչությունն ավելի քան երեք դար ապրելով Ղրիմում վերածննդյան առեկից ընթացող ձեռնվացիների և վեհետիկցիների հարևանության մեջ, հաղորդակից է եղել իր ժամանակի եվրոպական առաջադեմ մշակույթին և գաղափարախոսությունը ու այդ լավագույն ավանդույթը կիրառել իր ստեղծագործությունների մեջ: Ղրիմի հայ գաղթավայրը, փաստորեն, կամուրջ է ձգել միջնադարյան հայ մշակույթի և վերածննդյան գետնի վրա կանգնած եվրոպական մշակույթի միջև:

Ղրիմահայ մշակույթը մինչև այժմ մասնագիտորեն դեռ չի ուսումնասիրված: Նրա առանձին հուշարձանների մասին միջանկյալ ձևով խոսել են որոշ հնագետներ՝ գլխավորապես իրենց պեղումներից հայտնաբերած ցուցանյութերի կապակցությամբ: Ճարտարապետական որոշ հուշարձաններ նկարագրել են Ղրիմ այցելած մի քանի զբոսաշրջիկ ճանապարհորդներ: Ղրիմի գրչության զբարոյների մեկ-երկու ձեռագրի վրա միայն կանգ են առել մանրանրկարչության կապակցությամբ: Այս է պատճառը, որ մինչև այժմ պարզ պատկերացում գոյություն չունի Ղրիմահայ մշակույթի մասին, որի նշանակությունը, մեր կարծիքով, դուրս է գալիս ո՛չ միայն գաղթավայրի, այլև՝ հայ մշակույթի սահմաններից ընդհանրապես:

Ղրիմահայ մշակույթի լավագույն հուշարձանները՝ դրանք մեղ հասած ճարտարապետական կոթողներն են, որոնց մի մասը պահպանվել է մինչև այժմ: Ղրիմի թերակղզում քաջածանոթ անձնավորություններից մեկը՝ Քուչներյանը, խոսելով Ղրիմի հայկական հուշարձանների մասին, գրում է. «Գրեթե ամենայն քայլափոխի կգտանի հին հայերենի հիշատակաց ցանկալի, մանավանդ ցավալի մնացորդաց»¹:

Ղրիմի հայ ճարտարապետական հուշարձանները՝ գլխավորապես եկեղեցիներ և վանքեր են, որոնց մեծ մասը այժմ օգտվում են ավերակ վիճակում: Կանգուն միայն մի քանի կոթողներ կան Սուղդայում, Կաֆայում, Խաղարթում և Սուրխաթում, որոնք կենդանի վիճակում են Ղրիմահայ ճարտարապետների մեծ վարպետության և գեղարվեստական բարձր ճաշակի:

Աշխարհիկ բնույթի շինարարական հուշարձաններից կարելի է մատնացույց անել Կաֆայի դրսի մեծ պարիսպը, որը կառուցել են տեղի հայերը XIV դարում: Այդ պարսպի մասին Բժշկյանը հետևելով տեղեկությունն է հաղորդում. «Այս ամրակուռ բերդ Հայոց շինեցաւ ի կոփածոյ քարանց և ի մեծամեծ վիմաց հանդերձ բազում աշտարակօք ի ձև գոթացի. իւրաքանչիւր աշտարակք հեռի էին ի միմեանց 20, 40 և 60 կանգնաւ: Ի վերայ պարսպին կային արձանագիրք Հայոց»²: Բժշկյանի հաղորդած մի այլ տեղեկությունից երևում է, որ հայկական այդ արձանագրությունը տարվել է Պետերբուրգի թանգարանը:

Իր ժամանակի շինարարական աշխատանքների հրաշալի

¹ Ք. Քուչներյան, Պատմութիւն գաղթականութեան երիմու, էջ 2:

² Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 333:

նմուշ է հանդիսանում Կաֆայի ջրմուղը, որը կառուցել են տեղի հայերը դարձյալ XIV դարում: Այդ մի բարդ կառուցվածք է, որը սկիզբ է առնում լեռներից: Նրանք հատուկ հարմարանքով հավաքել են տեղումների ջրերի ջրամբարների մեջ և խողովակներով բավականին դժվարանցանելի տեղանքով բերել մինչև քաղաք:

Ղրիմահայ վարպետներն իրենց որոշակի կնիքը դրել են կերամիկայի վրա: Պատմական գիտությունների թեկնածու Ի. Ա. Գուլշմիդտը ուսումնասիրելով XIII—XV դարերի Ղրիմի կերամիկան, հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Ճենովական տիրապետության շրջանում հայերը մեծ ազդեցություն են գործել Կաֆայի կուլտուրայի վրա: Այդ ազդեցությունն ավելի ցայտուն արտահայտվել է Կաֆայի կերամիկայի վրա, որի զգալի մասը նկարված է հայկական արվեստին բնորոշ զարդերով»¹:

Ղրիմահայ մշակույթի մեզ հասած հուշարձաններից առաջնակարգ տեղը պատկանում է գրչագրերին: Սկսած XIV դարի 40-ական թվականներից Ղրիմի թերակղզում հաստատվում են հայ գրչության երեք կարևոր օջախներ՝ Կաֆան, Սուրխաթը և Սուզգան, ուր գրվում և զարգանկարվում են գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող բազմաթիվ հայերեն ձեռագրեր: XVII դարում Ղրիմում հիմնվում են հայ գրչության երկու նոր օջախ՝ և՛ մեկը Բախչիսարայում, իսկ մյուսը Ղարասուում:

Ահա այս օջախներն են, որ Ղրիմահայ գրավոր մշակույթի կենտրոններն են դառնում:

Ղրիմի փոթորկոտ պատմության ընթացքում նշված գրչության օջախներում գրված շատ ու շատ ձեռագրեր, իհարկե, ոչնչացել են, բայց, այնուամենայնիվ, այնտեղ գրված մոտ 500 ձեռագիր մատյաններ հասել են մեզ և ցայտուն պատկերացում են տալիս ստեղծագործական այն մեծ ունակության մասին, որ ունեցել են անցյալում Ղրիմահայերը:

Ղրիմահայ գրչության արվեստի ակունքները սկիզբ են առնում պատմական Շիրակից և շատ կողմերով հիշեցնում են քաղաքամայր Անիի հին ավանդույթը: Եվ այդ հասկանալի է. չէ՞ որ Ղրիմահայության զգալի մասը գաղթել է Շիրակից: Սակայն Ղրիմահայ արվեստագետները կառած չեն մնացել անցյալին, ստրկորեն չեն պատճենահանել հինը, այլ հարստացրել են այն նոր, ավելի գեղեցիկ ու ինքնատիպ ստեղծագործություններով:

Ղրիմահայ գրչության արվեստի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ նրանք գրված են գեղեցիկ ու համաչափ, ազատ են կրոնական միստիցիզմից և ավելի շատ տեղ են տալիս աշխարհիկ և գիտական բովանդակություն ունեցող բնագրերին:

Ղրիմահայ գաղթօջախները տվել են անվանի մի շարք գիտնականներ, տաղերգուներ և ժամանակագիրներ, որոնցից մի քանիսի մասին անհրաժեշտ ենք համարում խոսել:

Ղրիմի հայ մատենագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկն է Հակոբ Ղրիմեցին: Նա ապրել և ստեղծագործել է XIV դ. վերջերին և XV դ. սկզբներին (մահացել է 1416 թ.): Սովորել է Գլաձորի համալսարանում և երախտագիտությամբ է հիշում իր ուսուցչին՝ Գևորգ Երզնկացուն: Գիտությունների պատմության մեջ հայտնի է որպես խոշոր տոմարագիր: Մեզ են հասել նրա տոմարական բովանդակությամբ շորս աշխատությունները, որոնցից ծավալունը և ինքնատիպը հանդիսանում է Թովմա Մեծոփեցու հանձնարարությամբ գրած «Մեկնութիւն տոմարի» աշխատությունը, որը մեզ է հասել ավելի քան հարյուր ձեռագիր ընդօրինակությունով: Օգտվելով Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի տոմարական աշխատություններից, ժամանակակից հունա-լատինական տոմարագիտական սկզբունքների հիման վրա, նա կազմել է տոմարական հաշվումների համար հանրամատչելի գիտական ձեռնարկ: Հակոբ Ղրիմեցին հանդիսացել է իր ժամանակի հանճարեղ հոետորներից մեկը. ժամանակակիցները նրան հիշում են որպես «հերզեն լեզու» ունեցող:

Ղրիմի տարեգրության բնագավառում մեծ վաստակ ունի Խաչատուր Կաֆայեցին, որն ապրել և գործել է XVII դ.: Նա գրել և մեզ է թողել իր «Տարեգրութիւն»-ը, որը սկսում է 1583 թվականից և վերջացնում 1658 թվականով: «Տարեգրությունը» հիմնականում պարունակում է Ղրիմի թերակղզում տեղի ունեցող իրադարձությունները, ներքին և արտաքին կռիվները, բնական պատահարները՝ երաշտ, մահտարածամ, խավարումներ և այլն, հայ գաղթավայրի հասարակական կյանքը, Կաֆայում և այլ քաղաքներում կատարվող առևտուրը և այլն: Կաֆայեցու այս «Տարեգրութիւնը» պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Ղրիմահայության, այլև թերակղզու պատմության համար ընդհանրապես:

Ղրիմի հայկական գաղթավայրի գիտական դեմքերից է Մարտիրոս Ղրիմեցին (1620—1680): Նա եղել է իր ժամանակի զարգացած մատենագիրներից մեկը: Նրա աշխատություններից առանձ-

¹ Сб. И. О. Гольдшмидт, Каффа генуэзская колония в Крыму в конце XIII—первой половине XV в (автореферат), М.-ва, 1952.

նապես արժեքավոր է «Պատմութիւն Ղրիմայ երկրին» շափածո երկը, որի մասին խոսք եղել է առջևում: Հայ մատենագրութեան համար իրենց թեմատիկայով ուշագրավ են նաև նրա զավեշտական տաղերը, ուր հեղինակը ծաղրանքի է ենթարկել դրամաշորթ, ազա՛հ ու բարոյական ընկած անձնավորութիւններին:

Մեծ թիվ են կազմում ղրիմահայ տաղերգուները՝ Գրիգոր Կաֆայեցին (XV դ.), Թումա Կաֆայեցին (XVI դ.), Հովհաննես Կաֆայեցին (XVII դ.), Սիմեոն Կաֆայեցին (XVII դ.), Վարդան Կաֆայեցին (XVII դ.) և այլն:

Ղրիմի գաղթավայրի հետ է կապված հայ տաղերգութեան ականավոր դեմքերից մեկը՝ Ստեփանոս Թոխաքեցին (1558—1623)՝ նա Կաֆայում երկար ժամանակ զբաղվել է ուսուցչութեամբ և զբրշութեամբ: Նրա «Գովասանութիւն Կաֆայի քահանայից» տաղը մեջ շատ դիպուկ տրված է իր ժամանակի ալլասերված հայ հոգևորականների խաթարված պատկերը: Բերենք այդ տաղից միայն երկու քահանաներին տրված բնութագիրը.

Սարգիս քահանային.

«Ո՛վ դու Սարգիս, դու գրագիր,
Կարճ ու բոլոր, լու ու քնտիր,
Ընտանի (այսինքն՝ օղին.—Ա. Ա.), գինին ի կույ
տայիր,

Հանգի հոգիդ փառատրիր»:

Հակոբ քահանային.

«Իսկ տէր Յակոբն բարձրակալ,
Որ մականուամբ է Ալաճա,
Յորժամ գոռայ, գրերանն բանայ,
Շատ ոք վախի՛ թէ կուլ կու տայ»:

Ղրիմի լավագույն տաղերգուներից է Խասայիկը (1610—1686)՝ Կաֆայում աշխատել է իբրև ուսուցիչ, գրիչ և ծաղկող: Ժամանակակիցները նրան համարում են «Փիլիսոփայ ներհուն» և «Բնածին միտք»:

Վերածնվող նոր արվեստի գեղեցիկ նմուշներ կարելի է տեսնել Ղրիմի հայ մանրանկարիչների նկարչության և զարդանկարչության մեջ: XIV—XV դարերում ղրիմահայ գաղթօջախները տվել են մանրանկարչության այնպիսի ականավոր վարպետներ, ինչպիսին՝ Տերտեր Երևանցին, Նադրը, Ավետիսը, Կարապետը, Օգեսնտը, Քիստո-

սատուրը, Հովհաննեսը, Մաղաքիան, Առաքելը և տասնյակ ուրիշներ:

Սուրխաթ և Կաֆա քաղաքներում սկսած XIV դարից վաղեմորին կից գոյություն են ունեցել դպրոցներ, ուր դասավանդվել են սեպուկային հետ կապված այնպիսի առարկաներ, ինչպիսին երաժշտությունն է, մանրանկարչությունը և գրչության արվեստը: XV դարում գրված քերականական բովանդակությամբ մի ձեռագրի հիշատակարանում գրչության արվեստը չդիտցող մարդը համեմատված է անվարժ մսագործի հետ, իսկ ձեռագիրը շղնահատողը՝ անբանի խոզի՛:

Ղրիմահայ գրիչների մեծ մասն սովորություն է ունեցել հիշատակարաններում երախտագիտությամբ հիշելու իրենց ուսուցիչներին, և այդ հիշողությունների հիման վրա դժվար չէ կազմել ղրիմահայ ուսուցիչների ժամանակագրական ցանկը: XIV դարի երեսնական թվականների գրիչներն առանձնապես մեծ ակնածանքով են հիշում իրենց ուսուցիչ Սարգսին, որը ոչ միայն նոր շենքեր է կառուցել, այլև «դասատուն կարգեաց» և «աշակերտօք զարդարեաց»:

Ղրիմի հայկական նոր ժամանակի լավագույն դպրոցներից մեկի՝ Ղարասուբազառի հայկական դպրոցն է հանդիսացել, որի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Մ. Բժշկյանը «Ցասմ ուսումնարան,—գրում է նա,—ուսանին մանկունը ո՛չ միայն գրագրութիւն և ուսումնականութիւն հայերէն, այլև ուսերէն, գաղիերէն, արաբերէն, և այլն»²: Ուշագրավ է այդ դպրոցի ցուցատախտակի վրա գրված առաջին երկտողը:

«Ճեմարան պայծառ վայելուչ տեղի,

Վայր իմաստութեան բազմաց ցանկալի...»³:

Ղրիմի հայ գաղութի հնագույն պատմության հետ կապված բացառիկ արժեք է ներկայացնում Հայկ. ՄՍԹ պետական մատենագարանի ութ նկարիչների կոչվող նշանավոր ձեռագիրը, որն ունեցել է թափառումների ուշագրավ պատմություն: Այս ձեռագիրը, որը գրվել է Կիլիկիայում, Հայրապետ գրչի կողմից, Օշին թագավորը 1320 թվականին նվեր է տվել Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսին: Ձեռագրի մանրանկարչությունը դտնվել է թերավարտ վիճակում. Ստեփանոս Սեբաստացին 1300 դրամ է տվել Սարգիս Պիծակին՝ հայ մանրանկարչության այդ խոշոր վարպետին, և նրա

¹ Ն. եպ. Պողարյան, Ցուցակ ձեռագրաց Երուսաղեմի, հ. III, էջ 11

² Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն, էջ 252:

³ Նույն տեղում:

¹ Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Ղրիմեցի, էջ 50:

ու նրա աշակերտների ջանքերով լրացրել մանրանկարչությունը: Ստեփանոս եպիսկոպոսը ձեռագիրը բերել է Սեբաստիա: Այստեղ հալածվելով, փախել է Կաֆա՝ իր հետ տանելով նաև ձեռագիրը: «Փախստական յայլազգեսց, եկի ի մայրաքաղաքն ի Կաֆա, կացի յոլով ժամանակա ինչ և դառնամ և դրունս մեր Հայրենի», — գրում է հիշատակագիրը¹:

Վերադառնալիս նա ձեռագիրը հիշատակ է թողել Կաֆայի հայ համայնքին:

Ղրիմի գաղթի ժամանակ, 1778 թվականին, այս ձեռագիրը քերվել է նոր նախիջևան, իսկ այնտեղից էլ՝ սովետական իշխանության տարիներին, տեղափոխվել Երևանի պետական մատենադարան: Հանգուցյալ ակադ. Հ. Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում, խոսելով այս ձեռագրի և նրա թափառումների ախուր պատմության մասին, հետևյալն է գրել. «Այս մի ձեռագիրը պատկերն է հայ ազգի ճակատագրի. աշխատանք, արվեստ, գիտություն, ապա հարստահարություն, փախուստ, գաղթ երկրից երկիր, ի վերջո ներգաղթ դեպի մայր երկիրը: Գնացի տեսա այս ձեռագիրը (№7651), գուրգուրանքով համբուրեցի նրա ճակատը մեր քոլոր տարագիր հարազատների անունից և մաղթեցի, որ նրանք էլ մի օր արժանի լինեն հայրենի արևը վայելելու»²:

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 7651, թ. 270ա:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. IV, էջ 638:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Աղբյուրները և գրականությունը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայր ասելով մենք, հիմնականում, նկատի ունենք Գալիցիայում (Զերվոննի Ռուսիայում) գտնվող հայկական գաղթօջախները: Գալիցիան, ինչպես հայտնի է, իբր պատմության ընթացքում գտնվել է տարբեր տիրապետությունների տակ. սկզբում նա հանդիսացել է ռուսական իշխանների տիրույթը և մտել է Ուկրաինայի մեջ, 1349—1352 թվականներին, Կազիմիր II-ի կողմից նա նվաճվելուց հետո անցել է Լեհաստանին և ավելի քան հինգ դար շարունակ պատկանել է Լեհական իշխանությունը: XIX դարում, կարճ ժամանակով, գտնվել է ավստրիական տիրապետության տակ, իսկ նոր ժամանակներում միացվել Ուկրաինային: Գալիցիայի մեր ուսումնասիրած շրջանն ընդգրկում է Լեհաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանը, ուստի մենք անվանել ենք «Լեհաստանի գաղթավայր»:

Պետք է ասել, որ Լեհահայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությունը ունի գիտական բացառիկ կարևորություն ո՛չ միայն այն պատճառով, որ Լեհահայ պատմությունը հանդիսանում է նաև հայ-լեհական և հայ-ուկրաինական ժողովուրդների հարաբերությունների պատմություն, այլ որ պատմական Գալիցիայի հայ գաղթօջախներն են հանդիսացել այն կենտրոնները, որ վաղ անցյալում ծնունդ են առել և հետագա դարերի փորձությունների բովում թրծվել ու ամրացել հայ ժողովրդի բարեկամությունը ուկրաինացի և Լեհ ժողովուրդների հետ:

Լեհահայ գաղթավայրի պատմական աղբյուրները բավականին հարուստ են և բազմակողմանի: Բացի Լեհահայերի թողած հա-

ու նրա աշակերտների ջանքերով լրացրել մանրանկարչությունը: Ստեփանոս եպիսկոպոսը ձեռագիրը բերել է Սերաստիա: Այստեղ հալածվելով, փախել է Կաֆա՝ իր հետ տանելով նաև ձեռագիրը: «Փախստական յայլազգեաց, եկի ի մայրաքաղաքն ի Կաֆա, կացի յտլով ժամանակա ինչ և դառնամ և դրունս մեր Հայրենի», — գրում է հիշատակագիրը¹:

Վերադառնալիս նա ձեռագիրը հիշատակ է թողել Կաֆայի հայ համայնքին:

Ղրիմի գաղթի ժամանակ, 1778 թվականին, այս ձեռագիրը քերվել է նոր նախիջևան, իսկ այնտեղից էլ՝ սովետական իշխանության տարիներին, տեղափոխվել Երևանի պետական մատենադարան: Հանգուցյալ ակադ. Հ. Աճառյանն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում, խոսելով այս ձեռագրի և նրա թափառումների ախուր պատմության մասին, հետևյալն է գրել. «Այս մի ձեռագիրը պատկերն է հայ ազգի ճակատագրի. աշխատանք, արվեստ, գիտություն, ապա հարստահարություն, փախուստ, գաղթ երկրից երկիր, ի վերջո ներգաղթ դեպի մայր երկիրը: Գնացի տեսա այս ձեռագիրը (№7651), գուրգուրանքով համրորեցի նրա ճակատը մեր բոլոր տարագիր հարազատների անունից և մաղթեցի, որ նրանք էլ մի օր արժանի լինեն հայրենի արևը վայելելու»²:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 7651, թ. 270ա:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. IV, էջ 638:

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Աղբյուրները և գրականությունը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայր ասելով մենք, հիմնականում, նկատի ունենք Գալիցիայում (Չերվոննի Ռուսիայում) գտնվող հայկական գաղթօջախները: Գալիցիան, ինչպես հայտնի է, իր պատմության ընթացքում գտնվել է տարբեր տիրապետությունների տակ. սկզբում նա հանդիսացել է ռուսական իշխանների տիրույթը և մտել է Ուկրաինայի մեջ, 1349—1352 թվականներին, Կազիմիր II-ի կողմից նա նվաճվելուց հետո անցել է Լեհաստանին և ավելի քան հինգ դար շարունակ պատկանել է Լեհական իշխանությանը. XIX դարում, կարճ ժամանակով, գտնվել է ավստրիական տիրապետության տակ, իսկ նոր ժամանակներում միացվել Ուկրաինային: Գալիցիայի մեր ուսումնասիրած շրջանն ընդգրկում է Լեհաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանը, ուստի մենք անվանել ենք «Լեհաստանի գաղթավայր»:

Պետք է ասել, որ Լեհահայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությունը ունի գիտական բացառիկ կարևորություն ո՛չ միայն այն պատճառով, որ Լեհահայ պատմությունը հանդիսանում է նաև հայ-լեհական և հայ-ուկրաինական ժողովուրդների հարաբերությունների պատմություն, այլ որ պատմական Գալիցիայի հայ գաղթօջախներն են հանդիսացել այն կենտրոնները, ուր վաղ անցյալում ծնունդ են առել և հետագա դարերի փորձությունների բովում թրծվել ու ամրացել հայ ժողովրդի բարեկամությունը ուկրաինացի և Լեհ ժողովուրդների հետ:

Լեհահայ գաղթավայրի պատմական աղբյուրները բավականին հարուստ են և բազմակողմանի: Բացի Լեհահայերի թողած հա-

բուստ մատենադրութիւնից, մեզ են հասել լեհահայերի մասին եւ-
բոսպական ճանապարհորդների և քաղաքական գործիչների որոշ մե-
մուարներ, աշխարհագրական-տեղագրական նկարագրութիւններ,
կրօնա-գաղափարական պոլեմիկ աշխատութիւններ, դիվանագիտա-
կան գործակալների և եկեղեցական գործիչների ծավալուն զեկու-
ցագրեր և այլն: Այս ամբողջ նյութերի բիրտգրաֆիան, աղբյու-
րագիտական լուրջ վերլուծումներով, վերջերս հրատարակեց գիտա-
կան աշխատող Յա. Ռ. Գաշկեիչը՝ «Ուկրաինայի հայ գաղութները
XV—XIX դարերի աղբյուրներում և ուսումնասիրութիւններում»
(ոռեսերեն լեզվով) պատմական արժեքավոր իր ակնարկի մեջ:
Գաղթավայրի պատմութեան աղբյուրների և գրականութեան մասին
մասնակի տեղեկութիւն տալու նպատակով, այնուամենայնիվ,
ափելորդ շնորհամարում կանգ առնել հայկական արժեքավոր աղ-
բյուրների և գաղթավայրի պատմութեանը նվիրված մի քանի կա-
րևոր ուսումնասիրութիւնների վրա:

Ուկրաինայի, ինչպես և Լեհաստանի, հայ գաղթավայրերի
պատմութեան արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը այդ Ղ. Ալի-
շանի կազմած «Կամենեց. տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումե-
նիոյ» խորագրով պատմական նյութերի հարուստ ժողովածուն է,
որը լույս է տեսել Վենետիկում 1898 թվականին: Ժողովածուի մեջ
մտել են Հովհաննես Ավագերեցի ժամանակագրութիւնը (1430—
1611 թթ.), Հակոբ և Օգոստոսի (Հովհաննես Ավագերեցի թոռները)
հայատառ թաթարերեն ժամանակագրութիւնը (1621—1624 թթ.),
Ստեփանոս Ռոշքայի ժամանակագրութիւնը (1350—1730 թթ.),
կաթողիկոսական մի շարք կոնդակներ՝ սկսած 1365 թվականից,
բազմաթիվ ձեռագրական հիշատակարաններ և հիշատակագրու-
թիւններ ու պատմական այլ նյութեր:

Լեհահայերի պատմութեան կարևոր աղբյուրներից է XVII դարի
հեղինակ Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ը, որը հրատարա-
կել է Հ. Ն. Ակիմյանը Վիեննայում 1936 թվականին:

Լեհահայերի գաղթօջախների մասին պատմական արժեքավոր
տեղեկութիւններ կան Լեհաստանում գրված հայկական ձեռագրե-
րի հիշատակարաններում, որոնց մեծ մասը չի հրատարակված:
Հիշատակագիրները ժամանակակից իրադարձութիւնների ճշմար-
տացի գրանցողներն են, ուստի նրանց հաղորդած տեղեկութիւն-
ները մեծ մասամբ պատմական վստահելի աղբյուրներ են հանդի-
սանում:

Պատմական բացառիկ արժեք ունեն լվովի, Կամենեցի և այլ
գաղթօջախների հայկական դատավարական գործերը, որոնք զըր-

ված են հայերեն, լատիներեն, ղաչաղերեն և լեհերեն լեզուներով:
Այդ նյութերի մեծ մասը հասել է մեզ և այժմ պահվում է Լվովի և
այլ քաղաքների արխիվներում: Այդ վավերագրերի առաջին խմբի
մեջ մտնում են լեհական թագավորների հայերեն տրված շնորհա-
գրերը՝ ինքնավարութեան, առևտրի, համքարական կազմակերպու-
թիւնների և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Երկրորդ խումբ վավե-
րագրերը վերաբերում են հայկական վույթերի դատավարութեանը
և կայացած որոշումներին: Այս նյութերը կարևոր են առանձնապես
լեհահայ համայնքների ներքին կյանքի ուսումնասիրութեան համար:
Երրորդ խումբ վավերագրերը վերաբերում են հայ առևտրականնե-
րին և արհեստավորներին: Առանձին խումբ են կազմում լեհական
քարձրագույն ուսումնական հաստատութիւններում սովորող հայ
ուսանողութեան և հայ մշակույթի մասին եղած վավերագրերը:

Գաղթավայրի մասին արժեքավոր նյութեր է հրատարակվում
Վ. Զախարիասկիչի (1770—1845) կողմից: Վերջինս ազգութեամբ
լեհահայ է: Եղել է Լվովի մեծագույն գրադարաններից մեկի վա-
րիչը և Ֆրանց Յոսիֆի անվան համալսարանի ռեկտորը: Եվ ահա,
իր պատմագիտական աշխատութիւնների մեջ նա հատուկ տեղ է
հատկացրել իր ազգակիցների պատմութեանը: Նրա ուսումնասի-
րութիւններից արժեքավոր է մասնավորապես «Տեղեկագիր Լեհաս-
տանի հայերի մասին» խորագրով աշխատութիւնը:

Լեհահայ գաղթավայրի վերաբերյալ փաստական որոշ նյութեր
է պարունակում Ալոյիսիոս Պիդուի (1638—1717) «Կարճառոտ տե-
ղեկութիւնը զարդի վիճակէ, զսկզբանէ և ծաւալմանէ աղաքեւական
քարոզութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ և մերձակա աշ-
խարհաց» վերնագիր կրող աշխատութիւնը: Պիդուն կաթոլիկ քա-
րոզիչ է: Լեհաստան է ուղարկվել Վատիկանի կողմից՝ կաթոլիկու-
թիւնը լեհահայերի մեջ ամրացնելու նպատակով: Նշված աշխա-
տութիւնը փաստորեն հանդիսացել է նրա՝ Հռոմի պապին ներկա-
յացրած պաշտոնական զեկուցագիրը՝ լեհահայերի անցյալի պատ-
մութեան և առկա վիճակի մասին:

Լեհաստանի հայ գաղթօջախների մասին պատմական արժեքա-
վոր նյութեր են հրատարակված Մինաս Բժշկյանի «Ճանապարհոր-
դութիւն ի Լեհաստան» խորագրով աշխատութեան մեջ, որին մենք
անդրադարձել ենք զրիմահայ գաղթավայրերի պատմութեան կա-
պակցութեամբ: Հեղինակը XIX դարի սկզբներում ճանապարհորդել
է Լեհաստանում և Բալկանյան երկրներում, ծանոթացել տեղի հայ
գաղթօջախների կյանքի հետ և նշված աշխատութեան մեջ զետե-

դել ո՛չ միայն իր տպավորությունները, այլև այդ գաղթավայրերի մասին իր հավաքած պատմական նյութերը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրի պատմության մեղվաջան ուսումնասիրողներից է հանդիսացել Սաղոկ Բարոնը (1814—1892), որի գիտական վաստակը վերջերս պատշաճ գնահատեց ակադեմիկոս Ի. Պ. Կրիպյակևիչը¹:

Սաղոկ Բարոնը Ստանիսլավի շքավոր հայ ընտանիքի զավակ է: Ավարտել է զիմնագիտան և դրադվել ուսուցչությունը: 1831 թ. մտել է Լվովի համալսարանը և ձեռնադրվել կաթոլիկ քահանա: Շուտով սակայն նա մեծ հիասթափություն է ապրել: «Իմ դասի պարտականությունները կտրեցին ինձ իմ ամենասիրելի զբաղմունքից, — դժգոհում է նա, — դաժան ճակատագիրը կամայականորեն ինձ նետել է այս ու այն կողմ և հարկադրել գործել կամքիս միանգամայն հակառակ ուղղությամբ»: 1848 թ. Ավստրիայի բուրժուական ռեուլյուցիայի ժամանակ նա ընտրվել է Ազգային խորհրդի նախագահ և կարգվել համաշխարհային դատավոր Տիսմենցա քաղաքում:

Սաղոկ Բարոնը անշափ մեծ ջանք և եռանդ է գործադրել ուսումնասիրելու լեհահայ իր ազգակիցների պատմությունը: Տիրապետելով ավելի քան յոթ լեզուների, նա արխիվներից և հրատարակված գրականությունից հավաքել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են լեհահայերին, հրատարակել է ավելի քան 60 ուսումնասիրություն, որոնք, հիմնականում, ամփոփել է իր երկու աշխատությունների մեջ՝ «Լեհահայ ականավոր հայերի կենսագրությունները» (լույս է տեսել լեհերեն, 1852 թ.) և «Ուրվագիծ հայոց պատմության» (լույս է տեսել զարձյալ լեհերեն, 1869 թ.): Առաջինը կազմված է բառարանի ձևով և ընդգրկում է XIV—XIX դարերի 300 աչքի ընկնող լեհահայերի կենսագրությունները, իսկ երկրորդի մեջ նա ընդարձակ տեղ է հատկացրել Լեհաստանի 33 գաղթօջախների պատմությանը՝ յուրաքանչյուրի պատմության վերջում զետեղելով գրականության բիբլիոգրաֆիա:

Բարոնը նշված աշխատությունները փաստական հարուստ նյութ պարունակելով հանդերձ, ունեն աշքառու թերություններ. գրված շքավոր շեշտը նրանց մեջ դրված է «հայ մեծատների» վրա և րո-

տրովին աչքաթող է արված հայ աշխատավորությանը: Տեղ-տեղ գունազարդված է ներկայացված լեհահայերի գործունեությունը:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրի պատմությանը նվիրված ռուսերեն աշխատություններից ուշագրավ են երկուսը՝ պրոֆ. Ի. Ա. Լիննիչենկոյի «Լեհաստանի և արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը», որը հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Մոսկվայում 1895 թվականին, և վրացական Կիրիոն Եպիսկոպոսի «Ռուսաստանի հարավ-արևմտյան հայերի գաղութացումը» (ռուսերեն), որը հրատարակվել է Կամենեց-Պոդոլսկում 1903 թվականին:

Սովետական գիտնականներից Լեհաստանի հայկական գաղթավայրի պատմության վրա կանգ է առել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ թղթակից-անդամ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկը իր երկու աշխատություններում՝ «Հին Ռուսաստանը և հայերը» (լույս է տեսել ռուսերեն, Երևանում, 1940 թվականին) և «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1952 թ. №4-ում):

Այդ գաղթավայրին նվիրված նորագույն ուսումնասիրություններից է պատմ. գիտությունների դոկտոր Լ. Խաչիկյանի «Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում XVI—XVII դարերում» աշխատությունը (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1954 թ. №4-ում), ուր գիտական շրջանառության մեջ է դրվել լեհահայ գաղթավայրին վերաբերող ձեռագրական նոր նյութեր:

Վերջին տարիներս Ուկրաինայի ՍՍՌ և Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիաների պատմության ինստիտուտների նախաձեռնությամբ կազմակերպվել են գիտական սեսիաներ՝ նվիրված հայ-ուկրաինական ժողովուրդների դարավոր բարեկամությանը, ուր լավել են արժեքավոր զեկուցումներ Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայ գաղթօջախների մասին: Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից առանձին ժողովածուով 1961 թվականին հրատարակվել է միացյալ առաջին սեսիայի նյութերը՝ «Ուկրաինական և հայ ժողովուրդների պատմական կապերը և բարեկամությունը» խորագրով: Նշված ժողովածուի մեջ մտած նյութերից լեհահայ գաղթավայրի պատմության հետ անմիջապես առնչվում են հետևյալ հոդվածները.

1. Ակադ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչ, Սաղոկ Բարոնը—հայ պատմաբան նախկին Գալիցիայի (էջ 38—47):

2. Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Հայ-ուկրաինական հարաբերությունների պատմությունից (էջ 48—58):

¹ Մենք նկատի ունենք Ի. Պ. Կրիպյակևիչի հաղորդումը «Садок Баронч — историк армян бывшей Галиции» թեմայով, որը տպագրվել է «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» ժողովածուի մեջ (էջ 38—47), և լույս է տեսել Երևանում 1961 թ.: (Այսուհետև այս ժողովածուն հիշելու ենք «Исторические связи» կրճատ վերնագրով):

3. Պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Ոսկանյան, Հին Ռուսիան և Ուկրաինան հայերի ճակատագրում (էջ 59—91):

4. Պատմ. գիտ. թեկնածու Վ. Վ. Գրաբովիցկի, Հայ գաղթօջախները արևմտաուկրաինական շրջաններում (էջ 92—109):

5. Պատմ. գիտ. թեկնածու Ե. Ա. Բացկևիչ, Լվովի հայ մշակույթի հուշարձանները (էջ 121—139):

6. Գիտ. աշխատող Ն. Կ. Կիրովանոս, Հայերը Լվովի կուլտուրական կյանքում (էջ 132—139):

7. Գիտ. աշխատող Գ. Ս. Սիգոնենկո, Արխիվային նյութեր Լվովի հայ գաղթօջախի վերաբերյալ (էջ 204—209):

8. Պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ա. Հակոբյան, Հայկական աղբյուրները Ուկրաինայի և ուկրաինացիների մասին (էջ 210—228):

Նշված բոլոր հոդվածները լույս են տեսել ռուսերեն լեզվով: Հոդվածներն աչքի են ընկնում փաստական նյութի հարստությամբ և մեկնաբանված հարցերի թարմությամբ: Հոդվածագրերը գիտական զգալի ներդրումներ են կատարել լեհահայ գաղթօջախների կենճոտ պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Հնագույն գաղթօջախները:

Հայ հնագույն գաղթօջախները Գալիցիայում հիմնվել են XIII դարում: Ըստ լեհ պատմիչ Իվան Ալնայիկի հաղորդած տեղեկության, հայերին՝ որպես զինական դաշնակիցների, Գալիցիա է հրավիրել ռուս իշխան Գանիել Ռոմանովիչը (Լվով քաղաքի հիմնադիր Լեոն իշխանի հայրը) և օգտագործել նրանց զինվորական ուժը՝ արտաքին թշնամիների դեմ մղած կռիվներում:

Գալիցիա հրավիրված այդ հայերը, ըստ տեղեկությունների, իրենց կրծքին փակցրած են եղել խաչ և կռչվել են «կշիժակ», որ լեհերեն նշանակում է «խաչակիր»: Հայ զինվորները, ինչպես վկայում են լեհական պատմիչները, աչքի են ընկել իրենց քաջությամբ և հնարամտությամբ:

Որոշ ուսումնասիրություններում տեղեկություններ են հրապարակել այն մասին, որ իբր 1241 թվականին՝ մոնղոլների դեպի Լեհաստան կատարած արշավանքի ժամանակ, Ղրիմի Կաֆա քաղաքից 40 000 հոգուց բաղկացած հայկական մի զորամաս օգնության է եկել Կամենեցին՝ պաշտպանելու հայությանը մոնղոլական հարձակումից¹:

¹ И. П. Крипякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове («ՊՐՀ», 1936, № 3, էջ 163):

XIII դարում Լեհաստանում հաստատված հայ գաղթօջախները սկսում են անընդմեջ գաղթականություն ընդունել մայր հայրենիքից և հայկական գաղթօջախներից: Տեղեկություններ կան, որ XIV դարում Լեհաստան է եկել հայ գաղթական երկու խոշոր հոսանք, որոնցից մեկը՝ Մերձվոլգյան երկրներից՝ Ղրիմի վրայով, իսկ մյուսը՝ Կիլիկյան Հայաստանից՝ Քրակիա-Վալախիա-Լեհաստան և կամ Ղրիմ-Լեհաստան գաղթուղիներով:

Հայ գաղթականության հաջորդ մեծ խումբը Լեհաստան է եկել Ղրիմի գաղթավայրից XV դարի վերջին քառորդին. 1475 թվականին, երբ թուրքերը գրավել են Ղրիմի թերակղզին և սկսել իրենց սովորական վայրագությունները, Ղրիմահայերը մեծ խմբերով գաղթել և հաստատվել են Լեհաստանում:

XIV—XV դարերում Լեհաստան եկող հայ բնակչությունը չի ցրվել, այլ բնակություն է հաստատել խմբերով՝ ստեղծելով մեծ ու փոքր մի շարք գաղթօջախներ: Ակադ. Ի. Պ. Կրիպյակևիչը խոսելով այդ շրջանի լեհահայ գաղթօջախների մասին, գրում է. «Ուկրաինայում, առանձնապես ներկայիս Ուկրաինական ՍՍՌ արևմրայան շրջանները՝ հայ գաղթօջախների խիտ ցանցով ծածկվեցին, որոնք զգալի դեր կատարեցին ուկրաինական քաղաքների զարգացման գործում»²:

Լեհաստանի հնագույն և խոշոր գաղթօջախը գտնվել է Լվով քաղաքում: (Լվովը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է մի քանի անուններով՝ Լվով, Իլով, Լեոպոլիս և Լիմբերգ): Այստեղ հայերը բնակություն են հաստատել քաղաքի հիմնադրման ժամանակից: Տեղեկություններ կան, որ Լեոն Գանիլովիչ ռուս իշխանը, Լվովը կառուցելու համար, մեծ թվով հայ արհեստավորներ է հրավիրել, որոնք և մասնակցել են քաղաքի պարիսպների, ամրությունների և իշխանական ղյալիների կառուցումներին³:

Լվովի հնագույն գաղթականները բնակություն են հաստատել քաղաքի հյուսիսային մասում, որը կոչվում է Պոդլամեն: Այդ երեւում է նշված վայրում մնացած «Հայկական գետակ», «Հայկական կամուրջ», «Հայկական բաղնիք» հին անուններից³: 1360 թվականին հայերի մի մասն այս թաղամասից տեղափոխվել է նոր քաղաքը, որի հայկական թաղամասի կենտրոնական փողոցը կոչվել է

¹ И. П. Крипякевич, Садо́к Баронч (տե՛ս «Исторические связи», էջ 38):

² В. В. Гробовецкий, Армянские поселения на западно-украинских землях (տե՛ս «Исторические связи», էջ 94):

³ И. П. Крипякевич, К вопросу об армянской колонии во Львове («ՊՐՀ», 1953 թ., № 1, էջ 166):

«Հայկական»: (Այս փողոցն իր անունը պահել է մինչև այսօր): Հայերի կվովի հին բնակիչներ լինելու մասին է վկայում լեհական Կազիմիր թագավորի 1356 թվականի հունիսի 17-ի հրովարտակը, ուր կվովում ապրող հիմնական բնակիչների թվում հիշվում են նաև հայերը¹: Ըստ լեհական ժամանակագրի Ստեփանոս Ռոշքայի տեղեկության, 1303 թվականին կառուցվում է կվովի «Աթոռակալ» եկեղեցին², իսկ հետագայում՝ երեք այլ եկեղեցիներ: Եթե հավատարու լինենք Բժշկյանի հրապարակած մի հիշատակարանին, դեռևս 1183 թվականին քաղաքում կառուցված է եղել փայտաշեն մի այլ եկեղեցի³:

Միմեոն լեհացին լեհաստանի հայկական հնագույն և բնակչաշատ գաղթօջախն է համարում Լուցքը. «Առաջին Լուցքան ԸՃ (800) տուն էր, գեղեր, ագարակներ ունէր և շատ վախճաֆ (կալվածք)»⁴:

Լեհաստանի հնագույն գաղթօջախներից են հանդիսացել Կամենեցը և Յազլովեցը, ուր հուշարձաններ կան կառուցված 1350-ական թվականներին: Յազլովեցը հայտնի է եղել իր տոնավաճառով, որը բացվել է յուրաքանչյուր տարվա փետրվարի վերջերին: Յազլովեցը ցրված լեհահայության հանդիպման վայրն է եղել տոնավաճառի օրերին այստեղ են հավաքվել հայերը արևմտյան գրեթե բոլոր գաղթօջախներից:

Տեղեկություններ կան այն մասին, որ մեծաթիվ հայ բնակչություն է ապրել Սմոգրիչ գետի վրա: Սրա պարզ ապացույցն այն է, որ այնտեղ գտնվող երկու բնակավայրեր կոչվում են հայկական անուններով՝ մեկը «Вирмени» (Արմյանի), իսկ մյուսը «Вирменки» (Արմյանկի)⁵:

XIV դարի վաթսուհակն թվականներին այնքան հայություն է կենտրոնացած եղել լեհաստանում, որ անհրաժեշտ է եղել ինքնուրույն հոգևոր թեմ ստեղծել: Լեհահայ առաջին թեմական առաջնորդն է եղել Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը հատուկ կոնդակով նշանակվել է Մեսրոպ Արտազեցի կաթողիկոսի կողմից 1364 թվականին⁶:

¹ И. П. Крипякевич, К вопросу об армянской колонии в Любове «ФФД», 1936 г., № 3, էջ 164:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 131:

³ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 104:

⁴ Միմեոն լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 170:

⁵ В. В. Гробсвецкий, Армянские поселения... (տ՛՛ս «Исторические» связи», էջ 94—95):

⁶ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 5—7:

Մեղ է հասել լեհաստանի թեմին ուղղված հետագա մի քանի այլ կաթողիկոսական կոնդակները ևս՝ Կոստանդին կաթողիկոսինը՝ 1375 թվականից, Թեոդորոս կաթողիկոսինը՝ 1384 թվականից, Հակոբ կաթողիկոսինը՝ 1410 թվականից և այլն, Կաթողիկոսական այդ կոնդակներում թեմին ենթակա հայաշատ կենտրոններից հիշված են կվովը, Վլադիմիրը, Լուցկը, Կամենեցը և Չիշնովը:

XIV—XV դարերում լեհահայ թեմական առաջնորդին ենթարկվել են նաև Մուրավիայի ու Ռոմինիայի հայաշատ կենտրոնները՝ Ակկերմանը, Սերաթը, Սչովը, Պոթիշանը և ուրիշներ:

Սաի և Էջմիածնի կաթողիկոսները, հայկական այս թեմի նշանակությունը նկատի ունենալով, աշխատել են սիրաշահել նրա ղեկավարությունը: Հայկ. ՍՍՌ մատենադարանի սեփականությունն է 1301 թվականին Սսում գրված մի թանկարժեք ձեռագիր, որը 1379 թվականին նվեր է ուղարկված եղել Ռուսաստանի և Լեհաստանի հայություն իբրև «Մեծ ընծայ,— ինչպես ասված է ձեռագրի հիշատակարանում,— Հայոց՝ Ըոուսաց և Վլախաց աշխարհի»¹:

Հայ բնակչության գաղթը դեպի Լեհաստան շարունակվում է հետագայում ևս: Այսպես, XVI դարի վերջերին Զալախների ապրտամբության և XVII դարի սկզբներին Ղալախների շահ Աբասի բռնագաղթի հետևանքով մեծաթիվ նոր գաղթականություն է գալիս Լեհաստան: Նորեկները կամ նոր գաղթօջախներ են ստեղծում և կամ ստվարացնում մինչև այդ եղածները: Պատմական տեղեկություններ ունենք Ուկրաինայի և Լեհաստանի XVI դարի հայ գաղթօջախների մասին, որոնց վրա մեկ առ մեկ կանգ է առել Սադոկ Բարոնը իր «Հայոց պատմության ուրվագիծ» աշխատության մեջ: Բարոնչի մատնացույց արած գաղթօջախները հետևյալներն են. Բալթա, Վար, Բելդ, Բերեմնի, Բորոկ, Բրոգի, Վարյախ, Վիրմենի, Գորոգենկա, Դուբնո, Ժվանեց, Ժովկվա, Ժուկով, Զամոսցե, Կամենեց-Պոդոլսկ, Զուրչև, Կուտի, Կիև, Լիսեց, Լուցկ, Լվով, Մոգիլև, Օբերտին, Պիտոլայցի, Բաշկով, Ստանով, Սնյատին, Ստանիսլավ, Ստուդենիցա, Տիսմենիցա, Չերնովիցի, Յազլովեցկ և Յարոսլավ²:

XVII դարում նորեկ հայ գաղթականների համար բնակություն խոշոր կենտրոն է դարձել կվովից 15 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Զամոսցե քաղաքը, որը 1586 թվականին հիմնել է Լեհաստանի կանցլեր Զամոյսքին: Ըստ լեհահայ տարեգիր Հովհան-

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 1527, Թ. 667ր:

² Տե՛ս И. П. Крипякевич-ի վերև նշված հոդվածը (տե՛ս «Исторические связи», էջ 43):

նես Ավագերեցի տեղեկության, կանցլերը իր քաղաքում բնակվելու համար «կոչեաց զհայ ազգն»¹:

Լեհական իշխանությունները, պետք է ասել, բարյացակամ վերաբերմունք են ցուցաբերել Լեհաստանում բնակություն հաստատած հայ գաղթականության նկատմամբ. նրանց բնակության վայր են հատկացրել, շնորհել են որոշ արտոնություններ, թույլ են տվել կառավարվել իրենց ներքին սովորություններով և այլն:

Հայ գաղթականները իրենց աշխատասիրություններ, պարզ կենցաղով և օրինակելի վարք ու բարքով, շատ շուտ կարողացել են շահել տեղի լեհ և ռուս ժողովուրդների համակրությունը: Լեհ պատմիչ Ալմպեկը ցանկանալով տալ լեհահայերի ընդհանուր բնութագիրը, հետևյալ ձևով է ներկայացնում նրանց. «Յերիտասարդները՝ աշախուրջ են և անվախ, տղամարդիկ՝ խորամանկ են և փարթամության հետամուտ, ծերունիները՝ գյուրաբորբոք են և հյուրընկալ, օրիորդները՝ կամակոր են և թխադեմ, կանայք փոքր-ինչ պարզունակ են, բայց պառավ հասակում՝ թունավոր»²:

Հայերը ինչպես իրենց ապրած մյուս երկրները, այնպես էլ Լեհաստանը, համարել են իրենց երկրորդ հայրենիքը և համեստ մոծոմներ կատարել երկրի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքում: Տեղի լեհ ժողովուրդը սիրել և զնահատել է աշխատասեր և ձեռներեց հայ գաղթականներին: Լեհ գիտնական Ադոլֆ Նովաչինսկին՝ խոսելով հայ գաղթականության Լեհաստանում հաստատվելու և նրա երկրին մատուցած վաստակների մասին, գրում է. «Հայաստանի առաջին անդամահատությունը առաջացնում է գաղթականություն: Հայ գաղթականները, կերպասիկտորի մեջ ծրարելով հայրենի մի ափ հողը, գալիս ու հաստատվում են հարավ Ռուսաստանի, Կովկասի և Կոզակների երկրի մեջ... և պետք է ասել, այսչափ հեռուներից եկած այս հյուրի վրա տեղացիները նայում են որպես «երկրի աղի», որպես շափաղանց օգտակար և փափազելի տարրի վրա: Նրանք գլխավորապես հաստատվում են քաղաքների մեջ, դառնում են Լեհաստանի քաղաքների դասակարգի կորիզը: Կովով քաղաքը (Լեմբերգը) Լեհաստանի ամենից հայրենասեր կենտրոնը, պատմական այնչափ տակնուվրայության վայրը, իր փայլը մեծավ մասամբ պարտական է հայ գաղթականներին, Կամենեց-Պոդոլսկը մեր հին ամրոցների այս թագուհին, իր ամբողջ համբավը ստացել է այնտեղ հաստատված հայերից:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 54:

² Я. Г. Дашкевич, Армянские колонии на Украине, էջ 44:

Քուկովինիայի և ամբողջ Գալիցիայի մեջ հայ տարրը խոշոր դեր է կատարել սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ճարտարարվեստի և մտավոր շարժման մեջ»¹:

Լեհահայ համայնքները բաղկացած են եղել Լեհահայ համայնքների սոցիալական տարրեր խավերից: Գաղթօջախների կազմավորման առաջին իսկ շրջանում, հայ աշխատավոր գյուղացու և արհեստավորի կողքին, մենք տեսնում ենք նաև հայ առևտրականին, կալվածատիրոջը, հոգևորականին, վաշխառուին և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչների: Հակոբ կաթողիկոսը լեհահայերին ուղարկած իր 1410 թվականի կոնդակի մեջ հետևյալ սոցիալական դասերն է մատնացույց անում՝ քահանաներ, պարոններ, ավագորդիներ, խոջաներ, պուռձիներ (բուրժուներ), վաճառականներ, տանուտերներ, արվեստագետներ և հողագործներ²:

Ցուցանշական այն փաստը, որ լեհահայ համայնքների շահագործող վերնախավերը շատ արագ մերվել են պանական Լեհաստանի աշխատական իշխող շրջանի հետ և դրվել արտոնյալ վիճակի մեջ, իսկ հայ աշխատավորությունը կապվել է բախտակից լեհ և ռուս աշխատավորության հետ:

Լեհահայ բնակչության հիմնական մասը հանդիսացել է գյուղացիությունը, այսինքն՝ այն խավը, որը Հակոբ կաթողիկոսի վերև հիշված կոնդակում հիշված է սոցիալական խավերի վերջին տեղում՝ «աշխատասէր հողագործներ» անվան տակ:

Հայ գյուղացիությունը կենտրոնացված է եղել գլխավորապես Կլովի և Կամենեցի մոտիկ գյուղերում: Նա սկզբում գտնվել է ազատ վիճակում, բայց հետագայում կախման մեջ է ընկել կալվածատերերից, իսկ գյուղացիներից ոմանք էլ վեր են ածվել ճորտերի:

Լեհաստանի հայ գյուղացիությունը ընդհանրապես աղքատ վիճակում է գտնվել: Պիդուն վերև հիշված իր զեկուցման մեջ խոսելով Մնեստի հայերի մասին, որոնց վիճակն անձամբ ուսումնասիրել է, հայտնում է, որ նրանք «աղքատ են յոյժ, զի խաշնարածութիւն կեան ամենեքին»³: Հայ բնակչության մեծ մասի աղքատության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Լեհաստանի գրեթե բոլոր հայ եկեղեցիներին կից գոյություն են ունեցել այսպես կոչված «բանկեր»՝ հայ աղքատ բնակչությանն օգնելու նպատակով:

¹ Ժակ դը Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմությունը, Պոսթրն, 1947, էջ 369—370 (մեջբերումն արվում է արևելահայ գրական լեզվով):

² Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 221:

³ Ա. Պիդուն (տե՛ս «Բանի միություն», էջ 97):

Քավականին մեծ թիվ է կազմել նաև հայ արհեստավորությունը, որոնք հաստատված են եղել կհաստանի առևտրաշատ կենտրոններում: Հայ արհեստավորությունը քաղաքային հայ բնակչության մեծամասնությունն է կազմել: XVII դարի լեհ պատմիչներից մեկը՝ Սեբաստիան Պետրիչին, խոսելով հայերի՝ տնտեսական կյանքում ունեցած մեծ հաջողությունների մասին, նշում է. «Լվովն ընդունեց հայերին իբրև թափառաշրջիկների և մանր առևտրականների, իսկ այժմ նրանք դուրս են անում լեհ ազգին»: Նա գանգատվում է, որ հայերը «չեն ցանկանում ընդունել մեր սովորությունները, իրար հետ են ամուսնանում և ունեն իրենց զաղտնի հանրապետությունը»¹:

Կեհ գիտնական Լոզինսկին, որն հանգամանորեն ուսումնասիրել է Լվովի ոսկերչությունը XV—XVIII դարերում, գտնում է, որ «Լվովի ոսկերչության զարգացման համար մենք պարտական ենք հայերին»: Նա տեղեկություններ է բերում այն մասին, որ Լվովի ոսկերիչների մեջ իշխող դիրքերը գտնվում էին հայ արհեստավորների ձեռքում: XV դարի սկզբում, գրում է նա, եթե Լվովում գործող 18 ոսկերիչ վարպետներից վեցն է միայն հայ եղել, իսկ մնացածներից մեկը լեհ է եղել, 6-ը՝ գերմանացի, ապա XVII դարի վերջում Լվովում գործող ոսկերիչների կեսից ավելին հայեր են եղել: Հայ ոսկերիչների թիվը միայն Լվովում հասել է 30-ի²: Անշուշտ, լեհահայերը նման հաջողություններ ունեցել են նաև մյուս քաղաքներում և արհեստագործության մյուս ասպարեզներում ևս:

Սիմեոն Կեհացին խոսելով Լվովի արհեստավորության մասին, հիշում է հետևյալ մասնագիտությամբ արհեստավորների՝ «եռաֆղանձիք, եօրղանձիկ, սախգիանձիք, պոյաձիք, խալչիք, շեմպերձիք, և ազգի և ազգի ջուլհակք, շատրձիք և այլն, պասամձիք, ոսկի հալողք, ոսկի ծեծողք նախշայ, այլ և պատկերագործք, նկարագիրք, պատկերահանք, պասամգիրք հանողք կահաց, Ըոզաց, և Հայոց»³:

Հայ արհեստավորությունը, ինչպես կտեսնենք հետո, իրավունք է ստացել տեղացի արհեստավորության հետ միասին համբարական կազմակերպություններ ունենալ:

Կեհահայ աշխատավորությունը ենթարկվել է շահագործման ինչպես օտար, այնպես և իր ազգակից առևտրական ըլլախաշական

խավերի կողմից: Երբեմն հայ աշխատավորների դրությունն այնքան է ծանրացել, որ նրանք ընդվզել են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1660 թվականին Լվովի հայ աշխատավորությունը շի ցանկացել ենթարկվել իր ավագանուն: Վերջինս բողոքել է արքունիքին: Կեհական կենտրոնական իշխանությունը կարգադրել է Լվով քաղաքի խորհրդին՝ «անհնազանդ և ապստամբ այն հայերին, որոնք հանդես են գալիս իրենց ավագանու դեմ, բանտարկել»⁴:

Մեծ է եղել լեհահայ առևտրականների դերը ևս: Նրանց հաջողվել է կարճ ժամանակում իրենց ձեռքը վերցնել այսպես կոչված «թաթարական ճանապարհը» և խոշոր դեր կատարել կեհաստանի տարանցիկ առևտրի մեջ:

Պրոֆ. Ի. Կինյիչենկոն մանրամասն ուսումնասիրելով Հարավային Ռուսաստանի տնտեսական կյանքը միջին դարերում, հետևյալ եզրակացություններ է հանգել. «Հարավային Ռուսիայի քաղաքների միջին շրջանի պատմության մեջ հայերին շատ նշանավոր տեղ է պատկանում: Առանց որևէ շափազանցության կարելի է հաստատել, որ հարավային Ռուսիայի ամենահռչակված առևտրական կենտրոնները, ինչպիսիք են՝ Լվովը, Լուցկը, Կամենեց-Պոդոլսկը, իրենց հարստությամբ, փարթալությամբ և նշանակությամբ մեծավ մասամբ պարտական են առանձնապես հայերին: Այս ճարպիկ, աշխույժ և ընդունակ ամենայն ձևերեցությունների ժողովրդի շնորհիվ էր հատկապես, որ հարավային ռուսաց առևտրական կենտրոնները միջնորդ դարձան Արևելքի և Արևմուտքի վաճառականության մեջ: Ծանոթ լինելով կյանքի պայմաններին Արևելքում, տեղյակ արևելյան լեզուներին, քաջ ճանաչելով հաղորդակցության ճանապարհներին Արևելքում, օժտված անձնական քաջությամբ և զենք շարժելու վարժ, անհրաժեշտ հատկություններ վտանգավոր ուղեգնացություններ կատարելու... Հայերը շատ հին ժամանակներից ձեռնամուխ եղան ցամաքային առևտրին Արևմուտքի և Արևելքի միջև, իսկ իտալական զաղութների անկումից հետո Ղրիմում, բոլոր վաճառականությունը նորա իրանց հաջողակ ձեռքը ձգեցին»⁵:

Հայերն Արևելք էին տանում մահուղի գործվածքներ, քաթան, թավիշ, սրաքարեր և այլն: Արևելքից կեհաստան էին ներմուծում խունկ, պղպեղ, երկնակապույտ թավիշներ, կանանց դամասկյան կերպասներ, բոսորագույն ակնեհյուս դիպակներ, քիշմիրի շալեր,

¹ Я. Д. Дашкевич, Армянские колонии на Украине, էջ 488:

² Տե՛ս Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 211—212:

³ Սիմեոն Կեհացի, Ուղեգրություն, էջ 168:

⁴ В. В. Грובהцкий, Армянские поселения (Տե՛ս «Исторические связи», էջ 99):

⁵ Ի. Ա. Կինյիչենկո, Կեհաստանի և արևմտյան-հարավային Ռուսիայի հայերը, Մոսկվա, 1894, էջ 3:

մետաքսե նուրբ գործվածքներ և այլն: XIV դարի կեսերին Լվովը սկսում է մրցել Կրակովի հետ՝ տարանցիկ առևտրի մեջ: Լվովը գտնվում էր հարմար դիրքում, որովհետև այնտեղով էր անցնում Կամենեց-Պոդոլսկի վրայով դեպի Սևծովափնյա գաղութները տանող ճանապարհները¹: Հարավային Ռուսաստանում և Լեհաստանում սովորական երևույթ էր տեսնել հայ վաճառականներին արևելյան ապրանքներ վաճառողների դերում, և պատահական չէր, որ մի ամբողջ շարք ապրանքներ կոչվում էին «հայկական»:

XIV դարում հայ առևտրականների իրավունքները, տեղացի լեհ առևտրականների համեմատությամբ, սահմանափակ է եղել: Այդ ժամանակ հայ առևտրականները իրավունք չեն ունեցել մասնակցելու ներքին առևտրին, իսկ տարանցիկ առևտրի համար պարտավոր են եղել մաքս վճարել: Սակայն շուտով հայ ձարպիկ առևտրականները ստանում են այդ իրավունքը ևս: Վլադիսլավ II թագավորը 1402 թվականին հայ առևտրականներին իրավունք է շնորհում մասնակցելու ներքին առևտրին, իսկ Սիգիզմունդ թագավորը իր 1505 թվականի հրովարտակով հայ վաճառականներին ազատում է մաքս վճարելու պարտավորությունից²:

Առանձնաշնորհված հայ վաճառականները սկսում են լայն ծավալել իրենց գործունեությունը Լեհաստանի ներքին և տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Ըստ տեղեկությունների, XVI դարում Լվովում գործող 38 խանութներից 22-ը պատկանելիս է եղել հայերին, 6-ը՝ ռուսներին, 8-ը՝ կաթոլիկներին³: Իսկ ավելի ուշ՝ XVII դարում, Լվովի բոլոր խանութները պատկանել են հայերին, բացառությամբ երկուսից, որոնք նույնպես վաճառված են եղել հայերին, բայց քաղաքի մագիստրատը հրաժարվել է հաստատել վաճառման գործարքները:

Լեհաստանում հայ խոշաներն իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել ժամանակի առևտրաշատ բոլոր աչքի ընկնող կենտրոններում՝ Պոլսում, Չյուրնիայում, Սպահանում, Մոսկվայում, Ամստերդամում և այլ քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին խոսելով Լվովի մեծահարուստ հայ վաճառականների մասին, հետևյալն է գրում. «... (Նոքա) վաճառականք են մեծ և անուանիք, ունին և վէջքի Ստանպօլ, Անկուրի, Սպահան, Մօսքով, Կստանսկա, Պօրթուկալ և այլն: Կան ի միջի նոցա խոճայք, որ ունին ՄՈ (50000), ԿՈ

(60000), ՉՈ (80000) և ՃՈ (100000) դուռուչ կամ աւելի: Ունին մուլքեր, պաղ ու պաղչանի, պտղատու ծառեր, պարտէզք, բուրաստանք, ծաղկատան և վարդենիք, այլ և բարձր սարայք դարպասնի և աղբերք յորդարուղք, և լիճք և մէջն՝ մեծ և լայն, լի ձկամբ, զօր ոմանք և աշտարակք և սարայանի ունին ի վերայ շրոյն դարմանաշէն»¹:

Հայ առևտրականների մեջ քիչ շեն եղել նաև վաշխատուները: Նրանց մեջ գտնվել են դրամատեր այնպիսի մարդիկ, որոնք փոխարինաբար փող են պարտք տվել լեհական թագավորներին՝ Սիգիզմունդ III-ին, Վլադիսլավին և ուրիշների: Պատկերացնելու համար, թե ինչ հեքիսթային հարստություն ունեցող հայ դրամատերեր են եղել, ցուցանշական է Ս. Բարոնչի բերած հետևյալ փաստը. XVII դարի կեսերին լեհական Վլադիսլավ թագավորը, երբ դիմում է Լվովի մեծահարուստ հայ Քրիստափոր Բեքնատովիչին և խնդրում է նրանից 100000 դուկատ փոխարինաբար դրամ տալ, վերջինս հարցնում է թագավորին՝ թե ինչպիսի դրամով է ցանկանում ստանալ նշված գումարը՝ ոսկո՞վ, արծաթո՞վ, թե՞ պղնձով: Թագավորը պատասխանում է՝ երեքից էլ ցանկանում է, և այդպես նա ստանում է պահանջված գումարը²: Այդ հարստությունն, անշուշտ, կուտակված է եղել ինչպես լեհ, այնպես և հայ աշխատավորության արյուն-քրտինքից:

Մեծահարուստ հայերից ոմանք կալվածքներ են ձեռք բերել և մտել լեհ ազնվականների շարքերը: Ըստ Պիդուփ տեղեկության, «Հայք մեծատուն ոմանք ընկալել են պատիւ ազնուականութեան»: Սիմեոն Զամոստեցին ևս վկայում է, որ հայ մեծահարուստներից «ոմանք ունէին գիւղք, այլք ազարակ և աւանս»: Ճորտ կամ կիսաանկախ դրության մեջ գտնվող հայ գյուղացիության մի մասի կալվածատերերը եղել են ազգակից մեծահարուստները:

Լեհահայ վերնախավերից արտոնյալ վիճակում են գտնվել նաև հայ հոգևորականները: 1566 թվականին Լվովում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակագիր հայտնում է, որ Սիգիզմունդ III-ը հատուկ հրովարտակով ազատել է Լվովի հայ քահանաներին բոլոր տեսակի հարկերից և «թարխանություն» է տվել³, այսինքն՝ հարկ չվճարելու արտոնություն է շնորհել:

¹ История Польши в трех томах, т. I, М-ва, 1954, էջ 114:

² S⁶ F. Bischoff, Urkunde zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien, 1864.

³ S⁶ P. Ա. Լիննիշենկոյի վերև հիշված աշխատությունը, էջ 18:

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 338:

² В. В. Гробовецкий, Армянские поселения (S⁶ «Исторические свя-зи», էջ 98—99):

³ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 163:

XVI—XVII դարերի լեհահայ հիշատակարաններում բողոքներ կան դրամաշորթ, տգետ, հայրենիք և պատիվ մոռացած հոգևորականության հասցեին: Ստեփանոս Լեհացին իր շահածո մի տաղում հետևյալ ձևով է ներկայացնում բացասական նկարագիր ունեցող լեհահայ այդ քահանաներին.

«Իսկ քահանայք որ ի նմա (այսինքն՝
կվովում) կան՝

Գոռոզ, յանդուզն, ամբարտաւան,
Ոչ ումեք են նոքա հաւան.
Չտեսի յայլ տեղ սոցա նըման:

Չգիտեն բնաւ սահման ուաման,
Եւ չգիտեն զլեզու հայկեան.
Եւ զինչ կարդան՝ շիհասկանան.
Եւ զիտողաց վերայ խորխտանան»¹:

Այնուհետև նա պատմում է, թե ինչպես հայ եկեղեցականները հավատացյալների մեջ ընկած անվերջ փող են հավաքում, քիչ տվողներին բամբասում, պախարակում, իսկ հավաքած միջոցներով «կուտեն, կիմեն, կուրախանան»:

Լեհահայ թվարկված սոցիալական խավերի մեջ, ինչպես ասացինք, մեծամասնություն էին կազմում գյուղացիները և արհեստավորները: Գաղթավայրերի պատմության անտեղյակության արդյունք կարելի է համարել հայ և օտարազգի այն պատմաբանների պնդումները, որոնք լեհահայերին փորձում են ներկայացնել որպես համատարած առևտրականների՝ մեծահարուստ մի քանի խոջաների թիկունքում շտեմնելով շահագործվող, ընչազուրկ բազմահազար հայ աշխատավորությանը:

Լեհաստանի հայաշատ բոլոր մեծ համայնք-
Հայերի ներքին ինքնավարությունը և կազմակերպությունները:
ները ներքին գործերում ինքնավար են եղել: Նրանք ունեցել են իրենց սեփական դատարանը և իրավունք են ունեցել անգամ մահվան դատավճիռ կայացնել:

Լեհահայերն ինքնավարության իրավունքն առաջին անգամ ստացել են Կամենեց քաղաքում 1350 թվականին: Ստեփանոս Կամենեցի ժամանակագրության մեջ այդ մասին հետևյալն է ասված. «1350 Հայք կամենցացիք յայսմ ամի սկսան ի ձեռն բրիվիլեկաց թագաւորացն Լեհաց. զդատարանս առնել. մինչ զի կարող եղեն և

զմահապարտսն մեռուցանել, առանց հրամանի թուլատվութեան Լեհաց»¹: 1350 թվականին ինքնավարության իրավունք են ստացել նաև Կլովի ու լեհահայ մյուս հայաշատ համայնքները:

Շետաքթրի տեղեկություններ են պահպանվել հայկական այն կազմակերպությունների մասին, որոնք ղեկավարել են ինքնավարությունները:

Ինքնավարության գերագույն մարմինը հանդիսացել է ավագների խորհուրդը, որը կազմված է եղել 40 հոգուց և կոչվել է «Քառասուն եղբարց խորհուրդ»: Այդ խորհրդին լատիներեն անվանել են «Seniores consilii armenorium»: Խորհուրդի անդամ ընտրվելու իրավունք են ունեցել միայն տեղաբնակ հայերը, զխավորապես դիրք ու հարստություն ունեցող անձինք, որոնք ընտրվել են ցմահ: Որ իրոք, «Քառասուն եղբարց» անդամները հայ ունևոր շրջանից էին ընտրվում, այդ պարզ երևում է 1644 թվականին Կամենեցում գրված մի հիշատակարանից, որի գրիչը՝ Վարդերեսը, խնդրում է հիշել ձեռագրի պատվիրատու պան Գրիգորին՝ «Կամենեցայ տուլվաթատր քառասուն եղբայրց մեկն»²:

Կվովում «Քառասուն եղբարց» գոյության մասին մենք տեղեկություն ունենք XIII դարից: Այնտեղ 1264 թվականին կառուցված է եղել մի գեղեցիկ ցայտաղբյուր, որի շինարարական արձանագրության մեջ հայկական բոլորածե երկաթագրով փորագրված է հետևյալը. «Ի թագաւորութեան Գաղիմիր Գոռգի շինեցին հայ աղբարքն զաղբիր մի թուականին ԶԺԳ (1264)»³: Այս արձանագրության մեջ գործածված «աղբարք» բառը, անշուշտ, գործ է ածվել մեզ ծանոթ «Քառասուն եղբայրներ»-ի իմաստով:

«Քառասուն եղբայրց» ավագների այս խորհուրդը իր միջից ընտրել է 12 հոգուց հայ դատավորների կազմը, իսկ այս 12 դատավորներն իրենցից ընտրել են երկու հոգի նախագահ դատավորներ, որոնք կոչվել են «վուլթ» կամ «երեսփոխան»: Վուլթերը դատարանին նախագահել են տարվա մեջ վեցական ամսով: Վուլթերի լիազորության սահմանը ընդարձակ է եղել. նրանք ղեկավարել են ո՛չ միայն դատավարությունը, այլև հայ հասարակական ողջ կյանքը. նրանք են տնօրինել եկեղեցական և դպրոցական գործերը, նրանք են հանդիսացել հայկական համայնքի պատասխանատու անձինք իհ կառավարության առջև և այլն:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 131:

² Նույն տեղը, էջ 139:

³ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 99:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 202:

լեհաստանում գրված ձեռագրեր կան, որոնց հիշատակարաններում, որպես ժամանակի հեղինակավոր անձնավորություններ, կաթողիկոսից, լեհական թագավորի և թեմի առաջնորդի անուններին հետո, հիշում են նաև ժամանակի վույթների անունները: Այսպես, Ղազար Բաբերթցին իր չափածո հիշատակարանում խնդրում է հիշել՝

«Աստվածասէր տանուտերացըն Լովական
Բան Գաբրիէլն և բան Թորոսըն Երեսիոխան,
Սև հասարակ են դատարքը Երկոտասան»¹:

Լվովում գրված մի դատաստանագրքի հիշատակարանում գրիչը խնդրում է հիշել Երեսիոխան Իսան Բեյին և այլն²:

Դատական գործերում վույթի իրավունքն անսահմանափակ է եղել. նա կարող էր մեղավորին, ինչպես ասացինք վերևում, անզամ մահվան դատապարտել. իր գործունեության համար նա պատասխանատու էր միայն լեհական թագավորի և կանցլերի առջև:

Վույթը, դատավարության ընթացքում, առաջնորդվում էր Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքով, որի լատիներեն թարգմանությունը հաստատվել էր Սիգիզմունդ թագավորի 1519 թվականի մարտի 5-ի հրովարտակով: Գոշի Դատաստանագրքի հաստատված այս բնագիրը լեհերեն է թարգմանվել 1606 թվականին:

Մինաս Թոխաթեցին, որ Երկար տարիներ Լվովի հայկական դատարանի քարտուղարն է եղել, իր «Գրորէնք Լիմբերգի Հայոց դատաստանի» տաղի մեջ հետևյալ խոսքերով է գրվատել վույթի գործունեությունը.

«Սակաւ հայ կայ ի մէջ Լովուն,
Են իմաստուն և քաջ գիտուն,
Ձհայոց աղզն գորա դատեն,
Ուխտ և դաշինք կու հաստատեն,
Ձապտամբեալսն խրատեն,
Ձկարգ և զսահմանքն կու պընդեն:
Երկոտասան դատարքն են,
Զծուռն և զպիտակն գորա քննեն»³:

Հայկական դատարանը իրականում շատ է տարբերվել Թոխաթեցու նկարագրածից: Մեզ հասած հայկական դատավճիռների գործերի ուսումնասիրությունից երևում է, որ հայ դատավորներն

ամեն տեսակ կամայականություններ և շարաշահումներ կատարել են հօգուտ լեհահայ վերնախավի, որի հնազանդ սպասարկուներն են հանդիսացել իրենք:

Լվով քաղաքի հայ ինքնավարության պահպանմանը դեմ է եղել քաղաքի ընդհանուր մագիստրատը, որն առաջնորդվում էր գերմանական Մագիիբուրգյան իրավունքով: Նա Երկար ժամանակ պայքարել է հայ ինքնավարությունը վերացնելու ուղղությամբ: Բազմաթիվ անգամներ բողոքներ են գրվել հայկական վույթի դեմ, իսկ հայերը, բոլոր հնարավոր միջոցներով, աշխատել են պաշտպանել և պահպանել իրենց ինքնավարությունը: Ուշագրություն արժանի է այն, որ Լվով քաղաքի մագիստրատի և հայկական վույթի մեջ տեղի ունեցող այս ներքին պայքարում լեհական իշխանությունները հայ համայնքի կողմն են բռնել: Նրանք չեն ցանկացել վշտացնել իրենց երկրի «հավատարիմ և սիրելի քաղաքացիներին», ինչպես հաղորդում են լեհական հեղինակները:

Վավերագրերից հայտնի է վիճարանության նյութ հանդիսացող հետևյալ միջադեպը: Լվովի քաղաքային մագիստրատը 1518 թվականին առանց հայկական վույթի համաձայնության, քննության է առել հայ իվաչկոյի և լեհուհի Սոֆիայի մեղադրական գործը՝ ապօրինի կենակցության մասին և դատապարտել է նրանց մահվան՝ այրելով խարույկի վրա: Որոշումն ի կատար է ածվել: Հայերը բողոքել են լեհական արքունիքին՝ մագիստրատի ապօրինի գործունեության համար: Արքունիքը հայերի բողոքը գտել է իրավացի տուգանել է մագիստրատին և հանձնարարել է նրան՝ մեղադրական այն գործերում, երբ հայերը մեղսակից են լինում մյուս ազգի մարդկանց հետ, նրանց մասին որոշումներ չկայացնել առանց հայկական վույթի հետ համաձայնեցնելու:

Հետագայում, սակայն, լեհական իշխանությունները լեհահայ վույթի իրավունքները աստիճանաբար սկսել են սահմանափակել: 1476 թվականին վույթի իրավասությունից վերցրել են քրեական գործերը՝ սպանություն, գողություն, բռնաբարություն և այլն: 1510 թվականին վույթին զրկել են անշարժ գույքին վերաբերվող գործերի իրավասությունից: Մյուս գործերը շարունակվել են մնալ քննության իրավունքից: Մյուս գործերը շարունակվել են մնալ վույթի իրավասության տակ մինչև նրա վերջնական լուծարքը, որը տեղի է ունեցել 1784 թվականին:

Լեհահայ գաղթօջախներում գործող հայկական կազմակերպություններից ուշագրավ նյութեր են պահպանվել արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համքարությունների մասին:

Արհեստակցական այդ միությունները՝ համքարությունները,

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենսկ, էջ 176:

² Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 142—143:

³ Հ. Ն. Ակիբյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 80:

լեհաստանում կոչվել են «Եղբայրություններ»: Եղել են «չուլհակ-ների», «կոշկակարների» և այլ եղբայրություններ: Մ. Բժշկյանը տեղեկություններ է հաղորդում «Քիրքջոց (քյուրքչինների) և թերզընուն (դերձակների), սուրուկճոց կօշկակարաց, մազմանողաց, դասապջոց (միս մորթողների) և այլոց» մասին:

Ամեն տարի, որոշված օրը, եղբայրությունները հավաքվել և ընտրել են իրենց ավագը և գրագիրը: Համբարության անդամները պարտավոր են եղել պարտաճանաչությամբ կատարել կանոնադրության պահանջները և ներկա լինել կազմակերպության ժողովներին և հասարակական հանդեսներին: Նրանք ունեցել են և դրամարկղ, որը, սովորաբար, պահվել է եկեղեցիներում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ համբարական կազմակերպությունները իրավահավասար վիճակում չեն գտնվել տեղի լեհական համբարությունների հետ: Միայն Յան Սոբեսկին, որին լեհ պատմիչները համարում են «Հայերի մեծ բարեկամը», հայերին՝ տեղացի լեհ համբարություններին հավասար իրավունք է տվել:

Ուշագրավ է այն, որ հայ արհեստավորները ակտիվ հանդես են եկել մյուս ազգի արհեստավորների՝ լեհերի, ռուսների, գերմանացիների և մյուսների հետ միասին, ընդդեմ տեղի շահագործող խավերի:

Վերին աստիճանի հետաքրքիր է լեհահայ երիտասարդության ռազմական կազմակերպությունը, որը կոչվել է «կտրիճների խումբ»: Նրա մասին, դժբախտաբար, քիչ տեղեկություն է հայտնի: Այդ կազմակերպությունը, ինչպես երևում է, պահպանել է Ուկրաինայի և լեհաստանի հողերի վրա երբեմնի հանդես եկող հայկական հին զորամասերի գովելի ավանդույթը. կռիվների ժամանակ նա հանդես է եկել ռուսական և լեհական զորամասերում ընդդեմ թուրք նվաճողների: Հայ երիտասարդական այդ կազմակերպությունները կոչվել են նաև «Կույս Մարիամի ասպետներ» (Рыцари девы Марии):

Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրության» մեջ կա ուշագրավ հիշատակություն այն մասին, որ Ակկերմանի հայ գաղթօջախում «կտրիճների խումբը» տեղի ունեցող կռիվների ժամանակ դուրս էր բերում մինչև հինգ հարյուր հոգուց կազմված զորամաս¹:

Ամենայն հավանականությամբ «կտրիճների այս եղբայրությունն» է, որ ուղեկցում էր հայ վաճառականական քարավաններին և պաշտպանում նրանց ավաղակային հարձակումներից:

Կտրիճների այս կազմակերպությունները պաշտոնապես ընդունվում և հաստատվում էին Լեհաստանի թեմական առաջնորդների կողմից: Կամենեցում հրատարակված մի ժամանակագրության մեջ, 1690 թվականի տակ, արձանագրված է հետևյալը. «Վարդան արքեպիսկոպոսն յայս տարի, նոյեմբերի 10, ղմեր Ստանիսլավու կտրիճվորաց եղբայրութիւնն, որ յիրմէն տված կոնտակովն երկուսումն կու հաստատէ, զորն որ վաղուց նիկուլ Թորոսովիչն հիմնել էր»²:

Հայ «կտրիճների» այս խմբերն ունեցել են իրենց սեփական գանձարկղը և մասնակցել են հայ համայնքի հասարակական կյանքին: Հայտնի է, օրինակ, որ Կամենեցի հայ եկեղեցու ներսի որմնանկարների մի մասը կատարվել է նրանց ծախսով: «Միաբան կտրիճները նկարել ետուն», — գրանցված է եկեղեցու նվիրարերության մատյանում³:

Լեհաստանում բնակություն հաստատած հայերի հետ են կապված վերջերս հայտնաբերված շատ արժեքավոր վավերագրեր: 1727—1730 թվականներին, երբ Սյունիքում սկսվում է ազատագրական շարժումները, երբ Սոնախնների քաջարի մարտիկները 1725—1730 թվականներին սկսում են հերոսաբար կռվել Անդրկովկաս խուժած թուրքական բանակների դեմ, Լեհաստանի մի խումբ հայեր պաշտոնապես դիմում են ռուսական արքունիքին և խընդրում թույլ տալ իրենց գնալ Անդրկովկաս՝ հայրենակիցներին օգնելու: Ցարական արքունիքին հայ կտրիճների այդ դիմումներն այժմ գտնվում են Մոսկվայի արխիվներից մեկում և թանկարժեք վկայագրեր են ձուլման վերջին տարիներին ապրող Լեհաստանի հայ հայրենասերների նախաձեռնությամբ⁴:

Լեհահայերը երախտագիտական խոր զգացումով են զնահատել լեհ և ուկրաինացի բարեկամ և հյուրասեր ժողովուրդների վերաբերմունքը՝ նեղ օրերին իրենց ապաստան տալու և ապրուստի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու համար և սիրել են իրենց ապաստանած երկիրը:

Լեհահայերը, ամենից առաջ, անտարբեր չեն գտնվել լեհ և ուկ-

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 129:

² Մ. Բժշկյան, Ծանապարհորդութիւն, էջ 149:

³ Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյանի «Լեհահայերի մասնակցությունը Գավիթ-Բեկի ապստամբությանը», Երևան, 1962 և Վ. Կ. Ոսկանյանի ու Վ. Մ. Մարտիրոսյանի «Նոր վավերագիր 1720-ական թվականների հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ» («ՊՔՀ», 1962, № 4, էջ 193—216):

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 347:

րաինացի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների նկատմամբ և ակտիվ մասնակցություն են ցույց տվել նրանց՝ օտարերկրյա նվաճողների, մասնավորապես թուրքիայի դեմ մղած ազատագրական պատերազմներում: Գրեթե ամեն անգամ, երբ լեհ ժողովուրդը զենք է վերցրել պաշտպանելու իր սահմանները թուրք հարստահարիչներից, մենք նրանց կողքին տեսնում ենք նաև հայ փոքրաթիվ զորամասերի, որոնք կազմված են եղել գլխավորապես հայ երիտասարդ «կտրիճների եղբայրությունների»-ից: Բերենք փաստեր, որոնք ավելի պերճախոս են:

Լեհահայ պատմաբան Սադոկ Բարոնչի տեղեկություններից երևում է, որ հայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել 1444 թվականի նոյեմբերի 11-ին Վարնայի տակ թուրք զավթիչների դեմ ունեցած ճակատամարտին և նրանցից շատերն են զոհվել լեհ և ուկրաինացի իրենց դաշնակիցների հետ¹:

XVII դարում տեղի ունեցող ռազմական խոշոր իրադարձություններից է հանդիսացել 1621 թ. լեհ-թուրքական պատերազմը, որի ժամանակ լեհ ժողովուրդը և ուկրաինացի կազակները, Խոտինայի ամրոցի տակ պարտության մատնեցին թուրքական բանակին: Ահա այդ պատերազմում իրենց համիստ մասնակցությունն են ունեցել նաև հայերը: Ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Կամենեցկին հաղորդում է, որ լեհական բանակը Վլադիսլավի, թագավորի որդու գլխավորությամբ, երբ անցնում էր Կամենեց քաղաքից թուրքերի դեմ կռվի գնալու համար, քաղաքի հայերը ուղեկցում են նրան մինչև Խոտին ամրոցը, ուր և տեղի էր ունենալու ճակատամարտը²:

Այդ նույն կռվի ժամանակ, երբ թուրքական զորամասերից մեկը մեծ թվով գերիներ վերցրած, վերադառնալիս է լինում Կամենեց-Պոդոլսկի մոտով, քաղաքացիները և մոտի գյուղական բնակչությունը հարձակվել են թուրքական զորամասի վրա, կոտորել նրանց մի մասին և ազատել գերիներին: Կամենեց-Պոդոլսկի հիմնական բնակիչները, փնչպես հայտնի է, հայեր են եղել: Պատահական չէ, որ կատաղած թուրքերը, վրեժխնդիր լինելու համար, նորից եկել են Կամենեցի վրա և այրել հայկական եկեղեցին:

Լվովի հայերը, տեղացի լեհ, ռուս և գերմանացի բնակիչների հետ միասին, հերոսական դիմադրություն են ցույց տվել 1672

թվականի օգոստոսին թուրքական զորքերի կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ: Ժամանակակից լեհահայ գրիչներից մեկը հետևյալ հիշատակագրությունն է թողել. «ՌՈՂԹ (1672) ամի, օգոստոսի 16-ին, եկեալ ազգին տաճկաց և տիրեցին ԳԴԱՄԵՆԻԿ և յետ հինգ ատուրց, եկին շարքն հասան ի քաղաքն յԼՎԻ, ութ օր և ութ գիշեր պատերազմեցաւ թուրքաց ազգն ի քաղաքացիքն ի հետ միմեանց մին օրն և մին գիշերն հինգ վեց հարիւրն թօփ քաշեցին առ միմեանս, թող թէ զանհամար թուֆանկն: Գոհանամ զառատ ողորմութիւնն աստուծոյ, որ ոչ ետ ի ձեռն շարեաց քաղաքն և քաղաքացիքն¹:

Լեհ գիտնական Ադոլֆ Նովաչինսկին, հայ-լեհական փոխհարաբերությունների կապակցությամբ, անդրադառնալով լեհահայերի մատուցած ծառայությանը Լեհաստանի տնտեսության և մշակույթի բնագավառներում, ինչպես և նրա մասնակցությունը երկրի պաշտպանության գործին, գրում է. «Բուքովինիայում և ամբողջ Գալիցիայում հայ տարրն առաջնակարգ դեր է կատարել սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ճարտարարվեստի և մտավոր շարժման մեջ: Հետագայում նույնը կատարել է ամբողջ Լեհաստանի և նրա Վարչավա քաղաքի մեջ: Հայոց սերունդները, որոնց հայրերը ժամանակին Արաքսի մեծ ազգ էին կազմում, համբավվոր են ծամանակին Արաքսի մեծ ազգ էին կազմում, համբավվոր են զառնում բոլոր ասպարեզներում: Գրյունվալդի և Վառնայի կռիվներին մասնակցել են Ալեքսանդրովիչների, Օգյուստինովիչների, Աբգարովիչների, Ակոբոսովիչների, Ապականովիչների հայրերը: Նրանց շարքից վերջում հանդես են գալիս հռչակավոր այնպիսի լեհեր, ինչպիսիք են՝ Մալախովսկի, Մեսասովիչ, Բարուչ, Պիրամովիչ, Պերնաստովիչ, Կայսովիչ, Մորոզիանովսկի, Գրիգորովիչ, Թեղորովիչ և այլն»²:

Լեհահայերի և տեղացիների միջև ստեղծված հարաբերությունների համար ցուցանշական է լեհահայերի կարեկից վերաբերմունքը թուրքական գերության մեջ գտնված լեհերի և ուկրաինացիների նկատմամբ: Հայ վաճառականները հաճախ լինելով Պոլսում և թուրքիայի խոշոր այլ քաղաքներում, չեն խնայել իրենց դրամը՝ փրկագին վճարելու և ազատելու լեհ և ռուս գերիներին: Սադոկ Բափրկագին վճարելու և ազատելու լեհ և ռուս գերիներին: Սադոկ Բափրկագին տեղեկություններ է հաղորդում նման մի շարք հայ բարերարների մասին: Այսպես, XVII դարի սկզբին Արդոն անունով մի հայ վաճառական բազմաթիվ ուկրաինացիներ և լեհեր է ազատել թուրքական գերությանից: XVII դարի կեսերին Կամենեց-Պոդոլսկ քա-

¹ В. К. Восканян, Древняя Русь и Украина в судьбах армян (Տե՛ս «Исторические связи», էջ 71):

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2644, Թ. 229—254:

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 194:

² Ժակ դը Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 370:

դաքի մի հայուհի՝ Մարիանա Պողոս, շրջել է հայկական բոլոր գաղթօջախները, ժողովարություն արել, որպեսզի դրամ հավաքի և փրկագին վճարի ու ազատի լեհ գերիներին: XVII դարի վերջերում մեծ թվով լեհ գերիներ են ազատել հայ առևտրականներ. Գերշինովիչը և Վարդան Գունյանը: 1672 թվականին, երբ թուրքերը կոպրից փրկագին են պահանջել, այն ամբողջովին վճարել է լեհահայ Մինասովիչը և այլն¹: Սադոկ Բարոնչը մատնացույց անելով ահա այս փաստերը, իրավացիորեն նկատում է. «...նրանք (այսինքն՝ հայերը) փոթորիկների և անվստահության ժամանակներում, իրենց ձեռքումն էին պահում առևտուրը, բերելով երկիրը Արևելքի պտուղները: Բացի նյութական այդ շահից, նրանք աշխատում էին նույնպես ազատել թուրքական գերութունից քրիստոնյաների»²:

Լեհ թագավորները, նկատի ունենալով հայերի ընդունակությունները և բարեխղճությունը, հաճախ նրանց դիվանագիտական պատասխանատու պաշտոններ են վստահել: Այսպես, XV դարի կեսերին Հակոբ անունով լվովցի մի հայ «դիվանագիտական գործերով» ուղարկվել է Պարսկաստան, Արաբիա և Թաթարստան: Կոպրիցի հայ Քրիստափոր Սերբեկովիչը հիշվում է որպես «Թուրքիայի դեսպան», Պետրոս Գրիգորևիչ անունով մի այլ հայ հայտնի է որպես դիվանագետ՝ արևելյան և արևմտյան երկրներում: 1772 թվականին լեհահայ Իվան Նիկորովիչը դիվանագիտական միսիայով մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, Ադրիանապոլիս և այլն:

Լեհական արքունիքում աշխատող ակնավոր հայ դիվանագետներից է հանդիսացել Կոստանդին Սուլեյմանը, որը լեհ թագավոր Յան Սոբեսկո հանձնարարությամբ, զբաղվել է նաև հայկական հարցով: Կոստանդին Սուլեյմանը սեբաստացի հայ ընտանիքի զավակ է, փոքր հասակից ընկել է Պորթուգալիա և զաստիարակություն ստացել է պորթուգալական արքունիքում: Սովորել է մի շարք արևելյան և արևմտյան լեզուներ. ապրել է Ֆրանսիայում, Իտալիայում և Գերմանիայում: Երկար թափառումներից հետո եկել է Լեհաստան և հիմնավորվել այստեղ: Շուտով մտերմական հարաբերությունների մեջ է մտել Յան Սոբեսկո հետ և հրավիրվել աշխատանքի դիվանագիտության բնագավառում՝ նշանակվելով Ավստրիայի դեսպան: 1677 թվականին ղեկավարել է Պոլսի լեհական դեսպանությունը, 1678 թվականին մասնակցել է Մոսկվայում

Անդրուսովի ղաշնագրի կնքմանը: 1686 թվականին եղել է դեսպան պապի մոտ: 1688 թվականին ղեկավարել է Պարսկաստան ուղարկված լեհական դեսպանությունը և այլն: Լեհաստանի ահա այս նշանավոր դեսպանն է, որ 1677 թվականին Պոլսում գտնված ժամանակ հանդիպում է ունեցել Հակոբ Ջուղայեցու հետ, որը եկել էր Պոլիս՝ Եվրոպա անցնելու և հայ ժողովրդի ազատագրության հարցով բանակցություններ վարելու եվրոպական քաղաքական բարձր շրջանների հետ:

Ինչպիսի՞ հարցերի շուրջն է եղել բանակցությունները Հակոբ Ջուղայեցու և լեհ դեսպանի միջև, այս մասին գրավոր փաստաթղթեր մեզ չեն հասել, բայց մի բան որոշակի է, որ Յան Սոբեսկին ծրագրի է ունեցել Թուրքիայի թիկունքում վերականգնել հայկական պետականությունը:

Սոբեսկին, իր այդ ծրագրերն իրագործելու նպատակով, 1696 թվականին, Նահապետ կաթողիկոսի հետ բանակցելու նպատակով, էջմիածին է ուղարկել մի նոր դեսպան՝ հայազգի Միմեոն Պետրովիչին³: Սադոկ Բարոնչին հաջողվել է արխիվում հայտնաբերել այն հրահանգը, որը Յան Սոբեսկին տված է եղել իր դեսպանին: Հրահանգի կետերից մեկում ասված է. «Ջանալ համաձայն Հակոբ կաթողիկոսի մտքի և կամքի վերականգնել հայոց թագավորությունը և այդ մասին խնդրել Եվրոպայի քրիստոնյա պետություններին և մասնավոր Ֆրանսիայի թագավորի աջակցությունը: Դրա համար կաթողիկոսը պիտի ցույց տա այն վայրերը, որ ամենից հարմար կարող է տեղավորվել հայկական զորքը, այլև ցույց տա, թե ինչ քանակությամբ զորք է հարկավոր լինելու: Իսկ լեհերի թագավորն իր կողմից պարտավորություն է ստանձնում աջակցելու այն թագավորին, որին հայերը կընտրեն իրենց թագավոր»²:

Ինչպես երևում է, հայ ազատագրական շրջանները որոշ հույսեր են կապել Յան Սոբեսկո ծրագրի հետ: Այդ է վկայում XVII դարի պոլսահայ ակնավոր գործիչ Երեմիա Քյոմուրճյանի 1679 թվականին գրած մի ներբողը, որը նվիրված է Յան Սոբեսկուն: Այդ ներբողի մեջ լեհ թագավորը համարվում է «Ապստամբողաց, թշնամեաց յաղթող... քաիչ և ազատիչ, փրկիչ թագաւոր»³:

Ի դեպ, Իսրայել Օրին ևս՝ Պֆայցի Հովսեփ Կյուրֆուրստին 1699 թ. սեպտ. 22-ին գրած իր զեկուցագրում ակնարկում է այն

¹ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 194:

² В. В. Гробовецкий, Армянские поселения (инъ «Исторические связи», էջ 109):

¹ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Ճանապարհորդութիւն ի Հապեշտան ժէ դարում, Կահիրե, 1946, էջ 63 և հտ.:

² Նույն տեղում:

³ Երեմիա Քյոմուրճեան, Օրագրութիւն, Երուսաղեմ, 1939, էջ 526 և հտ.:

մասին, որ Սոբեսկին 35000 զորքով խոստացել է գալ և թուրքերից ազատագրել հայ ժողովրդին¹:

Կաթողիկոսյան հարկադրանքը և լեհաֆլյեյի ձուլումը: Լեհահայ տարեգրության ամենից մոայլ էջը՝ դավանափոխության տհաճ պատմությունն է, որը ճակատագրական է հանդիսացել Լեհաստանի հայ ընկալության համար:

Գրիգորիս XV պապը, ինչպես հայտնի է, 1622 թվականին կաղամակերպում է «Հավատի պրոպագանդայի» հիմնարկությունը, իսկ նրա հաջորդը՝ Ուրբիանոս VIII պապը, 1627 թվականին բաց է անում պրոպագանդիստների հատուկ դպրոց և հիմնում մի տպարան՝ կաթողիկոս-պրոպագանդիստական բազմալեզու գրականություն հրատարակելու համար:

Վատիկանի հրահանգով լեհական իշխանությունները և Լեհաստանի կաթողիկոս կղերականությունը գործի են անցնում և սկսում պարտադրել լեհահայերին կաթողիկոսությունը: Լեհահայերը համառ դիմադրություն են ցույց տալիս: Սկսվում է անհավասար մի պայքար, որը տևում է ավելի քան 40 տարի և վերջանում լեհահայերի պարտությունով:

Հայ կղերական պատմաբաններն այդ իրադարձությունը, սովորաբար, ներկայացնում են իր կրոնական, դավանաբանական երեսով: Իրականում այն ունեցել է սոցիալական խոր արմատներ: Այդ պայքարի էությունը ճիշտ հասկանալու համար ծանոթանանք սովյալ իրադարձության փաստական պատմության հետ:

1623 թվականին մահանում է Լեհաստանի հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը և թեմը մնում է թափուր: Էջմիածնի Մելքեսեղեկ կաթողիկոսը, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես արկածախնդիր, փառամուլ և դրամաշորթ մի անձնավորություն, 1626 թ. աշնանը իր շքախմբով գալիս է Պոլիս, իսկ այնտեղից անցնում է Լեհաստան՝ առաջնորդ նշանակվելու նպատակով: Լեհահայերը առաջարկում են մի քանի թեկնածուներ: Բայց կաթողիկոսը որոշում է «խուզել» այս թեկնածուներին. թեմի առաջնորդ ձեռնադրել նրան, ով ավելի մեծ գումար կաշառք կտա իրեն: Մրցությունը շահում է Լվովի մեծահարուստ Թորոսովիչների ընտանիքից Նիկոլ անունով 23 տարեկան մի երիտասարդ, որին և կաթողիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոս:

Նիկոլը, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, եղել է այլասերված մի անձնավորություն: Ստեփանոս Լեհացին, որ ոչ միայն

ժամանակակից է, այլ և մոտիկից ծանոթ է եղել նրա վարք ու բարքին, հետևյալ ձևով է բնութագրել նրան. «Մանուկ տիօք և տգէտ մտօք, խաւարեալ խորհուրդով և անիմաստ հանճարով, անուղ(ղ)ա վարիւք, վատ և ապիրատ ամենայն իրս և ի գործս, լիբր յանդամ և անդուզն...»²: Պատմիչը նշում է նաև, որ նա «...կաշառք ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս ի Մելիթսէթ կաթողիկոսէ»³:

Կաշառառու կաթողիկոսը Նիկոլին եպիսկոպոս է ձեռնադրում, գիշերը, իսկ հաջորդ օրը, երբ հայտնի է դառնում կաթողիկոսի գաղտնի արարքը, ժողովուրդը ընդվզում է և ցանկանում սպանել և՛ կաթողիկոսին, և՛ Նիկոլին: «Իբրև ծանէաւ զայն ժողովուրդն», — գրում է ղեպեքերին լավատեղյակ կաթողիկոս Գիդոն, — «զայրացաւ յոյժ, յոյժ զի փոքր մի ևս՝ զէն առնոյր և ի մասունս կոտորէր զկաթողիկոսն և զձեռնադրեալն ի նմանէ զարքեպիսկոպոս»⁴:

Ժողովրդի վրդովմունքի մասին վկայում է նաև Ստեփանոս Լեհացին իր շափածո հիշատակարանում: Չայրացած բազմությունը, գրում է նա, մտավ եկեղեցի և սկսեց հայհոյել կաթողիկոսին և մյուս կղերականներին, ուղեց անգամ բռնել և սպանել Նիկոլին, սակայն նա թաքնվեց եկեղեցում և ազատվեց:

«Ձեկիօյն ուզէին բռնէին,
Կըտոր կըտոր զնա առնէին.
Հաղիւ զերծաւ ձեռաց հոցին,
Մտեալ սարքէստան ախեց զըովին»⁴:

(Այսինքն՝ մտավ անդատուն և փակեց դուռը):
Կաթողիկոսը, ժողովրդական ցասումից ահաբեկված, թողնում է Լվովը և փախչում Կամենեց՝ իր հետ տանելով նաև իր ձեռնասուն Նիկոլին: Այստեղ կաթողիկոսը կոնդակ է գրում և Նիկոլին նշանակում լեհահայոց առաջնորդ: Կամենեցում կաթողիկոսը հիվանդանում է և մահանում:

Ժամանակակից գրեթե բոլոր լեհահայ գրիչները զզվանքով են հիշում Նիկոլի անունը՝ համարելով վատանուն և խեղկատակ անձնավորություն: Այսպես, Միմեոն Լեհացին Նիկոլի մասին գրում է. «...էր յոյժ անառակ և վայրապար, ունէր մարդիկ աշխարհականք և կարգաւորաք Ի—Լ (20—30), պահէր պէտավի ձիան, կաոս մեծա-

¹ Эзов, Сношения..., էջ 31:

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 1004, թ. 192բ.
² Նույն տեղում:
³ Ա. Պիդու (տես «Բունի միություն», էջ 21):
⁴ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 204:

գինս և տաճիկ ձիանս, և ինքն յագնէր բեհեզս և ծիրանիս, մախմուր և աթլազ, ներքեանց՝ սամուր մորթի կամ վաշախ, գաւազանն՝ բուն արծաթի»¹:

Գրիչներէից մեկն իր հիշատակարանում նիկոլի անունն հիշելիս, նախատինք է համարում և դառնացած հայտնում, որ «բազում և անասելի նեղութիւն հասոյց ժողովուրդեանն է վա»²:

Ահա այս իրադարձութիւնն է, որ պատճառ է դառնում այն պայքարի, որը տեղի է ունենում մի կողմից՝ նիկոլի և նրա հովանավորողների, իսկ մյուս կողմից՝ լեհահայ ժողովրդի միջև:

Լեհահայ առաջնորդի շուրջը սկսած պայքարն ամենից հարմար առիթ էր կաթոլիկ կղերին՝ օգտագործելու այն իր նպատակների համար: Նիկոլի նման եպիսկոպոսական կոչումով ալլասերված մարդը կատարյալ պոտ էր նրանց համար, ուստի ճիզվիտներն անմիջապէս շրջապատում են նիկոլին, վերցնում են իրենց ձեռքը և օգտագործում: 1639 թվականին նրանք նիկոլից երդումնագիր են վերցնում, որ նա կաթոլիկութիւն է ընդունում և պարտավորվում հնազանդորեն կատարել պապի բոլոր հրամանները³:

Լեհահայ համայնքներում թեմական առաջնորդի շուրջը ծավալված պայքարը խորանում է: Լվովի հայերը, որոնք որոշել էին նիկոլին դատել իրենց վույթում, նրա թիկունքում կանգնած են տեսնում կաթոլիկ կղերին և լեհական կառավարութեանը, որոնք ջերմորեն պաշտպանում էին նիկոլին: Լեհահայ համայնքի մեջ տեղի է ունենում պառակտում. նիկոլի կողմն են անցնում հայ ազնվականները, որոնք վաղուց ի վեր թողել էին հայկական սովորութիւնները, հայ առևտրականները, որոնք իրենց շահերով սերտորեն կապված էին կաթոլիկ աշխարհի հետ և Լեհաստանի պետական հիմնարկութիւններում աշխատող հայ պաշտոնեութիւնը: Լեհահայ համայնքի աշխատավորները սակայն համառութեամբ շարունակում են իրենց պայքարը:

Այս պայքարում անպատշաճ դեր են վերցնում որոշ հայ եկեղեցականներ, որոնք թվում է թե պիտի զխալորեն կաթոլիկութեան դեմ լեհահայութեան վարած պայքարը: Իրականում, պայքարի առաջին շրջանում դիտորդի դեր են վերցնում, իսկ հետագայում, երբ լեհական կառավարութիւնը միջամտում է և պաշտոնապէս վավերացնում նիկոլին թեմական առաջնորդի պաշտոնում, անմիջ-

ջապէս անցնում են նրա կողմը: Ստեփանոս Լեհացին վշտով նշում է, որ նիկոլը միայնակ շէր, այլ՝

«Բազում ունէր նա օգնական
Կարգատրք (այսինքն՝ հոգևորականներ—
Ա. Ա.) և աշխարհական,
Գատուորք, պարոն և իշխան,
Արք և կանայք որ ի Լեհ կան»⁴:

Նույնը նա կրկնում է նաև իր արձակ հիշատակարանում: «Նիկոլը դավանափոխութիւնից հետո,— գրում է նա,— սկսաւ բազում շարիս և նենգութիւն գործել ազգիս իմոյ՝ ունելով իւր օգնական... գիշխանս, զդատուորս և զամենայն քահանայս և կարգատրս»⁵:

Դավանափոխութեան գործում առանձնապէս նողկալի դեր են կատարել Ղազար Սլոնիովսկին (լեհ ազնվականութեան կոչում ստացած մի հայ վաճառական), քաղաքի վույթը՝ Գաբրիել Զախոնովիչը և վույթի քարտուղար Գաբրիել Կապրովսկին⁶:

Պայքարն սկսում է անհավասար բնույթ ստանալ. մի կողմում կանգնում են պետութիւնը, վատիկանը, ալլասերված հայ մեծահարուստները, իսկ մյուս կողմում՝ իրավազուրկ և անպաշտպան լեհահայ աշխատավորութիւնը:

Լեհական կառավարութիւնը պահանջում է Լվովի հայ եկեղեցին հանձնել նիկոլին: Ժողովուրդը ընդդիմանում է: Կաթոլիկ կղերականութիւնը, զինվորների օգնութեամբ, ջարդում է եկեղեցու փակ դուռը և այն հանձնում նիկոլին, որից հետո արգելվում է լուսավորչական ծեսերով երեսներ մկրտել, թաղում կատարել և այլն: Լեհահայերի մեջ սկսվում է դավանափոխութիւնը, որին հասնելու համար նիկոլը գործադրում է բազմատեսակ բռնութիւններ: Ահա թե ինչ է գրում Ստեփանոս Լեհացին նիկոլի մասին.

«Զոմանս ի բանտ կու ձրզէր,
Զայս բանուորաց ձեռս մատնէր.
Զոմանս ծեծէր և հարկանէր,
Դատուորքն տուգանէր»⁷:

Լեհահայ աշխատավորութիւնը բազմաթիվ բողոքներ է ներկայացնում լեհական արքունիքին, խնդրում է վերջ դնել բռնութիւններին, բայց նրանց բողոքը մնում է անպատասխան:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 1004, Թ. 194ա:
² «Հանդէս ամսօրեայ», 1936 թ., էջ 507—508:
³ Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 289:

⁴ Ղ. Ալիշան, Կամենեց:
⁵ ԶՊՄ, ձեռ. № 1004, Թ. 192բ—193ա:
⁶ Պիդու (Տես «Բանի միութիւն», էջ 36—39):
⁷ Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 211:

ժողովուրդը դիմել է նաև էջմիածին: Կաթողիկոսը պատվիրակներ է ուղարկել Լեհաստան, Հոռոմ, որոնք պաշտոնապես դիմել են լեհ թագավորին, պապին, աղերսել բունություններ շգործադրել անպաշտպան հայ ժողովրդի նկատմամբ, բայց՝ անարդյունք:

Կաթողիկոսները հետագայում գրավում են նաև Կամենեցի և Լեհաստանի մյուս վայրերում գտնվող հայկական եկեղեցիները: Պապի հատուկ հանձնարարություններ 1663 թ. կվում բաց են անում հայ կաթողիկ դպրոց՝ հոգևորականություն պատրաստելու համար:

Ստեղծված այդ իրադրության հետ չհամակերպվող հայերի մի զգալի մասը տեղափոխվում է հարևան երկրներ՝ Մոլդավիա, Հունգարիա և Բուլղարիա:

Կաթողիկոսության հարկադրանքը ճակատագրական եղավ լեհաստանյան համար: Նա զգալի շափով արագացրեց լեհահայերի ձուլումը: Եվ XVIII դարի վերջերին, երբ Գալիցիան միացվեց Ռուսաստանին, լեհահայությունը արդեն ձուլված էր և նրանից միայն փոքրիկ բեկորներ էին մնացել:

Մ. Բժշկյանը 1820 թվականին Լեհաստանում շրջած ժամանակ հայ բնակչության է հանդիպել հետևյալ վայրերում. Կվում՝ 100 տուն, Ստանիսլավում՝ 70 տուն, Լիսցայում՝ 60 տուն, Բերժանում՝ 60 տուն, Գիսմինիցում՝ 42 տուն, Սենյադինում՝ 70 տուն, Հոռոգենբայում՝ 100 տուն, Գուբներում՝ 20 տուն:

Ռուսաստանի սահմանների մեջ մտած լեհահայ նախկին գաղթօջախներում նա հայ բնակչություն է հիշում Զվանչիայում՝ 100 տուն, Կամենեցում՝ 70 տուն, Մալոպոլում՝ 60 տուն, Գրիգորիոպոլսում՝ 350 տուն: Բժշկյանը հայ բնակչության չի հանդիպել երբեմնի ծաղկուն գաղթօջախներ Ցագլովիցում, Ռաշկովում, Պալդիայում և Լուցբում¹:

Հայագիտության մեջ վիճարանության առարկա է եղել ասիմիլյացիայի ենթարկված լեհահայ բնակչության թիվը: Ֆրանսիացի հայագետ Ժակ Մորգանը գտնում է, որ Լեհաստանում ապրելիս է եղել շուրջ 200000 հայություն²: Նույն կարծիքին է նաև Կ. Բասմաջյանը³:

Լեհահայ բնակչության թվի մասին որոշակի որևէ բան ասել, դժվար է, որովհետև վիճակագրական հաստատուն տվյալներ մեզ չեն հասել: Անկարելի է հայ բնակչության թիվը որոշել պատմիչների կցկտուր տեղեկությունների հիման վրա, որոնք ավելի վերա-

բերում են քաղաքների ներսում ապրող բնակչությանը, իսկ հայ գաղթականության մեծ մասն ապրել է գյուղերում և քաղաքամերձ արվարձաններում: Քաղաքներում ապրել են գլխավորապես հայ ունևորները: Լեհաստանում գրված ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն եզրակացություն, որ Լեհաստանում ապրելիս է եղել ոչ ավելի, քան 15.000 բնուսնիք՝ մոտ յոթանասուն հազար հայ բնակչություն: Նկատի ունենք, իհարկե, XVII դարի առաջին քառորդը, երբ կաթողիկոսության բուն հարկադրանքի հետևանքով լեհահայերի որոշ մասը դեռ չէր տեղափոխվել հարեվան երկրներ: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ որոշ թվով հայ գաղթականներ Լեհաստանից հեռացել են 1671—1672 թվականներին՝ լեհ-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Այնպես որ XVIII դարում Լեհաստանում ասիմիլյացիայի ենթարկված հայերի թիվը ավելի չի կարող լինել 50.000-ից:

Մշակույթը:

Լեհահայ մշակույթից շնայած շատ քիչ բան է հասել մեզ, բայց այդ քիչը ևս որոշ պատկերացում տալիս է ստեղծագործական այն մեծ թափի մասին, որ ունեցել է Լեհաստանի հայ գաղթավայրը: Լեհահայերի պատմական հուշարձաններից քերն են կանգուն՝ ժամանակի անողոր ձեռքը շատերն է քանդել և փոշով ծածկել:

Մեզ հասած պատմական կարևոր լեհահայ հուշարձաններից կարելի է մատնացույց անել կվովի եկեղեցին, որը կառուցել են Հակոբ Շահնշահի որդի Կաֆայեցի և Փանոս վայսուրցի վաճառականները 1363 թ.¹: Այդ եկեղեցին կանգուն է մինչև այժմ: Պատմ. գիտ. թեկնածու Յ. Ա. Յացկևիչը խոսելով այդ հուշարձանի պատմական արժեքի մասին, գրում է. «Կվովի հայկական տաճարը հանդիսանում է հին հայկական ճարտարապետության ամենանշանակալից կոթողն Արևմուտքում»²:

Մի շարք լեհահայ հուշարձաններ կան Կամենեցում և այլ քաղաքներում, որոնց վրա մենք հնարավորություն չունենք կանգ առնելու:

Լեհահայերը զգալի դեր են ունեցել հայկական կիրառական արվեստի բնագավառում: Պարզված է, որ հայկական արվեստի որոշ տարրեր մտել են լեհականի մեջ և, հակառակը, լեհական արվեստի գեղեցիկ որոշ նմուշներ անցել են հայկական արվեստին: Փոխազդեցության այս երևույթը որոշակի երևում է կվովի հայ ոս-

¹ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն, էջ 91—175:

² Ժակ դը Մորգան, Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 370:

³ Կ. Զ. Բասմաջյան, Իսկական պատմություն հայոց, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 409:

¹ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 104—105:

² Я. А. Яцкевич, Памятники армянской культуры во Львове (Տե՛ս «Исторические связи», էջ 125):

կերիչների գործերում, որոնց ուսումնասիրութեամբ զբաղվել է լեհ գիտնական Վլադիսլավ Լոզինսկին: Նա գտնում է, որ Լվովի հայ ուկերիչների և արծաթագործների ստեղծագործությունները արևելյան և եվրոպական երկու արվեստների հանձարեղ միաձուլումն է:

Լեհաստանի հայ գաղթավայրը, գտնվելով եվրոպական զարգացած շրջապատի մեջ, հասկանալի է, չէր կարող հատուկ ուշադրություն չդարձնել դպրոցների վրա: Մեղ հասած տեղեկություններից երևում է, որ Լեհաստանի գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր գաղթօջախներում եղել են հայկական դպրոցներ:

Լվովում հայերը դպրոց են կառուցել 1590 թվականին: Ավելի ուշ՝ XVII դարի սկզբում, ըստ Սիմեոն Լեհացու տեղեկությունների, Լվովի դպրոցում սովորելիս է եղել 80 երեխա¹: Դպրոցում դասավանդվել են միայն աշխարհիկ առարկաներ՝ երաժշտություն, քերականություն, առողանություն, թարգմանություն և համարողական արվեստ:

1668 թվականին Լվովի այս դպրոցում, կաթոլիկ կղերական Պիդոլի նախաձեռնությամբ, թարգմանվել է Հոսիսիմեի նահատակության մասին մի ողբերգություն, որը դիտելու համար հավաքվել են մեծ թվով հայեր²: Ժողովրդի ցանկությամբ այս ներկայացումը կրկնվել է շորս անգամ:

Հայկական դպրոցներ են եղել մյուս գաղթօջախներում ևս: Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դպրոցի մասին տեղեկություն ունենք 1593 թվականից, Յավովիցիների՝ XVII դ. երկրորդ կեսից, Տեսմենիցիների՝ XVIII դ. կեսերից և այլն:

Լվովի հայերն ունեցել են նաև իրենց հիվանդանոցը, որը կառուցել է Բոգդան Գոնովակովիչը 1578 թվականին Լվովի Կրակովյան կոշվոդ արվարձանում: Ըստ լեհահայերի մոտ եղած սովորության, այդ դպրոցներին և հիվանդանոցներին կտակվել են մեծ գումարներ:

Լվովում 1616 թ. կազմակերպվել է տպագրություն. տպագրվել է երկու գիրք՝ «Սաղմոսարան» և «Բժշկարան»: Գրքերի հրատարակիչն է հանդիսացել Հովհաննես եպ. Ֆարմատանեց Բաղիշեցին:

Լեհահայերի թողած կուլտուրայի ամենից արժեքավոր գանձերը՝ դրանք ձեռագիր մատյաններն են: Լեհաստանի մի շարք քաղաքներում՝ Լվով, Կամենեց, Գալիչ, Զամոսցե և այլն, հայերը ստեղծել են գրչության սրանչելի օջախներ, ուր գրվել և ընդօրինակվել են հարյուրավոր ձեռագրեր:

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 336—337:

² Ա. Պիդոլ (Տե՛ս «Բանի միութիւն», էջ 203):

Դժբախտաբար, այդ ձեռագրերի՝ մատենագրական այդ շքնաղ ստեղծագործությունների, ինչպես և ոսկե ու արծաթե հուշանվերների մեծ մասը, ժամանակի ընթացքում, ոչնչացել է: Տեղեկություններ կան, որ Նիկոլ Թորոսովիչի՝ այդ վատանուն մարդու մեղքով, վաճառքի են հանվել Լվովի ավանդատան բազմաթիվ ձեռագրեր: Ստեփանոս Լեհացին ցավով նշում է, որ Նիկոլը «ԲՃ—ԳՃ (200—300) ազնիւ գրեանս... ի թագաւորական խաղնայէ ի դուրս ելած, մանաւանդ Սըսու և Քաֆայո, (Նիկոլն) միում ամի կորոյս և ոչնչացոյց... զորս ծախէր և վաճառէր. զկէսս գրասէր հրէից և այլ և այլ ցեղից»¹:

Լվովի եկեղեցին իր ձեռքը վերցնելուց հետո, Նիկոլ Թորոսովիչը վաճառքի է հանել նաև եկեղեցուն նվիր տված ոսկե և արծաթե անոթները, ասեղնագործ զգեստները, որոնք, ըստ Ստեփանոս Լեհացու տեղեկությունների, «ԵՃ (500) ամաց հետէ ժողովեալ էր տանտիկնաց, ոչ երբեք գտանիւր այլ աշխարհի այնպիսի թօ՛՛վայք և անգիւտ իրք»²:

Լեհահայ գրչության օջախներից մեկ հասած ձեռագիր մատյանների թիվն այժմ հաշվվում է մոտ 200, որի կեսը գտնվում է Հայկ. ՍՍԹ պետական մատենադարանում, իսկ մյուսները ցրված են աշխարհի տարբեր ձեռագրական ժողովածուների մեջ:

Լեհահայ ձեռագրերի մեջ կան դատաստանագրքեր, տոմարագրքեր, փիլիսոփայական բնագրեր, քերականություններ և այլն: Մեծ թիվ են կազմում մանավանդ կրոնական բովանդակությամբ ձեռագրերը:

Մեկ հայտնի են լեհահայ գրչության օջախի բեղմնավոր մի շարք գրիչներ, որոնք բազմաթիվ ձեռագրեր ընդօրինակել են: Նրանցից կարելի է մատնացույց անել Մինասին, Հակոբ և Ղազար Թոխաթցիներին, Գրիգոր Տոմաժիրսկուն, Թորոս գալիբին, Ստեփանոս Լեհացուն, Արթունին, Զատկին և ուրիշների: Այդ գրիչներից ոմանք եղել են նաև մանրանկարիչներ:

Լվովահայերն իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել գիտության տարբեր բնագավառներում: Նշանավոր աստղագետ Տոմաշը Լվովի հայերից է, նա կազմել է տոմարական մի աշխատություն, ուր ճշտությամբ կարողացել է նախատեսել 1699 թվականին արեգակի խավարումը: Լեհահայ մի այլ գիտնական՝ Սլոնովսկին, մեծ հռչակ է ունեցել որպես տասնյակ լեզուներ իմացողի³:

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 1004, Թ. 193ա:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս՝ Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 134—135:

Ճշգրիտ գիտությունների խոշոր ներկայացուցիչ է համարվում Յան Յասկիլը: Նա է հիմնել Կրակովի համալսարանի քիմիական բաժնի տնօրինան, բնության ուսումնասիրության կարիքները և բուսաբանական այգին: Որպես վաստակավոր գիտնական ընտրվել է Փարիզի համալսարանի և Վիեննայի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ¹:

Լեհահայ գիտական մատենագրության ականավոր դեմքերից է Ստեփանոս Լեհացին: Նա իր կրթությունը ստացել է Լվովի բարձրագույն դպրոցում, հանգամանորեն ուսումնասիրել է լատիներենը և Նիկոլ Թորոսովիչի հալածանքից խուսափելով եկել և հաստատվել է էջմիածնում: Նա սովորել է հայերեն և զբաղվել թարգմանություններով: Լատիներենից հայերեն նրա կատարած աչքի ընկնող թարգմանություններից են Հովսեփեսոս Յլավիուսի «Պատմությունը», Գրիգորիոս Արիոսպագացու մեկնությունները, Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան», Պրկոզի «Պատճառաց գիրքը»: Նա լեհերենից հայերեն է թարգմանել նաև «Հայելի վարուց»-ը (Великое зеркало), որը սրամիտ և հետաքրքիր ժողովրդական առակներից մի ժողովածու է²:

Գիտական մատենագրության ճանաչված դեմքերից է Ստեփանոս Ռոշլան (1670—1739): Նա ծնվել է Կամենեց քաղաքում: Գրել է «Փիլիսոփայություն», «Տրամաբանություն» աշխատությունները և կազմել «Ժամանակագրություն»: Նրա ամենախոշոր գործերից է հայ-լատիներեն և լատինա-հայերեն բառարանները, որը կոչվում է «Գանձարան հայոց լեզուին»: Այս գրքի վրա հեղինակն աշխատել է երկար տարիներ: Ժամանակակիցներից մեկը հայտնում է, որ Ստեփանոս Ռոշլան նշված «Գանձարանը» շարադրել է «Մեծա աշխատութեամբ, այսինքն՝ երեսուն և երրորդ ամս, մինչև աւարտեալ է զնա. երկու անգամ սրբագրեալ և յերրորդ սրբագրութեան հանգեալ ի տէր (1740 թ.) ի Ստանեսլաւ քաղաքն Լեհաց»³:

Լեհահայ մատենագրության մեջ նշանակալից տեղ ունի պատմագրությունը: Ենթադրվում է, որ Լվովի աչքի ընկնող պատմիչը Զիմոռովիչը (1597—1677) Լվովի հայ է:

Լեհահայ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից է Հովհաննես Ավագբեցը, որը գրել է մեզ է թողել արժեքավոր մի ժամանակագրություն՝ 1430 թվականից մինչև 1611 թվականը: Նա մոտիկից ժանտ է իր շուրջը կատարված իրադարձություններին: Ժամանա-

կագրության հին շրջանը գրել է ձեռքի տակ եղած վավերագրերի, հիշատակարանների և պատմական այլ նյութերի հիման վրա, իսկ իր ժամանակի դեպքերը նկարագրել է որպես ականատես անձնավորություն: Հովհաննեսի մահվանից հետո (1611 թ.) ժամանակագրությունը շարունակել են նրա երկու թոռները՝ Հակոբը և Թադևոսը, հայերեն գրելով և թաթարերեն լեզվով՝ ժամանակագրությունը հասցնելով մինչև 1624 թվականը⁴:

Հովհաննես Երեցի ժամանակագրությունը արժեքավոր պատմական սկզբնաղբյուր է Լեհաստանի և Ռումինիայի XV—XVII դարերի պատմության համար: Այնտեղ բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ Զապորոժիեի կազակների, թաթարների, թուրքերի, լեհերի և ռուսների փոխհարաբերությունների, պանական Լեհաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, Լեհաստանի և Ռումինիայի հայ համայնքների վիճակի մասին և այլն:

Պատմական մեծարժեք գործ է հանդիսանում Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը»: Սիմեոնը ծնվել է Յամոսցե քաղաքում 1584 թվականին: Մտղները այդտեղ են զաղթած եղել Ղրիմի Կաֆա քաղաքից: Փոքր հասակից զբաղվել է հայկական գրչությամբ, որը և նրա ապրուստի միակ միջոցն է հանդիսացել: 1608 թվականին ձեռնարկել է երկարատև մի ճանապարհորդություն դեպի Արևելք, որը տևել է 11 տարի: Եղել է Պոլսում, Վենետիկում, Հռոմում, Մուշում, Կահիրեում, Երուսաղեմում, Բաղդադում և այլ քաղաքներում և ստացած տպավորությունները ամենայն մանրամասնությամբ գրի առել իր աշխատության մեջ: Այս հեղինակի մասին խոսք եղել է առջևում:

Ականավոր լեհահայ պատմիչներից է Հովհաննես Կամենեցիացին, որը գրել է մեզ է թողել իր «Խոթիների պատերազմի պատմությունը»: Հեղինակը XVII դարի պատմիչ է: Գրի է առել 1611—1624 թթ. Լեհաստանում քաղաքական կարևոր դեպքերը՝ հանգամանորեն կանգ առնելով մանավանդ 1621 թվականի լեհ-թուրքական պատերազմի վրա: Հովհաննես Կամենեցիացին իր նկարագրած իրադարձությունների ժամանակակիցն է, իսկ մի մասին՝ ականատես: Նշված աշխատությունը ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է Հ. Անասյանը «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1958 թ. № 2-ում (էջ 250—286):

Լեհահայ զաղթավայրը տվել է իր ներկայացուցիչները նաև տաղերգության բնագավառում:

¹ Նշված ժամանակագրությունները հրատարակել է Ալիշանն իր «Կամենեց» աշխատության մեջ:

¹ Տե՛ս Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 134—135:

² В. Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1960, էջ 220—230:

³ Գ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 201:

Լեհահայ մշակույթի պատմության հետ է կապված միջնադարյան հայ ականվոր տաղերգու Մինաս Թոխարեցու (1510—1622) անունը, որն իր երիտասարդ հասակից թողել է իր ծննդավայր Թոխաթը և հաստատվել Լվովում՝ երկար ժամանակ աշխատելով՝ իբրև Լվովի հայկական դատարանի քարտուղար: Թոխաթեցին ապրել է մինչև խոր ծերություն՝ ավելի քան 110 տարի: Մեզ հասած տաղերից արժեքավոր են նրա «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրի» տաղը, որի մասին մանրամասն խոսք կլինի Մոլդավիայի դաղթավայրի կապակցությամբ: Մինաս Թոխաթեցու լավագույն ստեղծագործություններից է համարվում «Գովասանք հերիսայի» զավեշտական տաղը¹:

Իր ժամանակի խոշոր բանաստեղծներից է լեհահայ Եիմոն Եիմոնովիչը (XVI դ. վերջերք XVII-ի սկզբները), որը գրել է լատիներեն: Գրականության պատմության մեջ նա մտել է իր նշանավոր «Հովվերգությամբ»: Նա իր ստեղծագործության մեջ ռեալիստորեն է պատկերել աշխատավոր գյուղացու ծանր դրությունը և դատապարտել շլախտալիական խավերին՝ աշխատավորության նկատմամբ ցուցարեքած անմարդկային վերաբերմունքի համար: Եիմոն Եիմոնովիչը գրել է նաև օղաներ: Լատինական գրականության լավագույն մասնագետներից մեկը՝ անգլիացի Տոմոշ Սեխետը, հիացմունքով է խոսում Եիմոնովիչի օղաների մասին և գտնում է, որ նրանց հավասար օղաներ լատինական գրականության մեջ գոյություն չունեն²:

Լեհահայ շնորհալի տաղերգուներից է Պարսամ Տրապիզոնցին, որը երկար տարիներ Լվովի թեմի առաջնորդն է եղել: Նա գրել է մի շարք տաղեր, որոնցից լավագույնը «Վասն ակոսայի» երգիծական տաղն է:

Լեհահայ մյուս ականավոր բանաստեղծներից է Հակոբ Թոխարեցին (1573—1678): Նա ևս եկել է Թոխաթից և մշտական բնակություն հաստատել Լեհաստանի Զամոսցե քաղաքում: Բացի ինքնուրույն բանաստեղծություններից, 1614 թվականին լատիներենից հալերեն է թարգմանել «Պատմութիւն եօթն իմաստասիրացն» գեղեցիկ վեպը, որն անցյալում, հայ իրականության մեջ, ամենից տարածված գրքերից մեկն է հանդիսացել և տպագրվել բազմաթիվ անգամներ: Այս վեպը հնդկական ստեղծագործություն է: Թարգմանվել է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով՝ պահլավերեն, ասորե-

րեն, արաբերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, լեհերեն, ռուսերեն և այլն¹:

Լեհահայ գաղթավայրի զավակ է լեհ ականավոր կոմպոզիտոր Շոպենի հանճարեղ ասիստենտ Կարլ Միկուլը:

Կարլ Միկուլը Փարիզում, Շոպենի ղեկավարությամբ, սովորել է դաշնամուրային երաժշտությունը, իսկ կոմպոզիտոր Ռոբերայի մոտ ուսումնասիրել երաժշտության տեսությունը: Շրջագայել և ներկայացումներ է տվել Յասում, Բուխարեստում, Քիշինևում, Կիեվում և այլ քաղաքներում: 1858—1887 թվականներին ղեկավարել է Լվովի երաժիշտների միությունը: Նա գրել է երաժշտական մի շարք գործեր: Նա համարվում է Շոպենի ստեղծագործությունների առաջին և լավագույն խմբագիրը: Կարլ Միկուլը թաղված է Լվովի հայկական եկեղեցու բակում, ուր դրված է հուշատախտակ հետևյալ մակագրությամբ. «Կարլ Միկուլի: 1819—1897: Նշանավոր պիանիստին և կոմպոզիտորին, Գալիցիայի երաժշտական ընկերության թանգարանի ղեկավարին: Շնորհապարտ աշակերտներից և աշակերտուհիներից»²:

¹ Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղերգուներ, էջ 139—202:

² Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 138—139:

¹ Տե՛ս Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղերգուներ, էջ 37—44:

² Տե՛ս Н. К. Кривонос-ի վերև հիշված հոդվածը, էջ 136:

ՊԱՐՍԿԱՆՅ ՊԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը: Չնայած պարսկահայ գաղթավայրը ավելի քան ութ դարերի երկարածիզ պատմություն ունի և գործուն դեր է ունեցել Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, սակայն, դժբախտաբար, սկզբնաղբյուրները զարմանալիորեն քիչ տեղեկություններ են հաղորդում նրա մասին:

XII—XV դարերի պարսկահայ գաղթօջախները շունեն իրենց ինքնուրույն պատմիչը: Նրանց պատմության հիմնական նյութերը մենք քաղում ենք գլխավորապես հայկական ձեռագիր հիշատակարաններից և հիշատակագրություններից: Պարսկաստանի հայ գաղթօջախներում, ինչպես կտեսնենք, գրչության բավականին զարգացած օջախներ են եղել, ուր գրվել և ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Ահա այդ ձեռագրերում պատահում են գրիչների գրառումները՝ իրենց վիճակի և իրենց շուրջը տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, որոնք և մեզ համար սկզբնաղբյուր են ծառայել: Պատմական այդ նյութերը բացառիկ արժեք ունեն մեզ համար, որովհետև գրված են ականատես հեղինակների կողմից:

Պարսկահայ գաղթօջախների վրա միջանկյալ կանգ են առել հայկական մի քանի պատմիչներ և ժամանակագիրներ՝ Մատթեոս Ուտհայեցին, Արիստակես Լաստիվերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Թովմա Մեծոփեցին և ուրիշներ: Սակայն նշված հեղինակների տեղեկությունները ավելի վերաբերում են հայ բնակչության գաղթին՝ Հայաստանից դեպի Պարսկաստան, քան հայ գաղթօջախներին ու նրանց ներքին կյանքին:

Պարսկահայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ գտնում ենք ուղեգրությունների մեջ, որոնք գրված են եվրոպա-

ցի ճանապարհորդների կողմից: Դրանցից են՝ Ուիլյամ Թուրբուկը (1253—1255), Մարկո Պոլոն (1271—1295), Կլավիխոն (1405—1406), Վենետիկի XV դ. ճանապարհորդներ՝ Կատերինո Զենոն, Զոզիֆա Բարբարոն, Ամբրոսիոս Կոնտարինին և ուրիշներ, որոնց՝ հայերի մասին հաղորդած տեղեկությունները հավաքել, հայերեն է թարգմանել և հրատարակել Հ. Հակոբյանը «Ուղեգրություններ»-ի առաջին հատորում, որը լույս է տեսել Երևանում 1932 թվականին:

Պարսկահայ գաղթօջախների մասին, համեմատաբար, ավելի հարուստ նյութեր են պարունակում XVI—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրները: Այս շրջանում հանդես են գալիս առանձին հայ պատմիչներ, որոնք իրենց աշխատություններում բավականաչափ տեղ են հատկացնում պարսկահայ գաղթավայրի պատմությանը: Այս կարգի աչքի ընկնող պատմաբաններից է հանդիսացել Առաքել Դավրիժեցին՝ էջմիածնի մատենագրական դպրոցում ուսում ստացած իր ժամանակի զարգացած անձնավորություններից մեկը: Նա Փիլիփոս և Հակոբ կաթողիկոսների հանձնարարությամբ, 1651—1662 թվականներին, գրի է առել իր նշանավոր «Պատմութիւն»-ը՝ նպատակ ունենալով նկարագրելու հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգություններից մեկը՝ Շահաբասի բռնագաղթը և Նոր Զուղայի ու մյուս պարսկահայ գաղթօջախների հիմնումը: Գրի առած պատմական տեղեկությունների մեծ մասին ականատես է եղել հեղինակը, իսկ մյուս՝ իրենից առաջ տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին նա տեղեկություններ է քաղել հիշատակարաններից, ժամանակագրություններից և պատմական այլ աղբյուրներից: Դավրիժեցին հայկական միակ պատմիչն է, որի աշխատությունը լույս է տեսել իր կենդանության օրոք՝ 1669 թվականին Ամստերդամում Ոսկան Երևանցու հրատարակությամբ:

Պարսկահայ մյուս հեղինակը, որը նպատակ է դրել գրելու Պարսկաստանի պատմությունը՝ նրա մեջ տեղ տալով նաև հայկական գաղթօջախներին, հանդիսացել է Խաչատուր Զուղայեցին: Նրա աշխատությունը խորագրված է «Պատմութիւն Պարսից»։ Զուղայեցին իր աշխատությունը գրել է 1779 թ., հրատարակվել է այն էջմիածնում 1905 թ.:

XVIII դ. Պարսկաստանի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ արժեքավոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն անցիցն Իսրոց և Նաղըր շահին պարսից» աշխատությունը, որը առաջին անգամ լույս է տեսել 1769 թվականին Կալկաթայում, իսկ հետո վերահրատարակվել Վաղարշապատում 1870 թ.։ Եվ վերջապես, տվյալ շրջանի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղե-

կուսիցուններ կան Հակոբ Շամախեցու պատմական մի փոքրիկ աշխատության մեջ, որը հրատարակել է պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը Երևանում 1940 թ. «Նաղիբ շահի արշավանքները» խորագրի տակ:

Պարսկահայ գաղթօջախի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է պարունակում Եգյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն «Сношения Петра Великого с армянским народом», որը լույս է տեսել 1898 թվականին:

Գաղթավայրի պատմության չհրատարակված աղբյուրներից անհրաժեշտ է մասնավորապես նշել Եղիաս Մուշեղի (XVIII դարի առաջին քառորդ) անտիպ հարյուրավոր նամակները, որոնք գտնվում են Մոսկվայում ՍՍՌՄ արտաքին գործերի արխիվում: Եղիաս Մուշեղը իր ժամանակի աչքի ընկնող առևտրականներից մեկն է եղել, նամակագրություն է ունեցել Պարսկաստանի, Թուրքիայի և Անդրկովկասի աչքի ընկնող բազմաթիվ վաճառականների հետ: Նա իր ուղարկած նամակների պատճենները, ինչպես և ստացած նամակները պահել է: 1721 թվականին, Ռուսաստան գնացած ժամանակ, զրպարտվել և ձերբակալվել է: Ռուսական իշխանությունները գրավել են նրա մոտ գտնված ամբողջ թղթերը և այս ճանապարհով փրկվել է նրա արխիվը:

Պարսկահայ գաղթօջախի պատմությունը վատ է ուսումնասիրված: Մինչև այժմ չկա գիտական շատ ու քիչ արժեքավոր մենագրություն, որը նվիրված լինի պարսկահայերի ամբողջական պատմությանը: Նրան անդրադարձել են միայն կամ Նոր Զուղայի և կամ հայ-ուսական հարաբերությունների պատմության կապակցությամբ:

Նոր Զուղայի հայ գաղթօջախին նվիրված առաջին լուրջ գործը՝ այդ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի «Պատմութիւն Նոր Զուղայի, որ յԱսպահան» խորագրով երկհատոր աշխատությունն է, որի առաջին հատորը լույս է տեսել Նոր Զուղայում 1880 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1881 թվականին: Հեղինակը պատմիչներից, հիշատակարաններից և արխիվային վավերագրերից հսկայական նյութ է հավաքել Նոր Զուղայի մասին և զետեղել իր այդ գրքում: Աշխատությունը սկսում է գաղթօջախի հիմնադրությունից և հասցնում մինչև XVIII դարի 80-ական թվականները:

Պարսկաստանի գաղթավայրին նվիրված փոքրիկ մենագրություն ունի Հ. Առաքելյանը, որը լույս է տեսել Վիեննայում 1911 թվականին: Աշխատությունը վերնագրված է. «Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցյալը, ներկան և ապագան»: Այս մենագրությունը

գիտական առանձին արժեք չի ներկայացնում: Չնայած հեղինակը փորձում է առաջին անգամ շարադրել XIV—XV դարերի պարսկահայ պատմությունը, սակայն բերված փաստերն աղքատիկ են և սխեմատիկ բնույթ ունեն: Առաքելյանը կանգ է առել նաև Սեֆյան շրջանի պարսկահայ պատմության վրա մինչև XVII դարի յոթանասունական թվականները՝ օգտվելով մեծ մասամբ Տեր-Հովհանյանից:

XII—XV դարերի պատմության վերաբերյալ մեզ ծանոթ ուսումնասիրություններից, պարունակած փաստական նյութի տեսակետից, համեմատաբար հարուստ է Ա. Ալպոյաճյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» աշխատությունը, որի երկրորդ և երրորդ հատորներում հատուկ գլուխներ են նվիրված պարսկական գաղթօջախներին: Ալպոյաճյանի մոտ օգտագործված են հայ և օտար աղբյուրներն ու գրականությունը:

Սովետական գիտնականներից պարսկահայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը: Նա կազմել է Պարսկաստանում գտնվող հայկական ձեռագրերի ցուցակը և ուսերեն լեզվով գրել մի ուսումնասիրություն՝ «История Новой Джульфы» վերնագրով: Այդ աշխատությունը լույս է տեսել Թբիլիսիում 1927 թվականին:

1961 թվականին ուշագրավ մենագրություն հրատարակեց Երեվանի պետական համալսարանի դոցենտ Հ. Նաջարյանը «Թուրքիրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը» խորագրով: Նշված աշխատության մեջ բավականաչափ տեղ է հատկացված և Պարսկաստանի հայ գաղթօջախներին:

Պարսկահայ գաղթօջախները XVII—XV դարերում: IV դարում Շապուհի կողմից Պարսկաստանը զված տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականների մասին խոսել ենք առջևում: Ի՞նչ եղան այդ գաղթականները, ինչքա՞ն ժամանակ նրանք կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը, ոչինչ չգիտենք. սկզբնաղբյուրները համառոտ են: Ամենայն հավանականությամբ խալիֆայության շրջանում նրանք վերջնականապես ասիմիլյացիայի ենթարկվեցին:

Պարսկաստանում հայկական նոր գաղթօջախներ սկսել են ըստ եղծվել XI դարից գլխավորապես բռնի գաղթի և զերեվարության ճանապարհով: Հայաստան խուժած սելջուկ-մոնղոլական և թուրք-պարսկական հարստահարիչներն անընդմեջ ավերել են երկիրը, կողոպտել ժողովրդին և տասնյակ հազարներով հայերի գերեվա-

րել ու քշել Պարսկաստան: Այդ գերիներին շատ-շատերը իհարկե-
ռչնչացել են, իսկ կենդանի մնացածները կարողացել են նոր բնա-
կավայրում ոտքի կանգնել, համախմբվել և գաղթօջախներ ստեղ-
ծել: Եվ երբ կյանքը նոր բնակավայրում շատ ու քիչ բնականոն վի-
ճակի մեջ է մտել, երբ տիրակալների ասպատակության և կողո-
պուտի քաղաքականությունը փոխարինվել է խաղաղության և տեղ-
տեսական կյանքը օրինավոր հունի մեջ դնելու քաղաքականու-
թյամբ, տարանցիկ ուղիների վրա հաստատված պարսկահայ
գաղթօջախները հայրենի երկրից դեպի իրենց են սկսել քաշել գաղ-
թականների նոր հոսանքներ:

Հայաստանից դեպի Պարսկաստան քշված գերիների և գաղթա-
կանների մասին հայ և օտար աղբյուրներում բավականաչափ տե-
ղեկություններ կան: Նրանք քաղվածաբար բերված են ահադ. Հ.
Մանանգյանի «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության»
և Ա. Ալպոյաճյանի «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխա-
տությունների մեջ: Ցույց տալու համար գերեվարության և բռնա-
գաղթի այն միջոցները, որոնք կիրառել են օտար հարստահարիչնե-
րը Հայաստանում, անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի
փաստեր:

Առաջին խոշոր գերեվարությունը Հայաստանից դեպի Պարս-
կաստան կատարել են սելջուկները 1048 թվականին: Այդ մասին
մեզ տեղեկություն է հաղորդում ժամանակակից պատմիչ Արիստա-
կես Լաստիվերտցին: Նա պատմում է, թե ինչպես Տուղրիլ Բեկի
հրամանով սելջուկյան մի բանակ Իբրահիմ Յանալիի և Գթըլմուշի
գլխավորությամբ, «իբրև գալլս քաղցեալս անյագեալս ի կերակրոյ»
մտնում է Հայաստան, սրով ու հրով քանդում, ավերում է Հայաս-
տանի 24 գավառները և մեծ թվով գերիներ վերցրած ետ վերա-
դառնում¹:

Հաջորդ, 1048 թվականին, սելջուկ հարստահարիչները կրկնե-
լով իրենց արշավանքը հիմնահատակ կործանում են առևտրաշատ
Արծն քաղաքը (Թեոդոսուպոլսի մոտ), բնակչության մի մասին կո-
տորում, իսկ մյուսին՝ քշում գերություն: Արծնը այդ ժամանակ Հա-
յաստանի խոշոր քաղաքներից մեկն էր, նա ունեցել է 300.000
բնակչություն: Սելջուկները, ըստ Մատթեոս Ուոհայեցու տեղեկու-
թյան, կոտորել են 150.000 հոգի, իսկ մյուսներին գերեվարել և քշել
Պարսկաստան: Ըն ալսպէս դառն կոտորածիւս, — վշտով արձանա-
գրել է ժամանակագիրը, — և շարաչար մահուամբս սրով անցաւ:

վայելուչ և փառաւոր քաղաքն Արծն... և փառաւոր կանայք հան-
դերձ տղայօքն վարեցան ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից յանգիւ
ծառայութիւն¹:

Սելջուկները ոգևորված իրենց հաջողություններով, Հայաստա-
նում նոր ասպատակություններ են կատարում 1049 թվականին:
Բյուզանդական բանակը փորձում է դիմադրել նրանց, սակայն հա-
ջողություն չի ունենում: Սելջուկները կրկին սանրում են Արևմտյան
Հայաստանի շրջանները մինչև Մանազկերտ, Արծն և Կարին ու մեծ
թվով հայեր, հույներ և վրացիներ վերցրած ետ վերադառնում:
Արաբ պատմիչ Իբն-ալ-Ասիրը հետևյալ տեղեկություն է հաղոր-
դում. «Մուսուլմանները (այսինքն՝ սելջուկները) այդ շրջանները
(նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանի շրջանները — Ա. Ա.) գրավե-
ցին, կողոպտեցին նրանց, առան ամեն ինչ և գերի վերցրին ավելի
քան 100000 մարդ: Նրանք վերցրել էին այնպիսի մեծ քանակու-
թյամբ գրաստներ, ջորիներ, ավար և գույք, որն անկարելի է հաշիվ
առնել: Ասում են, որ ավարը տարել են տասը հազար սայլի վրա...»²:
Սելջուկյան ասպատակությունները շարունակվում են հետագա տա-
րիներին ևս: Այսպես, 1053/1054 թ. հունվարի 6-ին նրանք հար-
ձակվում են Կարսի վրա և «առեալ զգերի և զկապուտ քաղաքին
գնացին յաշխարհն իրեանց»³: 1056 թ. հարձակվում են Երզնկայի
վրա, վերցնում քաղաքը, կողոպտում այն և «առեալ զգերի և զկա-
պուտ գաւառին դարձան անդրէն»⁴: 1060 թ. Ալփասլանը հարձակ-
վում է Սերաստիայի վրա և «Բազում կոչսք և հարսունք և փառա-
ւոր տիկնայք վարեցան ի գերութիւն յաշխարհն Պարսից»⁵:
1063—1072 թվականներին Ալփասլանը մտնում է Աղվանք, այն-
տեղից անցնում Վրաստան, քանդում երկիրը և «... անհամար ման-
կունս և աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն»⁶: 1065 թ. օգոս-
տոսի 15-ին Ալփասլանը գրավում է Անին և «... կանայք գեղեցիկք
և ահարկուք՝ ի փառաւոր տանէն, վարեցան ի Պարսիկք ի գերութիւն
և անհամարք և անթիւք մանկունս լուսատեսիլս և աղջկունս վայե-
լուչս տարան զհետ մարցն...»⁷: 1067 թ. սելջուկյան բանակը մըտ-

¹ Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 103:

² «Из Тарих ал-камыш ибн ал-Асир, перев. П. Жузе, Баку, 1940
(հմմտ. Հ. Մանանգյանի «Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ.», հ. III, էջ 46):

³ Արիստակէս Լաստիվերտցի, էջ 92:

⁴ Հ. Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ, հ. Ա, էջ 82—83:

⁵ Մ. Ուոհայեցի, էջ 135:

⁶ Նույն տեղը, էջ 146:

⁷ Նույն տեղը, էջ 149:

¹ Տե՛ս Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1912, էջ 65:

նում է Ամանոս և Սև լեռների շրջանները, կողոպտում բնակչությանը և մեծ թվով գերիներ տանում: Սելջուկ զորավարը, գրում է Ուոհայեցին, երբ «... գնաց յաշխարհն Պարսից, և մատուցեալ առաջի սուլտանին ծառայս գեղեցիկս մանկունս և աղջկունս իբրև երկու հազար»¹:

Կարելի է հայ և օտար աղբյուրներից բերել բազմաթիվ այլ տեղեկություններ ևս սելջուկների՝ Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում կատարած գերեվարության մասին, բայց բերած փաստերը բավական են պատկերացնելու սոսկալի այն խժոժությունները, որոնք կատարել են օտարերկրյա հարստահարիչները Հայաստանում: Անհիմն չէ հայ ողբերգակ պատմիչ Արիստակես Կաստիվերտցու այն վկայությունը, թե «... ապականեցին զաշխարհս մեր ո՛չ մի անգամ, այլ երիցս անգամ՝ մի ի միոյ վերայ դարձ արարեալ՝ մինչև առհասարակ հատու երկիրս ի բնակչաց, և բարձաւ կառաչ անասնոց»²:

Պարսկաստան գերի տարված բազմահազար հայ բնակչության մի մասը ոչնչանում է գերեվարության դաժան ճանապարհին, մյուս մասը վաճառքի հանվում ստրկավաճառության շուկաներում և անհեռ կորչում, իսկ մնացածները, մասնավորապես արհեստավորները և առևտրականները, որոնք տեղավորվում էին գլխավորապես քաղաքներում, կարողանում էին ոտքի կանգնել, համախմբվել և հայ գաղթօջախների հիմքը դնել:

XI—XII դարերում պարսկահայ գաղթօջախները հիմնականում տեղավորված են եղել Պարսկաստանի հյուսիսային (Ատրպատականի) և հարավային (Սպահանի մոտիկ) շրջաններում: XII դարում Պարսկաստանում այնքան մեծաթիվ հայ բնակչություն է կենտրոնացված եղել, որ այնտեղ հայկական երկու խոշոր թեմ է ստեղծվել՝ Հեր և Զարեանդի թեմ և Սալմաստի ու պարսկական մայրաքաղաքի թեմ: Տեղեկություններ կան, որ այդ երկու թեմերի թեմական առաջնորդները մասնակցել են 1179 թվականին Լոռուկլայում հրավիրված ազդույին եկեղեցական ժողովին: Մ. Չամչյանը իր «Պատմության» մեջ հրատարակել է նշված ժողովի մասնակից անձնավորությունների ցանկը, ուր մեզ հետաքրքրող թեմերի ներկայացուցիչներն են հանդիսացել «Ղազար եպիսկոպոսը՝ Հեր և Զարեանդ գաւառից» և «Ստեփանոս եպիսկոպոս Սալմաստայ և դրանն Պարսից»³:

Պարսկահայ գաղթականության դրությունը զգալի շափով բանալիվում է Մելիք շահի գահակալության ժամանակ (1072—1092), որը, պետք է ասել, սելջուկյան առաջին շրջահայաց գահակալն էր, որ տեսնելով ավերածությունների վնասակար հետևանքները, իր նշանավոր վեզիր Նիզամ-ալ-Մուլքի խորհուրդով շրջադարձ կատարեց քաղաքականության մեջ, սկսեց հանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերել նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ և ըստեղծեց հնարավոր պայմանները երկրի տնտեսական կյանքի վերականգնման ու առևտրի, արհեստագործության զարգացման համար: Ուոհայեցին անդրադառնալով Մելիք Շահին և նրա վարած քաղաքականությանը, գտնում է, որ նա «... եղև այր բարի և ողորմած և յոյժ քաղցր ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի»²:

Պարսկահայ գաղթօջախները ավելի մեծացան և Պարսկաստանի տնտեսական կյանքում սկսեցին խոշոր դեր կատարել մասնավորապես մոնղոլական տիրապետության շրջանում (1220—1385): Ահա այդ ժամանակ էր, որ նրանք իրենց մեջ ընդունեցին Հայաստանից եկած գաղթականական նոր հոսանքներ:

Մոնղոլները, ինչպես հայտնի է, աշխատում էին նվաճած երկրների բնակչությանը, մասնավորապես երիտասարդությանը, դուրս հանել իրենց բնակավայրից և փոխադրել թիկունք: Այդ քաղաքականությամբ նրանք հետապնդում էին երկու նպատակ. կռուվող ուժը երկրից դուրս հանելով հնարավորություն շտալ ապրտամբություն կազմակերպելու իրենց դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց տեղափոխելով իրենց ենթակա մի այլ երկրամաս՝ դրանով իսկ զարկ էին տալիս տվյալ վայրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը՝ հնարավորություն տալով գաղթականներին նոր բնակավայրում դրադվել և երկրագործությամբ, արհեստներով և առևտրով:

Մոնղոլների՝ Հայաստանում կատարած ամենից մեծ գերեվարությունը տեղի է ունեցել 1236/37-ին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին: Մոնղոլական զորքերը, գրում է նա, Զարմաղանի գլխավորությամբ, ցրվելով Հայաստանում «... ընդ կողմանս կողմանս աշխարհին՝ ալիրէին զաշխարհս և զզաւառս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս և զստացուածս՝ զկանայս նորահասակս և զմանկունս գերի առեալ ի ծառայութիւն ստրկութեան»³:

¹ Տե՛ս История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1918, էջ 149:

² Մ. Ուոհայեցի, էջ 205:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 234:

¹ Մ. Ուոհայեցի, էջ 189:

² Արիստակես Կաստիվերտցի, էջ 93—94:

³ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Կ. III, էջ 132:

Մոնղոլական մի այլ գերեվարություն կատարվել է Երզնկայից 1340 թվականին: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Սարգիս գրիչը. «Եւ ո՛վ կարէ պատմել զանաւրէնութիւնս նոցա,— բացառելու է գրիչն իր հիշատակարանում,— զոր արարին և գործեցին, քանզի բազում գաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին...»¹:

Մոնղոլական գերիշխանության շրջանում հայ բնակչություն է տեղափոխվել Պարսկաստան ո՛չ միայն բանագաղթի ճանապարհով, այլև կամովին: XIII դարում, ինչպես պարզված է, առևտրական տարանցիկ ճանապարհները հարավից տեղափոխվում են հյուսիս: Այդ ճանապարհները Քավրիզի վրայով անցնում էին Տրապիզոն և Այաս: Պարսկաստանում այդ նոր ճանապարհների վրա հիմնվում են մի շարք առևտրաշատ կենտրոններ: Մայր հայրենիքում ատեղծված ծանր պայմանները ստիպում են բազմաթիվ հայ առևտրականների և արհեստավորների տեղափոխվել և հաստատվել Պարսկաստանի այս քաղաքներում, ուր գործունեության ավելի լայն մասնապարեզներ էին բացվում իրենց առջև: Եվ այսպիսով, մոնղոլական տիրապետության շրջանում սովորաբար զաղթողներ են ստեղծվում Քավրիզում, Սուլթանիեում; Մարանդում, Խոյում, Սալմաստում, Մարաղայում, Ռեշտում և այլ քաղաքներում: Տեղեկություններ կան, որ բազմաթիվ հայեր և քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ են ապրել Ռնյ քաղաքում, որը մինչև սելջուկյան արշավանքները, Արևելքի առևտրական խոշոր կենտրոններից մեկն է հանդիսացել և կոչվել է «Տիեզերքի վաճառատուն»²:

Հյուսիսային տարանցիկ ճանապարհի վրա հաստատված պարսկական քաղաքներից ամենից խոշոր հայաշատ կենտրոնն է հանդիսացել Քավրիզը (Գավրիժը), որը հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև Գանձակ Շահաստան անունով: Նա, ըստ ուղեգիր Կլավիխոյի տեղեկության, XVI դ. սկզբներում ունեցել է ավելի քան 200.000 տուն՝ այսինքն՝ մոտ մեկ միլիոն բնակչություն³: Այս քաղաքում են կենտրոնացած եղել Եվրոպայից, Հնդկաստանից, Անդրրկովկասից և այլ վայրերից վաճառքի բերված ապրանքները⁴: Քավրիզի հայ բնակչության թիվը բավականին մեծ է եղել: Վենետիկի նշանավոր ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որը 1271 թվականին եղել

է Քավրիզում և իր ուղեգրության մեջ հանգամանորեն կանգ է առել այդ քաղաքի նկարագրության վրա: Նա տեղի քրիստոնյա ժողովուրդներից առաջին հերթին հիշում է հայերին⁵: Մեզ հասած մի տեղեկության համաձայն, Քավրիզը XVI դ. ունեցել է 700 տուն բնակչություն՝ 12 եկեղեցիներով, որոնց մի մասը հետագայում գրավել և մզկիթների են վերածել մահմեդականները⁶: Համենայն դեպս XIV—XV դարերում Քավրիզում այնքան շատ հայեր են կենտրոնացված եղել, որ 1345 թ. գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակագիր՝ Ներսես Գրիչը, Քավրիզը համարում է ոչ միայն Ֆարսերի (պարսիկների), այլև հայերի մայրաքաղաք⁷: Քավրիզի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հանդիսացել են արհեստավորներն ու առևտրականները: Քաղաքին մոտիկ գտնվել են նաև հայկական գյուղեր: XIV—XV դարերում Քավրիզի հայ գաղթօջախներում գրվել են մի շարք ձեռագրեր, որոնք որոշ պատկերացում են տալիս տեղի հայ գաղթօջախի մասին: Քավրիզում գրված հնագույն հայկական ձեռագիրը 1334 թվականից է: Այն ընդօրինակված է Սարգիս գրչի կողմից ոմն Հովհաննեսի պատվերով: Գրչի հիշատակարանում Քավրիզում հիշվում է երկու եկեղեցի՝ Ս. Սարգիս և Ս. Աստվածածին անուններով⁸:

Հաջորդ՝ 1335 թվականին գրված չափածո մի հիշատակարանից երևում է, որ Քավրիզի հայ համայնքը բաժանված է եղել երեք հատվածների՝ լուսավորչականների, կաթողիկոսների ու հունադավանների, և նրանց մեջ տեղի են ունեցել դավանական վնասակար վեճեր: Հիշատակագիր Հովհաննես Տարբերունին, ինչպես երևում է, պարսավական աշխատություն է գրած եղել կաթողիկոսների և հունադավանների դեմ:

«...ես Յովհաննէս Տարբերունի,
Որ սակաւ բանքս գրեցի,
Ոչ զօրատր, այլ ըստ կարգի,
Դէմ Հոռոմոց և Ֆռանկի...
Յիշման առնել զիս արժանի,
Զեղբայր Ասլանս փառասր ի լի
Եւ զայլ եղբարսդ Քավրիժի»⁹:

¹ «Ազգ. հանդես», գիրք XII, 1905 թ., էջ 165:

² Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը, էջ 19:

³ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 122:

⁴ «Сборник статей по истории Азербайджана», т. I, Баку. 1949. է՝

⁵ «Сборник статей по истории Азербайджана». т. I, էջ 60:

⁶ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՂԳ, II, էջ 313:

⁷ ՂՊՄ, ձեռ. № 731, թ. 252բ:

⁸ ՂՊՄ, ձեռ. № 78, թ. 291բ:

⁹ ՂՊՄ, ձեռ. № 2776, թ. 227ա—227բ:

Ինչպես երևում է, պարսկահայութիւնը Վատիկանի ուշադրութեան կենտրոնում է եղել: Ըստ տեղեկութիւնների, XIII—XV դարերում կաթոլիկ քարոզիչները լիքն էին պարսկահայ գաղթօջախներում: Վատիկանը քաղաքական երեք կենտրոն էր ստեղծել Պարսկաստանում՝ Թավրիզում, Մարաղայում և Սուլթանիեում: Նա 1330 թվականին հոռմադավան հայութեան համար եպիսկոպոսական թեմ հիմնեց Պարսկաստանում՝ նստատեղ ընտրելով Սուլթանիեն: Առաջին թեմական առաջնորդն է հանդիսացել Հովհաննես Կոր (Jean de Cor) արքեպիսկոպոսը¹:

1336 թ. գրված ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ Թավրիզը Ատրպատականի հայ լուսավորչական թեմի առաջնորդական կենտրոն է եղել: Հիշատակարանում ասված է, որ ձեռագիրը գրված է «յեպիսկոպոսութեան և վերայդիտողութեան սրբոյ առաքելոյն Թագէտսի տէր Զաքարիայի և տէր Տիրացիի»²: Նշված եպիսկոպոսներից առաջինը՝ Զաքարիան, հավանական է, առաջնորդ է եղել, իսկ երկրորդը՝ Թիրացու, նրա փոխանորդը: Այդ թվականից վեց տարի հետո Թավրիզում գրված մի այլ ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ Զաքարիան մահացել է, և առաջնորդական պաշտոնը անցել է Տերտեր եպիսկոպոսի ձեռքը³:

Ըստ նույն ձեռագրի հիշատակագրի տեղեկությունների, Թավրիզի քրիստոնյա բնակչության վիճակը, մոնղոլական տիրապետության շրջանում, այնքան էլ գովական չի եղել. նրանք ենթարկվել են կրոնական ճնշումների և հալածանքի: Տիրակալները, գրում է հիշատակագիրը, «...ազգի-ազգի հալածանս յարուցանէին ի վերայ քրիստոնէից, կապոյտ տալպանդ ետուն փաթաթել, և ի տեղիս տեղիս եկեղեցիք ի հիմանց տապալեցին...»⁴:

Հայկ. ՍՍԻ պետական մատենադարանի № 2189 ձեռագրում հետաքրքիր նկարագրություն կա Թավրիզի հայերի և աղբիջանացիների մղած պայքարի մասին ընդդեմ քաղաքը պաշարող Թեմուրի զորամասերի. «Այսօր ի դուրս ելան մեր հայերս և բերդի թուրքերն,— կարդում ենք այնտեղ,— և Ժ (10) շաղաթա սպանին, և է (7) մարդ բռնեցին և բազում աւար առին»⁵:

XIV—XV դարերում պարսկահայ խոշոր գաղթօջախ է հաստատ-

ված եղել Սուլթանիեում, որը հիմնվել է մոնղոլ էլիտան Արղունի (1284—1291) կողմից Զենջանի և Ղազվինի միջև և ընդարձակվել նրա հաջորդների ժամանակ: Մոնղոլ իշխանավորները ցանկանալով Ազլթանիեն դարձնել տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն, բռնի միջոցներով այստեղ են տեղափոխել մեծ թվով առևտրականներ և արհեստավորներ: XIV դարի սկզբներին էլիտանության մայրաքաղաքը Թավրիզից տեղափոխվել է Սուլթանիե:

Սուլթանիեի հայ բնակչության մի մասը, հավանական է, եկել է Անիից: Այդ մասին է վկայում 1326 թ. կարապետ գրչի հիշատակարանի հետևյալ տեղեկությունը. «Եւ ունէր սա (այսինքն՝ իր պատվիրատու Գրիգոր քահանան— Ա. Ա.) զբնակութիւն իւր ի մեծ մայրաքաղաքն Անի: Արդ վասն աւերման աշխարհին իւրեանց, ևս առաւել վասն մայրաքաղաքին Անույ, եկեալ բնակէր ի տեղիս յայս»¹: Անիից Սուլթանիե է տեղափոխվել և այնտեղ աշխատել հայ մատենագրության մի այլ ներկայացուցիչ ևս՝ Մխիթար Անեցիին: Նա 1338 թվականին Սուլթանիեում գրած շափածո մի հիշատակարանում երազանքով է հիշում իր ծննդավայր Անին.

«Թիշեմ զգաւան իմ հայրենին
Զմայրաքաղաք ամուրն Անին»²:

Նույն հիշատակարանից երևում է, որ Սուլթանիեն ևս, Թավրիզից անկախ, ունեցել է իր հայկական թեմը՝ թեմական առաջնորդներով: Մխիթար Անեցիին խնդրում է հիշել.

«Առաջնորդաց այս նահանգն
Տէր Սարգսի, տէր Գրիգորին»³:

Տեր Սարգիսը, որպես Սուլթանիեի հայոց թեմի առաջնորդ, հիշված է հայկական այլ ձեռագրերում ևս: Ուշագրավն այն է, որ երկու ձեռագրի հիշատակարանում Սուլթանիեում առաջնորդ է հիշված ոչ թե մեկ, այլ երկու անձնավորություն՝ Սարգիս քորեպիսկոպոս, և Գրիգոր եպիսկոպոս: Սուլթանիեի հայոց առաջնորդին այնքան մեծ նշանակություն է տրվել, որ որոշ ձեռագրերում հիշվում է «միտրոպոլիտ»⁴: Ամենայն հավանականությամբ, իշխանություն-

¹ Nouvelles Annales des Voyages par de S.—Martin, Paris, 1852 october (հմմտ. Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը, էջ 19):

² ՀՊՄ, ձեռ. № 5968, թ. 243ր:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 6273, էջ 151:

⁴ Նույն տեղը, էջ 171:

⁵ ՀՊՄ, ձեռ. № 2189, թ. 319ր—390ա:

¹ Ա. արքեպ. Սյուրմեյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի էջ 317:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 4429, թ. 149ա:

³ Նույն տեղը, թ. 148ր:

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. № 212, թ. 310ր:

ները պարտադրել են Սուլթանիեում բնակություն հաստատել ոչ միայն առևտրականներին և արհեստավորներին, այլև հոգևոր առաջնորդներին: Սուլթանիեն միջազգային առևտրում իր իշխող դիրքը պահպանեց մինչև էլիսանություն անկումը՝ 1385 թվականը: XIV—XV դարերում հայկական մեծ թվով բնակչություն է ունեցել նաև Խոյ քաղաքը: Իսպանացի ճանապարհորդ Կլավիխոն, որը 1405 թ. հունիսի 5-ին եղել է Խոյում, իր ուղեգրության մեջ հայտնում է, որ այդ քաղաքի «բնակչության մեծ մասը հայ ցեղից են»¹: Խոյ քաղաքում 1440 թ. ընդօրինակվել է մի ձեռագիր Հակոբ գրչի կողմից:

Ատրպատականի հայկական խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Մակուն: Կլավիխոն հայտնում է, որ 1405 թվականի հունիսի մեկին գիշերել է Մակունի բերդում, որի իշխանը, ինչպես և բերդը պաշտպանող զինվորները կաթոլիկ հայեր են եղել. «ազգություն մը հայ էին,—գրում է նա,—և խոսում էին հայերեն»²: Մեզ են հասել Մակունում գրված մի քանի ձեռագրեր՝ Սարգիս գրչինը 1383 թ., Մխիթար գրիչինը՝ 1406 թ., Գրիգոր գրչինը՝ 1423 և այլն:

Հայ գաղթավայր է հանդիսացել Մարաղան: Այստեղ գրվել են հայերեն ձեռագրեր և պարսկերենից թարգմանվել աշխատություններ³:

Ակզբնաղբյուրներում սովորաբար հայ բնակչության գոյության մասին հիշատակություններ կան նաև Մալմաստ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում: Ըստ մի հիշատակագրության, Մալմաստ քաղաքի հայ համայնքը 1456 թվականին ձեռագիր է գրել տվել և հանձնել այն կազմելու⁴: Հայկական գաղթօջախ է գտնվել նաև Ռեշտում: Մեզ է հասել Ռեշտում 1494 թ. գրված մի «Ոսկեփորիկ», որի պատմիրատուն է հանդիսացել տեղի ծխատեր Վարդան քահանան: «Ոսկեփորիկ»-ում տեղեկություն կա տեղի «Հակոբ հայրապետի» անունով հայոց եկեղեցու մասին⁵: Մխատեր քահանայի և եկեղեցու հիշատակության փաստերը, անշուշտ, վկայում են, Ռեշտի հայկական գաղթօջախի գոյությունը:

Բավականին խոշոր հայկական գաղթօջախ գտնվել է Ուրմիայում: Այս գաղթօջախը, ըստ Թովմա Մեծոփեցու տեղեկության, հիմնովին տուժել է 1425 թվականի Իսկենդերի վայրագությունների հետևանքով, որը գրավելով քաղաքը, կոտորել է բնակիչներին՝

¹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. I, էջ 117:
² Նույն տեղը, էջ 113:
³ Հ. Տաշյան, Վիեննա, Մխ. ձեռ. ցուցակ, էջ 741:
⁴ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Նոր-Ջուղայի ձեռ. ցուցակ, էջ 142:
⁵ ՀՊՄ, ձեռ. № 6273, թ. 216ա—216բ:

քաղաքի մանուկներից և աղջիկներից, իսկ քաղաքի բնակչության կեսից ավելին, ըստ պատմիչի վկայության, եղել են հայեր⁶:

XIV դ. վերջերից մինչև Սեֆյանների հանդես գալը Հայաստանը և պարսկահայ գաղթօջախները ապրում են անկարագրելի կողոպուտի, կոտորածի և գերեվարության մի սուսկալի շրջան: Պատմիչները այնպիսի սարսռեցուցիչ տեսարաններ են նկարագրում, որ մարդ ակամա զարմանում է, թե ինչպե՞ս է կարողացել հայ ժողովուրդն ազատվել այդ փոթորիկներից և գոյատևել: Մենք նպատակ չունենք կանգ առնել նշված ժամանակաշրջանում կատարվող վայրագությունների վրա, սակայն ցանկանալով ցույց տալ, թե ինչպիսի դաժան փորձությունների առջև է կանգնած եղել հայ ժողովուրդը. ինչպես մայր հայրենիքում, այնպես և տարագրության մեջ, ցանկանում ենք թվարկել մի քանի փաստեր:

1385 թ. հյուսիսից Անդրկովկասի վրայով Պարսկաստան է արշավել Թոխթամիշ խանը, «որ եկեալ մտին ի Թարէղ Յայտնութեան ճրագալուցին, աւերեցին և գերեցին աւելի քան 200 000 զայր և զկին, և անցին ընդ Նախուան և ընդ Սիւնիս, և գնացին յաշխարհն իւրեանց»⁷:

1386 թ. Լենկ Թեմուրը մտել է Սուրմալու և գերել «զքաղաքն և զամենայն շրջակայ գեղորայսն»⁸:

Նույն թվականին Լենկ Թեմուրն սուպատակել է Այրարատյան նահանգը և «առեալ զառ և զաւար և զգերին անթիւ, զոր ոչ ոք կարէ ձառել զաղէտս և զդառնութիւն մերոյ ազգին»⁹:

1387 թ. Լենկ Թեմուրը հարձակվել է Վահի վրա, ավերել քաղաքը՝ «չարչարանօք, սպանմամբ և գերավարութեամբ»¹⁰:

1395 թ. Լենկ Թեմուրը հարձակվել է Մերդինի վրա, «աւերեաց քաղաքն... և այլքն ամենայն 7500 ամենեքեան գերեցան»¹¹:

1396 թ. Լենկ Թեմուրը նորից է մտել Հայաստան, սուպատակել երկիրը, ձեռք ընկած մարդկանց գերել: Նրա զինվորները նույնիսկ բարձրանում են լեռները և թիրք զանասունս էրէոց որսացին և կալան զամենեսին, զոմանս սպանին, զոմանս գերեցին և զաշխարհն մեր հրոյ ճարակ կտուն»¹²:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 85:
² Սամուէլ Անեցի, էջ 171:
³ Մեծոփեցի, էջ 17—18:
⁴ Նույն տեղը, էջ 18—19:
⁵ Նույն տեղը, էջ 30:
⁶ Նույն տեղը, էջ 45:
⁷ Նույն տեղը, էջ 48:

1399 թ. Լենկ Թեմուրն ասպատակում է Վրաստանը և գերի տանում 60.000 հոգի, որի մեջ քիչ թիվ չեն կազմել նաև հայերը:

Լենկ Թեմուրից հետո Հայաստանում և պարսկահայ գաղթօջախներում շարունակվում են անընդմեջ ասպատակությունները Ղարա Յուսուֆի (1388/9—1405), Իսկանդարի (1420—1437), Զևան շահի (1444—1466) և ուրիշների ժամանակ¹:

Հայաստանից, Վրաստանից և Ատրպատականից բշտած այս գաղթականների մեծ մասը տարվում էր Խորասան²:

Պարսկահայ գաղթօջախները XVI—XVIII դարերում: Լենկ Թեմուրի և նրանից հետո Պարսկաստանում գահակալող տիրակալների վայրագությունների հետևանքով պարսկահայ գաղթօջախները զգալի չափով տուժեցին, սակայն բոլորովին չշրջնաչացան. նրանց մեծ մասը շարունակեց իր գոյությունը նաև Սեֆյան հարստության շրջանում:

Ուշագրավ է այն, որ Սեֆյան հարստության հիմնադիր Իսմաիլը, փոքր հասակում, ապաստանել է Աղթամարում և իր դաստիարակությունը ստացել այնտեղ, չնայած հետագայում նրա որդին՝ շահ Թահմազը, երախտամոռ գտնվեց հայերի նկատմամբ: Այդ նկատի ունենալով է, որ Հովհան Վարազեցին իր եղբորդության մեջ հանդիմանական խոսքեր է ուղղել շահ Թահմազի հասցեին.

«Նա ոչ չիշեաց զերախտիս մեր
Զոր արարբ մեք հօր նորս
Քաղցր յուսով իբր հարազատ,
Գիեցուցար ի յԱղթամար.
Ի մեզ ուսու, ի մեզ սնու
Մինչև դառնալ քաջ զօրավար
Ի մէջ առեալ յոյժ զօրավիգ
Փութաց Պարսս Սեֆեան աթոռ»³:

Պետք է ասել, որ Պարսկահայ գաղթավայրը Սեֆյան շրջանում ևս հանգիստ վիճակում չգտնվեց. XVI դարի առաջին քառորդից սկիզբ առան պարսկա-թուրքական պատերազմները և փոփոխական հաջողություններով անընդմեջ շարունակվեցին մինչև Սեֆյանների անկումը⁴: Պատերազմող կողմերից ամեն մեկը, իր հաջողության ժամանակ, մտնում է հակառակորդի երկիրը և մեծ ավարով ու զերեվարությամբ ետ վերադառնում: Պարսկահայ ստվար գաղթ-

օջախների մեծ մասը, ղժբախտաբար, գտնված էր Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, ուր և տեղի էին ունենում պարսկա-թուրքական պատերազմական գործողությունները, և ամենից շատ տուժում էին նրանք: Մատնացույց անենք մի քանի փաստեր:

1514 թ. օգոստոսի 21-ին Չալդրանում սուլթան Սելիմի և շահ Իսմաիլի բանակների միջև տեղի ունեցող կռիվի ժամանակ, երբ պարսիկները պարտություն կրեցին, թուրքական զորքերը առաջանալով մտան Քավրիզ և այստեղից գերի տարան 3000 հայ արհեստավորների իրենց ընտանիքներով:

XVI դ. 80-ական թվականներին թուրքերը գրավեցին պարսկական մի քանի շրջաններ և նրանց բնակիչներին՝ հայերին, պարսիկներին և աղբրեջանցիներին, թվով 60.000 հոգի բռնեցին Քրակիայի կողմերը⁵:

Հայ մատենագիրներից մեկը՝ Հովհաննես Ծարեցին, թուրք գավթիչների հայկական շրջաններում կատարած վայրագությունների մասին հետևյալն է գրում. «Արդ՝ զնեղութիւն և զդառնութիւն վշտաշատ ժամանակիս ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել ո՛վ եղբայր, բայց փոքր ի շատէ ողբալով ասասցուք, քանզի յաղագս ծովացեալ մեղաց իմոց յազգէն մահմետականաց, որ ըմբռնեալ էին զգաւառս Հայոց, աւերելով և գերելով զամենայն շէնս և զանշէնս... ոչ գոյր փախստեան ճարակ և թաքստեան տեղիք, այլ ամենայն մարդ ի տարակուսանս կայր, և երանի տային մեռելոց և ոչ այս կենդանեաց ...աւերեցին զբաղում երկիր... և զբաղումս գերեցին՝ զայր և զկին, զմեծ և զփոքր, զաղջկունս և զանմեղ տղայս... և ոչ թէ մի ամ զործնցաւ ու՛րիս այս, երեք-չորս տարի այսպիսի վրդովումն եղև աշխարհիս»⁶:

Ժամանակակից մի այլ գրիչ վշտով արձանագրել է, որ թշնամին ոչ թե մեկ, այլ «հինգ տարպայ», այսինքն՝ հինգ անգամ է եկել: Ըստ նրա տեղեկության, երեք օր այնպիսի կռիվ և այրումնեղություն է եղել, որ «զարիւնն լաշն (ղիակը) կու տանէր»⁷:

Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմաիլը մայրաքաղաք ընտրեց Սպահանը: Նրա գահակալության շրջանում է հիմնվել Սպահանի հայ գաղթավայրը: Սխալ է այն կարծիքը, որ իբրև թե Սպահանի հայ գաղթօջախը ստեղծվել է Շահաբասի բռնագաղթի

¹ Մեծոփեցի, էջ 67:

² ՀՊՄ, ձև. № 4696, թ. 253բ—256բ, ՀՊՄ, ձև. № 996, թ. 564բ:

³ «Գեղունի, 1905 թ., էջ 120:

⁴ Տե՛ս Հ. Խ. Նաչարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961:

¹ Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը, էջ 23:

² Հ. Նաչարյան, Թուրք-իրանական հարաբերությունները, էջ 153:

³ ՀՊՄ, ձև. № 2776, թ. 266բ:

⁴ Բ. Սարգիսյան, Վենետ. ձեռագրերի ցուցակ, հ. 1, էջ 667—668:

շնորհիվ: Ծահաբասի բռնագաղթից առաջ Սպահանում հայ համայնքի գոյության մասին են խոսում, ամենից առաջ, այնտեղ գրանցվող XVI դարի հայկական մի քանի արձանագրություններ, որոնց մասին հիշատակություն ունի Տեր-Հովհանյանցը: «Ի հանգստարանին Զուղայու կան քանի մի տապանաբարինք, — գրում է նա, — որոց թուականն է հազար, որք յիսուն և չորս ամօք յառաջ են, քան զՋուղայու հիմնարկութիւնն»¹: Այնուհետև XVI դարի եվրոպական ճանապարհորդները իրենց ուղեգրությունների մեջ տեղեկություններ են հաղորդում Սպահանում բնակություն հաստատած հայ առևտրականների և արհեստավորության աշխույժ գործունեության մասին: Ի դեպ, այդ առևտրականներից մեկն է եղել խոջա Նազարը, որի Ծահաբասից 1580 թվականին ստացած արտոնագրի հայերեն թարգմանությունը հրատարակել է Տեր-Հովհանյանցը²: Սպահանի հայ գաղթօջախը մինչև Ծահաբասի բռնագաղթը, իհարկե, փոքր է եղել, նա սովորացել է բռնագաղթից հետո:

Գավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունից երևում է, որ նախքան Ծահաբասի բռնագաղթը, Աղվանքից և Գողթնից հայ բնակչության մի քանի խմբեր, թուրքական ծանր հարկապահանջության հետևանքով, թողել էին իրենց հայրենի բնակավայրը և գաղթել Պարսկաստան: Ծահաբասը սիրալիք ընդունել է հայ գաղթականներին և բնակավայր հասկացրել նրանց Սպահանում: Գաղթողների մեջ եղել են մի շարք հայ մելիքներ, որոնց Գավրիժեցին հիշում է անուններով: Գիզակի չորս հայ գյուղի բնակիչները և Գողթնի Դաշտ գյուղի բնակչության մեկ երրորդը³:

Ծահաբասի բռնագաղթի արյունոտ պատմությունը հայտնի իրադարձություն է և բավականաչափ ուսումնասիրված, ուստի հարկ չենք համարում նրա վրա հանգամանորեն կանգ առնել: Սակայն ցույց տալու համար, թե ինչ ահռելի ողբերգություն է եղել այդ հայ ժողովրդի կյանքում, անհրաժեշտ ենք համարում խոսել այն դաժան միջոցառումների մասին, որոնք կիրառել է Ծահաբասը բռնագաղթի ժամանակ:

1603 թվականին, ինչպես հայտնի է, Ծահաբասն անցնում է Արաքսը և մտնում Հին Զուղա: Զուղայեցի հայ խոջաներն արտակարգ լավ ընդունելություն են ցույց տալիս: Պարսկական բանակը գրավում է Նախիջևանը և շարժվում Արարատյան դաշտ: Նրանք

պաշարում են Երևանը, ուր ամրացել էր թուրքական կայազորը: Երևանի գրավումը ձգձգվում է և տևում ինն ամիս: Երևանի բերդի պաշարման ընթացքում պարսկական մի այլ զորամաս անցնում է թուրքական սահմանը Կարինի ուղղությամբ, ասպատակում Վանի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Կարինի, Բասենի, Խնուսի գավառները և մեծ թվով գերիներ բերում⁴:

Պարսկական վայրագություններին ականատես վանեցի մի գրիչ իր ընդօրինակած ձեռագրի մեջ հետևյալ հիշատակագրությունն է թողել. «Վա՛յ մեզ հազար բերան, որ էնց բաներ տեսանք, կարմիր գտակն (այսինքն՝ պարսիկները—Ս. Ա.) եկաւ ի վերայ Վանայ... բազում գերիք տարաւ, որ թիւընու համարն չիմացանք»⁵:

Արևմտյան Հայաստանից բերված այս գաղթականների թիվը 60 հազար է հաշվում⁶:

Երևանը վերցնելուց հետո, երբ տեղեկություններ են ստացվում, որ թուրքական զորաբանակը Սինան փաշայի հրամանատարությամբ եկել, հասել է Կարս, Ծահաբասը որոշում է իրագործել իր հրեշտային ծրագիրը՝ հայերի բռնի գաղթեցնել Պարսկաստան: Այդ միջոցառումը Ծահաբասն օգտակար է համարում երկու տեսակետից. նախ՝ ամայի ընդարձակ տարածություն կստեղծեր արշավող թուրքական բանակի առջև ու դրանով կզժվարացներ նրա պարենավորումը, և ավա՛հ հայ գաղթականությունը Պարսկաստան տեղափոխելով նպաստած կլիներ Պարսկաստանի տրնտեսական կյանքի զարգացմանը:

Ծահաբասի կողմից բռնագաղթի մասին կարգադրություն արվելուց անմիջապես հետո, պարսկական զորքերը զործի են անցնում. նրանք առանձին ջոկատների բաժանված, սկսում են շրջել գյուղերը, տեղահան անել հայ բնակչությանը և քշել դեպի Պարսկաստան: Նրանք տեղահան արված գյուղերն այրում են, որպեսզի գաղթականները չկարողանան ետ վերադառնալ: Ծահաբասն Արևելյան Հայաստանը սանրում, Պարսկաստան է քշում մոտ կես միլիոն բնակչություն:

Բռնագաղթի ականատես հեղինակներից մեկը՝ Ավգուստինոս Բաջեցին պատմում է, թե ինչպես հայկական գյուղերն են մտնում Ծահաբասի զինվորները «որպէս կայծակն ի յերկնից» և ստիպում բնակչությանը անմիջապես գաղթել: Նրանք թույլ չեն տվել անգամ

¹ Զ. Տեր-Հովհաննանց, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հ. I, Նոր Զուղա, 1880, էջ 158: (Այս մասին տես նաև «Պարսկահայ օրացույց», 1929 թ., էջ 11):

² Նույն տեղը, հ. I, էջ 158:

³ Առաքել Գալիժեցի, էջ 16:

⁴ Գալիժեցի, էջ 35:

⁵ Տե՛ս ՀՊՄ, ձեռ. № 5315, թ. 208ա:

⁶ Ե. Լալայան, Վասպուրականի ձեռագրաց ցուցակ, էջ 822:

գաշտից բերել իրենց ապրանքները կամ վերցնել անհրաժեշտ քրեքը. «Քողինք տունն ապրանքով լի, հօտն ի դաշտին,— գրում է Քաշեցին,— հայրն որդին ուրացաւ, մայրն ի դուստրն ուրացաւ... Գուրս արին ամենայն մարդ իւր յերկրէն որպէս նահիր և ինքեանք եղեն սրով և նիգակով քշողք. խառնեցան մէկ զմէկ, որպէս գառն ի ոշխարն խառնի, լալն ու հատաշանքն ելաւ մինչև յերկինս...»¹։ Ըստ Առաքել Դավրիժեցու տեղեկութեան, տեղահատն արված հայ բնակչութեան թափորը մեկ օրվա ճանապարհի երկարությունն է ունեցել։

Սրտաճմլիկ է եղել մասնավորապես հայ գաղթականութեան Արաքսից անցկացնելու տեսարանը։ Պարսիկ զինվորները թուրքական մոտեցող զորքերի սպառնալիքի տակ ստիպել են գաղթականութեանը լցվել գետը և անցնել ով ինչպես կարող է։ Հապաղող գաղթականներին սարսափահար անելու նպատակով, պարսիկ զինվորականները դիմել են գաղանային անգթութեան. կտրել են երկու հայ մարդու զլուխ, տնկել ձողերի վրա գետանցքի մոտ որպես սպառնալիք, իսկ ովքեր դանդաղած են եղել, կտրել են նրանց քիթը կամ ականջը։ Պարսիկները այսպես ստիպում են գաղթել նաև Շահաբասին սիրալիր ընդունող չուղայեցիներին. նրանք լացով դուրս են գալիս իրենց տներից, փակում դռները և բանալիները բերում ու նետում Արաքս գետը։

Պարսկաստան քշված բազմաճաղար հայ բնակչության կիսից ավելին ոչնչանում է. շատերը ուժասպառ եղած մահանում են ճանապարհներում, ոմանք խեղդվում են Արաքսն անցնելիս, շատերը ցրտահար են լինում և այլն։ «Եթե զմտաւ ածեմք,— գրում է հիշատակագիր մեկը— բան զկէսն մահուանէ ի կենաս փոխեցան առ աստուած, ոմանք սրախոց սպանան, ոմանք սովամահ եղան, ոմանք ջրախեղդ մեռան, ոմանք ի ցրտոց պակասեցան և ոմանք ազգի ազգի մահուամբ առ Քրիստոս փոխեցան»²։

1607 թվականներին մոլեզնում է նաև սովը. թշվառ հայ գաղթականությունից մահանում են տասնյակ հազարավոր մարդիկ։ Խաչատուր Գրիշը 1607 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է. «Ճմ (100 000) ոգի աւելի մեռան ի սովոյ, զի բագումք հայրն զորդին կերաւ և մայրն զգուստրն, եղբայր զեղբայրն, ուժովն՝ զանուժն, և շատք երկիր զմեռեալս ամենայն կերան և ի գերեզման ոչ գրին, և այլ բազում նեղութիւն եղև հայոց ազգին» զոր չէ արժան գրել...»³։

Եվրոպացի ճանապարհորդներից մեկը՝ Գոուվեն, Հայաստանից Պարսկաստան տարված բնակչության թիվը 60,000 ընտանիք է հաշվում¹։ Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 5 շունչ, ապա գերեվարված հայ բնակչության թիվը 300 000 է հասնում։ Ուսումնասիրողներից ոմանք գաղթեցված հայ բնակչության թիվն ավելի շատ են համարում՝ 70,000 ընտանիք²։ Գոուվեն քշված գաղթականներից միայն ստրկության վաճառվածների թիվը 100,000 է հաշվում։ Ժամանակակից մի հիշատակագիր վշտով նշում է, որ հայ բնակչության «սուրբոն» քշող պարսիկ զինվորները «...եփզանն հայկական ազգին որպես գառինս վաճառէին միմեանց...»³։

Գաղթեցրած բնակչության որոշ մասը մնացել է Քավրիզում և նրա հարևան շրջաններում, մի մասը ցրվել է Պարսկաստանի այլևայլ քաղաքներ և շրջաններ՝ Քաշան, Ղազվին, Գիլան, էնզելի և այլն, իսկ գաղթականության հիմնական մասը տեղավորվել է Սպահանում և նրա մոտիկ շրջաններում։ Ըստ տեղեկությունների, միայն Մազանդարանում Շահաբասի Անդրկովկասից տարած գաղթականության թիվը 30 000 ընտանիք է եղել։ Եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենը, բռնագաղթից 40 տարի հետո Մազանդարանում գտնված ժամանակ, ցավով նշում է, որ Մազանդարան բերված այդ 30.000 ընտանիքից մնացել է միայն 400-ը, մնացածները մահացել են կլիմայի վատառողջ լինելու պատճառով։

Մայրաքաղաքին մոտիկ մի դաշտավայրում թույլ են տվել հայ գաղթականներին ավան ստեղծել։ Այստեղ զխավորապես տեղավորվել են Երևանի ու Արեւելյան Հայաստանի քաղաքաբնակ կամ ավանաբնակ գաղթականները։ Իսկ գյուղերից քշված գաղթականներին, ըստ Դավրիժեցու տեղեկության, «բնակեցուցին ի Լընջան, և յԱլնջան, ի Գանդիման, և ի Ջղախոռ, ի Փարիայ և ի Բուրվարի»⁴։ Գաղթականությունից 500 տուն բնակեցվում է Շիրազում։

Շահաբասի վերահիշյալ գերեվարությունը պատմության մեջ հայտնի է «մեծ սուրբոն» անունով։ Սակայն, այս մեծ «սուրբոն»-ով չի բավարարվել Պարսկաստանի բռնակալը. նա այնուհետև մի շարք անգամներ գաղթականություն է տեղափոխել Ատրպատականից. «...Որպէս յոլով տեղիս պատմեալ եմք,— գրում է Դավրիժեցին,— եթէ մեծ և առաջին Շահաբասն, ոչ թե երկիցս

¹ Г. Эзов, Сношения, էջ 470։

² «История Ирана», էջ 277։

³ Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան, Ցուց. ձեռ. նախավկայի, էջ 36։

⁴ Դավրիժեցի, էջ 46։

¹ Ք. Պատկանյան, Նշխարք մատենագրութեան հայոց, ՍՊԲ, 1884, էջ 6։

² Տեր-Հովհաննես, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, հ. 1, էջ 43—44։

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 6785, թ. 330ր։

և երիցս վարեաց դազգս Հայոց Ատրպատական աշխարհէ՛ ի Պարսկաստան, այլ յուրվ անդամ՝: Եահարասի 1606 թվականին վրաստանից բերված գերիների մեջ, ըստ վրացական աղբյուրների տեղեկության, գտնվել են ոչ քիչ թվով հայեր:

Եահարասն ամեն միջոց ձեռք է առել Պարսկաստան թշված հայ գաղթականությունը տեղում ամրացնելու համար: Չափավոր հարկեր է դրել հայ բնակչության վրա, ցուցաբերել է հանդուրժողական վերաբերմունք կրոնական հարցում, արտոնություններ շքնորհել հայ առևտրականներին և արհեստավորներին և այլն: Հայտնի է, որ Եահարասը նույնիսկ թույլ է տվել նոր Զուղայում հայկական եկեղեցիներ կառուցել, դատարաններում ունենալ իրենց ներկայացուցիչները, որոշ տեղերում հայ գաղթականներին տեղավորելու համար արտաքսել է նախկին մահմեդական բնակիչներին և այլն: Նա արժակարգ բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել մասնավորապես երկու հայ խոջանների նկատմամբ՝ Սաֆարի և Նազարի:

Ուշագրավ է մի ավանդություն, որ կապված է գինովցած մի հայի և Եահարասի հետ: Եահարասն անցնում է փողոցով: Հարթած մի հայ գալիս է ընդառաջ, բռնում է նրա ձեռք սանձից ու հարցնում. «Ի՞նչ արժէ ձին»: Եահարասն հարմայում է հարբած հային տանել տուն և հաջորդ օրը բերել իր մոտ: Հաջորդ օրը, երբ հայը ըստ թափվում է, կնոջ խորհուրդով մի շիշ գինի է դնում գրպանը և գնում շահի մոտ: Եահարասն հարցնում է. «Քանիստ՞վ ես ուզում գնել ձին»: Հայը գրպանից հանում է գինու շիշը և պատասխանում. «Եահան ապրած կենա, սա գնողն է, դուք վաճառողը, ես միջնորդի դեր ունեմ այդ առևտրի մեջ, հաշտվեցեք իրար հետ»: Հաճելի է թվում Եահարասին հայի սրամիտ պատասխանը, և շահը ներում է նրան²:

Պատմում են նաև այսպիսի մի դեպք. պարսկական դատարանը որոշում է մի հայի դատապարտել մահվան՝ նրա գործած հանցանքների համար: Եահարասը շի հաստատում այդ որոշումն այն պատճառաբանությամբ, որ Պարսկաստան բերված ամեն մի հայ իր վրա 1000 ոսկի է նստել, թող բողոքարկուն վճարի այդ 1000 ոսկին, նոր միայն մահվան դատապարտեն հային:

Եահարասը հայ գաղթականությունը պարսկական հողի հետ կապելու նպատակով, էջմիածնի տաճարի անկյունաքարերից բե-

րել է տալիս՝ նոր Զուղայում կառուցվող եկեղեցիների պատերը ձևավորելու համար: Սակայն այդ ևս չի օգնում. հայ բնակչությունը իր հայացքը շարունակում է հառած պահել դեպի հայրենիք և սպասում այն երջանիկ օրվան, երբ նա հնարավորություն կունենա վերադառնալու հայրենի օջախը:

Պարսկահայ բնակչության եկեղեցական և հասարակական գործերը ղեկավարելու համար ստեղծում են թեմ՝ թեմական առաջնորդարանի վայր ընտրելով նոր Զուղան: Թեմի մեջ մտել են՝ նոր Երրազի, Թեհրանի, Համադանի, Ռաշտի, Անզալի, Քաշանի, Ղազվինի, Բասրայի, Բաղդադի և այլ գաղթօրջախների հայ համայնքները: Նոր Զուղայի առաջնորդին, ըստ տեղեկությունների, ենթարկվելիս են եղել 74 հայկական գյուղեր Պարսկաստանի 8 գավառներում:

Հայերն անշափ գեղեցիկ են կառուցում նոր Զուղան: Թաղամասերը կառուցվում են ըստ առանձին հայրենակցական միությունների՝ Զուղայեցիների թաղամաս, Երևանցիների, Դաշտեցիների և այլն: Ուղիղ փողոցների վրա շինում են երկու հարկանի գեղեցիկ տներ. «...շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց,— գրում է Դավրիժեցին,— հրաշալի յօրինուածովք; կամարակապ փողոցօք, թեաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք, բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և յօրինեալ ի ծաղիկա ոսկւոյ և լաջվարդի՝ և պէս-պէս երանգաց ակնախտիղ տեսողաց»²: Եվրոպացի ճանապարհորդներ Տավերինսը, Տուրնեֆորը, Եարդնը, Գելա վալլան հիացմունքով են խոսում նոր Զուղայի նորաշեն հայ ավանի մասին:

Իհարկե, այս տեղեկությունները վերաբերում են ավանի կենտրոնական մասին, ուր տեղավորված էին մեծահարուստ խոջաները և այլ ունեոր մարդիկ, այլապես ավանի ծայրամասերում նոր ոտքի կանգնած գաղթականության վիճակը մխիթարական չէր:

Նոր-Զուղայի հայ գաղթականները կառուցում են ավանը Սպահանի հետ միացնող Զենգարանի նշանավոր կամուրջը, որը մնում է մինչև այժմ և համարվում հայ գաղթականության առաջին ու լավագույն հուշարձանը պարսկական հողի վրա: Նոր Զուղայում կառուցվում են կամարակապ փողոցներ, մեծ կարավանատներ, ծառազարդ ճամբիքներ, եկեղեցիներ և այլն: Նրանց մեծ մասը կառուցվում են ըստ տոհմական պատկանելության: Եկեղեցիների

¹ Դարիժեցի, էջ 455:

² Տեր-Հովհանյանց, էջ 47:

¹ Տեր-Հովհանյանց, Պատմութիւն նոր-Զուղայու, հ. II, էջ 105—108:

² Դարիժեցի, էջ 63—64:

պատերը զարդարում են յուզաներկ նկարներով, բազմազան ֆրեսկոններով, որոնք այժմ իսկ հիացնում են այցելուին և վկայում ջուշայեցիների գեղարվեստական բարձր ճաշակի մասին:

Նոր-Ջուղայի բնակչության թվի մասին ժամանակակիցները հակասական տեղեկություններ են տալիս. ըստ Մալկումի վկայության, Ջուղան ունեցել է 2500 տուն բնակչություն, Մորրերը 3400 է հաշվում, Ջոնսոն՝ 12.000 և այլն: Եթե միջինը վերցնենք 600 տուն և յուրաքանչյուր տան մեջ հաշվենք 5—6 շունչ, ապա Նոր-Ջուղան ունեցել է ոչ պակաս քան 30—35.000 բնակչություն: Զափազանցություն է, իհարկե, 120.000 հոգի հաշվելը:

Պարսկաստանի հայ գաղթավայրերի բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն է հանդիսացել, որը, ինչպես սասցինք, տեղավորված է եղել Զարմահալի, Փերիայի և այլ շրջաններում: Հայկական գյուղերի թիվը հաշվում է մոտ 74, ուր ապրող գյուղացիները հողը ստացել են համայնքներով և բաժանել ըստ շնչի: Սկզբում նրանք ազատ են եղել. պարտավոր են եղել վճարել միայն սահմանված պետական հարկը: Սակայն XVII դարի երկրորդ կեսում նրանց դրությունը սկսում է ծանրանալ. պարսիկ կալվածատերերը (զարբաբները) տիրացել են հայկական գյուղերին և հարկադրել իրենց ունեւած վճարել ապրանքներով և կամ դրամով:

Համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ վիճակում են գտնվել քաղաքներում (Թավրիզ, Թեհրան, Սպահան, Ռեշտ, Գիլան և այլն) տեղավորված հայ առևտրականները: Շահաբասը ցանկանալով զարգացնել երկրի տնտեսությունը, մեծ արտոնություններ է տվել հայ խոջաներին: Պարսկաստանի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ հայ խոջաները գործուն դեր ունեին: Տեր-Հովհանյանցը բուկարենադը յուրենրից մի շարք փաստեր բերելով պարսկահայ առևտրականների ակտիվ գործունեության մասին, եզրակացնում է. «Չկարծեմ թե լիցի չափազանցություն յասելն իմ, թէ ի նմին ժամանակի ջուղայեցիք էին առաջադէմ վաճառականք, քան զամենայն վաճառականս աշխարհի»¹:

XVII դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Բոուսեն, որը ուշադիր թառամնասիրել է առևտրի վիճակը, գտնում է, որ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի ողջ առևտուրը գտնվում է հայ վաճառականների ձեռքում: Շահաբասը Պարսկաստանի մետաքսի արտահանության մենաշնորհը աճուրդով վաճառել էր հայ խոջաներին, որոնք խոստացել էին արքունիքին վճարել պահանջվող մաքսը՝ յուրաքան-

չյուր հակին տալով 50 թուման ոսկեդրամ: Պատկերացնելու համար՝ թե ինչպիսի ձեռներեցություն էին ցուցաբերում հայ վաճառականները մետաքսի առևտրի գործում, բավական է ծանոթանալ հիսուսյան քարոզիչ Լա Մազի հաղորդած տեղեկության հետ այն մասին, որ Առաքել անունով մի հայ վաճառական մի տարվա մեջ Գիլանից Միշազետք, Պոլիս, Ռուսաստան, Հոլանդիա և Իտալիա է ուղարկելիս եղել 5 միլիոն լիրայի մետաքս: Պարսկաստանում հանդես են գալիս խոջայական մեծահարուստ այնպիսի տներ, ինչպիսիք Սաֆրազյաններն են, Լազարյանները, Շահրիմանյանները, Վելիջանյանները, Խալիբաբյանները և տասնյակ ուրիշներ²:

Խոջա-նոտաբլները մեծ դիրք ունեին պարսկական արքունիքում: Հաճախ նրանք էին հանդես գալիս դեսպանների դերերում եվրոպական երկրների հետ (Վենետիկ, Ռուսաստան և այլն): «Ընդունելի եղէն Հայի Ջուղայու ի ծառայութիւն տէրութեանս գործոց,— գրում է Տէր-Հովհանյանցը,— թէ ի խորհրդակցութեանս, թէ ի Թարգմանութեանս, թէ ի դեսպանութեանս և թէ ի գլխուորականութեանս»³: Հայտնի է, օրինակ, որ 1607 թվականին Շահաբասի կողմից Վենետիկ է ուղարկված եղել Շիրոշ անունով մի հայ վաճառական դիվանագիտական բանակցություններ վարելու համար⁴: Ծրեք տարի հետո Շահաբասը հատուկ դրություններով Իտալիա է ուղարկում խոջա Սաֆարին «վասն խընդորոյ պատերազմի թուրքաց»⁵ և այլն: Ջուղայում ստեղծվել էր հայ առևտրական կամպանիաներ, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես պարսկական մետաքսի առևտուրը: Գրիգոր Լուսիկովը 1671 թվականին Ալեքսանդր Միխայիլևիչ ցարին գրած մի նամակում հայտնում է, որ «...մին տարէն մօտ ԸՌ (8000) խախ (-հակ) շային քուլի (-ողջ երկրումն ապրիշում կզո, որ մին խակն զ (6) փութ այ, ողջ գրկու ըոտան»⁶:

Թե ինչ հեղինակություն ունեին հայ խոջաները արտաքին դիվանագիտության աշխարհում, այդ մասին է վկայում խոջա Զա-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 444:

² Տեր-Հովհանյանցը մանրամասն կանգ է առել Ջուղայում հանդես եկող 29 խոջայական տների վրա, որոնք ավելորդ ենք համարում բերել այստեղ (տե՛ս հ. I, էջ 86—198):

³ Տեր-Հովհանյանց, հ. I, էջ 48:

⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 442:

⁵ Նույն տեղը, էջ 443:

⁶ Армяно-русские отношения, էջ 71:

¹ Տեր-Հովհանյանց, հ. I, էջ 172:

խար Սահրադյանի 1660 թվականին Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր բերված «Ալմադի գահը», որի վրա հաշվում է 897 արմազ, 1298 հակինթ, 18030 փիրուզ: Այդ գահավորակը ներկայումս Մոսկվայի Կրեմլի Զինապալատի աշքի ընկնող ցուցանյութերից մեկն է հանդիսանում¹:

Հայ տաղերգուներից մեկը՝ Բաղիր օղլին, հայ վաճառականների գործունեության լայն ասպարեզը ցանկացել է ընդգծել հետևյալ քառյակով.

«Յարևել յարևմուտ և բոյն (= բովանդակ) ծելվրծէրար,
Բանիայ (= գործում է) շորս կողմն սովորարն (= վաճառականը) Զուղու
Չորս կողմից դուրս գայ ուրէնց նաւերն,
Կուշտացնեն անկեալ, քոս ու կաղէրն»²:

Լեզուներ գիտցող, շրջահայաց, առևտրի մեջ մեծ հմտություն և ձեռներեցություն ունեցող հայ առևտրականների առջև բոլոր երկրների դռները բաց են եղել:

Սեզ է հասել ջուղայեցի Կոստանդին վարժապետի առևտրական մի ձեռագիրը, ուր թվարկված են այն բոլոր երկրները և քաղաքները, ուր լինում են Զուղայի հայ առևտրականները: Փաստորեն չկա շատ թե քիչ նշանավոր մի քաղաք եվրոպայում, Հնդկաստանում, Մերձավոր Արևելքում, որ ջուղայեցի առևտրականները ոտք դրած չլինեին³:

Առևտրականների գործունեության հետ է կապված եղել պարսկական գաղթավայրի արհեստավորության գործունեությունը: Հայ հմուտ ու ճաշակավոր արհեստավորների արտադրանքը բարձր գներով է սպառվել ներքին և արտաքին շուկայում: Ոսկերչության, կերպասագործության և գորգագործության ասպարեզում հայ արհեստավորները պարսկական հողի վրա համարվում էին լավագույն վարպետները: Միայն նոր Զուղայում հայ արհեստավորության թիվը մի քանի հազարի է հասել: Արհեստավորները, ինչպես երևում է, ունեցել են իրենց համարությունները:

Ի՞նչ մասնագիտություններ արհեստավորներ են եղել նոր Զուղայում:— Այսպիսի հարցով ֆրանսիացի մեկը դիմել է Շահաբասի ժամանակակից խոջա Սաֆարին: Տեր-Հովհանյանցը իր աշխատության մեջ հրատարակել է խոջա Սաֆարի պատասխանը. «Ամե-

նայն հասարակ սանիաթ մեր աղգին (այսինքն՝ ջուղայեցուց—Ա. Ա.) մէջ կայ,—պատասխանել է նա,— ինչպես ասենք դերձիկ, գլխակար, բարուջկար (ոստայնակ), դալլաք (սափրիչ), խառատ, դուրգեար, որմնադիր, տակերիչ, դարբին, ջուհակ, գրագիր, կազմարար, ծաղկարար, ներկարար, մագաղաթագործ, ապրշմագործ, զառաֆ, նաղաքու (արծաթագործ), սահաթսաղ (ժամացուցագործ), տպագիր, բամաչի և այլ բաղումս»:

Պարսկահայ մետաքսագործ և շերամպահ մասնագետներն այնքան մեծ համարում էին ատեղծել իրենց շուրջը, որ ցարական արքունիքը՝ ցանկանալով զարգացնել շերամպահությունը Ռուսաստանում, հանձնարարել էր Իսրայել Օրուն՝ նրա դեսպանության ժամանակ, շերամպահություն մը և մետաքսագործություն մը քաղվող որոշ հայ ընտանիքներ տեղափոխել Ռուսաստան: Եվ Օրին Պարսկաստանից վերադառնալիս 20 հայ ընտանիք իր հետ բերել է Ռուսաստան:

XVII դարի երեսնական-քառասնական թվականներին շահ Սեֆու (1629—1642) և Շահաբաս փոքրի ժամանակ (1642—1666) պարսկահայության դրությունը շարունակվում է բնականոն ձևով: Պարսկահայերի դրությունը սակայն սկսում է արտակարգ վատթարանալ XVII դ. վերջին քառորդին և XVIII դարի սկզբներում: Անշափ ծանրացնում են հայ բնակչությունից գանձվող հարկերը: Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը Միխայիլ Ալեքսեևիչ ցարին ուղարկած իր նամակում գանգատվում է, որ պարսկական պաշտոնյաները «մեր կեղեցու վրա դրել են անշափ ծանր հարկեր, որ չքավորության և աղքատության պատճառով չենք կարողանում վճարել այդ հարկերը, քշում են բանտ, շարշարում են, խոշտանգում. մահմեդականների վերջնական նպատակն է հարկադրել մեզ ընդունելու իրենց հավատքը»⁴: Պարսից իշխանությունների պահանջով փոխում են կեղեցիների արտաքին տեսքը. վեր խոյացող գմբեթներն իջեցնում և մզկիթների նման կլոր ձև են տալիս, արգելված գանգերի փոխարեն փայտի զանգեր են գործածում, բայց կեղեցիների ներսում նույնությամբ շարունակում են իրենց վաղեմի ծիսակատարությունները, իսկ ընտանիքներում պահում մայրենի լեզուն:

Պարսկահայ գաղութարարների դրությունը անտանելի ծանրանում է XVIII դարի երկրորդ կեսում: Տնտեսական կրախի մեջ

¹ Армяно-русские отношения, էջ 21—34:

² Տեր-Հովհաննանց, էջ 160:

³ ՀՊՄ, ձեռագիր № 5994, թ. 3ա—3բ:

⁴ Տեր-Հովհաննանց, հ. 1, էջ 184:

⁵ Армяно-русские отношения XVII в., էջ 257:

ընկած պարսկական արքունիքը իր ծախսերը հավասարակշռելու համար ծանրացնում է բնակչության տուրքերը՝ առանձնապես հայ բնակչությանը՝ զանազան հարկերով։ Գյուղական վայրերում սկսում է մտնել զարբարների վայրենի կամայականությունը։ Քաղաքներում սկսում է խամրել նախկին աշխույժ տնտեսական կյանքը։ Երկրում ստեղծված անապահով վիճակի հետևանքով լայն ծավալում է ստանում ավազակությունը։ Առևտրական քաղաքների երթևեկությունը անապահով է դառնում։ Կրկնապատկվում է առևտրականների մաքսը։ Այս պայմաններում սահմանափակվում է նաև հայ արհեստավորության արտադրանքը։

Այս ամենի պակասը գալիս է լրացնելու ավղանների արշավանքը և Սեֆյանների քաղաքական փրկուղումը։ Ավղանների արշավանքների հետևանքով Պարսկաստանը տակն ու վրա է լինում։ 1722 թվականին ավղանները վերցնում նոր Զուղան և աննկարագրելի ավերածություն և կողոպուտի ենթարկում։ Պարսկաստանում ստեղծված ահա այս ծանր և անապահով վիճակը հարկադրում է պարսկահայ բնակչությանը աշխարհի վրա ապահով նոր անկյուն փնտրել։ Պարսկահայ բնակչությունը նորից թափառականի ցուպն է վերցնում և գաղթում դեպի նոր և անհայտ հորիզոններ։

Պարսկահայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և Եվրոպա կատարվում է ոչ մեկն, այլ աստիճանաբար, տասնամյակների ընթացքում։ Ավելի շատ գաղթում են հայերը Պարսկաստանի քաղաքատիպ վայրերից։ Գյուղացիները մնում են իրենց տեղում. դժվար էր նրանց ազատվել իրենց զարբարների կախվածությունից։

XVIII դարի վերջերին հայ ժողովուրդը, բախտակից վրաց ժողովրդի հետ միասին, ենթարկվեց մի նոր և առակալի ողբերգության. 1795 թվականին Անդրկովկաս արշավեց Պարսկաստանից Աղա Մահմադ խանը, վերցրեց Թբիլիսին, սարսափելի վայրագություններ կատարեց այնտեղ։ Վերադարձին, ըստ տեղեկությունների, իր հետ 1600 հոգի գերի տարավ՝ մեծ մասամբ տղաներ և աղջիկներ, որոնք վաճառքի հանվեցին պարսկական շուկաներում։

XIX դարի առաջին քառորդում պարսկահայ գաղթօջախներից շատերին մենք գտնում ենք արդեն խամրած վիճակում. 1830-ական թվականներին Հնդկաստան, գնացող էջմիածնի պատվիրակներից մեկի՝ Հարություն Կարբեցու ուղեգրությունից երևում է, որ երբեմնի ծաղկուն կյանքով ապրած նոր Զուղան գտնվում է անմխիթար վիճակում և տեղի հազարավոր հայ բնակիչները ապրում են Հնդկաստանից ուղարկված բարեգործական նպաստներով։

Տեր-Հովհանյանցը նկարագրելով նոր Զուղայի հայկական գաղթօջախի նվաղումը և անշքացումը, սրտի կակիծով նշում է, որ «նուազելով նուազեցաւ Զուղայ և պակասելով պակասեցան բնակիչք նորա, ի հնուսեր և յօտար ահամանս խոյս տուեալ գաղթականութեամբ, ուստի մի արժանի զարմացման եղիցի լսելն թէ երկոտասան հազար տուն բնակիչք Զուղայու ի միջոց 250 ամաց իջինցերիս հարիր տունս»։

Պարսկահայ կուլտուրան։

Պարսկաստանի հայ գաղթօջախները իրենց ավելի քանի 800-ամյա գոյությունը ստեղծել են բավականին արժեքավոր կուլտուրական արժեքներ։ Պետք է ասել, որ Հայաստանից Պարսկաստան տեղափոխված հայ գաղթականներն իրենց հետ տարել են հայ մշակույթի լավագույն ավանդույթները և արմատավորել իրենց նոր բնակավայրում։ Ըստ որում, պարսկահայ արվեստի շրջահայաց ներկայացուցիչները անտարբեր չեն գտնվել նաև պարսկական մշակույթի նկատմամբ. նրանք վերցրել են նրանից այն ամենը, ինչը մոտիկ է եղել իրենց սրտին։ Եվ ահա հայկական և տեղական մշակույթների համադրությամբ հայ արվեստի վարպետները պարսկական հողի վրա ստեղծել են ինքնատիպ մի մշակույթ, որը արժանի է հատուկ ուշադրության։

XVII—XVIII դարերում պարսկահայ մշակույթի ամենից խոշոր օջախներից մեկն է հանդիսացել նոր Զուղան, ուր կենտրոնացած են եղել մեծ թվով հայ արհեստավորներ և մտավորականներ։ Այստեղ XVII դարի երեսնական թվականներին, թեմի առաջնորդ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու ջանքերով, ստեղծվում է հայկական բարձրագույն մի դպրոց, որը հայ մատենագրության մեջ հաճախ անվանվում է «համալսարան» կամ «ճեմարան»։ Բարձրագույն այս դպրոցում սովորելիս են եղել գլխավորապես նոր Զուղայի խոշոյակական խավերի երեսնանյոթը, իսկ խոջաներն աշխատել են, որպեսզի իրենց նյութական միջոցներով պահվող այդ դպրոցում պատշաճ որակով դասավանդվեն ճշգրիտ գիտություններն ու լեզուները։ Խաչատուր Զուղայեցին, որ այդ դպրոցի սաներից է, հետևյալ ձևով է բնութագրում նրա գործունեությունը. «Սա (այսինքն՝ Խաչատուր Կեսարացին— Ա. Ա.) յօրինեաց զհամալսարանս՝ յորում ուսուցանէր և մարգէր զհամբակագոյնսն ի գիտութիւնս հնոց և նորոց կտակարանաց, և զհամայն արհեստս ազատականս և գերբնագանցականս»¹։ Խաչատուր Կեսարացու այս դպրոցը տվել է

¹ Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վազարշապատ, 1905, էջ 116։

հայ մատենագրության մի շարք աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ
Պարսկահայ շրջանից մեզ հասած կուլտուրական արժեքներից
ամենից արժեքավորը այդ հայ վարպետների որմնանկարչությունն
ու մանրանկարչությունն է: Հայ վարպետների ոսկի մատներով
նկարազարդվել են Սպահանի և Նոր Զուղայի մի շարք ապարանքներ,
որոնք հիացմունք են պատճառում նայողին: Զուղայի հայ գրչության
գլխավոր հարյուրավոր ձեռագրեր են մանրանկարվել, որոնք հասել են
մեզ և խոսուն հուշարձաններն են հայ ժողովուրդների հանձարեղ
ստեղծագործության: Այժմ արդեն անժրխտելի պիտի համարել,
որ հայ ոսկերիչները, գորգագործները, մանրանկարիչները
իրենց որոշակի ազդեցությունն են ունեցել պարսկական
կուլտուրայի վրա:

Պարսկահայ որմնանկարչության և մանրանկարչության հանձարեղ
ղեմքերից է եղել Մինաս Մաղկողը, որը նկարազարդել է Շահաբասի
պալատները և Զուղայի Շեհրիմանյանների եկեղեցին: Ենթադրվում է,
որ նրա ձեռքով են կատարված էջմիածնի տաճարի մի քանի
որմնանկարներ: Զուղայի աչքի ընկնող որմնանկարիչներից
նաև Հովհաննես Մրճազը²: Պարսկահայ մանրանկարիչները
մեծ թիվ են կազմում նրանց աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից
է Հակոբ Զուղայեցին, որի 1610 թվին խոջա Ավետիքի պատվերով
ժողկանկարած Աստվածաշունչը հայ գեղեցիկ մանրանկարչության
եզակի գործերից է (այս ձեռագիրը ներկայումս գտնվում է Հայկ.
ՍՍՌ պետական մատենադարանում): Զուղայի նկարչության
լավագույն ներկայացուցիչներից է հանդիսացել Բոզղան Սալբանովը,
որի նկարչության գործերից մեկը՝ պղնձի պնակի վրա կատարած
Լեոնարդո դա Վինչիի «Խորհրդավոր ընթրիք»-ի պատճենահանությունը,
1660 թվականին ջուղայեցին խոջա Զախարի կողմից նվեր է ուղարկվել
Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Ցարական արքունիքում այն
այնքան բարձր է գնահատվել, որ խնդրել են խոջա Զախարից
այդ վարպետին ուղարկել Մոսկվա արհեստանոց հիմնելու և
ոուս աշակերտների սովորեցնելու համար: Զուղան հանդիսացել է
հայ հին տպագրության առաջին օջախներից մեկը: Կեսարացու
ջանքերով 1636 թվականին Նոր Զուղայում հիմնվում է տպարան
և սկսում հայ գրքի տպագրությունը: Տպարանն,

իհարկե, պրիմիտիվ բնույթ է ունեցել, որովհետև իրենք են իրենց
իմացած ձևով պատրաստել տպագրող մեքենան, փորագրել տառերը,
պատրաստել թուղթն ու ներկը: 1639 թվականին Կեսարացին իր
շնորհալի և գործիմաց աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես Զուղայեցուն,
գործուղում է Իտալիա՝ ուսումնասիրելու տպագրության գործը:
Հովհաննեսը յոթ տարի մնում է Իտալիայում, հանգամանորեն
սովորում այդ գործը և վերադառնալով Զուղա, դարձավ տալիս
տպագրության գործին: Անհրաժեշտ է նշել, որ տպագրության հետ
տարված ողջ աշխատանքը Հովհաննես Զուղայեցին, իր ընկերների հետ
միասին կատարում են իրենց ձեռքով: Զուղայի այս տպարանից
առաջին անգամ լույս է տեսնում «Հարանց վարքը» 1646 թվականին:
Ուշագրավ է այն փաստը, որ այդ հրատարակության մեջ են
գործածել գունատիպ ծաղկագրեր: Պետք է նկատի ունենալ, որ
Նոր Զուղայի հայկական այս տպարանն առաջինն էր
պարսկական հողի վրա: Ըստ տեղեկությունների, առաջին
պարսկական տպարանը հաստատվել է Քենդեր-Բուշիրում
1784 թվականին¹:

Պարսկաստանը տվել է մեզ նաև աչքի ընկնող մատենագիր-պատմիչներ,
տաղերգուներ, փիլիսոփաներ և այլն: Պարսկահայ պատմիչներից
աչքի ընկնող ղեմքերից է Առաքել Գավրիթեցին, որը գրել է և
մեզ է թողել «Հայոց Պատմութիւն»-ը: Նա իր պատմության մեջ
օգտագործել է բազմաթիվ ժամանակագրություններ և հիշատակարաններ,
որոնք մեր ձեռքը չեն հասել: Չնայած նա հաճախ է կրկնում
զանազան առասպելներ, բայց նկատվում է, որ նա հետևում է
նոր սերնդի որոնումներին: Կարևոր հեղինակներից է
Խաչատուր Զուղայեցին: Նա գրել է իր ժամանակի պարսկական
պատմությունը, որը կարևոր ակզրնազբյուր է հանդիսանում
Իրանի ժողովրդի պատմության համար:

Պարսկական պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է
Քուչուկ Հարությունի գրած «Պատմութիւն քահնազ Դուլի խանի»
խորագրով աշխատությունը, որը պարունակում է տեղեկություններ
Քահնազ Դուլի խանի արշավանքների մասին՝ Հնդկաստան: Եղել են
ենթադրություններ, որ դրա հեղինակը կարող է լինել Սայաթ-Նո-վան:

Պարսկահայ գաղթավայրը և հատկապես Նոր Զուղան հայտնի է
եղել իր տաղերգուներով, գուսաններով և բանաստեղծներով,
որոնց վրա կանգ առնելու հնարավորություն չունենք:

¹ Ա. Երեմյան, Նոր-Զուղայի փեղարու հուշարձան, էջ 30:

² Գ. Լեոնյան, Հովհաննես Վ. Մրճազ (տե՛ս «Էջմիածին», 1944 թ., № 1, էջ 29—31):

¹ E. G. Browne, The Press and Poetry of Modern Persia, էջ 7:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆԸ

Արևելյան հայ հնագույն գաղթավայրերից մեկը գտնվել է Երուսաղեմում՝ քրիստոնյա աշխարհի այս սրբավայր կենտրոնում։ Նա նման չի եղել հայ մյուս գաղթավայրերին, այլ ունեցել է վանական բնույթ։ Գաղթօջախը կազմված է եղել ոչ թե թշնամու բրունություններից խուճապահար փախչող գաղթականներից, որոնք եկել և ապաստան են գտել այտեղ, այլ՝ անապատական ճգնաժամական կյանք վարելու ցանկություն ունեցող և կամովին հավաքված կղերականներից։ Հին ժամանակներից սկսած այստեղ բավականին թվով հայ միաբաններ են հավաքվել և VI դարում քրիստոնյա եկեղեցու ներսում միջդավանական պառակտումը տեղի ունենալուց հետո, անջատվել այլազգի միաբանություններից և առանձին հայկական միաբանություն կազմել՝ կենտրոն ընտրելով Ս. Հակոբի կոչվող վանքը։ Երուսաղեմի հայկական այդ միաբանությունը հետագայում պատրիարքություն է ստեղծել և հայտնի դարձել «Երուսաղեմի հայ պատրիարքություն» կամ «Ս. Հակոբյանց հայ միաբանություն» անունով։

Երուսաղեմի հայ միաբանության պարտականություններից մեկը, բացի կրոնական-աստվածապաշտական իր հիմնական խնդրերից, համարվել է այսպես կոչված «հայ իրավունքի» պաշտպանությունը այլազավան կղերականների ոտնձգություններից։

Երուսաղեմի հայ գաղթավայրը մեզ հետաքրքրում է, առաջին հերթին, որպես հայ գրչության օջախի, որն անչափ խոշոր դեր է կատարել հայ-հունական, հայ-ասորական, հայ-լատինական, հայ-արաբական, հայ-վրացական և հայ-հաբեշական մատենագրությունների շփման և փոխազդեցությունների խնդրում։

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախին նվիրված մի շարք աշխատություններ են հրատարակվել։ Նրանցից կարելի է մատնացույց անել մասնավորապես Տ. Սավալանյանցի «Պատմութիւն Երուսաղեմի» երկու հատորից բաղկացած սովորածավալ ուսումնասիրությունը, որը գրաբարից աշխարհաբար է թարգմանել և 1931 թ. Երուսաղեմում հրատարակել Մ. եպ. Նշանյանը, Մ. եպ. Աղավնունու «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ սուրբ երկրին մէջ», որը հրատարակվել է Երուսաղեմում 1931 թ., նույն հեղինակի երկու այլ աշխատությունները՝ «Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղեմի» (Երուսաղեմ, 1929 թ.), և «Սուրբ երկրին սրբավայրերու ավանդությունները» (Երուսաղեմ, 1936 թ.) և այլն։

Տ. Սավալանյանցը, որպես Երուսաղեմի հայոց վանքի ժառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչ, ինչպես և Մ. եպ. Աղավնունին, որպես Երուսաղեմի հայոց միաբանության անդամ նպատակ չեն ունեցել շարադրել Երուսաղեմի հայ գաղթօջախի բազմակողմանի պատմությունը։ Նրանց հանձնարարված է եղել, և նրանք գրել են միայն հայ վանքի ու վանականության տաճարափակ պատմությունը, ուստի զարմանալի չէ, որ նշված հեղինակները շրջանցել են այնպիսի կարևոր հարցերի կողքով, ինչպիսիք հայ աշխարհիկ համայնքի գոյությունն է, հայ գրչության օջախի խաղացած դերն է, հայ և մյուս ժողովուրդների մատենագրությունների փոխազդեցության հարցերն են Երուսաղեմում և այլն։ Չենք խոսում դեռ նշված հեղինակների սահմանափակ աշխարհայացքի և սխալ մտածեցման մասին՝ բազմաթիվ հարցերի վերլուծման և մեկնարանման խնդրում։

Ե՞րբ, որ ժամանակից է տեսնում հայ միաբանողների հոսանքը դեպի Երուսաղեմ, — դժվար է ասել, որովհետև հայ կրոնական-վարքագրական մատենագրության մեջ հրաշապատումներով գունազարդված այնքան շատ ավանդություններ են ստեղծվել և այնպես խճողել պատմական նյութերը, որ հաճախ դժվար է լինում ճիշտը զատել ավանդությունից։ Բացի այդ, դավանական տարբեր ուղղություն ունեցող եկեղեցիները, իրենց դարավոր իրավունքը Երուսաղեմի սրբավայրերի նկատմամբ ապացուցելու նպատակով, պատմական կեղծ փաստաթղթեր են հորինել և մտացածին հեղինակներ ստեղծել, որոնք պատմական ոչ մի արժեք չունեն։

Մեզ հասած ու հավաստի պատմական նյութերի հիման վրա կարելի է որոշակի միայն ասել, որ Երուսաղեմում հայ հոգևորականներ ու հայկական սրբավայրեր գոյություն են ունեցել IV դարի վերջերում և V դարի սկզբներում. մենք հատկապես նկատի ու-

Նենք Ս. Պողիկյանի, Գավազոնի և Զիթենյաց լեռան Ս. Կարապետի մատուռները: Վերջինս, ըստ Կաղանկատվացու տեղեկության, կառուցված է Վարդուհի ծախար:՝ 428 թվականին՝ Արշակունյաց հայ թագավորության անկումից առաջ:

Ի դեպ, այս մատուռը ծածկված է եղել հոգի հաստ շերտով: Դարի կեսերին, երբ ցարական արքունիքը ձեռնարկում է Զիթենյաց լեռան վրա ուսական խոշոր մի վանքի կառուցումը և սկսում են փորել շենքի հիմքերը, բացվում է նախկին մատուռի հատակի գեղակերտ խճանկարը՝ հայկական երկաթագիր շորս արձանագրություններով, որոնք և հիացմունքի առարկա են դառնում հնագիտական աշխարհում:

Հայկական այս խճանկարների և հայկական արձանագրությունների մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով: Ուսումնասիրողներից մեծ մասը հայկական արձանագրությունների ժամանակը որոշում է V—VI դարերը: Այս, ինչպես և Երուսաղեմում հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված հայկական այլ հուշարձաններ, անվերապահորեն ապացուցում են հայ միաբանական համայնքի գոյությունը V—VI դարերում:

Երուսաղեմը, որպես քրիստոնեական սրբավայր, հնագույն շրջանից սկսած անընդմեջ գաղթականություն է ընդունել: Հայերը ևս սովորություն են ունեցել հանապարհի ապահովության համար մեծ խմբեր կազմած ուխտի գնալ Երուսաղեմ: Հայ ուխտավորների 400 հոգուց բաղկացած նման մի խմբի մասին պատմական աղբյուրները տեղեկություն են պահպանել VI դարի կեսերից:

Երուսաղեմ եկող այս ուխտավորներն էին, որ հուշարձաններ էին կառուցում այնտեղ և նվիրենք տալիս: Այս ուխտավորներն էլ, անշուշտ, կառուցել են նշված սրբավայրերը:

V դ. երկրորդ կեսում Երուսաղեմի միաբանական այս գաղթօջախում հիմնվում է հայ մատենագրության մի հիանալի դպրոց, որը հսկայական գործ է կատարում մասնավորապես օտար լեզուներից կատարած իր թարգմանություններով: Երուսաղեմի մատենագրական այս դպրոցը, Մաշտոցի կլասիկ դպրոցից հետո, առաջինն է, որ ձեռնամուխ է լինում թարգմանական մեծ աշխատանքների: Երուսաղեմի վաղ քրիստոնեական համայնքները ազգային

հատկանիշներով չէին կազմված: Բոլոր ազգի միաբաններն ապրում և աշխատում էին միասին: Այդ մեծ հնարավորություն էր ըստեղծում լեզուներ սովորելու և հարևանների մատենագրությունների հետ ծանոթանալու համար: Թարգմանական գործում առանձնահատուկ ակտիվություն են ցուցաբերում Մար-Սաբայի միաբանությունը, ուր կային մեծ թվով հայ զարգացած միաբաններ:

Երուսաղեմի հայ մատենագրական դպրոցի կատարած թարգմանություններից կարելի է նշել «Թուղթ Իգնատիոսի», «Վարք Անտոնի և Մակարայ», «Երատք Նեղոսի» և բազմաթիվ կանոնական և վարքագրական աշխատություններ: Թարգմանությունը, ի տարբերություն հայ հունարան դպրոցի, աչքի է ընկնում բառապաշարի հարստությամբ և լեզվի պարզությամբ ու անսեթևեթությամբ:

Մինչև 4. Պոլսի 553 թվականի ժողովը, ինչպես ասացինք, Երուսաղեմի բոլոր ազգի միաբանողները խառն էին ապրում և շկային ազգային և դավանաբանական վեճեր: Սակայն այդ ժողովից հետո համայնքները սկսում են պառակտվել և դավանաբանական կատարի վեճեր սկսել: Քրիստոնեական եկեղեցականները հիմնականում, ինչպես ասել ենք, երկու մասի են բաժանվում — քաղկեդոնականներ (այսինքն՝ 551 թվականին Քաղկեդոն քաղաքում տեղի ունեցող տիեզերական ժողովի կողմնակիցներ) կամ երկաթնակներ (Քրիստոսի մեջ երկու բնություն տեսնողներ) և հակաքաղկեդոնականներ կամ միաբնակներ: Առաջին ուղղության կողմնակիցները լայն աջակցություն էին գտնում բյուզանդական արքունիքի կողմից: Կայսրությունը սկսում է հալածանքի ենթարկել հակաքաղկեդոնականներին: Եվ քանի որ հայկական եկեղեցին 554 թ. Գլինի ժողովում որոշակի հակաքաղկեդոնական ուղղություն էր վերցրել, կայսրության կողմից հալածանքի է ենթարկվում հայկական եկեղեցին, այդ թվում նաև՝ Երուսաղեմի հայոց միաբանությունը: Բյուզանդական իշխանությունների կողմից նույնիսկ կարգադրություն է եղել Վի մի բնակեցցին անդր Հայոց կրօնաւորաց և Յակոբիկ Ասորի կամ Եգիպտացոյն»:

Հալածանքի այդ օրերին Երուսաղեմի հայ միաբանները 500 հոգի հանրագրով դիմել են ժամանակակից Հովհաննես Գաբեղենից կաթողիկոսին (557—574)՝ ճշտելու իրենց դիրքը հունադավան եկեղեցու նկատմամբ: Կաթողիկոսն իր պատասխան նամակում

¹ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 227:

² Մ. եպ. Նշանյանի հոդվածը Քննարկի «Տարեցույց»-ի մեջ (1927, էջ 399—406)

³ Գուշակյանի հոդվածը «Արև թերթում», № 1922 թ. 1011:

¹ Անաստաս վարդ., Վասն վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, վեհախորհրդի 1896, էջ 12:

հանձնարարել է հնազանդվել տեղական քաղաքական օրենքներին»¹ իսկ հունադավան եկեղեցու նկատմամբ պահպանել նախկին բացասական դիրքը²։ Հակառակ հունադավան եկեղեցու և նրա թիկունքում կանգնած բյուզանդական իշխանությունների հալածանքներին, Երուսաղեմի հայ միաբանական օջախը ոչ միայն չի ցրվել, այլ ավելի է ստվարացել։ Ըստ հայ պատմիչների տեղեկությունների, VII դարում Երուսաղեմում 70 հայկական վանք է գոյություն ունեցել³։ Կասկած չի կարող, որ դրանց մեծ մասը փոքրիկ մատուռներ են եղել՝ կառուցված Հայաստանից Երուսաղեմ եկած ուխտավորների կողմից։

VI դարում հայ միաբանական գաղթօջախի կողքին Երուսաղեմում կազմվել է նաև հայ աշխարհիկ գաղթավայր՝ բաղկացած գլխավորապես հայ վաճառականներից և արհեստավորներից։ Երուսաղեմն այդ ժամանակ գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, ուստի բնական է, որ նա Բյուզանդիայի տնտեսական կյանքում խոշոր դեր կատարած հայ վաճառականության ուշադրությունից չէր կարող վրիպել։ Ըստ տեղեկությունների, Երուսաղեմի աշխարհիկ գաղթօջախը տեղավորված է եղել Սիրոնի թաղամասի մեջ, այնտեղ, ուր երբեմնի գտնվել է հռոմեական լեգեոնի ճամբարը։ Երուսաղեմն այդ ժամանակ Սիրոնի ճանապարհի վրա ունեցել է Հայկական անունով փողոց (Ruda Armeniorum), որի վրա անշուշտ ապրելիս են եղել հայերը։

636 թ., Երուսաղեմը խալիֆայության կողմից գրավվելուց հետո, աշխարհիկ հայ գաղթօջախն անհետացավ, իսկ միաբանականը հեղինակ շարունակեց իր գոյությունը։ Այս շրջանում հայ միաբանական օջախը ազատվեց քաղկեդոնական ճնշումներից և հալածանքներից։

Խալիֆայությունը Երուսաղեմը գրավելուց հետո, քրիստոնյա համայնքների նկատմամբ առանձին անհանդուրժողականություն չցուցաբերեց, բայց կարգադրեց որ հայ, հույն և հրեա համայնքներն առանձին-առանձին ապրեն քաղաքում և վճարեն սահմանված դիսահարկը։ Սակայն այս քաղաքականությունը երկար չտևեց. շատ շանցած սկսվեցին բռնություններ, հավատափոխություն հարկադրանքներ, հարկերի ծանրացում և այլն։

Երուսաղեմի քրիստոնյա համայնքների, այդ թվում նաև հայերի դրությունը ծանրացավ հատկապես X դարում, երբ բյուզան-

դական բանակները սկսեցին հարձակողական պատերազմներ ընդդեմ արաբների և առաջացան Սիրիայի և Պաղեստինի ուղղությամբ։ Արաբական զորքերի ամեն մի անհաջողությունից հետո, արաբական զորքերի հրամանատարությունը ցատումով լցված հանդեպ քրիստոնյաները, վրեժխնդիր էր լինում անպաշտպան Երուսաղեմի քրիստոնյա միաբանություններից։ Հայտնի է, օրինակ, որ Երուսաղեմի հունական Հովհաննես VII պատրիարքը, բյուզանդական արքունիքի հետ գաղտնի հարաբերություն պահպանելու մեղադրանքով, 966 թ. խարույկի վրա այրվեց Ս. Հարություն տաճարում։

969 թվականին Պաղեստինը նվաճեցին Եգիպտոսի Ֆաթիմյանները, որոնք համեմատաբար մեղմությամբ վարվեցին Երուսաղեմի քրիստոնյաների հետ։ Երուսաղեմի միաբանական համայնքների նկատմամբ բարյացակամ դիրք վերցրեց առանձնապես Ազիզ խալիֆը (975—996), որի կինը՝ Մարիամը, հույն էր։ Սակայն Ազիզի հաջորդը՝ էլ-Հաբիմ Բյումիրլահը 1007 թ. միայն Երուսաղեմի Ս. Հարություն տաճարում կոտորել տվեց 10.000 քրիստոնյաների, որոնց մեջ քիչ թիվ չէին կազմում նաև հայերը⁴։

Երուսաղեմի քրիստոնյա համայնքների դրությունն ավելի ծանրացավ Ֆաթիմյանների և սելջուկների կոիվների ժամանակ. սելջուկները 1076 թ. Ֆաթիմյաններից գրավեցին Երուսաղեմը (1076 թ.), իսկ 1098 թ. նորից ղեջեցին նրանց։ Կովի, հալածանքի ու ավերածության այս դժնդակ շրջանում հայ միաբանական օջախը անհետանալու աստիճան նվազեց։ Նախկին գործուն 70 վանքերից մնացին միայն 15-ը։ Միաբանների մեծ մասը ցրվեց, իսկ նորեկ միաբանների թիվը զգալիորեն պակասեց։

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը նոր շրջան թևակոխեց 1099 թվականից հետո, երբ խաչակիրները վերցրին Պաղեստինը և հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը։ Երուսաղեմում հիմնավորվեցին մեծ թվով հայ զինվորականներ, որոնք միացել էին խաչակիրներին Կիլիկյան Հայաստանից և Սիրիայից, միաբանող եկեղեցականների նոր խմբեր եկան և համալրեցին Երուսաղեմի նոսրացած հայ միաբանության շարքերը։ Ֆրանսիական և լատինական աղբյուրներում հիշատակություններ կան ստվարաթիվ հայ բնակչության մասին ոչ միայն Երուսաղեմում, այլև Երուսաղեմի թագավորության ենթակա մյուս քաղաքներում։ Երուսաղեմի թա-

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մ. I, էջ 562։

² Մ. Եպ. Աղավնունի, Հայկական հին վանքեր, էջ ԺԲ»

³ Մ. Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 53։

գավորութեան շրջանում հայ միաբանների թիվը հասել է 500-ի՝
իսկ աշխարհիկ բնակչությանը՝ մեկ հազար տան¹։

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը նոր անկում ապրեց Սալահէդ-
դինի կողմից 1187 թվականին, Պաղեստինը նորից գրավելուց և
խաչակիրներին դուրս անելուց հետո։

Երուսաղեմի հայ գաղթօջախը ավելի ծանր վիճակի մեջ ընկավ
1517 թ. Թուրքիայի տիրապետության հաստատումից հետո։ Թուր-
քական իշխանությունները շատ ճարպկորեն օգտագործեցին քրիս-
տոնյա եկեղեցիների մեջ գոյություն ունեցող ներքին դավանաբա-
նական վեճերը և Երուսաղեմի սրբավայրերի նկատմամբ տարբեր
եկեղեցիների ունեցած իրավունքները։ Բարձր դրան առաջ վիճող
կողմերից նա էր արդարացի, որն ավելի մեծ գումարի կաշառք
էր տալիս։

Երուսաղեմի աշխարհիկ հայ բնակչությունը շատ փոքրաթիվ
է եղել. Սիմեոն Լեհացին 1615—1616 թվականներին Երուսաղեմում
գտնված ժամանակ, այնտեղ հիշում է միայն 12 տուն հայ ըն-
տանիք²։

¹ Հովհաննիսյան, Պատմություն Երուսաղեմի, էջ 154։

² Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 260։

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Աղբյուրները և գրա- Իտալիայի հայ գաղթավայրն ուսանելի և
կանությունը: հարուստ պատմություն ունի։ Նրա ուսում-
նասիրությունը կարևոր է ո՛չ միայն հայագիտության, այլև Ասիա-
յի և Եվրոպայի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական հա-
րաբերությունների պատմության համար ընդհանրապես։ Իտալիա-
յի հայ գաղթավայրը փաստորեն հանդիսացել է ոսկյա այն կամուր-
ջը, որի միջոցով Հայաստանը միջին դարերում կապ է պաշտպանել
արևմտանեվրոպական երկրների հետ։ Բացի այդ, Իտալիայում է
տպագրվել առաջին հայ գիրքը, այստեղ են առաջին անգամ մշակ-
վել հայագիտական մի շարք բնագավառներ. Իտալիայում է կազմ-
վել հայկական ձեռագրական առաջին խոշոր ժողովածուներից մե-
կը. Իտալիայում է հրատարակվել հայ մատենագրերի մեծ մասը
և այլն։ Ահա թե ինչո՞ւ Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմության
ուսումնասիրությունը ունի գիտական բացառիկ կարևորություն։

Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը վերաբերող աղ-
բյուրները երկու խումբ են կազմում՝ հայկական և իտալական։
Հայկական աղբյուրները, համեմատաբար, աղքատիկ են. նրանք
գլխավորապես ձեռագրական հիշատակարաններ և հիշատակա-
գրություններ են, մասամբ նաև՝ ժամանակագրություններ և ճա-
նապարհորդների ուղեգրություններ։ XVII—XVIII դարերից պահ-
վել են նաև հայկական որոշ թվով վավերագրեր։

Անհամեմատ ավելի հարուստ են իտալական աղբյուրները։
Գրեթե իտալական բոլոր խոշոր քաղաքները, XIV—XV դարերից
սկսած պահել են իրենց դիվանները, ուր անսպառ նյութ կարելի է
գտնել ինչպես ներքին կյանքի, այնպես և արտաքին հարաբերու-
թյունների մասին։ Պատմական վավերագրերի խոշոր արխիվներ

կան Վատիկանում, Ճենովայում, Վենետիկում և այլ քաղաքներում: Քանի որ հայ գաղթօջախները գործուն դեր են ունեցել Իտալիայի միջնադարյան իրականության մեջ, ուստի բնական է, իրենց պատմության զգալի բաժինը պետք է ունենան և ունեն այդ դիվաններում:

Հայ գաղթավայրերի պատմության համար արժեքավոր ատղձ են մատակարարում նաև լատինական պատմիչները:

Զի կարելի ասել, որ այս կարևոր թեմայի ուսումնասիրությունը միաթարական վիճակում է գտնվում: Եթե շահալիներ Հ. Ղ. Ալիշանի Վենետիկի և Ս. Վ. Ուղուրլյանի՝ Լիվորնիայի գաղթօջախների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, ապա մյուս գաղթօջախների մասին կարելի է ասել, որ համարյա չկա ոչ մի աշխատություն: Ըստ որում, Ալիշանի և Ուղուրլյանի ուսումնասիրությունները ևս շատ հեռու են ժամանակակից պատմագիտական պահանջները քավարարելուց:

Ալիշանը Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմությանն անդրադարձել է իր երեք աշխատություններում՝ «Սիսուան», «Սիսական» և «Հայ-Վենետ»: «Սիսուան»-ում նա իտալահայ գաղթավայրի վրա կանգ է առել գլխավորապես իտալական քաղաքների և կիրիլյան Հայաստանի միջև երբեմնի գոյություն ունեցող հայ-իտալական տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների կապակցությամբ: «Սիսական»-ում իտալական հայ գաղթօջախների միասին խոսել է միայն հայ գաղթավայրերի մասին ընդհանուր պատկերացում տալու նպատակով: Ինչ վերաբերվում է «Հայ-Վենետին», ապա այն սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կատարված Վենետիկի հայ գաղթօջախի պատմության գիտական լուրջ ուսումնասիրություն է: Այդ աշխատության մեջ շարադրված է Վենետիկի հայ գաղթօջախի պատմությունը՝ հնագույն շրջանից մինչև XVII դարը:

Ս. Վ. Ուղուրլյանի Լիվորնիայի հայ գաղթօջախին նվիրված ուսումնասիրությունը վերնագրված է. «Պատմութիւն հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոց նոցա ի Լիւռնոյ քաղաքի՝ հանդերձ յաւելուածովք»: Նրա աշխատությունը ընդգրկում է Լիվորնահայ գաղթօջախի պատմությունը՝ իր սկզբնավորման շրջանից մինչև XIX դարը: Աշխատության XIX գլուխը նվիրված է Իտալիայի կարևոր գաղթօջախներին:

Իտալահայ գաղթօջախների վրա Ֆլորենցիայի դոմինիկյան միաբանության նոր Սահմանադրության 1356—1357 թվականներին հայերեն թարգմանության հրատարակության կապակցությամբ

կանգ է առել Զվիցերիայի Ֆրիբուրգ քաղաքի պրոֆեսոր Վան Գեն Ուուդենրեյնը: Նրա աշխատությունը լույս է տեսել Հոտմում 1940 թվականին. այն թարգմանվել է հայերեն և հրատարակվել Փարիզի «Այսօր» թերթի 1952 թվականի համարներում:

Հ. Ղ. Ալիշանի և Ս. Վ. Ուղուրլյանի, ինչպես և Վան Գեն Ուուդենրեյնի ուսումնասիրությունների հիմնական թիրուխյունները կայանում են նրանում, որ նրանց մոտ հայ գաղթօջախների պատմությունը վեր է ածվել Իտալիայի հայոց եկեղեցիների և եկեղեցականների պատմության: Նշված աշխատությունների մեջ այնքան է շեշտադրված հայ կղերականության գործունեությունը, որ ընթերցողի մոտ այն տպավորություն է ստացվում, որ կարծես իտալական քաղաքներում ոչ թե հայկական գաղթօջախներ են եղել, այլ՝ հայկական կրոնական միաբանություններ միայն: Զկա ոչ մի խոսք հայ գաղթօջախների ներքին եռուն կյանքի, նրանց հասարակական գործունեության, մշակութային փոխազդեցությունների և այլնի մասին: Ավելորդ է ասել, որ վերոհիշյալ աշխատություններում չեն քացահայտվել կաթոլիկ կղերի խաղացած դերը՝ Իտալիայի հայ բնակչության ասիմիլյացիայի գործում:

Իտալահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանն այլ մոտեցում է ունեցել հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանը: Նա աշխատել է քննադատաբար օգտագործել սկզբնաղբյուրները և փորձել ցույց տալ Վատիկանի խորտակիչ դերը Իտալիայի հայ գաղթօջախների կյանքում, չնայած նա նույնպես լիովին չի կարողացել հաղթահարել հին կարծիքը և մի շարք հարցերում մնացել է նախորդ հեղինակների ազդեցության տակ:

Սովետական Հայաստանում Իտալիայի հայ գաղթավայրերի պատմության հարցերով զբաղվել է դոցենտ Ա. Տիրացյանը, որի «Հայկական գաղթականություններ և եկեղեցիներ Իտալիայում ԺԳ—ԺԴ դարերում» հոդվածը (լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1958 թ. VII (էջ 53—57) և VIII (էջ 38—40) համարներում: Տիրացյանը հիմնականում օգտվել է Ալիշանի և Ուղուրլյանի վերև հիշված ուսումնասիրություններից:

Իտալիայում գտնվող հնագույն հայ բնակչության մասին մեզ հայտնի տեղեկությունները վերաբերում են հայ զորամասերին և

կապված են բյուզանդական տիրապետության շրջանի հետ: Բյուզանդական բանակում, ինչպես հայտնի է, հայկական խոշոր զորամասեր են եղել, որոնք, ըստ պահանջի, տեղափոխվել են կարևորության այս կամ այն սահմանը:

Հայկական խոշոր մի զորամաս Իտալիայում է գտնվել VI դարի կեսերին: Այդ զորամասն իր հետ էր բերել բյուզանդական բանակի հրամանատար Ներսես Պատրիկը՝ առաջադրանք ունենալով Իտալիան ազատել գոթերից: Ներսեսը 552 թվականին Կապուայի մոտ պարտություն մատնեց գոթական Տոտելա թագավորի զորաբանակին և գրավեց Հոռմը: Մի քանի տարի հետո նա ջախջախեց և հետ շարտեց ֆրանկներին ու ալամաններին, որոնք հարձակվել էին Իտալիայի վրա: Այս հաղթանակներից հետո. Ներսեսը նշանակվեց Իտալիայի փոխարքա (էկզարխ) և 13 տարի շարունակ վարեց այդ պաշտոնը:

Ներսես Պատրիկն էկզարխության կենտրոն ընտրեց ծովահայաց Ռավեննա քաղաքը, ուր և տեղավորեց հայկական երկու հեծելազոր գունդ: Հայկական զորամասերի պարտականությունն էր պաշտպանել Իտալիայի հյուսիսային սահմանները թշնամու հարձակումներից:

Այսպիսով, հայ-իտալական առաջին շփումները սկսել են բարեկամական հողի վրա. հայ մարտիկը իր համեստ մասնակցությունն է ունեցել Իտալիան գոթերից ազատագրելու և պաշտպանելու գործում:

Ներսեսը իր փոխարքայության տարիներին պատերազմելուց բացի, կատարել է նաև շինարարական աշխատանքներ, որով և լավ առնուն է թողել Իտալիայի պատմության մեջ: Նա համարվում է Միլանի՝ հյուսիսային Իտալիայի մայրաքաղաքի, հիմնադիրը, նա է կառուցել Ռավեննայի Ս. Ապոլինար եկեղեցին, ուր զետեղված է 559 թ. մի արձանագրություն՝ նրա գործունեությունը զրվատող հետևյալ տողերով. «Ռավեննան փրկվել է գոթական իշխանությունից և հաստատվել է ազատություն և խաղաղություն Ներսեսի շնորհիվ»¹: Նրա նախաձեռնությամբ է կառուցվել հռչակավոր Սան Վիտալի տաճարը՝ ի հիշատակ Ռավեննայի վերագրված: Ներսեսին է վերագրվում նաև Միլանի Սան Լորենչո եկեղեցու հիանալի շինություն կառուցումը: Ալիշանը գտնում է, որ Ներսեսը Իտալիայում գոթերի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելիս որովհետև օգտվել է վենետիկցիների նավերից, ուստի նրանց երախտամտոյց լինելու համար վենետիկում կառուցել է գրատուն և այլ շենքեր²:

¹ Գ. Յևոզյան, Հայ իշխանավորք ի Ռավեննա (տե՛ս Սմե՛նուն տարեցոյցը 1926 թ., է. 358):

² Գ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 12:

Ներսեսից հետո, երկու դար շարունակ, Ռավեննայում են գրտնրվել հայկական երեք հեծելազոր գնդեր, որոնք տեղավորված են եղել ծովափնյա թաղամասերում: Նրանցից երկուսը, ըստ Ալիշանի հավաստիացման, «ի պատճառ նստոցի և ազգի զորականին կկոչվեր Classis և «Armenia»¹:

VII դարում Իտալիայի փոխարքաներից է եղել Իսահակ Հայկազը, որը հայկական զորամասերով գտնվել է Ռավեննայում: Նա փոխարքայության պաշտոնը ստանձնել է 625 թվականից և պաշտոնավարել մինչև 643 թվականը: Իսահակը մահացել է Ռավեննայում և թաղվել Սան-Վիտալի տաճարում: Նրա տապանաքարը, որը մնում է տաճարում, կատարված է արտակարգ նրբարվեստ: Մարմարյա կափարիչի վրա հունարեն արձանագրված է. «Ես՝ Սահակ մեծապայծառ տոհմից՝ զարդ և մեծ փառք ամենայն Հայոց, մարտակից էի արքաների»²: Նրա կողքին է գտնվում կնոջ՝ Շուշանի տապանաքարը:

VII դարում հայկական զորամասեր են տեղադրված եղել նաև Սիցիլիայում: Գտնվել են տեղի հայկական լեգեոնի դատավորի և երկու հայ հյուպատոսների կնիքները³:

Բյուզանդական Կոնստանս կայսրը VII դարի 70-ական թվականներին, Սիցիլիայի Սիրակուզ քաղաքում գտնված ժամանակ, իր բանակում ունեցել է մեծ թվով հայ զինվորներ, որոնց հրամանատարն է եղել Մեթ անունով մի հայ իշխան, որին 668 թվականի հուլիսի 15-ին Կոնստանս կայսր սպանությունից հետո, բանակը կախար հռչակեց, սակայն նրա կայսրությունը երկար շտեկեց, որովհետև Կոստանդին IV Պոզոնատը՝ մահացած կայսր տղան, մեծ նավատորմի ղեկավար շարժվեց Սիցիլիա, ձերբակալեց Մեթին ու նրա կողմնակիցներին և բոլորին էլ մահվան դատապարտեց⁴:

Անհավանական չէ, որ Ադրիականի վրա խմբերով եկող հայ զինվորականներին հետևել են նաև իրենց ազգակիցները և ընտանիքի անդամները:

Իտալիայում հաստատված հայ զաղթօջախների մասին հավաստի կարելի է համարել միայն 649 թ. կատերանյան տիեզերական ժողովին Հոռմի հայ համայնքի երկու ներկայացուցիչների՝ Դարասիոսի և Գևորգի, մասնակցության մասին եղած տեղեկությունը: Դարասիոսը մասնակցել է կատերանյան ժողովին որպես

¹ Գ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 13:

² Ա. Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ դաղթականություն, հ. I էջ 172:

³ Ա. Ա. Ալպոյաճյան, Պ29, էջ 258:

⁴ E. W. Brooks, CMH, II, էջ 395:

Հոռմի հայկական մենաստանի՝ իսկ Գևորգը՝ Հոռմի կիլիկյան միաբանության ներկայացուցիչ: Հաղիվ թե VII դարում հայկական այնպիսի նշանակալից գաղթօջախներ լինեին Հոռմում, որ կարողանային ներկայացուցիչներ տալ տիեզերական ժողովին: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը վերաբերում է հայկական կրոնական միաբանություններին: Սակայն չի բացառված, որ V—VII դդ. հայկական փոքրիկ համայնքներ, ավելի ճիշտ՝ առևտրական ֆակտորիաներ լինեին Հոռմում, Վենետիկում և Բատուայում, որոնք հետագա դարերում լուծարքի ենթարկված լինեին:

Իտալիան հայ զանգվածային գաղթականություն ընդունել է Թրակիայից IX—XI դարերում: Այդ գաղթականները գլխավորապես եղել են պավլիկյաններ: Արժեքավոր է բուլղար պատմաբան Իորդան-Լվանովի ուսումնասիրությունը, ուր ցույց է տրված, որ 885 թվականին Իտալիայում է գտնվել պավլիկյան մի ամբողջ լեզեռն²: Հայտնի է նաև, որ 1040 թվականի Պետեր Տելյանի ապրտամբությունը Մակեդոնիայում ճնշելուց հետո, պավլիկյանները, որոնք օգնել էին Պետեր Տելյանին, փախան Իտալիա:

Սոցիալական ընչազուրկ այս խավը, ինչպես երևում է, խմորում է տեղի աշխատավորական խավերը: Եվ կաթնոլիկ կղերականությունը քիչ ջանքեր չեն գործադրում այդ «վտանգավոր աղանդները» վնասազերծ անելու համար³:

Պավլիկյանները ևս Իտալիայում հայկական կայուն գաղթօջախներ չստեղծեցին: Շատ արագ նրանք ցրվեցին հյուսիսային Իտալիայում և ձուլվեցին տեղացիների հետ:

Հայ գաղթօջախները Իտալիայում Հայ գաղթօջախների մեծ մասն Իտալիայում հիմնվում են XIII դարում: Դրան զգալի չափով նպաստել է Լեոն թագավորի կնքած առևտրական պայմանագրերը Իտալական որոշ քաղաքների՝ Ճենովայի (1201 թ.), Վենետիկի (1201 թ.), Պիզայի (1216 թ.) հետ և այլն: Ըստ այդ պայմանագրերի, Իտալացիները կարող էին ազատ երթևեկել Կիլիկյան Հայաստանում, բնակություն հաստատել ցանկացած վայրում, կառուցել իրենց աղոթատները, զբաղվել ցանկացած մասնագիտություններով, դատավարական իրավունք ունենալ և այլն: Հայերը ևս, բնական է, փոխադարձաբար, նման իրավունքներ ստանում էին Իտալական քաղաքներում:

XIII դարի սկզբներից աշխույժ նավարկություն է սկսում Իտալիայի և Կիլիկյան Հայաստանի միջև: Կիլիկիայի նավահանգիստները տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոններ էին. փոխանակության համար այնտեղ էին բերված Հնդկաստանից, Չինաստանից և Պարսկաստանից բազմատեսակ ապրանքներ: Ահա այս ժամանակ է, որ Իտալական առևտրական որոշ քաղաքներում սկսում են բնակություն հաստատել հայ առևտրականներն ու նրանց գործակալները:

Հայերը Իտալացիների, մասնավորապես ճենովացիների և վենետիկցիների հետ կապված էին նաև Ղրիմի ճանապարհով: Ղրիմում հայերը և Իտալացիներն ապրում էին կողք-կողքի և շատ սերտ գործակցության մեջ էին գտնվում: Այսպիսով, XIII—XV դարերում, փաստորեն, Սև ծովի ողջ նավարկությունը գտնվում էր հայկական և ճենովական առևտրականների ձեռքում, որոնք աչ ու ձախ կտրում էին Սև ծովը ցանկացած ուղղությամբ: Այդ ժամանակ Իտալական նավահանգստային քաղաքներում երևում էին արդեն Ղրիմից եկած և բնակություն հաստատած հայ նավաստիներ, նավավարներ և առևտրականներ:

Ինչպես Իտալական, այնպես և հայկական պատմական աղբյուրներում հավաստի տեղեկություններ կան, որ XIII դարի ըսկզբներում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել Հոռմում, Վենետիկում, Ճենովայում և Պիզայում:

Շուտով սակայն խաչակրաց արշավանքների անհաջողությունները Արևելքում, նրանց գրաված երկրամասերի կորուստը, մոնղոլական արշավանքները, մամլուկների անընդմեջ հարձակումները Կիլիկյան Հայաստանի վրա և այլն, հայ նոր խոշոր գաղթականություն համար դուռ բաց արեցին դեպի Արևմուտք, այդ թվում՝ նաև Իտալիա: Հայերը հայրենի երկրից, Սիրիայի և Կապադովիայի հայ գաղթավայրերից ու Կիլիկյան Հայաստանից, զանգավածաբար, սկսում են գաղթել և ապաստան փնտրել Իտալիայում:

Սկզբնաղբյուրները դժբախտաբար մեզ հնարավորություն չեն տալիս որոշակի ասելու՝ թե ե՞րբ և ի՞նչ հայ գաղթականական հոսանքներ են եկել Իտալիա: Բայց այնուամենայնիվ կան կցկտուր որոշ տեղեկություններ, որոնք մեզ մասնակի պատկերացում տալիս են ինչպես գաղթի ժամանակի, այնպես և նրա առաջացման պատճառների վերաբերյալ:

Այն հարցին, թե ի՞նչն է, որ հարկադրել է հայ պանդուխտներին դեգերանքով գալ և հասնել մինչև հեռավոր Իտալիա, պա-

¹ Ուղուրյան, էջ 221:

² «Պուլկարահայ տարեցույց»-ը, 1928, էջ 29:

³ «Հայկարան», էջ 50:

կանին դեպի Կիլիկիա ծովով վերադառնալիս լատիներենից հայերեն է թարգմանել «Շարագրութիւն ինքնակալացն Հռովմայ» և «Շարագրութիւն հայրապետացն Հռովմայ» աշխատութիւնները և այդ առթիւ իր գրած հիշատակարանում նշում է, որ «ի վերայ ծովու՝ ի նաւարկութեանս մերոյ թարգմանցի զսա ի հռովմեականէն ի մերս»: Իր կատարած դիվանագիտական առաքելութիւնը կարծես արժեքավորելու նպատակով նա հայտնում է, որ իր հետ տանում է Պապի՝ Լեոն թագավորին ուղարկած նվերը՝ մի արքայական թագ՝ զարդարված «բազմածախ և բազմագին յականց պատուականաց և ի մեծագին մարգարտից ընդելուզեալ»¹:

Հոռմում գրված հայկական որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններինց երևում է, որ այնտեղ գտնվել են առանձին հայ բարերարներ, որոնք նյութապես օգնել են հայ գրիչներին՝ պատվիրելով ձեռագրեր գրել: Այսպես, Ստեփանոս Համշեցի գրիչը իր ձեռագրի հիշատակարանում, որը գրել է 1240 թվականին «յակնադիտակ և ի հռչակաւոր մայրաքաղաքն Հռոմ», խնդրում է հիշել Հակոբին և իր տիկնոջը, որոնք տվել են «զպարենիկս ի պէտս կերակրոյ վատշուէր մարմնոյ»²: Ընդօրինակված այս ձեռագրի նախագաղափար օրինակը, ինչպես երևում են հիշատակարանից, պատկանել է Ավետիք փրկիստփային, որին և գրիչը խնդրում է հշել. «Յիշեսջիք և զԱւետիքին փրկիստփայն, որ յօժար կամաւք ետ զարինակին»³: Հովհաննես գրիչը 1254 թվականին գրած ձեռագրի հիշատակարանում անուններով հիշել է մի քանի հոռմաբնակ հայերի՝ Մատթեոսին, Հակոբին, Մարկոսին, Ստեփանոսին և Ղազարին: Հոռմում գրված ձեռագրերից ուշագրավ է առանձնապես հայ ակնավոր տաղերգու Խաչատուր Կելառեցու, իր ուսուցչին՝ Գլածորի համալսարանի նշանավոր գիտնական Ծսայի Նշեցուն նվիրաբերած «Աղեքսանդրի պատմութեան» հիշատակարանը. «Չայս պատմութիւն աշխարհակալին Աղեքսանդրու գրեցի իմով ձեռամբ ի մեծ քաղաքն Հռովմաբերեալ ի Հայս պարզես մեծ վարդապետին իմ Ծսայեայ»⁴:

Հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը Իտալիայում գտնվել է Վենետիկում՝ վերածննդյան այս հռչակավոր քաղաքում: Այս գաղթօջախի պատմութիւնը մանրամասն շարադրված է Ղ.

Ալիշանի «Հայ-Վենետ» խորագրով արժեքավոր աշխատութիւն մեջ: Վենետիկը հայ գաղթականական հոսանքների մեծ մասի համար փաստորեն առաջին կայանն է հանդիսացել. աջտեղ կանգ են առել առաջին կարավանները և այստեղից այնուհետև ցրվել Իտալիայում:

Վենետիկի գաղթօջախի սկիզբը կարելի է համարել XII դարը: Այս ժամանակից էլ հայերը ունեցել են «Հայոց տուն»: Հաջորդ դարում, երբ հայ բնակչության թիվը մեծացել է, անհրաժեշտ է եղել նոր տուն ունենալ: Այս նոր տունը 1353 թվականին հայերին է տրամադրել իտալացի բարերար Մարկոս Միանին: Վերջինս երկար ապրել էր Կիլիկյան Հայաստանում, վայելել հայերի հյուրասիրութիւնը և իր տունը կտակելով հայերին, ցանկացել է վարձատույց լինել: Հայկական այս «նոր տունը» գտնվել է Վենետիկում Հուլիանոսի կոչվող թաղամասում: Իտալական մատենագրութիւն մեջ հայոց տունը կոչվել է «Casa degli Armeni», այն փողոցը, որի վրա գտնվում էր հայոց տունը «Հայկական փողոց», «Calle degli Armeni իսկ մոտիկ կամուրջը՝ «Հայկական կամուրջ» (Pons Armeniorum seu Feralium): Վենետիկի հայ բնակիչներից անունով հիշվում է Անտոն, որդի Բարսեղի 1395 թ., որը նավաստի է եղել: Ալիշանը հավաստում է, որ «Նոյն դարու առաջին կիսուն մեջ այլ կհիշվին հայ նավապետք թե ի Սև ծովու և թե Իտալիո կողմերու ջրերի մեջ»: Կիլիկիայից, Ղրիմի գաղթօջախներից և Տրապիզոնից հայկական նավերը հաճախ էին գալիս Վենետիկ, ուր կատարվում էին նավերի վերանորոգումները:

Հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Պիզայում՝ Գալիլեյի ծննդավայր այս հռչակավոր քաղաքում: Պիզան առևտրական հարաբերութիւնների մեջ է գտնվել Կիլիկյան Հայաստանի հետ XII դարից և այս ժամանակից էլ հիմնվել է հայ գաղթօջախն այստեղ: Իտալական աղբյուրներում տեղեկութիւններ կան 1115 թվականին Պիզայի նավահանգստում ապրող այլադավան քրիստոնյաների մասին, որը հիմք է տալիս ենթադրել, որ դրանք հայեր են եղել¹:

Պիզայի հայ գաղթօջախը հատկապես խոշորանում է XIII դարի սկզբներին, երբ Լեոն թագավորը պիզացիներին Կիլիկիայում ազատ առևտուր անելու առանձնաշնորհում է տալիս: Այնուհետև, հայ առևտրականներն ավելի հաճախ են սկսում երթևեկել Պիզա:

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 742—744:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 218 (253), թ. 265բ:

³ Նույն տեղը, 265բ:

⁴ Տե՛ս Ալպոյաճյան, ՊՀԳ, II, էջ 595:

¹ Ալիշան, Միսական, էջ 450:

1282 թվականի Պիզայի դիվանական վավերագրերում հիշվում է Պետրոս անունով մի հայ վաճառական, որի որդին՝ Միհրանը (Գեւա Վիրճինեն, ինչպես անվանել են նրան իտալացիները), Պիզայից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կալի կոչվող գյուղում, կառուցում է Կարդուլյան կոչվող նշանավոր տաճարը, որի գրատան մեջ մինչև այսօր պահվում է հայ բարերարի յուզաներկ նկարը և կնիքը¹:

1320 թվականի հիշատակարանում տեղեկություն կա այս գաղթօջախի Գրիգոր անունով հայ եպիսկոպոսի մասին, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Պիզայի հայ գաղթօջախը բավականին մեծ է եղել: Այս գաղթօջախում ընդօրինակվել են հայկական ձեռագրեր, որոնցից մեկի գրիչը, 1353 թ. հիշատակարանով, վեր հիշված Գրիգոր եպիսկոպոսն է հանդիսացել²: Մի այլ ձեռագիր, որն այժմ Վիեննայի կայսերական մատենադարանի սեփականությունն է, ունի այսպիսի հիշատակագրություն. «Օրինակեալ է ի նոյն ՌՅՄԳ (1354) թվին ի Քորոս արեղայէ Ալվերցոյ ի քաղաքն Պիզ ընդ հովանեաւ արբոյն Անտոնի Հայաստան»³:

XIV դարի երկրորդ կեսից Պիզայի հայերին կաթոլիկացնելու հարկադրանքը սկսում է ուժեղանալ: Չնայած հայերը որոշ դիմադրություն ցույց են տալիս, սակայն Վատիկանին հաջողվում է պարտադրել կաթոլիկությունը, և հայերը շատ շանցած ասիմիլյացիայի են ենթարկվում:

Իտալիայի հին և բնակչաշատ գաղթօջախներից է հանդիսացել Ճենովան: Այստեղ հայ գաղթականներ էին եկել ոչ միայն Կիլիկիայից, որի հետ սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում ձեռներեց ձեռնվացի հայ վաճառականները, այլև Ղրիմի հայ գաղթօջախներից, ուր կողք-կողքի ապրում էին հայերը և ձեռնվացիները, որպես «հավատարիմ և վստահելի դրացիներ»: XIII—XV դարերում, Կաֆայի բարգավաճման շրջանում, հայ և ձեռնվացի վաճառականները, ինչպես ասել ենք, դաշնակցած իշխում էին ողջ Սև ծովի ջրերի վրա և իրենց ձեռքը պահում տարանցիկ առևտրի գլխավոր երասանակները: Այսպիսով, ձեռնովան հարազատ և սիրելի կենտրոն էր հանդիսանում ոչ միայն տեղացիների, այլև

¹ Ուզուրլյան, Պատմություն հայ գաղթականության ի Լիվոնոյ քաղաքի, էջ 235—236:

² F. Macler, Notes des manuscrits Arméniens (Տե՛ս Ալպոյաճյան, Պ 29, II, էջ 600):

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4065, Թ. 201ա:

հայերի համար, ուր պատրաստվում և նորոգվում էին նաև հայ վաճառականների նավերը:

XIV դարի սկզբներից ձեռնվայում հիշվում է «Հայոց տուն»: 1307 թվականին այստեղ հայերը կառուցում են իրենց եկեղեցին Ս. Բարթողեմեոսի անունով¹: Մեզ է հասել ձեռնվայի հայ գաղթօջախում գրված երկու ձեռագիր, որոնցից մեկը ընդօրինակված է 1351—1352 թվականին և այժմ գտնվում է Բավիայի համալսարանի մատենադարանում, իսկ մյուսը՝ XIV դարի գրություն (թվական չունի), այժմ գտնվում է Միլանի Ամբրոսիոսյան մատենադարանում²:

ձեռնվայի հայկական գաղթօջախը պահեց իր գոյությունը մինչև XV դարի կեսերը, այնուհետև՝ ասիմիլյացիայի ենթարկվեց:

Իտալիայի հայաբնակ քաղաքներից է հանդիսացել նաև Ռիմինին, որը կոչվել է նաև Արմնի (հայ մատենագրության մեջ նա հիշատակվում է Ռիմ անունով): Ենթադրվում է, որ առաջին հայ փախստականներն այս քաղաքն են ապաստանել Պաղեստինից՝ Սալահեդդինի կողմից 1188 թվականին Երուսաղեմը գրավելուց հետո³: Հետագայում գաղթօջախը ստվարացել է Կիլիկիայից եկած նոր գաղթականներով: Տեղի «Հայոց տան» մասին տեղեկություն ունենք 1215 թվականից, կա նաև հիշատակություն, որ այն վերակառուցվել է 1296-ին: Մեզ է հասել վերաշինության արձանագրությունը հետևյալ բովանդակությամբ. «Ի թվ ՉԽԵ (1296). Ես թովմա վարդապետ շինեցի դտունս»⁴:

XIII դարում այնքան մեծաթիվ հայ բնակչություն է կենտրոնացած եղել Ռիմինում, որ անհրաժեշտ է եղել երկրորդ եկեղեցին կառուցել: Հայ համայնքի մեծության մասին է վկայում գաղթօջախում ապրած Հովհաննես անունով հայ եպիսկոպոսի հիշատակությունը, որին հավանական է ենթարկվելիս են եղել նաև մոտիկ քաղաքների հայ հավատացյալ համայնքները: Վարդան գրիչը 1254 թվականին, «ի հայոց տունն», ընդօրինակել է «Յաճախապատումի» մի ձեռագիր, որն այժմ Փարիզի Ազգային մատենադարանի սեփականությունն է⁵:

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 450:

² «Այսօր», 1952 թ., № 345:

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 454:

⁴ Նույն տեղը, էջ 454:

⁵ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1908, № 112.

XIV դարի քառասնական թվականներին գաղթօջախը խամրում է և անհետանում: Եվգենիոս IV պապը 1442 թ. հոկտեմբերի 5-ի իր հրովարտակով հայկական լքված կրոնական շենքերը հատկացնում է Հռոմի կաթոլիկ միաբանությանը¹:

Ֆլորենցիայի հնագույն հայ բնակչության մասին մենք խոսել ենք մեր աշխատության նախորդ գլուխներում: Հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել քաղաքի բարձրադիր վայրում՝ Ս. Մինասի տաճարի թաղամասում²: Գաղթօջախը մեծացել է հատկապես հայոց ևևոն թագավորի և Ֆլորենցիայի բանկիրական Բարդի և Պերուցի տների ներկայացուցիչ Բալդուչի Պիկոլոտտոյի միջև կնքված առևտրական հարաբերություններից հետո³, երբ հայ առևտրականների նավերը հաճախ են սկսում երևալ Ֆլորենցիայի նավահանգստում: Հնագույն այս գաղթօջախի բնակիչները գլխավորապես եղել են առևտրականներ, իսկ հետագայում Կիլիկիայից և այլ վայրերից եկել են սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներ ևս: Ֆլորենցիայի հայ համայնքը XIII դարում ունեցել է իր «Ազգային տուն»-ը և եկեղեցին:

XIV դարից մեզ հասած վավերագրերից երևում է, որ կաթոլիկ կղերականներն արտակարգ անհանդուրժողական վերաբերմունք են ունեցել լուսավորչադավան հայերի նկատմամբ և բռնի միջոցներով ստիպել են նրանց կաթոլիկություն ընդունել⁴: Եվ այսպես XV դարում Ֆլորենցիայի հայությունը կաթոլիկություն ընդունելով արագ ասիմիլացիայի է ենթարկվել: 1491 թվականին անտերունչ վիճակում գտնվող հայ վանքը իր գույքով հանձնվում է կաթոլիկ միաբանության⁵:

Հայկական ստվար գաղթօջախ է գտնվել Պերուժ կամ Բերուժիճա քաղաքում: 1273 թ. այստեղ հիշվում է հայկական երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին և Ս. Մատթեոս ավետարանչի անուններով: Պերուժը, ամենայն հավանակությամբ, Ուրբիայի հայ գաղթավայրի կենտրոնն է եղել. 1349 թվականին այնտեղ է թաղվել Թովմաս եպիսկոպոսը, որը հիշվում է որպես առաջնորդ «Իտալիոյ Հայոց»⁶:

¹ «Այսօր», 1952 թ., № 313:

² ՀԳՊ, II, էջ 600:

³ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, էջ 353:

⁴ «Այսօր», 1952 թ., նո. 320:

⁵ Ուղուրլյան, Պատմ. հայոց գաղթականության... էջ 244—246):

⁶ Ալիշան, Հայապատում, էջ 346:

Պերուժի հայ համայնքին ձեռագիր ունի նվիրված Կիլիկիայի հայոց ևևոն III թագավորը: Նվիրատվական հիշատակարանում ասված է. «Լևոն... թագաւոր ամենայն Հայոց, որդին հանգուցեալ արքային Հեթմոյ, վասն խնդրոյ Յովհաննէս քահանայի, պարգևեցաք ժամագիրքս զայս իւր եկեղեցւոյն Ս. Մատթէոս ավետարանչի, որ է ի Փերուժ քաղաք՝ յիշատակ մեր և նախնեաց մերուց ի թուականութեանս Հայոց էճի՛Ը (1279)»¹:

Գաղթօջախի «Հայոց տուն»-ը հիշատակվում է հայկական մի ձեռագրում, որը գրվել է 1301 թվականին՝ «Ի մայրաքաղաքիս Փերուժ»: Նշված ձեռագրի գրիչը խնդրում է հիշել «Հայոց տան» երկու կառավարիչներին՝ Հակոբ քահանային և Գրիգոր Պոկոտնին²: 1309 թվականին Պերուժում գրված մի այլ ձեռագրում Հովհաննես գրիչը խնդրում է հիշել Ստեփաննոս փիլիսոփային և Հովհաննես Շամբորեցուն, որոնք իր ուսուցիչներն են եղել³:

Պերուժի հայ գաղթօջախն իր գոյությունը պահպանել է մինչև XV դարի կեսերը, այնուհետև լուծարքի է ենթարկվել և «Հայկական տուն»-ը վեր է ածվել հիվանդանոցի⁴:

Հայաբնակ քաղաք է հանդիսացել նաև Բատուա քաղաքը: (Ենթադրվում է, որ այնտեղ հայկական համայնք է եղել դեռևս IV—V դարերում և այն ցրվել է 601 թ. Աճիլուֆայի կողմից Բատուան գրավելուց հետո: Բատուայի ուշ շրջանի հայ գաղթօջախի մասին տեղեկություն ունենք XV դարի սկզբներից: Տեղեկություն կա, որ 1308 թվականին տեղի հայերը, Դավիթ վարդապետ Կիլիկեցու նախաձեռնությամբ կառուցել են եկեղեցի: Այդ մասին է վկայում 1420 թվականին այնտեղ հայոց սեփական առաջնորդի գոյությունը, որի մասին հիշատակություն է պահպանվել մատենագրության մեջ: Հայ գաղթօջախը ասիմիլացիայի է ենթարկվել XV դարի կեսերին:

XIII դարից ահսած հայկական գաղթօջախ է գոյություն ունեցել Անգոնայում: Հայ համայնք այստեղ ապրել է քաղաքի պարսպից դուրս: Այստեղի հայերը 1206 թ. վատիկանից թուլլովություն են ունեցել եկեղեցի կառուցելու համար: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, Անգոնայում XV դարում. դտնվել է 150 հայ ընտանիք: Գաղթօջախը խամրել է XV դարում. 1464 թ. Պողոս II պապի

¹ Ուղուրլյան, նշված աշխատությունը, էջ 243:

² Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դ. Հիշատակարաններ, էջ 3:

³ Գ. Զարբհանալյան, Պատմ. հայ դպրության, II, էջ 311:

⁴ «Այսօր», 1952 թ., նո. 346:

կարգադրութեամբ հայոց լքված եկեղեցիին հանձնվել է տեղի իտալական կաթոլիկ միաբանութեանը:

Հայկական փոքրիկ մի գաղթօջախ գտնվել է Սիցիլիայում: Սիցիլիա կղզու հետ հայերը ծանոթ էին շատ վաղուց: Տեղեկություններ կան, որ VII դարի կեսերին բյուզանդական Կոնստանս կայսրը, Սիցիլիայի Սիրակուզ քաղաքում գտնված ժամանակ, ինչպես ասել ենք վերևում, իր հետ ունեցել է հայկական մի զորամաս Մթեթ Գնունու գլխավորութեամբ:

VIII դարի 80-ական թվականներին Սիցիլիայի կառավարիչ է եղել Ալեքս-Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նա իր շրջապատում ունեցել է բավականին թվով հայ պաշտոնյաներ և զինվորականներ: Մուշեղը հանդիսացել է նաև Սիցիլիայում տեղադրված բյուզանդական բանակի հրամանատարը: Նա հրաշալի կարողացել է կազմակերպել կղզու պաշտպանությունը արաբական հարձակումներից, որի համար արքունիքից ստացել է իր ժամանակի ամենապատվավոր տիտղոսները՝ «Պատրիկ», «Հյուպատոս», «Մագիստրոս» և վերջում՝ «Կեսար»: Ամուսնացել է Թեոֆիլ կայսեր աղջկա՝ Մարիամի հետ¹:

Սիցիլիա կղզին բյուզանդական տիրապետության շրջանում հայերի համար հանգիստացել է յուրատեսակ աքսորավայր. կայսրութեան դեմ ապստամբած և կամ կասկածելի հայ մարդկանց արքունիքն աքսորել է այս կղզին: Հայտնի է, օրինակ, որ 793 թվականին, երբ ապստամբվեցին հայկական բանակաթեմի զինվորները Իրինա կայսրուհու դեմ և արքունիքին հաջողվեց մեծ զվարությունը ճնշել այդ ապստամբությունը, հաղարավոր հայ զինվորներ 794 թվականին արսորվեցին Սիցիլիա²: Ըստ տեղեկությունների, Սիցիլիա են արսորվել մեծ թվով նաև հայ պավլիկյաններ: Բյուզանդական արքունիքը ցանկանալով կայսրությունը վնասազերծել սոցիալական այդ վտանգավոր շարժումից, հայ պավլիկյաններին խումբ-խումբ աքսորել է Սիցիլիա³:

X—XI դարերում սակավաթիվ հայեր են հիշվում Սիցիլիայում: Հայերի երթևեկը Սիցիլիա նորից աշխուժանում է XIV դարում, երբ առևտրական պայմանագիր է կնքվում Կիլիկյան հայ արքունիքի և Սիցիլիայի միջև և առևտրական զործուն հարաբերություններ են

սկսում: XIV դարում Սիցիլիայի մայրաքաղաք Մեսսինայում հիշվում է «Հայոց տուն»¹:

Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Իտալիայի հետևյալ գաղթօջախների մասին.

Սիննայում—գաղթօջախ է հիշվում 1270 թվականից, տեղավորված է եղել Կոստյան դոան մոտ, ունեցել է հայկական երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Սիմեոն, Ս. Թադեոս:

Միլանում—XIV դարում հայկական գաղթօջախն ունեցել է երկու եկեղեցի՝ Ս. Կոզմաս և Ս. Գամիանոս:

Բոլոնիայում (Կամ Պոլոնիայում)—1303 թ. հիշվում է երեք եկեղեցի՝ Ս. Աստվածածին, Ս. Հովհ. Մկրտիչ, Ս. Հոգի: Պողոս գրիչը 1381 թ. ձեռագիր է ընդօրինակել «ի գաւառիս իտալացոց, ի մայրաքաղաքիս, որ կոչի Պօլօն»:

Նեապոլում—հիշվում են հայկական եկեղեցի 1328 թ. Ս. Հոգի անունով և «Հայոց տուն»՝ 1356 թ.:

Ֆարոիանում—հայկական եկեղեցի է հիշվում 1319 թ. Ս. Հոգի անունով: Այս գաղթօջախում գրվել են ձեռագրեր:

Օրիվիեդոյում—«Հայոց տուն» և հայկական եկեղեցի է հիշվում 1288 թվականից:

Մանտուայում—Հայկական եկեղեցի է հիշվում 1335 թվականից: Այստեղ նույնպես գրվել են ձեռագրեր:

Ֆոլիոլիյում (Ներկայիս Մանֆրիտոնիա քաղաքի մոտ)—հայկական եկեղեցի է հիշվում 1313—1314 թվականներից:

Չիլիդա-Վեզզայում (Հոմի նավահանգիստը)—«Հայոց տուն» և եկեղեցի են հիշվում 1340 թվականից:

Լուկիայում—հայկական եկեղեցի (Ս. Պողոս) հիշվում է 1319 թվականից:

XIV—XV դարերում հայկական համայնքներ են հիշվում նաև՝ Բենվենդում, Պոդիայում, Ֆորլիում, Իմոլիայում, Պեղարոյում, Պատավիոնում, Ֆարոբիանոում, Ֆորիցայում, Գարբիոյում, Վիետրինում և Ամալֆիոյում:

Այս, ինչպես և վերևում հիշված գրեթե բոլոր գաղթօջախները XV—XVI դարերում խամրում են, իսկ հայ բնակչությունը ասիմիլյացիայի է ենթարկվում:

Ասիմիլյացիոն այդ պրոցեսը ակնհայտ երևում է Ալիշանի վանատիկի XVI դարի գրանցման մատյաններից՝ հանած տեղաբնակ հայերի ամուսնութեան տվյալները. XVI դարի կեսերում նրա մատ-

¹ Bussell, The Roman Empire, էջ 406:

² Theophanes, էջ 724—725:

³ «Հայկարան» ժողովածու, էջ 50:

¹ Ալիշան, «Սիսուան», էջ 363:

նացույց արած 260 ամոանություններից 120-ը հայ տղաներն ամուսնանում են իտալացի աղջիկների հետ, իսկ 100-ը հայ աղջիկներ ամուսնանում են իտալացի տղաների հետ և մնացած միայն 40-ն է, որ հայ երիտասարդը ամուսնանում է հայ աղջկա հետ¹։

Կարելի է ասել, որ ոչ մի տեղ, հայկական ոչ մի գաղթավայրում հայկական բնակչությունն այնքան արագ ձուլման չի ենթարկվել, որքան Իտալիայում։ Ինչո՞վ բացատրել այդ։

Իտալիայի հայ բնակչության արագ ասիմիլացիայի պատճառը, ամենից առաջ, Իտալիայի բարձր զարգացման մեջ պետք է փնտրել։ Հայկական բնակչությունը սովորաբար ուշ է ձուլման ենթարկվում այնտեղ, որտեղ բնիկները գտնվում են զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա, քան հայերը։ Իսկ Իտալիան XIV—XVI դարերում իր զարգացման աստիճանով ո՛չ միայն իտալահայ գաղթականներից ցածր չէր, այլև քայլում էր ռենեսանսի ճանապարհի վրա կանգնած եվրոպական ժողովուրդների առջևից։ Իտալիա ընկած հայ գաղթականը, բնական է, պիտի հրապուրվեր իտալական իրականությամբ, պիտի հարմարվեր և մերվեր նրա հետ։

Իտալահայության արագ ասիմիլացիայի մյուս պատճառը այդ նրա ցրվածությունն էր։ Վերևում մենք նշեցինք երեսուներից ավելի գաղթօջախներ, որոնք ցրված են եղել Իտալիայի տարբեր քաղաքներում։ Քիչ չեն եղել նաև հայ գաղթականներ, որոնք տեղավորված են եղել գյուղերում։ Այսպիսի ցրվածության պայմաններում, երբ մանավանդ փորձեր չեն արվել ազգային ընդհանուր միություն ստեղծելու և միջոցներ փնտրելու ասիմիլացիայի առջևն առնելու համար, հայ բնակչությունը, հասկանալի է, ավելի արագ էր ձուլվում տեղաբնիկների հետ։

Եվ, վերջապես, իտալիայի հայ բնակչության ձուլման հարցում բացասական դեր են ունեցել կաթոլիկ կղերականությունը՝ Վատիկանը։ Համառոտակի ծանոթանանք Վատիկանի՝ իտալահայության նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ։

Մինչև 1375 թվականը, այսինքն՝ Կիլիկիայի հայ պետականության անկումը, Վատիկանը, որի հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր ամբողջ Իտալիայի վրա, հանդուրժողական վերաբերմունք է ցուցաբերում իտալական քաղաքներում հաստատված հայ լուսավորչականների նկատմամբ. նա ո՛չ միայն ազատ թույլ է տալիս նրանց պաշտամունք կատարել, այլև իր կոնդակներով հորդորում էր կաթոլիկներին նյութապես օգնություն ցույց տալու հայ համայնք-

ներին՝ եկեղեցիներ և վանքեր կառուցելու համար։ Հայտնի է, օրինակ, որ Կղեմես V պապը 1307 թ. հունիսի 10-ին իր կոնդակով հանձնարարել է ճենովացիներին օգնել Կիլիկիայի Սև լեռից եկած մի խումբ հայ միաբանների՝ վանք կառուցելու համար¹։ Վատիկանը միշտ իր համաձայնություններով հովանավորել է հայ համայնքներին ցանկացած վայրում վանք և եկեղեցի կառուցելու համար։ Վատիկանի՝ իտալահայության նկատմամբ ցուցաբերած այս բարյացակամ վերաբերմունքը բխում էր նրա Կիլիկյան Հայաստանի նկատմամբ վարած սիրաշահման քաղաքականությունից։ Նա անվերջ խոստումներ էր տալիս Կիլիկիայի քաղաքական շրջաններին՝ զինական օգնություն ցույց տալ ընդդեմ մամլուկների այն պայմանով միայն, որ հայերը կաթոլիկություն ընդունեն։ Ահա այս իրադրության մեջ Վատիկանը ցանկանում է փափկանկատ լինել և նպատակահարմար չի համարում դավանաբանական խտրականություն սկսել իտալահայ շրջանում։

Դրությունը հիմնովին փոխվեց Կիլիկյան հայ պետականության անկումից հետո. Վատիկանն այլևս կաշկանդված չէր Կիլիկիայի հետ վարվող երկդիմի քաղաքականությամբ, պատճառ չունեի կեղծորեն ժպտալու իտալահայության երեսին, ուստի նա սկսում է գրսևորել իր իսկական դեմքը. իտալահայության նկատմամբ ըսկըսում է կիրառել կաթոլիկացման լռնի քաղաքականությունը։ Հարկադրում է իտալահայ հոգևորականներին կաթոլիկություն ընդունել, թույլ է տալիս եկեղեցի կառուցել միայն հայ այն համայնքներին, որոնք կաթոլիկություն էին ընդունում, պարտադրում է իտալահայ հոգևոր իշխանություններին ենթարկվել կաթոլիկ թեմական առաջնորդներին և այլն։

Իտալիայի գաղթավայրի պատմության հետ Հայ առաջին տպագրությունները Իտալիայում։

այդ հայ տպագրության ստեղծումն է։ Վենետիկի՝ Ազդրիականի այդ շքնաղ թագուհու հայ գաղթօջախումն է, որ ծնունդ է առել և մարմնավորվել հայ տպագիր գրքի առաջնելը։ XV դարում Հայաստանի մտալ իրականության մեջ, պետք է ասել, որ հնարավորություններ չկային իրացնելու Հովհաննես Գուտենբերգի գյուտի հրաշալի արդյունքները, որովհետև հայ ժողովրդի հոգու և մաքի վրա այնպիսի ծանրություններ էին նստել օտարերկրյա նվաճողները, որ նա զրկված էր խիզախ նախաձեռնություն ցուցա-

¹ Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 175—176։

¹ Ա. Ալպոյանյան, ՊԶԳ, հ. II, էջ 591։

բերելու որևէ հնարավորությունից: Այլ էին պայմանները հայկական գաղթավայրերում, մասնավորապես Խտալիայում:

Հայկական առաջին գիրքը լույս է տեսել Վենետիկում 1512 թվականին: Նա տոմարագիտական բովանդակություն ունի և կոչվում է «Պարզատումար»: Այդ գիրքը անարժեք աշխատություն չէ և ոչ էլ «ձախ ձեռքի շնորհած գիշերվա ծնունդ», այլ գիտական լուրջ աշխատություն է: Հաջորդ 1513 թվականին լույս է տեսել հայերեն շորս գիրք ևս. «Տաղարան» (ժողովրդական աննման տաղերով), «Բժշկարան և հարմարան լուսոյդ և զարմանալի մեծին Ճալիանոսի (Գալիանոսի) հարթմին արարեալ...», «Ուրբաթգիրք» և «Պատարագամատոյց»: Վերջին գիրքն ունի տպագրիչի հետևյալ հիշատակարանը. «Տպագրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԿԹ (1513) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ, որ է Վենետիկ, Ֆռանկաստեան, ձեռամբ մեղապարտ Յակոբին, որք կարգայք, մեղաց թողութիւնս խնդրեցէք Աստուծոյ»¹:

Անկարելի է մշակույթի բնագավառում մատնացույց անել ավելի նշանակալից երևույթ, քան տպագրությունը: Տպագրությունը ոչ միայն գիրքը դուրս հանեց վանական նեղ խոցերից և ժողովրդի սեփականությունը դարձրեց, այլև նա մեծաքանակ հրատարակություններով կարողացավ իրար կապել հեռու և մոտ ժողովուրդներին և մեծապես խթանեց որոնող մարդկության գիտական մտքի ծավալմանը և ընդհանրացմանը: Բոլոր ժողովուրդները երախտագիտական ակնածանքով են հիշում ու մեծարում իրենց առաջին տպագրիչներին: Ո՞վ է եղել հայ առաջին տպագրիչը, որի նկատմամբ ևս պետք է դրվատական անուշ խոսքեր ասել:

Հակոբ Մեղապարտի՝ տպագրության երախտայրիքը հայ ժողովուրդին շնորհող այս մեծ մարդու մասին, դժբախտաբար, վերերևված հիշատակարանից ավելի տեղեկություն մեզ հայտնի չէ: Պատմությունը հաճախ աղաղակող անարդարություններ ունի. փոքր մարդկանց մասին անհարկի մանրամասնություններ են պահպանվում և, հակառակը, մեծ գործի նախաձեռնողներին անթափանց խավարով ծածկում: Հայ առաջին պանդոխտ տպագրիչը պատկանում է համեստ մեր այն մատենագիրներին խմբին, որոնք զալուե են մեծ գործերով, բայց պատմության բեմից անցնում են լուռ, անաղմուկ, իսկ հաճախ՝ անանուն:

Պատմական տեղեկությունների այս աղքատությունն է պատճառը, որ հայ տպագրիչի մասին հայագիտության մեջ անհիմն մի

շարք ենթադրություններ են արվել: Նպատակ շունենալով այստեղ բանասիրական վեճ սկսել քաղաքացիություն ունեցող անընդունելի որոշ կարծիքների շուրջը, նպատակահարմար ենք համարում հայտնել միայն մեր կարծիքը մի քանի կարևոր հարցերի մասին:

ա) Բոլորովին անընդունելի է կղերական պատմաբաններից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ իբր թե Հակոբը կաթոլիկ հոգևորական է եղել: Անկարելի է այդ, որովհետև միջնադարյան հայ հոգևորականի համար մեծագույն անպատվություն էր անվան կողքին չդնել նաև իր հոգևոր կոչումը, իսկ Հակոբի հիշատակարանում ոչ մի կոչում չկա: Բացի այդ, հոգևորականները, երբ գրում են իրենց հիշատակարանները, եթե նրանք լուսավորչական են, հիշում են կաթոլիկոսի անունը, իսկ կաթոլիկները՝ Պապի անունը: Սակայն մեզ հասած հիշատակարանում չկա ո՛չ պապի և ո՛չ կաթոլիկոսի հիշատակությունը:

բ) Անհիմն է այն պնդումը, որ Հակոբը առևտրական է եղել: Այդ անհավանական է, որովհետև առևտրական մարդը հազիվ թե ցանկանար տպագրական նման հոգեմաշ աշխատանքի մեջ մխրճվել և ապա՝ անկարելի է, որ Խտալիայում վաճառականություն անող մեկը գրական, մատենագրական այնպիսի խորը իմացություն ունենար, կարողանար այնքան անթերի սրբադրություն կատարել և ի վիճակի գտնվեր այնքան ճաշակով ընտրել հայ գործածական տառանիշների տեսակը: Առևտրականները, սովորաբար, պատվիրատուներ են լինում, իսկ պատվիրատուների մասին ասվում է՝ «արդեամբ՝ և ծախիւք»:

գ) Փաստազուրկ են այն պնդումները, որ Հակոբը իբրև թե կեսարացի է (Վարդանյան) կամ Զուղայեցի է (Գ. Առնյան): Մեր կարծիքով, նա Վենետիկի հայկական գաղթօջախից է, երկար ապրել է այնտեղ, տիրապետել է տեղական լեզվին, ծանոթացել է տպագրության գործին և իր անձնական նախաձեռնությամբ կազմակերպել հայ տպագրության գործը:

դ) Ոչնչով չի ապացուցված այն կարծիքը, թե Հակոբը սեփական տպարան չի ունեցել, այլ իբր գրքերը տպագրել է իտալական տպարանում: Այդ վարկածով, փաստորեն, Հակոբը զրկվում է ինքնուրույնությունից, և հայ տպագրության առաջնությունը տրվում է իտալական տպարանատիրոջը:

Հակոբի սեփական տպարան ունենալու օգտին է խոսում, ամենից առաջ, տպարանի դրոշմը, որը դրված է բոլոր հինգ գրքի վրա, որոնք, ինչպես պարզված է, չկան Վենետիկում այդ ժամա-

¹ Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ. 208:

նակ հրատարակված ոչ մի գրքի վրա: Երկրորդ՝ անկարելի է օտարի տպարանում այդքան կարճ ժամանակում հինգ գիրք հրատարակել և այն էլ այն ժամանակվա հետամնաց տեխնիկայով: Եվ, վերջապես, հնարավոր չէր օտարականի տպարանում նման գրագիտություն մը այդպիսի անթերի աշխատություններ հրատարակել:

ե) Զի կարելի համաձայնել նաև քաղաքացիություն ունեցող այն կարծիքների հետ ևս, ըստ որի հայկական տպագրության կազմակերպության շարժառիթը տպագրիչի նյութական շահագիտականությունն է հանդիսացել: Հակոբը, ինչպես երևում է, մեծահարուստ մեկը չի եղել և իր կազմակերպած ձեռնարկությունից նյութական ակնկալություններ, բնական է, ունեցել է: Այդ երևում է թեկուզ հրատարակվող գրքերի ընտրությունից: Սակայն միայն նյութական շահագրգռվածությամբ բացատրել հայ առաջին տպագրության սկզբնավորությունը, անարդարություն կլինի: Տպագրիչի հիմնական նպատակը եղել է ժողովրդին ծառայելը, նրան օգտակար լինելը: Այն դժգոհ ժամանակներում, երբ Հայրենի երկրում մոլեգնում էր թշնամին, իսկ զաղթավայրերում՝ ասիմիլյացիայի սարսափը, բազմատիրաթ գրքերի ստեղծումով հայ տպագրիչն օբյեկտիվորեն արթնացրել է տգիտության խավարում խարխափող ժողովրդի ինքնագիտակցությունը և կամք ու կորով ներշնչել նրան՝ դիմագրավելու հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգներին: Մեր կարծիքով, հայ առաջին տպագրիչը ունեցել է ճիշտ այն դերը, ինչ դեր ունեցել է Մաշտոցի հայրենասեր խումբը V դարում:

Իտալիայում, սակայն, տեղի ունեցավ ոչ միայն առաջին հայ գրքի տպագրությունը, այլև այնտեղ հիմնավորվեց հայ տպագրական գործը և ավելի զարգացավ:

Հակոբի տպագրական գործի առաջին շարունակողներից մեկը հանդիսացավ Աբգար Թոխաթեցին, որը հայտնի է նաև Աբգար դպիր անունով: Նա 1565 թվականին առաջին տպագրությունից 54 տարի հետո Հռոմում լույս ընծայեց տոմարական մի աշխատություն՝ «Նառնայի տուժարի գեղեցիկ և պիտանի» վերնագրով: Նույն տարին հրատարակեց նաև «Փոքրիկ մեկնիչ Սաղմոսաց» գրքույկը: Աբգար դպիր՝ Հռոմում գտնված ժամանակ, պետք է ասել, որ պայմանները այնքան էլ նպաստավոր չէին: Վատիկանում պապական գահի վրա բազմել էր մեծ ինկվիզիտոր Պիոս V-ը, որն աշխատում էր ճզմել ամեն մի առողջ միտք ու ձեռնարկ: Պայմանների դժվարությունը նկատի ունենալով, Աբգար Թոխաթեցին

տեղափոխվում է Պոլիս և այնտեղ շարունակում է իր տպագրական գործը:

Իտալիայում ժամանակագրական կարգով երրորդ հայ տպագրիչը Հովհաննես Տերզնեցին է: Նա Հռոմում 1584 թվականին Գոմինիչի Բազայի տպարանում, հրատարակել է «Տումար Գրիգորեան»-ը: Վատիկանը սակայն կասկածանքով է նայել նրա վրա և նույնիսկ ձերբակալել: Ազատվելով բանտարկությունից, Տերզնեցին տեղափոխվել է Վենետիկ և Ջովան Ալբերթի տպարանում 1587 թվականին լույս ընծայել «Սաղմոսարան»:

Իտալիայում աշխատող հայ աչքի ընկնող տպագրիչներից է հանդիսացել Հովհաննես Անկյուրեցին՝ հայ գրական և իտալերեն լեզուները լավ տիրապետող հայրենասեր մի անձնավորություն: Նա իտալիա է եկել Պորտից՝ Գրիգոր Կեսարացու հանձնարարությամբ՝ էջմիածնի տպագրության գործը կազմակերպելու նպատակով: Չորս տարի մնացել է Իտալիայում: Առաջին գիրքը տպագրել է տվել 1642 թվականին Վենետիկում Սալիզաթաուի տպարանում: Այնուհետև տպագրել է այլ գրքեր ևս: Հայ տպագիր գրքի հրատարակման գործում մեծ գործ են կատարել նաև իտալացիները: Գեռևա 1621 թ. Միլանում, Ամբրոսյան վարժարանի տպարանում լույս է տեսել իր ժամանակի հայտնի լեզվաբան Ֆրանցիսկո Ռիվոլայի հայերեն-լատիներեն բառարանը, Հռոմի Ուրբանյան դպրոցի հայերենից 1645 թ. լույս է տեսել Կղեմես Գալանոսի հայոց լեզվի տպարանից 1645 թ. լույս է տեսել Կղեմես Գալանոսի «Միարանություն բերականությունը, իսկ 1650 թ. նույն հեղինակի՝ «Միարանություն հայոց Ս. եկեղեցույն ընդ մեծին եկեղեցույն Հռովմայ» և այլ աշխատություններ:

Համեմատաբար ավելի աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր են հրատարակվել Լիվորնոյում: Նրանցից կարելի է մասնավորապես մատնացույց անել «Քերականություն» խաշատուր վարդապետի (1691 թ.), «Պատմություն կոստի Փանծիանոսի» (1696 թ.), «Բառգիրք հայոց» Ծրեմիայ վարդապետի (1698 թ.), «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացույ» (1698 թ.) և այլ աշխատություններ:

Հայ գրքի տպագրության գործում գործուն դեր է կատարել Վենետիկը: Անտոն Բարտոլիի տպարանից՝ սկսած 1695 թվականից մինչև 1777 թվականը՝ լույս են տեսել հարյուրից ավելի հայկական գրքեր:

Նշված իտալական տպարաններից «Հալատոյ տարածման սուրբ ժողովոյն» տպարանում լույս տեսած գրքերը որոշակի ունեն կաթոլիկ պրոպագանդիստական բնույթ, նրանց նպատակն է եղել

հայ ժողովրդին հավաքել կաթողիկոս «փարախը»։ Իսկ մյուս քաղաքներին իտալական տպարանատերերը, հայ գրքի հրատարակություններ, բացահայտ շահադիտական նպատակներ են հետապնդել։

Իտալական տպարանների գործունեությունը սկսում է սահմանափակվել XVII դ. վերջերից, երբ հանդես են գալիս Վենետիկի Մխիթարյանները և կազմակերպում իրենց սեփական տպագրությունը։

Իտալիայի գաղթավայրը XV—XVIII դարերում։

Հայ բնակչության նոր հոսանք դեպի Իտալիա սկսում է XVI դարի երկրորդ կեսում։ Պարսկա-թուրքական արյունոտ պատերազմները, որոնք մեծ մասամբ տեղի էին ունենում Հայաստանի տերիտորիայի վրա, երկրի անապահով վիճակը, տնտեսական կյանքի լճացումը, կողոպուտն ու գերեվարությունը—ստիպում են հազարավոր հայ բնակիչների թողնել իրենց հայրենի երկիրը և գաղթել ապահով վայրեր։ Այս պայմաններում գաղթականության խոշոր մի հատված գալիս և հասնում է Իտալիա։

Գաղթականության այս նոր հոսանքը զգալիորեն տարբերվել է նախորդ՝ XIII—XIV դարերում Կիլիկիայից Իտալիա եկող գաղթականությունից. այժմ գաղթականության մեջ ճնշող մեծամասնությունը կազմել են առևտրականները և արհեստավորները, այսինքն՝ այն մարդիկ, որոնք գործունեության ազատ ասպարեզ փնտրելու համար ի վիճակի էին գալ և հասնել մինչև հեռավոր Իտալիա։

Թուրքերի Պոլիսը վերցնելուց հետո Իտալիայի՝ Սև ծովի վրայով Արևելքի հետ կապող ուղին լիովին խափանվեց։ Իտալացիները զրկվեցին Թանայի կամ Տրապիզոնի վրայով Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ կապվելու հնարավորությունից¹։ Բայց նրանք բոլորովին չկտրվեցին Արևելքի հետ առևտուր անելու հնարավորությունից. այժմ, ճիշտ է, որոշ ընդհատումներով, գործել սկսեց Պարսկաստանի և Եգիպտոսի վրայով անցնող տարանցիկ ուղին։ Եթե հյուսիսային ուղու երթևեկության ժամանակ հայերը Վենետիկի և ճենովական առևտրականների գործակցի դերով էին միայն հանդես գալիս, ապա այժմ հարավային ուղու գործարկման ժամանակ հայ վաճառականները նրա բացարձակ մենատերերը դարձան։ Այդ առանձնապես նկատելի է XVII դարում։ Ըստ որում, մենք հայ վաճառականներ ասելով նկատի ունենք ո՛չ միայն Հայաստանից, այլև

Պարսկաստանի, Սիրիայի և Եգիպտոսի հայկական գաղթավայրերից եկող առևտրականներին։

Մինչև XVI դարի ութսունական թվականները իտալական քաղաքներում բնակվող հայկավաթիվ հայ անունների ենք հանդիպում։ Հայ առևտրականների նավերն արևելյան ապրանքներով, մասնավորապես մետաքսով ծանրաբեռնված, սկսում են հաճախ երևալ XVI դ. վերջերին և XVII դարի սկզբներին։ Այս աշխուժացումը մասամբ կապված էր Շահաբասի վարած տնտեսական քաղաքականության հետ, որը մեծ ու գործուն ջանքեր է գործադրել Պարսկաստանի և Իտալական քաղաքների միջև տեղի ունեցող առևտրական և քաղաքական հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ։ Այդ նպատակով նա 1582 թվականին Պարսկաստանից հյուպատոսի պաշտոնով կիվորնո է ուղարկել հայ վաճառական Կիրակոս Մերմանին²։

Առևտրական հարաբերությունները իտալական քաղաքների հետ կարգավորելու նպատակով, Շահաբասը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկել նաև 1600 և 1603 թվականներին, Եսկալյն թուրքիայի հետ տեղի ունեցող պատերազմի պատճառով, պատգամավորությունները հաջողություն չեն ունեցել։ 1607 թվականին Շահաբասը Վենետիկ է ուղարկել մի նոր պատգամավորություն՝ Շիոշ անունով հայ վաճառականի գլխավորությամբ։ Շիոշը Իտալիայում պետք է բանակցություններ վարեր և արքունիքի համար անհրաժեշտ գնումներ կատարեր։ Շահաբասի՝ պատգամավորության միջոցով Վենետիկի դուքսին ուղղված գրության մեջ ասված էր. «Առաքել զպատուականն ի հաւասարս և ի նմանիս իւր վիսօջայ էր. վաճառական քրիստոնեայ Զուղայեցի ի նշանակ բարեկամութեան, այլև առ ի հայթայթել այդք ինչ ինչ կարասի և վաճառս պիտանիս արքունի դրան մերում, վասն որոյ փափագեմք և յանձն առնեմք»²։

1610 թվականին Շահաբասը Վենետիկ է ուղարկում մի այլ պատվիրակի՝ Զուղայեցի հայ խոջա Սաֆարին, խոջա Եղիգարի որդուն։ Խոջա Սաֆարի առաքելությունը, ինչպես երևում է, ունեցել է երկու նպատակ. կնքել ինչպես առևտրական, այնպես և փոխօգնության պայմանագրեր։ Խոջա Սաֆարն իր հետ ունեցել է նաև գրություններ «առ Պապ և առ այլ պետս վասն խնդրոյ պա-

¹ Всемирная история, т. III, էջ 105։

¹ Ուղուրլյան, նշված աշխատությունը, էջ 44։

² Ալիշան, Սիսական, էջ 442։

տերազմի թուրքաց և ևս թուղթս ի պարսից և ի Հայոց»¹։ Շահաբասի պատվիրակը եղել է Վենետիկում, Հոռոմում, Ֆլորենցիայում, բանակցութուններ վարել և պատասխան գրություններով վերադարձել։ Շահաբասին ամենից շատ հետաքրքրողը՝ Պարսկաստանի մետաքսն էր, որի արտահանութունից նա նյութական մեծ եկամուտներ էր ատանում։ Նա մետաքսի արտահանության մենաշնորհը հանձնել էր հայ վաճառականներին, որոնք պարտավորվել էին վճարել արքունի մաքսը։ Ըստ ժամանակակից Հիսուսյան մի քարոզչի տեղեկության, Գիլանից 5 միլիոն լիրայի մետաքս էր արտահանվում, որից զգալի մասը գնում էր Վենետիկ և Լիվորնո։

Իտալական քաղաքները սիրահոծաբ ընդառաջել են Շահաբասին և մեծ առանձնաշնորհումներ տվել Պարսկաստանից մետաքս ներմուծող վաճառականներին, որոնց մեծ մասը հայեր էին։

1576 թ. օգոստոսի 19-ին, երբ առաջին անգամ սկսել են երևալ ջուղայեցիները, Վենետիկի սենատը որոշել է զեղջել բերվող մետաքսի մաքար։ Հետագայում այդպիսի որոշումներ կայացվել են 1789 թ. դեկտ. 29-ին և 1614 թ. մարտի 5-ին, մայիսի 2-ին և հուլիսի 10-ին։

Պարսկաստանի, այդ թվում նաև հայ առևտրականներին առանձնաշնորհումներ տվող նման որոշումներ են կայացրել Իտալիայի մյուս քաղաքների պետական ղեկավար մարմինները ևս։ Ալեսանդրիա, օրինակ, Լիվորնոյի ավագ դուքսը, իր 1593 թվականի հունիսի 10-ի արտոնագրով, թույլ է տվել բոլոր ազգի առևտրականներին «գալ և յաճախել զիրեանց առուտուրս և զվաճառսի մէջ անձկալի քաղաքին մերում Բիզայու և ի նաւահանգիստն Լիվորնոյ, դադարելով և բնակելով հանդերձ ընտանեօք ձերովք և կամ առանձին»՝ խոստանալով կրօնական բացարձակապէս ազատութիւն, ի քաղաքական տրոց ապահովութիւն, ազատական առևտուր և օտար հովութիւն շահել զումարաց վճարման...»²։ Եվ հա՛ս սկսում է հայ վաճառականների հոսանքը դեպի Իտալիա։ Նրանք իտալական քաղաքների սովորական հյուրերն են դառնում։ «Յայնժամ բազմացան վաճառականք,— գրում է Ալիշանը,— և կարաւանք Հայոց՝ յարևելքից Ասիոյ և ի Կիլանայ, ի Նուխոյ, ի Գանձակայ, և այլն, բառնալ մթերս անբաւ զուտ և անզուտ մետաքսի այլ և այլ որակաւ և տեսակաւ»³։ Ի դեպ, հայ վաճառականները միայն մե-

տաքս չէ, որ վաճառքի էին բերում Իտալիա. նրանք այստեղ էին բերում նաև դվտի (դրֆտիկ), դամասկոսյան դիպակներ, գոհարեղեն, տեսակ-տեսակ համեմունքներ, մոմ և այլ ապրանքներ։ Իտալիա երթեկեկող հա՛ս այս վաճառականների մի մասը բնակութուն է հաստատում իտալական քաղաքներում։

XVI—XVII դարերում հայկական խոշոր գաղթօջախներից մեկը դառնում է նորից Վենետիկը։ Հայերը Վենետիկում բնակութուն են հաստատում Ս. Մարիամ Ֆորմոզայի եկեղեցուն կից փողոցի վրա, որը ջուղայեցիների անունով մինչև վերջին ժականակները, կոչվում էր Ջուղայի փողոց։ Վենետիկում են հաստատված եղել հայ մեծահարուստ մի շարք տներ՝ Գիրաբ Միրմանները (1588—1750), Շահումյանները (1650—1757), Շահրիմանյանները (1697—1800), Պետրոս Սինանյանները (1667—1712), Մարտիրոսյանները (1690—1737), Զանդ Աղամիրը (1690—1713), Վանեցի Ստեփան Դավթյանները (1670—1742), Ղափանցի Նահապետյանները (1690—1713), Շոտթեցի Առաքել Քարաձվենցյանները (1718—1738), Նորատունկյանները (1717—1757), Պոլսեցի Ալեքսանյանները (1742—1800) և բազմաթիվ այլ տներ։ Վենետիկում իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել Լեհաստանի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և այլ երկրներում գործող հայ աչքի ընկնող վաճառականական տների ներկայացուցիչները։ Վենետիկի հայոց հին տունը, որը 1253 թվականին հայերին էր հատկացրել իտալացի բարերար Մարկոս Սիանին, չի կարողացել բավարարել մեծացող հայ գաղթօջախի կարիքները։ Վենետիկի հայ գաղթօջախի ղեկավար ներկայացուցիչների 1579 թ. կազմած մի ժողովի արձանագրութունից, որին իրենք «Սահմանադրութուն» են անվանել, երևում է, որ նախկին «Հայոց տուն»-ը հատկացրել են «Հայրենակից աղքատներին», իսկ այնտեղ ապրող հայերին տեղափոխել մասնավոր տներ։ Սիմեոն Լեհացին 1612 թվականին իր ուղեգրության մեջ Վենետիկում հիշում է հայկական քարաշեն եկեղեցի՝ իր հյուրանոցներով, ճաշարաններով և հարակից այլ շենքերով¹։

Ալիշանը արքունական դիվանների վավերագրերի հիման վրա կազմել է Վենետիկում գործարքներ կատարող հայ մարդկանց ցանկը. պարզվում է, որ XVI—XVIII դարերում այնտեղ գրանցված անունների թվաքանակը 2000-ից անցնում է։

XVI—XVIII դարերում Իտալիայի հայ աչքի ընկնող գաղթօջախներից են հանդիսացել Վենետիկը, Միլանը, Անգոնան, Սիե-

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 443։

² Ուղեգրյան, նշված աշխատ., էջ 254—255։

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 455։

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 54։

նան, Չլորենցիան, Պիզան, Պիստոյան, Լուկկան, Հոմմը, Վիտերբոն, Ֆորլին, Ֆերրարան, Պիրուժը և ուրիշներ: Նրանց մեծ մասը, իհարկե, փոքրաթիվ ունեցողներ են եղել: Թվարկված գաղթօջախներից իրենց խոշորությունը աչքի են ընկել առանձնապես Վենետիկը, Ճենովան և Լիվորնոն:

Այնքան շատ ջուղայեցիներ են բնակություն հաստատած եղել Վենետիկ, Ճենովա և Լիվորնո քաղաքներում, որ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ջուզեպեցին իր 1688 թ. մի գրությունը վերնագրել է հետևյալ ձևով. «Գիր օրհնութեան աստուածաշէն քաղաքացն Վենետիկ, Ալեկոնոնոյ և Ջենովայ եղեալ քրիստոսասէր և բարեպաշտօն ջուղայեցի վաճառականաց, սիրելի և հարազատ եղբարց»¹:

Իտալիա եկող և բնակություն հաստատողները միայն ջուղայեցիներ չեն եղել: Այստեղ են եկել և բնակվել մեծ թվով հայեր նաև Արևմտյան Հայաստանից:

Գաղթօջախների հայ բնակչության թվի մասին ճշտված տվյալներ չկան: Ըստ Ուղուրլյանի տեղեկության, Անքոնայում ապրելիս են եղել մինչև 150 ընտանիք, Լիվորնոյում՝ 120 հոգի: Վենետիկից բացի, մյուս գաղթօջախները հավանական է, դրանից ավելի շատ բնակչություն չեն ունեցել: Մենք նկատի ունենք մշտական բնակություն հաստատածներին, այլապես առևտրական նպատակով եկող գնացող հայերի թիվը շատ մեծ է եղել:

Հայաստանից դեպի Իտալիա գաղթող բնակչության, մասնավորապես հայ առևտրականների իտալական քաղաքները փոխադրվելու և Հայաստանը գործարար բնակչությունից դատարկվելու առաջ վիճակը շատ հաջող պատկերված է մի բանաստեղծության մեջ, որը բերում է Ուղուրլյանը.

«Ի հայրենեաց մըղեալ արտաքս
Առտուրաւ շահավաստակ
Ի Վենետիկ և ի Գենուա,
Ու ի սահմանս առին ըզկայ
Ի Գիրենեան և ի յԱտրիակ.
Միմեանց հանդէպ ծովուց իշխանք.
ՅԱլիկուռնա ւ Անքոն քաղաք
Նրամ երամ պանդրխտականք,
Բիւր աստ բիւր անդ թափառական
Կործանեցին ըզՀայաստան
Նւ զԹորգոմն իմ և Ազքանազ
Վերածեցին ի թիւ նուազ...»²

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՉԳ հ. II, էջ 450:

² Ուղուրլյան, էջ 220:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես և Իտալիայում, հայ բնակչությունը իր համեստ բաժինն է ունեցել երկրի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի զարգացման քնազավառնեցում: Իտալահայ գաղթականությունը Իտալիան համարել է իր երկրորդ հայրենիքը, երախտագիտորեն է գնահատել իտալացի աշխատավորության իր նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքը և շատ արագ ու սերտ հարաբերություններ է մշակել նրա հետ: Եվ եթե կա մի խավ Իտալիայում, որից անշափ դժգոհ է եղել իտալահայությունը, այդ կաթոլիկ կղերականությունն է և նրա հոգևոր կենտրոն Վատիկանը: Պապական իշխանությունները ոչ միայն խեղդել են ամեն մի ազատ մտածողություն, այլև ճիգ-վիտակա՛ն խորամանկ ձևերով նստել են իտալահայ բնակչության հոգու վրա և, վերջին հաշվով, նրա կործանման պատճառը դարձել:

Իտալիայի քաղաքական իշխանությունները իրենց բազմաթիվ որոշումներում նշել են հայ բնակչության մատուցած մեծագույն ծառայությունները Իտալիային: Ալիշանը «Միսուան»-ում բերել է այդ որոշումներից բազմաթիվ նմուշներ հայերեն թարգմանություններով: Հայերն այնտեղ անվանված են «երախտավոր ազգ (Nazione Benemerita), «բազմերախտ», «բարյացապարտ», «սիրելիազգյուն», «շահավոր» և այլն: Ըստ որում, հայերը միայն առևտրի մեջ չէ, որ աչքի են ընկել և օգտակար եղել Իտալիայում: Իտալական նավատորմի դուռն ծառայել են ոչ քիչ թվով հայ նավաստիներ, նավավարներ, նավակառուցման վարպետներ, թնդանոթաձիգներ և այլն: 1395 թվականին Վենետիկում կտակ ունի գրած հայ նավաստի Անտոնը, Բարսոլի որդին: XVI դարի վերջերում և XVII-ի սկզբներում հիշվում է Եղիա անունով մեկը, որի չորս որդիները աշխատելիս են եղել նավարանում (Գևորգ, Հովհան, Մկրտիչ, Նիկողայոս), իսկ մեկն էլ՝ Պետրոս անունով նավապետ է եղել: XVIII դարում տեղեկություններ կան Վենետիկի նավատորմի դուռն աշխատող Մկրտիչ Ռոստոմի, Պետրոս Բալասանի, Հակոբ Աթաջանի և ուրիշների մասին: Հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել XVI դարի երկրորդ կեսին նավաշինության հայ աչքի ընկնող վարպետ Անտոնի մասին, որ միաժամանակ եղել է նաև խոշոր գյուտարար. նա իր սեփական նավաշինարանում պատրաստել է այնպիսի մի սարքավորում, որով կարողացել է ծովի տակից բարձրացնել խորտակված նավերը, որի համար և բազմիցս պարգևատրվել է Վենետիկի սենատի կողմից:

Վերջապես, հայերն իրենց համեատ մասնակցությունը ունե-

ցել են նաև իտալական մատենագրության բնագավառում: Իտալական V դարի թարգմանական գրականության մեջ մեծ անուն ունի նաչատուր Գավրիժեցին, որը պարսկերենից իտալերեն է թարգմանել «Պանդխտություն կամ ուղևորություն Սերենդիպպո (Սումատրա) կղզու թագավորի երեք որդիների», որը առաջին անգամ տրպագրվել է 1557 թ. և հետո արտատպվել բազմաթիվ անգամներ: Այդ աշխատությունը հետագայում իտալերենից թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, իռլանդերեն և դանիերեն: Եղել են թարգմանական գործում աշխատող այլ հեղինակներ ևս:

Հայ-իտալական մշակույթի բնագավառում մեծագույն ծառայություն ունեցել են մասնավորապես վենետիկի Մխիթարյանները:

Վենետիկի Մխիթարյանները:

Անկարելի է հայ գաղթավայրի պատմության մեջ մատնացույց անել մշակութային մի այլ օջախ, որն իր գրական, մատենագրիտական անհատնում վաստակով այնքան խոշոր դեր կատարած լինի հայ ժողովրդի պատմության մեջ, որքան Մխիթարյանների վենետիկյան օջախը: Իտալիայի հայ գաղթավայրի պատմության մեջ Մխիթարյաններն ունեն իրենց պատվավոր տեղը:

Վենետիկյան միաբանությունը հիմնվել է 1701 թ. ապտեմբերի 8-ին Պոլսում: Հիմնադիրն է հանդիսացել Մխիթար Սեբաստացին (1676—1749), որի անունով էլ միաբանությունը կոչվել է Մխիթարյան: Մխիթարյանները սկզբում եղել են ընդամենը տասը հոգի, իսկ հետո աստիճանաբար սկսել է նրանց թիվը մեծանալ: Միջնադանական կատաղի պայթյալում նրանք ենթարկվել են հալածանքի Պոլսի հայոց պատրիարքի կողմից և հարկադրված եղել 1702 թվականին փոխադրվել և բնակություն հաստատել Մորեայի (Հունաստանում) Մեթոն ծովահայաց բերդաքաղաքում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր վենետիկի գերիշխանության տակ: Այստեղ նրանք մենաստան են հիմնում, կառուցում եկեղեցի և միաբանության պահպանման համար ձեռք բերում պարտեզ և ձիթատան¹: 1705 թ. Հոռոմ ուղարկվող իրենց երկու ներկայացուցչի միջոցով նրանք պաշտոնապես պապին են ներկայացնում իրենց կանոնադրությունը և խնդրում հաստատել: Սակայն Հոռոմում գտնվող հայ կաթոլիկների՝ Մխիթարյանների նկատմամբ տարածած շարախոսությունների պատճառով, կասկածամիտ պապը

քավականին ձգձգում է և երկար «ուսումնասիրությունից» հետո միայն հաստատում է կանոնադրությունը 1712 թվականին¹:

Մխիթարյաններին չի հաջողվում երկարատև ապրել Մորեայում: 1715 թ. Քուրքիան կռիվ է հայտարարում վենետիկի հանրապետությանը: Օսմանյան զորքերը շարժվում են դեպի Հունաստան: Մխիթարյանները այդ պատճառով հեռանում են Հունաստանից և ապաստանում վենետիկում: Քուրքերը գրավում են Մորեան և Մեթոնի ղղջակը քարուքանդ անում: Այսպիսով, Մխիթարյանների 12 տարիների աշխատանքը ոչնչանում է: Վենետիկի սենատի հատուկ որոշումով քաղաքամերձ Ս. Ղազար կղզին հատկացվում է հայ միաբաններին:

1717 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մխիթարյանները պաշտոնապես հաստատվում են այստեղ: Կղզում անհրաժեշտ կառուցումներ և վերակառուցումներ կատարելուց հետո, Մխիթարը և իր միաբանակիցները ծավալում են բեղմնավոր գրական աշխատանք: Վենետիկում հաստատվելուց հետո, կազմվում է շորս հոգուց բաղկացած գրական մի շրջան՝ Մխիթար Սեբաստացի, Պետրոս Թիֆլիսեցի, Խաչատուր Էրզրումցի և Սարգիս եպ. Սարաֆյան, որոնք գրում են ինքնուրույն աշխատություններ, կատարում թարգմանություններ, հրատարակում բնագրեր և կատարում գրական այլ աշխատանք: Զի կարելի ասել, որ Մխիթարյաններն իրենց գրական, մատենագրիտական աշխատանքներն սկսել են իր ժամանակի վենետիկի առաջադեմ մշակույթի ավանդույթով: Մխիթարի, ինչպես և իր աշակերտների առաջին աշխատությունների վրա որոշակի նկատվում է կրոնա-դավանաբանական սխոլաստիկ մտածողության կնիքը: Լուսավորության դարում Մխիթարյանները թարգմանում էին Ալբերտի աստվածաբանությունը, Թովմա Ակվինացու աշխատությունների մեկնությունները, ճիզվիտ կրոնավորների խրատները և կաթոլիկ սխոլաստիկ այլ աշխատություններ: Հայ մտավորական շրջանները և Հայաստանում, և գաղթավայրերում, հաճույքով շրջադառնում էին Մխիթարյանների այս առաջին անօգուտ հրատարակությունները: Սակայն շուտով Մխիթարյանները, մոտիկից շփվելով վենետիկի զարգացած իրականության հետ, կրոնական թեմատիկային զուգընթաց, սկսեցին ուղադրություն դարձնել նաև աշխարհիկ գրականության և գիտական բնագավառների վրա: Այդ գործում առաջին օրինակը, պետք է ասել, տվեց ինքը Մխիթար Սե-

¹ Հ. Քորոսյան, Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացույ, Վենետիկ, 1932, էջ 24:

¹ Համառոտութիւն վարուց Մխիթարայ մեծի Արքայի (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1949 թ., նո. 4—12, էջ 351):

բաստացիին: Նրա աշխատութիւններից հայագիտական ուշագրաւ գործեր են առանձնապէս շորսը՝ «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին Հայոց», լույս է տեսել Վենետիկում 1727 թ., «Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայկական սեռի», լույս է տեսել Վենետիկում 1730 թ., «Տօմար կարճատօտ», լույս է տեսել Վենետիկում 1733 թ., «Քաղաքի հայկազեան լեզուի», լույս է տեսել Վենետիկում 1769 թ. և այլն:

Մխիթար Սեբաստացու գործունեութիւնը հայագիտութեան մեջ տարբեր գնահատականներ են տրվել: Ոմանք գտնում են, որ նա նեղմիտ, միատիկ կրոնավոր է, կտրված հայ իրականութիւնից, նրա գրական ստեղծագործութիւնների նպատակը կաթոլիկ պրոպագանդան է եղել և այլն: Հայագետների մի այլ խումբ գտնում է, որ Մխիթար Սեբաստացին մի արտակարգ հայրենասեր անձնավորութիւն է, որն իր ժողովրդի համար օգտակար գործ կատարելու նպատակով միաբանութիւն է ստեղծել, տեղափոխել է Իտալիա և այնտեղ ծավալել իր գրական բեղմնավոր գործունեութիւնը: Նա տեղական պայմաններին հարմարվելու նպատակով է կաթոլիկ սքեմ հագել, բայց միշտ հոգով մնացել է որպէս ջերմ հայրենասեր: Մեր կարծիքով երկու տեսակետներն էլ շափազանցված են: Ինքը՝ Մխիթար Սեբաստացին, իր որդեգրած ուղղութիւն մասին՝ տպագրած Աստվածաշնչի հիշատակարանում, հետևյալն է գրել՝ «Թեպէտ ահրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հոռմի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հավատի դավանութիւնից չի թուլանում»¹: Մխիթարը եղել է կաթոլիկ այն հոգևորականներից, որոնք հայրենասեր են: Մեկը մյուսին չի ժխտում: Ներկայումս արտասահմանում քիչ չեն հայ կաթոլիկ հոգևորականներ, որոնք անխարդախ սիրում են իրենց հայրենիքը:

Մեր կարծիքով Մխիթար Սեբաստացու մեծութիւնը ոչ թե իր անձնական գրական վաստակների մեջ պետք է փնտրել միայն, այլ նրա ստեղծած դպրոցի: Հակառակ Հայաստանում և գաղթավայրերում գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ միաբանութիւնների, որոնք ապրում են պրոտարոյժ կյանքով, ստանում են ժողովրդից և ոչ ինչ չեն տալիս նրան, Մխիթարը ստեղծեց այնպիսի աշխատասեր միաբանութիւն, որը կատարեց գրական, մատենագիտական մեծ աշխատանք: Ընդէն է, Մխիթարյանները, որպէս կղերականներ իրենց գրական ստեղծագործութիւնների մեջ շեշտը դրել են կրոնական հարցերի վրա, ճիշտ է, անհարկի շատ են տուրք տվել վա-

տիկանին, բայց դրա հետ միասին շափտք է ժխտել, որ նրանք օգտակար մեծ աշխատանք են կատարել: Մխիթարյանների գործունեութեան արդարամիտ գնահատողներից է եղել Մ. Նալբանդյանը, որը նշում է նրանց աշխատանքի և դրական, և բացասական կողմերը: «Մխիթարը, — գրում է նա, — պապականութիւնը դրեց յուր երեսին որպէս դիմակ, նորա ապագայքը ծնանում են արդեն դիմակով, բայց հայկական դիմակով: Մխիթարի արտաքինը — պապականութիւնը դառնում է նորա համար ներքին, Մխիթարի ներքինը — հայութիւնը, դառնում է արտաքին, մի լոկ դիմակ, որով երևում են միմիայն հայոց ազգի առջև»²:

Խոսելով Մխիթարյանների դրական գործունեութեան մասին, ամենից առաջ պետք է ասել, որ նրանք մեծ աշխատանք են կատարել Հայաստանում և գաղթավայրերում ցրված հայկական ձեռագիր մատյանները հավաքելու և նրանք կորստից փրկելու գործում: Եվ այժմ Մխիթարյանների մատենագրարանը, հայ ձեռագիր մատյանների քանակով, երկրորդ խոշոր ժողովածուն է աշխարհում: Մխիթարյանների մոտ են կենտրոնացել բազմաթիւ մատենագրական ունիկումներ: Մխիթարյանները հսկայական գործ են կատարել հայ մատենագիրները հրատարակելու գործում. հայ պատմիչների, տաղերգուների և այլ հեղինակների մեծ մասի աշխատութիւնները լույս են տեսել Մխիթարյանների հրատարակութեամբ: Կարելի է ասել, որ հայ մատենագրերի հրատարակութեան գործում նրանք ավելի են արել, քան հայ մյուս բոլոր հրատարակութիւնները միասին վերցրած: Ակադեմիկոս Հ. Աճառյանի հաշվումներով, Մխիթարյանների հրատարակած գրքերը հազար հատորից անցնում են²:

Մխիթարյանները խոշոր գործ են կատարել նաև անցյալի հարուստ հայ գրականութիւնն ու գիտութիւնը եվրոպական գիտութիւնը ներկայացնելու և, հակառակը, եվրոպական մշակույթը՝ հայերին ներկայացնելու ուղղութեամբ: Նրանց ենք մենք պարտական անտիկ մի շարք հեղինակների ստեղծագործութիւնները հունարենից կամ լատիներենից հայերեն թարգմանելու և հայ թարգմանական մատենագրութեան մեջ պահված անտիկ գիտականների եզակի աշխատութիւնները եվրոպացիներին ներկայացնելու գործում: Նրանք, կարելի է ասել, թարգմանել են օտար հին և նոր

¹ Մ. Նալբանդյան, Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք (տե՛ս «Երկերի լիակատար ժողովածու», III հ., էջ 224):

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, էջ 390:

¹ Ա. Երիցյան, Վենետիկի Մխիթարեանք, Թիֆլիս, 1883, էջ 40:

կլասիկների կարևոր գործերը՝ Հոմերոսի Իլիականից և Ոդիսականից սկսած մինչև Ֆենելոն, Դանտե և Բայրոն¹:

Մխիթար Սեբաստացու մատվանից հետո, XVII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի առաջին քառորդում Մխիթարյան աչքի ընկնող գործիչներ են հանդիսացել Հ. Գ. Ավետիքյանը, Հ. Խ. Սուրմելյանը, Հ. Ղ. Ինճիճյանը, Հ. Մ. Ավգերյանը, Հ. Հ. Ավգերյանը, Հ. Գ. Ազոնցը, Հ. Վ. Ալեքսանյանը և ուրիշներ²:

Հայագիտության և ճշգրիտ գիտությունների մի քանի բնագավառների հիմնադիրները հայ իրականության մեջ, փաստորեն, Մխիթարյաններն են եղել: Սուքիաս Աղամալյանի հեղինակությամբ 1781 թվականին լույս է տեսել թվաբանության ժամանակակից առաջին լուրջ ձեռնարկը, Հ. Ս. Պարոնյանի հեղինակությամբ՝ 1794 թ. «Երկրաչափության» դասագիրքը, Հ. Ի. Խաչատրյանի և Հ. Ծ. Էրադյանի քարտեզները և այլն: Եվ, վերջապես, Մխիթարյանները մեծ գործ կատարեցին հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ:

XVIII դարի հայ խոշոր պատմաբաններից մեկն է հանդիսացել Մխիթարյան միաբանության անդամ Մ. Չամչյանը: Նա հայ իրականության մեջ առաջինն է, որն իր «Հայոց պատմության» մեջ (հրատարակվել է 1784—1786 թվականներին) կառչած շմանց հայկական պատմիչների տեղեկություններին, այլ օգտագործեց նաև հիշատակարաններ, հիշատակագրություններ, ինչպես և հունական, լատինական, արաբական և օտար այլ աղբյուրներ: Չամչյանն իր հավաքած նյութերը քննադատորեն համադրել է հայկական աղբյուրների տվյալների հետ և կազմել հայոց պատմության ընդարձակածավալ ու գիտական դասընթացը երեք հատորով, որն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև XVIII դարի ութսունական թվականները: Թեև Չամչյանի պատմագիտական հայացքները մեզ համար այժմ ընդունելի չեն, որովհետև նրանք միջնադարյան ավատական պատմագրությունից շատ վեր չեն բարձրանում, սակայն նյութն այնքան հարուստ է և նրա արծարծած հարցերն այնքան բազմատեսակ, որ այն եղել ու մնում է որպես բարձրարժեք մի աշխատություն, որը շրջանցել հնարավոր չի:

Մխիթարյանների գրական, մատենագիտական լավագույն աշխատությունները լույս են տեսել XIX դարում, այս մասին խոսք կլինի հաջորդ հատորի մեջ:

¹ Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մխիթարյան միաբանություն, երկուհարյուրամյա գրական գործունեությունն ու նշանավոր գործերը, Վենետիկ, 1905 թ.:

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 1009:

ԲՈՒՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆ

Գաղթավայրի պատմության սկզբնաղբյուրները և ուսումնասիրությունները:

Բուղարիայի հայ գաղթավայրի հին շրջանի մասին մեզ հասած տեղեկությունները կցկտուր են և դիպվածային: Կան գաղթավայրի պատմության հետ կապված այնպիսի շրջաններ, որոնց մասին բացարձակ ոչինչ չգիտենք: Այսպես, օրինակ, բյուզանդական և հայկական պատմիչների ու ժամանակագիրների տեղեկություններից հաստատապես հայտնի է, որ IX—XIII դարերում տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականություն է տեղափոխվել Բուղարիա, հայկական ստվար գաղթօջախներ են աստեղծվել այնտեղ և զգալի դեր կատարել երկրի քաղաքական, հասարակական և կուլտուրական կյանքում, բայց XIV դարում նրանց մասին եղած պատմական տեղեկություններն ընդհատվում են: Ինչո՞վ բացատրել այդ արդյոք հայկական գաղթօջախները կաղմալուծվել և անհետացե՞լ են. իսկ եթե այո, ապա ի՞նչ գործոններ են նպաստել նրանց կաղմալուծմանը և այլն, այդ բոլորի մասին աղբյուրները համառորեն լռում են և պատասխան չեն տալիս:

Բուղարահայ գաղթօջախների մասին շատ ու քիչ բավարար տեղեկություններ պահպանվել են XVI դարից սկսած: Այժմ հայ և բուղար պատմիչները հաճախ են անդրադառնում Բուղարիայի հայ գաղթօջախներին: Այդ ժամանակներից մասամբ տեղեկություններ են սկսում հաղորդել նաև եվրոպական ճանապարհորդները: Եվ, վերջապես, XVII—XVIII դարերից մեզ են հասել հայկական որոշ հուշարձաններ, ձեռագրական հիշատակարաններ և պաշտոնական վավերագրեր: Բայց այդ նյութերի հիման վրա

դարձյալ անկարելի է սպառիչ խոսք ասել դադարավայրի ներքին կյանքի ու նրա աչքառու գործիչների մասին:

Բուլղարահայերի մասին եղած այս աղբատիկ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մինչև այժմ չի հավաքված, ժամանակագրական կարգով չի դասավորված և չի հրատարակված ամբողջական ժողովածուների մեջ: Դրանք զետեղված են գլխավորապես առանձին ուսումնասիրություններում կամ նրանց հավելվածում, հայկական թերթերում, ամսագրերում ու տարեգրքերում: Այս հրատարակություններից կարելի է մատնացույց անել «Փարոս» ժողովածուն, որը հրատարակվել է Սոֆիայում 1926 թվականին, «Պուլխարանայ տարեցույց»-ը, որը հրատարակվել է 1929 թվականին, «Հայկարան» ժողովածուն, որը հրատարակվել է 1931 թվականին Սոֆիայում, «Մասիս» տարեգիրքը, որը հրատարակվել է 1934 և 1935 թվականներին, «Հայ մամուլը», որը հրատարակվել է 1937 թվականին, «Հայրենի Տարեցույց»-ը, որը հրատարակվել է Պլովդիվում 1938 թվականին և այլն: Մի շարք արժեքավոր նյութեր են հրատարակված նաև «Սիոն», «Բագմավէյ» և «Հանդէս մասօրեայ» ամսագրերում:

Բուլղարահայ գաղթօջախի մասին պատմական փաստերը հավաքելու և այն գիտական շրջանառության մեջ դնելու գործում առանձնապես գովելի նախաձեռնություն է ցուցաբերել Սոֆիայում հրատարակվող «Նրևան» թերթը, որն իր էջերում պարբերաբար զետեղել և զետեղում է պատմական արժեքավոր նյութեր և ուսումնասիրություններ՝ նվիրված Բուլղարիայի մարած կամ գործող գաղթօջախներին:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությամբ զբաղվող առաջին հայագետներից է հանդիսացել հանգուցյալ Ա. Ալպոյաճյանը: Նա 1912 թվականին Վառնա քաղաքում լույս է բնծայել իր «Պուլխարիայ պատմութիւնը» խորագրով աշխատությունը, որի մեջ մասամբ տեղ է հատկացրել նաև բուլղարահայ գաղթօջախներին: Այնուհետև բուլղարահայ գաղթավայրի պատմությանը նա անդրադարձել է իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության երկրորդ հատորում:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությամբ զբաղվող մեղվաջան պատմաբաններից է հանդիսացել Ն. Գասապյանը, որը երկար տարիներ ապրելով Բուլղարիայում, ուշադիր ուսումնասիրել է ինչպես հայկական, այնպես և բյուզանդական ու բուլղարական աղբյուրները և վեր հանել ու լուսաբանել բուլղարահայության

պատմության բազմաթիվ մութ դրվագներ: Նրա ուսումնասիրությունների մեծ մասը լույս է տեսել հայկական պարբերական մամուլում, որոնց վրա մենք առիթ կունենանք կանգ առնելու:

Բուլղարիայի հայ գաղթօջախների պատմությանը նվիրված աշխատություններից արժեքավոր են նաև Գ. Մեսրոպի հոդվածները, որոնք լույս են տեսել «Մասիս» ժողովածուում 1934 թվականին:

Բուլղարահայերի, Բուլղարիայի թուրքական տիրապետության շրջանի պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել են և արժեքավոր հոդվածներ հրատարակել բուլղարահայ պատմաբաններ Ս. Փաշաճյանը և Արա Մարկոսը: Նրանց հոդվածները տպագրվել են գլխավորապես Սոֆիայի «Նրևան» թերթում:

Բուլղարիայի թուրքական տիրապետության շրջանում Բուլղարահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությամբ ըզբաղվել են նաև բուլղար պատմաբանները, որոնցից անհրաժեշտ է մասնավորապես նշել պրոֆ. Իորդան Իվանովին, որը բուլղարահայ գաղթավայրի պատմությանը զգալի տեղ է հատկացրել իր «Богомилски книги и легенды» խորագրով արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, որը լույս է տեսել Սոֆիայում 1925 թվականին:

Բուլղար մյուս պատմաբանների աշխատություններից ուշադրության արժանի է նաև Աթանաս Գրայֆի «Հայերը և պուլխարները» վերնագրով հոդվածը, որը լույս է տեսել 1928 թվականին «Պուլխարահայ տարեցույց»-ի մեջ:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է բուլղարացի պատմաբան պրոֆ. Քացարովը, որը 1927 թվականին Ֆիլիպեում հանդես է եկել «Բուլղարիայի և Հայաստանի պատմական կապերը» հատուկ զեկուցումով, որը տպագրվել է «Մասիս», տարեգրքում 1934 թ.: Բուլղարահայ գաղթավայրի վերաբերյալ լույս են տեսել փոքրիկ այլ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ ևս, որոնց վրա մենք հնարավորություն չունենք կանգ առնելու: Թվարկված ուսումնասիրությունները, փաստական հարուստ նյութ պարունակելով հանդերձ, պետք է ասել, որ շատ հեռու են սպառիչ լինելուց գաղթավայրի պատմությունը սպիտակ էջեր շատ ունի և բազմաթիվ դրույթներ կան, որոնք գիտական նոր տեսանկյունով պետք է վերանայվեն: Անհրաժեշտ է մասնավորապես գիտական շրջանառության մեջ դնել չհրատարակված պատմական այն նյութերը, ու

բոնք ցույց են տալիս հայ և բուլղար ժողովուրդների դարավոր բա-
բեկամոթյունը և նրանց միջև գոյութուն ունեցող անտեսական և
քաղաքական սերտ հարաբերությունները:

**Հայ-բուլղարական հնա-
գույն հարաբերություն-
ները և հայերի գաղթը
դեպի Բուլղարիա:**

Հայ գաղթօջախները Բուլղարիայում հիմ-
նըվել և գոյութուն են ունեցել քաղաքական
տարբեր իրադրությունների մեջ երեք տար-
բեր ժամանակաշրջաններում՝ բուլղարական
առաջին և երկրորդ թագավորությունների
ու բյուզանդական տիրապետության շրջանում VII—XIV դդ., Բուլ-
ղարիայի թուրքական տիրապետության տակ ընկած շրջանում
(XVI—XIX դդ.) և հայկական կոտորածների ու Համաշխարհային
առաջին պատերազմի տարիներին:

Հայերը բարեկամ բուլղար ժողովրդին ճանաչել և նրա հետ
անտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների մեջ են զբո-
նըվել հայ գաղթօջախները Բուլղարիայում ստեղծվելուց էլ դեռ
շատ առաջ:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հարաբերությունների պատ-
մությունը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ ի տարբերություն մեր
մյուս գաղթավայրերի պատմության, սկիզբ է առնում ոչ թե հայ
գաղթականության հոսանքով դեպի Բուլղարիա, այլ հակառակը,
բուլղար բնակչության գաղթով դեպի Հայաստան:

Պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդած մի տեղեկություն-
ներից հայտնի է, որ հայկական Արշակ թագավորի ժամանակ Հյուսի-
սային Կովկասում ապրող բուլղար գաղթականության ստվար մի
խումբ, ներքին գծությունների հետևանքով, բաժանվելով մայր
հատվածից, Վուրգ զորավարի գլխավորությամբ, գաղթել և բնակու-
թյուն է հաստատել Հայաստանի Վանանդ գավառում. «Ի սորա ա-
ուրս) (այսինքն՝ Արշակ թագավորի ժամանակ—Ա. Ա.),—գրում է
Խորենացին,—աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կովկասու
յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին
յաշխարհս մեր և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդահող և
ի հացաւէտ տեղիս»¹: Խորենացին, բուլղար այս գաղթականության
մասին խոսելիս, տեղանունները ստուգաբանելու իր յուրահատուկ
եղանակով, Վանանդ անունը փորձել է կապել այդ գավառում բնա-
կություն հաստատած բուլղար գաղթականության առաջնորդ Վու-
րգի հետ՝ «Վուրգ-Վանանդ»²:

Բուլղարական նշված գաղթականության Հայաստան գալու ժա-
մանակի մասին պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են
հայտնվել. ոմանք ենթադրում են, որ այդ տեղի պետք է ունեցած
լինի երկրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ, ոմանք՝ մեր
թվականության շորթորդ դարում և այլն: Սակայն նորագույն ու-
սումնասիրությունները պարզել են, որ Արշակը Հայաստանում թա-
գավորել է մեր թվականության երկրորդ դարում, ուստի բուլղարա-
կան այդ գաղթը տեղի պետք է ունեցած լինի հենց այդ ժամանակ:
Խորենացու այս տեղեկությունը կարևոր է ոչ միայն հայ-բուլղար-
ական հարաբերությունների պատմության, այլև բուլղարագիտու-
թյան համար ընդհանրապես, որովհետև այն, որքան մեզ հայտնի
է, բուլղար ժողովրդի մասին մեզ հասած ամենահնագույն հիշա-
տակություններից մեկն է:

Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան բուլղար-
ական մի այլ գաղթի մասին դեպի Հայաստան (XI դարում): Բյու-
զանդական Կեդրենոս պատմիչը հայտնում է, որ Վասիլ II Բուլ-
ղարասպան կայսրը 1015 թվականին պաշարելով Մակեդոնիայի
Մոզլենա գավառի Եդեսիա քաղաքը և գրավելով այն, անձնատուգ
եղող զինվորականներին և քաղաքում զենք վերցնելու ընդունակ
բազմաթիվ բնակիչների աքսորեց Ասպրականիա՝ Կեդրենոսը, ինչ-
պես պարզված է, Ասպրականիա է անվանում Վասպուրականը:

Բուլղարական այդ գաղթի մասին հայկական պատմիչներից
վկայություն ունի Արիստակես Լաստիվերոցին. նա հայտնում է,
որ Վասիլ կայսրը հաղթելով բուլղարական Սամուել թագավորին և
նվաճելով Բուլղարիան, բուլղարական զորքին «խաբեկանօք ի մի
վայր ժողովէ, որպէս թէ պարզևս տայ նոցա և գրով զհամարս նո-
ցա կալեալ, առաքէ զնոսս յԱրևելս անդառնալի եկիք»³:

Հայ և բուլղար ժողովուրդների հնագույն և երկարատև շփում-
ները տեղի են ունեցել Թրակիայում և Մակեդոնիայում՝ կայսրու-
թյան հյուսիսային բաժանի վրա: Բյուզանդիան, ինչպես հայտնի
է, երկար ժամանակ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարել է գաղթեց-
ման քաղաքականությունը դեպի Բալկաններ. նա անընդմեջ հայ
գաղթականություն է տեղափոխել Թրակիա և Մակեդոնիա՝ ցան-
կանալով մի կողմից ճնշել, կազմալուծել Հայաստանում ծայր ա-
ռած ազատագրական և սոցիալական շարժումները, իսկ մյուս կող-
մից՝ տեղափոխված բնակչությանը օգտագործել ավարական, գո-

¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 119:
² Նույնը, էջ 109:

³ Տե՛ս Georgii Cedreni II, էջ 462:
² Արիստակես Լաստիվերոցի, Պատմութիւն, էջ 24:

թական և սլավոնական հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Այսպիսով, Հայ գաղթօջախները Բալկաններում առաջին անգամ հանդես են եկել որպես զինվորական օջախներ: Բյուզանդական իշխանությունները հայկական զորամասերից պահակախմբեր են ստեղծել և պարբերաբար համալրել այն՝ կամովին եկած կամ բռնի բռնված հայ գաղթականներով: Հայաստանից Բալկաններ բերված հայ գաղթականների մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան ինչպես բյուզանդական, այնպես և հայկական աղբյուրներում: Նշենք նրանցից մի քանիսը միայն:

Մեզ հասած պատմական տեղեկությունը՝ ղեպի Բալկաններ հայ բնակչության առաջին գաղթի մասին, վերաբերում է հինգերորդ դարին: 451 թվականին, Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ Հայաստանում ստեղծվում է անբարենպաստ իրադրություն, Արտավան և Գազրիկ իշխանները, իրենց հետևող զինվորներով, անցնում են Բյուզանդիա: Առաջին կայսրը (457—474) քաղաքական այս փախստականներին բնակավայր է հատկացնում Մակեդոնիայի Նիկիա (Ներկայիս Նիշ քաղաքը)¹: Պրոկոպիոս պատմիչը հաղորդում է, որ 542 թվականին պարսկա-բյուզանդական պատերազմի ընթացքում զգալի թվով հայեր են անցնում բյուզանդացիների կողմը, որոնց բոլորին էլ Հուստինիոսը ընդունում և տեղավորում է Պոլսում, Քրակիայում և Մակեդոնիայում²: Հուստինիոս Առաջինին հաջորդող կայսրներից հայ բնակչությանը՝ Հայաստանից Քրակիա և Մակեդոնիա տեղափոխելու քաղաքականության մոլի հետևողներից է եղել մասնավորապես Մորիկ կայսրը (582—602): Տեղեկություն կա այն մասին, որ Մորիկի ժամանակ Հայաստանից Բյուզանդիա է տեղափոխվում հայ իշխան Աղադ խորխոռունին իր զորամասով, որին Մորիկը ուղարկում է Քրակիա՝ «գումարէ ի Քրակիա»³:

Մորիկը սակայն չի գոհացել Հայաստանից տարերայնորեն Բյուզանդիա եկող և Քրակիա գնալ ցանկացող հայ գաղթականներով: Նա կազմել է հայերին Հայաստանից տեղափոխելու դժոխային մի ծրագիր, բայց որի Արևմտյան Հայաստանի ողջ բնակչությանը պետք է հարկադրաբար տեղափոխեին Քրակիա և բնակեցնեին Բյուզանդիայի հյուսիսային սահմաններում: Ժամանակակից Սեբեոս պատմիչը բերել է Մորիկ կայսրը մի նամակը՝ պարսից

խոսքով թագավորին՝ հայ բնակչության տեղահանության մասին: Նամակում ասված է. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ կան ի միջի մերում և պղտորեն (ակնարկել է հայ ժողովրդին—Ա. Ա.): Բայց եկ՛ ասէ, ես զիմ ժողովեմ և ի Քրակէ գումարեմ, և դու զբոյզ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանեն՝ զթշնամիս սպանեն, և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա (այսինքն՝ հայերը—Ա. Ա.) յերկրի իրեանց լինիցին, մեզ հանգչել ոչ լինի»⁴:

Մորիկը սակայն ոչ միայն ծրագրել, այլ փորձել է այն իրագործել կյանքում: Նա 589 թվականին հրամայել է երկու հեծյալ գունդ կազմել Հայաստանում և տեղափոխել Քրակիա: Կայսեր հրամանի համաձայն Հայաստանում կազմվում է այդ երկու գունդը: Նրանցից մեկի հրամանատարն է նշանակվում Սահակ Մամիկոնյանը, իսկ մյուսինը՝ Սմբատ Բագրատունին: Սահակ Մամիկոնյանն իր գունդը տանում է Կոստանդնուպոլիս, իսկ Սմբատ Բագրատունու գունդը, Բյուզանդիա տեղափոխվելու ժամանակ ապստամբում է և հրաժարվում գնալ, այն պատճառաբանությամբ, թե լավ է մեզ մնալ և «մեռանել ի վերայ աշխարհին Հայոց», քան գնալ օտարություն և մեռնել օտար երկրում⁵:

Կայսրը լսելով ապստամբության լուրը զայրանում է և կարգադրում հազար հոգու փոխարեն հավաքել 30,000 հոգի և «անցուցանել զամենեաին ընդ Մով և գումարել ի կողմանս Քրակացուց ընդդէմ թշնամոյն»⁶: Սակայն, ինչպես ժողովուրդն է ասում, ուրբաթն ավելի շուտ է վրո հասնում, քան շաբաթը. 602 թվականին Մորիկը գահընկեց է լինում և սպանվում, իսկ նրա ոճրագործ ծրագիրն էլ այդպես մնում է անկատար:

Մորիկին հաջորդող կայսրներից հայ գաղթականներ է տեղափոխել Քրակիա Կոստանդին Կոպրոնիմոսը: 751 թվականին արշավելով Արևելք, նա Քեդոսուպոլսից (էրզրումից) մեծ թվով հայ և ասորի գաղթականներ է տեղափոխել Քրակիա: Բյուզանդական Գենեղիոս պատմիչը խոսելով այդ գաղթի մասին, հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Մերանից հետո (այսինքն՝ 751 թվականին պատկերամարտության առթիվ հրավիրված ժողովից հետո—Ա. Ա.) նա (այսինքն՝ Կոստանդին 5-րդը) հավաքեց իր զորքը և անցավ

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, II, էջ 148:

² Прокопий, История войн с ванадалами, II, էջ 24:

³ Սեբեոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 49:

⁴ Սեբեոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 49:

⁵ Նույն տեղը, էջ 56:

⁶ Նույն տեղը, էջ 54:

հայկական Մելիտինեն և նրա մոտիկ շրջանները: Տեղի հայերին և ասորիներին, որոնք գտնվում էին արաբական գերիշխանության տակ, (կայսրը) տարավ իր հետ՝ ասելով. թող մեզ հետ լինեն որպես եղբայրներ և որդիներ»¹: Կայսրը խաբված այս գաղթականներին հետագայում տեղափոխեց Քրակիա:

Հայ բնակչության բռնագաղթը Քրակիա և Մակեդոնիա առանձնապես զանգվածային բնույթ է կրել IX—X դարերում: Այդ ժամանակ գաղթել են գլխավորապես պավլիկյանները: Որպես սոցիալական վտանգավոր տարրեր, նրանց բռնում, բերում էին Փոքր Ասիայի զանազան վայրերից:

Պավլիկյանների առաջին խումբը Քրակիա է բերել Լևոն V կայսրը՝ 817 թվականին պավլիկյանների հետ ունեցած ընդհարումների ժամանակ²: Մեծ թվով պավլիկյաններ է բերել Քրակիա մանավանդ Քեոզորա կայսրուհին: Ըստ Քեոֆանի շարունակող պատմիչի տեղեկության, 843 թվականին, Մավրոպոտամուում բյուզանդական և պավլիկյան բանակի միջև տեղի ունեցող ճակատամարտի ժամանակ, երբ պավլիկյանները պարտություն կրեցին, Քեոզորայի հրամանով գերի վերցված տասնյակ հազարավոր պավլիկյաններ արտրվեցին Բալկաններ³:

Հետագայում պավլիկյան ռազմագերիների մի մեծ խումբ Բալկաններ է արտրել Բարսեղ առաջինը 872 թվականին: Եվ վերջապես, Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը 969 թվականին, Անտիոքի Քեոզորոս պատրիարքի թելադրմամբ, Կարինում և Մելիտինեում զբաղվող պավլիկյանների մնացորդներին ամբողջապես տեղափոխեց Քրակիա: Քրակիա և Մակեդոնիա տեղափոխված հայ գաղթականությունն, որ մոտիկից շփման մեջ մտնելով բուլղար ժողովրդի հետ և աստիճանաբար թափանցելով Բուլղարիայի հարավային և հարավ-արևմտյան շրջանները, ստեղծում է բուլղարական առաջին գաղթօջախները:

Քրակիայի և Մակեդոնիայի հայ գաղթականությունը Բուլղարիա էր անցնում մեծ մասամբ կամովին, նախասիրության թելադրանքով: Բայց եղև են դեպքեր, երբ բուլղար-բյուզանդական կոնֆլիկտների ժամանակ հաղթանակող կողմերն իրենց գրաված շրջաններից գերեզմաններ են տեղի բնակչությունը, իսկ քանի որ հայ-

կական խոշոր գաղթօջախները հաստատված էին Քրակիայում և Մակեդոնիայում, ուր և մեծ մասամբ տեղի էին ունենում կոնֆլիկտները, ուստի հայ բնակչությունը ևս ենթարկվել է գերեվարության: Հայտնի է, օրինակ, որ բուլղարական Քրում իշխանը 813 թվականին իր ռազմական արշավանքի ժամանակ Ադրիանապոլսից 12,000⁴ գերի տարավ, որոնց մի մասը հայեր էին:

Կայսրության՝ հայ բնակչության Բալկանները տեղափոխելու այս քաղաքականությունը, պետք է ասել, ամենևին չարդարացրուն ընդդեմ Բյուզանդիայի:

Կայսրության՝ հայ բնակչության Բալկանները տեղափոխելու այս քաղաքականությունը, պետք է ասել, ամենևին չարդարացրուն ընդդեմ Բյուզանդիայի: Բյուզանդական կայսրության հույսերը, մանավանդ՝ պավլիկյանների տեղափոխությունը: Աշխատավոր խավերի այս ներկայացուցիչները ոչ միայն հնազանդ զործիք շղարձան Բյուզանդիայի ձեռքում և շկոկեցին բուլղար ժողովրդի դեմ, այլ հակառակը, զինակցեցին բուլղարների հետ և իրենց գեներալներին կայսրության դեմ: Հայ գաղթականության բուլղար ժողովրդի հետ զինակցելն ունեք, իհարկե, իր պատճառը, երկու ժողովուրդներն էլ հարստահարվում էին բյուզանդական կայսրության կողմից, երկուսն էլ ձգտում էին ազատության, ուստի բնական է, որ նրանք պետք է զինակցեին ու միասնաբար պայքարեին ընդհանուր թշնամու դեմ: Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղար ժողովուրդը սիրալիք ընդունելություն է ցույց տվել իրենց մոտ ապաստան գտած հայ գաղթականներին: Բուլղարական իշխանությունները թույլ են տվել հայերին ապրելու այնտեղ, ուր կամենում են, և նրանց իրավունքները որպես օտարականների շեն սահմանափակել: Բուլղարական իշխանությունները պավլիկյանների նկատմամբ թշնամական դիրք չընեցին ոչ այն պատճառով, որ նրանց բարոգած գաղափարախոսությունը դուր էր գալիս իրենց, այլ որ Բյուզանդական կայսրության դեմ բուլղար ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում պավլիկյանները հանդիսանում էին իրենց վստահելի դաշնակիցները: Իրավացի է բուլղար պատմաբան պրոֆ. Իորդան Իվանովը, երբ խոսելով բուլղարների և պավլիկյանների հարաբերությունների մասին, գտնում է, որ «Պավլիկյանները շատ պարագաների մեջ ընթացել են բուլղար մեծամասնության հետ»¹: Պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան այն մասին, որ Բուլղարիայի թագավոր Բորիս 1-ինի ժամանակ (852—888), երբ բրիտանոնությունը նոր էր մուտք գործում Բուլղարիա՝ և քրիստո-

¹ Genesis Regum, էջ 122:

² И. Иванов, Богомилски книги и легенды, София, 1925, էջ 4:

³ S6'a «Сборник документов по соц.-экономической истории Византии»,

¹ Иордан Иванов, Богомилски книги и легенды, էջ 16:

նեական քարոզիչները մրցում էին իրար հետ՝ իրենց դավանանքը Բուլղարիայում հաստատելու և իշխող, դիրք գրավելու համար, պավլիկյանները ցանկացել են իրենց պաշտոնական քարոզիչներն ուղարկել Բուլղարիա: Այդ մասին մեզ տեղեկություն է հաղորդում Պետրոս Սիցիլացին: Հայ գաղթականները, մասնավորապես պավլիկյանները, իրենց դիրքորոշումը բուլղար-բյուզանդական պայքարում ցույց էին տվել 813 թվականին բուլղարական Քրոմ թագավորի Բյուզանդիայի դեմ վարվող պատերազմներում: Քրոմին հաջողվել էր առանց պատերազմի վերցնել Թրակիան, որովհետև նրան աջակցել էին պավլիկյանները: Այդ արշավանքի ժամանակ Կ. Պոլսի պավլիկյանները ապստամբվել էին կայսրության և ուղղափառ եկեղեցու դեմ և դրանով աջակցել բուլղարների առաջխաղացմանը: Դրա համար էլ Լևոն կայսրը, Քրոմին հաղթելուց հետո, Պոլսի պավլիկյաններին արտաքսեց Թրակիա: Կաթոլիկ և ուղղափառ եկեղեցիների բարձրաստիճան հոգևորականները, ինչպես երևում է, շատ են անհանգստացած եղել պավլիկյանների գործունեությանը Բուլղարիայում: Պրոֆ. Ի. Իվանովը գտնում է, որ IX դարի վաթսուական թվականներին պավլիկյանները խմորել էին տեղացի բուլղար բնակչությունը և պատկառելի ուժ էին ներկայացնում¹: Նիկողայոս պապը 866 թվականին Բուլղարիայի Բորիս թագավորին գրած իր նամակում զգուշացնում է պավլիկյաններից. «Զգուշացե՛ք, — գրում է նա, — այդ աղանդավորների քարոզչությունից, որովհետև նրանք բռնկվող կրակի են նման»²: Նման զգուշացնող նամակ էր ուղարկել բուլղարական Սիմեոն թագավորին Պոլսի հունական պատրիարք Հովհաննեսը (823—927): Նա կտրականապես պահանջել է «Զբաժուրելի աղանդի տարածման առաջն առնել»:

Սիմեոն ցարը, սակայն, ոչ միայն չի սահմանափակել պավլիկյանների գործունեությունը և նրանց դեմ միջոցներ ձեռք չի առել, այլև նախապայմաններ է ստեղծել նրանց գործունեության համար, որովհետև պավլիկյանները որպես կայսրության օպոզիցիոն ուժեր, բուլղարների հետ դաշնակցած, կուլում էին Բյուզանդիայի դեմ: Հայտնի է, որ 914 թվականին, երբ Սիմեոն թագավորը արշավում էր դեպի Բյուզանդիա, Ադրիանապոլիս քաղաքը կարողացավ վերցնել տեղի պահակախմբի հայ հրամանատարի գործուն աջակցությունը³:

¹ Иордан Иванов, Богомилски книги и легенды, էջ 16:

² Ա. Չրայֆ («Պուլկարահայ տարեցոյց», 1928, էջ 27):

³ G. Songeon, Histoire de la Bulgarie, էջ 109:

Հայ-բուլղարական զինական դաշնակցությունը նկատելիորեն «երտացավ բուլղարական Սամուելի թագավորության ժամանակ X—XI դդ. որին հայկական ծագում է վերագրվում: Ըստ Ստեփանոս Ասողիկի տեղեկության, Սամուելը Հայաստանի Դերջան գավառից էր: Սկզբում նա, իր եղբոր հետ միասին ծառայում էր Բյուզանդիայի հայկական մի զորամասում, որը Բարսեղ կայսրի հրամանով տեղափոխվում է Թրակիա՝ բուլղարների դեմ կուլելու համար: Սամուելը և իր եղբայրը բուլղար-բյուզանդական զորքերի ընդհարումներից մեկի ժամանակ, ապստամբվում են Բյուզանդիայի դեմ և անցնում բուլղարների կողմը: Սամուելն այնուհետև երկար ծառայելով բուլղարական բանակում և աչքի ընկնելով իր քաջությունը և նվիրվածությունը, շահում է տեղացիների վստահությունը և դառնում Բուլղարիայի թագավոր: Ի դեպ, Մակեդոնիայի Բրեստա շրջանի Կերման գյուղում գտնվել է Սամուելի գերեզմանաքարը, որի վրա եղած հունարեն արձանագրությունից երևում է, որ նրա հոր անունը Նիկողայոս է եղել, մորը՝ Հոնիփսիմե, իսկ նրանք՝ Դավիթ, անուններ, որոնցից ոչ մեկը բուլղարական չէ և գալիս են փաստելու Ասողիկի տեղեկության հավաստիությունը: Սամուելի հայ ծագում ունենալու մասին ուշագրավ է բուլղար պատմաբան պրոֆ. Կ. Քացարովի ուսումնասիրությունը¹: Սամուելը, ինչպես ասացինք, միակ անձնավորությունը չէր, որ փախել և անցել էր բուլղարների կողմը: Բուլղարահայ պատմաբան Ն. Գասապյանն իրավացիորեն գտնում է, որ Սամուելի գրեթե ամբողջ սպայակույտն ու զինվորականները մեծ մասամբ հայեր էին, որոնք ո՛չ թե օգնել են բյուզանդացիներին, այլ ապստամբել բյուզանդացիների դեմ²: Սամուելի թագավորության ժամանակ Բյուզանդիայից բազմաթիվ մարդիկ են ապաստանում Բուլղարիայում, այդ թվում նաև հայ ազնվականներն իրենց ընտանիքներով³: Ըստ տեղեկությունների, Սամուելի գահակալության տարիներին բուլղարական բանակում հայկական զորամաս է ատեղծվում, որը բուլղարների հետ ձեռք-ձեռքի տված կուլում է Բյուզանդիայի դեմ: Հայտնի է, որ 1002 թվականին Սամուելը հայ-բուլղարական զորքերից կազմված բանակով հարձակվել է և գրավել Ադրիանապոլ-

¹ Կ. Քացարով, Պատմական կապեր Պուլկարիո և Հայաստանի միջև («Մասիս» տարեգիրք, 1934 թ., էջ 243):

² Ն. Գասապյան, Պուլկարահայ հիշատակարաններ («Հայրենի տարեցոյց» № 938 թ., էջ 53):

³ «История Болгарии, М., 1954, էջ 96:

լիսը¹: Պատմական տեղեկություններ կան այն մասին, որ Սամուելը բյուզանդացիների հետ տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ իր վերջրած հայ զինվորներին ազատություն է տվել և նրանց օգտագործել բանակում ու վարչական ապարատում: Նման ռազմագերիներից է հանդիսացել Աշոտը, Գրիգոր Տարոնեցու որդին, մի գեղեցիկ երիտասարդ, որին նա զինվորական բարձր պաշտոն է տվել և ամուսնացրել իր աղջկա հետ²:

Բուլղարահայերը մասնակցել են նաև Սամուելի թոռան՝ Պետրու Գիլյանոսի ղեկավարած ապստամբությանը, որը բուլղար ժողովրդի՝ Բյուզանդիայի դեմ վարած ազատագրական շարժումների պատմության փայլուն էջերից մեկն է: 1020 թվականին, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդիային հաջողվել էր նվաճել Բուլղարիան և ծանր հարկի տակ դնել այն: Բուլղար ժողովուրդը չհանդուրժելով բյուզանդական լուծը, Պետրուի ղեկավարությամբ ապստամբվում է և հերոսաբար կռվում Բյուզանդիայի դեմ: Պավլիկյանները գործուն մասնակցություն են ունեցել ազատագրական այդ պայքարին: 1040 թվականին բուլղար հայրենասերների ազատագրական շարժումը ճնշելուց հետո, բուլղարացիների հետ մասնակցած հայերին, գլխավորապես պավլիկյաններին, տեղափոխել են Իտալիա:

Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը ուշադրավ տեղեկություն է հաղորդում XI դարի 80—90-ական թվականներին Ֆիլիպոպոլսի հայ պավլիկյանների՝ բուլղար ժողովրդի մղած ազատագրական շարժումներին ցուցաբերած ակտիվ մասնակցության մասին, որը կրել է նաև սոցիալական բնույթ³: Աննա Կոմնինը, որը Ալեքսեյ 1-ինի աղջիկն է, հասկանալի պատճառով, զայրույթով է խոսում Ֆիլիպոպոլսի հայերի մասին: «Հայերը, այսպես կոչված բողոմիլները,— գրում է նա,— և աստվածուրաց պավլիկյանները, Ֆիլիպոպոլսի քաղաքը բաժանել էին իրար մեջ»: «Նրանք,— շարունակում է նա,— դոգմատիկ հարցերում չնայած տարբերվում են իրարից, բայց ապստամբության մյուս բոլոր հարցերում համաձայն են մանիքեանների հետ»⁴:

Ֆիլիպոպոլսի հայ և բուլղար աշխատավորության պայքարը ընդդեմ Բյուզանդիայի բավականին երկար է տևում: Այդ պայքարը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ Ֆիլիպոպոլսի հայերը, տեղի աշ-

խատավորության հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված, պայքարում են բյուզանդական հարստահարիչների դեմ:

Բուլղար ժողովրդի կողմն անցնող հայկական մի այլ խմբի մասին տեղեկություններ կան XII դարի սկզբներում: Ալեքս Կոմնենոս կայսրը (1081—1118) հայեր է բերում և բնակեցնում Ռոտտոբի բարձունքների վրա և Բալկանյան լեռներում, որպեսզի նրանք պաշտպանեն հյուսիսային սահմանները: Սակայն բերված այս գաղթականությունն անցնում է բուլղարների կողմը, միանում նրանց և կռվում բյուզանդացիների դեմ: Ալեքս կայսրը փորձում է վրեժխնդիր լինել, սակայն, ըստ պատմիչների տեղեկությունների, հայբուլղարական զորքերը ստրատեգիական հարմար դիրքեր են գրավում, և բյուզանդացիները անօգուտ համարելով հարձակումը, թողնում և ետ են նահանջում¹:

Հայ կարևոր գաղթօջախները Բուլղարիայում: Բուլղարահայ գաղթականությունը կենտրոնացված չի եղել մի վայրում: Նա ցրված է եղել երկրով մեկ: Կանգ առնենք բուլղարահայ կարևոր գաղթօջախների վրա:

Հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկը հաստատվել է Քուրգաս քաղաքում: Նրա մասին հիշատակություններ կան IX դարից: Ըստ տեղեկությունների, այստեղ բավականին ստվար հայություն է ապրել և ունեցել է իր ներքին ինքնավարությունը²:

Հայ բնակչության մի խոշոր հատված, ինչպես տեսանք, կենտրոնացված է եղել Ֆիլիպոպոլսի (ներկայիս՝ Պլովդիվ) քաղաքում: Բյուզանդական պատմիչ Աննա Կոմնինը հայտնում է, որ Ֆիլիպոպոլսի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին:

XII դարի պատմիչներից Նիկիտա Խոնիատան խոսելով խաչակրաց արշավանքի մասին, հայտնում է, որ երբ Ֆրիդրիկ Բարբառոսան 1189 թվականին վերցնում է Ֆիլիպոպոլիսը, քաղաքի բնակչության որոշ մասը վախենալով նրանից, խույս է տալիս և փախչում, իսկ հայերը մնում են քաղաքում և գնում ընդառաջ նվաճող Ֆերին, բարեկամաբար ընդունում և ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալիս նրան³: Պատմիչի այս տեղեկությունը հաստատում է նույն արշավանքի մասնակից ավստրիացի խաչակիր Աներբիթը իր թողած հիշատակագրությունների մեջ: Նա հայտնում է, որ հայերը Ֆրիդրիկին ո՛չ միայն սիրալիք ընդունեցին, այլև խոստա-

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 560:

² «Հայրենի տարեցույց», էջ 53:

³ Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI—XII вв., М., 1960, էջ 410—427:

⁴ Anna Comnena, Alexiadis, Կ. II, էջ 257:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II Կ., էջ 562:

² Նույն տեղը Կ. I էջ 558:

³ Niketas Choniatis, De Isaacio-Angelo, Կ. II, §13, էջ 527:

ցան պարենավորել նրա բանակը՝ խնդրելով միայն ապահովութիւն ճիրենց գյուղերի համար¹։ Այս տեղեկութիւնից երևում է որ Ֆիլիպպոսը և նրա շրջակայքում բավականին թվով հայկական գյուղեր են եղել, այնքան շատ, որ կարող էին ապահովել խաչակիրների հսկա բանակի պարենավորումը։

Ֆիլիպպոսը XII—XVII դարերում Բուլղարիայի առևտրաշատ կենտրոններից մեկն էր, նա գտնվում էր Պուլսից դեպի Բուլղարիա և արևմտյան Եվրոպա ձգվող տարանցիկ ճանապարհի վրա², ուստի պետք է ենթադրել, որ այնտեղ գտնվել են որոշ թվով նաև հայ արհեստավորներ և առևտրականներ։

XII դարում հայկական գաղթօջախ է եղել նաև Սոֆիայում, Մգլենում, Դիվոլում և Բիթոլայում։ Մեզ են հասել Օխրիտայի Թեոֆիլակ եպիսկոպոսի նամակները՝ հասցեագրված Սոֆիայի եպիսկոպոսներին և Մրզլենի Թեան անունով մի հայ ազնվականի, որոնցից երևում է, որ հայերը նշված վայրերում գաղթօջախներ են ունեցել, որոնք ղգալի հասարակական կշիռ են ներկայացրել³։

Բուլղարիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է Թոնովոն։ Բանասեր Ն. Գասապյանը իր «Բուլղարահայ անհետացած գաղութներու մասին» խորագրով հոդվածում փաստեր է մատնանշում այն մասին, որ XIII դարի կեսերից սկսած Թոնովոն մեծաթիվ հայ բնակչություն է ունեցել⁴։ Ըստ հայկական մի հին ձեռագրում եղած հիշատակության, հայոց եկեղեցու բարձր իշխանությունները Թոնովոյի հայ համայնքի համար Առաքել անունով մեկին քահանա են ձեռնադրել։ Թոնովոյի հայ բնակչության որոշ մասը, ըստ երևութի, հարել է պավլիկյան շարժմանը։ Այդ երկվում է տեղի պատրիարք Եվթիմիոսի (XIII դարի վերջերը և XIV դարի սկզբները) նամակներում Թոնովոյի հայերի նկատմամբ արտահայտած դժգոհությունը, որ նրանք «պավլիկյան աղանդի հետևողներ են»⁵։

Բյուզանդագետ Գ. Մեյնն, որն զբաղվել է Բալկաններում գրտնրվող հայկական գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրության մեջ, գտնում է, որ Բուլղարիայում մեծ թվով հայ բնակչություն է եղել ոչ միայն XI—XII, այլև XIII—XIV դարերում։ Բացի վերև

հիշվածներից, նա գաղթօջախներ է մատնացույց անում Օխրիտայում և Ստրումիցայում⁶։

Հայ գաղթականության հնագույն բնակավայրերիցն է հանդիսացել Ադրիանապոլիսը։ Թե որքան մեծ թիվ է կազմել Ադրիանապոլսի հայ բնակչությունը, այդ երևում է նրանից, որ 1261 թվականին, երբ Հենրիկոսի գլխավորած խաչակիրները բյուզանդիայից հետ էին վերադառնում՝ Բյուզանդիայից Արևմտյան Եվրոպա վերադառնալու համար, Ադրիանապոլսից 20,000 հայեր միացան նրանց և շարժվեցին հյուսիս⁷։

Եվ, վերջապես, հայկական մի գաղթօջախ գտնվել է Վառնա քաղաքում։ Հայ գաղթականները այստեղ են եկել Ղրիմից XIV—XV դարերում։ Նրանց մեծ մասը եղել է առևտրական։ Ղրիմահայերը հաստատվելով Վառնայում, իրենց առևտրական կայաններն են հիմնել նաև Բուլղարիայում և Բուրգասում։

Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղարահայ գաղթականությունը միայն քաղաքատիպ վայրերում չէ, որ տեղավորվել է. մեծ թվով հայեր են ապրել նաև գյուղերում։ Բուլղարական պատմաբան պրոֆ. Իորդան Իվանովը, ուսումնասիրելով Բուլղարիայի պատմական տեղանունները, մատնացույց է անում մի շարք բյուզանդիաներ, որոնք հայկական ծագում ունեն։ Միջնադարյան հիշատակարանները և մատենագիրները Բուլղարիայի տարբեր վայրերում հիշում են բազմաթիվ գյուղեր հայկական անուններով. «Արմենոր» («Արմենիսոր») և «Արմենակո» գյուղերը՝ Լերինի շրջանում, «Արմենիսոր» գյուղը՝ Բիթոլիայի շրջանում, «Արմենիթե» գյուղը՝ Դոբրովոյի շրջանում, «Արմենիցա» գյուղը՝ Ռիվիայի մոտերում։ «Արմենովո», «Էրմենլուի»՝ Նիկոպոլսի մոտ, «Արմյանկովիցի» և այլ գյուղեր⁸։

Հայկական որոշ բնակավայրերի անուններ կապված են նաև պավլիկյանների հետ։ Այսպիսի անուններ են համարվում «Պավլիկենի» ավանի անունը՝ Թրնովոյի շրջանում, «Գորնո Պավլիկենի» և «Տոլնո Պավլիկենի»՝ Լովիզի շրջանում, Թորոս և Կալինիկ անուններով ավանները և այլն։

XIII—XIV դարերում մեծաթիվ հայ բնակչության կենտրոնացումը Բուլղարիայում. անհրաժեշտություն է առաջացնում Բուլղարիայում ստեղծելու թեմական իշխանություն, որի կենտրոնը դար-

¹ Historie de Expeditione Fredrici Imperatoris, Berlin, 1928, էջ 45։

² История Болгарии, էջ 132։

³ И. Иванов, Богомилский книги и легенды, էջ 19։

⁴ «Երևան» Սոֆիայի, 1958 թ. հեկտ. 19։

⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 581։

⁶ «Երևան» Սոֆիայի, 1958 թ., դեկտ. 19։

⁷ Sté'u G. Millet, L' Ancien Art sorbe les eglises, Paris, 1912, էջ 15։

⁸ «Երևան», Սոֆիայի, 1959, մայիսի 29։

ձավ Ֆիլիպոպոլիս քաղաքը: Հավաստի տեղեկություններ կան այն մասին, որ Ֆիլիպոպոլսում գոյություն է ունեցել հայկական վանք և միաբանություն, որի վանահայրը՝ Հովհաննես Ութմանը թարգմանիչի պաշտոնով ընկերակցել է Մանվել կայսեր ներկայացուցիչ՝ Տույն առավածաբան Քեոքիանոս Մայեստին, և 1170 թվականին մեկնել է Հռոմկա՝ մասնակցելու Ներսես Շնորհալու հետ վարվող դավանաբանական բանակցություններին: Հովհաննես Ութմանը այդ բանակցությունների ընթացքում, ինչպես երևում է, բռնել է Շնորհալու կողմը: Վերջինս նրան կոչում է «համազգի մեր և համակրող»¹: Ֆիլիպոպոլսի հայկական վանքի մի այլ վանահայր՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը թեմի առաջնորդն է եղել, Գրիգոր կաթողիկոսի հանձնարարությամբ 1184 թվականին մեկնել է Լուկիանոս պապի մոտ՝ պարզելու Վատիկանի դիրքը հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Ֆիլիպոպոլիսը Բուլղարիայի հայկական թեմական առաջնորդի կենտրոնն է համարվել մինչև XV դարը՝ մինչև թուրքական նվաճումները: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ Պլովդիվի հոգևոր առաջնորդ Հովակիմ եպիսկոպոսը 1453 թվականին փոխադրվել է Կ. Պոլիս և ստանձնել Պոլսի հայոց պատրիարքի պաշտոնը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բուլղարահայերը իրենց ապաստանած երկրին տվել են հասարակական և քաղաքական մի շարք գործիչներ: Հիշենք նրանցից միայն մեկին:

Յար Պիտերի թագավորության ժամանակ (927—969) բուլղարական արքունիքում աշխատող աշքառու գործիչներից է հանդիսացել իշխան Գրիգորը, Սիմեոն թագավորի կնոջ՝ Ռարնայի եղբայրը, Պիտերի քեռին: Գրիգորը Բյուզանդիայից Բուլղարիա եկած հայ իշխաններից է եղել և զգալի դեր կատարել Բուլղարիայում մասնավորապես դիվանագիտության բնագավառում: Նա փաստորեն հանդիսացել է Պետր թագավորի խնամակալը: Հայ այս իշխանի անվան հետ է կապված մի պայմանագիր, որը նա կնքել է Բյուզանդիայի հետ Բուլղարիայի համար բացառիկ նպաստավոր պայմաններով: Ըստ այդ պայմանագրի, Բյուզանդիան պաշտոնապես ճանաչել է Պետրի գահակալությունը, թույլ է տվել բուլղարներին սեփական պատրիարքություն ունենալ և վճարել սահմանված չափով ռազմատուգանք: Բյուզանդ-բուլղարական այդ պայմանագիրն ավելի հաստատուն դարձնելու նկատառումով

¹ Ն. Շնորհալու, Թուրք ընդհանրական, Երուսաղեմ, 1871, էջ 144—145:

² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. I, էջ 1483—1485:

Պետրին ամուսնացրել են բյուզանդական կայսր Ռոմանոսի թոռան՝ Մարիայի հետ:

XIII դարից սկսած մեր տեղեկությունները բուլղարահայ գաղթօջախների մասին. սկսում են պակասել, իսկ XIV—XV դարերում՝ բոլորովին ընդհատվել: Զի կարելի համաձայնվել պատմագիտության մեջ արտահայտված այն տեսակետի հետ, որ իբրև թե բուլղարահայերը գաղթականական նոր հոսանք չընդունելու հետևանքով, ապազգայնացան և ասիմիլյացիայի ենթարկվեցին: Ճիշտ չէ այդ տեսակետը, որովհետև նշված ժամանակաշրջանում Բուլղարիան հայկական գաղթականություն ընդունել է: Մեզ հայտնի է, օրինակ, հայ գաղթականության որոշ խմբեր եկել են 1239 թվականին՝ մոնղոլների նվաճումների ժամանակ, 1336 թվականին՝ Անիի երկրաշարժից հետո, 1375 թվականին՝ Կիլիկիայի անկումից հետո, 1475 թվականին՝ Ղրիմը թուրքերի կողմից գրավելուց հետո և այլն: Սակայն այս գաղթականական հոսանքներից ոչ մեկը ի վիճակի չի եղել կանգնեցնել բուլղարահայերի ասիմիլյացիան:

Եվ այսպես, XIII—XIV դարերում բուլղարահայության մի մասը ասիմիլյացիայի է ենթարկվում բուլղար ժողովրդի մեջ, իսկ մյուս մասը չհանդուրժելով թուրքական տիրապետությունը, շարժվում է դեպի հյուսիս և բնակություն հաստատում Մոլդավիայում, Գալիցիայում, Լեհաստանում և Հունգարիայում՝ ստվարացնելով այդ երկրներում գտնվող հայ գաղթօջախները:

1363—1693 թվականներին, ինչպես հայտնի է, Բուլղարիան նվաճվեց թուրքերի կողմից: Թուրք զավթիչները 1363 թվականին վերցրին Ադրիանապոլիսը, 1364 թ.՝ Ֆիլիպոպոլիսը (Պլովդիվը), 1382-ին՝ Սոֆիան, 1388-ին՝ Շումենը, Սիլիստրան, իսկ 1393 թվականին՝ բուլղարական երկրորդ թագավորության մայրաքաղաք Թրևնովոն:

Բուլղարահայերը տեղացիների հետ հավասարապես բաժանեցին թուրք նվաճողների անարդ լուծը: Գերեվարություն, ավարառություն, հարկերի ծանրացում, բռնություններ—մի խոսքով այն քոլոթ հարստահարությունները, որոնք հատուկ են եղել թուրք նվաճողներին՝ իրենց զրաված երկրներում:

Թուրքերը՝ Բուլղարիան նվաճելուց հետո, երկրի տնտեսական կյանքը մղեցին դեպի լճացում, քաղաքները կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը և վեր ածվեցին ավանների: Յուցանշական

է հատկապէս Ֆիլիպոպոլսի վիճակը: Եվրոպացի ճանապարհորդ Ռամբերտին 1534 թ. իր Ուղեգրութեան մեջ խոսելով թուրքական ավերածութիւններու մասին Ֆիլիպոպոլսում, հետեւյալն է գրում. «Ֆիլիպոպոլիսն այժմ ավերված է և ըստ թուրքական սովորութեան, վեր է ածվել գոլդի՝ կառուցված ծղոտից, տախտակից և ցեխից»:

Ինչպէս բոլոր երկրներում, այնպէս և Բուլղարիայում, թուրքերը կիրառեցին բնակչութեանը տեղահանելու քաղաքականութիւն. տեղացիներին առանձին խմբերով բռնում էին այլ երկրներ, իսկ նրանց փոխարեն, այլ երկրներից, բերում էին և բնակեցնում օտար բնակիչների: Ամեն կերպ աշխատում էին բնակչութեան մեջ ուժեղացնել մահմեդական տարրերին՝ ցանկանալով իրենց նվաճած երկրներում վստահելի հենարաններ ստեղծել:

Բալկաններում գտնվող հայ գաղթականութիւնը ևս ենթակա է եղել տեղահանութիւններու: Հայտնի է, օրինակ, սուլթան Բայազիդ 2-րդը 1484 թվականին, երբ գրավեց Մուրավիայի Ակկերման քաղաքը, տեղի հայ բնակչութեանը ստիպեց գաղթել Բուլղարիա և Պոլիս: 1673 թվականին սուլթան Մուհամեդ 3-րդը գրավելով Լեհաստանի Կամենեց քաղաքը, տեղի բնակչութեանը ստիպեց գաղթել Բուլղարիա: Կամենեցի բնակիչները Բուլղարիա գաղթեցին Սև ծովի վրայով. նրանք ճանապարհ ընկան երեք նավով, որոնցից մեկը ճանապարհին փոթորկի ժամանակ խորտակվեց, իսկ երկուսը տեղ հասան. հայ գաղթականները տեղավորվեցին Բուլղարիայի Սոֆիա, Շումեն և Ռուշչուկ քաղաքներում: Թուրքական տիրապետութեան շրջանում հայ գաղթականութեան մի քանի հոսանքներ են եկել Հայաստանից և Ղրիմի ու փոքրասիական գաղթօջախներից: Մատնացույց անենք նրանցից կարևորները:

1549 թ. հայ գաղթականութեան մի հոսանք եկել է Բուլղարիա Նախիջևանից, Շոռթից և Կարբիից ու բնակութիւն հաստատել Շումենում:

1551 թվականին հայ գաղթականութեան մի այլ խումբ եկել է Ռումինիայից և հաստատվել Կոստանցայում և Հաջիօղլու-բազարում:

1606—1607 թվականներին հայկական մեծ գաղթականութիւն է եկել Բուլղարիա՝ Շահաբասի Պարսկաստան տարված գաղթականներից:

XVII դարի սկզբներում մեծ թվով գաղթականութիւն է եկել Արևմտյան Հայաստանի գանազան քաղաքներից ջալալիների խրժղրժութիւնների հետևանքով և բնակութիւն հաստատել Մալ-

կատայում, Էդիրնեում, Ֆիլիպեում, Յամպուում և այլ վայրերում: Եվ, վերջապէս, XVII դարի սկզբներին սովի պատճառով Կաֆայից մեծ թվով հայ գաղթականութիւն է տեղափոխվել Բուլղարիա:

Անհրաժեշտ ենք համարում առանձին-առանձին կանգ առնել Բուլղարիայի մի քանի հայ գաղթօջախների վրա թուրքական տիրապետութեան շրջանում և համառոտակի տեղեկութիւններ տալ նրանց մասին:

Թրևովլի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է բուլղարական երկրորդ թագավորութեան շրջանում: Այն հայ գաղթականութեան նոր հոսանքներ ընդունեց XVII դարում: Թուրքական աղբյուրները քաղաքում հիշում են հայկական թաղամաս: Հայ գաղթականութեան մեծ մասը զբաղվել է արհեստագործութեամբ: Հիշվում են որոշ թվով նաև հայ առևտրականներ: Գաղթօջախը պահպանել է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարը, այնուհետև հայ գաղթականների մի մասը հեռացել է, իսկ մյուսը՝ ասիմիլացիայի ենթարկվել բուլղար ժողովրդի մեջ:

Վառնայի հայ գաղթօջախը:—Հիմնվել է 1605 թվականին Կաֆայից եկած գաղթականներից: 1656 թվականին թուրք ճանապարհորդ էվլիա Չելեբին «Հայկական թաղամաս» է հիշում այս քաղաքում: Մարտիրոս Ղրիմեցին, որն այցելել է այս գաղթօջախը 1674 թվականին, մեծ թվով հայ գաղթականութիւն է տեսել այստեղ¹:

Ռազգրադի հայ գաղթօջախը:—Ռազգրադը Բուլղարիայի կարևոր կենտրոններից մեկն էր XVI դարում: XVII դարում թուրքական պաշտոնական գրութիւնների մեջ հիշվում են այնտեղ «էրմանի սոքաքի» (Հայկական փողոց), քաղաքի շուրջը՝ «էրմանի պաղլարի» (Հայկական այգիներ), «էրմանի մեզարիք» (Հայկական գերեզմանոց) և այլն: Կաթոլիկ միսիոներ Բալդիշը, որը 1640 թվականին այցելել է Ռազգրադ, հետևյալ տեղեկութիւնն է հաղորդում տեղի հայերի մասին: «Ռազգրադում ապրում են 70 հայ ընտանիք, թվով ավելի քան 460 հոգի, որոնք եկեղեցի չունեն, բոլորն էլ արհեստավորներ են՝ ատաղձագործներ, հյուսն և այլն»: XVIII դարում Ռազգրադի հայ գաղթօջախը փոքրանում է: 1765 թվականին

¹ Ն. Գասպյան, Բուլղարահայոց անցյալին շուրջը («Նրևան» Սոֆիայի, 19 հունիսի 1959 թ.): Հմմտ. Ա. Մարկոս, «Վառնայի հայ գաղթի թր» («Նրևան» Սոֆիայի, 2-րդ դեկտ. 1960 թ.):

Ռազգրադ այցելող դանիացի ճանապարհորդ Կարստեն Նիբուրը այնտեղ գտնում է միայն 50—60 հոգի հայ բնակչություն: Ավելի ուշ, 1802 թվականին, Բժշկյանն այնտեղ տեսել է միայն 20 տուն հայեր: Հայերի վերջնական ցրումն այս քաղաքից տեղի է ունեցել 1811 թվականին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ¹:

Կոլարովգրադի կամ Շուվենի հայ գաղթաբախը:—Հիմնվել է XVII դարի սկզբներին: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ հայ գաղթականներ են եկել այստեղ 1600 թվականին: Բետր Բոգդանը 1640 թվականին այստեղ հիշում է ընդամենը 19 տուն հայ գաղթականություն՝ բաղկացած մոտ 40 հոգուց: Կոլարովգրադի հայ գաղթականների մի մասը եկել է Ղրիմից, իսկ մյուսը՝ Նախիջևնից և Երևանից: Պարապետիս են եղել գլխավորապես արհեստագործություններ, մասնավորապես ամանեղեններ պատրաստելով, որի պղինձը ստացել են Պոլսից:

Ֆիլիպոպոլսի հայ գաղթաբախը:—Հայկական հնագույն գաղթօջախներից մեկն է Բուլղարիայում: Նա իր գոյությունը պահպանել է նաև թուրքական տիրապետության շրջանում: Սիմեոն Լեհացին 1611 թվականին այդ քաղաքն այցելած ժամանակ հայկական գաղթաբախը գտել է բարեկեցիկ վիճակում. նա այնտեղ տեսել է հարյուր տուն հայություն: Գաղթաբախը XVIII դարում զգալիորեն նոսրացել է, շնայած որ նա իր մեջ ընդունել է կամենեցից եկած հայ նոր գաղթականություն²:

Պրովադիայի հայ գաղթաբախը:—Հիմնվել է XVI դարի վերջերում: Հայ նոր գաղթականությունը նա ստվարացել է 1605 թվականին՝ Կաֆայից սովի պատճառով այստեղ եկած գաղթականներով: 1608 թվականին Սիմեոն Լեհացին այս քաղաքն այցելած ժամանակ այստեղ տեսել է «յուրով հայք տնով... երկու երէց և մեկ արեղայ»: Գաղթաբախը նոսրացել և ցրվել է XIX դարի առաջին քառորդում՝ ստեղծված տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմանների հետևանքով³:

¹ Տես «Երևան» Սոֆիայի, 1959 թ. 16 հունվարի (հմտ աշանդես ամսօրհայ), 1926 թ., էջ 432):

² Ն. Գասպարյան, Ֆիլիպի շրջանի հին հայկական եկեղեցիները և վանքերը:

³ Ա. Մարկոս, Աղբյուրներ Պրովադիայի անհետացած հայ գաղութի մասին («Երևան» Սոֆիայի, 1960, 17 հունիսի): Հմտ Ս. Փաշաճյան, Պրովադիայի անհետացած հայ գաղութի մասին («Երևան» Սոֆիայի, 1958 թ., սեպ. 5):

Սոֆիայի հայ գաղթաբախը:—Սոֆիայի հայկական գաղթաբախի մասին թուրքական շրջանում մեզ հաղորդում են եվրոպացի ճանապարհորդներ Հանս Դենշվամը 1553 թ. և Վոլֆրանգը 1559 թ.: XVII դարում թուրքական աղբյուրները Սոֆիայում հիշում են «էրմանի թայվասը վե հեմսաթը»: Սոֆիայի գաղթականները գրել-խավորապես եկել են Նախիջևանից: 1640 թվականին Պետր Բոգդանը Սոֆիայում հիշում է 200 ընտանիք: Սոֆիայի հայերը զբաղվել են գլխավորապես արհեստագործությամբ: Աղբյուրներում հիշվում են ոսկերիչներ, երկաթաղործներ, հացթուփներ և այլ արհեստով զբաղվողներ: Քաղաքի Լեսկի փողոցն անցյալում կոչվել է «Հայկական»¹:

Ռուսշուկի հայ գաղթաբախը:—Հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են XVI դարի սկզբներին: 1640 թվականին Պետր Բոգդանն այդտեղ հիշում է 200 ընտանիք՝ ավելի քան 1000 շունչ բնակչությամբ: Գաղթաբախը պահպանել է իր գոյությունը նաև XIX դարում: Նշված դարի 70-ական թվականներին Ռուսեի նահանգում ապրող հայերի թիվը հաշվվել է 2000, որոնց մեծ մասն ապրել են Ռուսեում²:

Բուլղարիայում մեծ ու փոքր խմբերով հայեր են ապրել այլ քաղաքներում և գյուղերում, որոնց վրա կանգ առնելու հնարավորություն չունենք: Բավական է հիշել Սիմեոն Լեհացու հաղորդած այն տեղեկությունը, որ Բալկաններում իր կատարած ճանապարհորդության ժամանակ չի եղել մի քաղաք կամ շրջան, ուր նա հանդիպած չլինի հայերի:

Բուլղարահայ մշակույթը:

Բուլղարահայերն իրենց համեստ մուծումներն ունեն Բուլղարիայի մշակույթի և գաղափարախոսության տարբեր բնագավառներում:

Հայ-բուլղարական կուլտուրայի առնչումների ամենից նշանակալից երևույթը այդ պայմանից գաղափարախոսությունն է, որը, ինչպես հայտնի է, նպաստավոր հող է գտել և բողոքական տարբերակով տարածվել ամբողջ Բուլղարիայում: Այստեղ ևս պայմանից գաղափարախոսությանը հարել են գլխավորապես ընչաղուրկ տարբերք:

¹ Տե՛ս Ա. Մարկոս, Սոֆիայի հայ գաղութը թրքական տիրապետության օրոք («Երևան» Սոֆիայի, 1960, 16 սեպ.):

² Ա. Մարկոս, XVIII—XIX դդ. մնացած տապանաբարեր Ռուսեի մեջ («Երևան» Սոֆիայի, 1958, 12-ը և 19-ը սեպ.):

«Պալիկյանների և մեսայանականների հայացքները,— գրում է պատմաբան Անգելովը,—իրենց արտահայտություններն են գտել Բոգոմիլյան ուսմունքի բոլոր կողմերի, բուլղար քահանա—քարեփոխիչ Բոգոմիլի կրոնափիլիսոփայական և աստվածաբանական ողջ սխտեմի վրա»¹:

Բուլղարահայերը հնագույն շրջանից սկսած ակտիվ մասնակցություն են ունեցել երկրի շինարարության գործին: Ստեփանոս Ասողիկը հայտնում է, որ Բարսեղ Բուլղարասպան կայսրը Բուլղարիայում կատարած ավերածություններից հետո, հայ շինարարների մի մեծ խումբ է տեղափոխել Բուլղարիա՝ քանդված երկիրը կառուցելու համար²: Հայ շինարարների, ճարտարապետների մասին տեղեկություններ կան հետագա դարերում ևս: Բուլղարիայում աշխատող հայ շինարարները շէին կարող իրենց հետ շտանել իրենց արվեստը: Պատահական չէ, որ ճարտարապետության պատմության մասնագետները որոշակի նմանություններ են տեսնում հայ և բուլղար որոշ ճարտարապետական կոթողների միջև: Պրոֆ. Քացարովը հայ ճարտարապետական ազդեցությունը կրող բուլղարական հուշարձաններից մատնացույց է անում Բերոշթիցա քաղաքի մոտ գտնվող բուլղարական եկեղեցին: Խոսելով այս հուշարձանի մասին, նա գտնում է, որ «Պուլղար եկեղեցիներու վրա հայ ճարտարապետության ազդեցությունը ակներև է»:

Բուլղարիայի հնագույն հուշարձաններից մեկն է հանդիսանում Բաշկովոյի վանքը, որը հիմնվել է 1084 թվականին հայ իշխան Բակուրյանի և իր եղբայր Աբաս Բակուրյանի կողմից: Գրիգոր Բակուրյանը Տայքից է, Ալեքս Կոմնենոսի ժամանակ ծառայելով քյուլանդական բանակում և արքունիքում, հասնում է պետական բարձր պաշտոնի: Երկար ժամանակ պաշտոնավարելով Բուլղարիայում, բարի հիշատակ թողնելու ցանկությամբ, նա կառուցում է Բաշկովոյի վանքը: Նա, որպես քաղկեդոնական եկեղեցու հետևող, իր վանքում հիմնած միաբանության մեջ մեծ տեղ է հատկացրել վրաց միաբնակ եկեղեցու հետևողներին: Վանքի միաբանության համար նա կազմել է տվել մի կանոնադրություն, որը մեզ է հասել երեք լեզվով՝ հայերեն, հունարեն և վրացերեն: Բուլղարիայի հայկական դաղթավայրում տարբեր ժամանակ-

ներում, գործել են հայկական գրչության մի քանի օջախներ, ուր գրվել, ընդօրինակվել են ձեռագրեր:

Հնագույն ձեռագիրը, որը մեզ է հասել Բուլղարիայի հայկական գրչության օջախներից, այդ Կիրակոս երեցի Ադրիանոպոլսում 1007 թ. ընդօրինակած ձեռագիրն է, որն այժմ վենետիկի Մխիթարյանների սեփականությունն է: Ձեռագրի պատվիրատուն է հանդիսացել Հովհաննես իշխանը: Նշված ձեռագիրն արժեքավոր է ոչ միայն որպես հին հայկական գրչության նմուշ Բալկանյան երկրներում, այլև իր մանրանկարչությամբ¹:

Բուլղարիայում գրված հաջորդ ձեռագիրը հայ նշանավոր բժիշկ Ամիրդովլաթի ինքնագիր ձեռագիրն է, որը գրված է 1469 թվականին Ֆիլիպոպոլիս քաղաքում: Ձեռագիրը պարունակում է անվանի բժշկապետի «Օգուտ բժշկութեան» աշխատությունը:

Ձեռագրեր են գրվել Բուլղարիայի մյուս վայրերում ևս՝ Ֆիլիպոպոլսում, Սոֆիայում, Ֆոկչանում և այլ վայրերում:

XVI—XVIII դարերում հայ արվեստի ազդեցությունը որոշակի նկատելի է ոսկերչության, գորգագործության, հյուսվածքեղենի, մետաքսագործության և այլ արհեստների բնագավառում:

¹ «Բազմալէպ», 1935 թ., էջ 430—431:

¹ Д. Ангелов, Богомилство в Болгарии, էջ 54:

² Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 201:

ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆԸ

Աղբյուրները և գրականությունը:

Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերի, այնպես և Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության աղբյուրները աղքատիկ են և կցկտուր: Մեզ հայտնի չէ հայկական, ռումինական կամ օտար ոչ մի պատմիչ կամ ժամանակագիր, որը նպատակ դրած լիներ շարադրելու ռումինահայերի որևէ ժամանակաշրջանի պատմությունը: Ռումինահայերի համառոտ պատմությունը հնարավոր է լինում կազմել միայն վիմագիր արձանագրությունների, հիշատակագրությունների, ինչպես նաև՝ հայ և օտար պատմիչների, ուղեգիրների ու ժամանակագիրների հաղորդած միջանկյալ տեղեկությունների հիման վրա: Ավելի մոտիկ ժամանակաշրջանի պատմության համար արժեքավոր նյութեր գտնում ենք պատմական վավերագրերում, որոնք բաժանելով գաղթավայրի թափառիկ ճակատագիրը, ցրված են Ռումինիայի մեծ ու փոքր արխիվներում: Ըստ տեղեկությունների, միայն Բուխարեստի արխիվներում ռումինահայ գաղթավայրերին վերաբերող վավերագրերի թիվը հասնում է 50 հազարի:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության այդ ցրված նյութերը ի մի հավաքելու ու նրանցից ամբողջական ժողովածուներ կազմելու ուղղությամբ հայագիտության մեջ բավականաչափ աշխատանք կատարվել է: Այդ ուղղությամբ առանձնապես շնորհակալ նախաձեռնություն է ցուցաբերել Ղ. Ալիշանը իր «Կամենեց. տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ» խորագրով աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1896 թվականին վենետիկում: Նշված ժողովածուի մեջ զետեղված են հայերեն և հայա-

տառ ղփշաղերեն ժամանակագրություններ, ինչպես և հայկական հիշատակարաններ, կաթողիկոսական կոնդակներ և այլ այնպիսի նյութեր, որոնք վերաբերում են Լեհաստանի և Ռումինիայի հայկական գաղթօջախների պատմությանը:

Գաղթավայրի պատմության մասին փաստական հարուստ նյութ է հավաքել Մ. Բժշկյանը իր «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» վերնագրով աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել վենետիկում 1836 թվականին: Բժշկյանն անձամբ շրջագայել է Ռումինիայի մի շարք վայրերում և նյութեր հավաքել ոչ միայն ժամանակակից հայ գաղթօջախների, այլև նրանց անցյալի մասին:

Ռումինիայի, մասնավորապես Տրանսիլվանիայի հայ գաղթավայրի պատմության համար փաստական արժեքավոր նյութեր են պարունակում Հ. Գ. Գովրիկյանի երկու աշխատությունները՝ «Դրանսիլվանիո հայոց մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կեռլա քաղաքի ի գիր և ի պատկեր», որը հրատարակվել է վիեննայում 1896 թվականին և «Հայք ի յեղիսաբերօպոլիս Դրանսիլվանիո»՝ երկու հատորից, որից առաջինը լույս է տեսել 1893 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1899 թվականին, երկուսն էլ՝ վիեննայում:

Տրանսիլվանիայի գաղթավայրի պատմության համար ուշագրավ նյութեր են հրատարակված նույն հեղինակի մի այլ աշխատության մեջ՝ «Հայ արձագանք կամ ճիշտակարաններ հին և նոր եղիսաբերօպոլսո Հայաքաղաքին», որը լույս է տեսել 1904 թվականին: Նշված շորս աշխատությունների մեջ զետեղված են Տրանսիլվանիայի իշխանների և ավստրիական կայսրերի հրովարտականքը, պաշտոնական գրագրությունը և այլ նյութեր, որոնք անմիջապես վերաբերում են Տրանսիլվանիայի հայ գաղթօջախներին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Մինաթ Թոխաթեցու «Ողբ ի վերայ օլախաց երկրի հայերուն», ուր հեղինակը, որպես ականատես անձնավորություն, շափածո նկարագրել է Մուղավիայի Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդի 1551 թվականին հայերի դեմ սկսած հալածանքը: Այս տաղը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Նա թարգմանվել է նաև ռումիներեն և գերմաներեն լեզուներով:

Մուղավիայի հայ գաղթավայրի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Լեհացին, որը 1608—1616 թվականներին ճանապարհորդել է Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում և գրի առել իր տպավորությունները: Լեհացու «Ուղեգրութիւն»-ը հրատարակել է Հ. Ն. Ակինյանը վիեննայում 1936 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան տեղեկություններ հայկական և ռումինական մեծ ու փոքր այլ աղբյուրներում ևս: Սակայն ցավով պետք է ասենք, որ նշված աղբյուրներում Ռումինիայի հայ գաղթավայրի մասին եղած տեղեկությունները միջանկյալ տեղեկություններ են և ամբողջական պատկերացում չեն տալիս ո՛չ գաղթավայրի ներքին կյանքի և ո՛չ էլ հայ համայնքի խաղացած հասարակական-քաղաքական դերի մասին միջնադարյան Ռումինիայում:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է: Մեծ աշխատանք է կատարվել ինչպես հայ, այնպես և ռումինացի պատմաբանների կողմից: Գաղթավայրի պատմությանը նվիրված մի քանի տասնյակ ուսումնասիրություններ են հրատարակվել ռումիններեն, հայերեն և գերմաներեն լեզուներով:

Ռումինահայությունյան պատմության առաջին ուսումնասիրողներից է հանդիսացել մաճառ-հայկական պատմաբան Քրիստոֆ Լուկաչը, որը 1859 թվականին, ավելի քան հարյուր տարի առաջ, լույս է ընծայել մի ուսումնասիրություն լատիներեն լեզվով՝ «Պատմություն Տրանսիլվանիայի հայության» («Historia Armenorum Transilvaniae») վերնագրով: Լուկաչից հետո գաղթավայրի պատմությանը զբաղվող լուրջ գիտնականներից է հանդիսացել Դիմիտրիոս Տանը, որը պատմական սկզբնաղբյուրների հիման վրա գրել է Բուկովինիայի հայ գաղթավայրի պատմությունը «Արևելյան Հայքի Պուրվիկա» վերնագրով (գերմաներեն լեզվով) և հրատարակել 1890 թվականին Չեռնովեց քաղաքում: Այդ աշխատությունը հայերեն է թարգմանել Գ. Վ. Գալեմբերյանը և հրատարակել Վիեննայում 1891 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի ուսումնասիրության բնագավառում զգալի աշխատանք է կատարել ռումինացի նշանավոր պատմաբան պրոֆ. Բ. Հաթոբուն (1836—1907), որն իր մի շարք աշխատությունների մեջ ընդարձակ էջեր է հատկացրել նաև ռումինահայությունը և զրվատական խոսքեր ասել նրա մասին:

Ռումինահայությունյան պատմությանը զբաղվող գիտնականներից բացառիկ մեծ է պրոֆ. Նիկոլայ Յորգայի (1871—1940) մատուցած վաստակը: Նա իր մի քանի աշխատությունների մեջ, որոնք նվիրված են Ռումինիայի քաղաքական պատմությանը, տնտեսությանը, եկեղեցուն, արվեստին և այլն, զգալի տեղ է հատկացրել նաև ռումինահայությունյան պատմությանը: Պրոֆ. Յորգան բացա-

ռիկ նախանձախնդրություն է ցուցաբերել ռումինահայերի՝ երկրին մատուցած ծառայությունը, նրա ստեղծած արժեքները վերհանելու և գնահատելու գործում: Ռումինիայի հայ գաղթօջախներին նվիրված նրա լավագույն աշխատություններից կարելի է մատնացույց անել «Հայերը և ռումինացիները. պատմական գուգալիշի», որը լույս է տեսել Բուխարեստում 1914 թվականին:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը զբաղվող հեղինակներից զգալի աշխատանք է կատարել Գ. Կոյլավը, որը մի շարք ուսումնասիրություններ է հրատարակել ռումիներեն լեզվով՝ «Հայերը իրև ֆաղաֆների հիմնադիր Եվրոպայի արևելյան մասերում մեջ» (1909 թ.), «Ռումինիայի հայ եկեղեցիները» (1912 թ.), «Պոբոշանի, Եաշի, Ռումանի երիտասարդական միության կանոնադրությունը» (1896 թ.) և այլն:

Ռումինահայությունյան պատմությանը նվիրված համառոտ ուրվագծեր են հրատարակել Ա. Մ. Ալթունյանը՝ «Տեղեկություն հայոց գաղթականության, որի ի Մոլտովալաֆիա, Հունգարիա և ի Լեհաստան», որը հրատարակվել է 1877 թվականին Ֆոկշանում, Պ. քահ. Մամիկոնյանը՝ «Ռումինահայոց ներկայի և ապագայի», որը հրատարակել է Գալացում 1895 թվականին և Լ. Բաբայանը՝ «Հայերը Մոլդավիայում և Բուխովինիայում», որը հրատարակվել է Թրիխիում 1911 թվականին:

Հայ-ռումինական ժողովուրդների հարաբերությունների և Ռումինիայի հայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանը զբաղվող ժամանակակից գիտնականներից մեղվաջան աշխատանք է կատարել անվանի գիտնական, Բուխարեստի համալսարանի հայագիտական ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Վլադ Բենեցիանուն: Նա Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը նվիրված մի քանի աշխատություններ է հրատարակել: Գիտական բացառիկ արժեք է ներկայացնում մասնավորապես նրա «Ռումինիայի հայկական գաղութները ըստ ռումինական տեղաճյուղների տվյալների» հոդվածը, որը լույս տեսավ ռուսերեն լեզվով «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1962 թ. առաջին համարում:

Ռումինիայի հայ գաղթավայրի պատմությանը երկար ժամանակ է, որ զբաղվում է պատմաբան Հ. Միրունին: Նա մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններ է հրատարակել պարբերական մամուլում:

Սովետահայ պատմաբաններից Ռումինիայի հայ գաղթավայրի

պատմութիւնն ուսումնասիրութեամբ զբաղվում է Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատող Ս. Քոլանջյանը: Նրա ուսումնասիրութիւններից մեկը՝ «Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան», լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1949—1951 թվականների համարներում:

Թվարկված հեղինակների ուսումնասիրությունները, պատմական արժեքավոր նյութեր պարունակելով հանդերձ, ունեն այն ընդհանուր թերութիւնը, որ նրանցում համեմատաբար քիչ են հրապարակված սոցիալական ներքին կյանքին վերաբերող նյութերը: Որոշ աշխատություններում շափից ավելի է շեշտադրված հայ առևտրականների գործունեությունը և առանձին անհատների դերը:

Գաղթօջախների հիմնումը և հայերի գաղթը դեպի Ռումինիա:

Ռումինիայի պետական ահամանները միջին դարերում փոփոխվել են. եղել են ժամանակներ, երբ նրանք լայնացել են՝ իրենց մեջ ընդգրկելով հարևան երկրներից որոշ գավառներ և, հակառակը, եղել է, որ նրանք զգալի շափով նեղացել են: Մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը Ռումինիան բաժանված է եղել վարչական մի քանի իրարից անկախ երկրամասերի: Նրա հիմնական մասն է կազմել Մունթենիան կամ Վալախիան, որը գտնվում է Ռումինիայի հարավային մասում: Հնագույն շրջանում նա կոչվել է նաև Յարա Ռումբեսակը (Ռումինական երկիր): Որոշ դարերում Վալախիայի մասն է կազմել իրենից արևմուտք գտնվող Օլտենիա նահանգը: Հայ մատենագրության մեջ Մունթենիան անվանված է Մունթաբազ կամ Օլախաց երկիր: Կան նաև հայ մատենագիրներ, որոնք Օլախաց երկիր են անվանում նաև Մոլդավիան:

Ռումինիայի տերիտորիայի մեջ մտել և նրա վարչական խոշոր երկրամասերից է հանդիսացել Մոլդավիան, որը գտնվում է Ռումինիայի արևելյան մասում: Այն կոչվել է նաև Բոգդանիա, որը հայ մատենագրության մեջ հիշվում է Բուղդանաց երկիր անունով: Պատմական Ռումինիայի մեջ մտել են նաև Բուկովինիան՝ Ռումինիայի հյուսիս-արևելքում, Դորուջան՝ Ռումինիայի հարավ-արևելքում, Մոլդավիայի և Սև ծովի միջև և Տրանսիլվանիան՝ Ռումինիայի հյուսիսում:

Հայ գաղթականները Ռումինիա են մտել տարբեր ժամանակներում մի քանի հոսանքներով: Նրանք այստեղ միջին դարերում մի քանի անգամ գաղթօջախներ են հիմնել, դարեր շարունակ վառ լույսով փայլել ռումինական երկնակամարի վրա և ասուպի նման

արագ մարել՝ իրենց հետևից թողնելով միայն կցկտուր պատմական հիշատակություններ:

Առաջին գաղթականությունը Ռումինիա է եկել X—XI դարերում: Այս գաղթականության մասին, դժբախտաբար, շատ քիչ բան գիտենք: Ռումինիայի հայկական առաջին գաղթօջախների մասին հավաստի տեղեկություններ սկսում են երևալ միայն XIV դարից: Քյս դարաշրջանից պահվել են տեղեկություններ ինչպես հայկական, այնպես էլ ռումինական աղբյուրներում:

Վալախիայում հաստատված հայկական գաղթօջախների մասին մեզ հասած տեղեկությունները վերաբերում են XIV դարի կեսերին: Հունգարական տարեգրությունների մեջ տեղեկություններ կան «բազմաթիվ բարեկեցիկ հայերի» մասին Տըբգովիշտեում:

Վալախիայում հաստատված հայ առաջին գաղթօջախները, ինչպես երևում է, երկար կյանք չեն ունեցել. բնակություն հաստատելով մեծ մասամբ գյուղական վայրերում, և գաղթականական նոր հոսանք շրջադառնալով իրենց հայրենակիցներից, արագ ասիմիլյացիայի են ենթարկվել ռումին ժողովրդի մեջ և անհետացել պատմության ասպարեզից: Անհետացող այդ գաղթօջախներից մնացել են միայն հայկական մի շարք բնակավայրերի անուններ:

Վալախիայում նոր գաղթօջախներ են սկսում ստեղծվել XV դարում: Բանասեր Հ. Անդրեասյանը պատմական տեղեկություններ է բերել այն մասին, որ 1400—1435 թվականներին Մունթենիայում բազմաթիվ լուսավորչական և կաթոլիկ դավանանքին պատկանող հայեր էին ապրում²:

Ավելի ուշ, 1506 թվականի վերաբերյալ, Բուխարեստի պատմիչ Յոնեսկու-Ջիոն տեղեկություններ է հաղորդում Բուխարեստում, Տրոգովիշտում և Ռումնիկում ապրող հայ բնակչության մասին³:

Ռումինահայերի մոտ հյուսված ավանդություն կա, որ իբրև թե Բուխարեստ քաղաքի առաջին հիմնադիրը հանդիսացել է Հաբեթ Բակուրի անունով մի հայ: Ըստ այդ առասպելի, Հաբեթ Բակուրը առասպելական հարստություն ունեցող անձնավորություն է եղել, ապրել է Բուլղարիայի Վառնա քաղաքում: Նա ունեցել է մի աղջիկ, որը ցանկացել է ամուսնանալ իր ծառաներից մեկի հետ: Հայրը դժմ է եղել այդ ամուսնությանը: Աղջիկն իր սիրահարի հետ փախել է Ռումինիա և Դըմբովիցա գետի ափին, գեղատեսիլ մի

¹ Դ. Տան, Արևելյան Հայքի Պուրովինիա, էջ 5:

² Տե՛ս «Aurara», 1906, № 10, էջ 12 (վերցրված է Ս. Քոլանջյանից):

³ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., № 1, էջ 58):

վայրում, բնակութիւն հաստատել: Հայրը երկար փնտրել է իր աղջկան և գտնելուց հետո հաշտվել է նրա հետ ու նրա ապրած վայրում գեղեցիկ շէնքեր է կառուցել, որը և հիմք է հանդիսացել Բուխարեստ քաղաքի հիմնադրման¹: Այս ավանդութիւնը չնայած պատմական ոչ մի հիմք չունի, նույնիսկ ենթադրվում է, որ Հաբեթ Բակուրը շփոթված է Գրիգոր Բակուրյանի հետ, սակայն այդ առասպելը կարևոր է այն տեսակետից, որ նրա հեղինակները ցանկացել են Բուխարեստի կառուցումների մեջ հայ մարդկանց մասնակցութիւնը տեսնել:

XIV դարում են հիմնվել հայկական գաղթօջախները նաև Մուղղավիայում՝ այն տարբերութիւնք միայն, որ այստեղ հաստատված հայ գաղթօջախները ավելի երկար են կայնք ունեցել և հասարակական, քաղաքական և մշակութային ավելի գործուն դեր կատարել:

Ըստ տեղեկութիւնների, հայ գաղթականութեան առաջին խումբը Մուղղավիա է եկել Ղրիմից: Նրանք եղել են Հայաստանից դուրս եկած այն գաղթականներից, որոնք հյուսիսային երկրներն էին եկել Չարմաղանի վայրագութիւնների և Անիում տեղի ունեցած երկրաշարժի ավերումների հետևանքով: Մուղղավիայի հայերի մոտ մինչև ուշ ժամանակները պահված է եղել վաղեմի մի ավանդութիւն, ըստ որի իրենց նախահայրերը Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի երբեմնի բնակիչներն են հանդիսացել²:

Ղրիմից Մուղղավիա եկող հայ գաղթականութեան առաջին հիմնակետը Ակկերման նավահանգստային քաղաքն է հանդիսացել, որը հին ժամանակ կոչվել է նաև Մանքաստրա: Ակկերմանը փաստորեն Մուղղավիա եկող հայ գաղթականութեան համար մուտքի դարբաս է հանդիսացել³:

Ղրիմի և Կիլիկիայի հայ վաճառականները Ակկերման քաղաքը ճանաչում էին շատ վաղուց. XIII դարից սկսած նրանք հաճախ էին գալիս այնտեղ առևտուր անելու ուր և, հավանական է, ունեին իրենց մշտական ներկայացուցիչները: Այդտեղ գտնվել են Կիլիկիայի հայ թագավորների դրամներ, որոնք ապացուցում են հայ-մուղղավական ժողովուրդների միջև գոյութիւն ունեցող հնագույն հարաբերութիւնների մասին:

¹ «Մուրճ» ամսագիր, 1903 թ., № 7, էջ 118—126:

² Գ. Տան, Արևելյան Հայքի Պուրովինա, էջ 5:

³ Меликсет-Бек, Армянские древности в Аккермане, Тифлис, 1911,

Ակկերմանը XV դարում, ինչպես պարզվում է, ունեցել է հայ գրչութեան օջախ: Մեզ է հասել «Ճառոց» մի ձեռագիր, որը գրվել է այնտեղ նիկողայոս եպիսկոպոսի կողմից և նվիրվել Յաշի Ս. Աստվածածնի եկեղեցուն: Ձեռագրի գրչութեան թվականն է 1460¹:

Սսի կաթողիկոս Թեոդորոսը (1382—1392) Հովհաննես արքեպիսկոպոսին հաստատելով Լեհաստանի հոգևոր առաջնորդ, 1383 թվականին նրա տված կոնդակում թեմին ենթակա հայաշատ գաղթօջախներից հիշում է Լվովը, Լուցկը և Մանկաստրան²: Ռուսիայի հայ գաղթավայրի պատմության ուսումնասիրողները սովորաբար Մանկաստրա ասելով հասկանում էին Ակկերմանը: Սակայն վերջերս պատմական գիտութիւնների ղոկտոր Լ. Խաչիկյանը, հայ-ուկրաինական պատմական կապերին նվիրված գիտական սեսիայում կարդացած իր զեկուցման մեջ, փորձեց ցույց տալ, որ Մանքերմանը Կիև քաղաքն է³: Խաչիկյանի այս եզրակացութեան հետ չի կարելի համաձայնվել, որովհետև նրա մատնացուցց արած փաստերը բռնաձիգ բնույթ ունենին: Նրա եզրակացութեան համար իսկ հիմք ծառայած պատմական սկզբնաղբյուրում՝ «Կամենեցում», Մանքերմանը հիշված է Վլախաց երկրում. «Մանքերմանի Վլախաց երկիրն»: Վլախաց երկիր հայերն անվանել են Վալախիային՝ Ռուսիայի հարավային երկրամասին, իսկ Կիևը երբեք Ռուսիայի սահմանի մեջ չի գտնվել: Մանքերմանը՝ իտալական աղբյուրներում հիշված Մանկաստրան է: («Կաստրա» նշանակում է «քերզ»): Նույն իմաստն ունի նաև «կերմանը» ղփշաղբերնում, ուստի զարմանալի չէ, որ նույն քաղաքը իտալացիների մոտ կարող էր հիշվել Մանկաստրա անունով, իսկ ղփշաղբերի մոտ՝ Մանքերման: Խաչիկյանի այն փաստարկը, որ XVII դարի վավերագրերում Լվովի թեմի ենթակա քաղաքների շարքում հիշված Կիևը Մանքերմանն է, ընդունելի չէ, որովհետև այդ տեղեկութիւնը բոլորովին տարբեր ժամանակաշրջանին է վերաբերում: XVI—XVII դարերում ռումինական թեմը բաժանվել էր լեհական թեմից և, բնական է, Ակկերմանը հիշվել չէր կարող: Մեր կարծիքով, ստուգելի է նաև Ռաշիդ-էդ-դինի տեղեկութիւնը՝ մոնղոլների կողմից Մանքերմանը գրավելու մասին, որովհետև հեղինակի բնագրում հիշված է ոչ թե Մանքերմանը, այլ Մանքերքան:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 9485, թ. 264ա:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 221:

³ Л. Хачикян, Новые материалы о древней армянской колонии Киева («Исторические связи...», էջ 110—120):

Պրոֆ. Վ. Բենեցիանուի կարծիքով, XIV—XV դարերում հայկական գաղթօջախներ են եղել Մուղավիայի գրեթե բոլոր աշխարհները՝ Սուլավայում, Յաշում, Բոդոշանում, Դորոհոյում, Ֆոկչանում, Սիրեթում, Ռոմանում, Գալացում, Վասուլում, Տիրզո-Օկնայում, Բաքեուում, Բիրլադում և ներկայիս Մուղավիայի Խոտին, Քիլի և Բենդեր քաղաքներում¹: Ըստ որում, պրոֆ. Բենեցիանուն գտնում է, որ Մուղավիա եկող հայ բնակչության զգալի հատվածը հաստատվել է գյուղական վայրերում: Նա դրա անհերքելի ապացույցն է համարում մոլդավական մի շարք գյուղերի և ավանների անունների հայկական ծագումը: Մուղավիայում հայկական տեղանուններից նա մատնացույց է անում «Արմանուլ» անունով երեք գյուղերը՝ Բոտոշանի, Դարաբանի և Հըրլեուի շրջաններում, «Արմյանկա» գյուղը՝ Բոտոշանի շրջանում, «Արյանուլույ» գյուղը՝ Մոյնիշտի շրջանում, «Գուրա Արմենուլի»՝ Միլինի շրջանում²: Պրոֆ. Բենեցիանուն հայկական ծագում է վերագրում Տրանսիլվանիայի «Արմենի» գյուղին՝ Սիրիուի շրջանում, «Արմենիշ» ավանին՝ Կարանտեբեշի շրջանում, «Դեյալույ Արմանուլույ»՝ Սին Ջորջու դե Պիուրեի շրջանում և այլն³:

Մուղավիայի հայկական ամենից խոշոր գաղթօջախները XIV—XV դարերում գտնվել են Ակկերմանում, Սուլավայում և Սերեթում: Մեզ է հասել էջմիածնի Թեոդոս կաթողիկոսի 1388 թվականի օգոստոսի 18-ի կոնդակը, որով Լեհաստանի թեմի առաջնորդի իշխանության տակ գտնվող մուղավական քաղաքներից հիշվում են Սերաթը (Սիրեթը), Չիշուլը (Սուլավան) և Մանքերմանը (Ակկերմանը)⁴:

Ռոմինական պատմական աղբյուրներում տեղեկություններ կան, որ Մուղավիայի պետության հիմնադիր Տրակոշ Վոտայի ժամանակ (1352—1353) բազմաթիվ հայեր էին ապրում Մուղավիայում: Ըստ այդ աղբյուրներում եղած հավաստիացումների, հայերը ձանաչված էին որպես լավ քաղաքացիներ Մուղավիայում և վայելում էին պետության հովանավորությունը:

Մուղավիայում հայ բնակչության մասին են վկայում հայկական մի շարք եկեղեցիների կառուցումները: Այսպես, օրինակ, Բոթոշանի հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1350 թվականին, Չե-

թաթեա Ալբայինը (Ակկերմանինը)՝ 1380 թվականին, Յաշինը՝ 1395 թվականին, Ռոմանի, Սիրեթի և Խոտինի եկեղեցիները՝ 1551 թվականից առաջ և այլն¹: Ուշագրավ է այն, որ այդ եկեղեցիներից մի քանիսի կառուցողները հանդիսացել են Արևելյան Հայաստանից եկած գաղթականներ: Այսպես, օրինակ, Յաշի եկեղեցու կառուցման առթիվ գրած վիճակագիր արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...Հիմնարկեցաւ Եաշու Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոին և Սիսեանցի տէր Յակոբին, Ջուղայեցի մահտեսի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին. թուին Հայոց Պետր (844 + 551 = 1395)»²:

XV—XVI դարերում Մուղավիան հայ գաղթականություն է ընդունել հարավից և արևելքից: Հարավից եկող գաղթականները Թուրքիայի տիրապետությունից փախած հայերն են հանդիսացել, որոնք թուրքական նվաճումների սպառնալիքի տակ, ալիք առ ալիք շարժվելով հյուսիս, եկել և հասել են Մուղավիա: Իսկ գաղթականության արևելյան խումբը եկել է Ղրիմից՝ երբ թուրքերը 1475 թվականին գրավեցին Ղրիմի թերակղզին ու իրենց տիրապետությունը հաստատեցին այնտեղ:

Հայ գաղթականության հոսանքը դեպի Մուղավիա չի դադարում նաև XVI—XVII դարերում: Մեծ թվով գաղթականություն է եկել Ռոմինիա 16-րդ դարի վերջերում՝ Թուրքիայում ջալալիների կատարած վայրագությունների հետևանքով: Գաղթականներ են եկել զխավորապես Երզնկայից, Ակնից, Տերիկից և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերից: Սիմեոն Լեհացին իր ուղևորության ընթացքում 1605 թվականին Պոլսում եղած ժամանակ հայ գաղթականների հսկայական բազմություն է տեսել այնտեղ, որոնք փախել էին ջալալիներից: Սիմեոն Լեհացին միայն Պոլսում գտնվող գաղթականության թիվը հաշվում է 40000 տուն³: Շուտով Ռոմինիա հասան նաև Շահաբասի՝ 1605 թվականի բռնագաղթի ժամանակ քշված գաղթականների այն խմբերը, որոնք չէին ցանկացել մնալ Պարսկաստանում: Եվ, վերջապես, գաղթականական մի այլ հոսանք նորից եկել է Ղրիմից՝ այնտեղ տիրող սովի պատճառով:

Լեհահայ պանդուխտ գրիչներից մեկը՝ Հակոբ Երեցը, իր

¹ Բենեցիանու, վերև հիշված հոդվածը (տե՛ս «ՊՐ»-ը, 1962, 1, էջ 172):

² Նույն տեղը, էջ 178—179:

³ Ալիշան, Կամենեց, էջ 9:

⁴ Haşdeu, Istoria Toleranței Religioase, 1868, էջ 62—64:

¹ Վ. Բենեցիանու, Հին հայկական վկայություններ Մուղավիայի քաղաքներ մասին (ԵՆՈՐ կյանք» թերթ, 1956 թ., № 6, 10 փետր.):

² Պ. քահ. Մամիկոնյան, Ռոմինահայոց ներկայիս և ապագայն, էջ 119:

³ Սիմեոն Լեհացի, Ուղևորութիւն, էջ 8:

1608 թ. թողած հիշատակարաններում, խոսելով հայ բնակչության հայրենի երկրից արտագաղթելու մասին, գառնությունում նշում է. «.. եղկելի եղեն ամենայն ազգն Հայոց, զի ցրուեցան ամենեքեան ընդ երեսս երկրի, որպէս փոշի հոսեալ ի հողմոյ ծագաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրիկեաց, հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի չ(ը)նտանեաց, անջատեալք ամենայն բարութեանց, շրջէին, պանդրխտէին նշդհացեալք ի մէջ ալլասեռն ազգաց, ալլախօս լեզուաց և անընդել աշխարհաց, որպէս զոշխար, որոց ոչ իցէ հովիւ, անտերունջ մնացեալ: Ողորմելի և աւաղելի եղև մեծանուն ազգն Հայոց մեծաց»¹:

Սիմեոն Լեհացին, որ իր բազմամյա ճանապարհորդությունների ընթացքում տեսել է հայ բնակչության ցրվածությունը տարբեր երկրներում, նրանց կրած տառապանքները, գրում է. «Սե թէ հաշուես ի Պուղտանայ մինչև Ստամպուլ, պութուն Ռումէլին մինչև մեծն Վանատիկ, նա շկայ քաղաք, գեղ կամ շֆտիկ (ազարակ—Ա. Ա.), որ հայ չկենայ. որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի որպէս զփոշի»²:

Ռումինիան հայ գաղթականություն է ընդունել նաև հարևան Լեհաստանից: XVII դարի 30—40-ական թվականներին, երբ Լեհաստանում սկսեց մոլեգնել Նիկոլ Թորոսովիչի կաթոլիկ ռեակցիան, շատ Լեհահայեր թողեցին Լեհաստանը և գաղթեցին Ռումինիա:

Գաղթավայրի ներքին կյանքը: Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռումինիայում հայ գաղթավայրի բնակչությունը միատարր չի եղել: Նրա բնակչության կազմում մենք տեսնում ենք գյուղացիների, արհեստավորների, առևտրականների, կալվածատերերի և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչների: Գաղթավայրի պատմությունում զբաղվողների մեծ մասը, ղժբախտաբար, իր ուշադրությունը դարձրել է հայ առևտրականների վրա, որի հետևանքով պատմագրության մեջ այն սխալ կարծիքն է ստեղծվել, որ կարծես ռումինահայ բնակչությունը կազմված է եղել միայն վաճառականներից, բոլոր ռումինահայերն էլ կարծես մեծահարուստ մարդիկ են եղել: Այս սխալ տեսակետը վերջերս իրավացի քննադատության ենթարկեց պրոֆ. Վլադ Բենեցիանուն: Նա իր «Ռումինիայի հայ գաղութը ըստ ռումինական տեղանունների տվյալների» խորագրով արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ ցույց տվեց, որ ռումինահայերի զգալի մասն

ապրելիս են եղել գյուղերում և զբաղվել հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Պարզաբանելով ռումինական մի շարք տեղանուններ, նա գտնում է, որ ռումինական շուրջ հարյուր տեղանուններ, գյուղական վայրերում, հայկական ծագում ունեն. «Այս աշխարհագրական անունները ապացուցում են,— եզրակացրել է նա,— որ հայերը հանդիսացել են ո՛չ միայն քաղաքների, արհեստների և առևտրի կազմակերպիչները, որոնք զարգացել են շնորհիվ նրանց գործունեության, այլև հայերը բնակչություն են հաստատել նաև գյուղերում: Մենք գտնում ենք, որ սկզբում գյուղերում հաստատված հայերը շնայած մեծաթիվ էին, սակայն կազմված էին փոքր խմբերից, որոնք և ձուլվեցին ռումին ժողովրդի մեջ»¹:

Թե սոցիալական ինչպիսի շերտավորում է գոյություն ունեցել Ռումինիայի հայ համայնքներում, այդ պարզ կարելի է տեսնել կաթողիկոսների այդ համայնքներին ուղարկած կոնդակներից, որոնց մեջ սովորություն է եղել նշել հասցեատեր համայնքների սոցիալական բոլոր խավերին, իհարկե, աշխատավորությանը հիշելով ցանկի վերջին տեղում: Ռումինիա ուղարկած կաթողիկոսական այդ կոնդակներում հիշված են հետևյալ խավերը.

- «Պատուական և սրբասէր քահանաները»,
- «Աստուածասէր և գովելի պարոնները և աւագները»,
- «Փառասէր խոճաները և պուրճիները»,
- «Հարկևոր և բարեպաշտ տանուտէրները»,
- «Իմաստուն և փառաւոր վաճառականները»,
- «Զեռնահմուտ արուեստագետները»,
- «Աշխատասէր հողագործները»²:

Ռումինիայի հայ բնակչության ամենից զգալի հատվածը գյուղացիությունն է հանդիսացել, որի վիճակի մասին ղժբախտաբար ոչինչ չգիտենք:

XVII դարում Ռումինիայի հայ գյուղացիության զգալի մասը ճորտացված է եղել: Ըստ որում, հայ գյուղացիները գտնվել են զլխավորապես հայ կալվածատերերի իրավասության տակ, որոնք պակաս չեն կեղեքել իրենց ազգակիցներին, քան այդ անում էին այլազգի կալվածատերերը: Բանասեր Լ. Բաբայանը, որը ուսումնասիրել է Բուկովինայի հայ կալվածատերերի գործունեությունը, գտնում է, որ «Բուքովինիայի հայ կալվածատերերը քիչ բաներով են տարբերվում ռումինացի և հրեա կալվածատերերից, որոնք

¹ Ալիշան, Կամենեց, էջ 169:

² Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 8:

¹ ՊՅԸ, 1962, № 1, էջ 178:

² Ղ. Ալիշան, Կամենեց, էջ 9, 217, 221, 225:

անխնայորեն շահագործում են իրենց գյուղերի հողերը մշակող խեղճ գյուղացիներին»¹:

Հայ բնակչությունը ուշ դարերում մեծ թիվ է կազմել քաղաքատիպ վայրերում և զգալի դեր կատարել Ռումինիայի արդյունաբերության և արհեստագործության զարգացման բնագավառում: Այդ առանձնապես նկատելի է Մոլդավիայում: 14—15-րդ դարերում Մոլդավիայից էին անցնում առևտրական երկու ուղիներ, որոնք Արևմտյան եվրոպական երկրները կապում էին Արևելքի և հարավի հետ: Այդ ուղիներից մեկը, որը կոչվում էր Մոլդավական առևտրական ուղի, Կբակովը և Լվովը կապում էր Սև ծովի հետ՝ անցնելով Չեստառի Ալբիայից, Սուլավայից, Սիրիթից և Բրուլադից: Մյուսը, որ կոչվում էր Թաքարական առևտրական ուղի, անցնում էր Լուկկի և Վլադիմիրի վրայով գեպի Ղրիմի նավահանգրատային քաղաքները²: Մոլդավիայի հայ գաղթականությունը տեղավորված էր գլխավորապես առևտրական այս ուղիների վրա:

Հայ վաճառականները արտակարգ նպաստավոր հող գտան իրենց գործունեության համար Մոլդավիայում և գործուն մասնակցություն ունեցան երկրի ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտրի ասպարեզում: Մոլդավական իշխանները, որոնք շահագրգռված էին զարկ տալու տնտեսության զարգացմանը, ամեն կերպ աշխատել են հովանավորել հայ վաճառականներին: Հայտնի է, օրինակ, որ Ալեքսանդր Բարի մականունով վոյեվոդը (1400—1432) Լեհաստանից Մոլդավիա հրավիրեց հայ և գերմանացի վաճառականներին: Նա 1407 թվականի հոկտեմբերի 8-ի հրովարտակով ազատեց մաքսից առևտրականներին և մի շարք արտոնություններ շնորհեց նրանց³: Հայ վաճառականներին թույլ տրվեց բնակություն հաստատելու Մոլդավիայում մի պայմանով, որ նրանք «պանդոկ չպահեն, դարեջուր և մեղրաջուր չպատրաստեն, մսի կրպակ և ճաշարան բաց չանեն և հաց չվաճառեն»⁴: Ըստ տեղեկությունների, Ալեքսանդր Բարու հրավերով Մոլդավիա եկավ 3000 տուն հայ գաղթականություն՝ ավելի քան 15000 հողի, որոնք բնակություն հաստատեցին Մոլդավիայի քաղաքներում⁵: Միայն Սուլավան 15-րդ դարում ուներ երեք հազար հայ բնակչություն:

Ալեքսանդր Բարուց հետո մոլդավական իշխաններից հայ առևտրականներին մեծ արտոնություն շնորհեց և հովանավորություն ցույց տվեց Շտեֆան Միմը (1475—1504): Նրա օրոք հայ բնակչությունն ավելի բազմացավ Մոլդավիայում: Հայերը, որպես Մոլդավիայի օգտակար քաղաքացիներ, հովանավորվեցին մոլդավական իշխաններ Բոգդան 3-րդի (1504—1517), Պետրու Խաբեշի (1527—1538, 1541—1546) և ուրիշների կողմից:

Հայ վաճառականների խաղացած դերը Ռումինիայում միջին դարերում նշված է ռումինացի մի շարք պատմաբանների և տրեստեսագետների կողմից: Այսպես, տնտեսագետ պրոֆ. Ե. Անջելեսկուն իր «Ռումինացիների տնտեսության պատմությունը» խորագրով աշխատության մեջ, խոսելով հայերի ունեցած դերի մասին Ռումինիայի տնտեսական կյանքի զարգացման բնագավառում, գրում է. «Եթե ռումինացիներին հաջողվեց իրենց հին առևտրական ծաղկման շրջանում ճանաչել Սև ծովի բոլոր եզերքները, անգամ թափանցել Միջերկրականը՝ նեղուցների ճանապարհով, ապա այդ շպետք է վերագրել իտալացիներին, այլ Արևելքը լավ ճանաչող ուրիշ առևտրականների՝ հայերի: Նրանք մեծ դեր խաղացին ռումինական առևտրի սկզբնավորման և քաղաքային բնակչության կազմության մեջ»⁶:

Մոլդավիայի հայ գաղթավայրերում զգալի թիվ են կազմել նաև հայ արհեստավորները՝ ոսկերիչները, կերպասագործները, երկաթագործները, որմնադիրները և այլն. նրանք, ինչպես պարզվում է, ունեցել են արհեստակցական միություններ: Մեզ է հասել Սուլավայի հայ արհեստավորության ցեխային կազմակերպության կանոնադրությունը 1673 թվականի ընդօրինակությամբ, որն այժմ պահվում է Բուխարեստում Ռումինական ակադեմիայի գրադարանում⁷:

Հայ արհեստակցական այդ միությունները, կամ ինչպես նրանք կոչվում էին Ռումինիայում՝ «բրեսլա»-ները, համախումբում էին իրենց մեջ բոլոր հայ արհեստավորներին: Անկարելի էր որևէ արհեստավորի խանութ բաց անել կամ որևէ արհեստով ըզբաղվել, եթե նա կազմակերպության անդամ չէր: Ըստ որում, «բրեսլա»-ների մեջ մտնում էին նաև առևտրականները⁸: «Բրեսլա»

¹ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդավիայում և Բուքովինիայում, էջ 160:

² ՊԲԷ, 1962, № 1, էջ 174:

³ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդավիայում և Բուքովինիայում, էջ 45:

⁴ История Молдавии, т. I, Кишинев, 1951, էջ 117:

⁵ Դ. Տան, Արևելյան հայքի Պուրովինիա, էջ 10:

¹ Անջելեսկու, Ռումիններու տնտեսական պատմությունը (օգտվել ենք Սիբուլու աշխատությունից):

² Վ. Բենեցիանու, ՊԲԷ, 1962, № 1:

³ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (տե՛ս «Էջմիածին», 1950 թ., № 7—8, էջ 61—64):

լա»-ները ունենին նաև հասարակական պարտականություն. նրանք նյութական օգնություն էին ցույց տալիս համայնքին, եթե դրա կարիքը զգացվում էր:

Ռումինիայի հայաշատ գաղթօջախներն ունեցել են նաև զինված ջոկատներ, որոնք պաշտպանել են իրենց համայնքի շահերը և, հարկավոր դեպքում, նաև միացել ուումինացիներին՝ կռվելու թուրքական հարստահարիչների դեմ: Ռումինիայի հայկական զինված այդ ջոկատների մասին թանկարժեք մի տեղեկություն հազորդում է մեզ Սիմեոն Լեհացին: Իր «Ուղեգրություն» մեջ խոսելով Մանքերմանի (Ակկերմանի) հայ գաղթօջախի երբեմնի ունեցած փառավոր անցյալի մասին, այդ կապակցությամբ նշում է, որ «Եւ մեծն Մանքերման ասեն թէ յորժամ սէֆէր (պատերազմ— Ա. Ա.) լինէր, հինգ հարիւր հոգի կելէր Հայոց ի պատերազմ, եարար պահատուրնի (սրտոտ քաջեր— Ա. Ա.)»¹:

Մոլդավիայի հայ գաղթականական մի քանի օջախներ՝ Սուշավան, Սիրեթը, Վասուլյը և Բերլադը ունեցել են իրենց սեփական ինքնավարությունը՝ սեփական թաղապետությունը, դատարանը և այլ կազմակերպություններ: Ըստ ուումինական աղբյուրների տեղեկություն, նշված քաղաքների հայ համայնքներին այդ ինքնավարության իրավունքը շնորհել է Ալեքսանդր Բարի վոեվոդը 15-րդ դարի սկզբներում: Հայերը նշված քաղաքներում ունեցել են իրենց սեփական քաղաքապետական խորհուրդը՝ «Պրբգարը» (pãrgari), կազմված 12 հոգուց բաղկացած երգվյալներից, որոնց ընտրում էր ժողովուրդը: Քաղաքային խորհուրդը ղեկավարում էր քաղաքապետը, որը կոչվում էր «Շոլտուզ» (scholtus)²: Դատավորները կոչվում էին «վույթ»: 15-րդ դարի մի քանի վավերագրերում տեղեկություն կա Սուշավայի Սերգիս (այսինքն՝ Սարգիս) անունով վույթի մասին: 16-րդ դարում վույթի հիշատակություն ունի Մինաս Թոխաթեցին իր «Ողբ»-ի մեջ: Նա պատմում է, որ մոլդավական Ստեփան վոյեվոդը, երբ ցանկացավ ազդարարել իր հրամանը՝ հայերին հունադավանություն ընդունելու համար, կարգադրեց.

«...Հայոց ազգը ժողովեցին
Զվոյթ, փըրկար, դերիցանի»³,

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 347:

² Գ. Տան, Արևելյան հայք ի Պուրովինիա, էջ 13:

³ Մինաս Թոխաթեցի, Ողբ (տե՛ս «Պ. քա՛հ. Մամիկոնյանի «Ռումինահայ ներկայն և ապագայն», էջ 59):

Այստեղ «երիցանի» բառը կարող է ունենալ նաև արհեստակցական միություն ղեկավարի նշանակություն: Մոլդավիայի տրնտեսական կյանքին նվիրված փաստաթղթերի մի ժողովածուում, որը հրատարակվել է Քիշնևում 1961 թ. գետեղված է հոտինի Նիկիտա վոյեվոդի 1615 թվականի հուլիսի 3-ին իր աղջկանն ու փեսային տված կալվածագիրը, որի մեջ անուններով հիշված 12 պրբգարներից երկուսը հայեր են¹: Ավելի ուշ վավերագրերում տեղեկություն կա Սուշավայի հայ քաղաքապետիս կյուրեղի մասին:

Մոլդավիայի այն քաղաքներում, ուր հայ բնակչությունը թվով փոքր էր և ինքնավարության իրավունք ստանալ չէր կարող, ապա այդ քաղաքի հայերն ընտրում էին իրենց ներկայացուցիչները տվյալ քաղաքի քաղաքապետության և դատարանի մեջ:

Ռումինիայի հայ աշխատավորությունը անհոգ և անկարող կյանք չի ունեցել. նա տեղացի աշխատավորության հետ հավասար շահով բաժանել է տեղի ֆեոդալական իշխող խավերի ծանր լուծը: Մոլդավական վասալ իշխանները թուրքական ստավերեն իշխանավորների անհագուրդ կամայականությունները բավարարելու համար ծանրացնում էին ժողովրդի վրա դրված հարկային լուծը: Ժողովրդից պահանջվող հարկը առանձնապես ծանրացավ XVII դարում: Ռումինիայի հոգևոր առաջնորդ Ղազար վարդապետը 1624 թվականին իր գրած ձեռագիր հիշատակարանում գանգատվում է, որ «Երկրիս հարկապահանջութիւն շատ էր. ամէն դատ և դատաստան առ մեզ կու գային, չունէաք խաղաղութիւն»²:

Ռումինահայ բնակչությունը, սակայն, տուժել է ոչ միայն ֆեոդալական ներքին ճնշումներից, այլև թուրք կողոպտիչների ասպատակություններից: Այսպես, օրինակ, Սրապիոն գրիչը պատմում է, որ թուրք զինվորները երբ 1630 թվականին պարտություն կրեցին Վիեննայի տակ լեհական բանակի կողմից և ետ նահանջելով անցնում էին Մոլդավիայով, գազազած «Բաղում քաղաքս և գեօղս տապալեցին, և զբազումս գերեցուցին»³:

Մոլդավիայի բնակչությունը, այդ թվում նաև այնտեղ ապրող հայ բնակչությունը սակայն տուժել է լեհ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Մինաս Թոխաթեցին 1676 թվականին գրած փր հիշատակարանում գանգատվում է, որ «Տաճիկն լեհաց երկիրն կաւերէր ամառն, ձմեռն լեհն գայր Պուղտանաց երկիրն

¹ «Молдавия в эпоху феодализма», т. I, Кишинев, 1961, էջ 286, 287:

² Ալիշան, Կամենեց, էջ 177:

³ Նույն տեղը, էջ 182:

կանքեր¹: Քոխաթեցին ինքը երկու անգամ ենթարկվել է կողոպուտի, և վերջին կողոպուտից հետո, պատմում է նա. «մերկիկ գլխիբաց մորթի մի քամակս կապեալ, փախեա ելա երկիրս Մաճառացոս²»:

Մուղավիայի հայերն ունեին կրոնական լիակատար ազատություն: XIV դարում Ռումինիայի հայ լուսավորչական համայնքները ենթարկվում էին կվովի թեմական առաջնորդին: Ըստ Ստեփանոս Ռոշքայի տեղեկություն, Լեոպոլսի Հովհաննես եպիսկոպոսը հանդիսացել է ո՛չ միայն Լեհաստանի, այլև Մուղավիայի հոգևոր առաջնորդը: Այդ առթիվ նա մատնացույց է անում Կամենեց քաղաքի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու կառուցման առթիվ 1396 թվականին տրված կոնդակը, որը նա ունեցել է ձեռքի տակ: Այդ վավերագրում Հովհաննես եպիսկոպոսը հիշված է եղել որպես «արքեպիսկոպոս Ռուզաց և Օլախաց»², այսինքն՝ Ռուսաստանի և Մուղավիայի:

XV դարում երբ հայ գաղթօջախները Մուղավիայում այնքան մեծացան, որ ղփվար էր կվովի եպիսկոպոսություն համար այդքան ընդարձակածավալ մի թեմ ղեկավարել, Ռումինիայի թեմը բաժանեցին Լեհաստանի թեմից և ինքնուրույն թեմ ստեղծեցին: Ռումինիայի հոգևոր թեմի կենտրոնը սկզբում գտնվում էր Սուշավայում, իսկ հետագայում, 1565 թվականից, երբ Յաշը դարձավ Մուղավիայի մայրաքաղաք, տեղափոխվեց Յաշ: Սուշավայում և Յաշում գրված մի քանի ձեռագրեր են հասել մեզ, որոնց հիշատակարաններում հիշվում է տեղի առաջնորդի անունը: Օրինակ, ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցալ չերկիրս Պուղտանաց ի քաղաքս Սիջով... յառաջնորդութեանն յայսմ նահանգիս տէր Մինաս Վարդապետի»³: Մի այլ ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրը գրված է «ի թուարերութեանս Հայկազան սեռիս տովմարի ՈՂՔ-ին... առաջնորդութեանն տէր Անդրեաս արհեպիսկոպոսին Պուղտանաց երկրի և թագաւորութեան Վասիլ Բարեպաշտ վոյեոտին մայրաքաղաքն Սաշ»⁴:

Միմեռն Լեհացին, որ իր ճանապարհորդության ընթացքում կանգ է առել Սուշավայում, հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում տեղի հայ գաղթօջախի և Ռումինիայի հայոց հոգևոր առաջնորդի մասին. «Սէշով, որ վ թախտ պուղտանաց պարո-

նաց և աթոռ Հայրապետի Հայոց և Օլախաց... Եւ կայր յայս քաղաքս երեք շորս հարիւր տուն հայի. երեք քարաշէն եկեղեցի և երկու վանք վիմաշէն քաղաքէն ի դուրս, յոյժ գեղեցիկ և պատուական... Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի երկրցի՝ Յովհաննէս անուն, և վարդապետ Հիղանցի՝ Մկրտիչ անուն, և վարդապետ մի այլ Մեսրոբ անուն: Եւ ժողովուրդ քաղաքին էր խիստ հիւրասէր, երկու դածք աստուծոյ և մարդասէրք»¹: Լեհացին Սաշում հիշում է 200 տուն հայ բնակչություն²:

Մուղավիա եկող հայ գաղթականները մեծ շահով հովանավորվում էին տեղական իշխանությունների կողմից: Մեզ հայտնի են մի շարք հրովարտականեր, որոնք տրվել են հայերին այս կամ այն Մուղավիայի վոյեվոդի կողմից՝ արտոնություն շնորհելու մասին: Հայերի նկատմամբ առանձնապես բարյացակամ դիրք է ունեցել Ալեքսանդր Բարին, որի մասին մենք առջևում խոսել ենք: Մուղավիայի հետագա իշխանությունների օրոք ևս հայերը, որպես օգտակար տարր, հովանավորվել են: Ստեղծված այս պայմանները նպաստել են հայկական նոր գաղթականության համախմբվելուն Մուղավիայում: 16-րդ դարում հայ գաղթականությունն այստեղ բավականին մեծ թիվ է կազմել: Մինաս Քոխաթեցին խոսելով 1551 թվականից առաջ Մուղավիայում գոյություն ունեցող հայության մասին, հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում.

«Հիսիսական կողմ աշխարհի,
Փորիկ երկիր կայ Օլախի,
Բազում հայք կար իւրեանց միջի,
Լա բրիտոսեայք և անուանի»³:

Ռումինիայի հայության համար, սակայն, արեգակը միշտ չէ, որ փայլել է. նրանք ունեցել են իրենց ղփվարությունները և տառապանքները: Ռումինահայերը մի քանի անգամ ենթարկվել են հալածանքների և ճնշումների: Արդարամիտ լինելու համար պետք է ասել, որ նրանց հալածողները եղել են ոչ թե ռումինացի ժողովուրդը, այլ ռումինական հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները:

Հայտնի է, օրինակ, որ 1526 թվականին Ստեփան Անագորույն իշխանը, երբ Վալախիայից ետ էր վերադառնում ավարով՝

¹ Այիշան, Կամենեց, էջ 197:

² Նույն տեղը:

³ Պ. քա՛հ. Մամիկոնյան, Հայերը Մուղավիայում և Պուրբուխիայում, էջ 40»

⁴ Նույն տեղը, էջ 41:

¹ Միմեռն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 4:

² Նույն տեղը, էջ 5:

³ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղտացներ, էջ 86:

հունադավան բարձրաստիճան հոգևորականների սաղրանքով քանդեց Վասուրի հայոց եկեղեցին և տեղի հայերին հալածեց:

Մոլդավիայի հայերի դեմ առանձնապես կատաղի հալածանք է սկսել Ստեփան Ռարեշը (1551—1552): Այդ հալածանքի մասին է գրել Մինաս Թոխաթեցին իր նշանավոր «Ողբ»-ում: Ըստ Թոխաթեցու տեղեկության, 1551 թվականի օգոստոսի 16-ին վոյեվոդն իր «պարոնների» հետ, որոնց սրտում ըստ հայտադրելու, «շատոնց ոխ կայր», հավաքվում են ի միասին և որոշում հայերին ստիպել հունադավանություն ընդունել: Նրանք կանչում են Սուլաիր «պարոնների» հետ, որոնց սրտում ըստ հայտադրելու, «շայերի և հայտարարում թե՛

«Այդ ի՞նչ հաւատ է որ կու պաշտէր,
Ամէն ազգէ դուք ի դուրս էք,
Եկէք ամենքդ Օլախ եղէք»¹:

Հայերը հրաժարվում են: Վոյեվոդը դայրանում է և՛

«Չար հըրսման արար կըրկին,
Բերել ետուր զթօփեր բերդին,
Սելով քաղբին զեկեղեցին,
Մեծ մեծ թօփով աւերեցին»²:

Այս հալածանքի հետևանքով որոշ թվով հայեր թողնում են Ռումինիան և տեղափոխվում հարևան այլ երկրներ.

«Երկրոց երկիր շատք անկան,
Քահանայր և աշխարհական,
Բազում եղբարք բաժանեցան,
Ղարիպուրիս վրտարեցան»³:

Երեմիա Չելերին պատմելով Մոլդավիայում տեղի ունեցող դավանափոխության բռնությունները՝ հաշատուր անունով մեկի լեզուն, քիթը, ձեռքերը կտրելը և աչքերը հանելը, Պալքո անունով մի ուրիշի ճակատի մորթին քերելը և այլ վայրագություններ, նշում է, որ այդ անող դահիճները մոլդավական «չեպիսկոպոսն» էր և «Պիղծ թագաւոր Ստեփանոսը»⁴:

Ստեփանոսի սպանությունից հետո հայերի դրությունը փոքր-ինչ լավացավ, հալածանքը դադարեց: Սալայն այդ վիճակը եր-

կար շտեկեց. մոլդավահայերի նկատմամբ նոր հալածանք սկսվեց 1560 թվականին: Հովհաննես Ավագերեցն իր Տարեգրքի մեջ շարադրելով տվյալ թվականին տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները, գանգատվում է ժամանակակից մոլդավական վոյեվոդ Պետր Ալեքսանդրից. «Սա,— գրում է նա,— հայ ազգին զուխն բազում փորձանս յարոյց, զոր ոչ է արժան խօսել և կամ լսել տամբ»¹:

Եվ, վերջապես, ռումինահայերը մի նոր հալածանքի ենթարկվեցին Գեորգե Դուբա վոյեվոդի կողմից (1668—1684): Վերջինս ազգությունը ալբանացի էր, բնակալ, արյունառույտ մի անձնավորություն: Գեորգե Դուբայի հալածանքի հետևանքով էր, որ հայերը աջակցություն ցույց տվեցին Հնքուլ բոյարի ապստամբությանը, որին հայկական ծագում է վերագրվում: Այս ապստամբությունը սակայն ձախողվեց և հայերի դեմ հալածանքն այնպիսի սոսկալի շափերի հասավ, որ 1672 թվականին ռումինահայ մի մեծ զանգված, թեմի առաջնորդ Մինաս վարդապետի առաջնորդությամբ, հարկադրված եղավ գաղթել Ռումինիայից: Հարևան Լեհաստանում այդ ժամանակ մոլեզնում էր վատանուն նիկոլ Թորոսովիչի կաթոլիկ ռեակցիան, ուստի գաղթականները նախընտրեցին Ռումինիայից անցնել Տրանսիլվանիա և հաստատվել այնտեղ: Այս մասին կիսոսվի հաջորդ էջերում:

Ռումինահայերի դրությունը շարեւավվեց նաև XVIII—XIX դարերում, երբ Ռումինիայի վոյեվոդության իրավունքն անցնում է Պոլսի հույն Ֆեներցի վաճառականների ձեռքը, որոնք Թուրքիայից կապալով գնում էին Ռումինիայի վոյեվոդության իրավունքը: Հայ առևտրականները մրցման մեջ էին գտնվում հունական առևտրականների հետ, ուստի բնական է, որ վարչական իշխանության տեր դառնալով, նրանք պետք է աշխատեին և աշխատել են ոչընչացնել, հրապարակից դուրս անել իրենց հայ մրցակիցներին:

Ֆեներցի այս վոյեվոդները 1785 թվականին արգելեցին հայերին հողեր գնել և հողեր ունենալ: Մոլդավիայի հայերը, ինչպես տեսանք, մեծ շափով կապված էին հողի հետ և զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Այդ որոշումով նրանք զրկվում են իրենց հիմնական զբաղմունքից: Այդ մեծ հարված էր նաև հայ վաճառականներին, որովհետև մոլդավահայ առևտրականների վաճառքի հանվող ապրանքներից մեկը արջառի առուվաճառքն էր. նրանք գնում էին արջառներ, իրենց օճեցած արտա-

¹ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 91:

² Նույն տեղը, էջ 88:

³ Նույն տեղը, էջ 99:

⁴ Ալիշան, Կամենեց, էջ 18—19:

¹ Ալիշան, Կամենեց, էջ 20:

վայրերում պահում, զիրացնում, ապա նախիրներով վաճառքի հանում: Հող ունենալու իրավունքից զրկվելով, հայ վաճառականները, բնական է, որ զրկվում էին այդ շահաբեր ապրանքի վաճառքի իրավասությունից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ռումինահայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև Ռումինիայի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Հայտնի է, որ մոլդավական իշխանական աթոռին նստել են մի քանի հայ ներկայացուցիչներ:

Հայ կնոջ զավակ է եղել Իոն-չել Քումպիլիթը՝ Հովհաննես Անգուլթ մականունով վոյեվոդը, որը ռումինական մատենագրության մեջ հայտնի է նաև Իոն Արմեանուլ (Հովհաննես Հայ) մականունով: Նա երկիրը կառավարել է երեք տարի (1572—1574) քաղաքական խառնակ մի շրջանում: Հովհաննեսը «անգուլթ» մականունն է ստացել այն պատճառով, որ նա գլխատել է մի շարք ըմբոստ բռյարների, որոնք խանգարելիս են եղել իր ձեռնարկումները՝ կազմակերպելու ռումինացի հայրենասեր շրջանների պայքարը ընդդեմ թուրքական հարստահարիչների: Թուրքիան Հովհաննեսից, որպես իր վասալ իշխանավորի, պահանջել էր կրկնապատկել ժողովրդից գանձվող հարկերը, Հովհաննեսը հրաժարվել էր այդ անել և կոչ էր արել բնակչությանը համախմբվելու՝ թուրքական արշավանք լուծք դեն նետելու համար: Ռումինացի պատմիչները բացառիկ գովեստով են խոսում Հովհաննես Արմեանուլի մասին՝ որպես ազատագրական շարժումների կազմակերպչի և գլխավորողի: Թուրքական կառավարությունը իր կամքը ռումինացիներին թելադրելու համար կոխվ է հայտարարել և զորք մտցրել Ռումինիա: Արմեանուլը փոքրաթիվ և անկազմակերպ զորաբանակով փորձել է դիմադրել թուրքերին: Ռումինական զինվորները կովել են արտակարգ հերոսություններ: Այդ վճռական պահին ռումինացի հայրենասերներին օգնության են եկել Զապորոժեի կազակները, բայց թուրքական մեծաթիվ և լավ զինված բանակի առջև ռումինացիները հարկազրկված են եղել տեղի տալ, և Հովհաննես Արմեանուլը գերի է ընկել: Թուրք հրամանատարությունը անգթաբար է վարվել Հովհաննես Արմեանուլի հետ. նրան նախ գլխատել են, իսկ հետո մարմինը կապելով երկու ուղտի պոչերից՝ քշել են տարբեր ուղղություններով և գիակը կտոր-կտոր արել:

Հովհաննես Արմեանուլից հետո, կարճ ժամանակով, Վայախիայի վոյեվոդ է եղել նրա եղբայր Կարապետը, իսկ նրանից հետո՝ մյուս երկու եղբայրները՝ Կոստանդինը և Ալեքսանդրը ու վերջինիս որդի Պետրոսը (1582—1591)¹:

XVII դարում մոլդավական գահի վրա բազմել են երկու հայ վոյեվոդներ ևս՝ Գասպարը և Ահարոնը: Այդ մասին Ինճիճյանը հետևյալ տեղեկությունն է տալիս մեզ. «Յառաջին պէյս անդ նրատա և երկու ոմանք յազգէս Հայոց, յորոց մին կոչի Գասպար, որ նստաւ ի Պուլտան (Մոլդավիա): Կին նորա շինեաց զԱստուածածին եկեղեցին, որ ի Եաշ, երկրորդն կոչի Առոն, որ և հոռմեացաւ (այսինքն՝ հոռմեադավան դարձավ—Ա. Ա.): Սա շինեաց զվանս Յունաց»²:

Ռումինահայերը գործուն մասնակցություն են ունեցել նաև ռումինական արքունիքի դիվանագիտության մեջ: XV դարի վերջերին Վալախիայի Վետզաուլ իշխանի մոտ դիվանագետի պաշտոնով աշխատել է Պետր Գրիգորիչը կամ ռումինական մատենատունով աշխատել է Պետր Գրիգորիչը կամ ռումինական մատենագրության մեջ ավելի ծանոթ՝ Արմեն Պետրը, որը եղել է իր ժամանակի ճանաչված գիտնականներից: Նրանից մնացել են մի շարք նամակներ: Ըստ տեղեկությունների, Արմեն Պետրը կազմել է նաև ժամանակագրութուն, որը դժբախտաբար կորել է. այդ ժամանակագրութունից օգտվել է մի հունգարացի պատմիչ, որից և հնարավոր է լինում օգտվել:

Մոլդավիայում Պետրու Ռարեշի ժամանակ (1527—1564)՝ ընդմիջումով, աչքի ընկնող դիվանագետներից է հանդիսացել Վարդիկ անունով մի հայ, որը բարձրացել է մինչև բոյարություն աստիճանի: Նա մոլդավական արքունիքում աշխատել է թարգմանիչի պաշտոնով: Նրա մահվանից հետո այդ պաշտոնը զբաղեցրել է նրա որդին՝ Յուրաշկո Վարդիկովիչը:

Եվ, վերջապես, Ռումինիայում խոշոր դիվանագետներից է հանդիսացել Մանուկ բեյը, որը աչքի ընկնող դեր է ունեցել ռումին-թուրքական և ռումին-ռուսական հարաբերությունների ժամանակ: Այս մասին կխոսենք մյուս՝ հայ գաղթավայրերի պատմության նոր շրջանի հատորում:

¹ Ս. Քոլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան («Էջմիածին», 1950 թ., №1, էջ 59):

² Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութուն շորից մասանց աշխարհի, VI, էջ 192:

¹ Քանոպու Istorii Bamanilor, IV, էջ 124—126 (օգտվե ենք Սիրունուց):

ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅՈՒՄ

Տրանսիլվանիան անցյալում տարբեր պետությունների սահմանների մեջ է մտել: Մկսած հունգարական Ստեփանոս թագավորի ժամանակից (1001—1038) մինչև 1526 թվականը նա Հունգարիայի մասն է կազմել, 1526 թվականից մինչև 1848 թվականը՝ ինքնավար պետություն է դարձել, 1848 թվականից մինչև 1921 թվականը՝ նորից կցվել է Հունգարիային, իսկ 1921 թվականին, Տրիանոնի խաղաղության դաշինքով, հանձնվել է Ռումինիային:

Հայ գաղթականությունը Հունգարիա է եկել շատ վաղուց, ավելի վաղ, քան Ռումինիայի որևէ վայրում: Հունգար ժամանակագիրներ Տորոչինի և Սիմոնի մոտ տեղեկություններ կան այն մասին, որ Կենյա դուբսի (972—995), Ստեփանոս թագավորի (1001—1038) և նրան հաջորդող թագավորների օրոք բավականին թվով հայեր էին ապրում Հունգարիայում¹: Ենթադրվում է, որ հայ գաղթականությունը Տրանսիլվանիա պետք է եկած լինի բուլղար բնակչության հյուսիս շարժվող մի հոսանքի հետ, որի մի թևը հաստատվել է հյուսիսային Մունթենիայում, Կարպատյան լեռնաշղթայի փեշերին, իսկ մյուսն անցել և բնակություն է հաստատել Տրանսիլվանիայում:

Ռումին պատմաբան Վլադ Բենեցիանուն գտնում է, որ հայ գաղթականության այդ առաջնեկը Տրանսիլվանիա պետք է շարժված լինի Բարաշովայի առևտրական ճանապարհով, որը միացնում էր Բարաշովը Զուրբովայի հետ՝ անցնելով Տիրգովիշտից, ուր ժամանակին հայկական գաղթօջախ է եղել:

Տրանսիլվանիայի հայկական այս հնագույն գաղթականության ճակատագրի մասին դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք: Հունգար ժամանակագիրների տեղեկություններից գիտենք միայն, որ Ատրիգոնիա (հունգարական Esztergom) քաղաքի մոտ հաստատված վայրը կոչվել է «Հայկական բնակավայր» («terra Armenorum»):

Հունգարական իշխանությունները լավ կարծիք ունենալով հայերի մասին, սիրով են ընդունել և ապաստան տվել հայ գաղթականներին: Բերենք մի օրինակ. 1217 թվականին ձեռնարկած խաչակրաց անհաջող արշավանքից հետո, երբ Անդրեաս թագավորը եղավ Կիլիկիայում, մոտիկից ծանոթացավ այնտեղի հայության հետ: Եվ նա ցանկացավ բարեկամություն հաստատել հայկական արքունիքի հետ. նա իր որդուն նշանեց Լեոնի աղջկա՝ Զաբելի հետ, և Օնորիոս պապն էլ օրհնեց այս նշանագրությունը, սակայն այդ ամուսնությունը չկայացավ, որովհետև Լեոնը մահացավ և հայ աղնվականները հայկական գահը թափուր չթողնելու համար Զաբելին ամուսնացրին Անտիոքի իշխան Ֆիլիպի հետ²:

Հունգարական աղբյուրները տեղեկություններ են հաղորդում հունգարական իշխանությունների՝ հայ գաղթականությանը տված մի շարք առանձնաշնորհումների մասին: Այդպիսի առանձնաշնորհում Հունգարիայի հայ գաղթականությանը տվել է, օրինակ, Բելա թագավորը 1243 թվականին:

Ինչպես երևում է, Տրանսիլվանիա եկած հայ գաղթականության այս առաջին խումբը շատ մեծ չի եղել, ուստի հայրենակիցներից թարմ, նոր հոսանք չգալու պատճառով չի կարողացել պահել իր գոյությունը և ասիմիլացիայի է ենթարկվել տեղացիների հետ: Հունգար ժամանակագիրները հայտնում են, որ XIII դարի վերջում հայ գաղթականները «այլ և այլ ամուսնությունների հետեւանքով, խառնվեցին հունգարացիների հետ»³: Հայտնի է, որ հունգարական կաթիլավ IV թագավորը հայ բնակչության ձուլումից հետո, 1281 թվականին «Հայկական բնակավայր»-ը նվիրել է Գրանի Ս. Աննայի Ավգուստինյան միաբանությանը⁴:

Պրոֆ. Բենեցիանուն հայկական անհետացող այդ առաջին գաղթականության հետ է կապում Տրանսիլվանիայի մի շարք տեղանունների առաջացումը. օրինակ, «Արմենի» գյուղը՝ Սիբիուի շրջանում, «Արմենիշ» գյուղը՝ Կարանսերեշի շրջանում, «Արմենիշ» գյուղը՝ Սեն Զորշի շրջանում, «Դյալու Արմենուլույ» գյուղը՝ Տոպլիցիայի շրջանում, «Օրմենիլաշ» (Ormenyês) գյուղը՝ Ռուպեայի և Սիրգիշոարայի շրջաններում և այլն⁴:

¹ Ա. Ալպոյաձյան, Պատմություն հայ գաղթականության, հ. II, էջ 276:

² Ch. Lukacs, Historia Armenorum Transilvaniae, էջ 12:

³ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդովիայում և Բուքովինիայում, էջ 31:

⁴ В. Бэнэциану, Армянские колонии в Румынии (ՊՐՀ, 1962, № 1, էջ 179):

¹ Ch. Lukacs, Historia Armenorum Transilvaniae, Viennae, 1859, էջ 52:

Սակայն այս ձուլումից հետո ևս, XIV դարում, հայ գաղթականությունը որոշ բեկորներ դեռևս պահպանել էին իրենց գոյությունը: Հունգարական աղբյուրներում թալմաչի գավառում 1355 թվականին հիշվում է հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս, որը բավականին մեծ համայնք է ունեցել¹: Պատմական տեղեկություններ կան, որ այդ նույն դարում փոքրաթիվ հայ համայնքներ են եղել Բրաշով և Սիբիուքադաքներում²: 1453 թվականին Միլիտոշ անունով մի կաթոլիկ հոգևորականի կոնդակում հիշվում է հայ եպիսկոպոսի մասին, որի հայատառ կնիքը գտնվել է և այժմ պահվում է Հունգարական թանգարանում³: Եվ վերջապես, տեղեկություններ կան Այմենուս եկեատուս անունով հայ թաղապետի, Ստեփան անունով հայ պալատական դատավորի մասին և այլն: Այս հիշատակությունների մեծ մասը, իհարկե, առանձին անհատներին է վերաբերում և ոչ ամբողջական գաղթօջախներին:

Հայ գաղթականությունը ամենամեծ խումբը Տրանսիլվանիա է եկել հարևան Մոլդավիայից: Մոլդավիայի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները, ինչպես տեսանք, առաջնորդվելով շահադիտական նեղ հաշիվներով փորձել են ստիպել իրենց երկրում ապրող հայերին հունգարականություն ընդունել, ահա այդ պատճառով մոլդավահայերի ստվար մի հատված գաղթել է Տրանսիլվանիա և բնակություն հաստատել այստեղ:

Հայ գաղթականության ստվար մի խումբ Մոլդավիայից Տրանսիլվանիա է գաղթել 1654 թվականին: Այս գաղթականությունը բնակություն է հաստատել գլխավորապես Զուբրովում և Չիբ Սիբիլիզում: Այս խմբի ղեկավարներ են հիշվում Մարտիրոս Գանդրան և իր եղբայր Ազբեյը:

Գաղթականության մյուս ավելի մեծ խումբը Տրանսիլվանիա է եկել 1672 թվականին Միքայել Աբաֆ 1-ին իշխանի օրոք Մոլդավիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Մինաս եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, որը հալածանքներից ազատվելու համար, կաթոլիկություն է ընդունել⁴: Հայ գաղթականությունը հաստատվել է Կերլալում, Կեյկեյոլում, Պաշտպալովում, Սերվիզում, Բիստրիցում, Չիբ-Շումլեոլում, Կանդալում, Բեդլեում և այլ վայրերում⁵:

Հունգարիայում հայ գաղթականությունը սկզբնա-

¹ Դ. Տան, Արևելյան Հայք ի Պուրովինիա, էջ 5:
² Ֆելիքս Ավետիք, Հայերը Հունգարիո մեջ («Ռազմավեպ», 1947 թ., էջ 236):
³ Հ. Ս. Ռչտունի, Ակնարկ մը Հունգարիո հայոց անցյալի վրա («Արևմուտք», 1947 թ., մարտի 23):
⁴ Լ. Բարայան, Հայերը Մոլդավիայում և Բուրովինիայում, էջ 81:
⁵ Ch. Lukacs, Hist. Armenorum Transilvaniae, էջ 18:

կան շրջանում ինչպես երևում է, շատ զովական չի եղել, մանավանդ՝ առևտրականների, որոնք դեռ լավ չէին տիրապետում հունգարական լեզվին ու սովորություններին: Այդ երևում է Աբաֆի իշխանի 1689 թվականի սեպտեմբերի մեկի հրովարտակից, որով դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր անիրավաբար պարտք չունեցող հայերին պարտատու են դարձնում, զրամ շորթում նրանցից, իսկ հակառակվելու դեպքում՝ պատժում, բանտարկում: Հրովարտակում ասված է, որ՝ «ոչ ոք չհամարձակվի այսուհետև հայոց ազգի մեկն ու մեկին դիպչել՝ ո՛չ անձնավորությամբ և ո՛չ ստացվածքին, բացառությամբ նրանցից, ովքեր իրապես պարտական են: Ոչ ոք իրավունք չունի բռնել, բռնել տալ կամ բանտարկել: Ոչ ոք մեծնեկին չճանողնի նրանց որևէ կերպով անհանգստացնել և իրենց անձին վնաս հասցնել»¹: (Բերում ենք արևելահայերենով):

Տրանսիլվանիայի հայերի նկատմամբ Աբաֆ 1-ինի սիրաշահող քաղաքականությունը շարունակեց նաև Աբաֆ 2-րդը, որն իր 1696 թվականի փետրվարի 7-ի հրովարտակով լիակատար ազատություն շնորհեց Պաշտպալովում ապրող հայությունը: Նրա հրովարտակը, որ բաղկացած է քսան կետերից, կարևոր են հետևյալները:

Ա. Հայ գաղթականությունը Պաշտպալովի կալվածքներում ազատապես կարող է ապրել:

Բ. Հայերն իրավունք ունեն իրենց միջից ընտրել իրենց դատավորը, ունենալ իրենց տեղական իշխանությունը, վճիռներ կայացնել և կարգադրություններ անել:

Գ. Հայ գաղթականներն օգտվում են կրոնական կատարյալ ազատությամբ, կարող են հետևել այն դավանանքին, որին նրանք ցանկանում են:

Դ. Աբաֆ 1-ինը հավաստիացնում է հայերին, որ «եթե վըշտացում ունենան և կամ եթե մեկը բռնություն ուզենա անել արգարացի բաների մեջ, մենք միշտ իրենց հետ ենք, իրենց մեր պաշտոնյաներով կապառուցանենք և պաշտպանել կտանք»²:

Աբաֆ 2-րդից հետո, ինչպես հայտնի է, Տրանսիլվանիան ընկավ Ավստրիական Հաբսբուրգների կայսրության իշխանության տակ: Հայերի ժամանակավոր ստեղծված բարեկեցիկ կյանքը նորից խախտվեց: Հայ գաղթականները պատշաճ ձևով գնահատելով հունգար ժողովրդի իրենց ցույց տված բարյացակամ վերաբեր-

¹ Գ. Վ. Գուրիկյան, Հայք լեղիաբեթուպոլիս Գրանսիլվանիո, էջ 8:
² Նույն տեղը, էջ 12:

մունքը, միացան հունգարներին և պալաթարեցին Հաբսբուրգյան կայսրության ձնշումների դեմ:

Հայերի իրավական վիճակը բավականին փոխվեց Տրանսիլվանիայում. Հաբսբուրգյան իշխանությունները հայերի նկատմամբ վարեցին նրանց իրավունքները սահմանափակելու քաղաքականություն: Նրանք աշխատեցին նաև ձնշումներ գործադրել հայերի նրկատմամբ և պարտադրել կաթոլիկ դավանանքը: Եվ, վերջապես, նրանք աշխատեցին Տրանսիլվանիայի հայերին հավաքել մի վայրում:

Հայկական գաղթավայրը փորձեց ընդգրկմանալ Հաբսբուրգյան իշխանությունների վարած այս քաղաքականությանը՝ սպառնալով հեռանալ Տրանսիլվանիայից: Տրանսիլվանացի իշխանությունները հաշվի առնելով, որ հայերը զգալի դեր են կատարում ինչպես արդյունադրածության, այնպես և արհեստագործության մեջ, հարկադրված եղան փոքր-ինչ ղիջումներ անել:

Տրանսիլվանիայի հայ կաթոլիկների հոգևոր առաջնորդ Ավրեսենտիոս Վրդրյան եպիսկոպոսը ցանկանալով հայերի վիճակը բարելավել, դիմում է Լեոպոլդ կայսրին և 1700 թվականին թույլտվություն ստանում Կեռլայի մոտերքում հայկական քաղաք կառուցելու և այնտեղ հավաքել Տրանսիլվանիայի հայությունը: Ավստրիական իշխանությունները համաձայնվում են: Հայերն իրենց նորահիմն քաղաքի վայրն են ընտրում Սամոչ գետի արևելյան կողմի դաշտավայրը: Այստեղ են գալիս և հավաքվում հայերը Տրանսիլվանիայի բոլոր մասերից: Ալեքսա անունով երկրաչափի զծված նախագծով սկսվում է քաղաքի կառուցումը:

Նորահիմն այս քաղաքը կոչվում է Արմենոպոլիս կամ Արմենիերշտատ (Հայաքաղաք): Ժամանակակից օտար հիշատակագիրներից մեկը, որը ականատես է եղել քաղաքի կառուցմանը, հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդում. «Այնտեղ հավաքված հայ բնակիչները հաճոյարար այս տեղն այնպես բաժանեցին իրար մեջ, որ կանոնավորյալ և լավ կարգավորված քաղաքը, իր ընտիր և զեղեցիկ շենքերով, բառակուսի հրապարակով, ուղիղ փողոցներով բոլոր իշխանության նախանձը գրգռեց»¹:

Հայ բնակչությունը քաղաքի կառավարչությունը կանոնավորելու նպատակով 1714 թվականի դեկտեմբերի 14-ին ընտրում է իր այսպես կոչված՝ «ծերերի խորհուրդը» և դատավորը: Դատավոր է ընտրվում Խաչիկ Աբուկորջան: Հայաքաղաքի ինքնավարու-

թյան իրավունքը հաստատում է Շդայվիլ կոմսը իր 1715 թվականի փետրվարի 14-ի հրամանագրով²:

Հայաքաղաքում մեծ թիվ էին կազմում հայ արհեստավորները, մասնավորապես կաշեգործ արհեստավորները, որոնք ունեին իրենց արհեստագործական կազմակերպությունը, որի կանոնադրությունը հաստատվել է ավստրիական իշխանությունների կողմից 1706 թվականի մայիսի 24-ին³:

XVIII դարում զգալի թվով հայեր են կենտրոնանում Տրանսիլվանիայում: Նրանք դիմում են Կարլոս IV կայսրին և խնդրում թույլ տալ Եղիսարեթուպոլիսը դարձնել հայկական ազատ քաղաք: Կայսրը, իր 1733 թվականի օգոստոսի 11-ին տված հրովարտակով, ընդառաջում է հայերի խնդրանքին և թույլ տալիս նրանց ստեղծելու հայկական երկրորդ խոշոր օջախը Տրանսիլվանիայում: Ըստ այդ հրովարտակի, հայերին է տրվում Եղիսարեթուպոլիսը և նրա շրջապատի դաշտավայրը, որպեսզի հայերը ինքնիշխան կառավարություն ունեցող քաղաք հիմնեն⁴: Ըստ այդ նույն հրովարտակի, նշված վայրում ապրող օտարազգի բնակիչները պետք է դուրս հանվեն այնտեղից: Հայերն ազատվում էին բոլոր տեսակի տուրքերից և պետական ծառայություններ կատարելու պարտավորություններից: Հայերին թույլ էր տրվում շինարարության համար անտառներից կտրել իրենց անհրաժեշտ շինափայտը: Նորահիմն քաղաքի ողջ իշխանությունը հանձնվում էր հայերին, որոնք իրավունք ունեին ընտրելու իրենց քաղաքի դատավորը, 12 խորհրդականները ու դատարանի քարտուղարը: Հայկական ընտրությունները կազմակերպելու համար արքունի վերատեսչությունը իրավասու էր հսկողություն սահմանելու, սակայն մի պայմանով, որ նա իրավասություն չունենա «ազատ ընտրությունը» սահմանափակելու⁵: Հայերը Եղիսարեթուպոլիսի բնակավայրի համար, որպես կալվածագին, արքունի զանձարանին վճարել են 4000 հունգարական ֆլորին դրամ:

Ավստրիական իշխանությունների կողմից հետագայում փորձեր են արվում Հայաքաղաքի իրավունքները սահմանափակելու, այդ պատճառով մեծ դժգոհություններ են առաջանում: Մարիա Թերեզա Թաղոհին հաշվի առնելով հայերի բողոքները, իր 1758 թվականի

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Գրանսիլվանիո Հայոց մետրոպոլիսը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի, էջ 20:

² Նույն տեղը, էջ 34:

³ Գ. Վ. Գովրիկյան, Հայր յնդիսարեթուպոլիս, էջ 79:

⁴ Նույն տեղը:

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Գրանսիլվանիո Հայոց մետրոպոլիսը կամ նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի, էջ 13:

նույնմբերի հրովարտակով, նորից վերականգնում է նրանց նախկին իրավունքը՝ մի վերապահութիւնով միայն, որ սահմանված իրավունքից օգտվելու իրավունք ունեն միայն կաթողիկոսական անդամները: Հայաքաղաքների կառավարչութիւնն հայեցողութեանն էր թողնում հայկական նոր գաղթականների ընդունել-ընդունելու իրավունքը:

Եվ ահա այսպիսով Եղիսաբեթուպոլսի հայերը երկար ժամանակ պահեցին իրենց ինքնավարութեան իրավունքը: Հայտնի է, որ 1727 թվականից մինչև 1916 թվականը, Եղիսաբեթուպոլսում ընտրված 61 քաղաքապետները հայեր են եղել:

Եղիսաբեթուպոլսի հայերը 1729 թվականին բաց են արել առաջին հայկական վարժարանը: 1744 թվականին այդ վարժարանի համար Պետրոս Գաբաշյանի նվիրատվութեամբ կառուցվել է դպրոցի ընդարձակ շէնք: 1730 թվականին բաց է արվել նոր դպրոց նաև աղջիկների համար:

Հունգարիայի հայ բնակչութունը օգտվելով տեղացիների՝ իրենց նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքից, գործուն մասնակցութուն է ցուցաբերել բախտակից հունգար ժողովրդի մղած ազատագրական շարժումներին: Յուդանշական է օրինակ այն փաստը, որ 1848 թվականին հունգար ժողովրդի՝ ավստրիական նվաճողների դեմ մղած ազատագրական պատերազմներում, հայերը տվել են մեծ թվով զինվորականներ, այդ թվում՝ երեք գնդերալ, որոնցից երկուսը՝ էրնեստ Քիչ (Պլոտիկյան) և Կոզիմիմոս Լազար (Ղազարյան), բռնվեցին ավստրացիների կողմից և զլխատվեցին որպես հունգար ժողովրդի ազատագրական շարժումների գործուն մասնակիցներ և ղեկավարներ, իսկ երրորդ գնդերալը՝ Յեանոս Յից (Յեցյան), փախավ Արգենտինա (Բուենոս-Այրես), ուր նա հիմնեց զինվորական դպրոց և նրա առաջին հրամանատարը եղավ²:

XVIII դարի վերջում ներկայիս Ռումինիայի տերիտորիայի վրա գտնված երկրամասերից ամենից շատ հայ բնակչութունն ապրելիս է եղել Տրանսիլվանիայում: Ըստ Բժշկյանի վիճակագրութեան, XIX դարի սկզբում Տրանսիլվանիայի շորս գաղթօջախներում ապրող հայերի թիվը եղել է.

1. Եղիսաբեթուպոլսում	2100 շունչ
2. Կեռվայում	3600 »

¹ Գ. Վ. Գովրիկյան, Հայք Եղիսաբեթուպոլսի, էջ 57:

² Ֆ. Ավետիք, Հայերը Հունգարիո մեջ («Բազմալէզ», 1947, էջ 236):

3. Մինդ Միգլոշում 700 »

4. Միբվիդում 214 »

Ամբողջ Տրանսիլվանիայում, XIX դարի սկզբում, ապրել է մոտավորապես 10 000 շունչ հայութուն:

Ռումինահայ մշակույթը: Ռումինիայի հայ գաղթավայրը իր ավելի քան հազարամյա երկարածիգ պատմութեան ընթացքում ստեղծագործական եռուն կյանք է ունեցել և հայ մշակույթի ընտիր սերմեր ցանել բարեկամ ռումին հողի վրա, որը համարել է իր երկրորդ հայրենիքը:

Մենք այժմ ի վիճակի չենք ռումինահայ մշակույթը քննել և արժեքավորել ամբողջութեամբ առած, որովհետև նրանից շատ քիչ բան է հասել մեզ: Ռումինահայ հուշարձաններից մի մասը քանդել է ժամանակի ավերիչ ձեռքը, իսկ մյուսը կործանվել է տեղի ընչաքաղց և քմահաճ իշխանների ու վոյեվոդների կողմից, որոնք հայկական հուշարձանների կործանումը միջոց են համարել դավանական միութեան և ասիմիլյացիայի: Ըստ Մինաս Թոխաթեցու վկայութեան, Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդը 1551 թվականին կործանել է տվել Մուրավիայում գտնվող հայկական բոլոր խոշոր գաղթօջախների հայկական եկեղեցիները: Վոյեվոդի հրամանով, ասում է Մինաս Թոխաթեցին.

«Զեկեղեցի զինչ կայր հայի,
Խօթին, Սերաթ, Եաշպազարի,
Վասլով, Պուտշան, Ուտոմանի,
Ամենքեան հիմքն քակի»:

Նույն վոյեվոդի կարգադրութեամբ բերել են տվել Սուլավա քաղաքի պարսպի խոշոր թնդանոթները և ոմբակոծելով տեղի հայկական եկեղեցին հիմնահատակ կործանել²:

Այսպիսի ավերածութեանից հետո, բնական է, որ ռումինահայ հնագույն կոթողները պահպանվել չէին կարող: Ռումինահայ ամենից հին պատմական հուշարձանները մնացել են միայն XIV դարից: Գրանք եկեղեցիներ են, որոնցից մեզ հայտնի է միայն երեքը՝ Բոթոշանի եկեղեցին՝ 1350 թվականից, Չեթատե-Ալբայի (Ակկերմանի) եկեղեցին՝ 1380 թվականից և Յաշի եկեղեցին՝ 1395 թվականից: Վերջինս ունի հետևյալ ուշադրավ արձանագրութեանը. «Շնորհօք և ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշուսրբ Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգօին և

¹ Ն. Վ. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 95:

² Նույն տեղը, էջ 88:

Միսիանցի տէր Յակոբին, Զուղայեցի մահտեսի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին թվին Հայոց Պե՛ր (1395)¹։

Ռումինահայ մյուս հուշարձանները XVI—XVIII դարերից են։ Այդ հուշարձանների մի մեծ խումբը գտնվում է Սուշավայում։ Նրանցից կարևոր են Սուշավայի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը կառուցված է 1521 թվականին Խաչիկ Հանգո կոչվող մի բարերարի կողմից, Ս. Միմեոն եկեղեցին, որը կառուցված է դարձյալ XVI դարում (կառուցման ձիշտ թվականը հայտնի չէ), Ս. Հաճկատար վանքը, որը գտնվում է քաղաքից դուրս, կառուցված է 1512 թվականին անասնավաճառ Գրական Տոնավազի ծախսով։ Սուշավայից դուրս գտնվում է հայկական Զամբա կամ Ս. Օգսենտ կոչվող տաճարը, որը կառուցված է XVI դարի առաջին կեսին (Զամբան երկար ժամանակ ուումինահայ թեմի առաջնորդական կենտրոնն է եղել)։ Վանքի կառուցողն է հանդիսացել Ակորչին, որի գերեզմանաքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան Ակորչին,
Որ է որդի Ամիրային,
Սա է շինող սուրբ տաճարին,
Արևելան հայոց Ռ. թվին (1551 թ.)»²։

Սուշավայում գտնվող հայկական հուշարձաններից իր յուրատեսակութամբ աչքի է ընկնում չրհոր աղբյուրը, որի կառուցման վերաբերյալ կա հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշատակ է այս ջէշմէն (աղբյուրը) Գարեանց կայսերապատիւ Յրայհեր պարոն Գէորգն և ընկերոջն պարոնուհի Մայրեամին Յոն Մըրըջէյ. 1793 թ.»³։

Ճարտարապետական արժեք ներկայացնող մյուս ուումինահայ եկեղեցիները XVII—XVIII դարերից են. Ռումանինը՝ 1609 թվականից, Զերնովիցինը՝ 1740 թվականից, Յոկչանինը՝ 1778 թվականից և այլն։

Դյուրին չի եղել նաև ուումինահայ մատենագրություն ուղին։ Տեղեկություններ ունենք, որ Ռումինիայի մի շարք քաղաքներում գոյություն են ունեցել հայկական գրչության օջախներ, ուր գրվել կամ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից սակայն փշրանքներ են միայն մեզ հասել։ Հայ ձեռագրերի մեծ մասը ոչընչացել է միջնադարյան սխուլաստիկ միջդավանաբանական վնասա-

կար վեճերի ժամանակ. կաթոլիկ և պրովասլավ եկեղեցու նեղմիտ հոգևորականները հայերին համարել են աղանդավորներ և նրանց ձեռագրերը ենթարկել ոչնչացման։ Մինաս Թոխաթեցին հայտնում է, որ Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդը մոլդավ բարձրաստիճան եկեղեցականների թելադրանքով հավաքում է հայկական ձեռագրերը, ջարդում նրանք կացնով և ապա քաղաքի հրապարակի վրա շեղջ կազմած այրում։ Վոյեվոդը, գրում է նա.

«Այլ չար հրաման արար կրկին
Զինչ որ գրեանք կայր ի վեստեոին (գանձատանը)՝
Զարծաթապատ աւետարանին,
Զանգին գրեանք Հայոց ազգին»։

Հանին ի դուռն վեստեոին
Եւ փայտի պէս կտըրտեցին
Այն անօրէն պիղծ օլախնին
Զամէն գրեանքըն այրեցին»¹։

Ռումինիայի հետ կապված հնագույն հայկական ձեռագիրը՝ 1376 թվականից է, որը Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի սեփականություն է և գրանցված է 8029-ի տակ։ Հիշատակարանից երբևիցե է, որ այս ձեռագիրը Յաշ քաղաքում գնել է կաֆայեցի դերձակ Ասլանը՝ Մաճարատան (Հունգարիա) ուղևորվելու ժամանակ.

«Դերձակ Ասլան Կաֆացի
Որ ի Գոռել Մաճար գնացի,
Զաս վարդանգիրքս գնեցի
Թվին Պիե. (1376)»²։

Հիշատակարանում շի երևում, թե այս ձեռագիրը Յաշում է գրված, թե մի այլ վայրում. կարող է և այն վաճառքի բերված լինի մի այլ քաղաքից կամ նույնիսկ՝ մի այլ երկրից։

Ռումինական հողի վրա գրված և մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը, որքան մեզ հայտնի է, Ակկերմանի նշանավոր ճաշոցն է, որն այժմ գտնվում է Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանում։ Նա գրված է 1460 թվականին Նիկողայոս գրչի կողմից՝ Յաշ քաղաքի տանուտեր Կյուրեղի պատվերով։ Գրչի շափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

¹ Գ. Տան, Արևելյան Հայք ի Պուրովինա, էջ 7—8։

² Լ. Բաբայան, Հայերը Մոլդավիայում և Բուրովինիայում, էջ 184։

³ Նույն տեղը, էջ 177։

¹ Ը. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 89։

² ԶՊՄ, ձեռ. № 8029, թ. 34ա։

Մխիթանցի տէր Յակոբին, Զուղայեցի մահտեսի Մարգարին և մահտեսի Գրիգորին թվին Հայոց Պետ (1395)¹:

Ռումինահայ մյուս հուշարձանները XVI—XVIII դարերից են: Այդ հուշարձանների մի մեծ խումբը գտնվում է Սուլավայում: Նրանցից կարևոր են Սուլավայի Ս. Խաչ եկեղեցին, որը կառուցված է 1521 թվականին Խաչիկ Հանգո կոչվող մի բարեբարի կողմից, Ս. Միմեոն եկեղեցին, որը կառուցված է դարձյալ XVI դարում (կառուցման ճիշտ թվականը հայտնի չէ), Ս. Հանկատար վանքը, որը գտնվում է քաղաքից դուրս, կառուցված է 1512 թվականին անասնավաճառ Դրական Տոնավագի ծախսով: Սուլավայից դուրս գտնվում է հայկական Զամբա կամ Ս. Օգսենա կոչվող տաճարը, որը կառուցված է XVI դարի առաջին կեսին (Զամբան երկար ժամանակ ումինահայ թեմի առաջնորդական կենտրոնն է եղել): Վանքի կառուցողն է հանդիսացել Ակոբըին, որի գերեզմանաքարի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«Այս է տապան Ակոբըին,
Որ է որդի Ամիրային,
Սա է շինող սուրբ տաճարին,
Արևելան հայոց Ռ. թվին (1551 թ.)»²:

Սուլավայում գտնվող հայկական հուշարձաններից իր յուրատեսակությունը աչքի է ընկնում ջրհոր աղբյուրը, որի կառուցման վերաբերյալ կա հետևյալ արձանագրությունը. «Յիշատակ է այս ջէշմէն (աղբյուրը) Գարբեանց կայսերապատիւ Ֆրայհեր պարոն Գէորգն և ընկերոջն պարոնուհի Մայրեամին Ֆոն Մըրըցէյ. 1793 թ.»³:

Ճարտարապետական արժեք ներկայացնող մյուս ումինահայ եկեղեցիները XVII—XVIII դարերից են. Ռումանինը՝ 1609 թվականից, Զերնովիցինը՝ 1740 թվականից, Ֆոկչանինը՝ 1778 թվականից և այլն:

Դյուրին շի եղել նաև ումինահայ մատենագրության ուղին: Տեղեկություններ ունենք, որ Ռումինիայի մի շարք քաղաքներում գոյություն են ունեցել հայկական գրչության օջախներ, ուր գրվել կամ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնցից սակայն փշրանքներ են միայն մեզ հասել: Հայ ձեռագրերի մեծ մասը ոչընչացել է միջնադարյան սխոլաստիկ միջդավանաբանական վնասա-

կար վեճերի ժամանակ. կաթոլիկ և պրովանսլավ եկեղեցու նեղմիտ հոգևորականները հայերին համարել են աղանդավորներ և նրանց ձեռագրերը ենթարկել ոչնչացման: Մինաս Թոխաթեցին հայտնում է, որ Ստեփան Ռարեշ վոյեվոդը մուղավ բարձրաստիճան եկեղեցականների թիվադրանքով հավաքում է հայկական ձեռագրերը, ջարդում նրանք կացնով և ապա քաղաքի հրապարակի վրա շեղջ կազմած այրում: Վոյեվոդը, գրում է նա.

«Այլ շար հրաման արար կրկին
Զինչ որ գրեանք կայր ի վեստեին (գանձատանը)⁴
Զարծաթապատ աստարանին,
Զանգին գրեանք Հայոց ազգին:

Հանին ի դուռն վեստեին
Եւ փայտի պէս կտրրտեցին
Այն անօրէն պիղծ օլախնին
Զամէն գրեանքըն այրեցին»⁵:

Ռումինիայի հետ կապված հնագույն հայկական ձեռագիրը՝ 1376 թվականից է, որը Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի սեփականություն է և գրանցված է 8029-ի տակ: Հիշատակարանից երեւում է, որ այս ձեռագիրը Յաշ քաղաքում գնել է կաֆայեցի դերձակ Ասլանը՝ Մաճարստան (Հունգարիա) ուղևորվելու ժամանակ.

«Դերձակ Ասլան կաֆայի
Որ ի Գոռել Մաճար գնացի,
Զաս վարդանգիրքս գնեցի
Թվին ՊիՆ. (1376)»⁶:

Հիշատակարանում շի երևում, թե այս ձեռագիրը Յաշում է գրված, թե մի այլ վայրում. կարող է և այն վաճառքի բերված լինի մի այլ քաղաքից կամ նույնիսկ՝ մի այլ երկրից:

Ռումինական հողի վրա գրված և մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը, որքան մեզ հայտնի է, Ակկերմանի նշանավոր ճաշոցն է, որն այժմ գտնվում է Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանում: Նա գրված է 1460 թվականին Նիկողայոս գրչի կողմից՝ Յաշ քաղաքի տանուտեր Կյուրեղի պատվերով: Գրչի շափածո հիշատակարանում կարդում ենք.

¹ Գ. Տան, Արևելյան Հայք ի Պուրովինա, էջ 7—8:

² Լ. Բարալան, Հայերը Մուղավիայում և Բուբովինիայում, էջ 184:

³ Նույն տեղը, էջ 177:

⁴ Հ. Ն. Ակինյան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 89:

⁵ ՀՊՄ, ձեռ. № 8029, թ. 34ա:

«Արդ ևս գործով կրտսեր յետին
եւ վերջացեալ առ ի բարին,
Ըզգիրքս ետու Աստուածածնին
Գեղաքաղաքս, որ Աս կոչին,

Նիկողայոս գրիչ սորին
եւ գրեցի բաղձամբ սրտին,
Տարտամ գրչաւ ի քարախին
եւ անտեղեակ ի յարհեստին...

Իսկ աւարտում եղև սքմին,
Առ ի կողմունս հիւսիսային
Յերկրի Ստեփան վոյնվոտայն՝
եւ յԱխբերման քաղաք նորին»¹

Ռումինիայում գրված մի շարք ձեռագրեր են հասել մեզ XVI—
XVII դարերից: Այսպես, Սուլավայում գրված ձեռագրերից մեզ
են հասել Սիմեոն եպիսկոպոսի գրածը 1507 թվական, Սիմեոն
գրչինը՝ 1632 թվական, Անտոն գրչինը՝ 1639 թվական, Խաչատուր
գրչինը՝ 1649 թվական, Հովհաննես քահանայինը՝ 1649 թվական
և այլն:

Մեզ է հասել «Գիրք ճակատամարտութեան» վերնագրով մի
աշխատություն, որը 1808 թ. մուղավերենից հայերեն է թարգմա-
նել Յաշում Ներսես քահանան: Այդ աշխատության թարգմա-
նության հիշատակարանում կարգում ենք. «Գիրք ճակատամար-
տութեան կամ ընտրողութեան... թարգմանեալ եղև ի մօլտովանու
լեզուէ ի հայ բարբառ աշխատութեամբ տէր Ներսէս քահանայի
յամի տեան 1808 մայիս 30 ի քաղաքն Ծաշ»²:

Հայ բնակչությունը երկար ապրելով ռումինացիների հետ
կողք-կողքի և գործուն մասնակցություն ունենալով երկրի արհես-
տագործության մեջ, հասկանալի է, որ չէր կարող իր լուծան
լմուծել Ռումինիայի մշակութային կյանքում. հայ որմնադիրը,
ոսկերիչը կամ ճարտարապետը չէր կարող իր ստեղծագործություն-
ների մեջ չմտցնել իր հայրենի արվեստն ու ճաշակը: Ռումինական
արվեստի ճարտարապետության մի շարք մասնագետներ այդ առ-
թիվ ասել են իրենց հեղինակավոր խոսքը: Այսպես, օրինակ, Ռու-
մինիայի նշանավոր ճարտարապետ Գիկա-Քուդեշտը, խոսելով
հայ-ռումինական մշակույթների փոխազդեցությունների մասին,
հետեյալն է գրում. «Գաղթած հայ արվեստագետները իսկապես»

իրենց ճանապարհին վալախիայի մեջ չհանդիպեցին գոթական
դպրոցի ընկերակցության, որոնք տարածված էին Մուղավայում,
այնպես որ նրանք անխափան կիրառեցին իրենց արվեստը XIV—
XVII դարերում»¹:

Ռումինիայում մատնացույց են արվում մի շարք հուշարձան-
ներ, որոնք կրում են հայ ճարտարապետության ազդեցությունը:
Նման եկեղեցիներից են Տիամանայի եկեղեցին XIV դարում, Ար-
ճեշի գեղեցկաշեն եկեղեցին 1515—1518 թվականներին և այլն:
Պրոֆ. Վլադ Բենեցիանուն իր մի ուսումնասիրության մեջ
հանգամանորեն քննության առնելով Արճեշի եկեղեցու ճարտա-
րապետական աղբյուր հայկականի հետ, հնարավոր է համարել,
որ նրա՝ ճարտարապետ Մանուի անունը, որի մասին, տեղեկու-
թյուն է պահված հունական աղբյուրներում, լինի աղավաղումը
հայկական Մանուել անվան:

Պրոֆ. Բենեցիանուն փաստեր է բերում այն մասին, որ հայ
ճարտարապետները Ռումինիայում մասնակցել են շինարարական
աշխատանքներին XVII դարում ևս: Նա, օրինակ, մատնացույց է
անում Տրեյերարխ տաճարի վերակառուցումը, որը կատարել է
Պոլսից հրավիրված Ծնաքի անունով հայ ճարտարապետը 1639
թվականին:

Հայերը, ինչպես մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռումի-
նիայում իրենց համեստ մասնակցությունն են ունեցել երկրի ար-
դյունագործության, արհեստագործության և կուլտուրայի բնագա-
վառներում՝ կատարելով իրենց քաղաքացիական պարտքը բա-
րեկամ ումին ժողովրդի հանդեպ, որը իր դժբախտ օրերին դռները
միշտ բաց է պահել տարագիր հայ գաղթականության առջև:

¹ Ս. Քուլանջյան, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան (աշխատություն,
1949 թ., III—IV, էջ 73):

¹ ԶԳՄ, ձեռ. № 9485, թ. 484ա—484բ:

² ԶԳՄ, ձեռ. № 9319, թ. 2բ:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆԽՆԵՐԸ XV—XVIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Աղբյուրները և գրականությունը Ռուսաստանի հայ գաղթավայրի պատմության աղբյուրները, ըստ բովանդակության և պարունակած նյութերի տեսակի, երկու հիմնական խմբի կարելի է բաժանել՝ XV—XVI և XVII—XVIII դարերի աղբյուրներ:

Գաղթավայրի պատմության աղբյուրները մինչև XVII դարը, պետք է ասել, աղքատիկ են. գոյություն չունի ոչ մի սկզբնաղբյուր, որը պարունակի Ռուսաստանի հայ գաղթավայրի որևէ շրջանի ամբողջական պատմությունը: Եղածը՝ միջանկյալ տեղեկություններ են՝ պահպանված գլխավորապես տարեգրությունների և ուղեգրությունների մեջ, որոնք սակայն անշափ կցկտուր են և դժվարությամբ է լինում կողք-կողքի բերել՝ գաղթավայրի մասին ազատ պատկերացում կազմելու համար:

Դրությունը հիմնովին փոխվում է XVII դարից սկսած, երբ հիմնվում են ռուսական արխիվային հաստատությունները և սկսում են հավաքել ու պահպանել պատմական կարևոր արժեք ունեցող վավերագրերը: Այդ ժամանակից սկսած բազմաթիվ վավերագրեր են հասել մեզ:

Ռուսահայ գաղթօջախների պատմությանը վերաբերվող վավերագրերի մեծ մասը ներկայումս կենտրոնացված են Մոսկվայի երեք խոշոր արխիվներում՝ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПР), Հին վավերագրերի պետական կենտրոնական արխիվում (ЦГАДА) և Ռազմա-պատմական արխիվում (ВИА): Հայ համայնքներին և հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերվող վավերագրերը նշված արխիվներում զրտ-

նրվում են գլխավորապես «Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ» կոչվող հատուկ ֆոնդում: Արժեքավոր վավերագրեր կան նաև Լենինգրադի, Աստրախանի և Թբիլիսիի արխիվներում: XVIII դարի երկրորդ կեսից արխիվային նյութեր են պահպանվել նաև էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում:

XVII—XVIII դարերի սկզբնաղբյուրների այսպիսի առատության պայմաններում, թվում է, թե բավականաչափ ուսումնասիրված և լուսարանված պետք է լիներ ռուսահայ գաղթավայրի պատմությունը: Իրականությունը սակայն այնքան էլ մխիթարական չէ. եթե չհաշվենք որոշ բացառություններ, ապա հրատարակված աղբյուրների և ուսումնասիրությունների մեծ մասը վերաբերում է ոչ թե ռուսահայ գաղթօջախներին, այլ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը: Թվարկենք նրանցից կարևորները.

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության վավերագրերի առաջին և ամենահարուստ ժողովածուն՝ Ս. Մ. Գլինկայի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» աշխատությունն է, որը բաղկացած է երեք մասից և հրատարակվել է Մոսկվայում 1833—1838 թվականներին: (Այսուհետև այս աշխատությունը մատնանշելու ենք «Собрание актов» ձևով):

Հաջորդ ժողովածուն հրատարակել է Կ. Եղյանը իր «Сношения Петра Великого с армянским народом» վերնագրով: Լույս է տեսել Պետերբուրգում 1898 թվականին: Ժողովածուի մեջ մտել են գլխավորապես Պետրոս I-ի ժամանակների և նրանից հետո մինչև 1736 թվականի վավերագրերը: (Այս աշխատությունը բերելու ենք «Сношения» կարճ ձևով):

Նշված ժողովածուները կազմող հեղինակները հանդիսանալով ռուսական արքունիքի պետական պաշտոնյաներ, նպատակ են ունեցել ցույց տալ ռուս ցարերի «բարձր ողորմածությունը» հայ ժողովրդի նկատմամբ, և վավերագիրն ընտրել ու մեկնաբանել են այս տեսանկյունով:

Պատմագիտության սովետական շրջանում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության վավերագրերի հրատարակության առաջին նախաձեռնողն է հանդիսացել Հայկ. ՍՍՌ ակադեմիայի իսկական անդամ Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, որը 1921 թվականին իր «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը» աշխատության հավելվածում զետեղել է մի քանի արժեքավոր վավերագրեր:

Հետազայում Հայկական ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի մի խումբ պատմաբաններ, պրոֆ. Վ. Ա. Պարսամյանի ղեկավարությամբ, կազմել և հրատարակել են XVII դարի հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մի ժողովածու՝ «Армяно-русские отношения в XVII веке» վերնագրով: Ժողովածուն լույս է տեսել Երևանում 1953 թվականին:

Նույն տարին մենք ևս մեր «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» խորագրով աշխատության հավելվածում հրատարակել ենք 79 վավերագիր:

Բացի նշված ժողովածուներից, արժեքավոր վավերագրեր են հրատարակվել նաև առանձին մենագրությունների մեջ կամ նրանց հավելվածներում: Մենք նկատի ունենք մեծավաստակ Լեոյի «Հայոց պատմության» III հատորը, որը հրատարակվել է Երևանում 1941 թվականին, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ ակադ. իսկական անդամ Մ. Ներսիսյանի «Из истории русско-армянских отношений» աշխատության առաջին գիրքը, որը հրատարակվել է Երևանում 1956 թվականին, Հայկ. ՍՍՌ ակադ. իսկական անդամ Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը «Иосиф Эмин» և «Россия и армянское освободительное движение в 80-х годов XVIII столетия» աշխատությունները, որոնցից առաջինը լույս է տեսել 1945 թվականին, իսկ երկրորդը՝ 1947-ին և ուրիշներ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությամբ զբաղվող ուսումնասիրողներից շատերն են կանգ առել Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմության վրա: Այդ կարգի աշխատությունների թիվը տասից ավելի է: Նրանցից կարելի է մատնացույց անել պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Յեկի «Древняя Русь и армяне» (լույս է տեսել Երևանում 1946 թվականին) և «Из истории русско-армянских отношений» հոդվածը (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1958 թ. № 4-ում), Հայկ. ՍՍՌ ակադեմիայի իսկական անդամ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի «Դրվաճներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» գիրքը (լույս է տեսել Երևանում 1949 թվականին), պրոֆ. Վ. Ա. Պարսամյանի «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» (լույս է տեսել Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի» 1952 թ. № 7-ում), պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Կ. Ոսկանյանի երկու հոդվածները՝ «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարում» (տե՛ս Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի», 1948 թ., № 1), «Նոր առևտրական ուստավն ու պայմանագիրը առևտրական կոմպանիայի հետ» (տե՛ս Հայկ.

ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի», 1947 թ., № 6), և «Древняя Русь и Украина в судьбах армян» (տե՛ս «Исторические связи и дружба армянского и украинского народов» Երևան, 1961 թ.), մեր «Մոսկվան և ռուս ժողովուրդը միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ» (տե՛ս «Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ»-ի № 27 հատորում), պատմական գիտությունների դոկտոր Զ. Տ. Գրիգորյանի «Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը» (լույս է տեսել Երևանում, 1960 թ.) և այլ աշխատություններ, որոնց մասին կարելի է սպասել տեղեկություններ ստանալ հրատարակված բիրլիոգրաֆիաներում:

Նշված պատմաբանների մեծ մասն օգտվել է արխիվային վավերագրերից և այս կամ այն չափով անդրադարձել նաև Ռուսաստանի գաղթօջախների պատմությանը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ սովետահայ պատմաբանների շրջանում Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմության հարցերում սկզբունքային տարածայնություններ չկան: Վեճեր եղել են և շարունակում են մնալ հայ-ռուսական օրինատացիայի առաջացման ժամանակի և մի քանի այլ հարցերի շուրջը:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների և հայկական գաղթօջախների գրականության մասին խոսելիս չի կարելի լռությամբ անցնել և քննադատական խոսք չասել պատմական գիտությունների դոկտոր Պ. Հարությունյանի «Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века» աշխատության մասին, ուր հեղինակը անարդարացի կերպով քննադատում է հին ու նոր ժամանակների համարյա բոլոր այն ուսումնասիրողներին, որոնք անդրադարձել են հայ-ռուսական հարաբերությունների հարցին:

Ռուսահայ գաղթավայրերի պատմության մասին վերջերս լույս տեսած ուսումնասիրություններից կարևոր են նաև պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ի. Յուլետի մի շարք հոդվածները, որոնք ամփոփված են նրա «Աստրախանի հայկական գաղութը XVIII դարի առաջին կիսում» (ռուսերեն լեզվով) դիսերտացիոն աշխատության մեջ, որը պաշտպանության է ներկայացված Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդում:

Հայ գաղթավայրերին բավականին տեղ է հատկացրել նաև գրականագետ Կամսար Գրիգորյանն իր «Ռուս-հայկական մշակութային կապերի պատմությունից» հոդվածում (ռուսերեն), որը գետեղված է «Труды отдела древнерусской литературы» IX հատորում, 1953 թ.:

Հայ-ուսական հարաբերությունները և հայ գաղթօջախները XV—XVIII դարերում:

Առջևում մենք ծանոթացանք Կիևի հայկական հնագույն գաղթօջախի հետ: Նա պահպանել է իր գոյությունը հետագայում ևս: Մեզ հասած պաշտոնական վավերագրերից:

երևում է, ինչպես այդ ցույց է տվել ուկրաինացի պատմաբան Դ. Ի. Միշկոն, Կիևում ապրող հայերն ունեցել են իրենց տները, այգիները, արհեստանոցները, խանութները, հողամասերը և սեփական հիվանդանոցը: XV դարի կեսերին նրանք իրավունք են ստացել տեղական իշխանություններից՝ կառուցելու իրենց եկեղեցիներ: Ըստ որում, հայկական եկեղեցիներն ունեցել է իր կալվածքները, վարելահողերը, այգիները, ջրաղացը և արհեստական լիճը:

Կիևի հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներն են հանդիսացել արհեստագործությունը և առևտուրը: Նրանցից ոմանք զբաղվել են նաև այգեգործությամբ, մասնավորապես՝ խաղողի մշակությամբ:

Հայ բնակչությունը Կիևում հավասար իրավունքներ չի ունեցել. մեծահարուստ վաճառականներն օգտվել են այսպես կոչված մագդեբուրգյան արտոնյալ իրավունքից, իսկ աշխատավորները դասվել են տեղացի հասարակ բաղաբացիների շարքը և գտնվել են իրավազուրկ վիճակում: Նրանք պարտավոր են եղել վճարելու սահմանված հարկը, կատարելու պահանջվող կոռային աշխատանքները, զինվորական ծառայությունը և այլ պարտավորություններ:

Պատմաբան Միշկոն հանգամանորեն ուսումնասիրելով Կիևի հայ համայնքի պատմությունը XV—XVI դարերում և նրա փոխհարաբերությունները տեղական բնակչության հետ, եկել է հետևյալ եզրակացության. «Հայերի մեջ եղել են լավ արհեստավորներ, որոնք իրենց աշխատանքով դրական ազդեցություն են գործել արհեստագործության, շինարարական տեխնիկայի և արվեստի զարգացման վրա: Հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Կիևի բնակիչների՝ գերմանական ֆեոդալների և թուրք-թաթարական զավթիչների դեմ ուղղված ռազմական արշավանքներին: Թաթարավազակային հորդանների՝ Կիևի վրա հարձակվելու պահին, շատ անգամ են նրանք գտնվել քաղաքի պաշտպանների շարքերում»¹:

Կիևի հայ օջախը խամբել է XVI դարի վերջերին: XVII դարի սկզբում այնտեղ հիշվում է միայն ինը հայ ընտանիք:

Ոսկե Հորդայի Մերձվոլգյան երկրամասում հաստատվելուց հետո, Վոլգայի գետաբերանը փակվեց Անդրկովկասի ժողովուրդների առջև: 1400 թվականին գրված հայկական մի ձեռագրի հիշատակարանում որոշակի ասվում է, որ Ալանաց դուռը, այսինքն՝ Անդրկովկասը Հյուսիսային Կովկասի հետ միացնող Դարիալի նշանավոր լեռնանցքը, «Փակեալ է վաղուց»²:

Նոր իրադրության մեջ հայերը, մասնավորապես հայ վաճառականները, Ռուսաստան մուտք գործելու համար ընտրեցին նոր ուղի՝ Ղրիմի թերակղզու վրայով, ուր իրենց ազգակիցները, ճննվացիների և թաթարների հարևանության մեջ, ստվար գաղթավայր էին ստեղծել: Այժմ հայ վաճառականները հաճախ սկսեցին երևալ նոր բարձրացող Մոսկովյան պետության մեջ: Հայ վաճառականները Մոսկովայի սովորական հյուրերը դարձան. նրանք բերում էին թանկարժեք քարեր, մետաքս, անուշահոտ նյութեր, համեմունք և այլ ապրանքներ:

Ռուսական տարեգրության մեջ արձանագրված է այն մասին, որ 1390 թ. Մոսկովայում առաջացած հրդեհի ժամանակ այրվել է մի հայի տունը: Նա, անշուշտ, Մոսկովայում ապրող միակ հայը չի եղել: Մոսկովա քաղաքի պատմության լավատեղյակ պատմաբան պրոֆ. Մ. Ն. Տիխոմիրովի կարծիքով՝ «Կարելի է անկասկածելի համարել, որ XV դարի սկզբում Մոսկովայում գոյություն է ունեցել հայկական շատ ու քիչ հաստատուն գաղթօջախ»: Հիմնվելով պատմական փաստերի վրա, նա գալիս է այն եզրակացության, որ «Հայկական տարրը Մոսկովայի հասարակության մեջ նկատելի է եղել»³:

Մոսկովայի հնագույն հայ համայնքը բաղկացած է եղել զբլխավորապես առևտրականներից և արհեստավորներից (ոսկերիչներ, կաշեգործներ և այլն): Հավանական է նրանք եկել էին ո՛չ թե Հայաստանից, այլ Ղրիմի հայ գաղթավայրից:

Ոսկե Հորդայի գրաված երկրամասերում ևս գտնվել է որոշ թվով հայ բնակչություն: Տեղեկություններ կան մասնավորապես Կազանի հայերի մասին: Ռուսական մի տարեգրության մեջ արձանագրված է այն մասին, որ 1552 թ. Իվան Ահեղը, երբ պաշարել է Կազանը, այնտեղ գտնվել են 5000 հայեր, բուխարացիներ և շա-

¹ Д. И. Мышко, Некоторые сведения о жизни армян в Киеве XV—XVI вв. (Сб. «Научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов, тезисы докладов, Киев, 1962, стр. 26—28).

² ՀՊՄ, ձև. № 346, թ. 555բ:

³ М. Н. Тихомиров, Средневековая Москва в XIV—XV веках, М.-ва, 1957, стр. 215.

³ Там же, стр. 216.

Ճախեցիներ¹: Ենթադրվում է, որ Կազանի այդ հայերը փոխադրված չի ենն Բուլղար քաղաքից, ուր հայ բնակչություն էր ապրում XIV դարում, իսկ այդ ժամանակ գտնվում էր ավերակ վիճակում:

Ուշագրավ է ռուսական տարեգրության հաղորդած այն տեղեկությունը, որ վերաբերում է հայ բնակչության՝ Կազանը պաշարող ռուսական զորքերի նկատմամբ բռնած դիրքին: Թաթարները, պատմում է ռուս տարեգիրը, կռվի ժամանակ օտարերկրացիներին թույլ չէին տալիս քաղաքից դուրս գալու և օգտագործում էին նրանց ուժերը կռվում: Հայերի մեջ կային մեծ թվով թնդանոթաձիգներ, որոնք չէին ցանկանում կրակել ռուսների վրա: Թաթարները նրանց երկաթե շղթայով կապել էին թնդանոթներին՝ յուրաքանչյուրի մոտ կանգնեցնելով մերկացրած սրերով զինվորներ, որոնք ստիպում էին հայ թնդանոթաձիգներին կրակել: Սակայն այդ բռնությունը ևս, շարունակում է ռուս տարեգիրը, օգուտ չէր տալիս, որովհետև հայերն այնպես էին նշան բռնում, որ արկը կամ տեղ չէր հասնում, կամ անցնում էր ռուս զինվորների զլխի վրայով: Իվան Ահեղը, քաղաքը վերցնելուց հետո, զնահատելով հայ թնդանոթաձիգների նվիրվածությունը, ըստ տարեգրի, «մեծ ողորմածություն» է ցուցաբերում նրանց նկատմամբ. բոլորին բաց է թողնում, որ զնան իրենց հայրենիքը²:

Հայ-ռուսական հարաբերություններն ավելի գործարար բնույթ ստացան Իվան Ահեղ ցարի կողմից Կազանը 1552 թ. և Աստրախանը 1556 թ. գրավելուց հետո, երբ հրապարակ է իջնում ռուսական հզոր պետությունը և բացվում է Վոլգայից Կասպից ծովը տանող երթուղին: Հայ վաճառականները նորից սկսում են երթեկել ավելի մոտիկ և հարմար ճանապարհով:

Ի դեպ, Կազանի և Աստրախանի գրավումից հետո ստեղծված Հյուսիսային պետության ասպարեզ իջնելը, որպես դրական երևույթ, նշում են ժամանակակից հայ մատենագիրները ևս: Այսպես օրինակ, Կարապետ Բաղիշեցին 1500 թվականին գրած իր շափածո «Աշխարհագրութեան» մեջ հետևյալ ձևով է ներկայացրել ընդարձակածավալ Մեծ Ռուսաստանը.

«Ի սոսնամանիք հիսիս է
Ռուս ազգըն բնական:
Աշխարհ նոցա Մոսկով՝
Մինչև ծովն Կասբիական:

Եւ ազգըն նոցա գերող է
Թաթարըն նետողական:
Լայն ու արձակ անկեալ է նա՝
Որ հասնի մինչև ի Կաֆայն»³:

Վոլգայի գետուղին բացվելուց հետո Շամախուց հատուկ պատգամավորություն է գալիս Մոսկվա՝ խնդրելով թույլ տալ վերսկսելու առևտուրը Ռուսաստանի հետ Աստրախանի վրայով²: Այժմ Ռուսաստան են գալիս հայ վաճառականները ո՛չ միայն Անդրկովկասից, այլև Հնդկաստանի, Թուրքիայի, Հոլանդիայի, Իտալիայի և այլ երկրների հայկական գաղթօջախներից:

Վենետիկի մի ճանապարհորդ, որը 1557 թվականին եղել է Ռուսաստանում, իր ղեկուցագրում հայտնում է, որ Աստրախան, Կազան, Նովգորոդ և Մոսկվա քաղաքներում տեսել է հայ և պարսիկ վաճառականների, որոնք առևտուր անելու էին եկել արևելյան ապրանքներով: Նշված վաճառականները, գրում է նա, «բերեին մետաքս, ակունս, համեմունս, և մանաւանդ ընտիր գէնս և զարմանալի ևս ձկունս անտիսեղծս (այսինքն՝ անարատ—Ա. Ա.) ի Կասբից ծովէ ի Մոսկուս»³:

XVI դարում փոքրաթիվ հայ բնակչություն է գտնվել Ռուսաստանի խոշոր այլ քաղաքներում ևս՝ Նիժնի-Նովգորոդում, Արխանգելսկում, Սմոլենսկում և այլ վայրերում:

Չափազանցությունների մեջ շրնկնելու համար սակայն պետք է նշել, որ այս շրջանի ռուսահայ գաղթօջախներն իրենց բնույթով շատ ավելի նմանվել են առևտրական Ֆակտորիաների, քան գաղթօջախների բառիս իսկական նշանակությամբ. Պարսկաստանի և Անդրկովկասի տարբեր վայրերից հայ գաղթականները մեծ խրմբերով գալիս էին Ռուսաստան, որոշ ժամանակով մնում էին այնտեղ և իրենց գործարքները վերջացնելուց հետո ետ վերադառնում:

Մնայուն գաղթօջախները շատ փոքրաթիվ են եղել ո՛չ միայն այս դարերում, այլև հետագայում ևս: Ըստ որում, հայ առևտրականները դատարկ ձեռքով չէին գալիս Մոսկվա. նրանք իրենց հետ ռուսական ցարին բերում էին թանկարժեք ֆավերներ: 1663 թվականին Մոսկվա եկած հնդկահայ առևտրականներն Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր են բերել թանկագին քարերով զարդարված մանյակներ, մատանիներ և ասեղնազործ կերպասներ՝ 20,000

¹ ПСРЛ, т. XIX, История о казанском царстве (Казанский летописец), СПб, 1903, стр. 103.

² Там же, стр. 109.

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 1677, թ. 62բ:

² Собрание актов, ч. II, стр. 71.

³ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 464:

ոտբլի արժեքով: Պարսկահայ վաճառական Սահրադյան Զաքարը Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին նվեր է բերել Մոսկվայի Կրեմլի զինապալատի թանգարանի զարդերից մեկը՝ ադամանդյա նշանավոր գահը, որն իր ժամանակ գնահատվել է 22,589 ոտբլի² և այլն:

Ռուսաստանի հայ գաղթավայրերի ընդլայնումը հիմնովին փոխվում է XVII դարի վերջին քառորդից սկսած. այժմ հայ առևտրականները՝ Անդրկովկասում, Պարսկաստանում և Թուրքիայում ըստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով, գերազասում են տեղափոխվել և մշտական բնակություն հաստատել Ռուսաստանում: Նրանք իրենց հետ բերում են նաև մեծ թվով հայ արհեստավորներ՝ իրենց իսկ հիմնած արհեստագործական և արդյունագործական ձեռնարկություններում աշխատելու համար:

Ռուսական իշխանությունները հայ գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերել են բարյացակամ վերաբերմունք: Այդ բացասալըվում է երկու պատճառով. նախ՝ նրանք չեն ցանկացել, որ խախտվի ժողովրդի հավատը որպես հովանավորող պետության և ապա՝ նկատի է առնվել հայ բնակչության օգտակարությունը Ռուսաստանի առևտրի և արհեստագործության զարգացման գործում:

Հայերը Ռուսաստան են եկել տարբեր վայրերից՝ Հայաստանից, Ադրբեջանից, Վրաստանի ու Պարսկաստանի հայկական մյուս գաղթօջախներից: Մեզ է հասել և այժմ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի սեփականությունն է Աստրախանի հայ գաղթօջախի ձեռագիր դատաստանագիրքը, որի կաղմողները, գրքի ներածություն մեջ, անհրաժեշտ են համարել նշել, թե որ վայրերից են հայերը գաղթել Ռուսաստան և ինչ զբաղմունքի տեր մարդիկ են եղել. «Ելեալ հայք, — կարդում ենք այստեղ, — ի յերկրէն Արարատայ... յերկրէն Ալանաց, յարքայանիստ Շօշայ, յայսինքն՝ Ասպահանայ... ի քաղաքէն Մազանդարանայ, Համադանայ, Ղազուինէ, Թարբիզէ և այլ ուստեքէ եկեալ ի կողմանս Հրահոտոյ... ի նաւահանգիստ Աստրախան, ի Ղլար... ոմանք վաճառականք, ոմանք արհեստարք, ոմանք հողագործք և այգեգործք»³:

Հայ գաղթականության զանգվածային ամենամեծ հոսանքը Ռուսաստան է եկել XVIII դարի 30—40 թվականներին: Դրա պատճառն այն էր, որ Ռուսաստանից սպասվող օգնությունը չու-

տացվեց, Հայաստանում ծայր առած ազատագրական շարժումները ճնշվեցին և պարսկական իշխանությունները, վրեժխնդրության ցասումով լցված, սկսեցին կատաղի հալածանքներ հայերի դեմ, ուստի որոշ թվով հայ ընտանիքներ հարկադրված եղան թողնել հայրենի երկիրը և ապաստան փնտրել Ռուսաստանում:

Պարսկական անհաջող արշավանքից հետո, հայ բնակչությանը հուսադրելու նպատակով, Պետրոս I-ը 1723 թ. հատուկ հրովարտակով թույլ է տալիս հայերին գալ և բնակվել ռուսական տիրապետության տակ անցած Գիլան, Մազանդարան, Բաքու և Գերբենտ քաղաքներում: 1736 թ. ռուսական իշխանությունների մի նոր հրամանով ռուսական բանակում ծառայող հայերին թույլատրվում է բնակություն հաստատել սահմանամերձ Ղլար քաղաքում:

Պատկերացնելու համար հայ բնակչության մասսայական գաղթը, բավական է նշել, որ XVIII դարի կեսերին, նույն դարի սկզբի համեմատությամբ, միայն Աստրախանի բնակչության թիվը ավելացել է մոտ 8 անգամ: Այդ թվի մեջ մենք չենք հաշվում հայ այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանից գալիս ժամանակավորապես կանգ էին առնում Աստրախանում, որպես ռուսահայ առաջին կայանի, ապա տեղափոխվում Ռուսաստանի այլ և այլ քաղաքները:

XVIII դարում Ռուսաստանում այնքան հայ բնակչություն է կենտրոնանում, որ անհրաժեշտ է լինում հոգևոր թեմ ստեղծել Դեռևս Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ բանակցություններ են վարվում այդ հարցի շուրջ և ռուսական արքունիքից թույլտվություն ստանում թեմ ստեղծելու վերաբերյալ: Ռուսաստանի, կամ ինչպես սովորություն է եղել ասել՝ «Հյուսիսային» թեմի աչքի ընկնող առաջնորդներից է եղել Հովսեփ արքեպ. Արղուսյանը, որը Ռուսաստան է եկել պաշտոնավարության 1773 թվականին:

Ռուսահայ գաղթօջախները XVII—XVIII դարերում: Վոլգայի գետուղին գործելուց հետո Ռուսաստանի հայկական հիմն օջախներից ժամանակավորապես աշխուժանում է Կաղանի հայ գաղթավայրը: XVI դարում հայերն այստեղ ունեցել են եկեղեցի, հոգևոր հովիվ և գերեզմանատուն: XVII դարում գալիս և բնակություն են հաստատում հայ նոր գաղթականներ: Կաղանում հայ բնակչության գոյության մասին է վկայում այնտեղ 1642 թ. գրված Վասիլ գրչի ձեռագրի հիշատակարանի այն արտահայտությունը, որ ձեռագիրը գրել է իբրև «մնայուն հիշատակ հազանի

¹ Русско-индийские отношения, М-ва, 1958, стр. 141—142.

² Армяно-русские отношения в XVII веке, стр. 21—33.

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 7383, Թ. 4բ:

ժողովրդեանն»¹: «Խաղանի ժողովուրդ» ասելով գրիչն այստեղ, անշուշտ, նկատի է ունեցել Կազանի հայ բնակչությանը, որովհետև դավանական նկատառումներով ստվորություն չի եղել հայկական ձեռագրեր գրել և նվիրաբերել այլ ազգի համայնքներին:

Վասիլ գրիչն իր հիշատակարանում խնդրում է հիշել խոշա Պետրոսին, որը ձեռագրի թուղթը բերած է եղել Աստրախանից, ապա՝ խոճա Միքայելին, Մելքոնին, Ղազարին, Գասպարին, Բաղդասարին և վերջում ավելացնում՝ «Կազանի ամենայն ժողովրդին մեծ և փոքր»²: Այստեղ ևս «ժողովուրդ» բառի գործածությունը ապացույց է, որ Կազանում այդ ժամանակ ապրել է ստվարաթիվ հայ բնակչություն:

Կազանի հայկական համայնքը, ինչպես երևում է, երկարատև կյանք չի ունեցել և արագ խամրել է: Համենայն դեպս, Արղուսթյանի 1785 թ. կազմած Ռուսաստանի հայ բնակչության վիճակագրության մեջ հայ բնակչություն այլևս չի հիշվում այնտեղ:

Ռուսաստանի գործուն գաղթօջախներից է հանդիսացել Աստրախանը, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է նաև Հաջի թարխան կամ Հաջիթարխան անուններով: Սկսած 1556 թ., երբ Իվան Ահեղը վերցրեց Աստրախանը և բացվեց Վոլգայի փակված մայր ուղին, քաղաքը փաստորեն դարձավ արևելյան ժողովուրդների մուտքի դարպասը դեպի Ռուսաստան և տարանցիկ առևտրի ամենախոշոր կենտրոններից մեկը: Հնդկաստանից, Պարսկաստանից, Եվրոպայից և այլ երկրներից եկած վաճառականները այստեղ էին հանդիպում տեղացի ռուս վաճառականների հետ և կատարում իրենց առևտրական գործարքները:

Աստրախանի հայկական գաղթօջախի սկզբնավորության մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Հովսեփ Կպիսկի Արղուսթյանը Աստրախանի հայ գաղութի վերաբերյալ հայկական հնագույն մի ձեռագրի սպիտակ էջի վրա թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «էձՀ (1331) թուին Հայոց մեր ազգն, յԱնույթ թագավորական քաղաքէն մերմէ ելեալք՝ բոնոսթեամբ թաթարաց, եկեալ են ի Հաշտարխան և անտի՝ ի Ղրխմ»³:

Արղուսթյանի մատնացույց արած թվականը սխալ է. 1331 թվականին հայերը ո՛չ թե եկել են Աստրախան և Մերձվոլգյան երկրները, այլ հեռացել են այնտեղից: Աստրախանում հայկական գաղթօջախ է եղել նշված թվականից շատ առաջ, իսկ հետո խամ-

րել է: Աստրախանի հայկական նոր գաղթօջախը հիմնվել է XVI դարի վերջերին: Նա ունեցել է փոքրաթիվ բնակչություն: Ըստ տեղեկությունների, 1616 թ. Աստրախանի հայ գաղթօջախը բաղկացած է եղել ընդամենը 11 ընտանիքից, որից 7-ը բնակվելիս են եղել Գիլանի իջևանատանը, իսկ 4-ը՝ արվարձաններում⁴:

Ռուսական տարեգրության մեջ արձանագրված մի տեղեկությունից երևում է, որ 1625 թ. նախկին հայկական, պարսկական և հնդկական փայտյա իջևանատների (гостинный двор) ու խանութաշարքերի փոխարեն կառուցվել են նորերը՝ քաղաքի⁵: 1630 թ. կառուցվել է նաև հայկական փայտաշեն եկեղեցին:

Աստրախանի գաղթօջախը առանձնապես մեծ չի եղել նաև XVII դարի վերջերում: Ըստ հուլանդացի ճանապարհորդ Գե Բրուսի տեղեկության, Աստրախանում XVIII դարի սկզբում ապրում էր «մոտ 40 հայ ընտանիք»⁶:

Աստրախանում հայ բնակչության թվի մեծանալու հետևանքով նախկին փայտաշեն եկեղեցին չի բավարարել տեղի հայությանը, ուստի նրանք դիմել են ռուսական իշխանություններին և նրանց թույլտվությունը ստանալուց հետո, 1706 թ. քանդել են հին եկեղեցին և նրա տեղը քարե պատերով նորը կառուցել: XVIII դարի 40-ական թվականներին, երբ Աստրախանի հայ բնակչությունն ավելի է շատացել, կառուցել են նաև երկրորդ եկեղեցին:

1747 թ., պետական-պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով, Աստրախանում մշտապես ապրող հայերի թիվը հասել է 1512 հոգու: 1730—1740-ական թվականներին Աստրախան բնակչության են եկել հետևյալ վայրերից՝ Շամախուց՝ 40 հոգի, Փառակայից և Ազովիսից՝ 30 հոգի, Գանձակից՝ 18, Երևանից՝ 15, Նոր-Ջուղայից՝ 24, Թավրիզից՝ 8, Արդավիլից՝ 11 և Ղազվիհից՝ 7 հոգի⁷:

Ըստ Արղուսթյանի վիճակագրական տվյալների, 1781 թվականին Աստրախանում գտնվելիս է եղել 865 տուն՝ 3500 շունչ հայ բնակչությամբ: Հետագայում հայերի թիվն ավելացել է՝ XVIII դարի վերջերում Անդրիովկասից եկած նոր գաղթականներով: Բրժըշկյանը, որ 1820 թ. եղել է Աստրախանում, այնտեղ հիշում է 1200 տուն հայ բնակչություն և միաժամանակ նշում, որ այժմ-

¹ Н. И. Веселовский, Памятники, т. III, стр. 110—111, 123—124.

² Ключевская летопись, Астрахань, 1887, стр. 19.

³ См. «Астраханский сборник», вып. I, Астрахань, 1896, стр. 186.

⁴ ГАО, ф. 394, оп. I, под. д. 76 л. 54—67 (օգտվել ենք ժուլտից):

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 3004, Թ. 236ա—236բ:

² Նույն տեղում:

³ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., Կ. II, էջ 529:

չագոյն բազումք էին աստ, բայց բազում շոգան (այսինքն՝ գնացին—Ա.Ա.) ի Մասբութ՝ 12 ժամու հեռի»¹:

Ռուսաստանի հայկական խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել նոր Նախիջևանի հայ գաղթօջախը, որը հիմնվել է Ղրիմից Ռուսաստան գաղթած հայ բնակչության կողմից, որի մասին խոսք եղել է Ղրիմի հայ գաղթավայրը զլխում:

Ղրիմահայութայն գաղթը դեպի Ռուսաստան տեղի է ունեցել քաղաքական հետևյալ իրադրությունների մեջ: 1768—1774 թթ. ռուս թուրքական պատերազմից հետո, երբ 1774 թ. հուլիս ամսին կնքվեց Քուլուկ-Կայնարջի խաղաղության պայմանագիրը², Ռուսաստանին անցավ Ադովը, Կերչը, Ենեկալեն և Կինբուրնը: Ղրիմի խանությունը, որն անցյալում վասալական կախվածության մեջ էր գտնվում թուրքիայից, այժմ անկախ հայտարարվեց: Ռուսաստանը ձգտում էր նվաճել Ղրիմը և ազատել ունենալ Սև ծով: Սակայն դիվանագիտական բարդություններ շատեղծելու համար, նա պիտոմ է շատ նուրբ քաղաքականության. Ղրիմի տնտեսական կյանքը կազմալուծելու և ծունկի բերելու նպատակով որոշում է Ղրիմի հայ և հույն բնակչությանը, որոնց ձեռքում էր հիմնականում արհեստագործությունը և առևտուրը, դաղթեցնել դեպի Ռուսաստան: Պատասխանատու այդ գործը հանձնարարվում է գններալ Ա. Վ. Ստավորովին³:

Չի կարելի ասել, որ Ղրիմի հայերը սիրահոծար հանձն են առել թողնելու իրենց տունն ու հարմարությունները և անորոշության մեջ դաղթելու մի այլ բնակավայր: Սակայն թուրք գործակալների՝ թաթարների նկատմամբ հրահրած թշնամանքը, մյուս կողմից՝ ցարական իշխանությունների հրապուրիչ խոստումները և այլն, վերջ է վերջո Ղրիմահայութայնը կանգնեցնում են գաղթականության ճանապարհի վրա:

Ղրիմահայութայնը դանդաժալին գաղթը դեպի Ռուսաստան տեղի է ունեցել 1778 թ. օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին: Հայ գաղթականության ընդհանուր թիվը, ըստ պաշտոնական տրվյալների, եղել է 12,500 հոգի⁴:

Ադովը Ղրիմից եկած հայ գաղթականության համար անծանոթ մի երկիր չէր: Այդտեղ փոքրաթիվ հայ բնակչություն ապրում

էր դեռ շատ վաղուց: Հայտնի է, որ 1736 թ., երբ Ադովը գրավվեց ռուսական զորքերի կողմից, այնտեղ ապրելիս են եղել 63 հայ և հույն բնասնիք⁵:

Ղրիմահայութայնը շատ սառը ընդունելություն է արժանանում ռուսական տեղական իշխանությունների կողմից: Ո՛չ միայն չեն իրագործվում տրված խոստումները, այլև որոշ անբարյացակամություն է ցուցաբերվում նրա նկատմամբ: Թույլ չի տրվում ներանց բնակություն հաստատել նախապես որոշված վայրում: Ազորանց բնակություն հաստատելու հայ գաղթականներին ստիպում է տներ շինել և բնակություն հաստատել Օրիոլ գետի մոտերքում. հրաժարվողներից ոմանց բանտարկում ու շղթաների մեջ առած պարտադրում շխատելու ջրանցքների վրա: Գաղթականներին ըստիպում են հարկ վճարել: Շուտով վրա է հասնում ձմեռը: Ղրիմի տաք կլիմային սովոր հայ գաղթականությունը, առանց օթեանի և տաք հագուստի, կանգնում է Ադովի դաժան ձմեռան առաջ: Հայ գաղթականության մեջ սկսվում են մեծ դժգոհություններ. արքունիք են ուղարկվում բազմաթիվ բողոքներ:

Մեծ դժվարություններով անցկացնելով ձմեռը, հաջորդ տարին հայ գաղթականությունն իր լիազորներին ուղարկում է Պեաերբուրգ բողոքելու արքունիքին: Հովհաննես Լազարյանի և Հովսեփ արքեպ. Արղունյանի միջնորդությամբ կայսրուհին ընդունում է հայ գաղթականության լիազորներին և 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի իր հրովարտակով վերջնականապես սահմանում է նրանց բնակավայրը և տալիս որոշ առանձնաշնորհումներ:

Ըստ տրված այդ առանձնաշնորհումների, հայերն ազատվում էին բոլոր տեսակի հարկեր ու տուրքեր վճարելուց՝ տասը տարի ժամանակով: Նրանք իրավունք են ստանում ռուսահայատակ քաղաքացու բոլոր իրավունքներով առևտուր անելու ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ դրսում:

Հայերը բնակություն են հաստատում Տագանբոգի գավառի Գմիտրի-Ռոստովյան կոչվող ամրություն շրջանում (ներկայիս Գոնի Ռոստովում): Այստեղ նրանք հիմնում են իրենց քաղաքը և անվանում նոր Նախիջևան: Քաղաքի հիմնադրմանը մասնակցել է անձամբ Արղունյանը, որը հին հայկական մի ձեռագրի սպիտակ էջերից մեկի վրա թողել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Թիւն փրկչին 1781 ապրիլի ԻԱ (21) արկաք հիմունս քաղաքիս Նախի-

¹ Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 401:

² История дипломатии, т. I, М.-ва, 1959, стр. 365.

³ М. Г. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, Ереван, 1956, стр. 99—100:

⁴ Եր. Շահազիզ, Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք, Թիֆլիս, 1903, էջ 37:

⁵ Խ. Փորթեջյան, Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունից Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957 թ., № 10, էջ 53—62):

չևանայ... կարօտի այլոց պատմագրաց (պատմելոյ). մեր գթիւս զայս նշանակեցաք վասն տեղեկութեան ապագայիցդ...»¹:

Նոր Նախիջևանի շուրջը հայ գաղթականությունը հիմնում է նաև հինգ հայաբնակ գյուղեր՝ Չալտիր, Մեծ Սալա, Փոքր Սալա, Թոպեի և Նիսեվտա: Հայ գաղթականներն իրենց նոր բնակավայրերում ո՛չ միայն կարողանում են արագ իրենց համար նոր տուն ու տեղ ստեղծել, այլ կարճ ժամանակում նոր Նախիջևանը դարձնում են Ազովի նահանգի խոշոր առևտրական և արհեստագործական կենտրոն: 1780 թվականին նոր Նախիջևանում արդեն գործել են մի քանի ֆաբրիկաներ և գործարաններ²: Նախիջևանի առևտրականները Ռուսաստանում աշխույժ առևտրական գործունեություն են ծավալում:

Արդուսթյանի՝ Շահամիրյանին 1787 թվականին գրած նամակից երևում է, որ նոր Նախիջևանի շինարարական աշխատանքները տարվել է բացառիկ արագ թափով, այնպես որ՝ քաղաքի հիմնադրությունից ինը տարի անց, նա գտնվել է բավականին բարեկարգ վիճակում. «Հասարակությունը քաղաքիս... — գրում է Արդուսթյանը, — հետևին շինարարութեան և օրըստօր է քաղաքն մեր պայծառանայ, մինչ զի ամենայն ուստաց... տեսեալ զփողոցսն և զամենայն բարեկարգութիւնս, զարմանան՝ թե զիա՞րդ ի սուղ միջոցի այսպես պայծառացան»: Արդուսթյանն իր նամակում այնուհետև դրիմահայերին համեմատության մեջ է դնում Արիմից Դոնի նահանգը գաղթեցված հույների հետ, որոնք, նրա ասելով, ոչ մի բարեկարգության չեն հետևում, գյուղատիպ տներ են կառուցել, անմիաբան են, ուստի ուսական իշխանությունները տեսնելով այս «ի վերայ նոցա (կառավարիչ) նշանակեցին ի ուսաց ազգէն»: Վերջում ավելացնում է, որ այդ բոլորը նրա համար է գրում, որ «քոյդ ազգիդ բարձրագլուխ գոլն զիտացեալ, ուրախասցես»³:

Ըստ Արդուսթյանի վիճակագրության, 1781 թ. նոր Նախիջևանում և նրա շրջակայքում ապրելիս են եղել շուրջ 3000 տուն 12,000 շունչ բնակչությամբ: XVIII դարի վերջերում նոր Նախիջևանի գաղթօջախը մեծ թվով հայ բնակչություն է ընդունել 1795—1796 թվականներին:

XVIII դարի 30-ական թթ. Ռուսաստանում նոր հիմնված

գաղթօջախներից է հանդիսացել Մոզդոկը: Սկզբում նա խառը բնակչություն է ունեցել: Սակայն XVIII դարում այնքան հայեր են բնակություն հաստատում այնտեղ, որ 1763 թ. քաղաքի բնակչության հիմնական մասը հայերն են դառնում, և 1785 թ. ցարական հատուկ հրամանով Մոզդոկը պաշտոնապես հայտարարվում է հայաբնակ քաղաք: Նա 1781 թվականին ունեցել է 130 տուն՝ 700 շունչ հայ բնակչություն:

XVIII դարում հիմնված գաղթօջախներից է հանդիսացել հայաբնակ Ազլար քաղաքը՝ իր շրջակայքի մի քանի հայկական գյուղերով, որոնք պաշտոնապես հիմնվել են 1736 թ. գլխավորապես ուսական բանակում ծառայող հայ պաշտոնաթող զինվորականներից⁴: Հայ գաղթականները Ազլարում արագ զարգացրել են խաղողագործությունը: Ըստ պաշտոնական տեղեկությունների, Ազլարի և նրա շրջակայքի հայ բնակչությունը XVIII դ. վաճառքի էր հանում ավելի քան 60 հազար դուլլ զինի, 12 հազար դուլլ օղի և հսկայական եկամուտ ստանում դրանից: Հայ վաճառական վասիլ Մակարյանը XVIII դարի 40-ական թվականներին Ազլարում հիմնում է մետաքսագործության ֆաբրիկա, որն աշխատում է տեղական հումքի վրա: Հայ վաճառականները Ազլարում հիմնում են նաև զինու և սպիրտի գործարաններ:

Արդուսթյանը 1785 թ. Ազլարում հիշում է 360 տուն 2200 շունչ հայ բնակչությամբ: Դարի վերջերում Ազլարի հայ բնակչության թիվը գրեթե եռապատկվում է նոր եկած գաղթականներով: Բժշկյանը 1820 թվականին հաշվում է «Տունք հայոց աւելի են քան զհազար»⁵:

Համեմատաբար հայկական երիտասարդ գաղթօջախ է Լենինգրադը՝ նախկին Պետերբուրգը: Գրականագետ Կ. Գրիգորյանը, որը հանգամանորեն ուսումնասիրել է Պետերբուրգի հայ համայնքի պատմությունը, գտնում է, որ հայ գաղութը «առաջացել է քաղաքի հիմնադրումից գրեթե անմիջապես հետո»⁶: Պետրոս Առաջինը խրախուսել է հայ առևտրականների և արդյունաբերողների գործունեությունը: Քաղաքի հիմնադրումից յոթ տարի անց, 1710 թ. արդեն տեղեկություն կա փոքրաթիվ հայ գաղթօջախի մասին:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի առաջին ներկայացուցիչները

¹ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, 1869, ч. I стр. 155.

² Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 404:

³ Կ. Գրիգորյան, «Հայկական մշակութային գաղութը Պետերբուրգում» (տե՛ս «Էջմիածին», 1959 թ., X էջ 54—56):

¹ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. II, էջ 529.

² Տե՛ս «Записки Одесского общества истории древностей», т. VIII, стр. 209—210, 274—276.

³ ՉՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 131ր:

գլխավորապես առևտրականներ և արդյունաբերողներ են եղել: Հիշվում են նաև առանձին հայ ծառայողներ և զինվորականներ: Հայ գաղթօջախը փոքր-ինչ մեծացել է XVIII դարի 30-ական թվականներին:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի բնակչության հիշատակը ընթացած մեզ հայտնի չէ, բայց այն փաստը, որ 1730 թ. Պետերբուրգի հայ գաղթօջախն ունեցել է իր ծխատեղ բահանան (Հովհաննես Երիստանովը), վկայում է ձևավորված հայ համայնքի գոյությունը: XVIII դարի երեսնական թվականներին արդեն Պետերբուրգում գոյություն է ունեցել «Հայկական» անունով փողոց: Մեզ է հասել հայկական մի ձեռագիր, որն ընդօրինակել է Հովհաննես բահանան 1738 թ. «Ի արքայանիստ քաղաքն Սանկտ Պետրոս բուրխ»¹:

Ռուսաստանի հայկական նոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Գրիգորիոսյան հայաքաղաքը: Նրա հիմնադրման պատմությունը հետևյալն է. 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ, ինչպես հայտնի է, ռուսական բանակը, զենքերալ Ա. Վ. Սուվորովի հրամանատարությամբ, փայլուն հաղթանակներ է տանում թուրքերի դեմ և վերցնում Ֆոկչանը, Յասը, Բենդերը, Իզմայիլը և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Նշված վայրերում ապրելիս են եղել ոչ քիչ թվով հայեր: Հովսեփ Արդուսյանը, որ գտնվել է Բալկաններն արշավող զորաբանակի մեջ և մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվել զենքերալ Սուվորովի հետ, ամեն միջոց գործ է դրել հայերի վիճակը բարելավելու համար: Նա իր նամակներից մեկում օրինակ, հայտնում է, որ Իզմայիլ քաղաքը վերցնելուց հետո, Սուվորովի հանձնարարությամբ, նրա ենթակա հայ գնդապետներից մեկը՝ Նկիմ Խաստատովը, մի շարք միջոցներ է ձեռնարկել թեթևացնելու Իզմայիլի հայ բնակչության դրությունը:

Պատերազմի վերջանալուց հետո, երբ Յասում կնքվում է ռուս-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը, Ռուսաստանը թուրքիային է վերադարձնում իր գրաված Իզմայիլ, Ակկերման, Բանդեր և այլ քաղաքներ, թույլ է տրվում նշված քաղաքների հայ այն բնակիչներին, որոնք շեն ցանկանում ապրել թուրքական տիրապետության տակ, գաղթել և բնակություն հաստատել ռուսական տերիտորիայում: 4000 հոգի հայ բնակչություն է գաղթում, որոնց ցարական իշխանությունները բնակավայր են հատկացնում Դուբա-

սար քաղաքը, որի մոտ, Դնեստր գետի հովտում, հայերը հիմնում են Գրիգորիոսյան հայկական քաղաքը և նրա մոտիկ հայաբնակ գյուղերը:

Ռուսական իշխանությունները Գրիգորիոսյան հայերին ցույց են տալիս նաև նյութական օժանդակություն՝ բնակարաններ և այլ հասարակական շենքեր կառուցելու համար: Ռուսական արքունիքի 1794 թ. հոկտեմբերի 12-ի որոշմամբ, 46,780 ռ. հատկացվում է շենքեր, 10,000 ռ.՝ արհեստանոցներ և իջևանատներ, 37,000 ռ.՝ եկեղեցիներ, 15,000՝ կոնսիստորիայի և դպրոցի, 4,000 ռ. քաղաքապետարանի շենքեր կառուցելու և այլն:

XVII—XVIII դարում փոքրթիվ հայ բնակչություն է ապրել նաև Ուկրաինայում: Այստեղ ապրող հայերից ոմանք մտել են Ուկրաինայի կաղակական զորքերի շարքերը և կռվել թուրք հափըշտակիչների դեմ: Եղել են հայ զինվորականներ, որոնք ղեկավարել են կաղակական զնդեր: XVII դ. 60-ական թվականներին իր քաջագործություններով աչքի է ընկել հատկապես «հայ գնդապետ» Իվան Ֆեոդորովը¹: Տեղեկություններ կան նաև հայ զինվորականների մասին Զապորոժիեների Սեչում: Հայերն այստեղ են եկել գլխավորապես թուրքիայից և Ղրիմից՝ փախչելով թուրքական զերությունից:

Ռուսաստանի հնագույն գաղթօջախներից էր, ինչպես տեսանք, Մոսկվան: Հետագայում, երբ նա դարձավ միջազգային նշանակություն ունեցող քաղաքական և առևտրական խոշոր կենտրոն, տեղի հայ բնակչության թիվը մասամբ ավելացավ: Այս շրջանում Մոսկվայում բնակություն են հաստատում գլխավորապես մեծահարուստ հայ վաճառականներ, ռուսական բանակում ծառայող զինվորականներ և մետաքսի ու մահուդի ֆաբրիկաներում աշխատող վարպետներ և բանվորներ:

Հստ տեղեկությունների, 1552 թ. Իվան Ահեղը Կազանը վերցնելուց հետո, երբ հաղթականորեն վերադառնում էր Մոսկվա, քաղաքում նրան զիմավորող օտարերկրացիների մեջ հիշվում են նաև հայ առևտրականներ:

Մոսկվայի հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել Կիտայգորդ թաղամասում՝ Իլինկայի և Վատկայի միջև, ուր գտնվել են հայ վաճառականների խանութները և հայկական իջևանատունը (Армянский гостинный двор)¹:

¹ Ф. П. Шевченко, Армяне в украинском казачьем войске (Տե՛ս «На-
сичная сесья...» (վերև հիշված թեղերը, էջ 20):

² Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. X, стр. 155.

Մինչև XVIII դարի վերջերը Մոսկվայում մշտապես ապրող հայ բնակչության թիվն այնքան էլ մեծ չի եղել: Ըստ Արղոսթյանի 1754 թվականի վիճակագրության, Մոսկվայում ապրելիս են եղել ընդամենը 22 տուն՝ 150 շունչ բնակչությամբ¹: Անհավանական է, որ Արղոսթյանի վիճակագրության մեջ քաց թողնված լինեն Մոսկվայի քաղաքամերձ վայրերում աշխատող հայ բնակչությունը, բայց, այնուամենայնիվ, պատմական դրականության մեջ քաղաքացիություն ստացած այն կարծիքը, որ իբր XVII դարի վերջերին Մոսկվայում ապրող զենք կրելու ընդունակ հայերի թիվը 2000 մարդուց անցնում էր, անհիմն է: Շատ են եղել Մոսկվա երթևեկող հայ վաճառականները: Սկսած 1626 թվականից հայ վաճառականները հաճախ են հիշվում վավերագրերում:

Չնայած Մոսկվայի գաղթօջախը շատ մեծ չի եղել, սակայն նա, ինչպես և Պետերբուրգը, անչափ խոշոր դեր են կատարել հայրենական հարաբերությունների զարգացման և Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպման ասպարեզում:

Ռուսաճայ գաղթօջախների ներքին կյանքը:

Ինչպես հայկական մյուս գաղթավայրերում, այնպես և Ռուսաստանում հայ բնակչությունը միատարր չի հանդիսացել. մեծահարուստ հայ խոջայի կողքին մենք տեսնում ենք նաև հայ արհեստավորին, գյուղացուն, ծառայողին, օրավարձով ապրող բանվորին և այլ խավերի ներկայացուցիչներին:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Ի. Յուխտը շնորհակալ ուսումնասիրություն է կատարել՝ 1724 և 1747 թվականների նյութերի հիման վրա պարզելու Աստրախանի հայ բնակչության սոցիալական կազմը: Ըստ նրա հրատարակած տվյալների, Աստրախանի հայ համայնքը հետևյալ խավերից է բաղկացած եղել. 1724 թ. Աստրախանում ապրող հայ 176 ընտանիքներից 43-ը եղե են առևտրականներ, 19-ը՝ առևտրական գործակալներ, 22-ը՝ արհեստավորներ, 24-ը՝ վարձու բանվորներ, 28-ը՝ տնային ծառայողներ և 40-ը՝ այգեգործներ, հոգևորականներ, նվազողներ և ծառայողներ²:

1747 թ. մեծացել է Աստրախանի հայ բնակչության թիվը և մասամբ փոխվել է նրա կազմը: Նշված թվականում Աստրախանում ապրող 453 հայ ընտանիքներից 116-ը առևտրականներ են եղել, 25-ը՝ առևտրական գործակալներ, 148-ը՝ արհեստավորներ,

79-ը վարձու բանվորներ, 49-ը՝ տնային ծառայողներ, 19-ը՝ մուսուլմաններ և 17-ը՝ այլ խավի մարդիկ³:

Աստրախանի հայ բնակչության սոցիալական կազմի և հայ արհեստավորության մասին հրատարակված այս տեղեկությունը արժեքավոր է ոչ միայն Աստրախանի հայ գաղթօջախի, այլև Ռուսաստանի և այլ երկրների գաղթավայրերի պատմության համար. մյուս գաղթօջախների հայ բնակչության սոցիալական կազմն առանձնապես չի տարբերվել Աստրախանի գաղթօջախից:

Ռուսաստանի հայ բնակչության մեջ ամենից գործուն խավը հայ վաճառականներն են հանդիսացել: Նրանց, ըստ իրենց ունեցած հարստության և գործունեության ասպարեզի, կարելի է երկու հիմնական խմբի բաժանել՝ մանր և խոշոր: Մեծամասնությունը մանր առևտրականներ են եղել, ունեցել են փոքր դրամադուխ և կապված են եղել զխավորապես ներքին շուկայի հետ:

Բոլորովին այլ է եղել հայ խոշոր վաճառականների՝ խոջաների միջոցները և գործունեությունն ասպարեզը: Նրանց թիվը թեպետ շատ մեծ չի եղել, բայց խոշոր դրամադուխներ են ունեցել և դորձել են զխավորապես տարանցիկ առևտրի ասպարեզում: Նրանցից ոմանք իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել այլ երկրներում: Նման խոջաների դրամադուխի մեծությունը պատկերացնելու համար բավական է հիշել մի գործարք, որը կնքվել է Պետերբուրգում խոջա Սաֆրասովի և իշխան Արլյովի միջև. վերջինս Եկատերինա կայսրուհուն նվիրելու համար Սաֆրասովից գնել է մի բրիգանտ՝ վճարելով 400 000 ռուբլի², որն այն ժամանակվա դրամական արժեքով հեքիաթային մի գումար է:

Յուխտն ուսումնասիրելով տարանցիկ առևտրի բնագավառում հայ վաճառականի ունեցած դերը, հանգել է հետևյալ եզրակացության. «(Ջուղայի) հայկական կոմպանիան և ուսահայերը տարանցիկ առևտրի բնագավառում գրեթե մոնոպոլ դեր ունեին. Ռուսաստանի շրջանառության ընդհանուր գումարի 75—80%-ը պատկանում էր նրանց»³:

Խոշոր է եղել առանձնապես հայ խոջաների դերը մետաքսի առևտրի ասպարեզում: Պարզված է, որ Ռուսաստան ներմուծվող մետաքսի 10%-ը բերում էին ուսա վաճառականները, 90%-ը՝ անգլիացիները, իսկ մնացած 81%-ը՝ հայ խոջաները:

Հայ խոջաների գործունեությունը սակայն չի սահմանափակ-

¹ ՉՊՄ, Կաթողիկոսական արխիվ, թղ. V, վավ. 26, էջ 7բ:

² «Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIII դարի առաջին կիսում» (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957 թ., № 7, էջ 33):

¹ Նշված աշխատությունը, էջ 54:

² Собрание актов, ч. II, стр. 301.

³ А. И. Юхт, Армянская колония в Астрахане, стр. 15.

վել միայն Ռուսաստանի սահմաններով, նրանք, ռուսական արքունիքից թուլլտվություն ստանալով, նարվայի և Պետերբուրգի վրայով, ապրանքներ էին տեղափոխում Արևմտյան Եվրոպա:

Խոշաներն ապրանքներ տեղափոխելու համար ունեցել են իրենց սեփական ծովային նավերը: Այսպիսի նավեր ունենալու համար նրանք նախապես թուլլտվություն էին ստացել ցարական արքունիքից: Պետական սենատը 1769 թվականի նոյեմբերի 17-ին որոշել է. «Թուլլ տալ Աստրախանի հայերին կառուցելու ծովային նավեր՝ Կասպից ծովի վրայով ապրանքներ փոխադրելու համար»¹:

Ռուսաստանի հայ վաճառականներից ոմանք իրենց դրամագլուխները ներդրել են Ռուսաստանում մետաքսի արդյունադրծության մեջ՝ հիմնելով մետաքսի ֆաբրիկաներ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Աստրախանում և Ղզլարում: Մետաքսի ֆաբրիկաներ են ունեցել Իզնատ Շեհրիմանյանը՝ Մոսկվայում, Մակարովները, Շիրվանովները և եղբայր Բունիաթովները՝ Աստրախանում և Ղզլարում, Մանվելովը, Հախվերդովը և եղբայր Մանուչարյանները՝ Պետերբուրգում և ուրիշներ:

Ցարական արքունիքն ամեն կերպ աշխատել է քաջալերել հայ առևտրականների գործունեությունը Ռուսաստանում, որովհետև նրանցից հսկայական մաքսային եկամուտներ է ստացել: Միայն 1737—1744 թվականներին Աստրախանի մաքսային գրասենյակը ռուս-ալարսկական տարանցիկ առևտրից զանձել է ավելի քան կես միլիոն ռուբլի մաքս: Իզուր չէ, որ Պետրոս I-ը 1711 թ. մարտի 3-ի հրամանով կարգադրել էր. «Զարգացնել պարսկական առևտուրը և հայերին, որքան կարելի է, փաղաքշել»²:

Ռուսահայ համայնքների սոցիալական կազմում մյուս ըստվարաթիվ խավը արհեստավորությունն է հանդիսացել, որը տեղավորված է եղել գլխավորապես քաղաքներում, կապված է եղել առևտրականների հետ և կատարել նրանց պատվերները:

Ի դեպ, հայ արհեստավորության ներգաղթով շահագրգռված է եղել նաև ռուսական պետությունը. նա մի շարք անգամներ հայ արհեստավորներ է հրավիրել Անդրկովկասից և Հայաստանից՝ Մոսկվայում աշխատելու համար: 1659 թ. խոճա Զաքարը Մոսկվայում գտնված ժամանակ Պոսոլսկի պրիկազում նրան խնդրել են Մոսկվա ուղարկել վարպետ ոսկերիչների, նկարիչների, արծաթագործների և այլ արվեստագետների³:

Հայ արհեստավորության մասնագիտությունները պարզելու տեսակետից ցուցանշական է Աստրախանի հայ արհեստավորության պատկերը, որը բավականաչափ ուսումնասիրված է: 1747 թվականին Աստրախանում աշխատող 148 արհեստավորներից 48-ը եղել են ջուլհակներ, 10-ը՝ ոսկերիչներ, 17-ը՝ դերձակներ, 16-ը՝ կոշիկակարներ, 14-ը՝ մուշտակագործներ, 8-ը՝ ներկարարներ, 4-ը՝ գլխարկ կարողներ, 5-ը՝ սափրիչներ, 2-ը՝ երկաթագործներ, 3-ը՝ մսագործներ, 4-ը՝ կոռապաններ, 2-ը՝ հացթուխներ, իսկ մյուսներն այլ մասնագիտության տեր մարդիկ⁴:

Վերև բերված Աստրախանի արհեստավորության թիվը վերաբերում է 1747 թվականին: Շատ շանցած, 1759 թվականին, հայ արհեստավորությունը այդ քաղաքում եռակի անգամ ավելացել է՝ 148-ից բարձրանալով 493-ի: Աստրախանի հայ ջուլհակները կազմել են տեղի ջուլհակների 91,5% -ը և նրանց արտադրած կտորը, ըստ տեղեկությունների, վաճառք է հանվել Ռուսաստանի 37 քաղաքներում և տոնավաճառներում:

Յուսուրը համեմատության մեջ դնելով Աստրախանի հայ արհեստավորության տեսակարար կշիռը, գտնում է, որ «հայկական արհեստավորները արտադրության որոշ ճյուղերում մոնոպոլիզիր էին գրավում, իսկ ամբողջությամբ վերցրած, նրանք շատ կարևոր դեր են խաղացել Աստրախանի մանր արդյունադրծության զարգացման մեջ»⁵:

Նոր նախիջևանի հայ արհեստավորներն ունեցել են իրենց համքարությունը (էսնաֆը) և էսնաֆ-բաշին, որն ընտրվել է իրենց կողմից⁶: Նախիջևանի հայ արհեստավորների արտադրանքը բավարարել է ո՛չ միայն տեղի, այլև շրջակա քաղաքների և գյուղերի պահանջները:

Ռուսաստանի հայ արհեստավորության մասին ուշագրավ է մի տեղեկություն, որը հաղորդել է Շահամիրյանին Արդուսյանը 1787 թվականի հունվարի 3-ին գրած իր նամակում: Հայտնելով նրան այն մասին, որ առաջիկայում սպասվում է կայսրուհու ժամանումը նոր նախիջևան և տեղեկացնելով նրան այդ կապակցությամբ հայ համայնքում տարվող նախապատրաստական աշխատանքի մասին, գրում է. «Այլ գոն ի քաղաքումս 30 տեսակ արհեստավորություն»:

¹ А. И. Юхт, Армянские ремесленники в Астрахани в первой половине XVIII в. (Տե՛ս Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958 թ., № 1, էջ 38):

² Նույն տեղում, էջ 54:

³ Սյուրով (Ռ. Պատկանյան), Նոր նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Թիֆլիս, 1879, էջ 49:

¹ Собрание актов, ч. I, стр. 27.

² Собрание актов, ч. II, стр. 290.

³ Исторические описания древнего русского музея, ч. I, стр. 123.

Ղուճաշեղէն և ճօթեղինօք դրօշակս եմ կազմեալ և իւրաքանչիւր արհեստն զեղագործութեամբ նկարեալ ի դրօշակս կամ ի բայրաղ, որ ի շնորհալի գալստեանն կայսրուհուն իւրաքանչիւր արհեստաւորք դասք դասք յառաջ ելանեն դրօշակօք իւրեանց»¹: Նոր նախիջեանի հայ արհեստավորն ուրեմն դուրս պիտի գային իրենց համբարական խմբերով և դրօշակներով:

Ռուսահայ բնակչութեան զգալի մասը կապված է եղել գյուղատնտեսութեան, մասնավորապէս շերամապահութեան և խաղողագործութեան հետ: Ռուսական արքունիքը խրախուսելով հայ բնակչութեան ներգաղթը Ռուսաստան, խնդիր է ունեցել ո՛չ միայն զարգացնել արդյունագործութիւնը և առևտուրը, այլև նպաստելու նոր կոլտուրաների՝ շերամապահութիւնը և խաղողաբուծութիւնը արմատավորելուն երկրում: Իսրայել Օրին Պարսկաստան մեկնելիս ցարական արքունիքը հատուկ հանձնարարութիւն էր տվել նրան՝ շերամապահութեան վարպետներ բերել իր հետ: Եվ Օրին 1709 թ. վերագառնալիս զեկուցել է արքունիքին, որ իր հետ 12 մետաքսի վարպետներ է բերել իրենց գործիքներով, «որպէսզի նրանք՝ իր Մոսկվա բերած մետաքսի հումքից ամեն տեսակի ապրանքներ գործեն»²:

1718 թվականին Ֆարրիկամտ Միլլուտինը հաղորդել է արքունիքին, որ ինքը մետաքսի մաքրման, մանելու և ներկելու արվեստը սովորեցնելու համար հրավիրել է մի հայ վարպետի՝ վճարելով 300 ռուբլի: Վարպետին նա տվել է 6 աշակերտ, որոնցից չորսն արդեն սովորել և մասնագիտացել են³:

Կառավարական սենատը 1752 թ. նոյեմբերի 27-ի որոշումով քնդարձակ հողամասեր է հատկացրել Ղուկաս Շիրվանովին և Վասիլ Մակարովին՝ «թթենիներ տնկելու և շերամապահութիւնը զարգացնելու համար»⁴: 1763 թ. սեպտեմբերի 25-ի մի այլ որոշումով սենատը հողամաս է հատկացրել Մովսէս Սարաֆովին «այգիներ տնկելու և այգեգործութիւնը զարգացնելու համար» և այլն:

Անհիմն չէ «Собрание актов» ժողովածուն կազմող հեղինակ Գլինկան խոսելով հայ բնակչութեան ներգաղթելու մասին Ռուսաստան, գտնում է, որ նրանք իրենց հետ «Ռուսաստանի հարավային երկրամաս բերեցին շերամապահութիւնը և գինեգործութիւնը»: Պետք է ասել, որ ռուսական իշխանութիւնները շերամապահու-

թիւնից և գինեգործութիւնից մի բանի միլիոն ռուբլու հասնող հարկային եկամտներ էին ստանում:

Նոր նախիջեանի հայ գյուղացիութիւնը զբաղվել է ցորենի մշակութեամբ և կաթնատնտեսութեամբ: Նա ցորեն, յուղ և բուրդ է վաճառահանել նույնիսկ արտաքին շուկա:

Ռուսահայ համայնքներում գտնվել են ոչ քիչ թվով քնշագուրկ, աղքատ մարդիկ: Միայն Աստրախանում, ըստ տեղական իշխանութիւնների պաշտոնական տվյալների, եղել են 19 հայ մուրացկաններ: Այնպէս որ սխալ է պատմաբաններից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ ռուսահայ բնակչութեան բոլոր խավերը գտնվել են բարեկեցիկ վիճակում:

Արդւթիւնը Հնդկաստանի իր նվիրակին 1790 թվականի հունվարի 4-ին գրած նամակում հայտնել է, որ տեղի աղքատները շատ են և նեղում են իրեն, և ինքը առանց արտասուքի հաց անգամ չի կարողանում ուտել: Նա հայտնել է նաև, որ աղքատներին օգնելու նպատակով նվիրատվութիւն է կազմակերպել. հատուկ մատչաններ է դրել եկեղեցիներում՝ հանգանակութեան գումարները գրանցելու համար: Նա այդ մատչաններն անվանել է «Գեֆտէր աղքատաց»¹:

Մեզ է հասել ուշագրավ մի պայմանագիր, որը կնքվել է Մոսկվայում հայ աղայի՝ ավագ քահանայի և ծառայի՝ Սկրտչի միջև: Այդ պայմանագիրը պարզ պատկերացում է տալիս՝ թե ի՞նչ ստորացուցիչ պայմաններում է հայ նոքարը պարտավորվել ծառայելու հայ աղայի մոտ: Ծարեկան մոտ երկու և կես թուման աշխատավարձի դիմաց աղան պահանջել է ծառայից, որ «նոքար Սկրտչի... միշտ, ամենայն ժամ, իմ հոգևոր կամքն կատարի, իմ հրամանէն և իմ յօրդնէն (իմ կամքիցս) դուրս բան չառի, իւր հալովն կայ, սուտ շտայ և մեկն խօսի, ճշմարտութեամբ շարժի, խմելիք չիմի, լիզու շտայ, բերանն, ձեռն, ոտն յիստակ պահի, իմ տանս սրուն (տան գաղտնիքը) և ամենայն կողմանէ յանցանքն դուրս շտանի, վաղախլաֆ (ժամանակից շուտ) դուրս շրգնայ, շարութիւն և խայնիութիւն, մատնութիւն չառի, սրտացաւի և հաւատարմութիւն առի տանէս յիբմին, ապրանք և ամանեղէն. շկորցնի և գողանալ շտայ, լէվ տերութիւն առի, տանէս և դոնբրէս զգոյշ կենայ, աճըն սրտէն շգցի, իմ սիրելոյն սիրելի և իմ ատեցողին ատելի լինի, իմ բարեկամն և իմ թշնամին ինձ ծանուցանի, շնութիւն, պոռնկութիւն, ազահութիւն և վերաբաշութիւն չառի, և ամենայն բանիւ ճշմարտութեամբ կենայ: Եթե մեկն կենայ, իւր հախն իւրն արժանի լինի և

¹ ՀՊՄ ձեռ. № 2699, թ. 131ա:

² Эзов, Сношения, стр. 293.

³ Собрание актов, ч. 1, стр. 9.

⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

¹ ՀՊՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. VI, վավ. 21, էջ 6:

օրհնութիւն Աստուծոյ առցէ: Եթէ շարութիւն և թշնամութիւն առի, վրէժխնդիր Տէր լիցի, և պատիժ ի տեսնէ առցէ...»¹: Հայ հոգևորական աղան, ինչպես տեսնում ենք, պակաս անխղճությամբ չէ շահագործել իր ազգակից ծառային, քան ուրիշները:

Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է պարզել մի հարց ևս. ի՞նչ իրավական վիճակում է գտնվել ուսանալու բնակչությունը: Խոսքը մեծահարուստ վաճառականներին կամ պետական ու զինվորական բարձր պաշտոններ զբաղող հայ մարդկանց մասին չէ, որոնց մի մասը ազնվականի կոչումներ էին ստացել և օգտվում էին ազնվականական բոլոր իրավունքներով և արտոնություններով, այլ գաղթօջախների մասին՝ ամբողջությամբ առած:

Ռուսաստանի հայ գաղթօջախներից մի քանիսն ունեցել են ինքնավարության իրավունք: Ռուսաստանում առաջին անգամ ինքնավարության իրավունք է ստացել Աստրախանի հայ համայնքը: Ռուսական իշխանությունները ցանկանալով խրախուսել Աստրախանում բնակություն հաստատած օտարերկրացիներին, թույլ են տվել նրանց հավաքական ներքին ինքնավարություն ունենալ, որը կոչվում է ոտոգաուզ (оттауз): Հայերին հաջողվել է շմտնել հավաքական այդ ինքնավարության մեջ, այլ ունենալ իրենց սեփական ինքնավարությունը: Աստրախանի հայկական դատաստանագրքում այդ մասին հետևյալն է ասված. «1746 եօթնուտասներորդ յամսնանն սեպտեմբերի ի կառավարութենէ Սենսթին, ըստ խնդրոյ ազգին Հայոց, հրամայեալ եղև հաստատել ի քաղաքին Աստրախան յատուկ իրաւարան՝ վասն Հայոց ազգին և հոռմայեցւոց կրօնիւքն կաթողիկաց՝ ի չիւրեանց դատաւորք ընտրեսցեն ի հասարակութենէ նոցին և արասցեն իրաւունս ըստ Հայոց կանոնաց և որպէս հաստատեալ եղև և կայ մինչ ցայժմ»²:

Ըստ սահմանված կարգի, Աստրախանը հայ համայնքն ընտրել է իր դատավորներին երեք հոգուց՝ երեք հայրենակցական միությունների առաջադրած թեկնածուներից: Նրանց պարտականությունն է եղել վարել տեղի հայ համայնքի դատերը, ժողովրդի վրա բաշխել և հավաքել սահմանված պետական հարկերը և հայ համայնքի հետ կապված բոլոր հարցերի մասին պատասխանատու լինել իշխանությունների առջև: Ընտրված դատավորները անմիջապես ենթարկվել են նահանգական գրասենյակին³:

Դատավորներ ընտրվել են միայն մեծահարուստ վաճառականներից, որոնք, բնական է, պաշտպանում էին իրենց խավերի շահերը: Առաջին տարիներին, ըստ երևույթին, ձեռքի տակ դեռ չեն ունեցել դատաստանագիրք և դատերը վարվել են ըստ ավանդական սովորության: Տեղի են ունեցել շարաշահումներ և այդ հողի վրա առաջացել են բողոքներ: Պետական իշխանությունները միջամտել և պահանջել են հայերից՝ ունենալու դատաստանագիրք: Կառավարության այդ պահանջը կատարելու համար հայերը շտապ խարգամանել, մշակել և տեղական պայմաններին հարմարեցրել են Հուստինիանոսի դատաստանագիրքը, որը կազմված է 52 գլուխներից՝ պարունակելով 1135 հոդված: Չնայած դատաստանագրքի առաջաբանում կազմող հեղինակներն ընդունում են, որ «Եթէ որ արասցէ զիրաւունս առանց դատաստանական մատենից, նման լինի առն յիմարի, որ ի մթին գիշերի շրջի առանց լուսոյ ճրագի», բայց իրականում դատաստանագրքի ստեղծումից հետո՝ շարաշահումները ո՛չ թե պակասում, այլ ավելանում են և հիմնավորվում դատաստանագրքով: Բոլոր դեպքերում՝ տուժողները հանդիսացել են աշխատավորները, որոնցից մեծ թվով բողոքներ են ստացել պետական վերադաս իշխանությունները:

Արդությանը իր 1752 թ. հոկտեմբերի 10-ին Մոսկվա ներսեսին գրած իր նամակում խոսելով Նոր Նախիջևանի դատավորների շարաշահումների մասին, գրում է. «Շատ փսոսացի, որ մեր նախիջևանայ դատաւորքն անիրաւաբար վարին ընդ աղքատացն»¹:

XVIII դարի 80-ական թվականներին Աստրախանի հայ աշխատավորությունը պայքարել է դատավորների միակողմանի որոշումների, հարկերի անարդարացի բաշխումների դեմ և այլն: Աշխատավորության պայքարը վարել են հայ արհեստավորները, որոնց ղեկավարներն են հանդիսացել Մ. Մուրատովը, Գ. Նիկիտինը և Օ. Գրիգորը: Աստրախանի հայ աշխատավորները կառավարության ներկայացրած իրենց դիմումներից մեկի մեջ բողոքել են, որ իրենց աղաները այնպես են իշխում իրենց վրա, որ կարծես իրենք նրանց ճորտերը լինեն²: Աստրախանի հայ աշխատավորության այս պայքարը վերջանում է նրանով, որ ցարական իշխանությունները դաժան դատաստան են տեսնում ընդվզող հայ աշխատավորության

¹ Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», հ. 86, էջ 75:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 7383, Թ. 4ր:

³ Տես Ա. Ի. Յուխտ, վերը նշված դիսերտացիայի թեզերը, էջ 19—20:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, էջ 106:

² Տես Ա. Ի. Յուխտի վերև հիշված դիսերտացիոն աշխատության թեզերը:

ղեկավարների հետ: Նրանցից 24 հոգու ենթարկում են ծեծի և պատվիրում հլու հնազանդ կատարել իրենց աղաների հրամանները¹:

Աստրախանի հայերի տեղական անկախությունը պահպանվում է բավականին երկար՝ մինչև 1840 թվականը:

Եկատերինա կայսրուհու 1779 թվականի հրամանով ինքնավարության իրավունք է տրվել Նոր Նախիջևանի հայ համայնքին: Արղուսյանի Շահամիրյանի՞ն գրած մի նամակից երևում է, որ Նոր Նախիջևանի ինքնավարության ղեկավար մարմինը փոքր-ինչ տարբերվել է Աստրախանի և մյուս վայրերի ինքնավար մարմիններից. դատավորներին առընթեր գոյություն է ունեցել 20 հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ. «Բացի ի հնգեթին դատավորացն, — գրում է Արղուսյանը, — նաև քսան խոհական անձինք, զորս և հոգաբարձուս անուանիմք, որ սոքա ի յամենայն ուրբաթու աուրս գան ի մագիսթրատն և խոկան շահաւետութեան քաղաքիս՝ վաճառականութեան և արհեստատրացն, նակ՝ բարեկարգութենէ քաղաքիս»²:

Ավելի ուշ՝ 1794 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Եկատերինա կայսրուհու հրամանով ինքնավարության իրավունք է տրվել նաև Գրիգորիոպոլիս քաղաքի հայ համայնքին: Այստեղ հայերն իրավունք են ստացել սեփական քաղաքապետարան (магистрат) ունենալ և դատավարությունը վարել ըստ հայկական օրենքների:

Արղուսյանը հայ բնակչություն է հիշում Սարաֆանում՝ 44 տուն, 250 շունչ և Բարաղանում (Թերեքի արևելյան ափին)՝ 30 տուն, 250 շունչ: Ըստ Արղուսյանի վիճակագրության, 1781 թվականին ողջ Ռուսաստանում ապրելիս են եղել 4341 տուն, 19 180 շունչ հայ բնակչություն: Այս թվի մեջ չի մտնում չերքեզարնակ հայությունը, որը նույնպես մտնում էր Ռուսաստանի թեմի մեջ: Արղուսյանը չերքեզահայության թիվը չի հիշել այն պատճառաբանությամբ, որ «Լեոնարնակ չերքեզացն մերազնէից որք ոչ են մեզ»: XVIII դարի վերջում Ռուսաստանում ապրող հայ բնակչության թիվը կրկնապատկվում է ռուս-թուրքական պատերազմից հետո՝ Բալկաններից, 1795 թվականին՝ Վրաստանից և 1796 թվականին՝ ռուսական բանակի Անդրկովկասից նահանջի հետևանքով Ղարաբաղից եկած հայերից:

¹ Տե՛ս Ա. Ի. Յուխտի վերև հիշված դիտերտացիոն աշխատության թեղերը էջ 20:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 131 ր:

Ռուսահայ գաղթավայրերի դերը հայ ժողովրդի ապատագրական շարժումների մեջ: Ռուսահայ գաղթավայրը խոշոր դեր է ունեցել հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման և սերտացման գործում: Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Աստրախանում

հանդես են եկել ականավոր հայ հասարակական մի շարք գործիչներ, որոնք մեղվաշան աշխատանք են կատարել հայկական հարցի արծարծման և նրա լուծմանը հետամուտ լինելու ուղղությամբ:

Այս խնդրի վերաբերյալ շնայած բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել, և հարուստ գրականություն գոյություն ունի, բայց խնդրին անծանոթ ընթերցողին՝ նրա մասին. գաղթավայրի պատմության կապակցությամբ որոշ պատկերացում տալու նպատակով, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել մի քանի կարևոր դրվագների վրա, որոնք բախտորոշ նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի կյանքում:

Մեզ հասած և հայտնի հնագույն վավերագրերը, որոնք հայերի կողմից քաղաքական նկատառումներով ներկայացվել են ռուսական արքունիքին, դրանք XVII դարի 70-ական թվականներին էջմիածնի Հակոբ Զուղայեցի և Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսների դիմումներն են Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին: Հակոբ կաթողիկոսը դիմել է ցարին, որ նա դիվանագիտական ճանապարհով ներազդի կառավարության վրա, որ վերջինս «առաջիկայում շտաբովանակի շարչարել» հայ ժողովրդին¹: Իսկ Պետրոս կաթողիկոսը խնդրել է ռուսական արքունիքից, որ նա պաշտպան հանդիսանա հայ ժողովրդին և շթողնի «առանց ապաքինման»²:

Որոշակի քաղաքական բնույթ են ունեցել Նոր Զուղայի առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի 1672—1673 թվականներին Մոսկվայում վարած բանակցությունները: Լուսիկովը, ինչպես հայտնի է, պարսկական շահի կողմից հանձնարարություն է ունեցել բանակցելու ցարական արքունիքի հետ՝ հակաթուրքական կռաւիցիա ստեղծելու հարցով, որին միանալու շահագրգռված էր Պարսկաստանը: Օգտվելով առիթից, ինչպես երևում է, նա գաղտնի բանակցություններ է վարել նաև հայ ժողովրդի ազատագրության հարցի վերաբերյալ, որը խնդրել է գաղտնի պահել պարսկական շահից³:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություններն ավելի

¹ Армяно-русские отношения в XVII веке, стр. 257.

² Там же, стр. 92.

³ Վ. Պարսամյան, Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից (առանձնատիպ), Երևան, 1952, էջ 83:

գործարար բնույթ են ստանում XVIII դարի սկզբներին, երբ Մոսկվա է ժամանում մեծ հայրենասեր, հայ ժողովրդի ազատագրության գործի նվիրված վետերան Իսրայել Օրին: Հայ ժողովրդի ազատագրության երազանքով տարված, նա երկար թափառումների մեջ է գտնվել Արևմտյան Եվրոպայում, դիմումներ է կատարել մի շարք երկրների քաղաքական ղեկավարներին և վերջ է վերջո եկել է այն համոզման, որ միակ երկիրը, որ կարող է գործնական օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին, հանդիսանում է մեծ Ռուսաստանը: Կենսափորձով իմաստավորված, նա 1701 թվականին հաստատվում է Մոսկվայում և սկսում իր բանակցությունները ռուսական արքունիի հետ՝ աշխատելով շահագրգռել նրան՝ օգնելու հայ ժողովրդի ազատագրության գործին: Պետրոս I-ը՝ քաղաքական այդ ականավոր գործիչը, ելնելով իր երկրի շահերից, որոշակի խոստում է տվել օգնելու հայ ժողովրդի ազատագրությանը: Դրժբախտաբար, Պետրոս I-ի խոստման իրագործումը ձգձգվում է Ռուսաստանի՝ Շվեդիայի դեմ մղած երկարատև պատերազմի հետևանքով: Եվ Օրին իր սկսած գործի վախճանը շտեսած, մահանում է 1711 թվականին Աստրախանում:

Հյուսիսային պատերազմը վերջանալուց հետո, Պետրոս I-ը ձեռնարկում է իր նշանավոր պարսկական արշավանքը, որը վերջանում է անհաջողությամբ. միջազգային լարված իրադրության մեջ նա հարկադրված է լինում դադարեցնել բանակի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս և ետ վերադառնալ Դերբենդից: Սակայն ազատագրության սպասող հայ ժողովրդին հուսախաբ չանելու համար նա Անդրկովկաս է ուղարկում Մոսկվայի հայ բնակիչ Իվան-Կարապետին հատուկ հրովարտակով և հուսադրում հաջերին՝ խոստանալով առաջիկայում, նպաստավոր իրադրություն ստեղծելու պարագային, օգնության ձեռք մեկնել:

Պետրոս I-ի մահը սառը ջուր է լցնում հայ ազատագրական շրջանների վրա: Մեզ է հասել Օրու գործակից Մինաս վարդապետի Եկատերինա I-ին ներկայացրած մի դիմումը, որը կարևոր է ինչպես հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների սկզբնավորման հարցի, այնպես և պարսկական արշավանքից հետո Անդրկովկասում ստեղծված նոր իրադրության աննշանությամբ:

«Եւ այլ թվին 1701...—գրում է նա—եկինք մեծ իմփեռայթօռի ղուլուղումն: Մեծ իմպեռայթօռն ղմեղ ընդունեց և իւր բարի շաղավաթօլն պահեց մինչ այսօր»: Այսքան ժամանակվա ընթացքում, շարունակում է նա, հայ ժողովուրդը «մեծ իմպեռայթօռի ուխտին և հրամանին հնազանդեալ նեղութիւն քաշում են»: Նա

հայտնում է, որ եթե այդ պայմանադրությունը սկզբում գաղտնի էր թուրքերից և պարսիկներից, ապա այժմ հայտնի է դարձել և սկսել են նեղել հայ և վրաց ժողովուրդներին: Հայերը և վրացիները, գրում է նա, սկսել են հուսահատվել, անհրաժեշտ է «ջանք դնէք, որ այս երկու ազգն՝ վրացի և հայք, որ ձերում թագաւորութեան ծառայութեան պահէք», այլապես «Եթէ այն երկու ազգն ձեռաց զնան, այլ յետոյ հնարք չէ՝ տնջութիւն լինի»¹:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները նոր փուլ են թևակոխում XVIII դարի երկրորդ կիսում: Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսը 1760 թվականին վրաց Թեմուրազ թագավորի միջոցով ռուսական արքունիք է ներկայացրել մի դիմում, որով խնդրել է ռուսական կառավարությունից, որ նա ինչպես հոգս է տանում իր «Օրհնեալ և բարգաւաճեալ ազգն», այնպես էլ հոգա «զազգն մեր ողորմելի և զազգս Վրաց»²:

1762 թվականին Ռուսաստան է գալիս Հովսեփ էմինը: Նա Պետերբուրգում գտնված ժամանակ բանակցություններ է վարում կանցլեր իշխան Վորոնցովի հետ և հայտնում իր մտադրությունը՝ Վրաստան մեկնել՝ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները ղեկավարելու նպատակով: Կանցլերը հավանություն է տալիս նրա ծրագրին և հանձնարարական նամակ ուղարկում Հերակլին՝ էմինին աջակցելու համար:

Էմինը Վրաստան գնալիս Աստրախանում հայ երիտասարդներից կազմակերպում է երեսուն հոգուց բաղկացած զինվորական մի ջոկատ՝ «Իրենց զննքով ու ձիաներով» և տանում իր հետ: Թե ինչպիսի մեծ ոգևորություն է գոյություն ունեցել այն ժամանակ ռուսահայ համայնքներում հայ ժողովրդի ազատագրության գործի նկատմամբ, այդ երևում է այն փաստից, որ երբ էմինը գնում է Ղզլար, քաղաքից շատ հեռու նրան դիմավորելու են գալիս տեղացի հարյուրավոր հայեր³:

1768—1774 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմը ռուսական արքունիքի օրակարգի մեջ է մտցնում հայկական հարցը. հնարավոր է համարվում ռազմական գործողությունների նոր ճակատ բաց անել Կովկասում: Այդ հեռանկարը ոտքի է հանում ռուսահայ գաղթօջախի հասարակական շրջանները: Եվ ահա՝ 1769 թ. հունիսի 8-ին Մովսես Սարաֆովի անունից, ռուսական արքունի-

¹ «Էմինի միտք», 1950 թ., XI—XII, էջ 74—75:

² Լեո, Հայոց պատմություն, հ III, էջ 769:

³ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 95—96.

քին է ներկայացվում մի ծրագիր՝ Հայաստանի ազատութեան և հայ պետութեան վերականգնման վերաբերյալ:

Մովսես Սարաֆովը Աստրախանի հայ բնակիչ էր, մետաքսի ֆաբրիկայի տեր, Կասպից ծովի վրա ծովային նավեր կառուցելու իրավունք ունեցող մեծահարուստ վաճառական: Ակադ. Աբ. Հովհաննիսյանը, որ առաջին անգամ հրատարակել է նշված ծրագիրը, իրավացիորեն գտնում է, որ այդ ծրագիրը կազմելու գործում մասնակցել են նաև Պետերբուրգում Հայաստանի ճակատագրով զբաղվող մի քանի այլ անձնավորություններ և՛ Հովհաննես Լազարյանը, Գրիգոր Կապանյանը, Միքայել Նազարյանը, Հակոբ ուղբաշին, Մակար Մանուչարյանը, Հովհաննես քահանան և ուրիշներ¹:

Ըստ այդ ծրագրի, Աստրախանի, Մոսկվայի, Մոզդոկի և Ղըզլարի հայ բնակչությունից պետք է կազմակերպվեն հայ կամավորական մի զորամաս և մտնեն ռուսական էքսպեդիցիոն բանակի կազմում: Կովկաս մտնող զորաբանակի ծախսերը հոգալու համար ռուսահայ վաճառականներին պետք է տրվեն պետական վարկ՝ տեղում ապրանքներ գնելու և շահույթով Պարսկաստանում վաճառելու համար՝ իրացված գումարը տրամադրելով էքսպեդիցիոն բանակի հրամանատարությանը: Անհրաժեշտ դեպքում հանձնարարվում էր ծախսերը հոգալու համար վաճառքի հանել հայոց եկեղեցիների արծաթյա և ոսկյա անոթները: Կովկաս մըտնող ռուսական բանակին պետք է միանային դարաբաղցիների և վրաց Հերակլ և Սոլոմոն թագավորների զորքերը: Առաջին հերթին պետք է վերցրվեն Ծրեանը և ապա այն հենակետ դարձնելով հայկական և դաշնակից բանակները պետք է արշավեն դեպի Վան ու այլ վայրեր և ազատագրեին ողջ Հայաստանը: Ազատագրված Հայաստանը լինելու էր ինքնավար և ունենալու էր իր թագավորը: Թուսաստանը հովանավորելու էր հայկական թագավորությանը և հարկավոր դեպքում ցույց էր տալու զինական օգնություն:

Սարաֆյանի և ընկերների ներկայացրած այս ծրագիրը, պետք է ասել, որ առանձին ուղադրության չարժանացավ, որովհետև ցարական արքունիքին իրապես հետաքրքրում էր ո՛չ թե հայ պետականության վերականգնումը, այլ հայերի օգտագործումը ռազմական գործողությունների ժամանակ:

Ռուս-թուրքական 1768—1774 թվականի պատերազմը վերջանալուց հետո. Ռուսաստանի համար առաջնահերթ հարց դար-

ձավ Անդրկովկասի գրավումը: Եվ այս կապակցությամբ հայկական հարցը նորից մեջտեղ եկավ: Յարիզմը նորից «ազատագրող»-ի դիմակ հագավ:

Այս ժամանակաշրջանում, որպես հայ ժողովրդի լիազոր ներկայացուցիչներ՝ ռուսական արքունիքի հետ բանակցելու համար հանդես են գալիս Ռուսաստանի հայոց հոգևոր ներկայացուցիչ Հովսեփ արքեպ. Արղուսյանը և Պետերբուրգի մեծահարուստ, ռուսական պետական բարձր շրջանների հետ կապված Հովհաննես Լազարյանը: Արղուսյանը լիազորված է եղել Ղարաբաղի մեխիքենների կողմից: Այդ երևում է Արղուսյանի 1783 թ. սեպտեմբերին Լազարյանին ուղարկած հետևյալ տեղեկությունից. «Ի մեխիքաց Ղարաբաղու և Հովհաննես կաթողիկոսէն միաբանութեան թուղթ է եկեալ, յորում զմեզ վեքիլ էին արարեալ ի կողմանէ իւրեանց՝ թէ զոր ինչ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն արասցէ ի կողմանէ մերմէ, մեզ ընդունելի է»¹: Էջմիածնի կաթողիկոսը լիազորած է եղել Հովհաննես Լազարյանին: Ղուկաս կաթողիկոսը 1784 թ. փետրվարի 17-ին հետևյալն է գրել Լազարյանին. «Այժմ զայս գրեմ ազնիւ սիրելոյդ հիմոյ, զի այսօր մեք զքեզ ունիմք իբր հոգաբարձու և բարեխնդիր ի զրանաս աստուածապսակեալ կայսրուհոյ և բազմազուլթ խնամակալին մերոյ գերապատիւ և պայծառափայլ Պօտէմկինին վասն ազգիս խղճալոյ և սրբոյ աթոռոյս»²:

Քաղաքական ահա այս նոր իրադրության մեջ Լազարյանը և Արղուսյանը 1780 թ. հունվարի 10-ին բանակցությունների մեջ են մտնում արքունիքի պաշտոնական ներկայացուցիչներ իշխան Պոտյոմկինի և զենեարալ Սուվորովի հետ: Արղուսյանը, Ստեփանոս Դավիթովին 1796 թվականին գրել է. «Ես ի սկզբան 1780 թուին և ի յունվարի մէջն նա էր (այսինքն՝ Սուվորովը—Ա. Ա.) կարգեալ ի վերայ այսմ գործոց. նա եկն առիս և գրեաց զամենայն ինչ ի տանն Թուրքիոյն... և յառաջ ունէր կամք լինել յայն (այսինքն՝ Անդրկովկասի—Ա. Ա.) կողմունս»³:

1780 թ., ռուսական արքունիքի հետ հայկական հարցի շուրջ տեղի ունեցող ահա այս բանակցությունների ընթացքում, Լազարյանը, Արղուսյանի գործակցությամբ, ներկայացնում է հայ ժողովրդի ազատագրության և հայ պետականության վերականգնման մի ծրագիր, որն իր բովանդակությամբ մեծ տարբերություն չունի Սարաֆյանի ներկայացրածից: Նրա մեջ արծարծված

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 4496, Թ. 173:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2803, Թ. 383ա:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 2951, Թ. 82ա:

¹ А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, стр. 266—278:

են հետևյալ հարցերը. երկու տարվա ընթացքում Ռուսաստանում, հայ զորավարի հրամանատարություն տակ, պետք է կազմակերպվի երկու կամ երեք հազարանոց մի բանակ՝ խնդիր ունենալով գրավել Շամախին և Գանձակը: Կովկաս արշավող հայկական այդ բանակին պիտի միանան Ղարաբաղի հայ մելիքների զորքերը: Միացյալ այս ուժերը նախ պիտի ազատագրեն Արարատյան նահանգը, ապա՝ հայկական մյուս գավառները: Սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր ռուսական օգնությունը՝ հետևակ և թընդանոթաձիգ զորքերով, մինչև որ Հայաստանի նորաստեղծ պետությունը կկանոնավորի իր ֆինանսները և կստեղծի կազրային բանակ: Այս բոլորի համար Հայաստանը պարտավոր էր, պետք եղած դեպքում, Ռուսաստանին տրամադրել այնքան զորք, որքան կարող է և «միշտ երախտապարտ կմնար Ռուսաստանին՝ իր փրկության և վերածնունդի համար»¹:

Ռուսական արքունիքը, հայկական հարցի այս հրատարակ շրջանում, ինչպես հայտնի է, Լազարյանի և Արղունյանի միջոցով հրավիրել է Հովսեփ էմինին՝ ցանկանալով, անշուշտ, հայկական զորամասեր կազմակերպել: Բայց ինչո՞վ բացատրել, որ Արղունյանը և Լազարյանը, որ այնքան եռանդով կպել էին հայկական հարցի լուծմանը, չեն հրավիրում էմինին: Այս հարցին պատասխանում է Արղունյանը՝ Շահամիրյանին 1785 թվականի սեպտեմբերի 10-ի նամակում, որը դժբախտաբար, վրիպել է այս հարցով զբաղվող մեր պատմաբանների ուշադրությունից: «էմին ազայն,— գրում է նա,— եթէ յայսմ միջոցի աստ դիմէր, բարի առնէր և հարկ ազգի մերում, զի այդպէս առն շրջէին, և խնդիր ևս եզին դմա, որպէս յառաջ գրած եմք, բայց աստ հոշակեցաւ, որպէս թէ վախճանեալ իցէ»²:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների պատմության ամենանշանակալից փաստերից մեկը հայ-ռուսական դաշնագրությունն է, որի վերաբերյալ ժամանակին հայերի կողմից կազմված է եղել երկու նախագիծ, որոնցից մեկի կազմողներն են հանդիսացել Մաղրասի հնդկահայ գործիչները՝ Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորությամբ, իսկ մյուսը՝ Արղունյանը և Լազարյանը: Այս նախագծերը հանգամանորեն քննվել է հայագիտության մեջ և ցույց տրվել գաղափարական այն տարբերությունը, որ գոյություն ունեն նրանց մեջ: Ապացուցված է, որ առաջին նախագիծը արտահայտել է հայ ավատական շրջանների, իսկ երկրորդը՝

նոր ասպարեզ իջած առաջավոր բուրժուազիայի գաղափարախոսությունը³:

Շահամիրյանի նախագծով ազատագրված Հայաստանը պետք է դառնար ինքնուրույն, անկախ պետություն: Պետական վերջնական կարգը լինելու էր սահմանադրական հանրապետություն: Պետության գլուխ էր կանգնելու ժողովրդից ընտրված նախագահը: Վերանալու էին ճորտությունը և ավատական արտադրական եղանակին հատուկ մյուս բոլոր ինստիտուտները: Կնքվելու էր մշտական դաշինք ազատ առևտրի իրավունքով²:

Ըստ Արղունյանի նախագծի, Հայաստանը դառնալու էր Ռուսաստանի հպատակ երկիր: Որպես վասալական երկիր, վճարելու էր հարկ և պահանջված դեպքում տրամադրելու էր իր զորքը և ստանալու էր օգնություն: Հայաստանի վարչական կարգը լինելու էր ֆեոդալական միապետությունը: Թագավորի թեկնածուն առաջադրելու էր ռուսական արքունիքը, որը կարող է լինել հայ կամ ռուս: Հայաստանում չպիտի լինեին ճորտեր և ստրուկներ:

Հայագիտության մեջ քաղաքացիություն ունի այն հաստատուն կարծիքը, որ ռուսական արքունիքին նախ ներկայացվել է Շահամիրյանի նախագիծը, երբ նա մերժվել է, մշակվել և ներկայացվել է երկրորդը, որն իր արժարժած հարցերով ավելի դուր կարող էր դալ արքունիքին:

Այս կարծիքը մեզ թվում է անհամոզեցուցիչ: Այդ երևում է մի շարք փաստերից:

Արղունյանը 1783 թ. Ստեփանոս Դավիդովին գրած նամակում հանձնարարում է նրան՝ թե «մեք դաշնագրության տեսակ և նիւթ ինչ արարեալ էաք»: Եթե այդ լինեք Շահամիրյանի նախագիծը, հազիվ թե Արղունյանն իրեն վերագրեր³:

Արղունյանը 1786 թ. Շահամիրյանին գրած նամակում հայտնել է նրանց, որ «մեք զբանի գլուխս գաշանց յառաջադիմութիւնս արարաք և թարբմանել ետուք ի ցոյցս»: Այստեղ ևս Շահամիրյանը որոշակի հայտնում է, որ ներկայացված նախագիծը իրենց կազմածն է եղել և ոչ մի խոսք՝ Շահամիրյանի նախագծի ներկայացման մասին:

Ղուկաս կաթողիկոսի 1783 թ. սեպ. 5-ին Արղունյանին ուղարկված նամակից երևում է, որ դաշնագրության այս նախագիծը

¹ Թ. Ավալբեկյան, Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դարի վերջում (տե՛ս «Նորք», 1922 թ., Երևան, էջ 159—160):

² ՀՊՄ, № 4496, թ. 229:

³ ՀՊՄ, № 2699, թ. 102ա:

¹ Собрание актов, ч. II, стр. 68—70.

² ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 43ա:

ուղարկված է կղել էջմիածին ժանտխանալու և հավանություն տալու համար: Ղուկաս կաթողիկոսը գրում է. «Բայց յաղագս դաշանց զոր գրես... առանց գիտություն ազգին մերոյ ո՞րպես կարեմք զդաշնագիրս գրել առ նոսա: Եթէ ասիցես թէ՛ հարց ցազգն, սիրելիդ իմ, որո՞ց հարցանեմ, ոչ ապաթէն բազումք և զլսաւորք են ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց»¹:

Մեզ թվում է, որ Ղուկաս կաթողիկոսը Արղուսթյանից ստացած այս նախագիծը, ավելի ճիշտ՝ նախագծերը, ժանտխանալու է ուղարկել Պոլսի հայ պատրիարքարանին, և այդ ճանապարհով է նրա մի պատճենը ընկել ներսես պատրիարքի արխիվը:

Արղուսթյանի ներկայացրած դաշնագրություն նախագիծը չի արժանացել ուսական արքունիքի հավանությունը: Այդ երևում է Արղուսթյանի 1786 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շահամիրյանին գրած նամակից: Խոսելով վերականգնվող Հայաստանում հանրապետական կարգերի հաստատման մասին և իրավացի համարելով նրա դիտողությունը՝ «զգույշ լինել ի դաշնագրութեան շինելն» և պաշտպանել «ծերակուտական» կարգերը որպես երջանիկ կողմանցն եւրոպացւոց» տեսակետը, զանգատվում է՝ թե կաթողիկոսը և նրան շրջապատող մարդիկ չեն հասկանում, թե ի՞նչ առավելություններ ունի «ծերակուտական իշխանութիւնը»: Նա հայտնում է, որ հայոց կողմից բանակցելու համար լիազորված էր Հովհաննես Լազարյանը և կարող էր «զբաղձանս քո լցուցանել, բայց երբ մենք դաշնագրութեան նախագիծը թարգմանեցինք և ցույց տվեցինք ուսական արքունիքի ղեկավար մարդկանց, պատասխանեցին՝ թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն ղնել զդաշինս, ազգի ձերում ո՞վ է թագաւոր, որ համարձակիցի զդաշինս խնդրել»²:

Այս նույն նամակում Արղուսթյանը մեղադրում է կաթողիկոսին «միայն հայցեն թէ՛ զմեզ փրկեցէք» և չեն հասկանում, «երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»³:

Արղուսթյանը 1783 թ. հայկական հարցում հանդես է եկել արտակարգ եռանդով: Նա նամակներ է ուղարկել Ղարաբաղ և էջմիածին, պահանջել է դիմումներ գրել, պատգամավորներ ու նվերներ ուղարկել և այլն: Եվ այդ արել է այն աստիճանի անվերապահ և անզգույշ, որ արժանացել է կաթողիկոսի նկատողությունը՝ «Գիտես, — գրում է Ղուկաս կաթողիկոսը 1783 թ. ապրիլի 25-ի

գրութեամբ, — զոր ինչ գրել ես, չեն լոկ ասութիւնք լեզուի՛ ցնդեալք ընդ օդս, այլ գրութիւն», որոնց օրինակներն «մնան աստին», ուստի պետք է արտակարգ զգույշ լինել¹:

Նման զգուշացում, քաղաքավարի ձևով արված է նաև Լազարյանին: Կաթողիկոսն իր 1783 թ. սեպտեմբերի 5-ին Լազարյանին գրած նամակում բացատրել է նրան, որ իրենք վատ տեղում և վտանգավոր ժամանակներում են ապրում, ուստի պետք է շքրջահայեաց և զգույշ լինիլ» և պետք չէ ամենայն ինչ «ի թուղթս արձանացուցանել»²:

Արղուսթյանի խորհրդով 1784 թ. երկու պատգամավորություն է ուղարկվել Մոսկվա՝ մեկը Ղարաբաղի մելիքներից, իսկ մյուսը՝ «Արարատեան նահանգ»-ից: Երկրորդ պատգամավորությունը գլխավորել է Ստեփանոս Գավիղովը՝ մեր ազգային հերոս Գավիթ-Բեկի թոռը, որը Պետերբուրգ է ժամանել 1784 թ. սեպտեմբերի վերջին: Երկու պատգամավորությունն էլ գործել են Արղուսթյանի և Լազարյանի հրահանգների համաձայն:

Ուշագրավ է այն ցուցումը, որ տվել է Արղուսթյանը Ստեփանոսին իր 1784 թ. հոկտեմբերի 24-ին գրած նամակում (բերում ենք թարգմանաբար). «Իմ հոգևոր որդի. Դու միայն պատգամավոր, այսինքն՝ դեսպան և կամ միջնորդ չես Երևանի, այլ՝ ողջ հայոց ազգի և ողորմելի Ղարաբաղի մելիքների, որ մինչև այսօր իրենց աղաղակով խլացրել են մեր և սրանց (այսինքն՝ ուսների—Ա. Ա.) ականջը: Մեր բոլոր փաստաթղթերի թարգմանությունը, ինչպես Վարդանը գիտի, զրանց (այսինքն՝ ուսների—Ա. Ա.) մոտ է: Ուրեմն նրանց (իրագործման) համար պարտավոր ես բողոքել Ահա հասել է այն ժամը, երբ կ'ամ պետք է փառավորվի մեր ազգը, կ'ամ ծերունու նման վայր ընկնի և զլորվի: Ուրեմն ամրապնդիր քո մեջքը քաջ ոգով... Եթե քո այդ ձեռնարկած գործդ նրապատավոր ձեռք վերջանա, դու քո անձիդ, ընտանիքիդ և ողջ ազգիդ կթողնես բարի անուն և կհիշվես դարեդար, իսկ եթե անկատար մնա, դու կմնաս իբրև մեր հասարակության վշտակից անդամներից մեկը»³:

Հայ ազատագրական շարժումների ուսաստիճան գործիչները ցարական արքունիքի հայկական հարցի նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերությունը տեսնելով, որոշ հիասթափություն են ապրել: Այդ երևում է Արղուսթյանի՝ Լազարյանին 1785 թ. հոկտեմբերի

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 2803, թ. 127ա:

² ԶՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 108ա:

³ Նույն տեղում:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 2803, թ. 92ա:

² Նույն ձեռագիրը, թ. 122բ:

³ ԶՊՄ, ձեռ. № 4496, էջ 336:

8-ին գրած ցավակցական նամակի հետևյալ տողերից (բերում ենք թարգմանաբար). «Մենք հավատացիներ ո՛չ թե զորապետի, այլ վեհապետի բոլոր խոսքերին, ինչպես դուք հաստատապես հավատացել էիք, թեպետ բոլորն ապարդյուն են անցնում և մեր ուղորմելի ազգը գտնվում է մեծագույն վտանգի դեգերման մեջ այն բանի համար, որ նա հոժարաբար ընդունել է կանչողների հրավերը. ավա՜ղ աղետների համար. այստեղ լուռ եմ...»¹:

Էջմիածնի կաթողիկոսարանի պասսիվ դիրքը հայ ազատագրական շարժումների նկատմամբ դատապարտության է արժանանում ինչպես ուսահայ, այնպես և հնդկահայ հասարակական գործիչների կողմից: Ղուկաս կաթողիկոսը ցանկանալով արգարանալ, փորձել է բացատրել ղզուշավորությանը: 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին Շահամիրյանին գրած պատասխան նամակում անարդարացի համարելով նրա այն դիտողությունը՝ թե «Շահաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն»: Մի՞թե անխելք ենք,—գրում է նա,—որ տառապանքներից շուգենանք ազատվել: Ձկներն անգամ, որոնք ընկնում են ցանցը, կամ թռչունները՝ երբ բռնվում են, ազատության են ձգտում, ո՛ր մնաց բնական արարածները: Էջմիածնի վերապահությունը նա բացատրում է շրջահայեցողությամբ. թշնամին շատ ուժեղ է, գրում է նա, նորա «իբրև դաւազ ծովու են և մեք սակաւք»: Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանի օգնությանը, նա գտնում է, որ «Ոչ ի հիւսիսական տերութենէ և ոչ յայլոց մեջ այցելութիւն կարէ լինիլ»²:

Ռուսահայ գործիչները, մասնավորապես Արղուսյանը և Լազարյանը, զաղափարական ինչ-որ հակադրության մեջ չեն գտնուվել Շահամիրյանի և նրան հարող մադրասահայ առաջավոր հայացքներ ունեցող մյուս անձանց հետ, ինչպես կարծում են ումանք³: Հայտնի է, որ Արղուսյանը և Լազարյանը, երբ ստանում են Շահամիրյանից «Յորդորակ»-ի տպագրված օրինակը՝ բարձր գնահատականով, այն ներկայացնում իշխան Պոտյոմկինի ուղարկությանը: Վերջինս կարգադրում է այդ գիրքը շտապ թարգմանել ռուսերեն և հրատարակել⁴: Նկատի պետք է ունենալ, որ այս այն աշխատությունն է, որը Սիմեոն կաթողիկոսի հրամանով

պետք է այրվեր որպես «խելառական գիրք», իսկ այն լույս ընծայող տպարանը «խափանվեր», այսինքն՝ փակվեր: Եվ ահա այս աշխատությունը Արղուսյանի և Լազարյանի հանձնարարությամբ լույս է տեսնում ռուսերեն: Արղուսյանը 1787 թ. հունվարի 3-ի նամակում հայտնել է Շահամիրյանին, որ «Յորդորակ»-ն արդեն լույս է տեսել 2000 տպաքանակով և բոլոր «սիրահար ընթերցողներն»: Այս փաստը կարևոր է Ռուսաստանի հայ հասարակական գործիչների զաղափարական ուղղությունը որոշելու համար:

Ի դեպ, Արղուսյանը նեղմիտ դիրք չի ունեցել նաև Մովսես Բաղրամյանի նկատմամբ, որը բանադրված է եղել Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից, և նրա հետ փոխհարաբերություն ունեցողները ենթակա էին անգամ «անեծքի և դատապարտութեան»: Արղուսյանը Շահամիրյանին ուղարկած իր նամակներում միշտ հիշել է Բաղրամյանին և անվանել նրան Շահամիրյանի որդիների «գերիմաստ հրահանգիչ»:

Շահամիրյանի և մյուսների ղժգոհությունը հաշվի առնելով, Սիմեոն կաթողիկոսը հարկադրված է եղել 1780 թ. վերացնել Մովսես Բաղրամյանի բանադրանքը: Այդ երևում է Ղուկաս կաթողիկոսի 1781 թ. մարտի 15-ին Հնդկաստանի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին տված մի հանձնարարությունից: Շահամիրյանը գրել է նրան. «Վասն Մովսէսի արձակման գիր էր ինձրեալ, լուսահոգին (այսինքն՝ Սիմէոն կաթողիկոսը—Ա. Ա.) զայն ետ գրեալ յղեաց անցեալ ամին, որպէս ահա տեսանելոց ես ի յօրինակն գրոց լուսահոգույն, զոր այժմ առ քեզ յղեցաք: Ուրեմն շատ լաւ ես արարեալ, զայն մեղադրական թուղթն առնուլդ, զոր և բերիցես ընդ քեզ»⁵:

Ռուսահայ շրջանում ոգևորության նոր ալիք է բարձրանում 1796 թ., երբ ռուսական բանակը պատրաստվում է արշավելու դեպի Անդրկովկաս: Արղուսյանը Ստեփանոս Դավիդովին գրած իր նամակում ցանկալի է համարում, որ արշավող բանակի հրամանատար նշանակվի գեներալ Սուվորովը. եթե նա լինի, գրում է Արղուսյանը, «բանն ի լաւ կողմն իսկույն վերջանալոց է»:

Ռուսական բանակը, երբ շարժվեց Կովկաս, հայերն ամենուրեք արտակարգ ոգևորությամբ ընդունեցին նրան: Արղուսյանի մի նամակում առանձնապես նշված է Մսկուրի հայերի ցույց տված քաջությունը: Այդ կապակցությամբ նա նամակ է գրել Գրիգորի-

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 4501, Թ. 262ա—262բ:

² Նույն տեղում:

³ Այս մասին ուշագրավ է Ա. Մնացականյանի «18-րդ դարում գրված հայ-ռուսական դաշնագրի հարցի շուրջը» հոդվածը (Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 139—160):

⁴ Նույն տեղում, Թ. 151ա:

⁵ ՉՊՄ, ձեռ. № 4481, Թ. 481բ:

պղլիս՝ Պողոսի վրա, և խնդրել նրան՝ այդ առթիվ տեղեկություն հաղորդել Սուվորովին¹:

Ռուսաստանի հայ հասարակական գործիչները արտակարգ մտերմություն են ունեցել ռուս հանճարեղ զորավար Սուվորովի հետ և հայկական հարցի հետ կապված խնդրով հաճախ են դիմել նրան: Ռուսահայ շրջաններին այնքան մոտիկ և այնքան հարազատ են համարել իրենց Սուվորովին, որ պարծեցել են նրա ռազմական հաջողություններով: Արդությանը 1799 թ. սեպտեմբերի 1-ին Վրաստանի Գեորգի թագավորին գրած իր նամակում արտակարգ հրճվանքով գրել է. «Ջօրավարն մեր՝ գրաֆ Սուվորովն, բոլոր Իտալիոյ ազատեաց ի լծոյ անհաւատ ֆրանսուսացն»²:

Հայերի այդ ուրախությունը սակայն կարճատև եղավ. Եկատերինա Երկրորդի մահվանից հետո ռուսական արքունիքը որոշեց ետ քաշել իր զորքերը Անդրկովկասից: Սկսվեց մի նոր ողբերգություն. հայերից նրանք, ովքեր արդեն ցույց էին տվել իրենց ռուսասիրտությունը, վախենալով թուրք-պարսկական դրածո խաների վրեժխնդրությունից, գաղթեցին Ռուսաստան:

Ղուկաս կաթողիկոսը 1798 թ. հունիսի 13-ին Շահամիրյանին ուղարկած նամակում նկարագրելով 1796 թ. ռուսական բանակի արշավանքը և վերադարձը, հայտնում է, որ «գառնաշունչ վիշապը... առսուել ևս կատաղեցաւ», այդ պատճառով Ղարաբաղի մեկիքներից ոմանք, իրենց ընտանիքներով և համախոհներով, տեղափոխվեցին Ռուսաստան: Ըստ նրա տեղեկության, Ռուսաստան են գաղթել նաև Մսկուրի 500 տուն հայ բնակչությունը³:

Ղուսաստանի հայ գաղթավայրի մշակույթը: Հայ-ռուսական կուլտուրական կապերի մասին խոսվել է առջևում: Նրանք, պետք է ասել, ավելի սերտ ընդմիջ են ստանում մասնավորապես XVII—XVIII դարերում: Այս այն ժամանակաշրջանն է, երբ ռուսահայերն ավելի մոտից են սկսում ծանոթանալ ռուսական մշակույթին՝ նախապատրաստելով XIX դարի ռուսահայ մշակույթի փայլուն շրջանը:

Ռուսահայ մշակույթի բնագավառում նշանակալից դեր են ունեցել, ամենից առաջ, հայ նկարիչները: «Собрание актов» աշխատության մեջ արձանագրված է այն մասին, որ 1671 թ. Մոսկվայում գործել են հայազգի մի շարք նկարիչներ, որոնցից մեկի

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2951, թ. 104ր:

² Նույն տեղը, թ. 293ր:

³ ՀՊՄ, ձեռ. № 4481, թ. 418ր:

աղավաղված անունը մեջ է բերված¹: Ի՞նչ են նկարել այդ նկարիչները, ո՞ր թանգարանի ո՞ր նկարը նրանց ստեղծագործությունն է, ոչինչ ասել չենք կարող: Սուվորովյուն է եղել այդ ժամանակ, հայկական անունները, տեղացիներին դուրահաս դարձնելու նպատակով, փոխել, ռուսի դժվար է նրանց ճանաչել՝ տեղացի և օտարազգի նկարիչների բազմության մեջ:

XVII դարում Մոսկվայում կիրառական արվեստի աչքի ընկնող գործիչներից է հանդիսացել Ջուդայի հայ նկարիչ Բոգդան Սալթանովը, որը Նոր Ջուդայից 1666 թ. հրավիրվել է Միխայիլ Ալեքսեևիչ ցարի կողմից, նշանակվել աշխատանքի զինապալատում: Սալթանովը Մոսկվայում մնացել և աշխատել է ավելի քան 35 տարի: Նրա մասին ռուս գիտնական Ուսպենսկին հետևյալն է գրել. «Սալթանովը հսկայական օգուտ բերեց ռուսական արվեստին նրանով, որ նրա մեջ մտցրեց նոր, կենարար, թարմ շունչ: Նա բոլորից շատ և բոլորից երկար աշխատեց զինապալատում և բազմաթիվ ռուս մարդկանց սովորեցրեց նկարչություն: Եղել է ժամանակ, երբ մեր ռուսական պալատներում, ի թիվս այլ թանկագին զարդերի, կային նաև Սալթանովի նկարները»²:

Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի հետ կապված ամենախոշոր երևույթը, այդ Գրիգոր Խալաբյանի տպարանի գործունեությունն է, որը հիմնվել է 1781 թ.: Խալաբյանը հնդկահայ էր, երկար ժամանակ ապրել է Լոնդոնում և իր տպարանը կազմակերպել այնտեղ, սակայն շուտով նա համոզվել էր, որ հայ իրականությունից և շրջապատից կտրված, չի կարող ծավալել իր գործունեությունը, ուստի տպարանը փոխադրել էր Պետերբուրգ:

Խալաբյանի տպագրական գործը քաջալերել և նրան նյութական օգնություն են ցույց տվել Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Աստրախանի և Մոզդոկի հայերը: Այս ձեռնարկը մեծ շափով հովանավորել է մասնավորապես Հովսեփ արքեպ. Արղությանը:

Խալաբյանի տպարանը Պետերբուրգում գործել է 1781—1790 թթ.: Հրատարակել է 14 անուն գիրք, որոնցից առանձնապես կարևոր են՝ «Ալբերենարանը» (1781 թ.), Եղիշեի «Պատմութիւնը» (1787 թ.), Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք, որ կոչի բանալի զիտուլթեան» (1788 թ.) (ռուսերեն լեզվի առաջին ինքնուսույց ձեռնարկը հայերի համար): «Շաւիղ լեզվագիտութեան» (1788) և այլ աշխատություններ:

¹ Собрание актов, ч. II, стр. 288.

² Успенский, Словарь, стр. 245.

Խաղաղարյանի տպարանը նոր նախիջևանում գործել է 1790—1796 թվականներին: Լույս են տեսել Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբք և հառաչանք» (1790 թ.), «Պատմութիւն Թէլեմաքի որդւոյ Յուլիանոսի» (հրկու հատորով, 1793 թ.), «Տետրակ համառօտ բառարանի» (1794 թ.), բժիշկ Պետրոս Քալանթարյանի «Համառօտ բըժըշկարանը» (1793 թ.) և այլ աշխատություններ: 1797 թ. տպարանը տեղափոխվել է Աստրախան և այստեղ շարունակել հայ գրքի տպագրության շնորհակալ գործը:

XVII—XVIII դարերում հայկական խոշոր դպրոցներ Ռուսաստանում շեն եղել, սակայն առաջին քայլերն արվել են՝ նրանք հիմնելու ուղղությամբ: Նոր նախիջևանում XVIII դարի իննսունական թվականներին, հնդկահայ մեծահարուստ Հոհանջան Գիրաբյանի տրամադրած միջոցներով, բացվել է հայկական դպրոց, ծրագրվել է հետագայում այն վեր ածել հայկական համալսարանի: Լազարյանները ևս ծրագրել են 200.000 ռուբլի դրամ հատկացնել՝ հայկական դպրոց կառուցելու համար: Հայկական փոքրիկ դպրոցներ եղել են նաև Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Մոզդոկում, Ղրղւարում և Գրիգորիոպոլսում:

XVII—XVIII դարերում հայկական գրչության օջախներ են եղել Ռուսաստանի մի քանի քաղաքներում: Նրանցից ամենից հինը գտնվել է Կազանում: Շատ ձեռագրեր գրվել են Աստրախանում: Զեռագրեր են գրվել նաև Պետերբուրգում և Մոսկվայում:

ՀԱՅԵՐԸ ՀՈՒԱՆԴԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ

Հայերը Հուլանդիայում և Ֆլանդրիայում: Հնում Հուլանդիան և Ֆլանդրիան մտնում էին պատմական Նիդեռլանդիայի մեջ և 15

այլ քաղաքական մանր միավորումների հետ միասին դրադեցնում մոտավորապես այն տերիտորիան, որի վրա այժմ գտնվում են Հուլանդիան, Բելգիան, Լյուքսեմբուրգը և Ֆրանսիայի հյուսիսային մի քանի շրջաններ¹:

Հայերը Նիդեռլանդիայի՝ հեռավոր հյուսիսում գտնվող այս երկրին, մասնավորապես Ֆլանդրիայի հետ ծանոթ են եղել վաղուց: Եթե հավատալու լինենք վարքագրական աղբյուրներում պահված որոշ տեղեկությունների, ապա հայերը այս երկիրը ել և մուտք ունեին դեռևս XI դարում: Ըստ այդ տեղեկություններից մեկի, 1001 թվականին Բելգիայի Գանտ քաղաքն է եկել և հաստատվել Մակարանունով մի հայ եպիսկոպոս, որը այստեղ էլ մահացել է համաճարակից: Այս հայ հոգևորականը, ինչպես երևում է, իր շուրջը մեծ հեղինակություն է ստեղծել: Մեզ է հասել նրա վարքագրությունը լատիներեն լեզվով, ուր հեղինակը նրան համարում է «ծաղիկ Հայաստանի», «փառք Ֆրանսիայի» և «զարդ Գանդիայի»²:

Հայ-նիդեռլանդական հարաբերությունների և հայ առևտրականների Նիդեռլանդիա գալու մասին պատմական հավաստի տեղեկությունները վերաբերվում են XIV դարին: Արդեն XIII դ. սկզբներում հուլանդական առևտրականները ել ու մուտ ունեին Կիլիկիայում, և ահա հայ առևտրական նավերը սկսում են երևալ Ֆլանդրիայի նավահանգիստներում:

¹ Տե՛ս Всемирная история, т. IV, էջ 279:

Acta Sanctorum, I, Aprilis (1675), էջ 891 (տե՛ս ՊԶԳ I էջ 339):

Ըստ տեղեկությունների, հայ վաճառականները Ֆլանդրիա էին ներմուծում բամբակ, գորգեր, համեմունք, ներկեր և այլ արեվելյան ապրանքներ: Այս դարաշրջանում միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն էր հանդիսանում Բրյուսթ քաղաքը, որտեղ հայ վաճառականները կատարում էին իրենց առևտրական հիմնական գործարքները: Նրանք Բրյուսթում գնում էին բելգիական գեղեցիկ շուխաններ, բրդյա կտորներ, սպանական յուղեր, ռուսական մորթեղեն և այլ ապրանքներ, որոնք բերվում էին այստեղ տարբեր երկրներից: Պեկոլոտտո պատմիչի տեղեկությունների համաձայն, հայ առևտրականներն իրենց բերած ապրանքները Բրյուսթ քաղաքում վաճառքի էին հանում Ս. Գոնատ եկեղեցու հրապարակում¹:

XIV—XV դարերում հայ առևտրականներից բացի, Ֆլանդրիայում երևում են նաև հայ քաղաքական փախստականներ, որոնց համար Բրյուսթում կառուցված է եղել հատուկ ապաստարան և կատարվել է հանգանակություն հօգուտ այս «քրիստոնյա պանդուխտներ»-ի²:

XV դարում Բրյուսթում նստակյաց հայ բնակչությունը զվարավորապես առևտրականներից էր բաղկացած: Նրանք 1478 թվականին, ժան դը Վալուա թագավորի ժամանակ, կառուցել են գոթական ոճով հրաշալի մի պանդոկ³, որը ծառայել է որպես «Ազգային տուն» տեղի և տարբեր երկրներից այստեղ եկած հայերի համար:

XV դ. վերջերում, երբ Բրյուսթը կորցնում է իր առևտրական նշանակությունը և նրա փոխարեն բարձրանում է Ամստերդամը, հայ առևտրականները սկսում են երևալ նաև Ամստերդամում:

Հոլանդական աղբյուրները Ամստերդամ եկած հայ առևտրականների մասին տեղեկություն են հաղորդում 1560—1565 թվականներից: Առաջին անգամ հիշվում են մի խումբ հայ վաճառականներ, որոնք Ամստերդամի շուկայում վաճառելիս են եղել մարգարիտ և ադամանդներ⁴:

Հայ առևտրականները Ամստերդամում սկսում են հաճախակի երևալ հատկապես XVII դարում: Ծահարասի բռնազավթից հետո որոշ թվով հայեր գալիս և հաստատվում են Ամստերդամում: Տեղացի պատմիչներից Van Emdre-ը հետևյալ տեղեկությունն է հա-

ղորդում. «XVII դարում հայոց երկրի մի մասը հարձակման և ավերման ենթարկվելով, հայերը ստիպված են եղել այնտեղից գաղթել: Նրանցից ոմանք եկել և հիմնավորվել են Ամստերդամում»¹:

Հայ-հոլանդական առևտրական հարաբերություններն ավելի են աշխուժանում 1612 թվականին՝ Թուրք-հոլանդական առևտրական պայմանագիրը կնքելուց հետո, որը հնարավորություն է տալիս երկու երկրների առևտրականներին ազատ առևտուր անելու: Հոլանդական նավերն իրավունք են ստանում սեփական դրոշներով նավարկել Թուրքական ջրերում և կանգ առնել Թուրքիայի նավահանգստներում²:

Թուրքիայում առևտրական այդ պայմանագրից ամենից շատ օգտվում են հայ և հույն առևտրականները, որոնց ձեռքում էր գտնվում այդ ժամանակ Թուրքիայի ներքին և արտաքին ողջ առևտուրը: Թուրքիայի նավահանգիստներից միջազգային փոխանակության խոշոր կենտրոն է դառնում Ջմյուռնիան, ուր գալիս և կուլթյան խոշոր կենտրոն է դառնում հայ առևտրականներ և բնակչություն են հաստատում բաղձաթիվ հայ առևտրականներ և առևտրական տների ներկայացուցիչներ: Ջմյուռնիան XVII դարում, փաստորեն, դառնում է հայկական քաղաք: Այստեղից և Պոլսից հայ առևտրականներն իրենց ապրանքներն արտահանում են դեպի Եվրոպա:

Հայ առևտրականների Հոլանդիա վաճառքի տարած ապրանքներից առաջին տեղը զբաղում էր մետաքսը կամ մետաքսի կտորեղենը: Հայ վաճառականները պարսկական մետաքսը մեծ հակերով տեղափոխում էին Եվրոպական շուկաները, այդ թվում, նաև Ամստերդամ: Պետք է ասել, որ 1700—1765 թվականներին պարսկական մետաքսի վաճառահանութայն մենատիրությունը Եվրոպայում գտնվում էր հայ վաճառականների ձեռքին:

Հայ-հոլանդական առևտրի այս գործուն հարաբերությունների շրջանում մեծանում է Ամստերդամի հայ գաղթօջախը: Ըստ De Roever-ի տեղեկության, XVII դ. կեսերին Ամստերդամում ապրում էր ավելի քան 70 հայ ընտանիք՝ մեծ մասամբ առևտրականներ կամ տարբեր երկրների հայ առևտրական տների ներկայացուցիչներ³:

Ըստ տեղեկությունների, Ամստերդամի հայ բնակիչները ապրելիս են եղել քաղաքի արևելյան մասում հետևյալ փողոցների վրա՝ Monnikenstraat (Կրոնավորների փողոց), Dykstraat (Բլրի

¹ Ալիշան, Սիսական, էջ 461:

² Սարուխան, Հոլանդիան և հայերը XVI—XIX դարերում (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 570):

³ Ալիշան, Սիսական, էջ 461:

⁴ Սարուխան, նշված հոդվածը (Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 571):

¹ Սարուխան, նշված հոդվածը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 571):

² Նույն տեղը, էջ 572:

³ Սարուխան, նշված հոդվածը, էջ 574:

վճարելու տպարանի պարտքերը: Վերջինս համաձայնվում է մի պայմանով, որ տպարանից դուրս եկած վաճառվող գրքերի շահի կեսը հատկացվի էջմիածնին, իսկ կեսը՝ Ս. Սարգիս վանքին, որի վանահայրն էր իր եղբայր Ոսկան վարդապետը:

Նորահիմն տպարանի առաջին գիրքը դեռ լույս չտեսած, մահանում է Ծարեցին, իսկ նրա տպարանն ամբողջությամբ անցնում է Ավետիս Ալեքինցի հոգացողությանը:

Ավետիս Ալեքինցը ընկնում է ժանր վիճակի մեջ. նախ սպառվել էին նրա նյութական միջոցները և ապա, Ծարեցու մահանալուց հետո, շկար գրագետ մեկը, որ հետևեր սրբագրությանը: Շուտով սակայն ղօվարությունները հաղթահարվում են. Ամստերդամում գտնվող երեք հայ առևտրական բարերարներ նյութական օգնություն են ցույց տալիս Ալեքինցին, իսկ տեղի հայ համայնքի հոգևոր առաջնորդ Կարապետ վարդապետ Ադրիանեցին հանձն է առնում հետևելու սրբագրությանը: Եվ այսպես, Ամստերդամի հայկական տպագրության գործն անխափան շարունակվում է: 1661—1662 թվականին մեծ տպաքանակով լույս են ընծայում երեք գիրք՝ «Յիսուս որդի», «Ժամագիրք» և «Սաղմոս», որոնք ուղարկվում են վաճառելու Հայաստանում և հայ գաղթավայրերում:

1662 թ. էջմիածինը Ամստերդամի տպարանին տեր դառնալու համար շտապ Ամստերդամ է ուղարկում իր միաբանության անդամ Ոսկան վարդապետ Երևանցուն, Ավետիս Ալեքինցի եղբորը:

Ոսկանը հասնում է Ամստերդամ և գլխավորում հայոց տպագրության գործը: 1666—1669 թվականների ընթացքում նա հրատարակում է 16 անուն գիրք, որոնցից կարելի է հիշել՝ «Գիրք այբուբենից» (1666 թ.), «Քերականութիւն» (1666 թ.), «Աստուածաշունչ» (1666 թ.), «Աղուէսագիրք» (1668 թ.), «Տոմար» (1668 թ.), «Առաքել Դավրիժեցու պատմութիւնը» (1669 թ.) և այլն:

Հրատարակված գրքերը վաճառքի էին հանվում, որոնք, սակայն, սպասած արդյունքը չէին տալիս: Հայ բնակչաշատ գաղթավայրերին ավելի մոտիկ գտնվելու և տպագրության գործն ավելի ծավալելու սխալ հաշիվներով, Ոսկանը դիմում է ֆրանսիական կառավարությանը և թույլտվություն ստանալուց հետո, տպարանը 1672 թվականին տեղափոխում Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքը: Բայց այստեղ նա ընկնում է կաթոլիկ կղերականների աննկարագրելի դավերի և խարդավանքների ցանցի մեջ և առողջությունը վերջնականապես քայքայելով, մահանում է 1674 թվականին:

Ոսկանի մահվանից հետո, նրա ժառանգ Սողոմոն Ատոնյանին մեծ ղօվարությամբ հաջողվում է տպարանը դուրս կորզել նրան

տիրանալ ցանկացող բախտախնդիր մարդկանց ձեռքից, և Մարսելում մի քանի գրքեր հրատարակելուց հետո, տեղափոխել Նորից Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը:

1695 թվականից սկսում է Ամստերդամի հայկական տպագրության երրորդ շրջանը: Այս անգամ գործի գլուխ են կանգնում չորս վանանդեցիներ՝ Թովմա վարդապետ Նուրիջանյանը, նրա քեռու որդի Մատթեոսը և եղբոր որդիներ Ղուկասը և Միքայելը, որոնց կեն «տպագրական մեծ ընտանիք» անունն է տալիս: Նուրիջանյանն ինքը հանդիսանում է տպագրության համար նյութական միջոցներ հայթայթող տնտես դեկավարը, Մատթեոսը՝ տպարանի հոգին՝ գրաշարապետը, իսկ Ղուկասը և Միքայելը՝ խմբագրում, սրբագրում են հրատարակվող գրքերը:

Վանանդեցիներն իրենց տպագրական գործը սկսում են «Համատարած աշխարհացոյց»-ից, որը հրատարակում են 1695 թվականին: Այս՝ երկու կիսագնդերի, հայերենով առաջին անգամ լույս տեսնող քարտեզներ են, որոնք կատարված են իր ժամանակի բարձրագույն արվեստով: Նույն տարին հայրենասեր վանանդեցիները հրատարակում են նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւնը»:

Ղուկաս Վանանդեցին, որը տիրապետում էր լատիներենին և մի շարք արևելյան լեզուներին, կատարում է մի շարք գրքերի թարգմանություններ, ինչպես և գրում ինքնուրույն աշխատություններ: Նրա լավագույն աշխատություններից երկուսը լույս է տեսել 1699 թվականին, նրանցից մեկը՝ «Դուռն իմաստութեան», դասագիրք է հայերեն նոր սովորող սկսնակի համար, իսկ մյուսը՝ «Գանձ շափուց, կշռոց, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի»՝ ուղեցույց-տեղեկատու՝ աշխարհում գործածական կարևոր շափերի, կշիռների և դրամական միավորների վերաբերյալ:

Ղուկաս Վանանդեցու օգնությամբ և նրա տված հայերեն տառերի օգտագործությամբ գերմանացի նշանավոր լեզվաբան Երոզերը Ամստերդամում 1711 թ. հրատարակեց իր մեծարժեք «Գանձ Արամյան լեզվի» վերնագրով ուսումնասիրությունը: Նա առաջին եվրոպացի գիտնականն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հայոց լեզվի վրա:

Ղուկաս Վանանդեցին ճանաչում էր գտել եվրոպացի գիտնականների շրջանում: Նա մոտիկ փոխհարաբերությունների մեջ էր գտնվում Ամստերդամի հոշակավոր փիլիսոփա Լայբնիցի հետ: Ղուկաս Վանանդեցին Ամստերդամում, ինչպես երևում է, գրադվել

է աստղագիտութեամբ: Նա է Ամստերդամում առաջին անգամ պատրաստել հայերեն «Աստրոլաբիա» կոչվող աստղագիտական գործիքը՝ հայերեն տառեր դրոշմելով նրա վրա:

XVIII դարում Վանանդեցի տպագրիչները նախկին եռանդով շարունակում են հայ գրքի տպագրութիւնը: Մինչև 1717 թվականը նրանք հրատարակում են 14 անուն գիրք: Սակայն գրքերի վաճառքը շատ վատ է կազմակերպւում. Վանանդեցիները ոչ միայն չեն կարողանում իրենց ձեռնարկից շահ ստանալ, այլև պարտքերի տակ են բնկնում: Ի վերջո պարտքատերը փակել է տալիս տպարանը և Վանանդեցիներին դուրս նետում փողոց: Գրանով վերջանում է Ամստերդամի հայ տպագրութեան երրորդ և փայլուն շրջանը:

Հոլանդիայի Լեյդի քաղաքի համալսարանի պատմութեան հետ է կապված հայ խոշոր արևելագետներից մեկի՝ Շահին Կանդիի գործունեութիւնը: Նա հայեպցի էր, հրաշալի տիրապետել է պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներին և պաշտոնի հրավիրվելով Լեյդիի համալսարանը, զբաղվել է թարգմանութիւններով և արևելյան ձեռագրերի մշակմամբ: Լատերենս անունով ուսումնասեր մի հոլանդացու հանձնարարութեամբ նա առաջին անգամ թուրքերեն է թարգմանել Աստվածաշունչը¹:

Հայկական շատ և շատ հիշատակներ կան կապված Ամստերդամ քաղաքի հետ: Ինչպես ասացինք, Ամստերդամի տպագրական կնիքն են կրում հայկական աշխարհագրական առաջին քարտեզը, Խորենացու «Հայոց պատմութեան» առաջին հրատարակութիւնը, Շրեոդերի՝ «Արամյան լեզվի գանձը» և մի շարք արժեքավոր տրպագիր գրքեր: Ղուկաս Վանանդեցին այստեղ է պատրաստել հայկական առաջին «Աստրոլաբիան»: Այս ամենի համար մենք, անշուշտ, պարտական ենք հոլանդական փոքրիկ, բայց մեծ և ազատամիտ հոգի ունեցող ժողովրդի բարեսիրութեանը:

Ամստերդամի գաղթօջախում ապրող հայ ժողովրդի երախտագետ զավակները, իրենց հանրօգուտ աշխատանքով ձգտել են վարձահատույց լինել հոլանդական հյուրասեր ժողովրդի այս բարյացակամութիւնը: Անհիմն չէ հոլանդական «Ամստերդամ» շաբաթաթերթի 1887 թ. օգոստոսի 14-ի համարում հայ գաղթօջախին տրված հետևյալ գնահատականը. «Հայ համայնքի պատմութիւնը մի ոսկյա էջ է Ամստերդամ քաղաքի հուշամատյանում»²:

ԿԻՊՐՈՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆԵՐԸ

Կիպրոսի հայ գաղթօջախը բավականին ուսանելի պատմութիւն ունի: Այդ կղզին գտնվելով մոտիկ հարևանութեան մեջ Կիլիկիան Հայաստանի հետ, տնտեսական և քաղաքական սերտ փոխհարաբերութեան մեջ է եղել նրա հետ: Նա մեկ անգամ չէ, որ անցյալի պատմութեան փոթորկոտ օրերին բաց է արել իր դռները տարագիր հայ գաղթականութեան առջև:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրի պատմութիւնն ուշագրավ է նաև մի այլ տեսակետից: Բոլորելով մոտ տասն և երեք դարերի երկարածիք մի ժամանակաշրջանի պատմութիւնն, նա իր մեջ անընդմեջ հայ նոր գաղթականութիւն է բնդունել, անօրինակ համառութեամբ կարողացել է պահել իր ինքնուրույնութիւնը, չի տարալուծվել, պահպանել է իր գոյութիւնն առ այսօր և շարունակում է ապրել ազգային-հասարակական աշխույժ կյանքով:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրերի մասին մասնագիտական մի քանի աշխատութիւններ են լույս տեսել: Նրանցից առաջին ուսումնասիրութիւնը պատկանում է Բակուրանի (Վահան Ս. Քուրբջաշի) հեղինակութեանը: Այն վերնագրված է «Կիպրոսի կղզի»:³ Լույս է տեսել Նիկոսիայում, 1903 թվականին: Աշխատութեան առաջին մասը նվիրված է կղզու աշխարհագրական և պատմական տեսութեանը, իսկ երկրորդը՝ հայ գաղթավայրին:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրին նվիրված լավագույն ուսումնասիրութիւններից է Ա. Ալպոլյաճյանի «Կիպրոսի կղզին իր անցյալն ու ներկան» խորագրով աշխատութիւնը, որը լույս է տեսել Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ի 1927 ժողովածուի մեջ (էջ 192—254): Հեղինակը հայ և օտար աղբյուրներից քաղած տեղեկութիւն-

¹ Սարուխան, Հոլանդիան և հայերը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1927 թ., էջ 263—266):

² Նույն տեղը, 1926, էջ 582:

ների հիման վրա կազմել է տվյալ գաղթավայրի համառոտ պատմությունը:

Կիպրոսի հայ գաղթավայրի վերաբերյալ ընդարձակ ուսումնասիրություն ունի ԲԱԿԸ (Բարկեն կաթ. Կյուլեսերյանը): Այն վերնագրված է «Հայ Կիպրոս, հայ գաղութը և Ս. Մակար» (լույս է տեսել Անթիլիասում 1936 թ.): Կյուլեսերյանի այս աշխատությունը գիտական արժեք չունի, նա կարևոր է որպես պատմական նյութերի հավաքածու:

Գաղթավայրին նվիրված փոքրիկ ուսումնասիրություն ունի Հ. Ն. Ալիսյանը «Հայ-Կիպրոս» վերնագրով, որը հրատարակվել է 1937 թվականին «Հանդես ամսօրեայ»-ի մեջ: Հեղինակը նպատակ չի դրել տալ տվյալ գաղթավայրի ամբողջական պատմությունը, այլ միայն մատնացույց անել պատմական մանր ու մեծ այն նյութերը, որոնք վրիպել են Կյուլեսերյանի և Ալպոյաճյանի ուշագրություններից:

Կիպրոսահայ գաղթօջախները հին և միջին դարերում:

Պատմական սկզբնաղբյուրներում Կիպրոսում ապրող հայերի մասին հիշատակություններ կան մեր թվականության IV—V դարերից: Սակայն այդ հիշատակությունները վերաբերում են առանձին անհատների՝ հայ առևտրականների, բյուզանդական արքունիքի կողմից արքորված հայ պաշտոնյաների և ղինվորականների: Առաջին զանգվածային գաղթը դեպի Կիպրոս կղզին տեղի է ունեցել 578 թվականին և կապված է վատահամբավ Մորիկի անվան հետ: Կայսր դառնալուց առաջ, երբ Մորիկը գտնվում էր Արևելքում որպես զորահրամանատար, հայ ժողովրդի մեջ ծայր առած ազատագրական շարժումները ճնշելու նպատակով, Աղձնիքից և Ծփրատից շրջապատի գավառներից, մեծ քանակությամբ հայ գաղթականություն տեղափոխեց Կիպրոս¹:

Կիպրոս բռնված հայ բնակչությունից ստեղծված առաջին այս գաղթօջախը սկսում է խամրել Արարական խալիֆայության տիրապետության տարիներին (648—958 թվականներին): Կիպրոսահայերը որոշ աշխուժացում են ապրել 868—874 թվականներին, երբ բյուզանդական զորաբանակը, Ալեքսիոս հայ զորավարի հրամանատարությամբ նվաճում է կղզին: Այնուհետև Ալեքսիոսը յոթ տարի կառավարում է Կիպրոսը: Նա իր հրամանատարության տակ ունեցել է նաև հայ զորամասեր: Կիպրոսահայերի այս աշխուժացումը շատ էպիզոդիկ բնույթ է կրել, որովհետև արաբական զոր-

քերը նորից նվաճել են կղզին ու նորից կղզու հայությունը ծանր վիճակի մեջ է ընկել:

Հայ գաղթօջախի գոյավիճակը հիմնովին փոխվել է 958 թվականին, երբ Բյուզանդիան վերագրավել է Կիպրոսը: Գրանից հետո, Բյուզանդիան, Կիպրոսից հեռացած մահմեդական բնակչության փոխարեն, այստեղ է բերում բավականին թվով հույն, ասորի և հայ բնակչություն:

Ըստ անդեկությունների, տասներորդ դարում Կիպրոսի մի քանի կառավարիչներ հայեր են եղել: Այսպես, 958 թվականից կղզու կառավարիչ է նշանակվել կղզու նվաճումը ղեկավարող բյուզանդական զորահրամանատար Վասիլ Հայկազը: 965 թվականին կղզու կառավարիչ է հիշվում Վահրամը (Վրախամեան), որը կառավարել է «Դուքս»-ի կոչումով: Մեկ դար հետո որպես կղզու կառավարիչ հիշվում է Վահրամ անունով մի այլ հայ ևս²:

XII դարում բավականին թվով հայեր են կենտրոնացել Կիպրոսում: Նրանք այնքան ստվար հատված են կազմել, որ անհրաժեշտ է եղել Կիպրոսում առանձին թեմ ստեղծել: Տեղեկություններ կան, որ թեմի պաշտոնական ներկայացուցիչը՝ Թադեոս եպիսկոպոսը, մասնակցել է 1179 թ. Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովին³:

Կիպրոսի և Կիլիկյան Հայաստանի մեջ տնտեսական և քաղաքական սերտ հարաբերություններ են ստեղծվել կղզում հաստատված Լուսինյանների տիրապետության շրջանում: Կիպրոսի Լուսինյանների և Կիլիկիայի թագավորների միջև ստեղծվել են խնամհական կապեր, որոնք նպաստել են երկու թագավորության միջև գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական կապերի ամրացմանը: Հայտնի է, օրինակ, որ Լևոն II-ը ամուսնացել էր Ամորի Լուսինյանի աղջկա հետ: Լևոն III-ի աղջիկը ամուսնացել էր Հենրի II-ի եղբոր՝ Ամուրիի հետ և այլն: Հայտնի են նաև փաստեր, որ Կիպրոսի Լուսինյաններից ոմանք գահակալեցին Կիլիկյան Հայաստանում (Գվիդոն, Լևոն Լուսինյան, Պետրոս 1-ին և ուրիշներ)³:

Կիպրոսի և Կիլիկիայի թագավորությունների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական այս հարաբերությունները բավականին զրակաճորեն են ազդում հայ գաղթավայրի բարգավաճման վրա: Ըստ Մաս Լատրիի վիկայության, հայերը Կիպրոսի բնիկների մեջ ամենից ավելի հարգված բնակիչներն էին:

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ՊՀԳ, II, էջ 551:

² Մ. Օրմանյան, Ազգապատում (Տ. I, էջ 1468):

³ Г. Г. Микаелян, История киликийского армянского государства, էջ 459:

¹ Théophylactus Simocatta, Բոննի հրատ., 1877, էջ 148 (հմտ. Հովհ. Եփեսացի, 2, 34):

Մաս-լատրիի խոսքն, անշուշտ, վերաբերվում է Կիպրոսի հաց ունեոր ազնվականական խավերին, իսկ տեղի հայ աշխատավորութունը, ինչպես երևում է, գտնվել է ճորտացված վիճակում: Ըստ Վիլբրան դը Ուլդենբուրի, հույն և հայ աշխատավորներն այդ ժամանակ ճորտացված են եղել ֆրանսիացիների կողմից. «Հույները և հայերը, — գրում է Վիլբրանը, — նրանց (այսինքն՝ ֆրանսիացիներին — Ա. Ա.) հնազանդվում են իբրև հողագործ մշակներ, ամենքն էլ ենթարկված են ճորտության և հարկ են վճարում»¹:

Հայերը ցրված էին ամբողջ կղզու վրա: Առևտրական և արհեստավորական խավերն ապրում էին գլխավորապես քաղաքներում՝ Բաֆոս, Լիմասոլ, Նիկոսիա, Ֆամակոստա և այլն, իսկ գյուղացիները տեղավորված էին Մեսսուրի դաշտավայրում և Կերենիյա լեռների ստորոտներում:

Սկսած XII դարի վերջերից հայերը, հույների հետ միասին, կազմում էին կղզու հիմնական բնակչությունը:

XII դարի վերջին քառորդից մինչև XIV դարի վերջերը Կիպրոսի հայ գաղթօջախն ապրում էր իր բարգավաճման շրջանը: Պատմական աղբյուրներում այդ ժամանակաշրջանից հիշվում են հայկական գյուղեր և ավաններ, քաղաքներում՝ հայկական անուններ կրող փողոցներ, հուշարձաններ և այլն: Պետական և դինավորական բարձր պաշտոններում գտնվել են բազմաթիվ հայեր²: Ժամանակագիրներից մեկի վկայության համաձայն, երբ ձենովացիները 1369 թվականին ռազմական գործողություններ են ծավալում Կիպրոսի դեմ, Կիպրոսի բանակում գտնվելիս է եղել նաև հայկական զորամաս, որը տեղացիների հետ ձեռք-ձեռքի տված կռիվ է թշնամու դեմ. հայկական զորամասերը պաշտպանում էին կղզու «Հայոց դռներ» կոչվող մասը³:

XIV դարի սկզբներից Կիպրոսը պապական եկեղեցու պրոպագանդայի հենարան է դառնում՝ կաթոլիկությունը Կիլիկյան Հայաստանում տարածելու համար:

Հայրապետ գրիչը 1309 թվականին գրած իր հիշատակարանում գանգատվում է, որ Օշին թագավորը և Կոստանդին կաթոլիկոսը իրենց աքսորել են Կիպրոս «... վասն ոչ հնազանդելոյ աւանդիցն Քաղկեդոնի»:

XIV դարում Կիլիկիայի հայկական պետության համար ըստեղծվում է անկայուն մի շրջան, երբ նա միայնակ է մնում Եգիպտոսի հզոր սուլթանության առաջ: Արևմտյան կաթոլիկ աշխարհը նորից առուձախի առարկա է դարձնում հավատքի հարցը:

Կիլիկիայի հայերը փորձում են զիջման ճանապարհ վերցնել, սակայն Վատիկանը առաջնորդվում է «նոստանում և ոչ կատարեմ» իր սիրած սկզբունքով: Եգիպտական սուլթանությունը սկսում է նեղել Կիլիկիային: Անպաշտպան հայությունը սկսում է Կիլիկիայից արտագաղթի ճանապարհը բռնել:

1335 թվականին, երբ եգիպտական սուլթանի զորքերը մտնում են Կիլիկիա, հայկական մի ստվար հատված գաղթում է Կիպրոս և հաստատվում Ֆամագոստա քաղաքում: Ըստ ժամանակակից պատմիչ Հովհաննես Վերոնացու տեղեկության, հայ գաղթականության վիճակը «արտաճմիկ տեսարան» էր ներկայացնում: 1346 թվականին Կիլիկիայից Կիպրոս են փոխադրվել 1500 հայեր: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդում Հակոբ Պիրենացին, որը եղել էր Կիպրոսում և աչքով տեսել հայ գաղթականության ծանր դրությունը: 1375 թվականին Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո, հայ գաղթականության հոսանքը դեպի Կիպրոս ավելի է ուժեղանում: Գնացող գաղթականության մի մասը Կիպրոսից անցնում են ուրիշ երկրներ:

Հայկական մի մեծ գաղթականություն դեպի Կիպրոս է տեղափոխվել 1404 թվականին: Գաղթի պատճառը Կիլիկիան նվաճողների կատարած վայրագություններն են եղել: Գաղթականության թիվը ցույց է տրվում 30.000 հոգի, որն անշուշտ չափազանցված է: Գաղթականության ղեկավարներն են հիշվում Կարապետ «Թոռն Կոստանդին թագաւորին» և «պարոն Ասլիբէկին»: Գաղթելու հնարավորություն չեն ունենում շքավորները. և «Եւ յետ երթալոյն իշխանացն և մեծատանցն, ի Սիս մնացեալ աղքատ և շքաւորք, որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյն»⁴:

Սրան հետևում է երկրորդ խոշոր արտագաղթը Կիլիկիայից դեպի Կիպրոս, որը տեղի է ունենում 1423—1424 թվականներին: Ըստ պատմական տեղեկության, Կոստանդինը Կիլիկիայում 48 տարի թագավորելուց հետո, իր հետ ունենալով «Բազում իշխանք՝ իւրաքանչիւր տոհմականաւք հանդերձ», ի վիճակի չգտնվելով դիմադրելու եգիպտական սուլթան Մուսաֆերին, 30,000 տուն գաղթականություն անցել է «յայնկոյս ծովուն»՝ այսինքն Կիպրոս:

¹ Բակուրանի, Կիպրոսի կղզի, էջ 51:

² Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը», 1927, էջ 214—215:

³ Բակուրանի, Կիպրոսի կղզի, էջ 56:

⁴ Ալիշան, Սիսուան, էջ 542—543:

Ուշագրության արժանի է այն, որ Կիպրոսի թագավորները Կիլիկիայի հայ պետականության անկումից հետո, իրենց վրա են վերցնում հայկական թագավորության ժառանգական իրավունքը և հիշվում որպես «թագաւոր Հայոց»: Այդպիսիներից են եղել Կիպրոսի Յանուս թագավորը, որը Ֆամագոստայում նույնիսկ օծվել է հայկական ծեսով իբրև «թագաւոր Հայոց»: Հայ գրիչներից մեկը՝ Եսային, իր 1394 թ. թողած հիշատակարանում հետևյալն է գրել. «Գրեցաւ ձեռագիրս... ի թագաւորութեան Կիպրոսի Ճագերի, որ և ի վերայ Հայոց այլ օրհնեցաւ և անուանեցաւ թագաւոր»¹: Այդպիսին է համարվել նաև Կիպրոսի Պետրոս I թագավորը:

Կիպրոսում հաստատված հայերի համար ևս բարտը չի ժլատացել: 1426 թվականին կղզին ենթարկվում է հարձակման եգիպտական սուլթանների զորքերի կողմից, որոնք վերցնում են կղզին և մեծ ավերածություն ու կոտորած սարքում այնտեղ: Ժամանակակից ականատես հայ հիշատակագրերից մեկը հետևյալն է գրում. «Ի այս ժամանակի ի թվականութեանս ՊՅԵ (1426), ի վարդավառին կիրակի, Մսրայ սուլթանն Կիպրոս էառ և զբազում քրիստոնեայս գերի էառ, որ էին ոգիք Բ (5000) զկոտորեալսն ո՞ թուէ, ոհ, վայ է գիս»²: Եգիպտական այս արշավանքի ժամանակ սպանվել են ոչ քիչ թվով հայեր: Հավանական է, այս արշավանքից հետո ևս Կիպրոսի հայերից շատերը տեղափոխվել են այլ երկրներ:

1489 թվականին, երբ վենետիկցիները հաստատվեցին կղզում, նրանք ճանաչեցին այնտեղ ապրող հայերի իրավունքը. Վենետիկի սենատը նույնիսկ հատուկ որոշումով պարտավորվել է վճարել Կիպրոսում ծառայող հայերին նախկինում սահմանված ոռճիկը³:

Վենետիկյան տիրապետության 80-ամյա շրջանում բավականին հայեր դեռ ապրում էին Կիպրոս կղզում: Ըստ Մարտին Կրյուզ հույն հեղինակի (1526—1607 թթ.) տեղեկության, Կիպրոսում խոտում են հինգ լեզվով՝ հունարեն, ասորերեն, հայերեն, ալբաներեն և իտալերեն⁴: Նույն տեղեկությունը կրկնում է նաև ժամանակակից մատենագիր Ստեփան Լուսինյանը (1537—1590 թթ.): Ըստ նույն պատմիչի տեղեկության, Կիպրոսի հայ համայնքն այդ ժամանակ ունեցել է երկու եպիսկոպոս, որոնցից մեկը նստել է Նիկոսիայում, իսկ մյուսը՝ Ֆամագոստայում:

1570 թվականին Կիպրոս կղզին գրավել են թուրքերը: Այդ առթիվ հայ տաղերգուներից մեկը՝ Նիկողայոս Ստամբուլցին, գրել է շարժած մի տաղ՝ «Ողբ Ղարկօզի (Կիպրոս) կղզույն ասացեալ է» վերնագրով, ուր պատմվում է՝ մեծ նավատորմի ղեկավարական բանակի Կիպրոս գալը, տեղացիների հերոսական պաշտպանությունը («քառասուն օր կոխ արին»), թուրքերի կղզին վերցնելը և նրանց կատարած վայրագությունները⁵:

Թուրքերը, սկզբնական շրջանում, աշխատում են սիրաշահել կղզու հայերին, բայց հետո սկսում իրենց սովորական ճնշումները, որի պատճառով Կիպրոսի հայ գաղութը սկսում է ցրվել. բնակիչներից շատերը հեռանում են կղզուց ավելի ապահով վայրեր:

Թուրքական տիրապետության շրջանում ծանր է եղել ըստ երևույթին, նաև Կիպրոսի հայ առևտրականների վիճակը: Վենետիկի դիվանատանը պահվում է 30 հայ վաճառականների մի բողոքագիրք, որը գրված է 1665 թվականին, հայ առևտրականները գանգատվում են թուրքական իշխանությունների իրենց նկատմամբ գործադրած ճնշումների վերաբերյալ⁶:

Կիպրոս կղզու հայկական ճարտարապետական աշխատանքները կոթողներին է Ս. Մակարի տաճարը (Կապույտ վանքը), որը գտնվում է Նիկոսիայից հյուսիս-արևմուտք: Նա կառուցված է 560 թվականին:

Կիպրոսը հանդիսացել է հայ գրչության կարևոր օջախ: Այնտեղ են գրվել մի շարք արժեքավոր ձեռագրեր⁷:

Կիպրոսի Լուսինյանների տան «Պատմությունը» 14-րդ դարում թարգմանվել է հայերեն, որը հրատարակել է Ֆինկը Հայկ. ՍՍԻ Մատենադարանի № 1898 ձեռագրից:

¹ «Անահիտ», 1931, № 5—6, էջ 69—72:

² Տե՛ս Ալիշան, Հայ վենետ, էջ 305:

³ Տե՛ս Գ. Գովրիկյան, Դրասիլուանիոյ հայոց Մետրոպոլիսը, էջ 342—346:

¹ ՀՊՄ, ձեռագիր № 3503, թ. 384ա—384բ:

² ՀՊՄ, ձեռագիր № 6262, թ. 176ա:

³ «Ամենուն տարեցույցը», 1927 թ., էջ 217:

⁴ Նույն տեղը, էջ 217:

ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ ՅՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

Հայերը Ֆրանսիայի՝ պատմական Գալիայի վրա, ոտք են դրել շատ վաղուց: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ հայ առևտրականները ապրանքափոխանակություն են կատարել Գալիայում VI—VII դարերում¹: Անանիա Շիրակացին էր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ ծանոթ է և նկարագրել է Գալիան՝ հիշելով նրա մեջ «հզոր Ֆրանկներ»-ին («Ֆրանկս հզորս»)՝:

IX—X դարերից մեզ է հասել հայ-լատիններեն մի զրուցատվություն՝ կցված Հերմոնիոսի նամակին², որը ցույց է տալիս, որ Ֆրանսիական շրջաններում հայկական լեզվի նկատմամբ այնքան մեծ հետաքրքրություն կար, որ անհրաժեշտ էին համարում նման ձեռնարկ կազմել:

Հայ-ֆրանսիական վաղեմի կապերը շեն սահմանափակվել միայն առևտրական հարաբերություններով. ճարտարապետության պատմության մասնագետները նկատում են ֆրանսիական ճարտարապետության որոշ հուշարձանների նմանությունը հայկական ճարտարապետությանը: Ստրիժիգովսկին գտնում է, որ Ֆրանսիայի Օսլեան քաղաքի մոտ գտնվող Սեն ժերմենի Դեֆրե եկեղեցին կառուցված է հայկական ոճով (եկեղեցին կառուցվել է 806 թվականին)³:

Պատմական գրականության մեջ հիշատակություններ կան հայ դիվանագետների այցելության մասին Ֆրանսիա IX—X դա-

րերում: Ըստ տեղեկությունների, արաբական խալիֆ Հարուն-ալ-Նաշիդի՝ Կարլոս մեծի մոտ 807 թ. ուղարկված պատգամավորության մեջ եղել են և հայեր⁴: Բյուզանդական արքունիքից 840 թ. Ֆրանսիա ուղարկված պատգամավորության ղեկավարն էր հայ իշխան Թեոդոս Բարուցիկը⁵:

IX դարում սլավոնիկյան շարժման կողմնակիցները, Գալմացիայի և Իտալիայի ճանապարհով, թափանցել են Ֆրանսիա:

XI դարում, Անիի կործանումից հետո, բավականին թվով հայեր են գաղթել Հայաստանից Եվրոպա: Գաղթականության այդ հոսանքի որոշ բեկորներ հասել են Ֆրանսիա: Յորդան-իվանովը կարծում է, որ հենց այդ դարաշրջանում են հիմնվել ֆրանսահայ առաջին գաղթօջախները⁶:

Մինչև խաչակրությունը, պետք է ասել, որ հայ-ֆրանսիական շփումները էպիզոդիկ բնույթ են կրել: Այդ երկու ժողովուրդները, աշխարհագրորեն, հեռու են դնվել և հանդիպման քիչ առիթներ են ունեցել: Սակայն երբ Ֆրանսիայի խաչակիրները ոտք են դնում Կիլիկյան Հայաստան և սկսում են մոտիկ ծանոթություն հաստատել հայերի հետ, սկսվում են սերտ և բարեկամական հարաբերություններ: Խաչակիրներին հետևում են ֆրանսիացի վաճառականները, որոնք առևտրական գործուն հարաբերությունների մեջ են մտնում Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականների հետ: Հայ-ֆրանսիական քաղաքական բարձր շրջաններին միջև ստեղծվում են խնամիական կապեր, կնքվում է զինական դաշնակցություն և այլն: Այդ ամենը զգալի չափով նպաստում է երկու ժողովուրդների ճանաչմանը և դոնոր բացանում հայ գաղթականության համար դեպի Ֆրանսիա:

13—14-րդ դարերում ֆրանսիական առևտրական նավերը հաճախ են կանգ առնում Ալյասում, Տարսոնում, Ադանայում և Միսոում, իսկ հայ առևտրականների նավերը՝ հարավային Ֆրանսիայի նավահանգիստներում: Ֆրանսիացիները Կիլիկիա էին բերում գլխավորապես արդյունագործական ապրանքներ՝ ածելի, հայելի, փարիզյան գոտի, օճառ, մեղրամոմ և այլ ապրանքներ: XII—XIV դարերում հայ առևտրականներին մենք հաճախ ենք հանդիպում Պրովանսում, Մարսել, Մոնֆիլ, Նարբոն, Նիմ և այլ

¹ Ալիշան, Միսոան, էջ 456 (հմմ. Macler, էջ 10, Հրանտ Սամվել, «Ֆրանսահայ տարեգիրք», 1927, էջ 51):

² Ալպոյաճյան, Պ29, II, էջ 609:

³ «Հայկարան», էջ 50:

¹ Cambridge Medieval History, IV, 24, էջ 762:

² Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 341:

³ Macler, La France et l'Arménie, Paris, 1917, էջ 10—11:

⁴ Գ. Խանամիրյանի հոդվածը («Պայքար»-ի բացառիկ, 1951, էջ 9):

նավահանգստային քաղաքներում: Հայ առևտրականները Ֆրանսիա էին բերում մետաքս և արևելյան համեմունքներ:

Փարիզի ազգային մատենադարանի մի ձեռագրում հիշատակություն կա այն մասին, որ «Հայաստանի թագավորությունից Ֆլանդրիա է ներմուծվում բամբակ և ամեն տեսակ համեմունք»¹: Տեղեկություններ կան անգամ Ֆրանսիայում գործող հայ առևտրական կոմսյանիաների մասին:

Կիլիկիայի հայ թագավորները ֆրանսիացիներին էին զիջել Պրովանսալ կղզին (ներկայիս Դանա Ատասը), որը այսուհետև դառնում է ֆրանսիացիների նավատորմիղի կարևոր կայանը²:

Կիլիկիայի հայկական արքունիքի տված առանձնաշնորհումներով, ֆրանսացի առևտրականներն ավելի պակաս գումարով էին մուծում մաքուր, քան մյուս ազգություն պատկանող առևտրականները: Մինչև այժմ Ֆրանսիայի Մոնիֆիլիե քաղաքի դիվանատանը պահվում է Օշին թագավորի մոնիֆիլիեի վաճառականներին 1314 թ. հունվարի 7-ին տված արտոնագիրը՝ նրանցից միայն երկու տոկոս մաքս գանձելու վերաբերյալ³:

XIII—XIV դարերում Ֆրանսիա եկած հայ վաճառականների միջև այնքան շատ առևտրական գործարքներ էին կնքվում, որ Ֆարավային Ֆրանսիայի Մոնիֆիլիե քաղաքի համալսարանի դասը փակցնում էին հայկական և ֆրանսիական դրամների փոխարժեքը ցույց տվող սակացանկեր նրանով առաջնորդվելու համար⁴:

Ռոն գետի մեկ վտակը, որն այժմ չորացել է, հնում ունեցել է «Հայկական» անունը⁵: Այդ վտակի շրջապատում ապրելիս են եղել հայերը, նրա մոտիկ վայրում կազմակերպված տոնավաճառներում հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել, ուստի իրենց անունը տվել են վտակին, որը չորացել, անհետացել է՝ բաժանելով անհետացած հայ գաղթօջախի ճակատագիրը:

Հարավային Ֆրանսիայի Տարասկոն քաղաքի եկեղեցում գտնվել է 1226 թվականի հայերեն արձանագրություն⁶, որն անհերքելիորեն ապացուցում է, որ այնտեղ հայ բնակչություն է գոյություն ունեցել դեռևս XIII դարում: Հայ գաղթականության նոր

հոսանք Ֆրանսիա է եկել Կիլիկիայի հայկական պետականության անկումից հետո: Այստեղ են եկել ու ապաստանել զխավորապես Կիլիկիայի արքունիքի ազնվականական ներկայացուցիչներն ու մեծահարուստ հայ վաճառականները: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ պապի ռեզիդենցիան (նստավայրը) Ֆրանսիայի Ավինիոն քաղաքում գտնված ժամանակ, Կղեմես պապին է ներկայացել հայոց Հեթում պատմիչը և նրան նվիրել «Մաղիկ արևելքի պատմության» վերնագրով իր աշխատությունը¹: Եզրպատական գերությունից ազատվելով, 1384 թվականին Ֆրանսիայում է ապաստանել Լեոն վերջին հայոց թագավորը, որին Ֆրանսիայում ընդուտանել Լեոն վերջին հայոց թագավորը, որին Ֆրանսիայում ընդուտանել են բացառիկ սիրալիրությամբ, հատկացրել են դոլյակ, նշանակել են կենսաթոշակ: Ի դեպ, Լեոն թագավորը Ֆրանսիայում եղած ժամանակ, ցանկանալով վերջ դնել Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ծագած հարյուրամյա պատերազմին և միացյալ ճակատ կազմել ընդդեմ Արևելքից սպառնացող թուրքական վտանգի, գնացել է Անգլիա և բանակցություններ վարել Անգլիայի քաղաքական ղեկավար շրջանների հետ, բայց որոշակի արդյունքի չի հասել: Լեոն Լուսինյանը մահացել է Փարիզում 1393 թվականի նոյեմբերի 29-ին և թաղվել է Փարիզում:

Ֆրանսիայում գտնվող հայ գաղթականների մեջ առևտրականներից բացի տեղեկություններ կան հայ արհեստավորների մասին: Հայտնի է, այսպես, որ Փիլիպոս Հանդուգն ֆրանսիական թագավորի դոլյակի շինարարությանը մասնակցել են հայ արհեստավորները²:

Հայ գաղթականության մի նոր հոսանք Ֆրանսիա է եկել Պոլսից՝ 1453 թվականին, երբ քաղաքը գրավվեց թուրքերի կողմից: Հաջորդ դարերում Ֆրանսիայի հայ գաղթօջախներից առանձնապես մեծանում են Փարիզի և Մարսելի գաղթօջախները:

XVI դարի վերջերից սկսած ֆրանսիական շուկայում արտակարգ հաջողությամբ սկսում են գործել հայ խոշաները, որոնց ձեռքին էր գտնվում, կարելի է ասել, Արևելյան ապրանքները Եվրոպայում վաճառքի հանելու մենատիրությունը: Նրանց գործունեությունը նպաստում է Ռիշելլիեի, Մազարինի և Կյուբերնի քաղաքականությունը, որոնք ցանկանալով զարկ տալ առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը, լայնորեն բաց են անում Ֆրանսիայի դռները օտարերկրյա առևտրականների առջև: Մարսելը դառնում

¹ Հրանտ Արմեն, Ֆրանսահայ տարեգիրք, 1927, էջ 54:

² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 613:

³ Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie Arménienne էջ 180 (հմմ. Հրանտ Սամվել, Ֆրանսահայ տարեգիրք, 1927, էջ 52—53):

⁴ «Հայկաշէն», Փարիզ, 1943, էջ 74:

⁵ «Բաղմավէպ», 1919 թ., էջ 144—149:

⁶ Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 612 (հմմ. «Բաղմավէպ», 1919, էջ 145—146):

¹ «Բաղմավէպ», 1919, էջ 148:

² Ալպոյաճյան, ՊԶԳ, II, էջ 618:

է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն, ուր անարգել իրենց գործունեությունն են ծավալում ի թիվս այլ առևտրականների՝ նաև հայերը: Շուտով, սակայն, հայ առևտրականները մրցության մեջ մտնելով տեղացի առևտրականների հետ, առաջացնում են մասսայական դժգոհություն տեղացի, մանավանդ՝ Մարսելի առևտրականների շրջանում: Ֆրանսիական կառավարությունը փոխում է իր վերաբերմունքը հայ առևտրականների նկատմամբ և աշխատում սահմանափակել նրանց գործունեությունը: 1622 թվականին հանձնարարվում է ֆրանսիացի նավապետներին հրաժարվել իրենց նավերի վրա վերցնելու և փոխադրելու հայ առևտրականների ապրանքները: Ֆրանսիական կառավարությունը միաժամանակ պարտավորեցնում է հայ վաճառականներին՝ իրենց վաճառած մետաքսի փոխարեն տեղական ապրանքներ գնել: Խստիվ արգելվում է ոսկու և արծաթի արտահանությունը երկրից, և այլն:

Ֆրանսիական կառավարության՝ հայ առևտրականների նկատմամբ գործադրած այս խստություններից դժգոհ, նոր Ջուլյայի հայ առևտրականները դիմում են Շահարասին, որը 1629 թվականին բողոքագիր է ներկայացնում ֆրանսիական կառավարությանը՝ իր քաղաքացիների իրավունքների սահմանափակման համար: Ֆրանսիական կառավարությունը, այդ բողոքագրից հետո, փոքրիկն ղյուրացնում է հայ վաճառականների գործունեությունը Ֆրանսիայում:

XVII—XVIII դարերում հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ են գոյություն ունեցել Մարսելում, Տուլոնում, Նիցցայում և արդյունաբերական խոշոր այլ քաղաքներում: Երկրի ներսում գտնվող հայկական գաղթօջախներից ավելի են խոշորանում առանձնապես Փարիզի և Լիոնի գաղթօջախները: Ըստ տեղեկությունների, Ֆրանսիայում հայ գաղթականներ են եղել ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղերում:

XVIII դարի ֆրանսահայ գաղթօջախների հետ է կապված եղել հայ հնատիպ գրքերի տպագրությունը: Ֆրանսիայում հայ գրքի տպագրության գործում առաջին նախաձեռնությունը պատկանել է պնտական ղեկավար շրջանին: Ֆրանսիայի պետական և կաթոլիկ կղերականության բարձր ղեկավարությունն առանձին ջանասիրություն է ցուցաբերել հայերին կաթոլիկ դարձնելու գործում, և այդ նպատակն իրագործելու համար, գործի են դրվել պրոպագանդիստական ողջ ապարատը, այդ թվում՝ նաև տպագրությունը: Լուի XIII հանույթյամբ և կարդինալ Ռիշելլեի նախաձեռնությամբ, 1630-ական թվականներին Փարիզում հրատարակվել է Միլանի

կրոնավոր Ֆրանչեսկո Ռեվոլոյի «Բառգիրք հայոց» (հայ-լատին բառարան), Պոլոս-Պետրոս հայ քահանայի «Առաել պարզաբանություն», «Լատին քրիստոնեական»-ի հայերենը և այլ աշխատություններ:

XVII դարի 70-ական թվականներին ֆրանսիական կառավարությունը վերանայել է հայ վաճառականների նկատմամբ վարած սահմանափակող քաղաքականությունը և որոշել ղյուրություններ տալ նրանց առևտրական գործունեության համար: Մարսելի ֆրանսիական առևտրական գրասենյակը փորձել է բողոքարկել կառավարության այդ որոշման դեմ: Մեզ է հասել Լյուդովիկոս XIV նախարար Կոլբերի մի գրությունը՝ ուղղված Մարսելի գերագույն դատարանի նախագահին՝ հայ առևտրականների մասին: Գրության մեջ ասված է. «Խնդրում եմ հայերին ցույց տալ բոլոր տեսակի պաշտպանություն, որը պատշաճում է ձեր պաշտոնին և հեղինակությունը, ինչպես և ապահովել նրանց ձեր քաղաքի բնակիչների բոլոր տեսակի հարձակումներից, որովհետև տեղացիները չեն հասկանում, թե ինչումն է կայանում իրենց շահը»:

Ֆրանսիայում հայ գրքի տպագրության կարևոր օջախներից է հանդիսացել Մարսելը: Ոսկան վարդապետը Ամստերդամում մի քանի գրքեր հրատարակելուց հետո, երբ անհաջողության հանդիպեց, ինչպես հայտնի է, 1669 թվականին տեղափոխվեց Իտալիայի Լիվոռնո քաղաքը և այնտեղ շարունակեց իր գործունեությունը: Սակայն այստեղ ևս նեղվելով պապական դրախտությունից, եկավ Ֆրանսիա և թույլտվություն ստացավ 1673 թվականին Մարսելում տպարան հիմնելու: Այն անվանվում էր «Տպարան Ս. էջմիածնի և Ս. Սարգիսի գորավարի»: Սակայն Ոսկանը կաթոլիկ կղերականության կողմից այստեղ ևս հետապնդվեց: Նա մահացավ 1674 թվականին: Նրա հիմնած տպարանը սակայն շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1710 թվականը: Ոսկանի այդ տպարանի գրոշմով հրատարակվել են 30-ից ավելի հայերեն գրքեր:

Ֆրանսիական ժողովուրդը, պետք է ասել, որ երախտամոռ չի գտնվել երկրի տնտեսության, կուլտուրայի և ուսույցի շարժման բնագավառներում բացառիկ ծառայություն մատուցած հայ գործիչների հիշատակը հավերժացնելու համար: Հայտնի է, որ Մարսելի մոտիկ Ալիխիոն քաղաքում կանգնեցված է հայ գյուղատնտես Ժան Ալիքի արձանը:

Ժան Ալիքի, որի հայկական հիշատանն է Հովհաննես Ալթունյան, պարսկահայ է: Թափառիկ ճակատագիրը նրան նետել է Ֆրանսիա, այստեղ նա ամուսնացել է և հաստատվել է Ալիխիոն

քաղաքում: Յանկանալով դարգացնել տորոնի մշակութունը Ֆրանսիայում, նա Հայաստանից բերել է տվել տորոն բույսի սերմը և մշակել: Իր գործադրած ջանքերը թեպետ նյութական մեծ օգուտ չեն բերել և նա մահացել է շքավորության մեջ, սակայն հետագայում տորոնի մշակութիւնը լայնորեն տարածվել է Ֆրանսիայի մի քանի նահանգներում և շահաբեր աղբյուր հանդիսացել տեղի բնակչության համար: Եվ վերջուց քաղաքի բնակիչները, պատշաճ գնահատելով հայ գյուղատնտեսի վաստակը, արձան են կանգնեցրել ի պատիվ Հովհաննես Ալթունյանի, հետևյալ մակագրութեամբ՝ «Տորոնի ներմուծող ժան Ալթընին երախտագետ վերջուղջիններից»:

Ֆրանսիայի հայ գաղթավայրը ստվարացել և հասարակական եռուն կյանք է ունեցել նոր շրջանում, որի մասին հանդամանորեն կխոսվի հաջորդ հատորում:

ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ՄԻջԱԳԵՏՔԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը:

Սիրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախների պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրները՝ հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները և հիշատակագրություններն են, հատկապես այն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք գրվել են մեզ հետաքրքրող գաղթօջախներում: Անտիոքում, Եղեսիայում, Բաղդադում, Հալեպում և այլ քաղաքներում հայ գրչության գործուն օջախներ են եղել և մեր բազմերախտ գրիչներն իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ պարտք են համարել կանգ առնել ոչ միայն իրենց շուրջը ծավալվող քաղաքական իրադարձությունների, այլև հայ գաղթօջախների գործունեության վրա:

Հայ, արար և հույն պատմիչների մոտ ևս մենք հանդիպում ենք ուշագրավ տեղեկությունների հայ գաղթօջախների վերաբերյալ, սակայն նրանք դիպվածային են և կցկտուր: Մեզ հայտնի չէ որևէ հայ կամ օտար պատմիչ, որ նպատակ դրած լինի հայ որևէ գաղթօջախի, թեկուզ կարճ մի ժամանակաշրջանի, պատմությունը գրել: Գաղթավայրերի հայ համայնքին նրանք անդրադառնում են միջանկյալ ձևով՝ այս կամ այն միջադեպի նկարագրության կապակցությամբ: Իսկ այդ բավականաչափ դժվարացնում է ուսումնասիրության գործը: Հաճախ ստվարածավալ պատմական մի աշխատության մեջ հազիվ կարելի է լինում մեկ-երկու պարբերություն գտնել հայ գաղթավայրերի մասին: Աղբյուրների աղբատիկ այս վիճակում հնարավորություն չենք ունեցել կանգ առնելու Միջագետքի և Սիրիայի հայ գաղթօջախների ներքին կյանքի վրա: Հայկական պատմական աղբյուրներից մեզ հետաքրքրող

գաղթօջախների մասին արժեքավոր և հավաստի տեղեկություններ ենք գտնում Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ: Մատթեոսը լինելով Միջագետքի Եղեսիա (Ուռհա) քաղաքի հայ գաղթավայրից, իր աշխատության մեջ բավականին տեղ է հատկացրել պատմական այն իրադարձություններին, որոնք տեղի են ունեցել իր ծննդավայրում և Միջագետքի ու Միրիայի հայկական մյուս գաղթօջախներում: Հայ գաղթավայրերի վրա իր «Ժամանակագրության» մեջ փոքր-ինչ կանգ է առնում 12-րդ դարի պատմիչ Սմբատ Սպարապետը: Սմբատը եղել է Կիրիկյան Հայաստանի զորաբանակի հրամանատարը, ինքն անձամբ գտնվել է Միրիայում և հյուսիսային Միջագետքում, ղեկավարել է ռազմական գործողությունները, ուստի նրա հաղորդած տեղեկությունները հավաստի են և պատմական մեծ արժեք ունեն:

Ավելի ուշ շրջանի հայ հեղինակների աշխատություններից, Միրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախների մասին, պատմական հարուստ նյութ է պարունակում Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրությունը»: Մեր հեղինակը 17-րդ դարի առաջին քառորդում ուղևորություն է կատարել Մերձավոր Արևելքում և գրի առել իր տպավորությունները: Ըննապարհորդության ընթացքում նա գտնվել է Միրիայում և շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում տեղի հայ գաղթօջախների մասին:

Ուշագրավ որոշ նյութեր մենք հանդիպում ենք նաև ասորական և արարական աղբյուրներում, որոնք սակայն այնքան աղքատիկ են, որ ավելորդ ենք համարում կանգ առնել նրանց վրա:

Վատ վիճակում չի մեղ հետաքրքրող գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունը: Պատմական այն երկրամասի վրա, ուր հանդես են եկել Միջագետքի և Ասորիքի հայ գաղթօջախները, փաստորեն ներկայումս գտնվում են քաղաքական անկախ երեք պետություններ՝ Միրիան, Լիբանանը և Իրաքը: Մենք չենք խոսում Պաղեստինի մասին, որի վրա կանգ ենք առնում ծինը: Մինչև այժմ հայ գաղթավայրերի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները կատարվել են ըստ նշված առանձին երկրների, չնայած երբեմն այդ երկրների պատմությունն այնքան սերտորեն է կապված եղել իրար հետ, որ ուսումնասիրողները պատմական նույն փաստերը հաճախ օգտագործել են բոլոր երկրների համար: Միրիայի հայ գաղթօջախի պատմության ուսումնասիրության ընագավառում քրտնաջան աշխատանք է կատարել Արտավազդ եպ. Սյուրմեյանը, որն իր ուսումնասիրության արդյունքները ամփոփել է «Պատմությունը Հալեպի հայոց» երեք ստվար հատորների մեջ

(հրատարակվել է Փարիզում 1950 թվականին): Նշված հատորներում նա զետեղել է պատմական այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում են Հալեպի հայ համայնքին՝ տեսած հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը: Սկզբնաղբյուրներից հավաքած և մատուցած նյութերը մեծ արժեք ունեն, որոնցից և օգտվել ենք, սակայն հեղինակի եղրակացությունների հետ ոչ բոլոր դեպքերում հնարավոր է եղել համաձայնվել:

Սյուրմեյանի հրատարակած նշված աշխատության երրորդ հատորին անդրադարձել է Հ. Ն. Ակինյանը իր «Հայ կյանքը Հալեպի մեջ» խորագրով հոդվածում, որը տպագրվել է «Հանդէս ամսօրեայ»-ի 1933 թվականի մարտ-հունիս համարում (էջ 305—333): Նա մատնացույց է արել պատմական արժեքավոր այն նյութերը, որոնք վրիպել են մեր հեղինակի ուշադրությունից:

Ա. Սյուրմեյանը հրատարակել է մի այլ աշխատություն ևս «Սյուրիա» վերնագրով, ուր նա կանգ է առել ոչ միայն Հալեպի, այլև Միրիայի մյուս այն բոլոր քաղաքների վրա, ուր ապրել ու գործել են հայերը:

Միրիայի հայ գաղթօջախներին անդրադարձել է պատմաբան Ե. Ս. Քասունին իր «Փիլարտոս հայը» (Հալեպ, 1930) և «Պատմություն Անթապի հայոց» աշխատությունների մեջ:

Լիբանանի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից փաստական նյութի հարստությամբ և գիտականությամբ արժեքավոր է Ս. Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ» ստվար հատորը, որը լույս է տեսել Բեյրութում 1951 թվականին: Հեղինակը պատմական սկզբնաղբյուրներից բաղել է այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են Լիբանանի հայ գաղթօջախներին, մանրակրկիտ ուսումնասիրել է նրանք և կազմել լիբանահայության ամբողջական պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը:

Համեմատաբար, ավելի թույլ է ուսումնասիրված Իրաքի հայ գաղթօջախների պատմությունը: Եղած ուսումնասիրություններից լավագույնը Վ. Մելքոնյանի «Իրաքի հայ գաղթավայրի» պատմությունն է, որը հրատարակվել է անպերեն լեզվով:

Իրաքի, Միրիայի և Լիբանանի հայ գաղթօջախների վերաբերյալ կան գիտական արժեք ներկայացնող առանձին հոդվածներ և հաղորդումներ, որոնց վրա մենք կանգ առնելու հնարավորություն չունենք:

Սիրիայի և Լիբանանի հայկական հնագույն գաղթօջախները: Սիրիան և Միջագետքը պատմական Հայաստանի հարևան այն երկրներն են, ուր հայերը տարբեր ժամանակներում այս կամ այն պատճառով հարկադրված են եղել ապաստան փնտրել հյուսիսային հարևան երկրներում և թողել են այնտեղ պատմական բազմաթիվ հիշատակներ: Ընդհանրապես Սիրիայում և Միջագետքում հաստատված հայ գաղթականներն օտարականի վիճակ չեն ունեցել, սուր արտահայտված խորթություն չեն զգացել: Հայ գաղթականները Սիրիան և Միջագետքը համարել են իրենց երկրորդ հայրենիքը և ջանք ու եռանդ չեն խնայել նրանց զարգացման և բարգավաճման համար: Ներկայումս էլ Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախներում ապրում են մեծ թվով հայեր: Ահա թե ինչու նշված գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրությունն ունի առաջնահերթ և կարևոր նշանակություն:

Հայ ժողովրդի հարաբերություններն իր հարավային հարևանների հետ խորը հնություն ունի: Հայաստանի և Միջագետքի միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների մասին հիշատակություններ կան դեռևս Հերոդոտի մոտ (V դար մ.թ. ա.): Ըստ այդ տեղեկության, առևտրականները իրենց ապրանքները Հայաստանից Բաբելոն են տեղափոխել Եփրատ գետով. ծառի ճյուղերից գործված կլոր նավակները մարդիկ պատել են կաշվով, բարձել ապրանքներով և դետի հոսանքով իջել Բաբելոն: Այնտեղ վաճառել են իրենց ապրանքները, և քանի որ հնարավոր չի եղել դետի հոսանքին հակառակ նավարկել, քանզի են իրենց նավերը, ուրիճյուղերը թողել այնտեղ, իսկ նավը պատած կաշին բարձել գրաստաներին և ետ վերադարձել:

Հայաստանի և Սիրիայի փոխհարաբերություններն ավելի գործուն բնույթ ստացան հայոց Տիգրան II-ի (95—55) ժամանակ: Տիգրանը, ինչպես հայտնի է, 82—64 թվականներին նվաճեց Սիրիան և Անտիոքը դարձրեց իր նստավայրը: Տիգրանի տիրապետության այս շրջանում հայերը եկել են և բնակություն են հաստատել այնտեղ: Ենթադրվում է, որ Անտիոքի լեռնային շրջաններում և Ջեբել Մուսայում բնակություն հաստատած հայության նախնիները այստեղ են Տիգրանի ժամանակից:

Սիրիան և Լիբանանը հռոմեական գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, հայերի հարաբերությունները Միջագետքի հետ չխզվեցին: Հայ վաճառականները շարունակեցին իրենց միջնորդի դերը

1 Տե՛ս Геродот, I, 194.

տարանցիկ առևտրում: Հայ-սիրիական հարաբերություններն ավելի սերտ բնույթ ստացան մեր թվականության IV դարից սկսած, երբ ասորիները և հայերը ընդունեցին քրիստոնեություն:

IV դարում Սիրիայի Անտիոք, Եդեսիա և Ամիդ քաղաքներում հիմնված են եղել, իր ժամանակ մեծ հռչակ վայելող, բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորում էին նաև մեծ թվով հայ ուսանողներ: Հայտնի է նաև, որ 405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ, հայկական գիրը ստեղծելու նպատակով, Միջագետքում գտնված ժամանակ գործնական խորհուրդներ է ստացել ասորի գիտնականներից: Հայկական ներկա գիրը ստեղծվելուց հետո վաղ քրիստոնեական շրջանի առաջին թարգմանությունները կատարվել են ասորերենից: Հայերը և ասորիները միասին են հանդես եկել բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու դեմ հակաբաղկեղոնական պայքարում, որը որոշակի հետապնդել է քաղաքական նպատակներ:

Առաջին հավաստի տեղեկությունը հայ բնակչության գաղթի մասին դեպի Սիրիա վերաբերում է VI դարին: Տեղեկություններ կան այն մասին, որ պարսից խոսրով թագավորը 539/40 և 544 թվականներին հարձակվել է Բյուզանդիայի վրա, գրավել Անտիոքն ու Եդեսիան և մեծ թվով քրիստոնյա գաղթականություն տեղափոխել այնտեղ: Այս գաղթականության մեջ փոքր չի եղել հայերի թիվը: Հետագայում Սիրիա են անցել և իրենց գաղթական հայրենակիցներին միացել բյուզանդական քաղաքականությունից դժգոհ հայ մի շարք գործիչներ իրենց հետևողների հետ միասին:

VI դարում Սիրիայում հայ գաղթօջախներն սկսում են ստվարանալ: Այդ երևում է ժամանակակից Քրիստափոր Տիրաուիջցի կաթողիկոսի (539—545) Ասորիքի հայ համայնքներին գրած նամակից, ուր նա զգուշացնում է տեղի հայ համայնքին չհարել նեստորական աղանդավորներին: Հետագայում կաթողիկոսն ինքն անձամբ այցելել է Սիրիայի հայ համայնքներին և հաղորդել նրանց հավատարիմ մնալ հայկական ավանդույթներին²:

Արաբական խալիֆայության տիրապետության շրջանում, երբ Պամասկոսը դարձավ խալիֆայության կենտրոնը, հայերը ընկնելով արաբների գերիշխանության տակ, դիվանագիտական գործուն փոխհարաբերությունների մեջ մտան Սիրիայի հետ:

Ռազմագերու դժբախտ ճակատագիրը բաժանող հայ անձնա-

1 Ե. Տեր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորվոց եկեղեցու հետ, էջմիածին, 1908, էջ 122:
2 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն. Ա, էջ 530—532:

վորութիւններէից ուշագրավ է Վահան Գողթնեցու պատմութիւնը, որի դամբարանը գտնվում է Հոմս քաղաքի մոտ, և արաբ ժողովուրդը մեծարում է նրա հիշատակը որպէս սրբի:

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ խալիֆաթի գերիշխանութիւնը շրջանում Սիրիայում և Միջագետքում հայկական նոր գաղթօջախներ շտեղծվեցին, իսկ եղածներն էլ ցրվեցին ու ոչնչացան:

IX—XI դարերում, ինչպես հայտնի է, Սիրիայի հյուսիսային շրջանները գրավեցին բյուզանդացիները: Նահանջող խալիֆայութիւնը բանակի հետ գաղթեցին մեծ թվով մահմեդական բնակիչներ: Բյուզանդական արքունիքը դատարկված այդ տարածութիւնն աշխատեց լցնել քրիստոնյա բնակչութիւնով: Այդ շրջանները տարված գաղթականութիւն մեջ կային մեծ թվով հայեր¹:

X դարում այնքան շատ հայ բնակչութիւն է ապրելիս եղել Սիրիայում, որ անհրաժեշտ է եղել այնտեղ Հայկական թեմ կազմել և թեմակալ եպիսկոպոս ունենալ: Ստեփանոս Ասողիկն այդ մասին հետևյալն է գրում. «Իսկ յաւուր տեառն Խաչկայ հայրապետին հայոց, սփռեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբքն Արևմտից, մինչև ձեռագրել նման եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորոց և ի Տարսոն Կիլիկեցոց և ի Սուլբնդայ և յամենայն գաւառս յայնոսիկ»²:

Քաղաքատունյաց անկումից հետո, երբ սելջուկները մտան Հայաստան և կյանքը երկրում անտանելի դարձավ, զգալի թվով հայութիւն գաղթեց դեպի Կապադովկիա, Կիլիկիա և Սիրիա:

Սիրիայում հայ բնակչութիւն թիվն այնքան մեծացավ, որ հյուսիսային Սիրիան վերածվեց համատարած հայկական շրջանի: Այնտեղ ստեղծվեց հայ մշակութի այնպիսի հռչակավոր կենտրոն, ինչպիսին Շղուրի Կարմիր վանքն է (Անտիոքից հարավ, Լաթաքիայից հյուսիս): Ի դեպ, հայկական այդ հատվածի երբեմնի բեկորներից են համարվում Յաղուպիայի և Ղրնեմիեի շրջաններում ներկայումս ապրող արաբախոս հայերը³: Աշխարհագրագետ Աբուլ-Ֆարաբը վկայում է, որ հայերը տեղ էին Շղուրի ողջ շրջակայքին՝ մինչև Տարսուսի ժովեզերքը: Նշված ժամանակաշրջանում Սիրիայում հաստատված հայկական համայնքի սերնդից են Լաթաքիայի մոտիկ լեռնային շրջաններում հաստատված Քեսա-

նյի, Կարատուտանի և Սուեփայի հայերը, որոնք անաղարտ պահել են իրենց մայրենի լեզուն և կենցաղը:

XII դարում Սիրիայում ապրող հայութիւնը ստվար լինելու մասին վկայում է այն փաստը, որ Հոմսի վայրի 1179 թվականի եկեղեցուական ժողովին Սիրիայի հայութիւնը մասնակցել է իր 6 ներկայացուցիչներով:

Հայկական հոսանքը դեպի Սիրիա շարունակվեց հատկապես խաչակիրների շրջանում: Հայերն իրենց զինվորական ջոկատներով աջակցեցին խաչակիրների մղած կռիվներին՝ Հոմսից մինչև Եփրատի ափերը: Եվ երբ Անտիոքում և Տրիպոլիում ստեղծվեցին քրիստոնյա իշխանութիւններ, խաչակիրներին դաշնակցած հայերը հաստատվեցին այդ տերիտորիայի վրա:

Գծվար է մեզ թվարկել XII—XIV դարերի հայկական մեծ և փոքր այն բոլոր գաղթօջախները, որոնց մասին մատենագրութիւն մեջ տեղեկութիւններ են պահվել, սակայն ընդհանուր պատկերացում տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում կարևորներից մի քանիսի վրա կանգ առնել:

Հյուսիսային Միջագետքում ստվարաթիվ հայկական մի գաղթօջախ գտնվել է Ուոհա (Եգեսիա) քաղաքում: IV դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, հիմք ունենալով ժողովրդական միավանդութիւն, աշխատում է ապացուցել, որ իբրև թե Ուոհա քաղաքի հիմնադիրը հայերն են եղել⁴: Մատթեոս Ուոհաեցու տեղեկութիւնից երևում է, որ 1079—1080 թվականներին՝ Փոքր Ասիայում առաջացած սովի տարիներին, մեծ թվով հայ գաղթականութիւն է եկել և բնակչութիւն հաստատել Եգեսիայում և նրա մոտիկ շրջաններում⁵, ուր կյանքը, ինչպես երևում է, տանելի է եղել: Ուոհայում XI դարում մեծ թվով հայ բնակչութիւնը գոյության օգտին է խոսում նաև այն իրողութիւնը, որ Գրիգոր Վկայասը կաթողիկոսը անհրաժեշտ է համարել Մոաղատի մասին 1081 թ. հատուկ գրութիւն ուղարկել Եգեսիայի քահանաներին և ժողովրդին⁶:

XII դարում Ուոհան ունեցել է իր թեմական առաջնորդները, որոնցից մեկը՝ Անանիա եպիսկոպոսը, 1444 թվականին գերեզմարվել և վաճառքի է հանվել Հալեպ քաղաքում⁷: Տեղեկութիւններ

¹ Michel le Syrien, III, էջ 198:

² Ստեփանոս Ասողիկ, էջ 258:

³ «Հասկ», 1941 թ., էջ 20:

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 235:

² Ուոհայեցի, էջ 217—218:

³ Տաշյան, Մայր ցուցակ, էջ 656:

⁴ Հ. Քյուրդյան, Առաջին և երկրորդ խաչակրութիւնների ըստ Սյուրիացի անանուն ժամանակագրի մո, էջ 27, 36:

կան, ինչպես ասացինք, որ 1179 թվականին Հռոմկալում հրա-
վիրված ժողովին մասնակցել է Եգեսիայի Ստեփանոս եպիսկո-
պոսը¹:

Հայկական մի այլ գաղթավայր հանդիսացել է Եգեսիայի մո-
տիկ Թլկուրանի դավառը: XII դարի կեսերին այդ գավառի Թլկու-
րան բերդաքաղաքի իշխանը եղել է Առյուծը, որի հետ նամակա-
գրություն է ունեցել Ներսես Շնորհալին: Վերջինիս մեզ հասած
նամակներից մեկը վերնագրված է. «Ե խնդրոյ ուրումն աստուա-
ժասիրի Առիւծ կոչեցեալ իշխանի Թլկուրան ւանի»²: Ամենայն
հավանականութեամբ Թլկուրանի հայ բնակչությունը բնաջնջվեց
ու ցիր ու ցան եղավ Ջհանշահի կողմից 1452 թվի արշավանքի
ժամանակ: Ժամանակակից հայ գրիչներից մեկը հայտնում է, որ
Ջհան շահը իր զորավարներից Թրխան օղլուն ուղարկեց Թլկու-
րան, որը եկավ և «գերեաց զԹլկուրան և անրեաց զնա»³:

Որնո Կրոսեն ուսումնասիրելով պատմական սկզբնաղբյուրնե-
րը, եկել է այն եզրակացության, որ XI դարում Անտիոքի «տիրող
տարրը բաղկացած էր հույներից և հայերից»⁴: XI դարում Ան-
տիոքի մի քանի կուսակալներ հայեր են եղել՝ Աբնա հայ իշխա-
նը՝ 1059—1060 թթ., Խաչատուր Անեցին՝ 1068—1071 թթ., Վա-
սակ Պահլավունին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ 1071—1078 թթ.,
և ուրիշներ: Անտիոքում XI դարում, ըստ երևույթին, դավանական
հողի վրա մեծ դժտություն է առաջացել. հույները ցանկացել են հա-
յերին պարտադրել հունադավանություն, իսկ հայերը համառությամբ
հրաժարվել և հակադրվել են⁵: Հայերը, սակայն, բնակվել են ոչ
միայն Անտիոք քաղաքում, այլև այդ դքսության այլևայլ վայրնե-
րում: Հայ գյուղացիությունը տեղավորված է եղել, իհարկե, գյուղ-
ական վայրերում: Հետագայում Անտիոքի հայ գաղթօջախի ան-
հետացումից հետո, Անտիոքի լեռնային վայրերում բնակություն
հաստատած հայկական հինգ գյուղեր, իրենց առանձնահատուկ
գավառաբարբառով պահել են իրենց գոյությունը. դրանք Սուետիա-
յի Բիթիաս, Հաջի Հարիրլի, Յողուն Օլուփ, Խըզըրբեկ և Քերուսի
գյուղերն են⁶:

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. III, էջ 132:

² Ալպոյաճյան, ՊՉԳ, II, էջ 440:

³ Երուսաղեմի Մատենադարան N 1198 (հմտ. Ալպոյաճյան, ՊՉԳ, հ. II,
էջ 441):

⁴ «Արև» օրաթերթ, 1939 թ., մարտի 3:

⁵ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, էջ 972:

⁶ Ալպոյաճյան, ՊՉԳ, հ. II, էջ 450:

Հայ գաղթօջախներ են եղել Ալեքսանդրետում (Միջերկրական
ծովի ափին), Հարիմում (Անտիոքի և Հալեպի միջև), Փայասում
(Ճկերի կենտրոն) և այլ վայրերում: Հայ բնակչության փոքրաթիվ
խմբեր ապրել են նաև Հոմսում, Գամասկոսում, Տրիպոլիում, Բեյ-
րութում, Սայդայում, Սուրում և Աքիայում: Տեղեկություններ կան
նաև Հերապոլիսի հայկական գաղթօջախի մասին:

Թվարկված գաղթօջախները զգալի չափով նոսրացան, իսկ
ոմանք ուղղակի դադարեցին գոյություն ունենալուց XV—XVI դա-
րերում:

Համեմատաբար ավելի նոր ժամանակներում Սիրիայի հայ-
կական գործուն գաղթօջախներից է հանդիսացել Հալեպը, որը
հայկական աղբյուրներում հիշվում է նաև Տիրերիա կամ Բերիա
անուններով: Հալեպը, ինչպես հայտնի է, հանդես է եկել XIII դա-
րում՝ Անտիոքի պատմության ասպարեղից դուրս գալուց հետո:
Սակայն նա առևտրական խոշոր կենտրոն և Սիրիայի մայրաքա-
ղաք է դառնում XVI դարի վերջերից և XVII դարի սկզբներին:

Հալեպում հայկական փոքրիկ գաղթօջախ լինելու մասին մենք
տեղեկություն ունենք XIV դարի առաջին քառորդից: 1329 թվա-
կանին Հալեպում հայկական ձեռագիր է գրվել, որի գրիչը՝ Ստե-
փանոս Կրակցին, որոշակի հայտնում է. «Գրեցաւ ի Հալապս, որ է
Բերիայ ի թվին 922 (1329)»¹: Մի այլ ձեռագիր Հալեպում գրվել
և ծաղկանկարվել է 1355 թվականին Հովհաննես գրչի կողմից²:
Հիմք կա ենթադրելու, որ Հալեպում XIV դարից սկսած հայ գըր-
չության օջախ է գոյություն ունեցել:

Հալեպի հայ համայնքը XV դարի սկզբներում մեծանում է:
Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանի 1205 թ. գրված
հայկական մի ձեռագրի մեջ պահված հիշատակագրությունից երե-
վում է, որ տվյալ ձեռագիրը «գերության մեջ» է եղել «ի ձեռս այլ
լազգեաց» Այնթափ քաղաքում և այն 1400 թ. դնել ու «գերու-
թիւն»-ից ազատել է Հալեպի տանուտերի Թավաբալը³: Հայ տա-
նուտերի գոյությունը Հալեպում XV դարի սկզբում ապացույց է, որ
այնտեղ, այն ժամանակ, բավականին թվով հայեր են ապրել:

XV դարի կեսերից Հալեպի հայերը ունեցել են երկու եկեղեցի՝
Ս. Աստվածածին և Ս. Քառասնից և հոգևոր առաջնորդ: Տեղեկու-
թյուն կա, որ Հալեպի Հովակիմ արքեպիսկոպոսը 1438 թ. մաս-
նակցել է Ֆլորենցիայում Եվգենիոս պապի հրավիրած եկեղեցա-

¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 442:

² Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, էջ 10:

³ Նույն տեղը, էջ 21:

կան ժողովին: Հալեպի հայկական թեմի և թեմական առաջնորդների մասին հավաստի տեղեկություններ կան հաջորդ գարում ևս, որոնց վրա հանգամանորեն կանգ է առել Ա. Մյուրմեյանը¹:

Հալեպի հայ գաղթօջախն ավելի է ստվարանում XVII դարում, երբ դառնում է միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն Մերձավոր Արևելքում, երբ այնտեղ են սկսում հավաքվել եվրոպական մի շարք երկրներից առևտրական և դիվանագիտական ներկայացուցիչներ: Հայաստանից և հայկական մյուս գաղթավայրերից Հալեպ են գալիս բազմաթիվ հայ վաճառականներ կամ առևտրական տների ներկայացուցիչներ: Հալեպի հայոց գերեզմանատան Կապանաբարերի արձանագրություններից երևում է, որ Հալեպ եկողները գլխավորապես եղել են Մուշից, Բիթլիսից, Վանից և Զուղայից²:

Հալեպի հայ գաղթօջախի մասին պատմական արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Սիմեոն Լեհացին իր «Ուղեգրութեան» մեջ: Նա Հալեպում է գտնվել 1616 թվականին՝ ուղեկցելով Հովհաննես Այնթապեցի կաթողիկոսին՝ Երուսաղեմից վերադարձի ճանապարհին:

Հալեպում, ըստ նրա տեղեկության, գտնվել է հայկական 300 տուն՝ մեծ մասամբ բազկացած վաճառականներից, որոնք երթևեկում էին Հնդկաստան, Բաղդադ և Սպահան: Այդ հայ վաճառականները, ըստ նրա ներկայացման, չուղայեցիների և համթեցիների նման «իմաստունք (են), փարթամք և գեղեցկատեսիլ»³:

Լեհացին, դժբախտաբար, ոչինչ չի խոսում գաղթավայրի աշխատավոր խավերի վիճակի մասին: Բայց անդրադառնալով Հալեպի հայ բնակչությանն ամբողջությամբ առած, ցավով նշում է, որ նրանք հայախոս չեն, այլ արաբախոս, «որպէս լեհցիք և ստամպուլցիք հայնակ չդիտեն»⁴:

Եղիա Մուշեղյանի «Նամականի»-ում մեզ հասած գրագրությունից երևում է, որ XVIII դարում հայ գաղթօջախը պահպանած է եղել իր գոյությունը: Հալեպահայ առևտրականները շարունակել են ակտիվ դեր խաղալ միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ:

Հալեպի այդ հայության մեծ մասն ասիմիլյացիայի է ենթարկվել քրիստոնյա արաբների մեջ, և թիչ չեն այնպիսի մարիոնետ

արաբներ, որոնք հիշում են, որ իրենց պապը կամ տատը պատմում էր, որ իրենք հայեր են և կամ հայերեն էր աղոթում:

Հայկական մի այլ խոշոր հատված գտնվել է մայրիներով հարուստ Լիբանանի լեռներում: Այնտեղ XVIII դարում կառուցվել է Զմմառի կոչվող հայ կաթոլիկ վանքը: Այստեղ պահված մի վանքերազրում վկայություն կա այն մասին, որ Զմմառի մի շարք գյուղերում հայեր են հաստատված եղել. այդ գյուղերից հիշվում են Սուգ Միխայել, Ղադիր, Ճունի, Զյորթա, Տեյր-էլ-Գամար և ուրիշներ: Որոշ գյուղեր պահել են իրենց հայկական անունները՝ Պեյթ-Պիթար, Պեյթ-Զուեյն, Պեյթ-Մուրատ, Պեյթ-Գեորգ և այլն¹: Ըստ նույն վավերագրի, Լիբանանի բազմամարդ Պեշարճի գյուղում ապրում էր հարյուր տուն հայություն: Այդ գյուղը անցյալում կոչվել է Պեյթ-էրմենի, որը հետագայում աղավաղվել և դարձել է Պեյթ-էրմելի: Զմմառի այդ հայկական շրջանում գոյություն է ունեցել երեք վանք, որոնց մեջ գտնվել են հայկական արձանագրություններ: Այդ վանքերը հետագայում գրավել են մարիոնետները, որոնց ժամանակ և ջնջվել, ոչնչացվել են նաև հայկական արձանագրությունները:

Հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ XVII—XVIII դարերում գոյություն են ունեցել նաև Գամասկոսում, Անտիոքում, Լաթաքիայում և Բեյրութում: Սիմեոն Լեհացին Գամասկոսում հիշում է միայն 5—6 հայկական տուն²:

Լիբանանը Օսմանյան տիրապետության օրերին տվել է մի բանի հայ կառավարիչներ, որոնց մեջ հանրածանոթ անուններ են բանաստեղծ էրիպ Իսահակը և բժիշկ Հովհաննես վարդապետը, որոնցով առանձնապես պարծենալու պատճառ չունենք: Մինչև այժմ Բեյրութում կա Հովհաննես վարդապետի անունով փողոց:

XVIII դարում Լիբանանի և Սիրիայի հայությունը բավականաչափ նոսրանում է: Այդ հանգամանքը բացատրվում է գաղթականության նոր հոսանքների բացակայությամբ և թուրքերի վարած կեղեքիչ քաղաքականությամբ:

Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթավայրի պատմության ուշագրավ շրջանը՝ նոր ժամանակաշրջանն է, որի վրա մենք հանգամանորեն կանգ կառնենք հաջորդ հատորում:

¹ Մյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, էջ 36—103:
² Ն. Ակիմյան, Հայ կյանքը Հալեպի մեջ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1933 թ., էջ 306):
³ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 319:
⁴ Նույն տեղը, էջ 320:

¹ Ս. Վարժապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, էջ 267—270:
² Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, էջ 313:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԸ¹

Սկզբնաղբյուրները և գրականությունը: Հայ-հնդկական հարաբերությունների և հնդկահայ գաղթօջախների պատմության սկզբնաղբյուրները՝ ըստ պարունակած նյութի և ժամանակաշրջանի, երկու առանձնակի խումբ են կազմում: Առաջին խմբի մեջ մտնում են հայ և օտար պատմիչների ու ժամանակագիրների այն տեղեկությունները, որոնք զխավորապես վերաբերում են հայ-հնդկական հարաբերություններին և ժամանակագրական տեսակետից ընդգրկում են համեմատաբար ավելի հին շրջանը, իսկ երկրորդը այն աղբյուրներն են, որոնք տեղեկություններ են պարունակում անմիջապես հնդկահայ գաղթօջախների մասին և զբված են մեզ ավելի մոտիկ ժամանակաշրջանում՝ XVII—XVIII դարերում:

Առաջին խմբի աղբյուրների տեղեկությունները, ճիշտ է, մեծ մասամբ ականատեսի վկայություններ չեն և միջանկյալ բնույթ ունեն, բայց նրանց արժեքն ակնառու է, քանի որ կոնկրետ փաստեր են պարունակում երկու ժողովուրդների համեմեմի բարեկամական կապերի մասին: Այս խմբի աղբյուրներից կարելի է մատնացույց անել Քսենոֆոնի «Կիրոպեդիա», Ջենոբ Գլակի «Պատմութիւն Տարօնոյ», Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց», Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը, Հեթում պատմիչի «Պատմութիւն Քաթարաց» և ուրիշներ:

Մեծարժեք և հարուստ բովանդակություն ունեն երկրորդ, այ-

սինքն՝ անմիջապես հնդկահայ գաղթօջախների պատմությանը վերաբերող աղբյուրների խումբը: Սրանք զբված են Հնդկաստանի հայ գաղթօջախներում ապրող և կամ Հնդկաստան երթևեկող և նրա հետ ծանոթ ու լավատեղյակ անձնավորության կողմից: Այս խմբի կարևոր սկզբնաղբյուրներից մի քանիսի վրա անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել:

XVI—XVII դարերի հնդկահայ գաղթօջախների տնտեսական վիճակի, ինչպես և հնդկահայերի առևտրական կապերի և միջագային շուկաներում նրանց խաղացած դերի մասին անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Կոստանդին վարժապետի «Առևտրական դասագիրք»-ը: Օգտվելով Հնդկաստանում ապրող և այնտեղ այցելող հայրենակիցների օրագրերից և հաշվեմատյաններից, նա կազմել է փաստական նյութերով հարուստ յուրատեսակ ուղեցույց-դասընթաց իր աշակերտներին առևտրական գործի հետ ծանոթացնելու համար: Այս բնագիրը մեզ է հասել երեք ձեռագիր ընդօրինակությամբ և ամբողջությամբ դեռ չի հրատարակված: Ձեռագրի համեմատական տեքստը ռուսերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով պատրաստել ենք հրատարակության:

Հնդկաստանի հայ գաղութների և հայ-հնդկական գործակցության ու համատեղ պայքարի պատմության համար արժեքավոր աղբյուր է Թովմաս Խոջամալյանի «Պատմութիւն Հնդկաց» աշխատությունը: Նավավար և խոշոր վաճառական Խոջամալյանն իր այդ աշխատությունը գրել է Շահ Ալեմի արքայական գրադարանի և դիվանատան պատմական փաստաթղթերի հիման վրա: «Պատմութիւն Հնդկաց»-ի հիմնական մասը նվիրված է Բենգալիայի 1757—1764 թվականների հնդիկ ժողովրդի պայքարին, որին ականատես է եղել մեր հեղինակը: Այս աշխատության երկրորդ մասը հրատարակված է Կալկաթայում, «Ազգասէր»-ի էջերում 1845 թվականին, իսկ երեք տարի հետո՝ վերահրատարակվել է առանձին զրբով:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների ներքին կյանքի, հնդկահայ հասարակական գործիչների քաղաքական կողմնորոշման և ազատագրական ոգորումների ուսումնասիրության համար բազմաբովանդակ աղբյուրներ են հանդիսանում Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքի հայ ազատագրական խմբակի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» (1772 թ.), «Գիրք, անուանեալ որոգայթ փառաց» (1787 թ.), «Տետրակ, որ կոչի նշաւակ» (1773 թ.) և այլն:

¹ Այս գլուխը գրել է ՀՄՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորի գիտական աշխատող Ռաֆիկ Աբրահամյանը:

Հնդկահայ գաղթավայրի ներքին կյանքի մասին հարուստ փաստական նյութեր կան հնդկահայ պարբերականներում՝ «Ազգաբար» (Մադրաս) 1794—1796, «Շտեմարան» (Կալկաթա) 1822, «Ազգասէր» (Կալկաթա) 1845—1848, «Ազգասէր Արարատեան» (Կալկաթա) 1848—1852, «Ուսումնասէր» 1849—1853, «Եղբայրասէր» (Կալկաթա) 1862—1863, անգլերեն հրատարակվող «Ara» (Կալկաթա) 1893—1895 և «Նոր Ազգաբար»-ը (Կալկաթա) 1945—1955:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների պատմության համար հավաստի սկզբնաղբյուրներ են Երևանի մատենադարանում, Մոսկվայի արտաքին գործերի արխիվում, Նոր Զուլայի, Վենետիկի և Վիննայի Մխիթարյանների մատենադարաններում պահվող հազարավոր արխիվային վավերագրերը, որոնց աննշան մասն է հրատարակված: Հնդկահայ գաղթօջախներին վերաբերող առանձին վավերագրեր հրատարակել են Գ. Աղանյանը «Գիվան»-ում, Հ. Տեր-Հովհանյանը՝ «Պատմութիւն Նոր Զուլայի» աշխատության մեջ, Ս. Վ. Տեր-Ավիտիսյանը՝ «Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար» (Երևանի պետ. համալսարանի «Գիտ. աշխատություններ»-ի XVI հատորում), «Русско-индийские отношения в XVI в.» փաստաթղթերի ժողովածուում (լույս է տեսել Մոսկվայում 1958 թվականին) և այլն:

Հնդկահայ գաղթօջախների մասին պատմական որոշ նյութեր հրատարակվել են Արևմտյան հնդկական ընկերությունների զեկուցագրերի և օրագրությունների, անգլիական, հոլանդական և ֆրանսիական ճանապարհորդների ուղեգրությունների մեջ և այլն:

Պատմական ուշագրավ աղբյուրներ են հանդիսանում Հնդկաստանում ճանապարհորդած հայ հեղինակների ուղեգրությունները, որոնք արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Հնդկաստանի հողի վրա հաստատված հայ համայնքների մասին:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են հրատարակված Ազոնցի և Ինձիճյանի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատության առաջին մասի չորրորդ հատորում, Ղ. Ալիշանի «Միսականում» և Թ. արքեպ. Գուշակյանի «Հնդկահայք»-ում (լույս է տեսել Երուսաղեմում 1941 թվականին), ակադ. Ա. Բ. Կարինյան «Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» հ. I և այլ աշխատությունների մեջ:

Հնդկահայ գաղթօջախների ուսումնասիրությամբ ամենից համագամորեն զբաղվել է հնդկահայ պատմաբան Մեսրոպ Ղազար

Սեթյանը: Նրա «Armenias in India» խորագրով անգլերեն գրված սովորածավալ աշխատությունը, որը լույս է տեսել Կալկաթայում 1935 թվականին, տասնյակ տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունք է: Սեթյանը շրջադայել է Հնդկաստանի այն բոլոր վայրերում, ուր երբեմն ապրելիս են եղել հայերը, մտել է պետական և մասնավոր արխիվներն ու բազմաթիվ նյութեր հավաքել և հրատարակել իր ուսումնասիրությունների մեջ: Գրել է հնդկահայ գաղթօջախների մասին տասնյակ ուսումնասիրություններ և հաղորդումներ, որոնք տպագրվել են Ասիայի և Եվրոպայի հնագիտական ամսագրերում և պատմագիտական ժողովածուներում:

Բարձր գնահատելով Սեթյանի ուսումնասիրությունները, բայց պետք է ասել, որ այն հետո է հնդկահայ գաղթօջախների ամբողջական պատմությունը լինելուց. նրանց մեջ գրեթե չի օգտագործված հայկական որևէ աղբյուր կամ ուսումնասիրություն: Բացի այդ, հեղինակն իր ուսումնասիրության հիմնական շեշտը դրել է առանձին անհատների վրա, իսկ գաղթօջախները իրենց ամբողջությամբ առած, նրա տեսագաղտից դուրս են մնացել: Սեթյանի մոտ նկատվում են նաև որոշ չափազանցություններ հայերի՝ Հնդկաստանում խաղացած դերի գնահատման հարցում: Հաճախ նա առանձին հայ գործիչների ներկայացնում է այնպիսի դերով, որ կարծես թե նրանք են տնօրինել Հնդկաստանի տնտեսական և քաղաքական ողջ կյանքը:

Հնդկաստանի հայ գաղթօջախների պատմությանը նվիրված լավագույն ուսումնասիրություններից է պրոֆ. Լետչի «Հայկական տպագրություն» աշխատության երկրորդ հատորը, որը լույս է տեսել Թբիլիսիում 1902 թվականին: Այս աշխատության զգալի մասը նվիրված է հնդկահայ գաղթօջախներին և հայ տպագրությանը, հատկապես՝ հայ անդրանիկ պարբերականին՝ «Ազդարար»-ին:

Հնդկաստանի հարավային գաղթօջախներին նվիրված ուշագրավ ուսումնասիրություն է հանդիսանում բանասեր Ս. Տեր-Մ. Գրիգորյանի «Հայքի հարավային Հնդկաստան» վերնագրով փոքրիկ, բայց արժեքավոր ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է «Բազմավելպ» ամսագրի 1922 թվականի մի քանի համարներում և հետո արտատպվել առանձին գրքուկով: Հեղինակն առաջին անգամ հրատարակել է մի քանի նոր վավերագրեր Մալաբարի ծովափի հնդկական քաղաքների հայկական գաղթօջախների մասին: Հնդկահայ առաջադեմ գործիչների արժարժած ազատագրա-

կան շարժումների գաղափարախոսությունն է նվիրված երկու ուսումնասիրություն՝ պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի «Մադրասի դերը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում», որը լույս է տեսել «Էջմիածին» ամսագրի 1947 թվականի 5—6 համարներում և փոխուսուցիչական գիտությունների թեկնածու Գ. Հ. Գրիգորյանի «Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությունից» մենագրությունը, որը տպագրվել է առանձին գրքով Երևանում 1957 թվականին:

Վերջին տարիներս հնդկահայ գաղթօջախներով զբաղվող հայազետներից է հանդիսացել Ա. Ալպոյաճյանը: Նա իր «Պատմություն հայ գաղթականության» աշխատության երրորդ հատորում ընդարձակ գլուխ է հատկացրել հնդկահայ համայնքին (էջ 294—428): Ալպոյաճյանի այս աշխատությունը ինչպես փաստական նյութով, այնպես և տեսական հարցադրմամբ առանձին նորություններ չի պարունակում: Հեղինակը, հիմնականում օգտվել է Սեթյանից և Լեոյից ու կոնսպեկտավորել նրանց աշխատությունները:

Հնդկահայ պատմության նվիրված նորագույն ուսումնասիրությունների մեջ՝ հարցադրման նոր մոտեցմամբ և պատմական երեվույթների խորը վերլուծությամբ, ուշագրավ աշխատություն է հանդիսանում ակադեմիկոս Ա. Կարինյանի «Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության» աշխատությունը, որի առաջին մատորքը ամբողջությամբ նվիրված է հնդկահայ պարբերական մամուլին: Կարինյանը կանգ է առել նաև հնդկահայ գաղթօջախների պատմության վրա և մի շարք հարցերի տվել է նոր ու ինքնատիպ գիտական մեկնաբանություններ:

Հնդկահայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությամբ զբաղվել ենք նաև մենք: Այս հարցի շուրջը հրատարակել ենք մի շարք հոդվածներ և հաղորդումներ: Նրանցից կարելի է մատնացույց անել հետևյալները. «Из истории армяно-индийских взаимоотношений» (ՊՐՀ, 1958 թ., 2), «Հայկական աղբյուրները Հնդկաստանի մասին», («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1957 թ., № 6), «Армянский путеводитель по Индии в XII в.» «Բանբեր մատենադարանի», 1958 թ., № 4), «Ավետիս Կարբեցու «Պարսկա-հնդկական ուղեգրություն»-ը («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1950, № 1), «Մադրասի հայրենասեր խմբակի մի ուշագրավ հրատարակության մասին», («Սովետական գրականություն», 1948 թ., № 12), «Հնդկաստանի աշխարհագրությունը հայկական հին և միջնադարյան աղբյուրներում» (Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տե-

ղեկագիր», 1961 թ., № 5), «Հնդիկ ժողովրդի 1760—1763 թթ. ապստամբությունը և հայկական գաղութը» (ՊՐՀ, 1951 թ., № 4) և այլն:

Հայ-հնդկական հնագույն հարաբերությունները: Հնդկաստանը Արևելքի այն երկրներից մեկն է, ուր հայ մարդն առաջին անգամ ոտք է դրել ու հնդիկ ժողովրդի հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտել, կարելի է ասել, իր պատմության արշալույսին: Աշխարհագրական իր տեղադրությամբ Հայաստանին վիճակվել է դարեր շարունակ միջնորդի օգտաշատ դերում հանդես գալ Հնդկաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի միջև:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին հնագույն տեղեկություն մեզ հաղորդում է Քսենոֆոնը (430—355 թթ. մ. թ. ա) իր «Կիրոսյեղի» աշխատության մեջ: Ըստ հույն պատմիչի վկայության, Պարսկաստանի Կյուրոս թագավորը (558—550 մ. թ. ա.) նկատի ունենալով, որ արմենները հաճախ են լինում Հնդկաստանում և ծանոթ են Հնդկաստանի ճանապարհների հետ, խնդրում է նրանց ուղեկցել իր դեսպանին՝ հնդկաց թագավորի մոտ: Արմենները հանձն են առնում և միաժամանակ խոստանում միջնորդել հնդկական թագավորի առաջ՝ առևտրական հարաբերություններ հաստատելու Պարսկաստանի հետ¹:

Քսենոֆոնի մի այլ տեղեկությունից երևում է, որ հայերը Հնդկաստան էին գնում ոչ միայն առևտուր անելու, այլև հնդկական բանակում ծառայելու համար: Նրանք Հնդկաստանում լավ ընդունելություն էին գտնում և բարձր վարձատրվում որպես քաջ ռազմիկներ:

Հայ-հնդկական հարաբերություններն համեմատաբար գործոն բնույթ են ստանում IV դարի երեսնական թվականներին մ. թ. ա., երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճում է Արևելքը, փշրում արեվելքն արևմուտքից բաժանող սահմանագծերը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծում տնտեսական աշխույժ փոխհարաբերությունների համար: Համաշխարհային առևտրի մեջ են ընդգրկվում Պարսկաստանը, Հնդկաստանը և Միջին Ասիան: Այդ ժամանակից էլ սկսած Հայաստանը մտնում է տարանցիկ առևտրի ցանցի մեջ: Հայ առևտրականները սկսում են աշխույժ գործունեություն: «Հայերը, այս ճարպիկ ճանապարհորդ վաճառականները, — գրում է առևտրի պատմության լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը, — լաստանավով Տիգրիսի վրայով հնդկական ապրանքները և մետաք-

¹ Xenophon, III, 2, 27—28.

սը հասցնում էին մինչև հյուսիս: Երանց քարավանները հասնում էին մինչև Քանայիս (Դոն)»¹:

Սելևկյան և Արտաշեսյան թագավորութիւնների ժամանակաշրջանում Հայաստանը փաստորեն վեր է ածվում արևելքն արևմուտքին միացնող մի կամրջի: Հնդկաստանից դեպի արևմուտք դնացող միջազգային առևտրական մայրուղին անցնում էր Հայաստանի տերիտորիայի վրայով՝ կտրում էր ողջ Փոքր Հայքը, մտնում Արարատյան դաշտավայրը և Պարսկաստանի վրայով գնում դեպի Հնդկաստան²:

Առաջին դարից հայ-հնդկական հարաբերութիւնների մասին ուշագրավ մի տեղեկութիւն է պահել Զենոն Գլակին վերագրվող «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատութիւն մեջ: Այստեղ պատմվում է, թե ինչպես երկու հնդիկ իշխաններ՝ Գեմետրեն և Գիսանեսը, զօտվելով իրենց թագավորի հետ, իրենց ցեղախմբերով գալիս և բնակութիւն են հաստատում Հայաստանի Տարօն գավառում: (Այդ դեպքը, ըստ պատմիչի տեղեկութիւն, տեղի է ունեցել հայոց Վաղարշակ թագավորի ժամանակ, այսինքն՝ մեր թվականութիւն II դարի առաջին կիսում):

Ըստ նույն պատմիչի տեղեկութիւն, Հայաստանում հաստատված հնդիկ համայնքը ավաններ է կառուցել և վայելել է հայ արքունիքի հովանավորութիւնը: Մեր թվականի IV դարի սկզբում քրիստոնեութիւնը Հայաստանում պաշտոնական ճանաչվելուց հետո, հնդկական համայնքները, հայ հեթանոսների հետ միասին, քրմապետ Մամգունի ղեկավարութեամբ, կատաղի դիմադրութիւն են ցույց տվել Տրդատի պետական բանակին³: Հետագայում ընդունելով քրիստոնեութիւնը, հնդիկները ձուլվում են հայ ժողովրդի էթնիկական կազմի մեջ:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերութիւնների մասին միջանկյալ տեղեկութիւններ է հաղորդում Ագաթանգեղոսը: Պրճնասեր հայ թագավորները, գրում է նա, Հնդկաստանից բերված թանկագին քարերով են զարդարում իրենց թագավորական խույրերը՝ հաշվի չառնելով, թե ինչ տաժանալից աշխատանքով են ձեռք բերվում նրանք և ինչ հեռավոր ճանապարհներով են տեղ հասնում⁴:

Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Կաղանկատվացու վկայու-

թիւններից երևում է, որ հայ թագավորները սիրելիս են եղել ոչ միայն իրենց թագերը զարդարել Հնդկաստանից բերված թանկագին քարերով, այլև իրենց պալատներում կառուցել են հնդկական ոճով հատուկ դահլիճներ¹:

Հայաստանի հնագույն մի քանի քաղաքներ, հարյուրամյակներ շարունակ, ծառայել են իբրև Հնդկաստանի հետ կատարվող ապրանքափոխանակութիւն կենտրոններ: Երկար ժամանակ նման կենտրոններ են հանդիսացել Արտաշատը և Դվինը: VII դարում Դվինից դուրս էին գալիս առևտրական հինգ խոշոր մայրուղիներ, որոնցից երկուսը գնում էին դեպի Հնդկաստան և Զինաստան²:

Տնտեսական այս աշխույժ հարաբերութիւններին երկուստեք մասնակցում էին ինչպես հայ, այնպես էլ հնդիկ վաճառականներ: Գ. Ալիշանը օգտվելով մեզ անծանոթ ֆրանսիական աղբյուրից, բերում է հետաքրքիր մի տեղեկութիւն այն մասին, որ շինացի հուշակավոր ճանապարհորդ Հի-Ու-են (Սյուան Յզին—Ռ. Ա.) 620 թ. հյուսիսային Հնդկաստանում հանդիպել է հայ վաճառականների³ և գործարք կատարել նրանց հետ:

Հնդկաստանից Հայաստան էին ներմուծվում գլխավորապես թանկագին քարեր, բազմատեսակ ղեղանյութեր, որոնց անունների հիշատակութիւններին հաճախ կարելի է հանդիպել հայկական հին և միջնադարյան բժշկարաններում: Հայերը Հնդկաստան էին արտահանում հատկապես գունավոր կաշիներ և զանազան ներկեր: Ամբողջ Հնդկաստանում մեծ հռչակ էին վայելում հայկական մուգ կարմիր և որդան կարմիր ներկերը:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերութիւնները ավելի աշխույժ բնույթ են ստանում մեր թվարկութիւն V—VII դարերում: VI դարի հույն հեղինակ Պրոկոպիոսը խոսելով Հայաստանի Դվին քաղաքի մասին որպես վաճառաշահ կենտրոնի, տարբեր երկրներից այստեղ առևտրի եկող վաճառականներից առաջին հերթին հիշում է հնդիկներին⁴:

Թե որքան մեծ նշանակութիւն է տրվել հայ գրականութիւն մեջ Հնդկաստանին, կարելի է տեսնել հայ ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում, ուր բնդարձակ տեղ է տրված Հնդկաստանի աշխարհագրութիւնը: Ըստ նրա նկարագրութիւն, Հնդկաստանը սահմանակից է Պարսկաստանին և Զինաստա-

¹ W. Heyd, Histoire du Commerce... էջ 52—53:

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, էջ 23—25:

³ Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, էջ 107—112:

⁴ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, էջ 6—7:

¹ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 257:

² Ալիշան, Սիսական, էջ 434:

³ Նույն տեղում, էջ 434:

⁴ Прокопий Кессарийский, История войн римлян с персами, էջ 181—182:

ներն: Գանգես գետով նա բաժանվում է երկու մասի՝ արևելյան Զնդկաստան և արևմտյան Զնդկաստան: Զնդկաստանի արևմուտքում, Ինդոսի հովտում, ապրում են 58, իսկ արևելյան մասում՝ 72 ազգեր: Այնուհետև Շիրակացին նկարագրում է Զնդկաստանի էկոտիկան, նրա հարուստ բնությունը և կենդանական աշխարհը: Նա նշում է Զնդկաստանի մեծ հարստությունը և թվարկում է այն ապրանքները, որոնք կարելի է գնել այնտեղ. «լինի անդ ոսկի, և արծաթ, և պղինձ, և անագ, և մարգարիտ, և ակն ամենագոհար: Լինի պղպեղ... բազում ղեղք բժշկականք»¹: Վերջում նա թվարկում է Զնդկաստանից զնվող գոհարների զանազան տեսակները և նրանց արժեքը:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների պատմության տեսանկյունով ուշագրավ է VIII դարում Թովմա Գան անունով մի հայ առևտրականի այցելությունը Զնդկաստան, որի շուրջը բավականին գրականություն է ստեղծվել: 1956 թվականին Գեյլիում հնդկական դիվանագիտական մի պարբերականում հատուկ հաղորդագրություն տպագրվեց այն մասին, որ VIII դարում Թովմաս Գան անունով մի հայ վաճառական, ցամաքային ճանապարհով հասել է Զնդկաստանի Մալաբարի ծովափը: Նա կարճ ժամանակում ստեղծել է բարեկամների լայն շրջանակ հնդիկների մեջ: Շնորհիվ իր ունեցած կապերի, նրան հաջողվել է Գոլկոնդի կառավարիչ Շիո Թամից ստանալ ազատ առևտրի իրավունք Մալաբարի ծովափնյա շրջաններում²:

Եթե հավատարու լինենք վերև հիշված տեղեկությունը, իսկ չհավատարու ոչ մի հիմք չունենք, ապա կարելի է ենթադրել, որ Զնդկաստանի Մալաբարի ծովափին ստեղծված է եղել եթե ոչ առաջին, ապա հնագույն գաղթականներից մեկը, որի շուրջը հետագայում ստեղծվում է հայկական ամենից ծաղկուն գաղթօջախը՝ Մազրասի հայ գաղթօջախը:

Հայ-հնդկական առևտրական սերտ հարաբերությունը շարունակվել է հետագա դարերում ևս: Հայտնի է, օրինակ, որ Սմբատ Բագրատունին Անիի հռչակավոր Մայր եկեղեցու համար Զնդկաստանում պատրաստել է տվել և բերել մի բյուրեղյա ջահ³:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին մեծարժեք հուշարձան է յոթ ընդօրինակություններով մեզ հասած աշխարհագրական մի ուղեգրություն՝ «Անուանք քաղաքաց Զնդկաց և Պարսից»

վերնագրով: Այս բնագրի հնագույն ձեռագրի ժամանակը XIII դարից է⁴:

Ուղեգրության հեղինակը իր նկարագրությունը սկսել է Զրնդկաստանի հյուսիսից՝ Պանիան, Պուրշայուր, Լահոր, ապա իջել Քաշմիր, Բենգալիա, Մոլթան, Նահրաուլա, Մալաբար և վերջացրել Զնդկաստանի ամենից հարավային կետի՝ Ոսկե հովտի և Ցեյլոն կղզու նկարագրությամբ: Նա մանրամասն նշել է քաղաքները տանող ուղիները, նրանց հեռավորությունն իրարից, քաղաքների որ վարչական բաժանման մեջ գտնվելը, նրա բնակիչները և գործածական լեզուն: Մեր հեղինակը տեղ-տեղ տվել է նաև հնդիկ այս կամ այն հատվածի կենցաղային սովորությունների համառոտ նկարագրությունը:

Հետագա դարերում Զնդկաստանի և հնդիկ ժողովրդի մասին հայ մատենագիրներից, համեմատաբար, ավելի ընդարձակ է խոսում Հեթում պատմիչը: Նա աշխատության մի գլուխն ամբողջությամբ նվիրել է Զնդկաստանի նկարագրությանը: Խոսում է Զնդկաստանի տեղադրության, հնդիկ ժողովրդի կենցաղի, հավատալիքների, գյուղատնտեսության և արդյունագործության մասին և այլն:

Հայտնի է, որ Հեթումը Զնդկաստանում չի եղել, մնում է ենթադրել, որ նա օգտվել է իր արքայական գրադարանի հայկական ձեռագրերից կամ կիլիկիայի հայ վաճառականների պատմածներից:

Հայերի հաճախակի այցելությունները Զնդկաստան, բնականաբար, հնարավորություն էին տալիս նրանց մոտիկից ծանոթանալու Զնդկաստանի հետ, նրա աշխատավոր և բարի ժողովրդի, նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի հետ և այլն: Սկսած XVI դարից, Զնդկաստանի զանազան վայրերում, հատկապես ծովափնյա քաղաքներում, սկսում են հանդես գալ առաջին հայ գաղթօջախները:

Զնդկահայ առաջին համայնքները մեծ չեն եղել՝ նրանք բաղկացած են եղել մի քանի մարդուց, մի քանի ընտանիքներից, որոնց շուրջը հետագայում կամաց-կամաց սկսում են հավաքվել իրենց հայրենակիցները:

Զնդկաստանում հաստատված առաջին հայերը եղել են առևտրականներ և պետական ու զինվորական ծառայության մտած

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 353:

² «Զարթոնք» օրաթերթ, 1956 թ., № 133:

³ Մատթեոս Ուսնայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 149:

⁴ Տես P. A. Абраамян, Армянский путеводитель по Индии в XII веке («Բանբեր Մատենադարանի», № 4, էջ 317—328):

մարդիկ: Հետագայում, երբ հայ ժողովրդի կյանքում տեղի են ունենում ցնցող այնպիսի իրադարձություններ, երբ հայ մարդու և իր ընտանիքի ֆիզիկական գոյությունը դրվում է հարցականի տակ, ապա բազմաթիվ հայեր սկսում են փնտրել խաղաղ մի անկյուն: Գանգեսի սրբազան երկիրն է դառնում այն բնակավայրերից մեկը, որը փրկության հանգրվան է դառնում հաղարավոր հայերի համար:

Հայ գաղթօջախների հիմնադրումը

Հայկական առաջին գաղթօջախները Հընդկաստանում փաստորեն սկսում են երևան գալ XVI դարում՝ մեծ մողղլական թագա-

վորության շրջանում: Հայ բնակչությունը Հնդկաստան է գալիս գլխավորապես Պարսկաստանի հայկական գաղթօջախներից երկու ճանապարհով՝ ցամաքային և ծովային: Ծովային ճանապարհը՝ այդ արևելքը արևմուտքին կապող, հայ շատաշքիկ առևտրականներին ծանոթ և տրորված միակ մայրուղին էր Վասիկո դե Գամայի Հնդկաստանի ծովային ուղին հայտնաբերելուց առաջ: Առևտրական այդ մայրուղին Հնդկաստան էր մտնում Քաշմիրի վրայով և Գանգեսի հովտով իջնում դեպի հարավ՝ դեպի Գաքքա: Այս ուղու մի ուրիշ ճյուղը բաժանվում էր Լահորից, գնում դեպի հարավ-արևմուտք՝ Մոլթանի ուղղությամբ և Հինդոս գետի հովտով իջնում դեպի ավելի հարավ: Իսկ ծովային ճանապարհով՝ հայ գաղթականությունը նավ էր նստում Բասրայում և կամ Բանդար Աբասում և իջնում Սուրաթ կամ Չինո Փաթան նավահանգստներում, այնտեղից՝ ցրվում Հնդկաստանի տարբեր քաղաքները:

Հնդկահայ առաջին գաղթօջախներն այնքան էլ մեծ չեն եղել. նրանք կաղմված են եղել փոքրաթիվ հայ վաճառականներից, որոնք առևտրի էին գալիս Հնդկաստան և հաջող գործունեության պարագային հաստատվում այս կամ այն քաղաքում: Կոստանդին վարժապետի նոր Ջուդայի հայկական դպրոցի աշակերտների համար կաղմած առևտրական ձեռնարկի մեջ Հնդկաստանում մատնացույց են արված հետևյալ առևտրական կենտրոնները, որոնք, անշուշտ, ծանոթ էին հայ խոջաներին և ուր բնակություն են հաստատել հնդկահայերը. «Որ յարևելից գնամք ի յարևմուտ, կալցուք յառաջ Մլթան, 2. Լահոռ, 3. Սարհնդն, 4. Ջահանապատ, 5. Աքպարապ, 6. Խուռայ և Հնդուան, 7. Բանկալայ, 8. Բիար-Փաթանայ, 9. Բնարիս, 10. Մոլ, 11. Դազփուռ, 12. Ջալալփուռ, 13. Շահգադափուռ, 14. Խէրապատ, 15. Դարեապատ, 16. Դովլաթապատ, 17. Սրընջ..., 18. Բերանփուռն, 19. Սուրաթն, 20. Գուրթաթ, 21. Օվ-

ռանկապատ, 22. Շագան, որ էստոնք տախլ ի Դաքանայ, 23. Հեյտարապատ, 24. Մուշլի պանտարն, 25. Փէկու...»¹:

Հնդկահայ գաղթօջախների ստեղծմանը և բարգավաճմանը զգալի շափով նպաստել է մոնղոլ կայսրության ազատամիտ գահակալներից մեկի՝ Աքբար թագավորի (1566—1605) քաղաքականությունը. ցանկանալով զարգացնել երկրի արհեստագործությունը և ծավալել առևտուրը, նա իր թագավորության սահմաններում ելումուտքի ազատ իրավունք է տալիս ձեռներեց հայ վաճառականներին: Մողոլ թագավորի հրամանով հայ առևտրականներն արտոնված են եղել առանց մաքսի ցանկացած ապրանքն արտահանել և ներմուծել, մտնել կայսրության այնպիսի շրջաններ, ուր արգելված է եղել օտարականների մուտքը, իրավունք ստանալ ապրանքները փոխադրել առաջին հերթին և այլն:

Հնդկահայ հնագույն և բնակչաշատ գաղթօջախներից մեկը գտնվել է Ագրայում, որը կոչվել է Աքբարաբատ: Աքբարը Ագրայում հաստատված հայ բնակչությանը հողամաս է հատկացրել և ստեղծել անհրաժեշտ բոլոր պայմանները նրանց անկաշկանդ գործունեության համար: Թե ինչպիսի սիրալիրություն է ցուցաբերել Աքբարը հայերի նկատմամբ, կարելի է դատել այն փաստից, որ Ագրայում ապրող հայերի համար պետական ծախսերով եկեղեցի է կառուցվել 1562 թվականին²:

Եկեղեցու կառուցումը, անշուշտ, ապացույց է մնալուն հայ համայնքի գոյության Ագրայում, այլապես Աքբարի այս ձեռնարկն աննպատակ կլիներ:

Աքբարն այնքան մեծ վստահություն է ունեցել հնդկահայերի նկատմամբ, որ իր պետության մի քանի կարևոր պաշտոններ վստահել է նրանց: Հայտնի է, որ Աքբարի պետության բարձրագույն դատավորը հայ է եղել՝ Միր Աղըլը, արքունիքի պալատական բժշկուհին Հուլիանան՝ հայուհի էր, արտաքին գործերի նախարարության մեջ աշխատող թարգմանիչները և դիվանագետները հայեր են եղել և այլն: Ի դեպ, Աքբարի թագուհիներից մեկը ևս հայուհի է եղել՝ Մարիամ Զազանի Բեկում անունով³:

Ագրայի XVI դարի հայ համայնքի բարգավաճ վիճակի մասին

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 5994, թ. 3ա—3բ:

² Mesroyb Seth. An Armenian Grandee of the Mogul Court (Տե'ս նույն հեղինակի ուսումնասիրությունների ժողովածուն «Armenians in India from the earliest times to the present day», Calcutta, 1935, էջ 2: Այսուհետև մեջբերում ենք անելու կրճատ «Ա» ձեռով:

³ Լեռ, Հայ ապագրության պատմություն, հ. II, էջ 451:

հետաքրքիր փաստական տվյալներ է հաղորդում Պորտուգալիայի ծովագնաց հերոմ Կասպեն, որն անձամբ եղել է Ազրայում:

Ազրայի հայ գաղթօջախի 1624—1643 թվականների պատմության համար հետաքրքիր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Մոնրիկեի ուղեգրությունը: Նրա վկայության համաձայն, այս շրջանում Ազրայի հայկական համայնքի կյանքը հասել էր իր զարգացման գագաթնակետին: Նա հատկապես նշում է Ազրայի հայկական քարվանսարայի մասին, ուր հայերը քննարկում էին իրենց համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող հարցերը և կնքում գործարքներ և պայմանագրեր հայերի և եվրոպացիների միջև: Ըստ որում, ըստ ուղեգրի տեղեկության, այս քարվանսարան հայտնի էր ոչ միայն Հնդկաստանում, այլև Եվրոպայում: Ազրա եկած բազմաթիվ օտարականներ գործարար խորհուրդներ էին ստանում այնտեղ:

Ազրայի հայ համայնքն այնքան մեծ հեղինակություն ուներ, որ նրան էին այցելում հնդիկ արքաները: XVII դարի սկզբներին Հնդկաստան այցելած ճանապարհորդ Տավերնիեն իր ուղեգրության մեջ նշել է նման մի այցելության մասին Շահ Զհանի կողմից:

Ազրայի հայ գաղթօջախի մարդաշատության և հարստության մասին է խոսում այն փաստը, որ XVII դարի սկզբում էջմիածինը Զաքարիա անունով մի վարդապետի հատուկ նվիրակ է ուղարկել Ազրա:

Ազրայի հայկական գաղթօջախն ավելի է մեծանում Շահ Աբասի բռնագաղթից հետո, մանավանդ՝ XVIII դարում: Հայաստանից տեղահան արված բավականին մեծ թվով գաղթականներ են գալիս և բնակություն հաստատում Հնդկաստանի գաղթօջախներում, այդ թվում նաև՝ Ազրայում:

Հնդկաստանի մոզու կայսրության շրջանում փոքրիկ գաղթօջախ է հիմնված եղել Մուշիդարազում՝ Բենգալիայի մոզու փոխարքաների մայրաքաղաքում: Այստեղ հայ գաղթօջախը տեղավորված է եղել քաղաքի Սեյդաբադ կոչվող արվարձանում: Ըստ տեղեկությունների, մոզու կայսր Աուրենգզեբը (1658—1707), հետևելով Աբբարի քաղաքականությանը, աշխատել է խրախուսել հայ բնակչության ներգաղթը Հնդկաստան: 1665 թվականին Սեյդաբադում հողամաս է հատկացրել հայերին շենքեր կառուցելու համար և մի շարք արտոնություններ շնորհել նրանց: Հետագայում Հնդկաստանի տիրակալներից մեկը ևս կայսերական հրովարտակով նորից հաստատել է իր նախորդների կողմից հնդկահայերին տված ա-

ռանձնաշնորհումները և միաժամանակ արտոնել՝ մահացած հայ մարդկանց շարժական ու անշարժ գույքի իրավասությունը հայերին պատկանելու մասին և առևտրականներից գանձվող 5% մաքսն իջեցրել է 3%¹:

Հայերին Սեյդաբադում տրված այդ արտոնության մասին վկայություն ունի XVIII դարի երկրորդ կեսում Հնդկաստանում Արևելյան ընկերության վարչության մեջ աշխատող և լավագիտականգլիացիներից մեկը՝ Բոլտոսը: Նա այդ առթիվ գրում է. «Հայերը, որոնք մեծ հաջողություն են ունեցել Հնդկաստանում, մնալուց գաղութներ են ունեցել նաև Բենգալիայում, մասնավորապես՝ Սեյդաբադում: Իրենց վաճառականությունը նույնպես հաստատված է եղել մոզուական ֆերմանով, որով իրենց երկու գլխավոր ապրանքների վրա՝ մանուֆակտուրայի և համ մետաքսի, մաքս է որոշված եղել հարյուրից 3,5 տոկոսը»²:

Հնդկահայ գաղթօջախների մյուս խումբը ստեղծվել է XVII—XVIII դարերում ծովային ճանապարհով՝ Պարսկաստանից Հնդկաստան եկած հայ գաղթականներից՝ գլխավորապես նավահանգստային քաղաքներում: Ըստ որում, հայ բնակչության այս գաղթը հատվածական բնույթ չի ունեցել, այլ շարունակվել է անընդմեջ, որքան ծանրացել է հայ բնակչության դրությունը Պարսկաստանի գաղթօջախներում, այնքան ավելի է ուժեղացել պարսկահայերի գաղթը դեպի Հնդկաստան:

Ծովային ճանապարհի վրա հայկական գաղթականության առաջին հանգրվանն է հանդիսացել Սուրաթ քաղաքը, որը Հնդկաստանի ամենից նշանավոր նավահանգիստն է հանդիսացել Հնդկաստանի թերակղզու արևելյան ափին՝ Բասրայից և կամ Բենդեր Աբասից եկող առևտրական նավերի համար:

Հայ բնակչության Սուրաթում գտնվելու մասին տեղեկություններ ունենք XVI դարից: Գտնվել է այնտեղ հայերեն արձանագրություն ունեցող տապանաքար 1579 թվականից³: Հայկական գաղթօջախն այդ ժամանակ, իհարկե, փոքր է եղել: Սուրաթում մնալուց և բազմամարդ գաղթօջախը փաստորեն ստեղծվում է XVII դարում: Տեղեկություններ կան, որ Սուրաթի հայկական գաղթօջախն այդ ժամանակ ունեցել է երկու եկեղեցի:

XVII դարում Սուրաթում հայ մնալուց գաղթօջախի մասին է վկայում 1678 թվականին գրված հայկական մի ձեռագիր, որն

¹ «Ազգասեր», 1846, № 40:

² M. Seth, Armenians at Saidabad («AI», էջ 325):

³ M. Seth, Armenians at Surat («AI», էջ 225):

այժմ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեգրինի անվան գրադարանի սեփականությունն է: Ձեռագիրը գրված է Աստվածատուրի որդի Գրիգորի կողմից «...ի թագաւորութեանն Հնդկաց երկրին Օվրանկ շահին: Արդ՝ գրվեցաւ տետրակս երկիրն Հնդկաց և քաղաքն Սուրաթ բանդար կոչեցեալ...»¹:

Սուրաթի գաղթօջախի ամենից բարգավաճ շրջանն է հանդիսացել XVIII դարի երկրորդ կեսը: Սուրաթի հայ համայնքի բոլոր սոցիալական խավերի մեջ գործոն դեր են ունեցել հայ վաճառականները, որոնք սեփական օվկիանոսային նավեր են ունեցել և խոշոր դեր կատարել տարանցիկ առևտրի բնագավառում²:

Սուրաթում ապրելիս են եղել մեծ թվով հայ ձեռնարկատերեր, գլխավորապես կերպասի գործվածքով զբաղվող անձինք, որոնք խոջաներից վարկ ստանալով, կազմակերպել են բամբակի հայթայթումը, նրանից թել մանելը, կտոր գործելը և տրամադրելը խոջաներին՝ շուկա հանելու համար³:

Հնդկաստանի արևելյան նավահանգիստներից աչքի ընկնող գաղթօջախ է հանդիսացել Մադրասը, որը խոշոր դեր է կատարել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների գաղափարախոսության մշակման և արժարժման ուղղությունը:

Մադրասը՝ 1504 թվականից սկսած, առևտրական կայան է հանդիսացել պորտուգալացիների համար, իսկ 1620 թվականին այն գրավել են անգլիացիները և դարձրել իրենց գաղութը: Քաղաքի նոր տիրակալները Ս. Գեորգ բերդի շրջակայքում հիմնել են Մադրասի նոր քաղաքամասը, ուր տեղավորված է եղել հայկական գաղթօջախը:

Հայերը Մադրասի հետ, ինչպես ասել ենք, ծանոթ են եղել VIII դարից, երբ այստեղ է եկել և քարոզչությամբ զբաղվել Քովմա Գանա անունով մի հայ վաճառական: (Բանասերներից ոմանք «Քովմա Գանա» անունն ուզում են կարդալ «Քովմա քահանա» ձևով): Հայ վաճառականության Մադրասում (Չինի Փաթանում): գտնվելու մասին տեղեկություններ կան XVI դարից: Սակայն նրանք անհատ անձնավորություններ են հանդիսացել և Հնդկաստան են եկել ո՛չ թե մշտապես այնտեղ մնալու, այլ առևտրական գործարքներ կատարելու նպատակով, որը վերջացնելուց հետո, նորից հտ են վերադարձել:

Մադրասի գաղթօջախը որպես մնալուն, հաստատուն համայնք, հիմնվել է XVI դարի կեսերից: Դրա անհերքելի ապացույցը՝ Մադրասից ոչ շատ հեռու գտնվող Ս. Քովմայի բլրի վրա հայկական եկեղեցու կառուցումն է: Հայկական հնագույն այդ կոթողը հնդկական հողի վրա, ճիշտ է, չի մնացել, բայց պահպանվել է եկեղեցու կառուցման 1547 թվականի արձանագրությունը, որը միակ խոսուեն ապացույցն է հայկական անհետացած գաղթօջախի:

Հնդկաստանի պատմության հեղինակավոր ֆրանսիացի մասնագետներից մեկը՝ Ֆրանսուա Մարտինը, Սեն Քովմայի հայկական գաղթօջախի մասին խոսելիս գրում է. «Հավաստյոք հաստատված է, որ Սեն Քովմայի ի բնե սկզբնավորությունն շատ մը հայերի գործ էր, որք այստեղ յուրյանց բնակություններն հաստատած էին»²:

1517 թվականի ճանապարհորդ Լույսեն վկայում է, որ պորտուգալական ճանապարհորդներ Դիագո և Բաստեաս Ֆերենդասները Պուեկատիում՝ (17 մղոն Մալաբարից հյուսիս գտնվող ավան) հայ համայնքից են տեղեկություններ ստանում Մադրասի շրջապատի մասին³:

Ֆրանսիական ընկերության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը՝ Ֆրանսուա Մարտենը, որ երկար ժամանակ ապրել է Մալաբարում և ուսումնասիրել նրա շրջապատը, գրում է. «Հայերը Ս. Քովմայում են նրա հիմնադրման ժամանակից սկսած և զբաղվում են առևտրով... պորտուգալացիների գալուց հետո, հայերը եկվորների հետ միասին, կառուցեցին հոյակապ այս քաղաքը... Հավատացնում եմ, որ այստեղ կան հայ ընտանիքներ, որոնց ունեցվածքի արժեքը հասնում է միլիոնների»:

Այս շրջանում հնդկահայ համայնքի աչքի ընկնող դեմքերից է նավավար Մարգար Ավանչեցը (Ավանջանը), որը բարեկամական կապերի մեջ էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում հոլանդացիների մոտ: Այս նշանավոր նավավարը օգտվելով իր կապերից, Գուկոնդի տիրակալներից կարողացավ ստանալ Մուշիրանդարում հայկական առևտրական ֆակտորիա կառուցելու իրավունք:

Մեսրոպ Սեթին հայտնի է եղել 1790 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագիր, որի գրիչը՝ Հովհաննես Սարգիսը, իր հիշատա-

¹ Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեգրինի գրադարանի ձեռագիր ժողովածու, հայկական ֆոնդ, ձեռ. № 36:

² M. Seth, The last days of the armenians at Surat («AI», էջ 267):

³ Լեռ. Հայկական տպագրություն, հ. II, էջ 451:

¹ Գուշակյան, Հնդկահայք, էջ 44:
² Ս. Գրիգորյան, Հայք ի հարավային Հնդկաստան, Վենետիկ, 1922, էջ 34:
³ H. D. Lovie, Vestiges of old Madras, vol. I, էջ 285:

կարանում հայտնել է, որ հայ համայնքը Մադրասում մասսայաբար սկսել է հաստատվել 1666 թվականին¹։

XVII դարի վերջին քառորդում Մադրասում հայկական մնացյուն գաղթօջախի գոյության մասին է վկայում 1688 թվականին այնտեղ գրված մի ձեռագիր՝ «Ոսկեփորիկ», որն այժմ Բրիտանական թանգարանի սեփականությունն է։ Ձեռագրի հիշատակարանում Մադրասը հիշված է իր հին՝ Չինա Փաթանա անունով. «Արդ՝ գրեցաւ ի փոքր քաղաքս, որ կոչի Չինի Փաթան»²։

Ուշագրավ է այն, որ նշված հիշատակարանում ևս Ղուկաս Ընդադը հիշված է որպես իր ժամանակի քաղաքական ականավոր անձնավորություն. «Եւ է իշխող, և իշխան քրիստոսայէր զպարոն Ղոգազն, և հոշակ մեծամեծաց, և խոսակից թագաւորաց և ի պարծանս քրիստոսայիրաց»³։

Մադրասում «Ոսկեփորիկ»-ից ավելի հին հայկական հուշարձաններից մեկը՝ Խոշա Մարկոսի տապանաքարի արձանագրութունն է 1663 թվականից, որը հրատարակել է Մեսրոպ Սեթը⁴։

Մադրասի հայ գաղթօջախն ավելի է մեծացել և աչքի ընկնող դեր կատարել հատկապես XVIII դարում։ Նա տեղավորված է եղել նոր քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա գլխավոր մայրուղու վրա և կոչվել է «Armenian Street» («Հայկական փողոց»)։ (Փողոցն իր այդ անունը պահել է մինչև մեր օրերը)։

Երբ գաղութային շահագործումը դարձավ անտանելի, տեղացիներն ապստամբվեցին գաղութարարների դեմ, ապստամբները Արզուկա Կուտաբի զորքերի օգնությամբ պորտուգալացիներին դուրս շարտեցին այս շրջաններից։ Գաղութային ավերածություններից տուժած երկրի վիճակը բարելավելու համար հարկավոր էր շատ ձեռներեց և գործունյա մեկը։ Տեղի հնդիկ և հայ բնակչությունը 1662 թվականին երկրի կառավարիչ է ընտրում հայազգի Մարկոս Ռագազին։ Թե ինչքան է կառավարում հայ կառավարիչը Մալաբարը, շրիտներ, հայտնի է միայն որ 1698 թվականին նա դեռ գտնվում էր հնդկական այս մեծ մարզի կառավարչի պաշտոնում։ Այդ մասին հաղորդվում է հենց Մալաբարում գրված հայկական մի ձեռագիր հիշատակարանում, ուր հայազգի կառավարիչը որպես

«Խոսակից թագաւորաց և հպարտութիւն քրիստոնէից» հիշում է հիշատակարանի հայ հեղինակը։

Բնականաբար, հասկանալի է, հիշյալ շրջանում հայկական գաղթավայրը պետք է որ բավականին ստվար լիներ, մեծ սեր և հարգանք վայելեր ո՛չ միայն տեղի իշխանների, այլև տեղական բնակչության մեջ, որ կարելի լիներ հայ մարդուն վստահել մի ամբողջ երկրամասի տնտեսական և քաղաքական կառավարումը։ Այս գաղթօջախի մարդաշատության և բարեկեցության մասին են խոսում իրարից ոչ հեռու կառուցված հայկական երեք եկեղեցիները՝ 1707, 1712 և 1729 թթ.։

Ս. Թովմայի եկեղեցու պատերին եղած հայերեն արձանագրությունները վկայում են այն մասին, որ հայերը երախտապարտ չեն մնացել դեպի տեղի հնդիկ բնակչությունը։

Մադրասի տնտեսական վերելքից հետո Մալաբարի գրեթե բոլոր շրջաններում հայկական գաղթօջախները սկսեցին անկում ապրել. հայերը գրեթե ամբողջապես տեղափոխվեցին և կենտրոնացան Մադրասում։ Եվ որովհետև նրանք նախկին աղքատ գաղթականները չէին, ուստի կարողացան իրենց ձեռքը վերցնել քաղաքի տնտեսական կյանքի որոշ ճյուղեր։ Ծուտով Մադրասը, Բոմբեյի հետ միասին, դարձավ ամենից խոշոր գաղթօջախը Հնդկաստանում, որը հետագայում մեծ դեր խաղաց թե՛ կուլտուրական կյանքում, և թե՛ աղզային աղատագրական պայքարի գաղափարախոսության սկզբնավորման և զարգացման գործում։

Մադրասի հայ բնակչության հիմնական մասը հանդիսացել են արհեստավորները և մանր առևտրականները։ Սակայն այստեղ արտակարգ հաջողություն են ունեցել հայ մեծահարուստ առևտրականները և արդյունաբերողները, որոնք հեթիթային հարստություն են դիզել։ Նրանք իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել թանկագին քարերի, համեմունքի, հնդկական կերպասների և այլ ապրանքների առուծախը։

Հնդկահայ խոշոր գաղթօջախներից է հանդիսացել Բոմբեյ քաղաքը, որը սկզբում եղել է պորտուգալական առևտրական կայան, իսկ 1661 թվականից անցել է անգլիացիների ձեռքը։

Հայերը Բոմբեյ են եկել և հաստատվել գլխավորապես Սուրաթից։ Ցանկանալով Բոմբեյը դարձնել վաճառաշահ մի քաղաք, անգլիացիներն այստեղ են հրավիրել Սուրաթի հայերին՝ տրամադրելով նրանց հողամաս և վարկ՝ տներ կառուցելու համար։ Այստեղ է ժամանակին գործել Հնդկաստանի հայ խոշոր վաճառական-

¹ M. Seth, Armenians at Madras («AI», էջ 579)։

² F. C. Conybeare, A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, էջ 218։

³ Նույն տեղը։

⁴ M. Seth, «AI», էջ 657։

ներից մեկը՝ Խոջա Մինասը, որը սեփական օվկիանոսային նավեր է ունեցել «Օքսենտ», «Յուլյա» և այլ անուններով:

Հայերը Բոմբեյում կենտրոնացած են եղել մի թաղամասում, որը կոչվել է «Armenian line», («Հայկական թաղամաս»): Այդ թաղամասը կտրող փողոցը կոչվել է «Armenian street». («Հայկական փողոց»): Հայ համայնքն իր համար եկեղեցի է կառուցել, որը կանգուն է մինչև այսօր: Մեզ են հասել Բոմբեյում գրքված մի շարք ձեռագրեր:

Բենգալիայի հայկական հնագույն գաղթօջախներից է Չիլըան կամ Չենսուրահը: Չիլըա սկզբում հոլանդական առևտրական կայան է հանդիսացել, իսկ հետո անցել է անգլիացիներին:

Չենսուրահում հայերն սկսել են՝ հավաքվել և գաղթօջախ ստեղծել 1645 թվականից: Հետագայում հայկական այս գաղթօջախը զգալիորեն բարգավաճել է: Հայ համայնքն այստեղ ևս կառուցել է իր եկեղեցին 1697 թվականին: Հայկական այս գաղթօջախը պահպանել է իր դոյուքությունը մինչև անցյալ դարի կեսերը:

Բենգալիան նույնպես հանդիսացել է Հնդկաստանի այն վայրերից մեկը, որի հետ հայերը ժանոթ են եղել հին ժամանակներից սկսած: Արդեն ասացինք, որ Սեյդաբադում, Չենսուրահում, Մուրշիդաբադում և այլ վայրերում գոյություն ունեին հայկական գաղթօջախներ: Աուրենզգիբի հատուկ ֆերմանով 1665 թվականին հայերին թույլ է տրվել հիմնելու առաջին առևտրական կայանը Բենգալիայում: Բենգալիայի Չենսուրահ քաղաքում այնքան հայ բնակչություն է հավաքվում, որ 1652 թվականին այստեղ անհրաժեշտ է լինում հայկական եկեղեցի կառուցել: Բենգալիայի հայերը մեծ հեղինակություն են վայելել տեղացիների մոտ: Եվրոպացիները փորձել են օգտվել նրանց հեղինակությունից: Մեզ հայտնի են եվրոպական մի շարք պատվիրակություններ, որոնց ղեկավարել են Բենգալիայի հայերը: Մեծ է եղել առանձնապես բենգալահայ խոջա Սահրադի դերը, որի ղեկավարած միսիայի շնորհիվ 1651 թվականին անգլիացիները կարողացել են Շահ Զհանից իրավունք ստանալ առևտրական ֆակտորիաներ հիմնելու Բենգալիայում:

Հայտնի է, որ Կալկաթան հիմնվել է 1690 թվականին: Հնադեպերին հաջողվել է հայկական 1630 թ. դերեզմանաբար հայտնաբերել Կալկաթայում: Սկզբում այս հայտնաբերմանը դիտնականները թերահավատությամբ էին վերաբերում, բայց հետագայում հայտնի դարձավ, որ այն վայրում, ուր Կալկաթան է հիմնվել,

ձրեր գյուղերից մեկը եղել է հայկական: Կալկաթայի հին հայկական բնակչության մասին հետաքրքիր է պրոֆ. Ա. Վիլսոնի «Հայերը Կալկաթայի հիմնադիրներ» հոդվածը, որը հրատարակվել է բազմաթիվ անգամներ:

1724 թվականին Կալկաթայում կառուցվել է հայկական եկեղեցի, որը նույնպես ապացույց է այն բանի, որ այստեղ հայկական բավականին սովորաբար համայնք է գոյություն ունեցել:

Մեզ հայտնի է Կալկաթայում 1742 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագիր, որը պարունակում է «Գիրք պորտահամարից» վերնագրով մի աշխատություն, որը թարգմանված է անգլերենից Փերի Ղալանդարյանի կողմից¹:

Հայկական գաղթօջախներ են հաստատված եղել Հնդկաստանի այլ քաղաքներում ևս: XVIII դարում էջմիածնի կաթողիկոսական դիվանում կազմված է եղել Սփյուռքի հայկական գաղթօջախների, այդ թվում նաև հնդկահայ գաղթավայրերի ցանկը, որը համապատասխանում է Սիմեոն Երևանցու «Զամբբո»-ում կազմած ցանկին² և Ղուկաս կաթողիկոսի 1785 թվականին հնդկահայերին ուղարկված շրջաբերականում հիշված հնդկահայ համայնքների հիշած վայրերի անուններին³:

Արխիվային փաստաթղթերը, ձեռագրական հիշատակարանները, վիճագիր արձանագրությունները և բազմաթիվ այլ փաստեր խոսում են այն մասին, որ XVIII դարում հայկական գաղթօջախներ կային նաև Ադոնիո, Արկադ, Բանգալոր, Բեհար, Դակկա, Դելի, Կոչին, Սուրաթ, Տանջար, Հադաբադ, Հուգլի, Մունկեր, Չիտագանգ և այլ քաղաքներում:

Թվական կոնկրետ տվյալներ հնդկահայ համայնքների մասին չեն պահպանվել: Դոկորյեն նրանց թիվը հաշվում է 25000, Ղ. Ալիշանը՝ 5000, Կ. Շահնազարյանը՝ 1500: Մատենադարանում պահվող մի վավերագրում հնդկահայ բնակչության թիվը հաշվում է 2000: Մեր մոտավոր հաշվումներով, չափազանցություն է և՛ 25000-ը, և՛ 2000-ը: Հնդկահայ գաղթօջախներում տասը հազարից պակաս բնակչություն լինել չէր կարող: Դեռ մենք չենք հաշվում այն հայերին, որոնք առևտրի և այլ աշխատանքների համար ժամանակավորապես գալիս էին Հնդկաստան և ապա ետ վերադառնում:

¹ ՉՊՄ, ձեռ. № 4486, թ. 31ա—31բ:

² Դիւան Հայոց պատմութեան, հ. III, էջ 802, Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 48:

³ ՉՊՄ, ձեռ. № 4501, թ. 3բ—4ա:

¹ M. Seth, Armenians at Chinsurah («AI», էջ 303):

Ինչպիսի շերտավորում է գոյություն ունեցել հնդկահայ համայնքներում: Ժամանակակիցներից մեկը թվարկել է հնդկահայ համայնքների ներսում գոյություն ունեցող հետևյալ սոցիալական խավերը՝ խոշոր վաճառականներ, որոնց մի մասն ունեցել է նաև պլանտացիաներ, մանր վաճառականներ, արհեստավորներ, ծառայողներ, բանվորներ և մանր գործավորներ:

Մեսրոպ Սեթյանն, ուսումնասիրելով Ագրայում գտնվող հայկական գերեզմանատունը, շիրմաքարերի վրա եղած վիմագիր արձանագրությունների հիման վրա, ուր հաճախ գրված է լինում մահացածի զբաղմունքը, պարզել է, թե ինչ սոցիալական խավի պատկանող մարդիկ են ապրել Ագրայում: Պարզում է, որ այնտեղ ապրող հայերի մեջ եղել են պետական պաշտոնյաներ, զորավարներ, ուղմիկներ, թնդանոթաձիգներ, զիննագործներ, վաճառականներ, արհեստավորներ, ճարտարապետներ և այլ մասնագիտություն տեր մարդիկ:

Սոցիալական այդ տարբեր խավերի և տարրեր մասնագիտություն ունեցող մարդկանց պատկերը հատուկ է եղել հնդկահայ մյուս բոլոր գաղթօջախներին:

Հնդկահայ բնակչության մեծաթիվ շերտը կազմում էին հայ արհեստավորները: Սրանք նույնպես հիմնականում գործում էին առանձին-առանձին: Բայց լինում էին զեպքեր, երբ միանում էին և կազմում համքարություններ՝ ունենալով իրենց ցեխային կոմիտեին և ավագը: Նման համքարությունները հիմնականում կատարում էին վաճառականների պատվերները՝ կապված շուկայի պահանջների հետ: Հնդկաստանի և այլ երկրների թանգարաններում կարելի է տեսնել հնդկահայ արհեստավորների պատրաստած ցուցանյութեր: «Ազգասէր» պարբերականը խոսելով հնդկահայ արհեստավորների մասին, գրում է, որ նրանք զբաղվում էին ասեղնագործություն, դարբնություն, ոսկերչություն, դերձակություն և այլն: Այս ցանկի վրա պետք է ավելացնել նաև քարակոփությունը: Հնդկաստանում հայտնի էին հայ ներկարարները, որոնց ներկած կտավը և կաշին հուշակված էին Արևելքում:

Շերտի վկայություն, հնդկահայերը տեղական բնակչությունից զնում էին բամբակը, հանձնում ջուլհակներին: Ջուլհակներից ստացած ապրանքը հնդկահայ վաճառականները տանում էին Բենգալի Երասի վրայով դեպի Պարսկաստանի, Թուրքիայի, նույնիսկ Եվրոպական շուկաները:

Հնդկահայ արհեստավորությունը, ինչպես երևում է, գործոն մասնակցություն է ունեցել տեղական զենքի արտադրությանը:

Հայտնի է, օրինակ, որ թնդանոթ ձուլող ամենից լավ մասնագետը հայ է եղել Հովնաջան Ջուլայեցին, որն իր պատրաստած թնդանոթների վրա թողել է իր անունը հնդկերեն, պարսկերեն և հայերեն լեզուներով:

Հնդկահայ գաղթավայրի հիմնական մասը, իհարկե, բաղկացած էր մանր վաճառականներից, խանութպաններից, ծառայողներից, քարավաններին ուղեկցող զինվորականներից և բանվորներից:

Փոքր թիվ չէին կազմում օրավարձով ապրող բանվորները: Հետագայում ընչազուրկ այս խավի թիվն այնքան ավելացավ, որ անհրաժեշտություն առաջացավ հիմնելու բարեգործական տներ, հյուրանոցներ և այլն:

Հնդկաստանի հայ համայնքների սոցիալական այս խայտաբղետ կազմին անձանոթ պատմաբանները քաղաքացիություն են տվել այն սխալ կարծիքին, որ իբրև թե հնդկահայերը բոլորը մեծահարուստ առևտրականներ են եղել և վայելել են հեքիաթային երկրի բոլոր բարիքները:

Ոչ բոլոր հայերի համար է, որ Հնդկաստանը գլխառատ մայր է հանդիսացել: Բազմաթիվ անգամներ աշխատավոր շատ հայեր գալով Հնդկաստան, կորցնում էին իրենց առողջությունը և հաշմանդամ վերադառնում, իսկ շատերն էլ մահանում և թաղվում էին թափառումների ճանապարհներին:

Հնդկաստանի տնտեսական-առևտրական կյանքում զգալի դեր էին խաղում խոշոր վաճառականները: Նրանք մեծ մասամբ գործում էին առանձին-առանձին, բայց երբեմն էլ միանում և կազմում էին «Կոմպանի»՝ ընկերություններ, ուր մեծ մասամբ մտնում էին հարազատները: Նման ընկերություններն ունենում էին իրենց գրասենյակները:

Անգլիական առևտրական ընկերությունները կառավարության հատուկ հանձնարարությամբ 1688 թվականին պայմանագիր են կնքել հայ առևտրականների ներկայացուցիչ խոշա Փանոս Քալանթարի հետ: Այդ պայմանագրով հայերը ստացել են անգլիացու ազատ քաղաքացու բոլոր իրավունքները: Հայերն ազատ առևտրի և իլումուտի իրավունքներ ունեին անգլիական բոլոր առևտրական կայաններում: Հայերի առևտրական բեռները առանց մաքսի տեղափոխվում էին անգլիական նավերով: Խորամանկ անգլիացիները այս պայմանագրով հայերին սիրաշահելու նպատակով պայմանավորվեցին նրանց համար կառուցելու անգամ եկեղեցիներ: Անգլիական քաղաքականությունն այս դեպքում ուներ միայն և միայն մի նպատակ, որին ոչ մի զեպքում չի համապատասխանում քրա-

բի» կամ «քրիստոնյա» վարագուրող պիտակները Անգլիացիները շատ լավ էին հասկանում, որ մրցակից հայերը անգլիական Ֆակտորիաներում վաղ թե ուշ գրկվելու են գործելու ինքնուրույնությունից և կտրվելու իրենց նախկին ինքնուրույն համայնքներից:

Այս պայմանագիրն ուներ երկրորդ սուր կողմ ևս, որն ուղղված էր հայ առևտրականների այն խմբի դեմ, որը հրաժարվում էր դնալ խոջա Փանոս Քալանթարի ետևից և անգիտակ դառնալու անգլիական առևտրական ընկերության կցորդը:

Զգիտես թե ինչու այս պայմանագրի մասին խոսող գիտնականներից ո՛չ մեկը ուշադրություն չի դարձրել հետաքրքիր մի փաստի վրա: Պայմանագրի հետ կապված անգլիական ընկերության և խոջա Փանոս Քալանթարի գրություններից երևում է, որ անգլիացիները փորձել են համոզել հայերին՝ ծառայության մեջ մտնելու անգլիական հնդկական գաղութային բանակում: Հայերին շահագրգռելու համար խոստացել են մեծ պարգևներ, վճարել ճանապարհի և մնացած ծախսերը: Սակայն ո՛չ անգլիական սիրաշահումները, ո՛չ էլ խոստումները ոչ մի արդյունք չեն տվել. ո՛չ մի հայ, չնայած առաջարկվող գայթակղիչ պայմաններին, չի գնացել ծառայելու անգլիական գաղութային բանակում:

Եվրոպական անուն կրող հայկական փոքրիկ «Կոմպանիա»— ընկերություններն իրենց բուն ասիական, նույնիսկ նահապետական առևտրական եղանակներով, շատ քիչ բանով էին հիշեցնում եվրոպական հզոր ընկերություններին, բայց շնորհիվ գարծի լավատեղյակության, Հնդկաստանի գրեթե բոլոր անկյունների ծանոթության, կարողանում էին գործն այնպես կազմակերպել, որ կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք էին բերում մեծ եկամուտներ, երբեմն նույնիսկ լուրջ մրցակից դառնում եվրոպական ընկերություններին:

Եվրոպական ներխուժումների տարիներին և դեռ դրանից հետո էլ, երկար ժամանակ հայկական վաճառականությունը Հրնդկաստանում հասել էր զարգացման այն աստիճանին, երբ առևտրական բուրժուազիան իրեն էր ենթարկում արդյունաբերությունը:

Հայերը այս շրջանում որոշ դեր էին խաղում ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև քաղաքական կյանքում: Լավ իմանալով այդ կապերի և դիրքերի մասին եվրոպացիները ամեն կերպ աշխատում էին օգտվել դրանից:

Հայերի մասնակցությունը հնդկաստանի ներխուժելուց և այնտեղ հաստատվելուց հետո, ինչպես հայտնի է, ծավալվեց կատաղի պայքար հնդիկ ժողովրդի

և գաղութարարների միջև: Ազատասեր հնդիկ ժողովուրդը զենք վերցրեց՝ երկրից դուրս վտարելու անկոչ հյուրերին, որոնք սկսել էին կեղեքել երկիրը: Հնդիկ ժողովրդի համար ճակատագրական այս ծանր օրերին ինչպիսի՞ դիրք վերցրին իրենց երկրորդ հայրենիքը գտած հնդկահայերը: Լավ բարեկամին,— ասում է ժողովուրդը,— փորձության մեջ կարելի է ճանաչել: Մեզ հասած պատմական վեպությունները ցույց են տալիս, որ հնդկահայերն անվերապահ կանգնած են եղել հնդիկ ժողովրդի կողքին և նրանց հետ ձեռք-ձեռքի տված պայքարել են գաղութարարների դեմ:

Նախքան աղատագրական շարժումների մասին խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում լուսաբանել հնդկահայերի քաղաքական դիրքորոշման շարժառիթները. ինչո՞վ բացատրել, որ հնդկահայերի մեծամասնությունն անտարբեր վերաբերմունք չի ունեցել հնդիկ ժողովրդի աղատագրական պայքարի նկատմամբ և հաստատակամ կանգնել է հնդիկ հայրենասերների կողքին:

Եվրոպացիները Հնդկաստան թափանցելուց առաջ, ինչպես տեսանք, հայերը ճանաչված էին Հնդկաստանի բոլոր անկյուններում: Օգտվելով հնդիկ ժողովրդի և տեղական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքից, նրանք ծավալել էին լայն գործունեություն արհեստագործության և առևտրի բնագավառներում: Հայերի ձեռքումն էր գտնվում, հիմնականում, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Լիվոռնոյի, Վենետիկի և եվրոպական այլ երկրների ու քաղաքների հետ կատարվող առևտուրը: Հայերի կողմից վարձված արարական և եվրոպական նավերն ակոսում էին Հնդկական օվկիանոսը և մուտք գործում Սումատրա, Ֆիլիպիններ, Զինաստան և արևելյան այլ երկրներ: Առևտրի համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն էին տալիս հայ արհեստավորներին և նրանց հետ կապված հայ բնակչության մյուս խավերին ազատ և շահաբեր գործունեություն:

Եվրոպացիները երբ սկսեցին մուտք գործել Հնդկաստան, հնդկահայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերեցին բարյացակամ վերաբերմունք: Նրանք բոլոր միջոցները գործադրեցին սիրաշահելու հայ վաճառականներին, որպես Հնդկաստանին լավ ծանոթ, հնդկական իշխանությունների մոտ մեծ հեղինակություն ստեղծած, արևելյան լեզուները և սովորությունները լավ գիտցող անձնավորությունների: Ե՛վ անգլիական, և՛ ֆրանսիական, և՛ ճոջանդական արևելյան հնդկական ընկերություններն իրենց գործունեության առաջին շրջանում գործակիցներ էին փնտրում հայ վա-

ճառականների շրջանում: Հնդկական իշխանությունների հետ բանակցությունների ժամանակ եվրոպացիների համար միջնորդի դերում հնդկահայ խոջաներն են հանդես գալիս:

Արևելյան-հնդկական ընկերությունների հայ վաճառականներին սիրաշահելու մյուս պատճառը, այդ հսկայական այն շահույթներ, որ նրանք ստանում էին նրանցից ապրանքներ տեղափոխելու համար: Սկզբնական շրջանում հայերը սեփական նավեր չունեին, ուստի եվրոպայից՝ Հնդկաստան և Հնդկաստանից՝ եվրոպա ապրանքներ տեղափոխելիս միշտ վարձում էին եվրոպական նավեր և հսկայական փոխադրավարձ տալիս:

Հնդկաստանում եվրոպացիների գործունեության առաջին շրջանում հայ առևտրականների նկատմամբ ցուցաբերած սիրաշահող քաղաքականության ցուցանշական փաստը՝ այդ առևտրական այն պայմանագրերն է, որը 1688 թվականին կնքվել է Անգլիայի Արևելյան հնդկական ընկերության և հնդկահայ վաճառականների ներկայացուցիչ խոջա Փանոս Քալանթարյանի միջև: Ըստ այդ պայմանագրի, հայ վաճառականներն ստանում էին անգլիական ազդեցության տակ գտնված բոլոր երկրներում անգլիացուն հավասար իրավունք, կարող էին կրթվել ցանկացած վայրերը, բնակություն հաստատել այնտեղ, ուր ուզում են, կալվածքներ ունենալ, պաշտոններ վարել և այլն: Անգլիական արևելյան ընկերությունը նույնիսկ հանձն էր առնում Հնդկաստանում իր ծախսով հայկական եկեղեցիներ կառուցել հայերի համար այն վայրերում, ուր կան հայ համայնքներ, բայց չունեն եկեղեցի¹:

Սակայն այս միայն առաջին շրջանում: Եվրոպացիների Հնդկաստանում շատ ու քիչ հաստատվելուց հետո, սկսվեց մեծ մրցություն նախ իրենց՝ եվրոպացիների, ապա՝ եվրոպացիների և հայ վաճառականների միջև: Հայ վաճառականությունն այս մրցակցության ընթացքում ստացավ ծանր հարված և սկսեց դուրս մղվել առևտրական շուկաներից: Առանձին-առանձին և կամ փոքր «կոմպանիա»-ներով առևտուր անող հայերը և կամ նրանց հետ կապված մյուս խավերը, ինչքան էլ հմուտ և ճկուն լինեին իրենց գործում, բնականաբար, չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հզոր բանակ և նավատորմի ունեցող արևելահնդկական ընկերությանը, որը շատ հաճախ իր գործարքները կատարում էր արշունահեղ արշավանքներով և բռնի ուժով:

Մովսիս ճանապարհների հայտնաբերումը, Պարսկաստանի վրայով գնացող ցամաքային ճանապարհի անապահովությունը XVII դարում նպաստեցին ծովային առևտրի զարգացմանը: Հնդկահայերը, որոնք մրցակցություն սկսելիս սեփական նավեր չունեին, ստիպված հանձնվում էին եվրոպական և ասիական նավավարների սղորմածությանը, որից մեծ վնասներ էին կրում, մեծ փոխադրավարձ էին վճարում, բացի դրանից, վերջիններս նպատակադրված էին վճարում, բացի դրանից, վերջիններս նպատակադրված ձևով ձգձգում էին նրանց ապրանքների փոխադրությունը և այլն: Կարճ ժամանակում հայ վաճառականները կա՛մ գնեցին և կա՛մ կառուցել տվեցին սեփական նավեր, որոնց ղեկերի մոտ կանգնած էին հայ ծովային կապիտաններ: Հայկական այդ նավերը շրջում էին «Հայկական» կոչվող կարմիր-նարնջագույն դրոշակով: Ասիայի և եվրոպայի բոլոր նավահանգիստները բաց էին նրանց առջև: Չնայած նրանք փոքրաթիվ էին, սակայն մրցակցում էին եվրոպականի հետ: Թե՛ անգլիացիները, թե՛ ֆրանսիացիները, բնականաբար, բարի աչքով չէին կարող նայել խաղաղ այս մրցակցությանը: Բարի, բարի աչքով է բացատրել եվրոպական գաղութարարների այն Գրանով պետք է բացատրել եվրոպական գաղութարարների այն մեծ ուշադրությունը, որ սկսում են դարձնել դեպի հայկական նավերի վրա հնդկական ջրերում և ամեն կերպ աշխատում նրանց դուրս հանել շարքից: Այսպես, Հնդկաստանից նոր Զուլա ուղարկված մի նամակից իմանում ենք հայկական մի նավի բռնագրավված մասին անգլիացիների կողմից: Այդ նամակում ասված է, որ Զինաստանից Հնդկաստան եկող հայկական մի նավ բռնագրավվել է, որից «տուժել են 250000 ռուբլի»: Մի այլ նամակում խոսվում է հայկական «Արշակ» անունով նավի բռնագրավման մասին և այլն:

Այս ամենից, բնականաբար, տուժում էր ոչ միայն հնդկահայ առևտրական խավը, այլև՝ հնդկահայ մանր ձեռնարկատերերը և արհեստավորները, որոնք հայ գաղթօջախների բնակչության հիմնական մասն էին կազմում: Նրանց տնտեսական, քաղաքական ծանր վիճակը դառնում էր անտանելի:

Կարճ ժամանակում հնդկական հողի վրա եղած հայկական համայնքներից նրանք, որոնք փոքր թվով բնակչություն ունեին և թույլ էին, սկսում են քայքայվել, իսկ որոշ տեղերում դադարում են գոյություն ունենալուց:

Ստեղծված այս պայմաններում հայերը կամաց-կամաց մեծ կամ փոքր խմբերով թողնում են անգլիացիների և մյուս եվրոպացիների զրաված երկրամասերը և տեղափոխվում գաղութայնացումից ազատ շրջաններ:

¹ «Ազգասէր», 1846 թ., № 39 (հայտի 9):

Հնդկահայության հիմնական մասը աշխատավորությունն էր՝ արհեստավորները, ծառայողները, մանր զբաղմունքի տեր մարդիկ և օրավարձով ապրող բանվորները: Հայկական այս խավի միջոցով է, որ հնդիկները ճանաչում էին հայությանը: Եվ եթե հայ առևտրականների, մեծահարուստների մեջ կային մարդիկ, որոնք իրենց շահերով կապված էին անգլիացիների հետ և գնում էին նրանց հետևից, ապա հայ աշխատավոր հատվածը, որն ապրում էր հնդիկ ժողովրդի հետ կողք-կողքի, քաղաքական և տնտեսական միևնույն պայմաններում, որի հետ հավասար շփով բաժանում էր գաղութարարների ստեղծած ծանր վիճակը, նրա հետ էր:

Հնդկահայ համայնքները մեծապես տուժում էին նաև եվրոպացիների իրար մեջ Հնդկաստանը գաղութայնացման համար մղվող պատերազմից: Հայազգի մի վաճառական նոր Ջուլա ուղարկած նամակում իր բարեկամին հետևյալն է գրել. «Այս բոլոր դժբախտությունները գլխավորաբար ֆրանսիացվոց, անգլիացվոց և այլ եվրոպական տերությունաց միջև մղված պատերազմներից պատճառով են, որուն հետևանք մենք, ինչպես նաև ուրիշ ազգի վաճառականները շատ ծանր կորուստներ կրեցին այս մեկ քանի տարիներուն մեջ»:

Նման պայմաններում շուտով սկսում են երևան գալ հայկական գաղթօջախների քայքայման առաջին նախանշանները:

Այս ժամանակից սկսած անգլիացիները ոչ միայն սկսում են հայերին դուրս մղել առևտրական շուկաներից, արգելքներ ստեղծել արհեստագործության զարգացման համար, այլև անցնում են բացահայտ հալածանքների. ապօրինի դատական գործեր են հարուցում նրանց դեմ, խլում ապրանքները, բանտ նետում և այլն:

Նման պայմաններում հայ գաղթօջախներն ընկնում են տընտեսական կախման մեջ անգլիացիներից: Շուտով անգլիացիները դիմում են ավելի ազդու միջոցների. նրանք հնդկահայերի վրա սկսում են նայել որպես թշնամիների: Հայտնի է, օրինակ, այսպիսի փաստ. 1746 թվականին Մադրասի մոտ անգլիական ծովակալ Գրիֆթը ապօրինաբար բռնագրվում է բենգալական հայերի մի առևտրանավ: Անգլիական դատարանը, որին հանձնարարված է եղել այս գործի քննությունը, իր որոշման մեջ արդարացնում է ծովակալ Գրիֆթի արարքը, քանի որ բռնագրված նավը, նրա որակմամբ, հանդիսանում է «թշնամական սեփականություն»:

Ահա թե ինչով պետք է բացատրել հնդկահայ բնակչության որդեգրած քաղաքական կողմնորոշումը: Հնդկահայ համայնքի բոլոր խավերն էլ, հիմնականում, ունեին հակազաղութային տրամա-

դրություն, իհարկե, յուրաքանչյուրը ելնելով իր շահերից: Համատեղ պայքարի ելնելով անգլիացիների դեմ, հայերը պաշտպանում էին ոչ միայն իրենց երկրորդ հայրենիքի շահերը, այլև իրենց անձնական շահերը:

Ի դեպ, պետք է ասել, որ հնդկահայերը հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին մասնակցել են տարբեր ձևերով՝ հնդկական իշխանությունների կողմից հովանավորված և արտոնված հայ վաճառականները հնդիկներին օգնել են՝ ֆինանսական միջոցներ տրամադրելով նրանց, հայ զինագործներն օգնել են զենք պատրաստելով, իսկ հայ զինվորականները՝ մտել են հնդկական բանակը և հնդիկ ժողովրդի հետ ուսուսի կովել գաղութարարների դեմ և թափել իրենց արյունը Հնդկաստանի ազատագրության համար:

Հնդկահայ բարձրաստիճան զինվորականների առաջին ներկայացուցիչներից է հանդիսացել Ղազարի որդի Մաթեոսը, որը երկար տարիներ ծառայել է Բենգալիայի նավաբ Ալի-Վարդի խանի օրոք և մահացել 1753 թվականին: Նրա գերեզմանաքարը գրտնրվում է Չանտերնագոր քաղաքում: Տապանաքարի վրա հայերեն արձանագրված է անունը, մահվան թվականը և «հրամանատար» հանդիսանալը¹:

Հնագույն տեղեկությունները՝ հնդկահայերի մասնակցության մասին հնդիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին վերաբերում է 1662 թվականին, երբ պորտուգալական գաղութարարները փորձել են տիրել Մալաբարին և տապալել տեղական հնդիկ իշխանությունը: Տեղի հայ բնակչությունն ակտիվությամբ է մասնակցել պորտուգալացիների դեմ հնդիկների պայքարին և հնդկական իշխանությունները և գաղութարարների խռովությունը ճնշելուց հետո Մալաբարի կառավարիչ են նշանակել հայազգի Մարկոս անունով մեկին:

Հնդկահայերը հետագայում մասնակցել են Բենգալիայի նավաբ Սիռաջ-ուդ-Դուլայի անգլիացիների դեմ մղած կռիվներին: Հայ առևտրականներից ոմանք օգնել են հնդիկներին նյութապես, իսկ հնդկահայ աշխատավորներից ոմանք զենք վերցրած կովել են հնդիկների հետ միասին: Տեղեկություններ կան, որ Հնդկաստանի բենգալական այն բանակում, որը ջախջախեց Կասումբազարի անգլիական կայազորը և գրոհով վերցրեց Կալկաթան, «կային հայ կամավորներ»:

¹ M. Seth, Armenians at Chandernagore («AI», էջ 314):

Հայ-հնդկական զինական դաշնակցության և զաղութարարների դեմ մղած ազատագրական պայքարի ամենից ակնառու փաստը, այդ 1760—1764 թվականներին Բենգալիայում հնդիկ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիվներում հնդկահայերի ցուցաբերած արտակարգ նվիրվածությունը և անձնազոհությունն է, որի վրա անհրաժեշտ ենք համարում փոքր-ինչ կանգ առնել:

1760 թվականի հուլիսի 20-ին, ինչպես հայտնի է, Հնդկաստանի անգլիական իշխանությունները՝ խոշոր գումարի հարկ պահանջելու և մեծ արտոնություն ստանալու պայմանով, Բենգալիայի նավար են նշանակում Միր Զաֆարի փեսա Միր Կասիմին:

Միր Կասիմը Հնդկաստանի պատմության մեջ ճանաչված է որպես հայրենասեր անձնավորություն: Հակառակ անգլիացիների ակնկալություններին՝ դարձնելու նրան անգլիական պաշտոնյա նավարի տիտղոսով, նա ձգտում է Բենգալիան դուրս հանել դադութային տիրապետությունից, վերականգնել նրա քաղաքական անկախությունը և անձնիշխան կառավարել:

Իր գահակալության առաջին իսկ օրից, նա իրեն շրջապատում է հակաանգլիական կողմնորոշում ունեցող մարդկանցով և պատրաստվում ազատագրական պայքարի: Ցանկանալով անգլիացի զաղութարարներին դուրս վտարել Հնդկաստանի արևելյան ափերից, նա նպատակ է դնում կազմակերպել հզոր և լավ զինված բանակ: Իր այդ մտադրությունն իրագործելու համար բանակի հրամանատար է նշանակում մի խելոք, կազմակերպչական մեծ ընդունակություններով օժտված հայ զինվորականի՝ Գրիգոր Հարությունյանին, որը հնդկական աղբյուրներում հայտնի է Գեորգին խան անունով:

Գեորգին խանը վայելելով Միր Կասիմի բացարձակ վստահությունը, կազմակերպում է Բենգալիայի բանակը հնդիկ և հայ զինվորներից: Ստեղծում է 12 դունդ՝ հրամանատարներ նշանակելով հայ և հնդիկ փորձված զինվորականներին: Նա տեղում կազմակերպում է զենքի և զինամթերքի արտադրությունը: «Գեորգին խանը, — գրում է Թովմաս Խոջամալյանը, — ինքնին հնարեաց, թափեաց և պատրաստեաց զամենայն հրազենս պատերազմաց, աւելօք և ոչ պակաս, քան զերոպացուցն»²:

Հրացանների պատրաստման և թնդանոթների ձուլման գործում ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայ զինագործները,

որոնց ղեկավարն է հանդիսացել Շահնագարը, որի 1761 թվականին ձուլած «զամ-զամա» կոշվող հրետանին այժմ ցուցանյութ է հանդիսանում Հնդկաստանի Լահոր քաղաքի թանգարանում:

Երկրի տնտեսական վիճակը բարելավելու և առևտուրն աշխուժացնելու համար Միր Կասիմը հատուկ հրովարտակով վերացնում է բոլոր տեսակի առևտրական հարկերը: Նավարի հրամանում ասված է. «Թող ստանայցնն զայս շնորհս՝ և եկեալ զնեսցէն և վաճառեսցէն ի քաղաքս մերում ձրիապէս, զի շինութիւն և առատութիւն լինեսցի աշխարհիս»¹:

Բենգալիայի աշխուժացող այս կյանքում ակտիվ դեր են սկըսում խաղալ հայերը. «Ազգն հայոց, — գրում է Խոջամալյանը, — ճոխանալով, քաջանալով, և ամենեցուն բարութիւնս առնելով ի շինութիւնս աշխարհին Հնդկաց, լինէին զամս երեք, մինչև ոչ ոք ի շարեաց կամ ի թշնամեաց անտի գլուխ ի վեր անբառնալով իշխէր, քանզի լսելով անուն ազգին Հայոց միայն՝ բիւրք ի թշնամեացն սարսեալք գողային և անխօսս լեալք հնազանդութիւն խոստովանէին: Տեսեալ զայս արիութիւնն, քաղաքավարութիւն և աշխարհաշինութիւնս Հայոց՝ մեծամեծք յայլազգեաց բրիստոնէիցն՝ զարմանային, և ի սրտէ նախանձակիր լինէին յոյժ»²:

Այդ օրերին Գեորգին խանի պահակազորի զինվորները ձերբակալում են անգլիական հետախույզների, որոնց մտտ գտնում են ծածկագիր նամակներ, որոնցից հայտնի է դառնում, որ կարգադրված է Փաթանայի մոտիկ գտնվող անգլիական զորահրամանատարին հարձակում սկսել Փաթանայի ամրոցի վրա:

Մինչ այդ, Գեորգին խանը կանխազգալով անգլիացիների հնարավոր հարձակումը Փաթանայի վրա, ամրոցը պաշտպանելու նպատակով, այնտեղ է ուղարկել մի զորաբանակ: Բենգալական բանակի այս զորամասի հրամանատարների շարքում էին հայ հազարապետներ Մարգար Հարությունյանը և Ղազար Հակոբյանը: Մինչև բենգալական զորքերի Փաթանա հասնելը, անգլիացիները գրավել էին այն: Հնդկական բանակը ճանապարհին լսելով Փաթանայի գրավման մասին, արագացնում է իր երթը և պաշարում թըշնամու գրաված ամրոցը: Ըստ Խոջամալյանի տեղեկության, Փաթանայի արևելյան դարբասի ուղղությամբ գրոհող հնդկական զորքերի գումարտակը ղեկավարելիս է եղել հազարապետ Մարգարը հայկական ջոկատով: Հնդկական զորքերին հաջողվում է գրավել Փաթանան և մեծ թվով զերիններ վերցնել անգլիացիներից:

¹ M. Seth, Chojah Gregory, Alias Gorgin chan («AI», էջ 383—418):

² Թովմաս Խոջամալյան, Պատմութիւն Հնդկաց, Կալկաթա, 1849, էջ 860:

¹ Թ. Խոջամալյան, էջ 86:

² Նույն տեղում, էջ 85—86:

Անգլիացիներին դեմ տարած այս առաջին հաղթանակից հետո հազարապետ Մարգար Հարությունյանը արժանանում է Բենգալիայի նավարի բարձր պարգևին. նրան նվիրում են «Փիղ մի՝ հանդերձ բազում ընծայիւք: Եւ յաւել ևս տալ նմա զտիտղոսական անունդ Շամսֆարխան, որ է մազիստրական իշխանութիւն»¹: Հընդկաստանի պատմութեան լավագիտակ մասնագետներ Սինխան և Բաներջին գտնում են, որ «Փաթանայի դեպքերը ունեցան վճռական շրջադարձ, որի ժամանակ էլիսը ջախջախվեց»²:

Փաթանայի այս կռիւից հետո, այլևս անհնար էր կանգնեցնել դեպքերի ընթացքը: Միր Կասիմը սկսում է բացահայտ գործողութիւններ՝ գաղութարարների լծից ազատագրվելու համար: Գնալի ապստամբական բանակն են սկսում հոսել գյուղական մասսաները, գալիս և միանում են նրանց արհեստավորները: Միր Կասիմին գրամական օգնութիւն են ցույց տալիս հնդիկ և հայ վաճառականները:

Շուտով հնդկական բանակին է միանում Ղազիփուտի ռաջա Չանդրան իր հեծելազորով: Շտապ կարգով անգլիացիների դեմ է ուղարկվում Գրիգոր Այվազյանի ղեկավարած զորագունդը: Միացյալ այս զորաբանակը գլխավորում է Մարկոս հազարապետը և սկսում է ռազմական գործողութիւններ անգլիացիների դեմ: Վերջիններս նահանջելով, փորձեր են անում ամրանալու նահանջի ճանապարհին գտնվող ամրութիւններում, բայց հաջողութիւն չեն ունենում:

Բենգալական բանակի գլխավոր հրամանատար Գեորգին Խանը թշնամու ճանապարհը փակելու համար, նրանց դեմ է շարժում մի ուրիշ զորախումբ: Հնդկական կովոզ զորամասերում, ըստ տեղեկութիւնների, գտնվել են հայկական երեք հարյուրապետ Մկրտիչ-Ջաբարխան՝ նոր Ջուղայեցի, Մելքում Աստրախանցին և նիկողայոս Երեանցին: Շրջապատման մեջ ընկած անգլիական զորամասերը ջախջախվում են: Միայն գերի ընկած անգլիացիների թիվն անցել է 600-ից, շահաված դեռ սիփահիններին, որոնց գերի վերցնելուց հետո, Միր Կասիմի հրամանով, զինաթափ են անում և ազատ արձակում:

Այս փայլուն հաղթանակից հետո, Միր Կասիմը հատուկ հրաման է հրապարակում, որով անգլիական բոլոր քաղաքացիներին, որոնք գործում են Բենգալիայում, համարում են Հնդկաստանի

թշնամիներ և հրամայում հանդիպած անգլիացիներին ձերբակալել և հանձնել պետութեան ձեռքը:

Անգլիացիները պարտութիւն կրելով բաց ճակատում, սկսում են պառակտում սերմանել Միր Կասիմի հետևորդների շարքերում: Միր Կասիմի առջև ամբաստանում են Գեորգին Խանին և մյուս հայ հրամանատարներին, սակայն նավարը այս շարախոսութիւնը մերժում է, պատասխանելով. «Նոցա արարք և գործք են իմ արարք և գործք»:

Այնուհետև անգլիացիները փորձում են կաշառել Գեորգին Խանին: Մեծամեծ խոստումներ տալով առաջարկում են անցնել անգլիացիների կողմը: Սակայն ազնիվ հայը մերժում է այդ ստոր առաջարկը և պատասխանում, որ մինչև իր մահը հավատարիմ է մնալու հնդիկներին: «Քաւ լիցի ինձ լինիլ տիրազրուծ, մանավանդ զի՝ հեռի է յազգէս մերմէ այդպիսի տիրամատնութիւն, զի որոյ որ ծառայեն Հայք, միամտութեամբ սրտի մնան հաստատունք մինչև ի մահն իրեանց»¹:

Շատ շանցած անգլիացիները նոր ուժեր ստանալով, անցնում են հակազորհների և կասեցնելով հնդիկների հարձակումը, ստիպում նահանջել: Զգալով մոտեցող վտանգը, Գեորգին Խանը Կալկաթայից եկող ճանապարհների ուղղութեամբ դասավորում է ապստամբների հիմնական ուժերը և սպասում թշնամուն ճակատամարտ տալու համար:

Ռազմաճակատը ուժեղացնելու համար, նա երկրի մյուս մասերում պահվող զորամասերից մի քանի միավորումներ տեղափոխում է այստեղ: Տեղափոխված հնդկական զորամասերի թիւում են գտնվելիս եղել նաև Մարգար Քալանթարյանի և Ղազար Հակոբյանի զորագնդերը: Հիմնական ճակատամարտը տեղի է ունենում Սանթաղարիա կոչվող դաշտավայրում՝ Գանդեսի վտակներից մեկի վրա:

Գծաբխտաբար, Միր Կասիմը ոչ ինքն է ղեկավարում այս վճռական ճակատամարտը և ոչ էլ թողնում, որ Գեորգինը ղեկավարի: Նա անգլիացիների դեմ ուղարկված 21 հազարանոց բանակի հրամանատար նշանակում է գերմանական ծագում ունեցող կասկածելի մի անձնավորութեան՝ Սմուրին, որը հնդկական գրականութեան մեջ ճանաչված է որպես «բախտախնդիր» անձնավորութիւն:

Այս ճակատամարտին հայ հրամանատարներից մասնակցել են Մարգար Քալանթարյանը, Հարություն Մարգարը և Ղազար

¹ Խոջամալյան, էջ 96:

² Н. К. Синха и А. Ч. Банерджи, История Индии, М., էջ 309:

Հակոբյանը իրենց զորամասերով: Ճակատամարտը հնդիկների համար վերջանում է անհաջողությամբ: Անգլիական լավ վարժված և զինված բանակին հաջողվում է ճեղքեր բաց անել հնդիկ հայրենասերների ուղղաշարքերում, անցնել նրանց թիկունքը և վտանգավոր դրուժյուն ստեղծել:

Ապաշնորհ Սմուրը ճակատամարտը ղեկավարելու և ճեղքվածքը վերացնելու փոխարեն, փախչում է: Մնալով առանց հրամանատարի, հնդկական զորքը սկսում է անկանոն նահանջել: «Թեպէտ և հարիւրապետը Հայոց ջանացին քաջալերել զզուռս սպարապետին իւրեանց, բայց չեղև հնար»¹:

Սմուրի զորամասի փախուստից հետո անգլիացիներն իրենց գրոհները դարձնում են ղեպի հազարապետ Մարգարի զիրքերը. «Բայց արի և նախանձալոյզ հազարապետն Ղազար իրուք զհնոթ շօգաւ և միացաւ ընդ հազարապետին Մարգարայ, և արարին պատերազմ սաստիկ ընդ ինկլիզաց ժամս իրրև վեց, փախուցանելով զնոսա մինչև ի կամուրջ հեղեղատին, յորոց բազում յինկլիզաց և ի գարդի զօրաց նոցա՝ անկան ի հեղեղատն և մեռան»²: Այստեղ անգլիացիները խայտառակ պարտութուն են կրում:

Սանթաղարիայի ճակատամարտից ամիս ու կես հետո անգլիացիներն իրենց զորամասերը համալրելուց, հանգստացնելուց հետո նորից շարժվում են հնդիկների վրա, նպատակ ունենալով շթողնել նրանց վերամիավորվել և նոր հարձակում պատրաստել: Սակայն նոր հարձակումն էլ առանձին հաջողություն չի բերում անգլիացիներին:

Հնդիկ-անգլիական կռիվները շարունակվում են 1762—1763 թվականներին: Ուշադրով է այն փաստը, որ ամեն անգամ հրնդկական բանակի գաղութարարների դեմ տարած հաղթանակի ժամանակ ըստ սովորության, երբ բարձրացնելիս են եղել հնդկական զրոշակը, հնդկականի հետ միասին բարձրացել են նաև հայկականը՝ որպես սիմվոլ հայ-հնդկական անխարդախ բարեկամության:

Գաղութարարները տեսնելով, որ չեն կարողանում հաղթել Բենգալիայի բանակը բաց ուղղաշարքում, դիմում են իրենց հատուկ դավադրության և այդ հաջողվում է նրանց:

Այս ոճրագործության ականատես Գեորգու թիկնապահ Սատուր Առաքելյանը պատմում է, թե ինչպես է կատարվել այդ տմարդի սպանությունը: Դավադիրները, ոմն Ջանմահմադ Սարրբեկի գլխավորությամբ, Գեորգին խանի բանակում կատարած

¹ Խոջամալյան, էջ 105:

² Նույն տեղում, էջ 106:

պտույտի ժամանակ, մոտենում են նրան և պահանջում վճարել իրենց հասանելիք աշխատավարձը: Հրամանատարը պատասխանում է, որ աշխատավարձը 20 օր առաջ է վճարվել և, եթե որոշ բողոքներ ունեն, թող դիմեն իրենց անմիջական հրամանատարներին և կարգադրում է անմիջապես հեռանալ ճանապարհից: Սակայն դավադիրների ղեկավարը հարձակվում է Գեորգու վրա և դաշույնով հարվածում նրա կրծքին: Գեորգու թիկնապահներից երկուսը սկսում են կռվել դավադիրների հետ, իսկ Առաքելյանը աշխատում է փախցնել վիրավոր հրամանատարին: Սակայն դավադիրները արկանով վայր են գցում Գեորգու ձին և մի քանի նոր հարված հասցնում հրամանատարին:

Բարձրացած աղմուկի վրա զորքը արթնանում է և իմանալով զործի էությունը, շրջապատում է դավադիրներին և բոլորին սրախողխող անում, բացառությամբ Սարրբեկի, որին հաջողվում է փախչել: Ըստ Խոջամալյանի վկայության, Միր Կասիմը «արտասուալից աչօք ասաց. եղբա՛յր, զիա՛րդ ոչ լուար ինձ, քանիցս պատուիրեցի քեզ՝ թէ առանց պահանջաց աստ անդ մի շրջեր»¹:

Բժիշկների օգնությունը ապարդյուն է անցնում: 1763 թվականի օգոստոսի 11-ին Գեորգին վախճանվում է: Հնդիկ և հայ զինակիցներն իրենց հրամանատարի դիակը մեծ պատվով թաղում են հայկական ձեսերով, որը Գեորգու ցանկությունն է եղել: Միր Կասիմը անգլիացիների դավադրությունից զայրացած, իր հրամանատարի վրեժը առնելու համար կարգադրում է սպանել երկրի բնատերում պահվող գերի ընկած բոլոր անգլիացիներին:

Հնդիկ հայրենասերները կորցնելով իրենց սիրելի հրամանատարին, զենքը վայր չեն դնում, այլ շարունակում են իրենց հերոսական պայքարը անգլիացիների դեմ: Սակայն այժմ Միր Կասիմը գտնվում էր ավելի ծանր դրության մեջ, քանի որ նրա դեմ էին գործում նաև կենտրոնախույս նավարների ուժերը:

Անգլիական ուղղաշարքի խոշոր ուժերը, որոնք անցել էին արդեն վճռական գործողությունների, խորանում են երկրի ներսը: Նրանք գրավում են Բենգալիայի քաղաքներն ու ամրոցները և մի քանի արյունոտ ճակատամարտերից հետո շրջապատում և վերցնում են Փաթանան: Ծուռով ընկնում է նաև Բաքսարը:

Հետագա դեպքերը ծանր շրջադարձ ունեցան Բենգալիայի նավաբի համար, որոնք և նրան ստիպում են հեռանալ քաղաքական ասպարեզից:

¹ Խոջամալյան, էջ 119:

Հայ հրամանատարները չուզենալով վերադառնալ անգլիացի-ների գրաված Բենգալիան, սիրով հայտնում են իրենց համաձայնությունը՝ ծառայելու Շուջա-Գովլա բանակում: Նրանք երկար ժամանակ և մեծ նվիրվածությամբ են ծառայում հնդկական բանակում և հերոսաբար կռվում անգլիական զաղութարարների դեմ, որի պատճառով Ռաջան «յոյժ սիրեաց զազգս մեր և բերեալ զպարոն Գրիգոր Այվազեան արար զնա սպարապետ ինքան և ետ ի ձեռս նորա զգորս բազումս... Գրիգոր արար կրկին զմեծամեծ քաջութիւնս... և ժողովեաց յազգէս մերմէ արս իրրև վաթսուն՝ որք կան այժմ աշխարհին Աւօտ և ունին զանուն քաջութեան սփռեալ ընդ ամենայն Հնդկաստան»¹:

1760—63 թվականների հնդիկ ժողովրդի Բենգալիայում մղած ազատագրական կռիվներում աչքի են ընկնում հնդկական բանակում ծառայող մի շարք հայ հրամանատարներ: Պատմական աղբյուրներում պահպանվել են հետևյալ հայ ղեկավարականների անունները՝ գեներալ Մարգար-Հովհաննես Քալանթարյան՝ նորջուղայեցի, հազարապետներ՝ Հարություն Մարգարյան՝ նորջուղայեցի, Պետրոս Աստվածատրյան՝ Հայաստանի Աղձնիք գյուղից, Մարտիրոս Գրիգորյան՝ մարաղեցի, Ղազար Հակոբյան՝ մարաղեցի, Սուքրիաս Ավետիսյան՝ Ատրպատականից և այլն: Նավարի թիկնապահ զորախմբի հրամանատարն է եղել Հովհաննես Նազարյանը: Խոջամալյանը հիշում է նաև հնդկական բանակում ծառայող շուրս հարյուրապետների անունները՝ Մկրտիչ Զաքարյանին, Մելքոն Աստրախանցուն, Նիկողայոս Զուղայեցուն և Հակոբ Զուղայեցուն:

Ապստամբությունը արյան մեջ խեղդելուց հետո անգլիացիները անցնում են ռեպրեսիաների: Հարկային գիշատիչ քաղաքականության և կողոպուտի արդյունքը եղավ 1769—70 թթ. սարսափելի սովը, որ Բենգալիայում ոչնչացրեց հարուստ և մարդաշատ Բենգալիայի բնակչության 1/3-ը, այսինքն՝ մոտ 10 միլիոն մարդու կյանք:

Անգլիական զաղութարարները հնդիկ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը Բենգալիայում ճնշելուց հետո, վրեժխրդի դատվեցին նաև հնդկահայերի նկատմամբ. անգլիական համայնքների պալատը հատուկ քննության առնելով հնդկահայերի բռնած դիրքը Բենգալիայի իրադարձությունների ժամանակ, նրանց վարմունքը որակեց իբրև «անշնորհակալական» ակտ և զրկեց հայերին արևելյան հնդկական ընկերության պայմանագրով նախկի-

նում հայ վաճառականներին շնորհված բոլոր առանձնաշնորհումներից¹:

Մադրասահայ խմբակի ազատագրական ծրագրեր:

Մադրասի հայկական գաղթօջախը բացառիկ խոշոր դեր է ունեցել հայ ժողովրդի ազատագրական զաղափարախոսության ձևավորման բնագավառում: Նա քաղաքական զարթոնքի մունետիկն է հանդիսացել հայ իրականության մեջ նոր ժամանակներում՝ տալով այնպիսի ակնազարկ ներկայացուցիչներ, ինչպիսին Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բաղրամյանը, Հարություն քահանա Շամվոնյանը, Հակոբ Շահամիրյանը և ուրիշներ:

Նախքան մադրասահայ ազատագրական խմբակի մասին ըստ էության խոսելը, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել այն հարցի վրա, թե ինչու՞ Հայաստանից շատ հեռու հնդկական հողում և այն էլ առևտրական միջավայրում, ծնունդ առավ և ձևավորվեց հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարախոսությունը:

Հնդկաստանը, ինչպես տեսանք, նպաստավոր այն միջավայրն էր, ուր վաղուց ի վեր հաստատվել ու առևտրական լայն գործունեություն էին ծավալել հայ վաճառականները: Եվրոպացիների Հնդկաստան գալուց շատ առաջ հայ վաճառականներն իշխում էին հնդկական շուկայի վրա: Սկզբում հայ և եվրոպական առևտրականների հառաբերությունները այնքան էլ վատ չէին, սակայն եվրոպացիների Հնդկաստանում հաստատվելուց հետո զրույթունը փոխվեց՝ սկսվեց կատաղի պայքար եվրոպական այլևայլ ընկերությունների և հայ վաճառականների միջև: Նյութական լայն հնարավորություններ և թիկունքում ուժգնական մեծ ուժ ունեցող եվրոպացիների մրցմանը դիմանալու համար, ցրիվ գործող հայ առևտրականները հարկազրկված եղան եվրոպացիների օրինակով միավորվել:

Հայ վաճառականների միավորվելու առաջին փորձերը կատարվեցին Մադրաս քաղաքում, ուր հայկական ստվար բնակչություն էր ապրում: Մադրասը Հնդկական թերակղզու արևելյան ափի վրա գտնվող ամենից խոշոր և բանուկ նավահանգիստն էր: Այստեղ էին կենտրոնացած ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայկական առևտրական մրցակցող գլխավոր ուժերը:

Փոքրաթիվ հայ վաճառականների այս համախմբումը, ինչպես գիտենք, առանձին օգուտ չտվեց. հայ վաճառականները բացահայտ պարտություն կրեցին:

¹ Խոջամալյան, էջ 140:

¹ Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, գործ № 148, էջ 21:

Պարտութեան պատճառը, իհարկե, հայ վաճառականների անշքահայեցողութիւնը և կամ նախաձեռնութեան պակասը չէր, այլ այն, որ մրցութեան մեջ միջամտեց բռնի ուժը. անգլիական, հոլանդական և ֆրանսիական առևտրականների թիկունքում կանգնած էին իրենց պետութիւնները, որոնք ցանկացած միջոցառումները գործադրում էին անպաշտպան հայ վաճառականների նկատմամբ: Այս անհավասար մրցութեան մեջ շատ ցայտուն դրսևորվեց հայ վաճառականների քաղաքական որրութիւնը և այդ ամենը ըստիպեց նրանց սթափվելու. երբեմնի անտարբեր հայ վաճառականն այժմ սկսեց մտածել հայ անկախ պետականութեան ունենալու մասին:

Հնդկահայ վաճառականների շփումը և մրցութիւնը եվրոպական զարգացած և քաղաքական ու կուլտուրական մեծ փորձ ունեցող առևտրականների հետ, ուսուցողական խոշոր նշանակութիւն ունեցավ. նա հնարավորութիւն տվեց նրանց մոտիկից ծանոթանալու գոյութիւն ունեցող եվրոպական առաջադեմ գաղափարախոսութիւնների հետ և օգտագործելու դրանք իրենց ընթացիկ քաղաքական ծրագրի նախագծումների ժամանակ:

Նոր է կազմակերպվել մադրասահայ ազատագրական խումբակը և քանի՞ հոգի են եղել նրա կազմում, ստույգ ոչինչ հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ խմբակի կենտրոնական դեմքը, նրան ուղղութիւն տվող անձնավորութիւնը Շահամիր Շահամիրյանն է հանդիսացել՝ նախկին պարսկահայ մի արհեստավոր, որ գալով ու հաստատվելով Մադրասում, վաճառականութեամբ ձեռք էր բերել հսկայական հարստութիւն¹:

Խմբակը 1771 թվականին հիմնում է իր տպարանը՝ նպատակ ունենալով հայերին լեզվով հրատարակելու հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնն արթնացնող, ազատագրական շարժումները պրոպագանդող գրականութիւն:

Մադրասի հայկական այդ տպարանից առաջին անգամ 1772 թվականին Մովսես Բաղրամյանի հեղինակութեամբ լույս է տեսնում «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» վերնագրով գիրքը, որը փաստորեն Մադրասի հայրենասիրական խմբակի քաղաքական կոչն է հանդիսացել, զարթոնքի ազդարարը: Գրքի տիտղոսաթերթում նշվում է, որ նա գրված է «Սակս սթափելոյ երիտասարդու-

թեան և մանկանց Հայկազեանց ի վեհերոտեալ և հեղգացեալ թուլութենէ քնոյ ծուլութենէն»¹: Գրքի սկզբում նախ տրվում է Հայաստանի համառոտ պատմութիւնը և աշխարհագրութիւնը, պատկերվում է այն ծանր վիճակը, որի մեջ գտնվում է Հայաստանը օտար լծի տակ. «Կարկաշահոս մեր գետերը արյան փոխվեցին, կաթնարուիս և մեղրածորան մեր աղբյուրները լեղի դարձան»²: Հեղինակը Մայր Հայաստանի անունից ողբում է նրա թշվառ վիճակը. «Յրբևմնի ծիրանղզայց մայր թագուհի էի չքնաղ, ամբողջ հայ ժողովրդի համար, իսկ այժմ ձորձ հագած անմխիթար, այրիացած եմ և լիված օտարի կողմից»³:

Բռնակալների, ասում է նա, երկրում կատարած կեղեքումները կարելի է շափել վերցրած հարկերով, իսկ «թե որքա՞ն ոսկի և ավար է տվել հայ ժողովուրդը օտարին, թվում է, թե շափ ու սահման չունի»⁴: Նա կոչ է անում սթափվել, ազգային ինքնագիտակցութեան գալ: «Եկե՛ք դուրս գանք թմրութեան քնից, եկե՛ք սթափվենք, — բացականչում է նա: — Եկե՛ք միասին մտածենք, մինչև ե՞րբ մեր արյուն-քրտինքը, վաստակը թողնենք հափշտակելու օտարին»⁵:

Հայ երիտասարդութեան հայրենասիրական զգացմունքները հրահրելու նպատակով նա դիմում է ընթերցողներին հայ աղջիկների անունից. «Առեք, — ասում է նա, — թշնամիներից մեր վրեժը, այդ են պահանջում գեղապաճույճ Արամյան աղջիկները»⁶:

Բաղրամյանը նշված աշխատութեան մեջ լրիվ հավատացած է աստվածային նախախնամութեանը, նա գտնում է, որ ազատագրութեան համար պայքարող մարդկանց աստված անվարձահատույց չի թողնի. «Հայաստանի վրայից, — գրում է նա, — կանցնի մառախլապատ և խավարամած աղջամուղջը դիշերվա, դուրս կգա արեգակը, կանցնի դժնդակ ձմեռը և վրա կհասնի ծաղկածին մանուշակաբեր գարունը, որով կը վարձանա Մայր Հայաստանը»⁷: Բաղրամյանը կանգ է առել նաև հայոց պատմութեան փիլիսոփայութեան վրա և վերլուծել այն պատճառները, որոնք հայ պետականութեան կորստյան պատճառ են դարձել: Այստեղ նա քննա-

1 M. Seth, Shaameer Soolthanoom (Տես «Ա», էջ 587—592):

2 Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ, Մադրաս, 1772, էջ 19 (մեղրածորանները բերում ենք աշխարհաբար):

3 Նույն տեղում, էջ 12:

4 Նույն տեղում, էջ 19:

5 Նույն տեղում, էջ 14:

6 Նույն տեղում, էջ 16:

7 Նույն տեղում, էջ 36:

¹ Թղթվել ենք պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանի 1947 թվականի մարտ ամսում կալիֆոռնիայում տեղի հայ համայնքի համար կարդացած դասախոսութիւնից, որի համառոտ սղագրութիւնը հրատարակվել է «Էջմիածին» ամսագրում (ՄՏ—6, էջ 33—54):

գատում է ավանդական այն սխալ կարծիքը, ըստ որի հայ ժողովրդի դժբախտության պատճառը նրա կրոնական օրինազանցությունների մեջ պետք է փնտրել: Հայերը մեղք են գործել, դրա համար էլ աստված նրանց պատժում է:

«Յորդորակ»-ում մանրամասն քննված և բոլորովին նոր ձևով է բացատրված հայ պետականության անկման պատճառները: Այստեղ Հայաստանի բաղադրական անկախության անկման առաջին հիմնական պատճառը՝ կառավարման միապետական ձևն է համարվում: Մարդը սխալական է. եթե հասարակ մարդու սխալը անձնական վնասի պատճառ կարող է հանդիսանալ, ապա իշխանավորինը՝ ազգային ողբերգությունների տեղիք է տալիս. «...ամենայն, որ ի հասարակաց սխալի, կամ մեղանշէ՝ անձին և եթ վնաս բերէ, իսկ իշխանին սխալումն ո՛չ միայն վնասս, այլև երբեմն հարուածս մեծամեծս և աշխարհաւերութիւնս բերէ ի վերայ բոլոր ազգին ըստ այսմ»¹:

Հայ պետականության անկման մյուս պատճառն այն է, որ թշնամին մեզ հաղթել է ո՛չ թե բազկի զորութեամբ, այլ՝ խորամանկութեամբ. մեր երիտասարդները թշնամու դեմ կռվելու փոխարեն, իրար դեմ են կռվել, իսկ այդ մեծ շափով թուլացրել է հայ ժողովրդի պաշտպանական հզորությունը:

«Յորդորակ»-ի հեղինակը չի բավարարվում անցյալի թերությունները միայն մատնացույց անելով, նա միջոցներ է առաջարկում նրանց վերացնելու համար: Նրա կարծիքով, հայ ժողովրդին իր ընկած վիճակից բարձրացնելու միակ միջոցը, նրան կրթություն տալը, դաստիարակելն է: Նա առաջարկում է ամենուրեք բաց անել դպրոցներ և բարձրացնել հայ երիտասարդների ինքնագիտակցությունը: Նա պահանջում է նաև հրատարակել հայ երիտասարդության սրտում հայրենասիրական զգացմունք արթնացնող գրականություն:

«Յորդորակ»-ի հրատարակումը ումբի շառաչով է պայթում հայ իրականության մեջ: Նրա հանդես գալը ազատամիտ շրջանները ողջունում են, իսկ պահպանողականները՝ սուր ճոճում: Առանձնապես թշնամանքով է դիմավորում էջմիածինը. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին բանադրում է Մովսես Բաղրամյանին և Շահամիրյանից պահանջում հավաքել լույս տեսած բոլոր գրքերը և այրել: Նա «Յորդորակ»-ը համարում է «գիւաշունչ» գիրք, իսկ իրեն՝ Բաղրամյանին՝ «պակաս ի խելաց, առանց շրջահայեցողու-

թեան և տղայարարոյ»: Նա հանդիմանում է նաև Շահամիրյանին այն բանի համար, որ նա տպարան է հիմնել և գրքեր է ուզում հրատարակել, որը չի պատշաճում նրան որպես «ազնուատոհմ իշխանի», քանի որ տպագրությունը «է գործ գոեհիկ և յետին ազբատի»²:

«Յորդորակ»-ի հեղինակը սակայն Բաղրամյանը չէր միայնակ. նա Մաղբասի հայրենասեր խմբակի ծրագրին գրական ձև տվողն էր միայն: Կաթողիկոսի սպառնալիքը ուղղված էր Շահամիրյանին և նրա գլխավորած խմբակին, իսկ նրանք այնքան էլ հեշտությամբ տրամադիր չէին իրենց որդեգրած սկզբունքից ետ կանգնել: Այդ էրևում է այն փաստից, որ 1773 թվականին, երբ Կալկաթայից Մաղբաս է գալիս Հովսեփ էմինը՝ Հայաստան ուղևորվելու համար՝ կազմակերպելու այնտեղ ազատագրական շարժումները, Շահամիրյանը և նրա համախոհները հավանություն են տալիս նրա ծրագրին և խոստանում նյութապես օժանդակել՝ տարեկան տրամադրելով նրան 12000 ուլալի դրամ: Մաղբասի հայ վաճառականներից մեկը՝ խոջա Գրիգորը, խոստանում է անգամ իր ողջ հարստությունը տրամադրել ազատագրության նպատակին, պայմանով, եթե ազատագրական այդ ծրագիրը հավանություն գտնի Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու կողմից: Սակայն այդ խափանվում է, որովհետև էմինը Մաղբասում գտնված օրերին, այնտեղ ժամանած էջմիածնի նվիրակ Հովհաննես Կախկոպուսը կտրականապես մերժում է այդ ծրագիրը²:

Ի դեպ, էմինի Մաղբասում գտնվելը և նրա վարած բանակցությունները մաղբասահայ խմբակի ներկայացուցիչների հետ, ցույց է տալիս, թե ինչ ակտիվությամբ են գործել հնդկահայերն այդ ծրագրին իրազորվելու համար: Հայտնի է, որ հնդկահայ վաճառականի որդի Հովսեփ էմինը վաղուց թողել էր իր ծննդավայրը՝ Կալկաթան, մեկնել Լոնդոն, զինվորական կրթություն ստացել և երկար թափառել Ռուսաստանում ու Վրաստանում մի նպատակով միայն՝ տիրապետել ժամանակակից ռազմական արվեստին և գալ ու ծառայել իր ժողովրդի ազատագրության գործին: Էմինը իր կենսագրության մեջ սրտի կսկիծով գրում է. «Մեր ժողովուրդը արյուն քրտինք է թափում մի կտոր հացի համար, և հենց որ շատ ու քիչ դրամ է հավաքում, անմիջապես կողոպուտի է ենթարկվում մե՛րթ փաշայի, մե՛րթ խանի, և մե՛րթ նավարի կողմից հնարած

¹ «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք VIII, II մաս, էջ 573—577:

² А. Р. Иоаннисян, Иосиф Эмин, Ереван, 1945, էջ 299—300:

¹ «Յորդորակ», էջ 159:

ստահող և հիմար պատճառաբանութիւններով, որովհետեւ նա ձեռքին զենք չունի և աշխատում է իր ուր»¹:

1788—1789 թվականներին Մադրասի տպարանից լույս է տեսնում «Որոգայթ փառաց» աշխատութիւնը, որը պարունակում է ապագայում ստեղծվելիք ժողովրդական հանրապետության սահմանադրութեան նախագիծը: Ուշագրավ են այն հարցերը, որոնք առաջ են քաշված ազատագրական խմբակի կողմից նրա մեջ:

Ամենից առաջ, հատկանշական է այն, որ Մադրասի հայ հայրենասերները որոշակի այն տեսակետն են պաշտպանում, որ Հայաստանի նոր պետութիւնը պետք է լինի ո՛չ թե միապետութիւն, այլ սահմանադրական հանրապետութիւն: Կառավարութիւնը, ըստ այդ սահմանադրութեան, ընտրվում է ժողովրդի կողմից երեք տարի ժամանակով: Գործադիր իշխանութեան ղուլս է կանգնում նախագահը: Հայտարարվում է կրոնի և խղճի կատարյալ ազատութիւն: Ստեղծվում են զանազան նախարարութիւններ: Պետական բոլոր պաշտոնյաներն ընտրվում են: Կազմակերպվում է 90000 հոգուց բաղկացած պետական մշտական բանակ: Պետական գումարները գոյանում են զանազան տուրքերից ու հարկերից, որոնք հավաքվում են ժողովրդից ըստ ունեցվածքի՝ մեծ հարստութիւնն ունեցողները շատ են տալիս, քիչ ունեցողները՝ քիչ²:

Մադրասի հայ հայրենասիրական խմբակը անցյալի հայ պետականութեան հիմնական սխալներից մեկը, որը նրա կործանման պատճառն է դարձել, այդ կառավարման միապետական ձևն է համարել: Մարզն ինչքան էլ կատարյալ լինի, չի կարող զերծ լինել արատներից. «Դու,— ասված է «Որոգայթ փառաց»-ում,— մահվան երկյուղի պատճառով թուլացնում ես քո ազատութիւնը և հնազանդվում անօրենիին... Անասուններն անգամ իրենց մեջ ինքնակամ և ինքնակալ հրամայող չունեն, ուրեմն որքա՞ն ամօթ է բանական մարդուն լինել հնազանդ մի մարդու, որն իր նմանութիւնն և բնութիւնն ունի»³:

«Որոգայթ փառաց»-ում ծանր խոսքեր կան հին հայկական կառավարող շրջանների հասցեին. «Նորա (այսինքն՝ հայ թագավորները և իշխանները—Ռ. Ա.),— ասված է այնտեղ — անբարբառ տանալով անիրաւացան և գոռոզութեամբ ու ինքնահաճութեամբ

վարկով իշխանութիւնն իւրեանց ի վերոյ աշխարհին Հայոց՝ զըրկելով, կողոպտելով, լլկելով և ամենայն անասնական բնութեամբ շարժմամբ անցնելով ժամանակս կենաց իւրեանց, մինչ կորեան ինքնեանք և կորուսին պատին մեր և մատնեցին սերունդն ազգին Հայոց ի գերութիւն և աշխարհն ժառանգութիւն ալլազգայաց»⁴:

Մադրասի հայրենասերները որոշակի առաջ էին քաշում ավատական հիերարխիան վերացնելու և բոլոր քաղաքացիներին հավասար իրավունք շնորհելու հարցը: Քաղաքացին պետք է զնահատվի ոչ թե ծագումով, այլ հասարակութեան համար կատարած օգտակար աշխատանքով. «Երբեմն—ասում են նրանք—հոգիվ մի քաջ, որում ընդդիմանայ զայլոց և անձն իւր զնէ ի վերայ ոչխարաց, բարեգոյն, ազատ և պատուելի մարդ կարէ լինիլ, քան թե իշխան մի երկչոտ, չոռի և ծոյլ»⁵: Մադրասի հայրենասիրական խմբակն առաջ է քաշել ազատ մարդու գաղափարը,— չպետք է լինեն ստրուկներ և ճորտեր: Ծահամիրյանը 1787 թվականին Հերակլ թագավորին գրած իր նամակում խորհուրդ է տալիս. «... ջախջախեա լուծն ժառայական, զի մի երեւեցի ի վերայ պարանոցի ժողովրդեան քո, և արա նոցա ծառայ միայն օրինաց իւրեանց»⁶:

Մադրասի հայրենասերների կարծիքով նոր կարգերը հիմնված պետք է լինեն օրենքի վրա: Օրենք չեղած տեղում չի կարող լինել ո՛չ արդարութիւն, ոչ հավասարութիւն և ո՛չ էլ ազատութիւն: Ժողովուրդը, նրանց կարծիքով, պետք է լինի կառավարողը, իսկ թագավորը՝ օրենքն է: Օրենքները, սակայն, պիտի համապատասխանեն ժողովրդի գոյավիճակին և պիտի սահմանվեն ըստ կամաց և ըստ հաճոյից համահաւասար ժողովրդոց»⁷: Մադրասի հայ հայրենասերներն առաջ են քաշել նաև եկեղեցին պետութիւնից բաժանելու հարցը: Նրանք պահանջում են. «Աշխարհական մի՛ խառնեցի ի դործ եկեղեցոյ, եկեղեցական մի՛ խառնեցի ի դործ աշխարհականի»⁸: Ուշադրութեան արժանի է այն, որ Մադրասի հայրենասերները ճիշտ են նշել հայ ժողովրդի ազատութեան ուղիները: Չնայած այս խմբակի անդամներից շատերը, այդ թվում նաև Ծահամիրյանը, չեն եղել Հայաստանում, չեն տեսել իրենց երազած հայրենիքը, սակայն այնքան մանրամասն տեղեկութիւններ են հավաքել Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական իրադրու-

¹ The life and adventures of Joseph Emin, Calcutta, 1918, էջ 58:

² Տվյալ հարցին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրութիւն է Գ. Հ. Գրիգորյանի «Հայ առաջավոր հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութիւնից» ուսումնասիրութեան, որը լույս է տեսել Երև. 1957 թ.

³ «Որոգայթ փառաց», Մադրաս, 1773, էջ 32:

⁴ «Որոգայթ փառաց», Մադրաս, 1773, էջ 34:

⁵ Նույն տեղում, էջ 71:

⁶ ՀՊՄ, ձեռ. № 2949, թ. 276ր:

⁷ «Որոգայթ փառաց», էջ 21:

⁸ «Նշաւակ», էջ 77:

թյունները վերաբերյալ, որ ճիշտ են ծրագրել թե ուժերի ինչ համագործակցությամբ պետք է գործել:

Մադրասի հայրենասերներն այն տեսակետն են պաշտպանել, որ հայ և վրաց ժողովուրդները միասնական ձևով պետք է հանդես գան, այլապես նրանք ո՛չ կարող են կատարյալ ազատություն ձեռք բերել և ո՛չ էլ ձեռք բերած ազատությունը կարող են պաշտպանել: Նրանք մեծ ակնկալություններ են ունեցել հատկապես Վրաստանի Հերակլ թագավորից: Եաճամիրյանն իր նամակներից մեկում գրել է Հերակլին. «Կարգադրեսցի յօրէնս և ի օրինաց քոց փրկեա ազգն Հայոց և Վրաց ի ծառայութենէ բռնաւորաց... լեր նման Գեորգ V թագաւորի Իսպանացւոց և նման Պետրոս Ալեքսովիչի կայսեր Ռուսաց»¹: Ի դեպ, Հերակլ թագավորը Եաճամիրյանի նկատմամբ հատուկ հարգանք է ունեցել. նա Եաճամիրյանին շնորհել է իշխանի կոչում և հատուկ պատգամավորություն կազմել հայազգի Ռաֆայել Գանելբեգովի գլխավորությամբ իր հրովարտակր ուղարկել Հնդկաստան: Մադրասի հայ հայրենասերների կարծիքով Հայաստանի ազատագրությունը լիարյուն և հաստատուն կարող է լինել միայն այն դեպքում, եթե մեծ Ռուսաստանն իր վրա վերցնի Հայաստանի հովանավորությունը: Արղուսյանն իր մտերիմ Մինաս Գիլանյանին գրած նամակում խոսելով Եաճամիրյանի այս տեսակետի մասին, հետևյալն է գրում. «Եաճամիր աղայի թուղթը ռուսերեն թարգմանել տվի. կարելի է նա ուղղել տալ և հայերենի հետ միասին ներկայացնել նորին պայծառափայլութանը... նա բոլոր ազգի փրկությունը ռուս կառավարությունից է սպասում և ամբողջ ազգի ուշադրությունը հրավիրում է այս կետի վրա»²:

Մադրասի խմբակն առաջադրելով Հերակլի աջակցության և Ռուսաստանի հովանավորության հարցերը, սակայն գտնում է, որ հայ ժողովուրդն իր հույսն իր վրա պետք է դնի, ինքը պետք է կոփի իր ազատությունը, «եթե ոչ, ապա ո՛ւմ երբէք լինի փուլթ առ այն, որ մեք վասն մեր ոչ ջանամք»³:

Մադրասի խմբակը մեծ հույսեր էր կապում Ղարաբաղի մելիքների հետ, որոնք քաղաքական կիսանկախ վիճակում էին գրտնրվում, փոքրիկ զորամասեր ունեին և կարող էին հենակետ հանդիսանալ ազատագրական շարժումներին: Նրանք աշխատել են զինել զարաբաղցիներին և վերացնել մելիքների միջև գոյություն

ունեցող անմիաբանությունը: Արղուսյանը Եաճամիրյանին գրած իր նամակում մելիքների մասին հետևյալ հանգստացուցիչ տեղեկությունն է հաղորդել. «...Մելիքքն ի ձեռս յարգարման մերոյ միատրեցան ուխտիւք երդման և յամենայն զօրութենէ իւրեանց ջանալ հաճեցան կատարել զայն»⁴:

Հարց է առաջանում, որքա՞ն առարկայական էին Մադրասի հայրենասեր խմբակի առաջադրած լուսավորական գաղափարները և նրանց գծած ազատագրական ուղին: Դեռևս իր ժամանակակիցները մեղադրել են Եաճամիրյանին, որ նա ճիշտ չի ըմբռնում ժամանակը, ցանկանում է ժողովրդին բարձրացնել մարտի Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, առանց հաշվի առնելու հետևանքները: Ղուկաս կաթողիկոսն իր 1789 թ. սեպտեմբերի 11-ին Եաճամիրյանին գրած նամակում ճիշտ չի համարում այն կարծիքը, որ իբր թե էջմիածինը չի ցանկանում հայ ժողովրդի ազատագրությունը. «...Մի՞թէ յիմար իցեմք, որ ի տառապանաց զերծանիլ չկարիցեմք. ձկունք, որսացեալք ի ցանցս, և Թռչունք ըմբռնեալք, ջանան զերծանիլ, ապա որքա՞ն ևս առաւել բանականքս բաղձամք ազատութեան»²: Նա բացատրում է, որ «նոքա (այսինքն՝ պարսիկները և թուրքերը — Ռ. Ա.) իբրև զաւազ ծովու են և մենք սակաւաւորք, նոքա ըստ աշխարհային հանգամանուց զօրաւորք և մեք տկարք»: Ապա շարունակելով գրում է. «Առ այս ասիցէս՝ թէ հաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն. բայց լինէր թէ դու... քայիք և շրջագայիք ի Զուղայու մինչ ցասր...»³:

XVIII դարի վերջին երկու տասնամյակներում, հայ հասարակական առաջադեմ շրջանների, այդ թվում նաև մադրասցիների ձնշման տակ, Արղուսյանի և կազարյանների միջոցով դիվանագիտական աշխատանք է ծավալվում ռուսական արքունիքում՝ աշխատելով արագացնելու ռուսական զորքերի մուտքը Հայաստան: Եվ այդ արվում է այնպիսի եռանդով, որ Արղուսյանը Եաճամիրյանին գրած իր նամակներից մեկում անհրաժեշտ է համարել էջմիածնի այդ շտապողականության համար դիտողություն անել: «Անձանօթ է նոցա (այսինքն՝ էջմիածնականներին — Ռ. Ա.) իրն զօրութեան և բարութեան, որ ծածկեալ կայ ի ձերակուտական զօրութիւնն, այլ միայն հայցեն՝ զմեզ փրկեք. երբ փրկեն սրով ըստ օրինի թագաւորաց, հարկաւորին ծառայ առնել իւրեանց»⁴:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2949, թ. 276բ:

² «Փորձ», 1881, 2, էջ 24:

³ «Յորդորակ», էջ 10:

¹ ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 101ա—101բ:

² ՀՊՄ, ձեռ. № 4501, թ. 262ա:

³ Նույն տեղը, թ. 262ա:

⁴ ՀՊՄ, ձեռ. № 2699, թ. 102ա:

Ի դեպ, ինքը Սիմեոն կաթողիկոսը հետագայում վերանայնք է Մովսես Բաղրամյանին տված իր բանադրանքը և արձակել նրան բանադրանքից: Ղուկաս կաթողիկոսը Հնդկաստանի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին 1781 թ. մարտի 15-ին գրած նամակում հայտնել է հետևյալը. «Լուսահոգին (այսինքն՝ Սիմեոն Երևանցին — Ռ. Ա.) քանիցս անգամ յետ այնորիկ (այսինքն՝ Բաղրամյանին բանադրելուց հետո — Ռ. Ա.) գրեաց զթուղթս օրհնութեան և մխիթարութեան և շահեցողութեան առ պարոն Շահամիր աղայն և մանավանդ նա վասն Բաղրամեան Մովսեսին արձակման գիր էր խնդրեալ, լուսահոգին զայն ևս գրեալ յեղաց անցեալ ամին, որպես ահա տեսանելոց ևս ի յօրինակն... ուրեմն՝ շատ լաւ ևս արարեալք զայն մեղադրական թուղթն առնելոք»¹:

Մադրասի տպարանի հետագա հրատարակություններից ուշագրավ է 1783 թվականին լույս տեսած «Տետրակ, որ կոչի նշաակ» վասն կառավարելոյ ինչս որբոց և առանց կտակ ննջեցելոց» խորագրով աշխատությունը. նա որբերի խնամակալության ու անկրտակ մեղածների գույքի հոգաբարձություն չէ, այլ Մադրասի հայկական գաղթօջախի ինքնավարության կանոնադրությունը:

Ի՞նչ նպատակ են ունեցել մադրասահայերը այս կանոնադրությունը կազմելիս: Նրանց ընդհանուր խնդիրն է եղել նախ թույլ շտալ, որ նյութական ծանր պայմանների տակ սփյուռքիցրված հայությունը ձուլվի, որպեսզի «...ոչ երբէք պակասի որդիք հայոց ոչ ի տանէ և ոչ ի տարր աշխարհէ» և ապա՝ ջանալ որ հայկական կապիտալը ցրվի «իրբն փոշի առաջի հողմոյ», այլ մնա «ծառանգութիւն ազգին մերոյ»²:

Մադրասցիները հիմնել են իրենց ընդհանուր դրամարկղը՝ որը կոչվել է «Սունդուկ որբոց»: Գրամարկղի գումարները հավաքվել են անդամների պարտադիր և կամավոր մուծումներից: Հավաքված միջոցներն օգտագործել են ղարբոցների, բարեգործության և ազգային այլ օգտակար նպատակների համար: Թ. Ավդալբեգյանը, որը հանգամանորեն ուսումնասիրել է «Նշաակ»-ը, գտնում է, որ «Մադրասի «սնդուկ»-ը բարեգործական-ազգասիրական, բայց միաժամանակ առևտրային ձեռնարկություն է՝ կշռադատված և զուտ գործարար հիմունքներով»³:

¹ ԶՊՄ, ձեռ. № 4481, 78ա:

² Տետրակ, որ կոչի նշաակ, Մադրաս, 1783, էջ 4:

³ Թ. Ավդալբեգյան, Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում (տես «Տեղեկագիր շուրջ Գիտություն և արվեստի նստատեղի» № 4, էջ 49):

Ինչքան ժամանակ է ուժի մեջ մնալու մադրասահայ ինքնավարությունը: Նրա կազմողները այդ հարցին հետևյալ պատասխանն են տվել «Նշաակ»-ի մեջ (բերում ենք աշխարհաբար). «Ինքնավարությունը պետք է պահպանի իր գոյությունը մինչև այն երջանիկ օրը, երբ աստված բավական համարի թափառական հայ ժողովրդի տառապանքները, գտնվի մեր երկրի կառավարիչը և հնարավոր կլինի հայ ժողովրդի օտարության մեջ թախծող մնացորդներին ցնծությամբ վերադառնալ իրենց մոր՝ գորովագութ Արարատյան աշխարհի գիրկը»¹:

Հայ և հնդիկ ժողովուրդների միջև երկու Մշակույթը հավար հինգ հարյուր տարուց ավելի գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները, լեզվի և մշակույթի ազգակցությունը, բնականաբար, պետք է որ թողնեին իրենց շոշափելի հետքերը երկու ազգակից կուլտուրաների մեջ:

Մեզ հասած պատմական բազմաթիվ փաստեր, պատմական և նյութական կուլտուրայի հուշարձանները կամ նրանց առանձին քեկորները խոսում են այն մասին, որ հնդկական հողի վրա ևս ստեղծագործ հայ միտքը ստեղծում է կուլտուրական այնպիսի արձեքներ, որոնցից մի բանիսը դուրս են գալիս ազգային սահմաններից և մտնում հնդկական կուլտուրայի մեջ:

Հնդկական ճարտարապետական կուլտուրայի պատմության մեջ են մտել Մալբարի շրջանում կատարած մի շարք շինարարություններ, որոնք հայ մտքի արգասիքներ են: Հայտնի են հատկապես բազմանեֆ երկհարկ կամուրջը, հոյակապ երկու բարե սանդուղքները 133 և 160 աստիճաններով և այլն:

Հնդկահայ կուլտուրայի մասին խոսելիս շպետք է մոռանալ Ալակաթայի «Հայկական» նավահանգիստը, հայ ճարտարապետների գծագրած և կառուցած հայկական եկեղեցիները, բարվանսաքաները և զանազան այլ շինությունները, որոնց մեծ մասը հասել է մեզ և զարմանք են պատճառում իրենց ճարտարապետական քարձր կուլտուրայով:

Արտակարգ բարձր են եղել հատկապես հայ արհեստավորների ստեղծած կուլտուրական արժեքները: Ռուսական Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին ջուղայահայերի կողմից նվիրված նշանավոր գահի զարդերի մեծ մասը պատրաստել են հնդկահայ արհեստավորները: Ամբողջ աշխարհին հայտնի են հայ վարպետների պատրաստած «Քաջ Մահալի» արծաթյա մակետները, ձեռագրերի կազմե-

¹ «Նշաակ», էջ 53:

Հնդկահայ մշակույթն արժեքավորելիս, չի կարելի լուռնամբ անցնել մեծանուն մի այլ պոետի կողքով, որի անունը հաճախ գրվում է Ֆիրդուս, Սալադի, Հաֆզի և իսլամի անունների կողքին:

Հնդկահայ այդ պոետը հայտնի է Սարմատ անվան տակ: Նրա մասին հավաստի տեղեկություն հաղորդում է Հենրի Քիենը. «Սարմադը,—գրում է նա,—մի հայ վաճառականի պոետիկ կեղծանունն է, որը Հնդկաստան էր եկել դեռևս Շահ Զհանի օրոք... Նա լավ պոետ էր, հիանալի տիրապետում էր բանաստեղծություններ հորինելու արվեստին պարսկերեն լեզվով»:

Գալով Հնդկաստան, որոշ ժամանակ անց նա հաստատվում է Գեյլի քաղաքում, թողնում է առևտուրը և ամբողջապես նվիրվում պոեզիային՝ ընդունելով հնդկական ֆակիրի դաժան կյանքի ուղին: Նրա ֆակիրության հարելու կոնկրետ շարժառիթները մեզ հայտնի չեն: Ժամանակակիցներն այդ մասին մեզ իրարամերժ բացատրություններ են տալիս:

Չնայած մեզ են հասել Սարմատի ստեղծագործությունների մեծ մասը, բայց նրանցից շատ քիչ բան է հրատարակվել: Լույս է տեսել խմորատիպ մի ժողովածու հեղինակի նկարով Լահոտում, Գեյլիում և Բոմբեյում: Գոկտոր Ռեսի մի տեղեկության համաձայն, Սարմատի բանաստեղծությունների ձեռագիր մի ժողովածուն զբտնրվում է Ռամպուրի ձեռագրատանը:

Սարմատի թողած գրական ժառանգությունը, դժբախտաբար, մենք այժմ արժեքավորելու հնարավորություն չունենք: Մենք ձեռքի տակ ունենք միայն նրա առանձին քառյակների անգլերեն թարգմանությունը, որոնց հիման վրա դժվար է ամբողջական գաղափար կազմել բնագրի մասին: Բայց այն հանգամանքը, որ ժամանակակիցները նրան դասել են արևելքի ականավոր բանաստեղծների շարքը, վկայում է նրա հանրաճանաչ մեծության մասին:

Սարմատը, ինչպես երևում է, ստեղծագործական սկզբունքով, հետևում էր Հաֆեզին և իսլամին: Իր քառյակներից մեկում նա գրել է.

«Ես գործ չունեմ մյուս պոետների մտքի ու հաշակի հետ.
Գազելներ ստեղծելիս հետևել եմ Հաֆզին,
Ռուբայիներ գրելիս աշակերտել եմ իսլամին,
Բայց նրա գինուց չեմ խմել և հարբել...»:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկություններից երեվում է, որ լարված հարաբերություններ են սկսել Սարմատի և Հնդկաստանի ինքնակալ Աուրենգզեբի միջև, որը սրվելով հասել է այն աստիճանի, որ թագավորի հրամանով Սարմատը գլխատվել է:

Աուրենգզեբի կենսագիր Ալի-խան Ռազին, որը ներկա է եղել Սարմատի գլխատմանը, նկարագրել է, թե ինչպիսի արհամարհանքով է ընդունել մեծ պոետն իր մահը: Գլխատվելուց առաջ նրա հորինած երկառղերից մի քանիսը գրի է առնվել: Նրանցից վերջինը հետևյալն է.

«Խավար էր շուրջս, երբ բացի աչքերս իմ խորը քնից,
Տեսա խավար է պատում աշխարհը, աչքերս հոգնած փակում եմ նորից»:

Սարմատը գլխատվել է 1661 թվականին Գեյլիի աշխարհահոշակ Զամմա մեջլիդի մոտ և թաղված է այնտեղ: Հնդիկ ժողովուրդը սրբացրել է նրա հիշատակը. հնդիկ հավատացյալները ուխտի են գալիս և ծաղիկներ դնում նրա գերեզմանի վրա:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Հնագույն աեղեկությունները Հայաստանից դուրս գտնված հայերի մասին	17
Քյուզանզիայի հայ գաղթավայրը	30
Հայ գաղթօջախները Վրաստանում	91
Հայերը Կիևյան Ռուսիայում և Մերձվոլգյան երկրներում	112
Նդիպտոսի հայ գաղթավայրը	126
Հայ-հարեշական աղբյուրները	146
Ղրիմի հայ գաղթավայրը	157
Նեհաստանի հայ գաղթավայրը	187
Պարսկահայ գաղթավայրը	234
Երուսաղեմի միաբանական գաղթօջախը	264
Իտալիայի հայ գաղթավայրը	271
Բուլղարիայի հայ գաղթավայրը	305
Ռումինիայի հայ գաղթավայրը	325
Հայերը Հունգարիայում	350
Ռուսաստանի հայ գաղթօջախները XV—XVIII դարերում	362
Հայերը Հոլանդիայում և Բելգիայում	403
Կիպրոսի հայ գաղթօջախները	411
Հայ գաղթօջախները Ֆրանսիայում	415
Սիրիայի և Միջագետքի հայ գաղթօջախները	425
Հնդկաստանի հայ գաղթօջախները	428

Աշոտ Գարեգինի Արքայամյան

Համառոտ ուրվագիծ
հայ գաղթավայրերի պատմության

խմբագիր՝ Ստ. Մելիք-Քախչյան

Պեղ. խմբագիր՝ Մ. Բաղդասարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Է. Ճաննապանյան
Վերատուգող սրբագրիչներ՝ Է. Պողոսյան
Ա. Մանվելյան

Վճ. 09518

Պատվեր 2081

Տիրաժ 10000

Հանձնված է արտադրության 29/X 1963 թ.:

Ստորագրված է արտադրության 18/III 1964 թ.:

Թուղթ՝ 60×92¹/₁₆, տպագր. 30,5 մամ., հրատ. 25,5 մամ.

Գինը՝ 1 ս. 25 կոպ.:

Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության
Պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: